ՐԱՖՖԻ

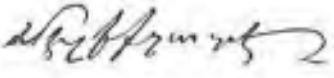

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ՐԱՖՖԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

տասներկու հատորով

Խմբագրական կազմ

Թոփչյան Ստ. Է., Խանզադյան Ս. Ն., Հակոբյան Պ. Հ.,
Պետրոսյան Վ. Հ., Ջրբաշյան Էդ. Մ., Սամվելյան Խ. Ե.,
Սարինյան Ս. Ն., Ֆելեքյան Հ. Հ.

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»

ДУБЛЕТ

ՐԱՖՖԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

հատոր վեցերորդ

ԿԱՅԾԵՐ

A II 73855

ԵՐԵՎԱՆ 1986

Գ.Մ.Դ. 84Հ1
Ր 859

Տեքստը պատրաստեց՝
Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԸ
Ծանոթագրեց՝
Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ
Հատորի խմբագիր՝
Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Րաֆֆի

Ր 359 *Երկերի ժողովածու 12 հատորով /Խմբ. կոլեգ.՝ Թոփչյան Ստ. Է. և ուրիշներ։*

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստ.։

Հ. 6. Կայծեր հ. 2 /Կազմ., տեքստը պատրաստ.՝ Խ. Սամվելյանը, ծանոթագր.՝ Գ. Հակոբյանը։ Հատորի խմբ. Սարինյան Ս. Ն.— Եր.։ «Սովետ. գրող», 1986, 480 էջ։

Հատորն ընդգրկում է «Կայծեր» վեպի երկրորդ հատորը։

Ր $\frac{4702080100\ (214)}{705\ (01)\ 85}$ 86 «Տ» Գ.Մ.Դ. 84Հ1

© *«Սովետական գրող» հրատարակչություն, տեքստի, ծանոթագրությունների, խմբագրման և ձևավորման համար, 1986*

ԿԱՅԾԵՐ

[illegible]

Ա

Վ Ա Ն

Հասնելով Վան, մենք իջևանեցինք Այգեստան կոչված արվարձանում, որ կից է այդ քաղաքին։ Մեզ ընդունեց իր տանը թաղի նշանավոր անձիքներից մեկը, որ կոչվում էր վարպետ Փանոս։ Այդ պարոնը արհեստով ներկարար էր։

Տան տերը առաջին անգամից երևաց ինձ բարի և ազնիվ մարդ, բավական վայելչակազմ մարմնով և պայծառ դեմքով։ Արևելքում մարմնի բարեձևությունը շատ անգամ մարդու հառաջադիմության պատճառ է դառնում։ Բայց վարպետ Փանոսը, բացի դրանից, ուներ և ճարտար լեզու և, որպես երևում էր, բավական փորձված ու խելացի մեկն էր։ Երևի այդ էր պատճառը, որ չնայելով նրա երիտասարդությանը, նա ընտրված էր թաղական խորհրդի անդամ, ուր ծերությունը և սպիտակ մորուքը ավելի մեծ նշանակություն ունեին, քան խելքը։

Բոլորովին մութն էր, երբ հասանք Այգեստան։

Ասլանը սկսել էր այժմ, որպես ասում են, ինձ փոքր ի շատե մարդու տեղ դնել։ Երբ մտանք վարպետ Փանոսի հյուրանոցը, նա իսկույն ինձ ծանոթացրեց տան տիրոջ հետ, ավելացնելով, թե իր մանկության ընկերներից մեկն եմ եղել և այժմ նրա լավ բարեկամն եմ։ Վարպետը իր սուր և թափանցող աչքերով ոտքից գլուխ չափեց ինձ, հետո խիստ մտերմաբար հայտնեց իր ուրախությունը ինձ տեսնելու համար։

Որպես երևում էր, վարպետը նախածանոթ էր Ասլանի հետ և իր տան մեջ հենց այն գիշեր սպասում էր նրան։ Նա գիտեր և այն, թե որ-

տեղից էր գալիս Ասլանը, այդ պատճառով, երբ նստեցինք, նա մի առանձին խորհրդավոր եղանակով հարցրեց.

— Ինչո՞ւ այդքան երկար տևեց քո ուխտագնացությունը...

— Այդպես պատահեց...— պատասխանեց Ասլանը նույն եղանակով։

— Հուսով եմ, որ սուրբ աստվածամայրը կատարած պետք է լինի քո ցանկությունը...

— Նա իր ուխտավորներին անմասն չէ թողնում իր շնորհներից...

— Ուրա՜խ եմ...— ասաց վարպետը, ոլորելով աջ կողմի ընչացքը, որ նշան էր նրա սրտի առանձին բավականության։— Ուրեմն վատ չէր լինի, եթե խմեինք մի-մի բաժակ օղի ձեր հաջողության համար։

— Վատ չէր լինի,— ասաց Ասլանը,— միայն ոչ առանց նախաճաշելիքի։ Մենք բավական սոված ենք։

— Այդ ինքնըստինքյան հասկանալի է,— ասաց վարպետը ժպտալով և դուրս գնաց ընթրիք պատվիրելու։

Ասլանը ձգվեցավ օթոցի վրա և, բարձի փոխարեն ձախ ձեռքը նեցուկ տալով գլխին, նայում էր առաստաղին, որի մերկ գերանները, հնությունից գեղնելով, ստացել էին մուգ-ծիրանի գույն, իսկ ճանճերը նրանց վրա գրել էին միլիոնավոր սև բծեր։ Նա ընկղմված էր մտածությունների մեջ։ Առանց մտածությունների չէի և ես։ Գալով այդ քաղաքը, թեև ծիծաղելի է, բայց պետք է խոստովանվիմ, որ իմ ամենամեծ բաղձանքներից մեկն այն էր, որ տեսնեմ Վանա հռչակավոր կատուները։ Մի՞թե այդ տան մեջ կատու չկա, մտածում էի ես, և աչքերս անհամբերությամբ թափառում էին այս կողմ ու այն կողմ։ Չգիտեմ այստեղ ինչ հոգեբանական մի գաղտնիք կա, որ շատ անգամ մարդ հանկարծ տեսնում է միևնույն առարկան, որի վրա մի րոպե առաջ անգիտակցաբար մտածում էր։ Ահա հանդիսավոր կերպով ներս մտավ իմ նազելին, բոլորովին սպիտակ, որպես ձյուն, երկայն, մետաքսի նման փափուկ մազերով և թավիշյա բրդոտ թաթիկներով։ Նա լուռ անցավ սենյակի միջով, նախ մոտեցավ ինձ և մի առանձին քնքշությամբ գանգրահեր գլուխը և թավամազ պոչը քսեց իմ երեսին, հետո գնաց բարևելու Ասլանին։ Շնորհալի կերպով մռմռալով, մի քանի պտույտներ կատարեց Ասլանի շուրջը և ապա նստեց նրա մոտ։ Կարծես, այդ խելացի անասունն էլ էր հասկանում, թե մեզանից որն էր ավելի հարգանքի արժանի։ Ասլանը սկսեց փայփայել նրա գեղեցիկ գլուխը, մեջքն ու պոչը։ Առաջին անգամ մի զարմանալի երևույթ գրավեց իմ ուշադրությունը։ Որքան Ասլանը ձեռքով շփում էր նրա գլուխն ու մեջքը, այնքան արագ նրա երկար մազերը ճըրխկճըրխկում էին և դուրս էին արձակում կրակի ամբողջ փոշի։

— Այդ ի՞նչ է,— հարցրի ես։

— Կայծեր են...— պատասխանեց նա և սկսեց բացատրել նրանց դուրս ցայտելու բնական պատճառները, թե որպես շփումից առաջ է գալիս կրակը։

Բացի կատվից, տանեցիներից ուրիշ ոչ ոք չհայտնվեցավ։ Երեխաները, երևի, քնած էին. նրանց ձայնն անգամ չէր լսվում։ Իսկ կանայք այդ կողմերում օտար տղամարդի աչքին երևալու սովորություն չունեին։

Այգեստանը արժանի էր իր կոչմանը։ Քաղաքի այդ գեղեցիկ արվարձանը ծառախիտ այգիների բավական ընդարձակ տարածություն է, բաժանված լայն փողոցներով, որոնց աջ և ձախ կողմերում հոսում են առվակներ, հովանավորված ուռենու և բարդի ծառերով։ Դրսից տները չեն երևում. ոչ մի լուսամուտ բացված չէ փողոցի վրա, բացի գլխավոր դռնից, որ ներս է տանում դեպի բնակարանը, որ ետևի կողմից միայն նայում է դեպի այգին կամ պարտեզը։ Ամեն մի տուն կենտրոնացված է իր մեջ, ապրում է իր նեղ առանձնական կյանքով։ Վարպետ Փանոսի տունը նույնպես այդ ձևն ուներ։

Սենյակը, որ որոշված էր մեզ համար, տան երկրորդ հարկումն էր գտնվում։ Բավական կոկիկ մի սենյակ էր այդ, երևի միայն հյուրերի համար էր պատրաստված։ Տան մեջ որքան գեղեցիկ իրեղեններ կային, իբրև զարդարանք, բոլորը դրված էին այստեղ։ Պատուհանների մեջ շարած էին զանազան տեսակ չինական և պարսկական ամաններ, ամենահին ժամանակներից մնացած, որոնց շատերը այժմ գործածությունից ընկել էին։ Նրանց թվում կային պղնձյա թասեր, աշտանակներ, ափսեներ և մեծ բոլորակ սինիներ, բոլորը գեղեցիկ քանդակներով։ Կային և բազմաթիվ նարգիլեներ ու չիբուխներ՝ երկայն ծխաքարշներով՝ հասմիկի փայտից կամ Շիրազի կեռասենուց պատրաստված։ Երևում էր, որ այստեղ սովորություն կար այնքան թվով չիբուխներ ու նարգիլեներ պահել իր տանը, ինչ թվով պատահած ժամանակը հյուրեր կունենային։ Երևում էին և զենքեր։ Պատերից քարշ էին ընկած զանազան տեսակ պատերազմական գործիքներ, սկսյալ հնադարյան երկաթյա տապարներից, վահաններից, սաղավարտներից և զրահներից մինչև նոր ժամանակների երկայն նիզակները, ղարաբինաները, ատրճանակները և հրացանները։ Դրանց թվում պատերից քարշ էին ընկած տեղային զանազան նվագարաններ՝ սազ, սանթուր, չոնգուր, սրինգ, դափ, թմբուկ և այլն։ Երևում էր, որ տանտերը ածել ես գիտեր, կամ դրանք պահվում էին հյուրերի համար։ Այդ բոլոր զարդարանքները լրացնում էին մի քանի պատկերներ, որոնք, ինչպես թվում էր ինձ, հին դարերի գործ պետք է լինեին։ Արդյոք ո՞ւմ պատկերներն էին, ես հասկանալ չկարողացա, շատ հավանական էր, որ թագավորների, իշխանների պատկերներ լինեին, գոնե

այդպես էին ցույց տալիս նրանց թե՛ զգեստավորությունը և թե՛ զենքերը, որոնք բոլորը հին ժամանակներին էին պատկանում։ Այստեղ ու այնտեղ փունջերով դրած էին չորացրած ծաղիկներ, որոնց մեջ իր գեղեցկությամբ առաջին տեղը բռնում էր անթառամ ծաղիկը։ Վասպուրականի լեռների ծաղիկները չորանալուց հետո էլ պահպանում են իրանց գեղեցկությունը։ Ես թողնում եմ ուրիշ մանր-մունր զարդարանքները, որոնց բոլորից երևում էր, որ վարպետ Փանոսը ոչ միայն լավ արհեստավոր էր, այլև կրթված ճաշակի տեր մարդ էր և իրան շրջապատել գիտեր հազվագյուտ առարկաներով։ Սենյակի պատերը ծեփված էին սպիտակ գաջով, որի վրա երևում էին պարսկական ճաշակով նկարված զանազան տեսարաններ։ Մի տեղ պատկերացրած էր վագրի որսորդության հանդես. մի երիտասարդ, փղի վրա նստած, երկայն նիզակը ձեռքում բռնած, կռվում էր ահեղ գազանի հետ. շները շրջապատել էին նրան, բայց ոչ մեկը չէր համարձակվում մոտենալ. վագրը իր առջևի ճիրաններով պատերազմում էր փղի զորավոր կնճիթի հետ. երիտասարդը իր նիզակի ծայրը խրել էր նրա կողքը։ Մի այլ տեղ կատարվում էր սալամի հանդես. Արևելքի թագավորներից մեկը, շողշողուն գոհարներով զարդարված, նստած էր փառավոր գահի վրա. հարյուրավոր գլուխներ խոնարհված էին նրա առջև. արքունիքի հռետորը, գահի մոտ կանգնած, ձեռքը ոգևորությամբ բարձրացրած, ճառախոսում էր, գովաբանելով արքայի ողորմածությունը և չկատարած սխրագործությունները։ Մի տեղ ուժից ընկած ծերունի մահմեդական էֆենդին, թիկն տված թավիշյա մութաքաներին, պառկած էր փափուկ օթոցի վրա. նարգիլեի օձապտույտ ծխափողը թույլ կերպով մխում էր նրա բերնում. երկու մանկահասակ կանայք փայփայում էին նրա մերկացած ոտները, երրորդը արմավենու տերևից կազմված հովհարով զովացնում էր զառամյալ դեմքը։ Մի այլ տեղ չորս սևամորթ ստրուկներ, կիսամերկ, բոբիկ ոտներով, թևերի վրա տանում էին մի շքեղ պատգարակ, որի մեջ նստած էր նրանց տերը, նախշուն, ոսկենկար զգեստներով։ Վերջին երկու պատկերները բոլորից ավելի գրավեցին իմ ուշադրությունը։

Ինձ պատահել էր տեսնել Պարսկաստանի հարուստ հայերի տներում նկարներով զարդարված սենյակներ, բայց նրանց նկարները ոչինչ միտք չունեին, պատկերացնում էին ծաղիկներ, ափսեների մեջ դրած պտուղներ, պարտեզներ և սիրուն կանանց դեմքեր։ Իսկ այստեղ, վարպետ Փանոսի հյուրանոցում, պատկերների մեջ ես միտք էի տեսնում, կարծես նրանք դիտմամբ պատվիրված լինեին։

Սենյակի հատակը թեև զուրկ էր տախտակամածից, բայց նրա փոխարեն ծածկված էր եղեգնյա փսիաթներով, որոնց վրա տարածել էին

գեղեցիկ պարսկական գորգեր և կապերտներ։ Վերջինները տեղային տնային արհեստի արդյունք էին։ Անկողինները, ծալած, փաթաթած, առանձին-առանձին դրած էին պատերի մոտ։ Նրանց թիվը ցույց էր տալիս, թե Վարպետ Փանոսը ո՜րքան հարուստ պատրաստություններ ուներ իր հյուրերի համար, որոնք նրա տնից միշտ անպակաս էին լինում։ Ես ոչ մի վանեցու տանը եվրոպական կարասիք չտեսա, իսկ այստեղ կար մի գրասեղան և մի քանի աթոռներ, թեև նրանց վրա չէին նստում։

Սենյակի լուսամուտների առջև կար պատշգամբի նման մի բան, հովանավորված տանձի ու ծիրանի ծառերով։ Խաղողի որթը ներքևից վեր էր բարձրացել և, փաթաթվելով պատշգամբի սյուներին, տալիս էր նրան կանաչազարդ հովանոցի կերպարանք։ Սենյակում օդը բավական հեղձուցիչ էր։ Ես, Ասլանին միայնակ թողնելով, դուրս եկա պատշգամբի վրա։ Սկսեցի նայել դեպի այգին։ Ծառերը ընկղմված էին գիշերային մթության մեջ. ոչ մի տերև չէր շարժվում։ Ամեն ինչ լուռ էր, միայն անհանգիստ ճպուռը իմ մերձակայքում եղանակում էր իր միակերպ, տաղտկալի երգը։

Ներքևում, բակի մեջ, կրակ էր վառվում։ Վարպետի համարյա բոլոր ընտանիքը պատվում էր կրակի շուրջը։ Այնտեղ, ամառնային օջախի վրա, մեզ համար կերակուր էին պատրաստում։ Ամառը այգեստանցին եփում է, ուտում է և պառկում է բաց օդի ներքո։ Ես տեսնում էի, թե ինչպես տափակ կտուրների վրա նստած էին հարսները և ընթրիք էին վայելում։ Նրանց սեղանը լուսավորված էր մի տեսակ արևելյան օտարոտի լամպայով, որը շինված էր փայտից և բարձր վանդակի ձև ուներ, և որի մեջ թղթի փոխարեն՝ վառվում էր մի ճրագ։ Վանդակի վրա հագցրած էին բարակ կտավից սպիտակ շապիկ, որ պահպանում էր ճրագը քամու հոսանքից։

Սովորությունները համարյա միևնույնն էին, ինչ որ տեսել էի մեր կողմերում։ Ընթրիք էին անում կտուրների վրա. սեղանների շուրջը բոլորել էին միայն տղամարդիկ, իսկ կանայք ոտքի վրա սպասավորում էին, սպասելով, որ տղամարդիկ վերջացնեն, հետո իրանք ևս մի բան ուտեն։ Աղջիկները նույն կտուրների վրա անկողիններ էին պատրաստում, իսկ մայրերը ճոճում էին անքուն զավակների օրորոցները։ Ա՜խ, ո՜րքան քաղցր էր կտուրային այդ բացօթյա կյանքը... ո՜րքան անմոռանալի հիշատակներով կապված էր նա իմ սրտի հետ... Դեպի բարձր նայում ես, քեզ հովանավորում է պարզ, աստղազարդ երկինքը, իսկ քո շուրջը տիրում է անսահման, ազատ տարածություն, խնկարկված հազարավոր բուսականների անուշահոտությամբ։

Մի քանի կտուրներից երգի ձայն էր լսվում, երգում էին ըստ մեծի մասին հոգևոր երգեր։ Աշխարհիկ երգեր շատ չունի այդ ժողովուրդը, և ինչ էլ որ ունի, խիստ տխուր են և մելամաղձոտ։ Դա ամենապարզ հատկանիշն է հուսահատ ինքնուրացության, երբ մարդու միտքը, հոգին, բավականություն չգտնելով աշխարհային վայելչությունների մեջ և զուրկ լինելով նրա ուրախություններից, ձգտում է դեպի հոգևորը, դեպի երկնայինը։ Տեղ-տեղ ածում էին չոնգուրների վրա։ Այդ ձայները խիստ թախծալի եղանակով հնչում էին գիշերային լռության մեջ, որպես վշտալի սրտի դառն մրմունջներ։ Վանեցու սեղանի երգն անգամ խառն է լինում արտասուքի հետ...

Երկար լսում էի ես։ Երբեմն գիշերային խաղաղությունը վրդովվում էր խառնաշփոթ աղաղակներով։ Աղմուկը հետզհետե սաստկանում էր։ Ահա լսելի եղավ հրացանի խուլ նետում, և իսկույն տիրեց խորին լռություն...

— Էլի կատաղե՞լ են անզգամները,— ասաց վարպետը՝ շտապով իմ մոտից անցնելով։— Առավոտյան կամ մի երկու սպանվածներ կունենանք, կամ մի քանի վիրավորվածներ...

Այնտեղ սպանում էին, իսկ այստեղ հոգևոր երգեր էին երգում։

Բայց մեր հյուրընկալը, որպես երևում էր, միայն աղոթքով բավականացող մարդիկներից չէր։ Նա մտավ սենյակը, դրեց Ասլանի մոտ մի շիշ օղի և ափսեի մեջ խորոված տառեխ և, խլելով սենյակի պատից քարշ ընկած զենքերից մեկը, կրկին շտապով դուրս եկավ։

— Ո՞ւր եք գնում,— հարցրեց Ասլանը։

— Մեր թաղում աղմուկ կա, գնում եմ տեսնելու՝ ի՞նչ է պատահել,— պատասխանեց նա և, մի բան մտաբերելով, կանգ առեց շեմքի վրա։— Ձեր անունով նամակներ են ստացված,— ասաց նա, հանելով ծոցից մի ստվար կապոց և ձգելով Ասլանի մոտ։

Նա վազելով ցած իջավ սանդուղքներից։

Ասլանը լռությամբ վեր առեց նամակների ծրարները, մոտեցավ ճրագին և սկսեց ուշադրությամբ կարդալ։ Ես հեռու նստած, հետազոտում էի նրա դեմքի փոփոխակի արտահայտությունները։ Նրա միտքը խռովության մեջ էր։ Այն հեզ և խաղաղ աչքերը վառվում էին բարկության բոցով։ Նա, որ այնքան զգույշ էր, կարծես մոռացավ իմ ներկայությունը և նամակներից մեկը, դեռ չվերջացրած, նետեց հատակի վրա և ձեռքը հուսահատական կերպով տարավ դեպի ճակատը, բռնեց աչքերը։ Ի՞նչ էր պատահել։ Նրա դողդոջուն շրթունքները մեքենաբար արտասանեցին միայն մի բառ՝ «Թշվառակա՞ն»... Մի մեծ անհաջողություն միայն կարող էր Ասլանին այդ աստիճան զայրացնել։ Նա կրկին վեր առեց չա-

վարտված նամակը և շարունակեց կարդալ։ Հետո բռնեց ճրագի վրա, և բարակ թուղթը մի վայրկյանում մոխիր դարձավ։ Նա սկսեց կարդալ մնացած նամակները։ Այժմ նրա դեմքը փոքր-ինչ խաղաղ էր։ Բայց ճակատի վրա տակավին նշմարվում էին կնճիռներ։ Երբեմն նամակը ցած էր դնում և իր հիշողության տետրակի մեջ ինչ-որ գրում էր, երբեմն մատների վրա թվեր էր հաշվում։ Բայց ինձ զարմացրեց մի բան, երբ նա նամակներից մեկի վրա քսեց մի հեղուկ, և իսկույն առաջվա տողերի մեջտեղում հայտնվեցին նոր տողեր՝ բաց-կանաչագույն տառերով։ Ո՞րտեղ էին թաքնված այդ տառերը։ Ես չհամարձակվեցա հարցնել, երբ նկատեցի, որ նա դեռ ոչ բոլորովին հանգստացած էր։

Նամակները կարդալուց հետո նա բոլորը այրեց։ Այժմ միայն ուշադրություն դարձրեց իր մոտ դրած տառեխների և օղիի շիշի վրա։

— Վանա տառե՜խ... որքան ընտանիքներ ապրում են միայն այդ փոքրիկ ձկներով,— բացականչեց նա և սկսեց ուտել։— Դու չե՞ս սիրում,— դարձավ դեպի ինձ։

Ես ախորժակ չունեի մի բան ուտելու։ Ճանապարհի հոգնածությունից սաստիկ ջարդված էի։ Հանգիստ և երկարատև քունը միայն կարող էր փոքր ի շատե կազդուրել ինձ։ Բայց Ասլանի հոգը չէր. այդ երկաթի մարդը չգիտեր, թե ի՞նչ է հանգստությունը։ Նա անհամբերությամբ սպասում էր վարպետին։ Շատ չանցավ, վերադարձավ նա և, տարած զենքը իր տեղը դնելով, մի քանի անգամ անցուդարձ արեց սենյակի մեջ, ինքն իրան կրկնելով.

— Անտանելի՜ է... անտանելի՜ է... մինչև ե՞րբ... համբերություններս հատավ...

— Ի՞նչպես վերջացավ ձեր արշավանքը,— հարցրեց Ասլանը ժպտալով։

— Մինչև իմ հասնելը՝ ամեն ինչ վերջացած էր, քրդերը իրանց գործը կատարել էին...— պատասխանեց նա՝ լեղակի կարասների մեջ կապույտ գույն ստացած ձեռքերը տրորելով և միևնույն խոսքերը կրկնելով։— Համբերություններս հատավ... էլ համբերություն չմնաց... մինչև ե՞րբ...

Ասլանի մեղմ ժպիտը ծիծաղի փոխվեցավ։

— «Համբերությունը կյանք է», այդ խրատը ավանդեցին մեզ մեր պապերը,— ասաց նա, հեգնական կերպով նայելով վարպետի վրա։

— Այո՛, բայց ամեն համբերություն իր չափն ու սահմանն ունի,— պատասխանեց նա, շարունակելով կապույտ ձեռքերը տրորել։— Իսկ մեր համբերությունը անզգա դիակների համբերություն է, և ավելի ոչինչ։

Ասլանը այժմ լուրջ դեմք ընդունեց։

— Պատմեցեք, բանը ինչումն է,— հարցրեց նա։

— Իսկապես շատ սովորական մի դեպք, որի նմանը համարյա ամեն օր, ամեն գիշեր պատահում է,— պատասխանեց վարպետը, նստելով Ասլանի մոտ։

— Այգիներից միրգ էին գողանում։ Թուրք կամ քուրդ գյուղացիները, երբ քաղաքը բան են բերում վաճառելու, գիշերը, դեպի իրանց գյուղերը վերադառնալու ժամանակ, սովորություն ունեն կողոպտելու հայերի այգիները։ Դա պետք է մի առանձին բարություն համարել, երբ բավականանում են միայն պտուղներ գողանալով, բայց այդ անիրավները կտրատում են և ծառերը։ Տեսնում ես, ցերեկով լուռ ու մունջ անցնում են այգիների մոտից, նայում են ծառերի վրա, նկատում են, որ այսինչ նորահաս կեռասենին, այնինչ գեղեցիկ տանձենին կարող է ծառայել իրանց կոտրած գութանը կամ արորը նորոգելու, իսկույն նշան են դնում, և, գիշերը մտնելով այգին, կտրում են և տանում։ Տիրոջ տարիներով խնամած ու հասցրած ծառը ոչնչանում է, այգին այլանդակվում է։ Իսկ ո՛րքան ցավ է պատճառում այդ դժբախտությունը խեղճ այգեգործին։ Ես տեսել եմ ընտանիքներ, որոնք օրերով նստած իրանց սիրելի ծառերի կտրած բների մոտ, լաց են եղել, սուգ են կատարել, որպես սպանված որդու գերեզմանի վրա։

Պատահած անցքը, որքան վարպետի համար վրդովեցուցիչ էր, նույնքան Ասլանը սառն կերպով վերաբերվեցավ։ Այդ երկրում կարգից դուրս բան չէր, որ մեկը աշխատասեր է, ծառեր է տնկում, այգի է մշակում, պտուղներ է հասցնում, իսկ մյուսը ծույլ է, անկիրթ է. սովորել է միայն բռնությամբ հափշտակել առաջինի աշխատության արդյունքը։

— Փոխանակ իրանք լաց լինելու, լավ չէ՞ր լինի, որ կտրողներին լացացնեին,— ընդհատեց Ասլանը վարպետի խոսքը։

— Լավ կլիներ,— պատասխանեց վարպետը խորին կերպով հոգվոց հանելով։— Բայց այդ դժվար է... շատ դժվար է... նրանց կողմումն է վայրենի ուժը... նրանց կողմումն է անպատիժ բարբարոսությունը... Մեր ձեռքերը կապել են, իսկ նրանցը՝ բաց թողել... Մեր ձեռքում մի փայտի կտոր անգամ չեն թողել, իսկ նրանք սուր են կրում... Մենք զրկված ենք անձնապաշտպանության ամեն միջոցներից։ Եթե այգետերը մի ամենափոքր ընդդիմադրություն ցույց տա և թույլ չտա, որ իր ծառը կտրեն, հավատացած եղեք, որ մյուս գիշերը կմտնեն նրա տունը և նրա պարանոցը կկտրեն։ Եվ այս տեսակ չարագործները կմնան անպատիժ, որովհետև այստեղ հայի գլուխը մի սոխի գլխի չափ արժեք չունի։

— Եթե ամեն հայ իր սենյակում այդպես զենքեր ունենար, էլ նրա գլուխը չէին կտրի սոխի նման,— նկատեց Ասլանը։

— Այո՛, եթե ունենա՜ր...— պատասխանեց վարպետը վրդովված

ձայնով։— Բայց Հայը երբ երկու ղուրուշ ունի, միշտ մտածում է այդ բանի վրա, թե ի՞նչ գնեմ ու ի՞նչ ծախեմ, որ երկուսը երեք դարձնեմ։ Նա այլևս ուրիշ բանի վրա չէ մտածում։ Եվ կառավարությունը սովորել է նրան միշտ այդպես տեսնել, և երբ նրա ձեռքում մի զենք է նկատում, իսկույն խլում է՝ ասելով, «այդ քո գործը չէ, դու գնա քո արշինով պարապի՛ր»... Եվ Հայը մնում է, որպես մի անպաշտպան որս քրդի և տաճկի ձեռքում։ Նրա հունձքի արտերը այրում են, նրա այգիները կտրատում են, և տերը կանգնած, ձեռքերը փակած, միայն բաց աչքերով նայում է ու ա՜խ քաշում...

— Մի՞թե այդ աստիճան անարդար է կառավարությունը,— հարցրի ես։

— Ի՞նչ կառավարություն։ Այստեղ կառավարություն չկա, այստեղ կան միայն կեղեքիչ և ինքնակամ կառավարիչներ, որոնք միևնույն բարբարոսություններն են գործ դնում։ Լսեցեք, ես ձեզ կպատմեմ մի փաստ, որից կարելի է հասկանալ, թե ինչ պտուղներ են մեր կառավարիչները։ Մեր քաղաքը վաղուց անտի զինվորանոց չուներ։ Զինվորներին սովորաբար բաժանում էին շրջակա գյուղերի հայոց տներում, և ամեն մի ընտանիք պարտավոր էր մի քանի զինվորներ պահել։ Կարող եք երևակայել, թե ի՞նչ բան է անկարգ բաշիբոզուկը հայ ընտանիքի մեջ։ Նա իրան կատարյալ տան տեր է համարում և թույլ է տալիս ամեն տեսակ կամայականություն։ Գյուղացիները, չկարողանալով համբերել, դիմեցին նահանգապետ փաշային, խոստացան, թե իրանց ծախքով պատրաստ են քաղաքի մոտ մի զինվորանոց կառուցել, միայն թե ազատվեն իրանց անկարգ հյուրերից։ Փաշան ընդունեց։ Հավաքվեցան, խորհեցին, հաշվեցին շենքի ծախքերը, և բաժանելով իրանց մեջ, վճարեցին ամբողջ գումարը։ Փողերի մեծ մասը դրա ու նրա կոկորդն անցավ, և վերջը շենքի բոլոր փայտեղենները դարձյալ գյուղացիների այգիներից կտրեցին։

— Ձրի՞։

— Այո՛, ձրի։ Եվ մեծ անգթությունը նրանումն էր, որ տապարը ծառի տիրոջ ձեռքը տալով և նրա գլխին ծեծելով, հենց իրան՝ տիրոջն էին ստիպում կտրել իր սիրելի ծառը, որպես դանակը հոր ձեռքը տալով՝ ստիպում են կտրել սիրելի որդու պարանոցը։

— Ապա ի՞նչ էին շինում ձեր քաղաքի սրբազան առաջնորդը և ձեր էֆենդի աղաները։ Ինչո՞ւ ժողովրդի այդ պատվելի ներկայացուցիչները չբողոքեցին։

— Հենց այդ էֆենդի աղաներն էին կտրել տալողները, որովհետև նրանց գլխավորները կապալով հանձն էին առել շենքը կառուցանելու։ Իսկ սրբազան առաջնորդը նրանց բարեկամն է...

— Հիմա ի՞նչ եք կարծում, ո՞վ է մեղավորը։

— Իհարկե, մերոնք, մեր ժողովրդի ներկայացուցիչները, որ ավելի վնասակար են, քան թե թուրքը ու քուրդը։

Սոլանը և վարպետը դեռ երկար խոսում էին։ Ես արդեն սկսել էի ձանձրանալ. եթե չամաչեի՝ կպառկեի ու կքնեի։ Աչքերս դժվարությամբ էին բացվում, գլուխս այնքան ծանրացել էր, կարծես արճիճով լցված լիներ։ Ի՞նչ մի առանձին բավականություն են գտնում այդ տեսակ վիճաբանությունների մեջ, մտածում էի ես, միշտ միևույն խոսքերը, միշտ միևնույն դատողությունները. մեկը հարստահարված է, մյուսը հարստահարող է, մեկը հալածված է, մյուսը հալածող է, ի՞նչ պետք է անել, որ նեղյալների դրությունն ավելի բարվոքվի, ի՞նչպես պետք է թեթևացնել ճնշվածների ծանր բեռը և այլն։ Կարծես դրանք այն մեծ աստվածորդու աշակերտները լինեին, որ հրավեր կարդաց նեղված մարդկության՝ ասելով. «Եկա՛յք առ իս ամենայն նեղեալք և ծանրաբեռնեալք, և ես հանգուցից զձեզ»[1]։

Ընթրիքի սեղանը վերջապես ազատեց ինձ նրանց խոսակցություններից. վիճաբանության թելը ընդհատվեց։ Վարպետի տան սպասավորները նրա գործարանի աշակերտներն էին։ Ներս մտան մի խումբ զանազան հասակի պատանիներ, յուրաքանչյուրը ձեռքում մի բան բռնելով. մեկը աղ, մյուսը հաց, երրորդը գինի, չորրորդը կերակուրներ, մի խոսքով, ինչ որ պատրաստված էր, բոլորը միանգամից դրվեցավ սեղանի վրա։ Նրանց տեսնելով, ես բոլորովին սթափվեցա, այլևս չէի նիրհում, մանավանդ երբ նկատեցի, որ այդ չարաճճիները մի առանձին հեգնությամբ էին նայում իմ վրա։ Մեկը նրանցից մինչև անգամ դիտամամբ կոխեց իմ ոտքը։ Բայց ես ավելի պատճառներ ունեի նրանց վրա ծիծաղելու։ Բոլորի ձեռքերը, սկսած մատներից մինչև արմունկները, կապույտ գույն ունեին, կապույտ գույնով ներկված էին և նրանց երեսներն ու քթերը։ Հեշտ բան չէր ներկարարի աշակերտ լինել և չթաթախվել ներկերի մեջ։ Բայց ե՞ս... ե՞ս ում աշակերտն էի... իմ ձեռքերն ի՞նչ գույնով պիտի ներկվեին... Այդ հարցերը իմ գլխում ծագելու ժամանակ ես ամբողջ մարմնով դողում էի...

Ընթրիքից հետո ես խնդրեցի վարպետից, որ ինձ մի տեղ ցույց տային քնելու։ Նա իսկույն հրամայեց աշակերտներից մեկին, և նա ինձ համար անկողին պատրաստեց միևնույն սենյակում, ուր մեզ ընդունել էին։ Տնային բարեկեցության գլխավոր հատկանիշներից մեկը երևում է անկողնի մաքրությունից։ Ես այն տեսակ անկողին չէի տեսել իմ կյանքում։ Գլուխս փափուկ բարձի վրա դնելը և աչքերս փակվելը՝ միևնույն րոպեում կատարվեցան։

Գիշերվա կեսին ես զարթնեցա. սաստիկ ծարավ էի։ Վանա աղի տառեխը ուտելը հեշտ բան չէ, այն էլ գիշերը։ Բայց մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ տեսա, որ Ասլանը դեռ քնած չէր։ Նա նստած էր աշտանակի հանդեպ, որի վրա վառվում էր յուղային ճրագը։ Ինչ-որ գրում էր։

— Այդ ի՞նչ ես գրում,— հարցրի նրանից։

— Նամակներ,— պատասխանեց նա։— Վաղը առավոտյան մեր թղթատարը մեկնելու է...

Արդյոք դեպի ո՞ր կողմը, արդյոք ո՞ւմ պետք է նամակ տանե,— այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց։

— Եթե որսորդին գրելու լինես, իմ կողմից ողջունիր,— խնդրեցի նրանից։

— Լավ,— ասաց նա և շարունակեց իր գործը։

Ես նկատեցի, նա չէ ուզում, որ ես նրան խանգարեմ։ Լուռ կացա։ Քունը փախավ իմ աչքերից։ Անկողնիս մեջ պառկած, մի առանձին ապշությամբ նայում էի Ասլանի վրա։ Նա երևում էր ինձ որպես մի մարմնացած գործունեություն։ Բայց ի՞նչ նպատակի համար էր գործում այդ անխոնջ, մշտապտույտ ուժը, ես հասկանալ չէի կարողանում։ Փետուրյա գրիչը երբեմն թղթի վրա սլանում էր, որպես նրա սրաթռիչ միտքը, իսկ երբեմն նա շարժվում էր դանդաղ, շրջանկատ կերպով, որպես հետևես զգուշություն։ Եթե ես վեր առնեի այն նամակներից մեկը, անտարակույս, կարդալ չպիտի կարողանայի, թեև նրանք գրված էին հայոց տառերով և հայերեն լեզվով։ Գրելու այդ ձևը ես հետո սովորեցի, դա պայմանական մի ձև է, որ միայն նամակի գրողին և ստացողին է հայտնի։

Ասլանը գրում էր։ Ես շարունակում էի նայել նրա վրա, և միևնույն ժամանակ զանազան մտածություններ զբաղեցնում էին իմ անփորձ գլուխը։ Այդ մտածություններն այնքան խառն, այնքան անկապ էին, որ անկարելի էր նրանցից մի որոշ եզրակացություն դուրս բերել։ Իմ երևակայության մեջ, որպես անրջական տեսիլքներ, պատկերանում և դարձյալ աներևութանում էին այն փոփոխությունները, թե ո՛րքան անգամ և ո՛րպիսի տարբեր կերպարանքներով այդ խորհրդավոր երիտասարդը հայտնվել էր ինձ։ Երբեմն տեսնում էի նրան արաբական մինարեթում, այն ամայի, մշտալուռ ավերակների մեջ, իր ավազակային խմբով, բոլորված բոցավառ փայտակույտի շուրջը, անքուն սպասում էին, որ գիշերային խավարը թանձրանա, որ ճանապարհների անցուդարձը դադարի, որ մարդիկ հանգստանան խաղաղ քնով, իսկ իրանք կատարեն մի խավար գործ... Երբեմն տեսնում էի նրան նույն աբեղայական կերպարանքով, որպես երևաց ինձ «Կաթնաղբյուրի» ձորում։ Հանդարտ, [illegible] բայ-

A″ 43855

չերով անցավ նա իմ մոտից և իբրև մի խարուսիկ ուրվական, անհայտացավ մայրերի մեջ։ Կարծես և այժմ լսում էի նրա այն տխուր, անապատական երգը, որ դուրս կոչեց պառավ կախարդին փոքրիկ Հյուբբիի հետ տերևախիտ թփերի միջից։ Երբեմն տեսնում էի նրան վանեցի մանրավաճառի հագուստով, եզիդիների իշխանի վրանում։ Գեղեցիկ Թութին, վրանի վարագույրի ետևից, սիրաբորբոք աչքերով նայում էր նրա վրա, առանց հասկանալու, որ այդ անդութ, խաչաքարոզ երիտասարդի սրտում կնոջ սիրո համար տեղ չէր մնացել։ Երբեմն տեսնում էի նրան «Գժի» տանը, կարծես և այդ րոպեում, ներկայանում էր ինձ այն վայրացած դեմքը, թե որպիսի խորին վրդովմունքով լսում էր նա բարեսիրտ քահանայի տխուր պատմությունները՝ հոգևոր առաջնորդի անկարգությունների մասին։ Իսկ այժմ տեսնում էի նրան մի օտարոտի արհեստավորի տանը։ Այստեղ նա բժիշկ էր, եվրոպական բարձր ուսում ստացած բժիշկ և ինձ հրամայել էր թաքցնել իր հայությունը։ Ինչո՞ւ էր նա փախչում հայ անունից, ինչո՞ւ էր նա այդպես տեղերի և հանգամանքների համեմատ անդադար կերպարանափոխ լինում։ Ահա այդ գաղտնիքը երկար զբաղեցնում էր իմ միտքը, և ես մի որոշ եզրակացության հասնել չէի կարողանում։

Մի բան, որ ավելի պարզ կերպով նկատում էի, սկսյալ այն օրից, որ ճանապարհորդում էի Ասլանի հետ՝ այն էր, որ նրա խորհրդավոր տեսակցությունները, ամեն տեղ և ամեն գյուղում, այնպիսի անձինքների հետ էին լինում, որոնք բողոքում էին երկրի ընդհանուր անկարգության դեմ։ Եվ այդ տարբեր, զանազան ցեղերին պատկանող անձինքների մեջ կարծես թե տարածված էր մի գաղտնի թել, որ կապում էր բոլորի սրտերը, բոլորի կամքերը միմյանց հետ։ Բայց ո՞ւմ ձեռքումն էր գտնվում այդ թելի ծայրը, ո՞վ էր դարձնում բոլորի կամքերը դեպի մի որոշ նպատակ, այդ գաղտնիքը և մինչև այսօր մնաց ինձ համար անհայտ։ Կարոն, Ասլանը, Որսորդը և նրանց բոլոր համախոհները մի-մի գործիքներ էին, որ բաղկացնում էին մի բավականին բաղադրյալ մեքենայի կազմվածքը։ Բայց այն ի՞նչ զորություն էր, որ պտտեցնում էր այդ մեքենան և նրան ընթացք և ուղղություն էր տալիս։ Դա, որպես ինձ թվում էր, այն գերագույն տիրապետող ոգին էր, որ ինքը գոյություն ունի անհայտության մեջ, որ իրան պահում է անմատչելի, իսկ իր հզոր, աներևույթ ձեռքով կառավարում է մարդկանց սրտերը, մարդկանց մտքերը և նրանց ուղղություն է տալիս...

Ասլանը վերջացրել էր նամակները. նա այժմ սկսել էր կնքել ծրարները։ Ճրագի լույսը խիստ աղոտ կերպով լուսավորում էր նրա գունաթափ

դեմքը։ Նա հագած ուներ մի տեսակ գիշերային խալաթ, և սենյակում տիրող տոթի պատճառով կոճակները թողել էր արձակ։ Շապկի կիսաբաց օձիքից երբեմն երևում էր նրա մերկ կուրծքը։ Այն լայն, զորավոր կուրծքի վրան նշմարում էի ես մի ընդարձակ սպի, որը, շատ հավանական էր, ստացվել էր հրացան գործիքից։ Ես մի առանձին ուշադրությամբ նայում էի այն նշանի վրա։ Չգիտեմ, ինչո՞ւ վերքը, սպին միշտ իմ մեջ հետաքրքրություն էր զարթեցնում։ Երևի նրա համար, որ նա պարունակում էր իր մեջ մարդու կյանքի մի նշանավոր արկածի հիշատակները։ Ցույց այդ էր պատճառը, երբ նա ծրարները կողպեց պահարանի մեջ, որ առավոտյան հանձնի թղթատարին, և երբ մտավ իր համար պատրաստած անկողինը, ես մտածեցի գոհացնել իմ հետաքրքրությունը։ Բայց Ասլանը տարօրինակ բնավորություններից մեկն էր։ Երբեմն նա այնքան քաղցր էր, որ կարծես թե շրթունքներից մեղր էր կաթում, իսկ երբեմն այն աստիճան ժանտ էր, որ կկարծեիր, թե աչքերից, երեսից լեղի էր թափում։ Այդ րոպեներում լավ էր չխոսել նրա հետ։ Բայց ես համբերել չկարողացա և համարձակվեցա հարցնել, թե այն ի՞նչ վերքի նշան է, որ երևում է նրա կուրծքի վրա։

— Ինչո՞ւ ես հարցնում,— մաղձոտ կերպով կտրեց իմ խոսքը։

— Այնպես... ուզում եմ իմանալ...

— Դրանից ի՞նչ օգուտ քեզ։

Ես լուռ կացա։ Նա նկատեց, որ ես վշտացա, ավելի մեղմ կերպով ասաց ինձ.

— Ոչ ոք իրավունք չունի ուրիշի գաղտնիքների մեջ մտնել։ Եթե դու հարցնեիր, թե ի՞նչպես է կազմված իմ կուրծքը, ո՞ր կողմումն է գտնըվում իմ սիրտը և ի՞նչ պաշտոն է կատարում, կամ ո՞րպես են դասավորված իմ թոքերը, ես բոլորը կբացատրեի քեզ, որովհետև դրանից մի բան կսովորեիր։ Բայց գիտենալ իմ կուրծքի վրա մի ծվատած տեղի պատմությունը, դա, կարծեմ, մի առանձին օգուտ չի բերի քեզ։

Ես ավելի վիրավորվեցա, ասելով.

— Դու միշտ համարել ես ինձ մի երեխա, մի հիմար և տգետ երեխա, որի հետ, բացի կատակներից, ուրիշ բան չէ կարելի խոսել։

— Ես կատակ չեմ անում։ Բայց դու այնքան խելացի էլ չես, որքան կարծում ես...

Բ

ՓԱՆՈՍԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Գիշերը անցուցի անհանգիստ, տենդային դրության մեջ։ Առավոտյան զարթնեցա խիստ ուշ։ Ասլանը սենյակում չէր, չէր երևում և վարպետ Փանոսը։ Ես ինձ բավական թույլ էի զգում. մարմինս կոտրատվում էր, իսկ գլխիս մեջ տիրում էր մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մառախուղ։ Գիշերվա բոլոր անցքերը երևում էին ինձ ինչպես մի երազ։ Կոկորդիս մեջ ցավ էի զգում և, նայելով հայելու մեջ, տեսնում էի պարանոցիս վրա բաց-կապտագույն բծեր։ Շապիկս բուրում էր դեղորայքի հոտով։ Երևում էր, գիշերը Ասլանը իմ վրա գործ էր դրել բժշկական միջոցներ։

Վարպետի գործարանի փոքրիկ աշակերտներից մեկը ջուր բերեց, լվացվեցա, հագնվեցա և դուրս եկա պատշգամբի վրա։

Այստեղից բացվեցան իմ առջև հրաշալի տեսարաններ. երևում էին շրջակա լեռները իրանց գեղեցիկ հովիտներով, երևում էր քաղաքը իր կրկնակի պարիսպներով ու աշտարակներով, երևում էին քաղաքի բարձր սյունաձև մինարեթները և հայոց եկեղեցիների գմբեթները, երևում էր միջնաբերդը իր ահռելի, հսկայական կերպարանքով, երևում էր ծովը իր մանիշակագույն հարթ տարածությամբ։ Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերությունից, թե երբ պետք է մոտից, շատ մոտից տեսնեմ այդ բոլորը։ Գիշերով հասած լինելով Այգեստան՝ ես դեռ ոչինչ չէի տեսել։ Իրավ, գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ էր քաղաքի այդ ծառազարդ արվարձանը։ Այգիների ծառերը, ծանրաբեռնված գույնզգույն պտուղներով, առավոտյան լույսով ավելի սքանչելի էին երևում, քան թե գիշերը։ Արեգակը հսկում էր վերևից։ Այժմ նրա լույսի երկյուղից գիշերային գողերը դադարել էին կողոպտելուց։ Այժմ հերթը հասել էր ցերեկվա գողերին։ Ահա ճնճղուկների ահագին երամը խառնաձայն աղմուկով իջավ ծիրանի ծառի վրա։ Նրա տերևախիտ ճյուղերը թեքվեցան այդ փոքրիկ ավազակների ծանրության ներքո։ Ծլվլում են, ոստոստում են և ուրախ, հաղթական աղաղակներով կտցահարում են իրանց քաղցր, հյութալի ավարը։ Հեռվից ճռնչում է այգեպանի ճոճանակը, և չարաճճի խումբը միանգամից թողնում է ծառը։ Ինչ զանազանություն քրդերի և այդ անմեղ արարածների մեջ։ Երկուսն էլ ապրում են ուրիշի վաստակով։ Բայց ճնճղուկներն ավելի բարեխիղճ են, դրանք գոնե չեն ոչնչացնում ծառերը։ Այդ համեմատությունն էի անում, երբ վերադարձավ Ասլանը։ Նրան տեսնելով, ես մտա սենյակը։

— Ես չկամեցա քեզ զարթեցնել, լավ է, որ վեր ես կացել,— ասաց

նա բժշկի նշանակով, որ մի անծանոթ հիվանդի մոտ այցելություն է գործում։— Մոտ եկ, տեսնեմ։

Ես մոտեցա։ Նա սկսեց քննել իմ կոկորդը։

— Փոքր-ինչ ուռուցք է գոյացել, բայց շուտով կանցնի,— ասաց նա, տալով ինձ մի ինչ-որ հեղուկ և մի օծանելիք, և պատվիրելով, որ առաջինով ներսից ողողեմ կոկորդս, իսկ երկրորդը՝ դրսից քսեմ։

— Այդ քաղաքում բժշկությունդ նախ իմ վրա փորձեցիր,— նկատեցի ես ծիծաղելով։

— Ո՛չ, այս րոպեիս մի հիվանդի մոտից եմ գալիս,— պատասխանեց նա իր սովորական սառնությամբ,— բայց խեղճը հազիվ թե կապրի։

Նա վեր առեց իր եվրոպական լայնեզրյա գլխարկը և հեռացավ՝ պատվիրելով ինձ հանգիստ մնալ և տնից դուրս չգալ։ Ես մնացի սենյակի մեջ միայնակ։

Երևում էր, որ վարպետ Փանոսը տանը չէր, եթե ոչ՝ նա կգար ինձ տեսնելու։ Որդու փոխարեն եկավ մայրը։ Դա այն ճարպիկ, լեզվանի և աչքաբաց կանանցից մեկն էր, որ իր ընդունակություններով սքողում է, մոռացություն է տալիս տղամարդի անունը, և ամբողջ գավառները հասարակության մեջ ճանաչվում են միայն մոր անունով։ Նրան կոչում էին Սանամ, և վարպետ Փանոսը մոր անունով կոչվում էր Սանամի տղա։

Նա մոտեցավ ինձ այս խոսքերով.

— Լսեցի հիվանդ ես, որդի, ո՞ր տեղդ է ցավում, որդի, ասում են, կոկորդդ ուռել է. սուրբ տիրամայրը փարատություն տա։ Ես հիմա կլավացնեմ, մի վախիր, հենց որ մատս դնեմ մի քիչ հուփ տամ, աստծո շնորհիվ կլավանաս։ Անցյալ օրը մեր հարևանի տղան էլ այսպես էր, հենց որ ձեռքս դիպավ, իսկույն լավացավ։

Պառավն էլ ուզում էր նորից խեղդել ինձ։ Ես, իհարկե, քաղաքավարությամբ մերժեցի նրա բժշկական հնարները, հայտնելով, որ բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ։ Բայց նա դարձյալ չհանգստացավ՝ զգուշացնելով ինձ, թե քաղաքում «կապույտ հալ» կա, շատերի կոկորդը ուռչում է, շատերը մեռնում են, և միայն չափահասներն ազատվում են այդ «պատուհասից», իսկ երեխաների մեջ մեծ կոտորած է պատճառում։

— Այսուամենայնիվ,— վերջացրեց նա իր խրատները,— զգուշությունը լավ բան է,— և խորհուրդ տվեց այցելել իր որդու գործարանը։

Ես զարմանում էի, ի՞նչ փրկարար ազդեցություն կարող էր ունենալ ներկարարի գործարանը «կապույտ հալի» կամ իմ կոկորդի ուռուցքի վրա։ Այդ մասին պառավը ոչինչ չբացատրեց ինձ։ Իսկ ես հետևեցի

նրա խրատին միայն այն մտքով, որ առիթ ունենամ տեսնելու գործարանը։

Երբ պատվելի հետ ցած իջանք սանդուղքներից, բակում մեզ հանդիպեց վարպետ Փանոսի կինը։ Նրա երեխաները (մեկը տղա, մյուսը աղջիկ) մոր փեշից բռնած, տրտնջում էին և ինչ-որ ուզում էին։ Ինձ տեսնելով, երկուսն էլ շնորհալի դեմք ընդունեցին։ Ո՜րքան գեղեցիկ էին այդ մի զույգ հրեշտակները, կայտառ, առողջ և մաքուր։ Երեխայի մաքրությունից կարելի է գաղափար կազմել և մոր մաքրասիրության մասին։ Վարպետի երրորդ որդին, բոլորից մեծը, գրքերը թևի տակ առած, տանից դուրս էր գնում։ Երևի գնում էր մի տեղ սովորելու։ Երբ նա հեռացավ, երկու փոքրիկները նորից սկսեցին տրտնջալ։

Նրանց մայրը մոտեցավ ինձ և գլխով լռությամբ ողջունեց։ Նա թեև չխոսեց իմ հետ, բայց իմ հագուստին նայելով, երեսը չծածկեց։ Ճակատը զարդարված էր ոսկիներով, իսկ պարանոցը և կուրծքը՝ մարջանի խոշոր շարքերով։ Այդ բոլորը մի առանձին փայլ էր տալիս նրա սիրուն, համակրական դեմքին։ Ժիր տանտիկնոջ հատուկ սովորությամբ՝ նա իր բավական նուրբ գործվածներից պատրաստված զգեստների վրա հագել էր լայն, երկար, կարմիր շապիկ, որ իջնում էր մինչև ոտները։ Այդ հագնում են գործի ժամանակ, որ մյուս հագուստները չկեղտոտվեն։

— Ինչո՞ւ չես խոսում,— հարսին իրավունք տվեց պառավ սկեսուրը,— դա էլ քո եղբայրն է։

Հարսի բերանը դարձյալ չբացվեցավ, որովհետև քաղաքավարությունը պահանջում էր, որ ես սկսեի խոսակցությունը։ Բայց ես, կին տեսած չլինելով, կանանց հետ խոսելու ամենևին շնորհք չունեի։ Որոնում էի մի բան՝ ասելու համար։ Երեխաների տրտունջը ազատեց ինձ, նյութ տվեց իմ խոսակցությանը։ Ես հարցրի.

— Ինչո՞ւ են տրտնջում դրանք։

— Ուզում են եղբոր հետ գնալ։

— Կարդալո՞ւ։

— Ինչ կարդացող պտուղներ են. կգնան այնտեղ, կխաղան, եղբորն էլ կխանգարեն, վարժապետին էլ։

— Ո՞վ է վարժապետը։

— Տեր Եղիշեն։

— Նա դպրոց ունի՞։

— Ուներ, բայց փակեցին... Այժմ այնպես, իմ որդու և մի քանի բարեկամների մանուկների հետ օրեկան մի քանի ժամ պարապվում է։

Իմ խոսակցության պաշարը սպառվեցավ։ Մտածեցի հարցնել երեխաների անունները։

— Ինչպե՞ս է մեծի անունը։

— Հայկ։

— Փոքրի՞նը։

— Արամ։

— Իսկ այդ սիրուն աղջկա՞նը։

— Շամիրամ։

— Պատմական անուններ են,— նկատեցի ես, ինքս էլ զարմանալով իմ գյուտի վրա։

— Թագավորների անուններ են,— ավելացրեց պառավը։— Որդիս շատ անգամ պատմում է երեխաներին այդ թագավորների գործերը, ասում է, որ ամեն մեկը պետք է գիտենա, թե ո՞վ էր իր անվան տերը։

Տիկինը, ինչպես երևում էր, շտապում էր։ Առավոտ էր. տնային գործերը կոչում էին նրան։ Մեր թեթև խոսակցությունը նա ավելի գործնականի փոխեց, ասելով, որ ճանապարհից ու հեռու տեղից ենք եկել, խնդրեց, որ մեր սպիտակեղենները, թե իմը և թե Ասլանինը, ուղարկեմ, որ լվանալ տա, որովհետև տանը այդ օրը լվացք չէին լվանալու, և ավելացրեց, եթե կարկատելու մի բան կա, նույնպես ուղարկեմ։

— Ձեր տունն է, եղբայր,— ասաց նա,— մի ամաչեք, ինչ որ պետք ունեք, կարող եք պահանջել, որպես ձեր մորից և քույրից։

Ես շնորհակալություն հայտնեցի։ Նա հեռացավ։ Երեխաները այժմ հանգիստ էին։ Նրանք կարծես մոռացան մեծ եղբորը, և երկուսն էլ ուրախանալով վազեցին կատվի փոքրիկ ձագի ետևից, որ նույնպես վազվզում էր բակում։ «Դրանք էլ են սիրում Վանա կատուներին, որոնց մազերը կայծեր են արձակում», մտածեցի ես։

Թե մեր կողմերում, թե այստեղ, հյուրի համար մի առանձին հարգանքի և մտերմության նշան է համարվում, երբ տանտերը ցույց է տալիս յուր տնային տնտեսությունը։ Այդ պատճառով ես սիրով ընդունեցի պառավի առաջարկությունը, երբ նա հրավիրեց տեսնելու իրանց տնտեսությունը։ Նախ տարավ ինձ մառանը։ Դա մի ստորերկրյա ներքնատուն էր, որ ամառնային սաստիկ տոթի ժամանակ ես պահպանում էր իր մեջ խիստ ախորժելի զովություն։ Այստեղ, մի կողմում, կիսով չափ հատակի մեջ թաղված, մինը մյուսի մոտ շարված էին գինու կարասները։

— Այդ բոլորը մեր այգիիցն է,— ասաց պառավը անմեղ պարծենկոտությամբ։ Մյուս կողմում, զանազան փոքրիկ թակույկների (տաճիկ) մեջ կարգով դրված էին յուղ, պանիր, մեղր, աղ դրած տառեխ և զանազան տեսակ թթուներ խաղողից, բոխիից և պես-պես մրգերից ու բանջարեղեններից։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի լիություն։

— Այդ բոլորը ո՞վ պիտի ուտե,— հարցրի ես զարմանալով։

— Մենք էլ կուտենք, ուրիշներն էլ կուտեն,— պատասխանեց պառավը բարեսիրտ ծիծաղով։— Աստված խո բոլորը միայն մեզ չէ տվել. նա տվել է, որ մենք էլ չունեցողների համար բաժին հանենք։

— Գնե՞լ եք այդ ամենը։

— Ոչինչ չենք գնել։ Բոլորը մեր տանիցն է. յուղը, պանիրը ստացել ենք մեր կովերից ու ոչխարներից, մեղրը մեր մեղուներից, մյուսները նույնպես մեր բերքերից ենք ստացել։ Պատահում է, որ երբեմն քրդերը մեզ համար յուղ, պանիր, չորաթան ընծա են բերում, բայց մենք նրանց բերածը չենք ուտում, տալիս ենք վաճառելու։

Ես իսկույն հիշեցի, որ այդ սովորությունը Պարսկաստանի հայոց մեջ էլ կար, մանավանդ կանանց մեջ, որ «թրքացեն» է ասելով, մահմեդականների թե՛ մորթած միսը և թե՛ այլ ուտեստները պիղծ կհամարեին և չէին գործածի, ինչպես, փոխադարձապես, մահմեդականները հայերի պատրաստած ուտեստների վերաբերությամբ նույն կարծիքն ունեին։

Հետո մտանք ամբարը, որ մի ցամաք շինվածք էր, և ամեն կողմից օդը համարձակ անցուդարձ էր անում։ Այստեղ ահագին, քառանկյունի փեթակները լի էին ցորենով և ալյուրով։ Մեծ և փոքր խարարների ու ջվալների մեջ դրած էին զանազան տեսակ ընդեղեններ՝ բրինձ, ձավար, կորկոտ, մաշ, բակլա, սիսեռ, ոսպ և այլն։ Դրանք պահոց օրերի համար էին։

— Բացի բրինձից,— ասաց պառավը,— մնացած բոլորը մեր մշակություններից ենք ստացել։ Բրնձի մշակությունը այստեղ չի հաջողվում, և այնքան էլ ջուր չկա. ասում են, որ նա ջուր շատ է սիրում։

Պառավը երկրագործությունից նույնպես տեղեկություն ուներ։

Հետո անցանք թոնրատունը։ Այստեղ հաց էին թխում, կերակուրներ էին եփում։ Աղախինների և սպասավորների մի ամբողջ խումբ աշխատում էր, կարծես մի մեծ բանակ պետք է կերակրեին։ Բոլորի վրա հրսկում էր, բոլորին կառավարում էր վարպետի կինը։ Ես զարմանում էի, թե ինչպես նրա պառավ սկեսուրը իր իրավունքները տվել էր նրան։ Մեր կողմերում այս տեսակ առանձնաշնորհություններ խիստ հազիվ էին պատահում ընտանիքների մեջ։ Քանի որ պառավ սկեսուրը դեռ կենդանի էր, հարսը ձայն չուներ տնային տնտեսության մեջ։

Թոնրատունը, դեպի բակի կողմը դարձրած երեսը բաց, իսկ երեք կողմից ծածկված, մի ընդարձակ սրահ էր, որ հարմարեցրած էր ամառվա կեցության համար։ Այստեղից մտանք հացատունը։ Կարելի է ասել, որ վարպետ Փանոսի կահ-կարասիքը և տնային հարստության մեծ մասը այստեղ էր տեղավորված։ Մինը մյուսի վրա ծալած դարսած էին գեղե-

ցիկ կապերտներ, գորգեր, սփռոցներ և նախշուն թաղիքներ։ Պղնձյա մեծ և փոքր կաթսաները, սինիները, թասերը, մաքուր, նոր կլայեկած, աչք էին շլացնում։ Այստեղ ես անկողինները, իրանց բոլոր պարագաներով կապած, կարգով դարսված էին ծալքերի վրա։ Ո՞ւմ համար՝ վարպետ Փանոսի ընտանիքը շատ փոքր էր այդքանի համար։ Պառավը փարատեց իմ մտատանջությունը՝ ասելով.

— Պատահել են ուրախության հացկերույթներ, կնունք ենք ունեցել կամ մկրտություն, պատահել է, որ սուգ ենք ունեցել, մեռելահաց ենք տվել. հարյուր հոգուց ավելի մեր սեղանի վրա նստած են եղել։ Բայց երբեք չի պատահել, որ մի գդալ անգամ հարևանից փոխ առած լինենք։ Ամեն ինչ մեր տանը պատրաստ ունեցել ենք, և ամոթ ենք համարել ուրիշից բան խնդրել։ Մարդս մեռնելուց հետո ես շատ խեղճություն կրեցի. բայց այն ժամանակ ես իմ աշխատանքով էի ապրում։ Իսկ երբ որդիս մեծացավ, աստուծո ողորմածությամբ, հոր դատարկված տունը նորից լցրեց։ Հիմա շատերը, որոնք առաջ ծիծաղում էին մեզ վրա և մարդի տեղ չէին դնում, հիմա նախանձում են։

Պառավի խոսքերը, և այն բոլորը, որ ես տեսա, իմ մեջ զարթեցրին և՛ ուրախ, և՛ տխուր մտածություններ։ Ուրախալի էր ինձ տեսնել հայկական մի ճոխ տուն, աստուծո բոլոր բարիքներով լի, ուր ամենքը ուրախ և գոհ վայելում էին անսպառ բախտավորություն։ Իսկ նրա շուրջը բազմաթիվ ընտանիքներ հեծում էին աղքատության մեջ։ Ի՞նչ էր դրա պատճառը։ Ես համոզված էի, որ թողյալ արտաքին հանգամանքները, որոնք փութացնում էին տիրող աղքատությունը, գլխավոր և բուն պատճառը պետք էր որոնել իրանց՝ աղքատների մեջ։ Ես հետո առիթ ունեցա մոտից, շատ մոտից շոշափել այդ պատճառները։ Այդ դուք կտեսնեք իմ պատմության ընթացքում։ Բայց ավելի համոզվեցա իմ կարծիքների մեջ, երբ տեսա վարպետ Փանոսի գործարանը։

Պառավի առաջնորդությամբ ես մտա մի երկարաձև շինվածքի մեջ, ուր զետեղված էր գործարանը։ Այստեղ մինը մյուսի մոտ շարված էին ներկի կարասները։ Ներկում էին ամեն գույներով, առավելապես լեղակի գույնով։ Գյուղացիները բերել էին զանազան տեսակ տնային գործվածքներ, որպիսիք են՝ կտավ, շալ, բամբակյա կամ բրդյա թելեր և այլն։ Հաճախորդների մեջ կային զանազան ազգերից և զանազան լեզուներից՝ հայ, թուրք, քուրդ, ասորի և ուրիշները։ Վճարների հատուցումները կատարվում էին ըստ մեծի մասին երկրագործական և անասնապահական բերքերով. փողի փոխարեն տալիս էին յուղ, պանիր, ցորյան, բուրդ, մորթիք և այլն։ Այդ էր պատճառը, որ գործարանատերը ստիպ-

ված էր քաղաքում մի խանութպանի հետ ընկեր լինել, որպեսզի վաճառվեն այդ մթերքները։ Ոմանք ոչինչ չէին վճարում։

Աշխատանքը եռ էր գալիս ժրաջան բանվորների ձեռքում։ Փոքրիկ և մեծ աշակերտները, հագուստով ու մարմնով թաթախված ներկերի մեջ, վժվժում էին այս կողմ ու այն կողմ։ Կապույտ լեղակը ամենի ձեռքերի և դեմքի վրա թողել էր իր թախծալի գույնը։ Կապույտ էին գործարանի փայտյա սյուները, կապույտ էին առաստաղը, հատակը և կավով ծեփած պատերը, կապույտ էին երկայն փայտյա ձողերը, որոնց վրա չորացնելու համար կախ էին տված ներկված կտավները։ Կապտագույն էր և լույսը, որ ներս էր թափանցել գործարանի նեղ պատուհաններից։

Բայց իմ ուշադրությունը գրավեց մի այլ բան, գործարանի փոխվարպետը, մի երեխա գրկում բռնած, լռությամբ մոտեցավ լեղակի կարասին։ Կարասը հենց նոր էին խառնել և մուգ-լեղակագույն փրփուրը դեռ դիզված էր նրա բերանի վրա։ Նա երեք անգամ պտտացրեց երեխային կարասի շուրջը, հետո խորհրդավոր կերպով մատը թաթախեց փրփուրի մեջ և նրանով խաչաձև օծեց երեխայի կոկորդը։ Պառավ դայակը, որ կանգնած էր այնտեղ և երկյուղածությամբ նայում էր այդ գործողության վրա, ընդունեց փոխ-վարպետի ձեռքից երեխային, նրա բժշկությունը վարձատրելով մի կապտագույն աքաղաղով, որ բերել էր յուր հետ։

— Այդ երեխան կապույտ հազ ունի,— ասաց վարպետ Փանոսի մայրը, որ կանգնած էր իմ մոտ, և խորհուրդ տվեց, որ նույն գործողությունը և իմ կոկորդի վրա կատարել տամ։

Շատ չանցավ, սովորական ժպիտը երեսին, ներս մտավ վարպետ Փանոսը։ Նրա հայտնվելը այն ազդեցությունը չգործեց, ինչպես սովորաբար լինում է վարպետի ներկայության ժամանակ. անգործը գործի է դիմում, աղաղակները լռում են, կրկին տիրում է կարգը, ոչ, այլ կարգը պահպանված էր և նրա բացակայության ժամանակ։ Նրա մեջ չէր երևում ոչ հպարտ գործարանատիրոջ խստությունը և ոչ արևելյան վարպետի կոպիտ տիրասիրությունը, այլ մի պարզ, մտերմական կապ միացնում էր ստորադրյալներին իրանց գլխավորի հետ։ Նա գործունյա մարդու հատուկ աչալրջությամբ մոտեցավ կարասներին, նայեց նոր ներկած կտավներին ու շալերին, մի քանի բաներ հարցրեց, մի քանի պատվերներ տվեց և հեռացավ։ Նրա մի հայացքը բավական էր գիտնալու համար, թե որտեղ ի՛նչ էր պակաս, և որտեղ ի՛նչ պետք էր անել։ Հետո նա դարձավ դեպի հաճախորդները. մոտենում էր ամեն մեկին, բարևում էր, հարցնում էր նրանց առողջությունը, հետաքրքրվում էր նրանց դրությամբ, թե ի՞նչպես է հացի բերքը, առո՞ղջ են նրանց անասունները, առո՞ղջ

են նրանց հայրը, մայրը, կանայք, զավակները և այլն։ Բոլորի անունները գիտեր, բոլորի մասին հարցմունքներ էր անում։

Ինչ որ ավելի աչքի էր զարկում, այդ էր՝ հաճախորդների չափազանց ընտանիությունը թե՛ վարպետ Փանոսի և թե՛ նրա տան հետ։ Մի քուրդ մոտեցավ նրա մորը, խնդրեց, որ իր անթարիի պատռված թևքը կարել տա։ Մի այլ քուրդ մի զույգ կենդանի կաքավներ էր բերել վարպետի փոքրիկ երեխաների համար։ Ես զարմանում էի, ի՞նչ էր պատճառը, այդ մարդը, որ գիշերը Ասլանի հետ այնքան դառնությամբ էր խոսում քրդերի մասին, այժմ այդպես բարեկամաբար ողջագուրում էր նրանց։ Մի՞թե դա մի տեսակ կեղծավորություն էր նրա կողմից, մի՞թե շահեկան նպատակները ստիպում էին նրան շողոքորթել իր հաճախորդներին։ Ոչ, վարպետ Փանոսը ոչ կեղծավոր և ոչ շահասեր մարդ էր։ Նա առհասարակ սիրում էր բարեկամական հարաբերություններ պահպանել ամեն տեսակ մարդկանց հետ, մանավանդ գյուղացիների հետ։

Վարպետ Փանոսի տունը մի տեսակ հյուրանոց էր այդ ամեն կողմից եկած, խառնիճաղանջ բազմության համար։ Ես նրա գործարանը համեմատում էի իմ քեռիների զինագործության գործարանի հետ։ Բայց այնտեղ բոլորովին ուրիշ բան էր. այնտեղ գլխավորապես դեր էր խաղում շահը։ Հաճախորդներից ոմանք, որոնք հեռու տեղերից էին եկած, իրանց գրաստները կապել էին վարպետի ախոռատանը. այնտեղ նրանց համար թե՛ սնունդ և թե՛ խնամք պակաս չէր։ Գրաստների տերերը իրանք ևս գիշերում էին ախոռատանը կից առանձին բնակարանում և վարպետի խոհարանից կերակուր էին ստանում։ Ոմանք իրանց գյուղերից բերած մթերքները տեղավորել էին նրա տանը. այստեղից տանում էին բազարը, վաճառում էին և փոխարենը ինչ-որ գնելիք ունեին, առնում էին ու բերում, նույնպես դնում էին նրա տանը։ Կարծես այստեղ մի տեսակ մթերանոց լիներ նրանց համար։ Նրանք այնքան ժամանակ հյուրասիրություն էին վայելում, մինչև գործները վերջացնում էին, հետո շնորհակալությամբ գնում էին իրանց տեղերը։

Երբ որ պատահում էր վարպետ Փանոսին գնալ քրդերի «օբաները», նա նույն հարգանքը և սիրալիր հյուրասիրությունն էր վայելում նրանց վրաններում։ Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով պահում էին իրանց մոտ, մի ընտանիքի վրանից մյուս ընտանիքի վրանն էին հրավիրում, ուտեցնում էին, խմեցնում էին, հետո զանազան պարգևներով ճանապարհ էին դնում։ Մեկը ընծայում էր մի գեղեցիկ ձի, մյուսը՝ մի թանձր թաղիք կամ կապերտ, երրորդը՝ մի քանի ոչխարներ «ղավուրմայի» համար, չորրորդը՝ մի տիկ պանիր, յուղ, մեղր և այլն։

Զարմանալի էր այդ եռանդոտ և վերին աստիճանի բանիմաց մար-

դու բարոյական ազդեցությունը քրդերի վրա։ Քրդերի զանազան ցեղերի մեջ, ուր նրա անունը հայտնի էր, ուր ճանաչում էին նրան՝ նա համարյա թե պաշտելի էր։ Լինում էին կռիվներ քրդերի մեջ, թշնամություն, արյան վրեժխնդրություն, բավական էր, որ վարպետ Փանոսը հայտնվեր նրանց մեջ և մի երկու խոսք ասեր, իսկույն կտիրեր խաղաղություն։ Շատ անգամ իրանք, քրդերը, փոխանակ իրանց շեյխերին դիմելու, հրավիրում էին նրան վճռելու իրանց մեջ ծագած այս և այն վեճերը։ Նա այն աստիճան հեղինակություն էր վայելում, որ ամենադժվարին խնդիրներում անգամ, կարող էր մի քանի խոսքով հաշտություն կայացնել։

Վարպետ Փանոսի բարեկամությունը քրդերի հետ ոչ սակավ օգուտ էր բերում հայ գյուղացիներին։ Ինձ պատմում էին այսպիսի դեպքեր. պատահում էր, որ հայ գյուղացիներից մեկի կովը, եզը կամ ոչխարները գողանում էին քրդերը. բավական էր, որ գյուղացին գիտենար, թե իր անասունները ո՛ր ցեղի մեջ են տարել կամ ո՛վ է իր գողը։ Նա այլևս փաշային կամ մուֆթիին չէր դիմում գանգատվելու, ուղղակի գալիս էր վարպետ Փանոսի մոտ, հայտնում էր իր հետ պատահած անցքը։ Վարպետը ուղարկում էր նրան նույն ցեղի ցեղապետի մոտ, ուր տարել էին կողոպուտը։ Գյուղացին գնում էր, ներկայանում էր ցեղապետին այսպիսի խոսքերով. «Իմ այս և այն անասունները գողացել են. ասում են, որ ձեր «էլի» մեջն են բերել. ինձ ուղարկեց ձեր սպասին վարպետ Փանոսը, խնդրեց, որ գտնվի կողոպուտը»։ Եթե, իրավ, գողացված անասունները այնտեղ էին տարված, իսկույն գտնում էին և հանձնում տիրոջը, իսկ եթե տերը սխալվել էր, նրան ցույց էին տալիս կողոպուտի տեղը (քրդերի մեջ ոչ մի գողություն գաղտնի չէ մնում)։ Տերը հայտնվում էր ցույց տված տեղը՝ դարձյալ միևնույն խոսքերով, և ետ էր ստանում իր կորուստը։

Այդպիսի դեպքերում վարպետ Փանոսը նամակ չէր գրում, այլ ամեն հանձնարարություն կատարվում էր բերանացի պատվերներով։ Բայց որպեսզի հավատային, որ ներկայացողը իսկապես նրա կողմից էր ուղարկված, նա սովորաբար տալիս էր նրա ձեռքը մի որևիցե նշան, օրինակ՝ իր դանակը, «տեր-ողորմյան», մորուքի սանդրը, վերջապես մի բան, որ տանողը ցույց էր տալիս՝ ասելով. «Այդ էլ վարպետի նշանն է»։

Երբ ճանապարհների վրա քրդերը պատահեին մի հայ գյուղացու, բավական էր, որ նա ասեր, թե ես վարպետ Փանոսի մարդն եմ, այլևս նրան չէին դիպչի։ Իհարկե, այդ բոլոր հարգանքները վայելում էր վարպետը այն ցեղերի կողմից, որոնց հետ նա բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր, իսկ թշնամի ցեղերը ոչ միայն հայերին, այլ նույնիսկ քրդերին կկողոպտեին, եթե նրանք օտար ցեղի էին պատկանում։ Գողու-

թյունը, հափշտակությունը, կողոպուտը քրդերի համար ապրուստի սովորական միջոցներից մեկն է։

Մի անգամ ես հարցրի վարպետ Փանոսից.

— Ի՞նչ միտք ունի քո այդքան բարեկամությունը քրդերի հետ, որոնց այդքան ատում ես։

Նա պատասխանեց հայկական առածով.

— «Շան հետ բարեկամացի՛ր, բայց փայտը ձեռքումդ պատրաստ պահի՛ր»...

Վարպետ Փանոսը կարդացած մարդ էր. հայոց հին գրականությունը նա բավական լավ ուսումնասիրած էր. Եղիշեից, Թոմա Արծրունուց նա ամբողջ գլուխներ անգիր գիտեր. իսկ Խորենացու հետ այնքան ծանոթ էր, որպես մի հմուտ քարոզիչ, որ գիտե, թե Ավետարանի այսինչ գլխի այնինչ համարում ինչ է ասված։ Նրա մանկության օրերում հայտնի էր Ղազար վարդապետ «սքանչելագործը»։ Այս տարապայման աբեղան ոչ մի վանական միաբանության հետ չհաշտվեցավ, կամ ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ միաբանությունները նրա հետ չհաշտվեցան, այդ պատճառով առանձնացավ իր տանը, և մի քանի մանուկներ հավաքած իր շուրջը, սկսեց պարապել նրանց կրթությամբ։ Այդ աշակերտներից մեկն էր պատանի Փանոսը և հառաջադեմ աշակերտներից։ Վարժապետը նրան շատ էր սիրում և շատ անգամ խրատում էր, որ վարդապետ չդառնա։ Այդ ժամանակ ուսում առնում էին միայն հոգևորական դառնալու նպատակով։ Պատանի Փանոսի հայրը վաղուց մեռած լինելով՝ նրա վարժապետը առանձին հոգ էր տանում նրա ապագայի համար, նշմարելով նրա մեջ բավական հարուստ ընդունակություններ։ Իր վարժապետի խորհրդով Փանոսը մտավ մի ներկարարի գործարան։ «Ինչ որ ինձ մոտ սովորեցար, այդքանը բավական է մի արհեստավորի համար,— ասաց բարեսիրտ վարժապետը, երբ ճանապարհ դրեց նրան իր դպրոցից,— հիմա գնա արհեստ սովորի՛ր, որ քեզ հաց տա»...

Ներկարարի գործարանում Փանոսը նույն հաջողությունը ունեցավ, որպես իր վարժապետի փոքրիկ դպրոցում։ Իր ընդարձակ ընդունակությունների համար այստեղ ավելի լայն ասպարեզ գտավ, և մի քանի տարուց հետո աշակերտից դարձավ փոխ-վարպետ և մի նոր փայլ տվեց իր վարպետի գործարանին։ Այդ տեսնելով, վարպետը շատ անգամ առաջարկում էր նրան ընկերանալ իր հետ, բայց Փանոսը միշտ շնորհակալությամբ մերժում էր։ Երբ նա փոքր ի շատե դրամ ձեռք ձգեց, հիմնեց իր համար մի փոքրիկ գործարան, որը հետզհետե ընդարձակելով, այն կատարելագործությանը հասցրեց, որպես մենք տեսանք։

Միևնույն տարում, երբ Փանոսը թողեց դպրոցը, նրա վարժապետի

հետ պատահեց մի դժբախտություն։ Նա սովորություն ուներ ամառը աշակերտներին տանել ծովեզրը լողանալու։ Այդ միջոցին աշակերտներից մեկը խեղդվեցավ։ Նրա ծնողները թեև բոլորովին ներողամտությամբ վերաբերվեցան դեպի անզգույշ վարժապետը, բայց կորուստը այնքան ծանր էր վարդապետի զգայուն սրտի համար, որ նա ոչնչով չէր կարողանում մխիթարել իրան։ Իր ցավերը մոռացության տալու համար նա մտածեց ընտրել մի նոր և ամենադժվարին պարապմունք, որի մեջ կյանքը ենթակա լիներ անընդհատ վտանգների, և որը ավելի բախտավորություն կպատճառեր նրան, եթե կվերջանար մահվամբ։ Այդ նպատակով նա թողեց իր աշակերտներին և անհայտացավ։ Նրա մասին շատ բաներ էին պատմում. ասում էին, որ քուրդ վայրենիների մեջ հայոց տառեր և քրիստոնեություն է տարածում, հրաշքներ է գործում, լուսավորչական եկեղեցի է հիմնում և բավական հետևողներ ունի։ Բայց թե ո՞րտեղ էր այդ նոր առաքյալը և ո՞ր երկրում, ոչ ոք չգիտեր, միայն խոսվում էր, թե դեռ կենդանի է։

Գ.

ԱՍԼԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԲԺԻՇԿ

Եվրոպական բժշկի հայտնվելը շուտով տարածվեցավ ամբողջ քաղաքում և մինչև նահանգապետ-փաշայի ականջը հասավ։ Փաշան ցանկացել էր տեսնել բժշկին։ Բացի նրանից, ամեն նշանավոր և աննշան անձինքներից հրավիրվում էր նա, իսկ շատերը նրա մոտ էին գալիս։ Ասլանը հանգստություն չուներ. ես նրան խիստ հազիվ անգամ էի տեսնում. պատահում էր, որ ամբողջ օրով տուն չէր վերադառնում։ Վերադառնում էր գիշերը միայն, այն ժամանակ ևս, վարպետ Փանոսի հետ առանձնացած, երկար ու երկար խոսում էին։ Այդ խորհրդակցությունները խլում էին նրանից գիշերային հանգստի մեծ մասը։ Երբեմն նկատում էի՝ նրա մոտ գալիս էին անծանոթ անձինք, տարօրինակ հագուստներով, ինչ-որ լեզուներով խոսում էին և ստվերի նման անհետանում։ Ասլանը ինձ մոտ ոչինչ չէր խոսում, նրա այդ ծածկամտությունը վրդովեցնում էր ինձ. երևի նա դեռևս իմ վրա հավատ չուներ։

Վարպետ Փանոսի տունը շատ նպաստավոր էր Ասլանի համար ամեն տեսակ անձանց հետ տեսնվելու. այնտեղ ով ասեք՝ չէր մտնում. Նրա գործարանի առիթով, ամեն օր, շրջակայքից բազմաթիվ մարդիկ

էին գալիս ու գնում։ Իսկ նրա բժշկությունը ամեն կասկած փարատում էր. բժիշկը ամեն տեսակ անձինք իր մոտ ընդունելու իրավունք ուներ։ Նրա մոտ գալիս էին հիվանդներ, կամ ձևացած որպես հիվանդներ, խոսում էին իրանց հիվանդությունների մասին։ Ա՜խ, ո՜րքան բազմատեսակ էին այդ հիվանդությունները, բարոյական հիվանդություն... մտավորական հիվանդություն... հոգեկան հիվանդություն... երկրի անկարգությունից առաջացած տնտեսական հիվանդություն... բողո՜ք և բողո՜ք ամեն կողմից։ Ամեն ոք դեղ ու դարման էր պահանջում։ Բայց կարո՞ղ էր Ասլանը և այդ հիվանդությունների բժիշկը լինել։ Նրա բժշկարանի մեջ կա՞ր արդյոք մի որևիցե դարման երկրի հասարակական փտությունը և անդամալուծությունը բուժելու համար։ Այդ հարցերը վճռելու համար ես այն ժամանակ ոչ բավական գիտություն ունեի և ոչ բավական զարգացում։ Բայց իբրև իսկական բժիշկ, Ասլանը, իրավ որ, անգնահատելի էր։

Ասլանի դրությունը ես համեմատում էի մի շրջական կլայեկագործի հետ, որ, սովորաբար, մեծ զատիկը մոտենալու ժամանակ, թափառում է գյուղից գյուղ, ժանգոտած, փխրոտած պղնձեղենները մաքրելու և կլայեկով պատելու համար։ Գյուղացիները իրանց բոլոր պղնձե ամանները թափում են նրա մոտ, որովհետև գիտեն, որ մի ամբողջ տարի նրա երեսը այլևս տեսնելու չեն։ Այսպես թափում էին բժշկի մոտ քաղաքացիները իրանց հիվանդներին, մտածելով, որ նա երկար չպիտի մնա իրանց մոտ, և շտապում էին նրա ներկայությունից օգուտ քաղել։ Ասլանը, որպես գործից անվաստակելի մարդ, չէր խնայում ամենին իր օգնությունը։

Կոկորդիս ցավը բոլորովին անցել էր, մի քանի օրից հետո ինձ այնքան առողջ էի զգում, որ կարող էի տնից դուրս գալ։ Բայց դրսում և մանավանդ քաղաքում երևալու համար պատշաճավոր հագուստ չունեի։ Իմ հագուստը դեռ նույնն էր, ինչ որ Մարոն, սուրբ աստվածածնի ուխտագնացության ժամանակ, մի կերպով կարկատեց ինձ համար։ Բայց ո՜րքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ իմացա, որ Ասլանը վաղօրոք հոգացել էր այդ մասին, գնելով շուկայից ինձ համար ամենապատվական հագուստներ։ Ես իսկույն հագնվեցա, երբ Ասլանը հայտնեց, թե դիտավորություն ունի ինձ իր հետ տանելու։ Թեթև նախաճաշիկից հետո Ասլանը վեր առեց իր հետ զանազան տեսակ բժշկական դեղեր ու գործիքներ, մի մասն էլ ինձ տվեց, և մենք դուրս եկանք տնից։ Նա ասաց, որ մի քանի հիվանդների այցելություն պիտի գործե։ Քաղաքում դեղատուն չլինելու համար, նա ում որ բժշկում էր, դեղերն էլ ինքն էր տալիս, աղքատներին՝ ձրի, իսկ հարուստներից փող էր ստանում։

— Դու գիտե՞ս քո գիրը, Ֆարհատ,— ասաց նա, երբ դուրս եկանք փողոցը։

— Ի՞նչ գիր,— հարցրի ես, բոլորովին մոռացած լինելով այն պատվերները, որ, Վան քաղաքը մտնելուց առաջ, ճանապարհին տվել էր ինձ։

— Դու եվրոպացի բժշկի ճանապարհորդության առաջնորդն ես։ Հասկացա՞ր։

— Հասկացա,— մեքենայաբար պատասխանեցի ես։

Ի՞նչ առաջնորդ կարող էի լինել ես, երբ ոչ երկրի հետ ծանոթ էի և ոչ լեզուներ գիտեի։ Ես, իսկապես, նրա խուլ ստվերն էի, որ անգիտակցաբար գնում էի նրա ետևից։

Ասլանը սիրում էր ոտքով ման գալ, որքան և հեռու լիներ ճանապարհը։ Նա հագած ուներ մինչև ծնկները երկայն կոշիկներ, գլխին դրել էր մոխրագույն, լայնեզր, փափուկ գլխարկ, իսկ աչքերը զինված էին մուգ-ծխագույն ակնոցներով, որոնք բոլորովին անտեսանելի էին կացուցանում նրա թափանցիկ, խորախորհուրդ աչքերը, որոնք ակնոցների ամենևին պետք չունեին։ Թևքի տակ կրում էր իր դեղորայքի պայուսակը, ձեռքին բռնած ուներ մի հաստ փայտ, որ ավելի մահակ էր, քան թե գավազան։

Արևը դեռ նոր էր բարձրացել։ Ամառնային առավոտը մի առանձին զվարթություն էր ստացել Այգեստանի լայն փողոցների մեջ, որոնք աջ և ձախ կողմից զարդարված էին ահագին ուռենիների և բարդենիների շարքերով։ Այդ դարևոր ծառերով հովանավորված էին փոքրիկ առվակները, որոնք հոսում էին փողոցների երկու կողմերից ևս և ջուր էին մատակարարում թե այգիներին և թե բնակիչների տները շրջապատող պարտեզներին։ Նայելով այդ ծառազարդ բնակարաններին, անծանոթ մարդու գլխում իսկույն ծագում է այդ միտքը, թե ո՛րքան ուրախ և խաղաղ ապրում է այստեղ քաղաքացին։

— Հայը ապրել գիտե,— ասում էր Ասլանը,— ստրկության լծի տակ անգամ նա պահպանում է մի տեսակ բարեկեցություն, և դրա մեջն է նրա կենդանականությունը, որ դարերի ընթացքում թեև տրորվում է ճնշման ներքո, բայց դարձյալ չէ մեռնում։

Առաջին անգամն էր, որ ես դուրս էի գալիս փողոցը, այդ պատճառով երեխայի նման ամեն մի հանդիպած առարկա հետաքրքրում էր ինձ։ Ես նայում էի, թե ինչպես նորահարսները, երեսները ծածկած, կամ հասած աղջիկները, բաց երեսներով, վաղ-առավոտյան ավելում էին, մաքրում էին իրանց տան առջևը։ Նրանք ճարպիկ մատներով նախ գետինը ցողում էին առվակից անցնող ջրով, որ փոշի չբարձրացնեն։ Ես տեսնում էի, թե ինչպես հայ վաճառականները, ավանակների վրա հե-

ծած, մի առանձին հոգածությամբ շտապում էին դեպի քաղաքը, իրանց խանութները բաց անելու։ Ես տեսնում էի, թե ինչպես նրանք աջ ու ձախ կողմերից ողջույններ էին ընդունում և, միևնույն ժամանակ, ավանակի վրա նստած, շարունակում էին իրանց չավարտած առավոտյան աղոթքը, որպեսզի բարեհաջող առևտուր ունենան։

— Այստեղ մի հիվանդի պետք է նայել,— ասաց Ասլանը, և մենք մտանք մի տուն։

Տունը, որպես երևում էր, ժամանակով գեղեցիկ շինվածք էր ունեցել, բայց երկար տարիներ մնալով անխնամ և առանց նորոգության, համարյա ավերակ էր դարձել։ Մի սենյակ միայն մնացել էր ամբողջ, ուր մենք ներս մտանք։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի աղքատությունը իր վերին աստիճանի սոսկալի պատկերի մեջ։ Խոնավ, առանց սփռոցի գետնի վրա պառկած էր մի մանկահասակ կին. հնոտի, քրքրված վերմակը հազիվ ծածկում էր նրան. բարձի փոխարեն դրած էր գլխի տակին հիվանդի նույնպես քրքրված հագուստը։ Նրա մոտ, ձեռքերը հուսահատական կերպով փակած ծնկների վրա, նստած էր պառավ սկեսուրը։ Մի կիսամերկ երեխա սողում էր հիվանդի անկողնի մոտ և խուլ մրմնջում էր։

Պառավը, տեսնելով մեզ, կանգնեց և լռությամբ գլուխ տվեց։ Բժիշկը մոտեցավ հիվանդին։

— Այժմ լավ է,— ասաց նա,— վտանգը անցած պետք է համարել։ Դեղերի այլևս պետք չկա. հարկավոր է միայն այստեղ մաքուր պահել, թարմ օդ և լույս ներս թող տալ, և ամենագլխավորը՝ հիվանդին պետք է լավ սնունդ։

— Սնո՜ւնդ...— կրկնեց պառավը, հոգվոց հանելով,— ո՞րտեղից գտնել։ Կար ժամանակ, որ այս տունը լի էր աստուծո ամեն բարիքներով. հարյուրավոր աղքատներ ապրում էին մեր հացով, իսկ ա՜յժմ... ձեր բարի աչքով տեսնում եք... ի՞նչ է մնացել... բոլորը ոչնչացավ... բոլորը կորավ...

Արտասուքը խեղդեց նրան և չկարողացավ շարունակել։

Ասլանը դրեց պառավի ափի մեջ մի քանի ոսկի և կամենում էր դուրս գալ։ Բայց նա չընդունեց, ասելով.

— Դուք մի քանի անգամ այցելություն գործեցիք իմ հիվանդին, այդքանը բավական է։ Ես ձեզ վճարել չեմ կարող, բայց աղոթել ձեզ համար կարող եմ։

Երևում էր, որ պառավը աղքատության մեջ ես պահպանել էր տոհմային հպարտությունը։ Բայց Ասլանը դարձյալ աշխատում էր համոզել, որ ընդունե ոսկիները։

— Ի՞նչ պետք է անեմ,— պատասխանեց պառավը փոքր-ինչ հուզ-

ված ձայնով։— Դուք, պատվելի պարոն, կարծում եք, որ ես կարո՞ղ եմ այդ ոսկիները մեկին ցույց տալ, կարո՞ղ եմ դրանցով մի բան գնել։

— Ինչո՞ւ չեք կարող,— հարցրեց Ասլանը զարմանալով։

— Չեմ կարող...— կրկնեց պառավը տխուր ձայնով։— Երբ որ պարտատերերը իմ ձեռքում փող տեսնեն, իսկույն կիմանան, որ ես պանդուխտներից փող եմ ստացել, և բոլորը կխլեն իմ ձեռքից։ Այդ բավական չէ, նրանք զանգատ կանեն, կնեղացնեն ինձ, կասեն շատ ես ստացել, բեր մնացածն էլ տուր։

Ասլանը, կարծես թե, հետաքրքրվելով պառավի տխուր խոսքերով, որոնեց մի տեղ նստելու համար, երբ ոչինչ չգտավ, նստեց մի կողմում ընկած կոտրած սնդուկի վրա։

— Քանի՞ պանդուխտներ ունես օտարության մեջ,— հարցրեց պառավից։

— Հինգ որդի։ Երկուսը Ստամբոլում չգիտեմ ի՞նչ են անում, իսկ մնացածների մասին ձայն չկա, թե որտեղ են։ Ծերունի հայրը գնաց որոնելու կորած որդիներին, ինքն էլ կորավ...

Պառավի կարմիր աչքերը կրկին լցվեցան արտասուքով։ Ես խիստ ցավակցությամբ էի լսում նրա խոսքերը և միևնույն ժամանակ հիշում էի և իմ կորած հորը... հիշում էի և իմ վշտալի մորը... հիշում էի որբ մնացած քույրերիս... հիշում էի և մեր ավերակ խրճիթը... որտեղից արտաքսեց մեր վաշխառու պարտատերը... «Ի՞նչ է այդ...— մտածում էի ես,— մի՞թե միշտ այդպես պետք է մնա հայի վիճակը... մի՞թե նա միշտ պանդխտության մեջ պիտի տորվի, մաշվի, մեռնի, արժանի չլինելով հայրենի հողին... մի՞թե մի ճակատագրական անեծք հալածում է նրան հայրենի երկրից»...

Պառավը, իր արտասուքը սրբելով, շարունակեց.

— Այդ տունը լիքն էր երեխաներով... լիքն էր մայրերով ու հայրերով... հիմա տեսնում եք, մնացել է մի հիվանդ միայն և այս փոքրիկը,— նա ցույց տվեց կիսամերկ տղային, որ այժմ խլրտվում էր մոր բարձի մոտ։— Ամենքը ոչնչացան... ամենքը կորան... նրա համար, որ աղքատությունը մահվան հետ միասին է մտնում մարդու շեմքից...

Երեխան այժմ հեռացավ մոր անկողնից, սողալով մոտեցավ Ասլանին, բռնեց կոշիկներից, կանգնեց և իր փոքրիկ ձեռիկներով սկսեց խաղալ նրա ժամացույցի շղթայի հետ։ Ես միշտ երևակայում էի Ասլանի մեջ քարե սիրտ, բայց նա չկարողացավ դիմանալ, երբ երեխան իր սև փայլուն աչիկներով նայելով նրա երեսին, ժպտաց և թոթովեց մի քանի խոսքեր։ Դժբախտության զավակը խոսում էր... խոսում էր ավելի պարզ, քան ամեն բողոք... և, կարծես, իր անհասկանալի թոթովանքով

ասում լիներ. «Ինչո՞վ եմ ես մեղավոր, որ ինձ աշխարհ բերեցին... մի՞թե միայն տանջվելու համար»...

Ասլանը համբուրեց երեխային, վերկացավ և, ձգելով հիվանդի բարձի մոտ ոսկիները, իսկույն դուրս եկավ թախծալի բնակարանից։

— «Աղքատությունը մահվան հետ միասին է մտնում մարդու շեմքից»...— ճանապարհին կրկնեց նա պառավի իմաստալի խոսքերը։— Դա մի անհերքելի ճշմարտություն է։ Որտեղ տիրում է թշվառությունը, այնտեղ ավելի մեծ թվով զոհեր է տանում մահացությունը։ Ոչ մի ժողովրդի մեջ չէ կարելի հուսալ կանոնավոր աճելություն, երբ որ նրա տնտեսական դրությունը օրինավոր պայմանների մեջ չէ դրված։ Այդտեղից հասկանալի է, թե ինչո՞ւ մեր ժողովուրդը օրըստօրե պակասում է։ Այդ պակասմանը ավելի զարկ է տալիս գաղթականությունը։ Տղամարդը, իր կյանքի ամենաթարմ տարիները պանդխտության մեջ մաշելով, զրկվում է գերդաստանի հայր դառնալուց, որդիք և սերունդ առաջ բերելուց։ Իսկ ինչ զավակներ էլ որ թողել է տանը, աղքատության մեջ մեռնում են։ Ահա, մեր աչքով տեսանք մի հոյակապ ընտանիք, որ հանգչելու մոտ է։ Բայց քանի հազար այսպիսի ընտանիքներ կան այդ քաղաքում։ Այդ գեղեցիկ, ծառազարդ տներում,— նա ձեռքը մեկնեց դեպի Այգեստանի տները,— բնակվում են երկու ծայրահեղություններ. ճոխություն, շռայլություն և վերին աստիճանի աղքատություն։ Շռայլում են հարստահարիչ մեծատունները, իսկ հեծում են պարտքերի տակ ճնշված թշվառները...

Այսպես խոսելով գնում էինք մենք, երբ ճանապարհին հանդիպեց մեզ վարպետ Փանոսը։

— Այն հիվանդը կապրի՞,— հարցրեց նա, մոտենալով Ասլանին։

— Կապրի, եթե ուտելու մի բան ունենա,— պատասխանեց Ասլանը վրդովված ձայնով։

— Այդ մասին ես հոգացել եմ...— ասաց վարպետը հազիվ լսելի ձայնով։

Նրա խոսքը ընդհատեց մի կարճահասակ մարդ, համարյա ցնցոտիներով հագնված, ողորմելի և երկչոտ կերպարանքով, որ այդ միջոցին անցավ մեր մոտով։ Վարպետը հարգանքով ողջունեց նրան և, երբ բավական հեռացավ նա, ասաց մեզ.

— Դա մեր թաղի ամենահարուստ մարդն է։

— Դա՞, այդ մուրացկա՞նը,— հարցրեց Ասլանը զարմանալով։

— Այո՛, այդ մուրացկանի նման մարդը։

— Ապա ինչո՞ւ է այնպես հագնված, կարծես բոլորովին աղքատ լինի։

Վարպետը մի առանձին տխրությամբ պատասխանեց.

— Այստեղ աղքատը խոր աղքատ է, իսկ հարուստն էլ ստիպված է աղքատ ձևանալ, որովհետև նրա հարստությունը միշտ սպառնում է մի վտանգ։ Տեսար մի օր թուրքերը մի «շառ ու շուռ» հնարեցին և ինչ որ ունի, ձեռքիցը խլեցին։

— Ի՞նչպես կարելի է այդ,— հարցրի ես ոչ սակավ զարմանալով։

— Ինչո՞ւ չէ կարելի, երբ իրավունքն էլ թշնամու ձեռքումն է, դատաստանն էլ։ Հենց այդ ընտանիքը, որի թշվառությունը մի քանի րոպե առաջ տեսաք, թող ձեզ օրինակ լինի։ Դա մեր քաղաքի ամենահարուստ և ամենապատվական ընտանիքներից մեկն էր։ Մի առավոտ տանեցիք վեր են կենում և սարսափելով տեսնում են իրանց բակումը ընկած մի թուրքի դիակ։ Խեղճերին զրպարտեցին սպանության մեջ և այնքան ժամանակ բանտերում մաշեցին, մինչև ամեն հյութ ծծեցին նրանցից, և այն ժամանակ միայն բաց թողին, երբ տեսան, որ Ադամից ավելի մերկ են և Նոյից ավելի բոբիկ։

— Բայց միշտ այդպիսի զրպարտություններ չէ կարելի հնարել,— պատասխանեցի ես։

— Եթե այդպիսին չէ կարելի, դրա նմանները միշտ կարելի է։ Մեկին կզրպարտեն, ասելով, թե մահմեդականի հավատն է հայհոյել, մյուսին թե՝ մահմեդականի կնոջը ծուռն աչքով է նայել, երրորդին՝ թե իր տնում զենք և վառոդ է պահել, չորրորդին՝ թե քաղաքագանից ձիով է ներս մտել և այլն։

Վարպետի վերջին խոսքը դարձրեց իմ ուշադրությունը այն երևույթի վրա, որ նկատեցի առավոտյան. բոլոր հայերը էշով էին գնում բազար, ձի հեծնելը նրանց արգելված էր։ Այդ սովորությունը կար և Պարսկաստանում. ազնիվ անասունը՝ ձին, մահմեդականի համար էր, իսկ ստոր անասունը՝ ավանակը, քրիստոնյայի համար։

Մենք մտանք մի խուլ փողոց։ Վարպետը շարունակեց.

— Այսպիսի և դրա նման վտանգները սպառնում են, որպես ասացի, հարուստներին, և այդ է պատճառը, որ հարուստները աշխատում են իրանց կայքը թաքցնել և, որքան կարելի է, աղքատ ձևանալ։ Բայց այդ չէ օգնում նրանց։ Այդ դեպքերում մահմեդականները ավելի վարպետ են, քան թե մեր հարուստները։ Բավական է, որ մեկի համար լսում են, թե նա փող ունի, թեև նա իր փողը ամեն կերպով թաքցնում է, բայց դուրս են բերում։ Ինչպես աղվեսն էլ իր որջը մտած ժամանակ չէ երևում, բայց երբ որսորդները նրա ծակի առաջ մուխ են դնում, խեղճ անասունը ինքն իրան դուրս է գալիս։ Փաշայի դուռը շրջապատել են մի ամբողջ խումբ որսորդներ, որոնք այսպիսի որոգայթներ են լարում։ Դրանք այնպիսի ճարպիկներ են, որ սատանան պետք է նրանցից դաս առնի։

Իմ նոր հագուստից հետո ես այժմ սկսել էի խոսակցության մեջ խառնվել։ Նա ինձ «մարդու տեղ էի դնում»...

— Ուրեմն ոչ՝ ոքի կայքը այստեղ ապահովված չէ՞,— հարցրի ես վարպետից։

— Ոչ միայն կայքը, այլև նրա կյանքը, պատիվը և ամեն ինչ։ Եվ այդ է պատճառը, որ հայերը այստեղ նույն միջոցներին են դիմում, ինչ որ անում էին մի ժամանակ Տաճկաստանի զանազան քաղաքների հայերը ենիչերիների դարերում։ Ամեն մի ընտանիք ընտրել էր մի ենիչերի, որի պաշտպանության տակն էր մտած, որը պահպանում էր իրան ապավինած ընտանիքը մյուս ենիչերների գազանությունից, ասելով. «Դրան մի դիպեք, դա իմ գավուռն է*»... Բայց այդ պաշտպանությունը շատ թանկ էր նստում ողորմելի ընտանիքին. նա դառնում էր իր պաշտպանի գերին, ստրուկը, նրա բոլոր հաճույքների կամակատարը։ Նրա կայքը, մինչև անգամ ընտանիքի պատիվը զոհվում էր իր պաշտպանի անբարոյական կրքերին... Դա մի այնպիսի հովանավորություն էր, որպես մի գայլ պաշտպանում է իր որսը մյուս գազանների հափշտակությունից, որպեսզի ինքը միայնակ վայելե։ Այժմ այստեղ միևնույն բարբարոսություններն են կատարվում։ Շատ ընտանիքներ ստիպված են մտնել այս և այն նշանակություն ունեցող թուրքի կամ քրդի հովանավորության ներքո, որոնք նույն անգթությամբ են վարվում իրանց պաշտպանյալի հետ, որպես հին ժամանակների ենիչերին։*

Ասլանը լռությամբ լսում էր, երևում էր, ոչ այնքան հետաքրքրվելով։ Կարծես նա այդ բոլորը գիտեր, և գիտեր ավելի լավ, քան թե վարպետ Փանոսը։ Բայց իմ վրդովմունքը չափ չուներ. «այդ ինչ դրություն է, մտածում էի ես, ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ մարդիկ ամենևին գոյություն չունենային, քան թե այդպիսի անպատիվ կյանքով ապրեին»։

Մենք շարունակում էինք գնալ երկար, ծառազարդ փողոցներով։ Վարպետ Փանոսը ավելացրեց.

— Ահա այդ գիշակեր խնամակալներն են, որոնք պարտքով փող են տալիս իրանց «գավուրներին», երբ նրանք օտար երկիրներ են գնում բախտ որոնելու, և ավելի շուտ են ճանապարհ դնում նրանց, երբ նրանց ընտանիքի մեջ կար մի սիրուն կին կամ գեղեցիկ աղջիկ։ Գաղթականը ճանապարհի ծախքի կարոտ է, բացի դրանից, նա պետք է շատ ու քիչ փող թողնե իր տան ապրուստի համար, այդ բոլորը նա պարտքով վեր է առնում իր խնամակալից։ Նրա պարտքը սկզբում մի քանի հարյուր ղուրուշ է լինում, բայց այդ մի քանի հարյուրը տարիների ընթացքում աճում է, բազմանում է և շատ հազարներ է դառնում։ Այնուհետև պարտքից ազատվելու հնար չկա։ Պարտքի արմատը միշտ մնում է միևնույնը,

հատուցվում է տոկոսը միայն։ Իսկ այդ անիծյալ տոկոսը վճարելու համար պետք են մի քանի ուժեղ տղամարդիկ, որ Կ. Պոլսի մաքսատներում կամ քարվանսարաններում համալություն անեին։ Ամբողջ Վանի մեջ չկա մի ընտանիք, որի մի քանի անդամները պանդխտության մեջ չլինեին։ Առաջ գնում էին միայն տղամարդիկը, իսկ այժմ կանայք նույնպես սկսել են օտար երկրներում բախտ որոնել։ Վանեցի կինը, որ իր տան ծածկի տակից չէր դուրս գալիս, որ նրա երեսը մի ուրիշ մարդ չտեսնի, այժմ պանդխտության մեջ վատնում է իր ավանդական համեստությունը...

Սոլանը ընդհատեց վարպետի տխուր պատմությունը, հարցնելով.

— Կարծեմ այստեղի հայերից ևս կան այնպիսիները, որոնք մահմեդական խնամակալների պաշտոն են կատարում...

— Կան, և նրանց թիվը սակավ չէ։ Այդ անիրավները անունով միայն հայ են, իսկ գործով կատարյալ ենիչերի...

— Բայց ի՞նչպես է, որ նրանք չեն թաքցնում իրանց հարստությունը և փառավոր կերպով ապրում են։

— Նրանք էլ ունեն իրանց պաշտպանները, ավելի բարձրաստիճան անձինքներից, որոնց հովանավորությունը վայելելով, տկարներին խեղդում են, իսկ հզորներին տուրք են վճարում...

Մենք անցանք մի եկեղեցու դռնից, որտեղ մինը մյուսի ետևից մտնում էին և դուրս էին գալիս երեխաներ, գրքերը թևքերի տակ առած։

— Երևի այստեղ դպրոց կա,— հարցրեց Սոլանը,— աշակերտներ են ման գալիս։

— Կա,— պատասխանեց վարպետ Փանոսը,— մեր քաղաքի առաջնակարգ դպրոցներից մեկն է. եթե ժամանակ ունեք, մտնենք, դուք գաղափար կստանաք մեր սերունդի մտավոր զարգացման մասին։

Մտանք վարժարանը, որ գտնվում էր եկեղեցու բակումը։ Իմ առջև իսկույն նկարվեցավ տեր Թոդիկի դպրոցը իր բոլոր այլանդակությամբ։ Աշակերտները այստեղ ևս ածած էին մի գետնատան մեջ և խառն կերպով նստած էին հասիրների (փսիաթ) վրա։ Բոլորը միասին կարդում էին, ամեն մեկից մի տեսակ ձայն էր լսվում, որովհետև որքան աշակերտներ կային, այնքան զանազան գրքեր կային նրանց ձեռքում։ Ամեն մեկի տանը, եթե պապերից մնացած մի գիրք էր գտնվել, հայրը տվել էր որդու ձեռքը, ասելով. «Տար վարժապետիդ տուր, որ դրա վրա կարդացնե»... Թող այն գիրքը Սաղմոս լիներ, Ժամագիրք լիներ, Կիպրիանոս լիներ, Պղնձե քաղաք լիներ[2], հին բժշկարան կամ երազահան լիներ, միևնույն է, բավական է, որ գիրք էր։ Զանազանությունը այս վարժարանի և տեր Թոդիկի դպրոցի այն էր միայն, որ ես առաջին անգամ այստեղ լսեցի մի քանի գրքերի անուններ, որպիսիք էին քերականություն, ճար-

տասանություն, տրամաբանություն և այլն։ Այդ գրքերը գրավարժության համար, որպես ընթերցանության գրքեր, կարդում էին նույն եղանակով, ինչպես կարդում էին Ավետարանը։ Երևում էր, որ վերջին գրքերը ունեցող աշակերտների տանը ուրիշ գրքեր չէին գտնվել, որ ավելի հարմարը տային նրանց ձեռքը։

Վարժապետին կոչում էին Սիմոն պատվելի. նա մի ժամանակ Կ. Պոլսում սափրիչ էր եղել, և բավականին հաստլիկ ու մսոտ մարդ էր, որպես սովորաբար լինում են սափրիչները։ Նրա դեմքը, անկանոն խմելուց, ստացել էր մի տեսակ լրջագույն-կարմրություն, որի նմանը կարելի է տեսնել հնդկահավի գլխի վրա, իսկ երեսի կաշին հաստանալով, բոլորովին կորցրել էր իր կոկությունը և նարնջի կեղևի նմանություն էր ստացել։ Քթի վրա, որը իր մեծությամբ ընդարձակ տեղ էր բռնում, երևում էին կասկածավոր կարմիր բծեր։ Այսպիսի դեմքեր շատ ընդունակ են կեղծավորվելու, թեև քսությունը ավելի չէ հարմարվում նրանց։ Նրա հագուստը մի ծիծաղելի խառնուրդ էր եվրոպականից և ասիականից։ Գլխին դրած ուներ տաճկի կարմիր ֆես, որի վրա քրդի ձևով փաթաթել էր երկու «յազմա» կոչված թաշկինակներ. հագել էր վանեցու երկայն անթարի, կողքից ճղած լայն դրոշակներով, որի վրա հագել էր մի մուգ-դեղնագույն եվրոպական կարճ պալտո։ Կարճ պալտոն և երկայն անթարին վերևից պնդած էին շալե հաստ գոտիով, որը մի քանի փաթոթներով պատած էր նրա մեջքին։ Նրա նեղ պանտալոնը հազիվ իջնում էր ծնկներից մի փոքր ցած։ Սրունքները բաց էին մնացած։ Երևում էր, որ այդ ողորմելի պանտալոնը նա գնել էր հնոտիների բազարից, այդ պատճառով նրա համար չափազանց կարճ էր։ Դասատան մեջ նա հագած ուներ մի տեսակ հողաթափիներ, որոնք երեք մատի հաստությամբ փայտյա տակեր ունեին, և շարժվելու ժամանակ այդ տախտակները խիստ օտարոտի ձայներ էին հանում աղյուսով պատած հատակի վրա։ Միակ առարկան, որ ցույց էր տալիս, թե նա գրի ու կարդալու մարդ է, էր նրա ահագին թանաքամանը, որ փորի վրա խրած ուներ գոտիի մեջ։ Այդ ինքնուրույն թանաքամանը կազմված էր պղնձե երկայն քառանկյունի փողից, որի մի ծայրի կողքին ամրացրած էր բուն թանաքամանը, թրաշած բաժակի ձևով։ Նրա մեջ թանաք էր ածած և սև աբրեշումի թելեր էր դրած, որպեսզի թելերը հեղուկ թանաքը իրանց մեջ ծծեին, որ չվիթվեր։ Քառանկյունի փողի մեջ ամեն բան կար, այնտեղ կար և գրիչ. այնտեղ կար մի մաղաշ, որով պատվելին իր քթից մազեր էր դուրս հանում, այնտեղ կար և մի ականջափորիկ՝ թեյի փոքրիկ գդալի չափով, որով և թանաքամանի մեջ ջուր էր ածում ցամաքելու ժամանակ, և ականջների կեղտն էր դուրս տալիս. երբ բավական լցվում էին, այնտեղ

կար և մի ածելի, որով պատվելին երեսը ածիլում էր։ Պատվելիի այդ գրական պարագայքը լրացնում էին և մի քանի այլ առարկաներ, որ նույնպես քարշ էին ընկած նրա դոսից. դրանցից մեկն էր նրա կարճ ծխաքարշը փայտյա կոթով, երկրորդը, գույնզգույն ճոթերից կարված մի մեծ քսակ էր, որի մեջ ծխախոտ էր ածած, իսկ երրորդը, երկաթյա մի փոքրիկ ունելի էր, որով ծխաքարշի վրա կրակ էր դնում, երբ պետք էր վառել նրան, իսկ հարկավոր ժամանակ նրանով բռնում էր աշակերտների քթից և հուփ էր տալիս...

Տեսնելով մեզ, Սիմոն պատվելիի առաջին հոգսը եղավ հանգստացնել իր աշակերտներին «սո՜ւս», «սո՜ւս» գոչելով, ճիպոտը ձեռքին, նա սկսեց վազ տալ դասատան այս կողմը, այն կողմը, մի քանի պտույտներ գործեց, մի քանի հայհոյանքներ ավեց, աշակերտներից մեկի մազերից բռնելով, նստեցրեց իր տեղը, մյուսի ականջները ձգձգեց և, վերջապես, նրան հաջողվեցավ կարգը վերականգնել։ Բոլոր աշակերտները լռեցին և յուրաքանչյուրը յուր տեղում անշարժ նստած մնաց։ Այդ գործողությունը թեև փոշու թանձր մառախուղ բարձրացրեց, առանց դրան էլ լույսից զրկված դասատան մեջ, բայց այդ մթության միջից դարձյալ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես աշակերտները երկչոտ կերպով, ապուշապուշ նայում էին մեզ վրա։

Հետո պատվելին ընդառաջ եկավ, ընդունեց մեզ, որպես մի մարդ, որ իր տանը հյուր էր ընդունում, այդ խոսքերով.

— Բարով եք եկել, հազար բարով, իմ աչքի վրա, իմ գլխի վրա...

Հայտնի չէ, թե այլևս նրա որտեղի վրա պետք է լիներ մեր ընդունելությունը, որովհետև աշակերտներից մեկը այդ միջոցին փռթկաց, և պատվելիի ճառը ընդհատվեցավ։ Նա երեսը շուռ ավեց դեպի եղեռնագործը և ձեռքով սպառնալով՝ մրթմրթաց. «Սպասի՜ր, դարշելի»...

— Ի՞նչ են սովորում այստեղ,— հարցրեց Ասլանը։

— Ամեն բան սովորում են, պարոն,— պատասխանեց պատվելին, աջ ձեռքի ցուցամատով աջ կողմի պնչածակը քչփորելով,— ինչ որ կամենում եք, հարցրեք, բլբուլի պես պատասխան կտան։

— Այդ լավ է,— ասաց Ասլանը ժպտալով։

— Տեսնո՞ւմ եք այդ փոքրիկին, պարոն,— նա ցույց ավեց մի ութ տարեկան երեխա,— կարող է ամբողջ «Հայր-մերը» թարսա ասել։

— Ի՞նչպես թարսա ասել։

— Այնպես... այսինքն... լոր օրինակ... տակից դեպի վեր... այնպես ասել,— պատասխանեց պատվելին կակազելով։

— Երևի դրանում մի առանձին միտք կա, որ դուք «Հայր-մերը» թարսա եք սովորեցնում,— հարցրեց Ասլանը լուրջ կերպով։

— Ինչպես չէ, պարոն, այո՛, առանձին միտք կա, պարոն,— կրկնեց պատվելին վարդապետական եղանակով։— Երբ «Հայր-մերը» թարսա ես կարդում, Հիսուս Քրիստոսի շնորհքով, սատանան իր պոչի վրա մեխվում է գետնին, էլ չէ շարժվում տեղից։ Դա փորձված է, շատ անգամ փորձված է, պարոն։

Ասլանը դարձավ դեպի փոքրիկ աշակերտը։

— Դե՛, իմ քաջ, տեսնենք՝ ինչպես ես սատանային պոչի վրա կանգնեցնում։

Փոքրիկ աշակերտը վեր կացավ նստած տեղից, երկու ձեռքերը միմյանց վրա կպցրեց կուրծքին, երկու անգամ հազաց և անմեղ աչքերը պլշացնելով, կարդաց. «ամեն հավիտյան փառք և զորություն և արքայություն է քո գլի»[3]...

— Բավական է,— ընդհատեց Ասլանը,— այս անգամ սատանային հանգիստ թողեցեք։

Երևի պատվելին գոհ մնաց այդ հարցաքննությամբ. նա ցույց տվեց մի այլ աշակերտ, ասելով.

— Տեսնո՞ւմ եք, պարոն, այդ փոքրիկին, այնպես լավ սերտել է «Հավատամքը»[4], որ գիտե՝ նրա մեջ քանի այբ կա, քանի բեն կա, մի խոսքով բոլոր տառերը գիտե, պարոն, և բլբուլի պես պատասխան կտա։

— Երևի դուք թվաբանությունը այդ եղանակով եք սովորեցնում,— նկատեց Ասլանը։

— Ոչ, պարոն,— ասաց պատվելին խորհրդավոր ձայնով և միևնույն ժամանակ մի թթու ժպիտ երևաց նրա թոշնած դեմքի վրա։— Այստեղ ուրիշ իմաստություն կա...

Ես իսկույն հիշեցի, թե ինչպես տեր Թոդիկը ստիպում էր մեզ սովորել, թե քանի անգամ կրկնվում է աստուծո անունը «Շնորհյայի» մեջ[5], և միշտ խոստանում էր բացատրել մեզ մի խորհրդավոր գաղտնիք, որ թաքնված էր այդ կրկնությունների մեջ։ Բայց նա ոչինչ չբացատրեց մեզ։ Այսպես էլ Սիմոն պատվելին մեզ չասաց, թե ինչ «իմաստություն» կար «Հավատամքի» այբուբենի թվերի մեջ։

Այնուհետև պատվելին առաջարկեց իր աշակերտներին զանազան այսպիսի հարցեր։

— Պետրո՛ս, այն ո՞վ էր, որ երկու անգամ ծնվեց, մի անգամ մեռավ։

— Հովնան մարգարեն, վարժապետ[6]։

— Թորո՛ս, այն ո՞ր անասունն էր, որ մարդու լեզվով խոսեց և հրեշտակի ձեռքով սուր քաշեց։

— Բաղաամի էշը, վարժապետ[7]։

— Մարտիրո՛ս, այն ո՞ր թռչունն էր, որին անիծեց Սողոմոն իմաստունը[8]։

— Ճնճղուկը, վարժապետ։

— Ստեփա՛ն, այն ի՞նչ պտուղ էր, որ Ադամը կերավ, մերկացավ, Եվան կերավ, խենթացավ[9]։

— Թուզը, վարժապետ։

— Տեսնո՞ւմ եք, պարոն,— պատվելին դարձավ դեպի Ասլանը,— ինչպես բլբուլի պես պատասխան են տալիս։— Այդ միջոցին թթու ժպիտը դարձյալ հայտնվեցավ նրա դեմքի վրա և կարմիր աչքերի կարմիր կոպերը խիստ ծիծաղելի անկյուններ կազմեցին։— Իմ աշակերտները ամբողջ աշխարհում գովված են, պարոն, այդ քաղաքի մեջ իմ աշակերտները առաջիններն են համարվում, պարոն, ոչ տերտեր կարող է նրանց հետ խոսել և ոչ վարդապետ. այնպիսի հարց կտան, որ կապված կմնա։ Նորին սրբազնությունը հիացած է իմ աշակերտներով, ամիս չի անցնի, որ նորին սրբազնությունը ոտքը ներս չդնե իմ դպրոցի շեմքից։ Ահա այդ թանաքամանը նորին սրբազնությունն է ընծայել ինձ, պարոն։

Վերջին խոսքերով պատվելին կամեցավ ուշադրություն դարձնել իր թանաքամանի վրա, այդ պատճառով ձեռքը տարավ դեպի ուռած փորը։

— Այլևս ի՞նչ եք սովորում,— հարցրեց Ասլանը։

— Մինչև ճաշ ուսում ենք առնում, սովորում ենք գրել, կարդալ և զանազան իմաստություններ, իսկ ճաշից հետո սովորում ենք քաղաքավարություն, մարդավարություն՝ այդպիսի բաներ։

Այս անգամ պատվելին, որ բոլոր խոսակցության ժամանակ մոռացել էր իր կարմիր քիթը, ձախ ձեռքի ցուցամատը տարավ դեպի ձախ կողմի պնչածակը և սկսեց քչփորել, կարծես այնտեղ մի բան նեղացնում էր նրան։ Հետո, կամենալով քաղաքավարության մի քանի օրինակներ ցույց տալ, դիմեց աշակերտներից մեկին, ասելով.

— Ապա՛, Օհանիկ, պարոնին մեկ պատիվ տուր։

Աշակերտների միջից դուրս եկավ մի թղաչափ երեխա, կանգնեց Ասլանի առջև և, երկու ձեռքերը դնելով միմյանց վրա, փոքրիկ ափերը բաց արեց, մեկնեց դեպի Ասլանը։ Բայց Ասլանը չգիտեր ի՞նչ անել։ Պատվելին ժպտելով նկատեց, որ ձեռքը դնե աշակերտի ափի մեջ։ Ասլանը կատարեց նրա պատվերը։ Փոքրիկ Օհանիկը, նրա աջը երկու ափերի մեջ բռնած, նախ տարավ դեպի շրթունքը, համբուրեց, հետո տարավ դեպի ճակատը, դրեց գլխի վրա։

— Ապա՛, Ավագ, պարոնին գլուխ տո՛ւր,— պատվելին դարձավ դեպի մի այլ աշակերտ։

Բայց Ասլանը թույլ չավեց, ասելով, որ չանհանգստացնե աշա-

կերտեներին։ Այսպես, պատվելին աշխատում էր ցույց տալ իր սանիկների բոլոր մտավոր և բարոյական կարողությունը, որոնք, նրա կարծիքով, օրինակելի էին ամբողջ քաղաքում։ Նա խնդրեց, որ աշակերտները պանապան տաղեր երգեին, ավելացնելով, որ բոլոր տաղերը գիտեն՝ «Վարդի ու բուլբուլի» տաղը, գինու տաղը, մեջլիսի տաղերը, մի խոսքով, բոլորը գիտեն։

— Հայոց պատմություն սովորո՞ւմ են,— հարցրեց Ասլանը։

— Ի՞նչ պետք է հայոց պատմությունը,— պատասխանեց պատվելին իր սովորական ժպիտով,— հայոց թագավորները բոլորն էլ կռապաշտ էին։

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց։ Պատվելին, հավատացած լինելով, որ իր այցելուն շատ գոհ մնաց իր դպրոցից, վստահություն ունեցավ հարցնելու.

— Պարոն, կարծեմ դուք բժիշկ եք։

— Այո՛, բժիշկ եմ։

— Այդ իմ քիթը... մի խոսքով... շատ է նեղացնում ինձ...— Նա այժմ աջ ձեռքի ցուցամատը կոխեց աջ կողմի պնչածակի մեջ, սկսեց քչփորել։

Ասլանը նայեց նրա երեսին և ասաց.

— Քի՛չ օղի խմեցեք, և կլավանա ձեր քիթը։

Մենք դուրս եկանք դասատնից։ Այդ ժամանակ միայն նկատեցինք դասատան դռան մի կողմում երկու պատժված աշակերտներ։ Երկուսն էլ մերկ ծնկներով չոքեցրած էին մանր, սրածայր խճերի վրա, երկուսն էլ ձեռքերով վեր էին բարձրացրել մի-մի հատ ամբողջ աղյուս։ Մի այլ աշակերտ, ճիպոտը ձեռքին, կանգնած էր նրանց մոտ, հսկում էր, որ դատապարտյալները իրանց դիրքը չփոխեն։

— Ինչո՞ւ են հանցավոր այդ ողորմելիները,— հարցրեց Ասլանը մոտենալով նրանց։

— Ես, պարոն, պատվիրել եմ իմ աշակերտներին, որ դրսում ոչ ոքի հետ չխոսեն, մինչև անգամ իրանց ծնողների հետ չխոսեն, միշտ լուռ ու մունջ լինեն (լռությունը ամենագլխավոր պայմանն է համեստության)։ Իսկ այդ գարշելիները չեն պահպանել իմ պատվերը։

— Դուք ի՞նչպես իմացաք, որ չեն պահպանել։

Սովորական ժպիտը դարձյալ երևաց պատվելիի դեմքի վրա, և այս անգամ նրա կարմիր աչքերը բոլորովին անհայտացան հաստ կոպերի տակ։ Երեսի վրա որքան կնճիռներ կային հավաքվեցան աչքերի շուրջը և նրանց ծածկեցին իրանց կոհակների ներքո։

— Ես, պարոն, ամեն բան գիտեմ և ամեն բան կարող եմ իմա-

նալ,— պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտությամբ։— Իմ աշակերտներից որի վրա կասկած ունեմ, թե նա չէ պահել իմ պատվերը, բերանը չափում եմ, իսկույն իմանում եմ, արդյոք նա դրսում խոսացե՞լ է, թե ոչ։

— Երևի, եթե խոսեցած լինի, բերանը կմեծանա։

— Այո՛, կմեծանա, իհարկե, կմեծանա, պարոն։

Ասլանը այս անգամ չկարողացավ զսպել իր ծիծաղը։ Պատվելին կարծելով, թե յուր գյուտը զարմացրեց նրան, ավելի խրախույս ստացավ, և դառնալով դեպի վարպետ Փանոսը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, հարցրեց.

— Դուք վկայեցեք, վարպետ, թե ի՞նչպես են իմ աշակերտները, ամբողջ քաղաքում նրանց հատը կա՞։

— Իհարկե, չկա...— պատասխանեց վարպետը ծաղրական եղանակով։— Այսպիսի աշակերտներ միայն դուք կարող եք կրթել։

Պատվելին նրա խոսքերը ճշմարտի տեղ ընդունեց։

Մենք հեռացանք Սիմոն պատվելիի դպրոցից, տանելով մեզ հետ խիստ տխուր զգացմունքներ։

Տեր Թոդիկի դպրոցում հազար ու մեկ խստություններ, հազար ու մեկ կանոններ կային, բայց այդ բանը չկար, որ աշակերտների բերանը չափելով իմանային, թե արդյոք նրանք դրսում խոսո՞ւմ են, թե ոչ։

Երբ դուրս եկանք փողոցը, վարպետ Փանոսը ասաց Ասլանին.

— Եթե գիտենայիք, թե ո՛րքան աշխատել եմ, ո՛րքան չարչարվել եմ ես, որ մի կերպով այդ անպիտանին հեռացնեմ այդ դպրոցից, բայց հնար չի եղել։

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Ասլանը։

— Նա մի քանի հզոր պաշտպաններ ունի, ինչպես նահանգապետ փաշան և սրբազան առաջնորդը։

— Այդ զարշելի արարածի մեջ ի՞նչ են գտել, որ պաշտպանում են նրան։

— Հենց այն, որ նա զարշելի է։ Չեք կարող երևակայել մի մարդ, որ դրա չափ բարոյապես փչացած և կեղտոտ լինի։ Կատարյալ եղեռնագործ է այդ անպիտանը։ Նրան խեղդել պետք է, և ավելի ոչինչ։ Գիտե՞ք, շատ երեկոներ նա ընտրում է իր աշակերտներից մի քանիսը և տանում է փաշայի մոտ. այնտեղ մնում են ամբողջ գիշերը, երգում են, պար են գալիս և զվարճացնում են փաշային...

— Լա՜վ բարոյականություն կսովորեն...— ասաց Ասլանը խորին զզվանքով։

— Փաշան առաջ չգիտեր, թե հայոց մանուկները քաղցր ձայն ունեն

և լավ տաղեր, երգել գիտեն. մի գիշեր նա հյուր է լինում Նորին սրբազնության մոտ, տեսնում է այնտեղ մի խումբ մանկահասակ երգիչներ. շատ հաճելի են թվում նրան երգիչները, և երբ Նորին սրբազնությունը նկատում է այդ, պատվիրում է Սիմոն պատվելիին, որ ամեն անգամ, երբ փաշան պահանջելու լինի, նա իր աշակերտներից ամենալավ երգիչները տանի նրա մոտ։

— Բայց ի՞նչպես են համբերում ծնողները։

— Ծնողները ավելի անպիտան են. նրանք մի առանձին պատիվ են համարում, որ իրանց զավակները զարդարում են փաշայի խնջույքները։

Արդեն ճաշին մոտ էր, երբ մենք վերադարձանք վարպետ Փանոսի տունը։ Ասլանը իսկույն առանձնացավ իր սենյակում։ Վարպետ Փանոսը մտավ իր գործարանը։ Իսկ ես գնացի այգին միրգ ուտելու։

Դ.

ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՓԱՇԱՆ

Մի առավոտ Ասլանը ասաց ինձ, թե ինքը ժամադիր է եղած գնալ քաղաքը, փաշային ներկայանալու, և ցանկանում է ինձ էլ իր հետը տանել։ Ես շատ ուրախացա, որովհետև մինչև այն օրը ոչ մի բարձր պաշտոնակալ չէի տեսած։

Փաշան կենում էր քաղաքում, այսինքն՝ բերդի մեջ։ Այգեստանից մինչև այնտեղ թեև շատ հեռու չէր, այնուամենայնիվ, մենք գնացինք ձիերով։ Ձիերը, զարդարված ասիական շքեղ ասպազենքով, ուղարկված էին փաշայի կողմից երկու զավաղների հետ, որոնք, մեր առջևը ընկած, տարան մեզ։ Թեև արգելված էր քրիստոնյաներին ձիով քաղաքը մտնել, բայց դա մի առանձին պատիվ էր, որ ցույց էր տալիս նահանգապետը իր քաղաքի նորեկ հյուրին։

Երբ մոտեցանք քաղաքին, նա մի առանձին կախարդական տպավորություն գործեց իմ վրա. գուցե այդ այն պատճառով էր, որ առաջին անգամ տեսնում էի մի այնպիսի ընդարձակ մարդկային բնակություն։

Քաղաքը գտնվում էր ծովակի ափի մոտ և շատ հիանալի տեսարան էր ներկայացնում։ Նա շրջապատած էր կրկին պարիսպներով, որոնք ամրացուցած էին բրգաձև աշտարակներով, և մի խորունկ խրամատ

դրսից բոլորում էր քաղաքի շուրջը։ Ասլանը բացատրեց ինձ, թե այդ խրամատը նրա համար է, որ պաշարման ժամանակ լցնում են ջրով, կամուրջները վեր են առնում, թշնամուն ներս չթողնելու համար։ Բացի այդ արտաքին ամրություններից, քաղաքը ուներ և միջնաբերդ, որ բնությունը ինքն էր հրաշակերտել։ Քաղաքի հյուսիսային մասում տարածվում էր կես փարսախ երկարությամբ մի քարաժայռ, որը հետզհետե բարձրանալով, սեպաձև դիրք էր ընդունում։ Այդ սեպի գլխին, հին ժամանակներից, վեհանձնաբար նստած էր մի փառավոր ամրոց։ Հայոց լեգենդական ավանդությունը այդ ամրոցը ընծայում էր Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին[10]։

Մտնելով քաղաքադռնից, ես մի անբացատրելի սարսուռ զգացի, որ առաջ էր գալիս և՛ ուրախությունից, և՛ երկյուղից։ Ամբողջ քաղաքը կարծես որոտում էր մի խուլ, ծանր դղրդյունով։ Ինձ երևում էր մի հսկայական մրջնանոց, որտեղ փոքրիկ միջատների փոխարեն խառնված էին միմյանց հետ ահագին բազմություն մարդիկների և զանազան անասունների։ Շները, ստվար խմբերով, համարձակ վխտում էին ամեն կողմում։ Փողոցներից անցնելու տեղ չկար։ Ղավասները մեզ համար ճանապարհ էին բաց անում։ Ամեն կողմից ես նկատում էի մռայլ դեմքեր, որոնք մի առանձին դառնությամբ նայում էին մեզ վրա։ Մահմեդականը չէր կարող համբերել, երբ տեսնում է «գավուրին» փոքր ի շատե վայելուչ կերպարանքի մեջ։ Ասլանը մի եվրոպական կոնսուլի կամ դեսպանի տպավորություն էր գործում։ Իսկ ես այնօր, նրա պատվիրելով, կրում էի իմ բոլոր զենքերը. մի զույգ ատրճանակ կապած էին իմ ձիու թամքի ղաշին, մի զույգ ևս խրած ունեի գոտիիս մեջ. ուսիցս քարշ էր ընկած մի թեթև եվրոպական հրացան, իսկ իմ սուրը իր արծաթյա զարդարանքով կարող էր գրավել բոլորի ուշադրությունը։ Հայերի վրա ևս, որպես երևում էր, ոչ այնքան հաճելի տպավորություն էր գործում մեր փառքը։ Նրանք չէին նախանձում, այլ վախենում էին՝ չզայրացնել մահմեդականներին։ Իրանց փոքրիկ խանութներում, խորասուզված զանազան փարչաների մեջ, նրանք զբաղված էին իրանց արշինով և չէին ուզում նայել անգամ մեզ վրա։

Վերջապես հասանք փաշայի ապարանքը։ Դրսից նա այնքան փառահեղ չէր, իսկ ներսից շնչում էր արևելյան բռնապետի բոլոր շռայլությամբ։ Ջրի շատրվանները գործում էին, սիրամարգները սիգալով ճեմում էին ծաղկազարդ պարտեզների մեջ, սևամորթ և սպիտակամորթ սպասավորները թիվ չունեին։ Մի բարձր աստիճանավոր ապարանքի գլխավոր մուտքի առջև ընդունեց մեզ։ Մենք անցանք մի քանի բակերից, որոնք մինը մյուսից ավելի գեղեցիկ էին։ Խաղացող ջուրը, ծաղիկը և

կանաչեղենը, արևելքցու սիրելինները, կենդանացնում էին բոլոր բաները մի սքանչելի սրտապարար շքեղությամբ։ Սենյակների լուսամուտները զարդարված էին գույնզգույն ապակիներով, իսկ նրանց պատերի վրա նկարված պատկերները ներկայացնում էին զանազան առասպելաբանական ավանդությունների գեղեցիկ տեսարաններ։

Այդ տեսիլների և ճոխության մեջ ծածկված բնակարանը, որ սովոր էր ամբողջ գիշերները լուսացնել նվագներով, երգերով ու պարերով, ուր շալերի, մետաքսի և գոհարների մեջ հանգչում էին երկրի ամենաընտիր գեղեցկուհիները, այդ սիրո և վայելչության դրախտ էր, միևնույն ժամանակ մի դժոխք՝ լի սոսկումով և արտասուքով։ Նրա ներքին հարկի ստորերկրյա ընդաններում հեծում էին հարյուրավոր բանտարկյալներ։ Վերևում, շքեղ դահլիճների մեջ, նվագներ էին հնչում, իսկ ներքևում, մթին նկուղների մեջ՝ որոտում էին այդ թշվառների շղթաները։ Նրա ծաղկազարդ բակերի մարմարյա սալահատակը ոչ սակավ անգամ ոռոգված է եղել անմեղ զոհերի արյունով, և նրա գեղեցիկ, սաղարթախիտ ծառերը ոչ սակավ անգամ կախաղանի պաշտոն են կատարել... Այդ բոլորը կատարվել է խուլ պարիսպների մեջ, լուսնի լույսի ներքո, և ավազանների խաղաղ հայելին ցոլացրել է իր մեջ եղեռնական գործողությունների սոսկալի պատկերները... Դրսի աշխարհը երբեք տեղեկություն չէ ունեցել, թե ինչ է կատարվել ներսում... Սերը, ուրախությունը, զեխությունը միշտ թագավորել է, այստեղ գազանային անգթության հետ...

Երեխայությունից ես սովորած էի սարսափել, դողալ մեծ մարդերի առջև, այդ պատճառով մինչև փաշային ներկայանալը, ինձանում սիրտ չէր մնացել։ Ասլանը նկատեց իմ երկչոտությունը և, մի կողմից հանդիմանելով, մյուս կողմից խրախուսելով, ասաց.

— Դու տակավին ստրկահոգության մեջ ես մնացել, ինչո՞ւ ես շփոթվում, մի՞թե նա էլ քեզ նման մարդ չէ, միթե ահեղ աստուծո առջև պիտի դուրս գաս...

Ես փոքր-ինչ հոգի առա, ավելի ամաչելուց, քան թե քաջալերությունից։

Փաշան, եթե կարելի է այսպես կոչել, մի ահագին մսեղեն բլուր էր, հաստ փորով, հաստ գլխով, հաստ ձայնով, մի խոսքով, նրա մեջ ոչինչ նուրբ և տաշած բան չկար։ Նուրբ էր նրա մեջ միայն տաճկական բարձր պաշտոնակալի բնական խելքը, խորամանկությունը, կեղծավորությունը, որ նենգավորության էր հասնում։ Նա խիստ քաղաքավարությամբ ընդունեց մեզ, և իր մանկլավիկների օգնությամբ, որոնք նրա աջ ու ձախ թևերից բռնելով վեր բարձրացրին, կանգնեց և, մի քանի քայլ փոխելով, մոտեցավ բռնեց Ասլանի ձեռքը։

— Իմ բախտավորությանը չափ չկա,— ասաց նա,— որ իմ տան շեմքը արժանանում է ընդունել ձեզ պես թանկագին հյուրին, պարոն բժշկապետ։

Փաշան Ասլանի աչքը չթողեց իր ձեռքից, տարավ նրան, նստեցրեց իր մոտ, աջ կողմում։ Ես մնացի ոտքի վրա կանգնած, դահլիճի դռան մոտ։ Գիտեի այդ սովորությունը և մի քանի անգամ տեսել էի, թե ինչպես զինված ծառաները սպասավորում են իրանց տիրոջը, հենց միևնույն սենյակում, ուր նա ընդունելություն է գտնում մի օտարի մոտ։ Ծառան այդ դեպքում թիկնապահ է, մի քաջ վերահսկող է, որ, ձեռքը իր սրի կոթի վրա դրած, ամենայն զգուշությամբ նայում է իր տիրոջ վրա։ Երբ նրա կյանքին մի որևիցե վտանգ է սպառնում, նա պահապան հրեշտակի նման օգնության է հասնում։ Ես այդ դիրքն էի բռնել։

Փաշայի առաջին խոսակցությունը այն աստիճան քաղցր, սահուն և գրավիչ էր, կարծես մի շաբաթ առաջ սերտել էր այն ջերմ, սրտից բխած խոսքերը։ Բայց ոչ թե մի շաբաթ առաջ, այլ իր ամբողջ կյանքում նա սերտել էր այդ խոսքերը։ Օտարերկրացու մոտ այդ հրեշները վերին աստիճանի բարի և քաղաքավարի են, իսկ իրանցների մոտ՝ մի խստասիրտ գազան։

Հետո խոսակցությունը ձևականից ավելի սովորական դարձավ. խոսում էր նա, ինչ որ առհասարակ խոսում են մի ճանապարհորդի հետ, այն և եվրոպացի ճանապարհորդի հետ։

— Հանգի՞ստ անցավ ձեր ճանապարհորդությունը, պարոն բժշկապետ,— հարցնում էր նա։— Հույս ունեմ, մի որևիցե անախորժություն պատահած չի լինի ձեզ հետ։

— Առանձին ոչինչ չէ պատահել, ամեն տեղ սիրալիր ընդունելություն եմ գտնում,— պատասխանում էր Ասլանը։

— Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել։ Ես ինձ բոլորովին անպատված կհամարեի, եթե իմ կառավարությանը հանձնված երկրում դուք մի ամենաթեթև նեղություն անգամ կրած լինեիք։ Եվրոպացիք առհասարակ խիստ աննպաստ կարծիք ունեն մեր երկրի մասին, համարում են վայրենիների աշխարհ, ուր գլխի մազից օգուտ քաղելու համար մարդկանց կառափներ են կտրում։ Մենք շատ ուրախ ենք լինում, երբ երբեմն մեր կողմերում հանդիպում են եվրոպացի ճանապարհորդներ, գոնե այդ կարծիքը մասամբ կփարատեին մեր մասին։

— Եվրոպացի ճանապարհորդներից ոմանք շատ լավ կարծիքներ են հայտնել ձեր երկրի մասին,— նկատեց Ասլանը։

— Արդարությունն էլ այդպես է պահանջում։ Այդ գոնե առիթ կտար եվրոպացիներին չվախենալ մեր երկրից, և մենք ավելի հաճախ հարա-

բերությունները կունենայինք միմյանց հետ, և մեր երկրի քաղաքակրթությունը ավելի և ավելի կծաղկեր։ Իրավ է, երբեմն մասնավոր անկարգություններ պատահել են (ո՞րտեղ չեն պատահում նրանք), բայց այդ եղել է ավելի հին ժամանակներում։ Իմ կողմից կատարյալ անհամեստություն կլիներ, պարոն բժշկապետ, իմ բերնով ձեզ ասել, դուք կարող եք այդ և ուրիշներից տեղեկանալ, որ այն օրից, երբ ես ոտք կոխեցի այդ երկրի վրա, գայլն ու գառը միասին են ապրում, որպես երկու հարազատ եղբայրներ։

— Այդ ես տեսա...— ասաց Ասլանը ժպտելով։

Այդ միջոցում ներս մտավ մի լավ հագնված մանկլավիկ, մի ձեռքում բռնած ուներ արծաթյա փոքրիկ սրճամանը, մյուս ձեռքում՝ մի գեղեցիկ արծաթյա մատուցարան, որի վրա դրած էին երկու չինական հիանալի ֆինջաններ, նույնպես արծաթյա տակերի մեջ։ Նա, տեղային սովորության համեմատ, լցրեց ֆինջաններից մեկը, նախ տվեց փաշային։ Իսկ փաշան, իր հյուրին առանձնապես պատվելու համար, իր ստացած ֆինջանը իր ձեռքով տվեց նրան, և Ասլանը շնորհակալությամբ ընդունեց։ Փաշան վեր առեց երկրորդ ֆինջանը։

Մանկլավիկը սենյակից դուրս գալու ժամանակ լռությամբ անցավ իմ մոտից և թեքով կամաց իմ կողքին բոթեց. դա արդեն նշան էր, որ ես դուրս գամ նախասենյակը, որ ինձ էլ ղահվե խմացնեն։ Բայց ես չշարժվեցա իմ տեղից։ Այդ շատ զարմացրեց նրան։

Ղահվեից հետո մի այլ մանկլավիկ, ավելի լավ հագնված, նարգիլե ներս բերեց, որը իր գեղեցկությամբ բոլորովին ապշեցրեց ինձ։ Նրա գլուխը, որի մեջ թամբաքու և կրակ էին դրած, շինված էր զուտ ոսկուց և զարդարած թանկագին քարերով. օձապտույտ «բուլղարիի» ծայրը շինած էր մի թզաչափ երկարությամբ դեղին սաթից, որ նույնպես բռնըված էր ոսկու մեջ։ Նարգիլեի տակը, որի մեջ ջուր էր ածած, շինված էր ադամանդի նման փայլուն բյուրեղից, որ զարդարված էր գույնզգույն ծաղիկներով։ Փաշան նարգիլեի վերաբերությամբ նույն քաղաքավարությունը գործ դրեց, ինչ որ ցույց տվեց ղահվեի ժամանակ, այսինքն՝ նախ ինքը ընդունեց սպասավորից, հետո իր ձեռքով առաջարկեց Ասլանին։

— Դուք արդեն փոքր ի շատե ընտելացել եք մեր սովորություններին,— ծիծաղելով նկատեց փաշան։— Ի՞նչպես է թվում ձեզ մեր նարգիլեն։

— Ես խիստ ախորժանոք ծխում եմ,— պատասխանեց Ասլանը,— Պոլսում սովորեցի։

Ղահվեն և նարգիլեն ընդհատեցին նրանց խոսակցությունը. Փաշան, կամենալով շարունակել այն, վարպետությամբ հարցրեց.

— Հա, մոռացա, ինչ բանի վրա էինք խոսում։

— Դուք ասում էիք, որ հիմա գառն ու գայլը միասին են ապրում...

— Այո՛, հենց այստեղ ընդհատվեցավ մեր խոսակցությունը։ Որովհետև սիրտս լցված է, թույլ տվեցեք ինձ, պարոն բժշկապետ, փոքր-ինչ շատախոս լինել։ Նվիրյան մեզ մեղադրում է մեր անմարդասիրական վարմունքի մասին քրիստոնյաների հետ, իբր թե նրանք ճնշված են մեր երկրում, հալածված են, մի խոսքով, ինչ չարիքների մեջ ասես, չեն ընդպարտում մեզ։ Բայց հավատացած եղեք, որ քրիստոնյաների վիճակը ավելի լավ է, քան թե մահմեդականներինը։ Մեր երկրում ամեն տեղ քրիստոնյաներին առավելություն են տալիս։ Մենք նրանց ազատել ենք շատ պարտավորություններից, որ կատարում են միայն մահմեդականները, օրինակ, զինվորագրությունից, որ նրանց շատ ծանր է թվում։ Ես ինքս առանձին հոգ եմ տանում, իմ կառավարությանը հանձնված երկրում, քրիստոնյաների վիճակը բարվոքելու համար, որպեսզի նրանց բեռը ավելի թեթև լինի և նրանց ապրուստը ավելի ապահով լինի։ Շնորհակալ եմ, որ քրիստոնյաները իրանց կողմից հասկանում են իմ նրանց մատուցած ծառայությունները, և ամիս չէ անցնում, որ իրանց երախտագիտությունը չարտահայտեին, որպես որ հարկն է։ Ձեզ այս րոպեին ցույց կտամ, պարոն բժշկապետ, մի նոր հանրագիր, որ պատրաստված է երկու օրինակ, մեկը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ուղարկելու համար, մյուսը՝ Բարձրագույն Դուռը ուղարկելու համար։ Դրանց մեջ հայ հասարակությունը, հազարավոր ստորագրություններով, հայտնում է իր խորին գոհունակությունը իմ կառավարությունից և, միևնույն ժամանակ, ցույց է տալիս իր բախտավոր դրությունը և բարօրությունը։

Նա հրամայեց սպասավորին, որ ոտքի վրա կանգնած էր իր մոտ, բերել իր թղթապանակը։ Նրա միջից դուրս հանեց մի քանի թերթեր, ծածկված բազմաթիվ կնիքներով և ստորագրություններով, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում էր հայոց հոգևոր առաջնորդի կնիքն ու ստորագրությունը, հետո գրված էին զանազան հայ բեկերի, էֆենդիների և նշանավոր անձինքների ստորագրությունները։

Այդ թղթերը ոչ սակավ զարմացրին թե Սալմանին և թե ինձ։ Բայց երբ վերադարձանք տուն, վարպետ Փանոսը բացատրեց մեզ, թե որպիսի պղտոր աղբյուրներից էին բխում այս տեսակ շնորհակալությունները...

Փաշան, կարծելով, թե լավ ազդեցություն գործեցին ցույց տված թղթերը իր հյուրի վրա, շարունակեց.

— Մենք շատ պիտի ամաչեինք քաղաքակիրթ Եվրոպայի առջև, պարոն բժշկապետ, որ այժմյան լուսավոր դարում մեր երկրում ազգերի և

կրոնների խառնություն լիներ, որ մենք հալածեինք քրիստոնյային, որովհետև նա մեր ազգին և կրոնին չէր պատկանում։ Իրավ է, որ մեր մահմեդական ժողովուրդը դեռ ոչ բոլորովին թոթափել է վաղեմի նախապաշարմունքը, նա դեռ բավական մոլեռանդ է մնացել։ Բայց ո՞րտեղ չկա այդ մոլեռանդությունը։ Մինչև այսօր, Եվրոպայում անգամ, տեղ-տեղ հալածվում են հրեաները։ Իսկ մեր կառավարությունը այժմ ամեն ջանքով աշխատում է կրթության միջոցով ոչնչացնել ժողովրդի մոլեռանդությունը, և այդ նպատակով դպրոցների թիվը մեր երկրում օրըստօրե բազմանում է։ Մենք մինչև անգամ հոգ ենք տանում և հայոց դպրոցների հառաջադիմության մասին։ Այգեստանում կա մի նշանավոր դպրոց, որը գտնվում է իմ առանձին խնամակալության ներքո։ Ես իմ սեփական միջոցներից այդ դպրոցի վարժապետին թոշակ եմ տալիս։

— Վարժապետը ի՞նչպես մարդ է, ընդունա՞կ է իր պաշտոնին,— հարցրեց Ասլանը։

— Ամենապատվական մարդ է, մեր քաղաքի հայ գիտնականների մեջ նրան կարելի է առաջինը համարել։

Փաշայի խոսքը Սիմոն պատվելիի և նրա դպրոցի մասին էր։ Ասլանը այնպես ձևացրեց իրան, որ ամենևին տեղեկություն չունի այդ դպրոցի մասին։

Խոսակցությունը դարձյալ ընդհատվեց, երբ մանկլավիկների մի խումբ, գեղեցիկ արծաթյա մատուցարանների վրա դրած, ներս բերեցին զանազան տեսակ անուշահոտ շերբեթներ և զանազան տեսակ քաղցրավենիք ու խմորեղեններ, պատրաստված նուշով և հոտավետ համեմներով։ Փաշան իր ձեռքով ընտրում էր անուշ պատառները և առաջարկում էր Ասլանին։

— Փորձեցեք այդ «փախլավայից»,— ասում էր նա,— հայոց առաջնորդը սաստիկ սիրում է այդ «փախլավան»։ Երբ որ նա ինձ մոտ է գալիս, եթե «փախլավա» չլինի, անպատճառ դժգոհ կմնա։

— Իրավունք ունի հայոց առաջնորդը,— պատասխանեց Ասլանը,— բավական լավ է պատրաստած։

— Դուք ծանո՞թ եք նրա հետ։

— Ոչ, ես դեռ չեմ տեսնվել նրա հետ։

— Անպատճառ պետք է տեսնվել, ես ձեզ խորհուրդ կտայի տեսնըվել նրա հետ, դուք շատ գոհ կմնայիք. նա պատվական մարդ է, ամենապատվական մարդն է։ Գալ Վան և հայոց առաջնորդին չտեսնել, դա միևնույն կլիներ, որպես գնալ Հռոմ և պապին չտեսնել։

— Ես օգուտ կքաղեմ ձեր խորհրդից,— ասաց Ասլանը,— առանց հայոց առաջնորդի հետ տեսնվելու, չեմ հեռանա այդ քաղաքից։

Փաշայի և Հայոց առաջնորդի բարեկամական հարաբերությունները մեզ հայտնի էին. այստեղից բացահայտ էր, թե նա ինչո՞ւ հորդորում էր Ասլանին՝ անպատճառ տեսնվել «ամենապատվական մարդու» հետ։ Տարակույս չկա, որ փաշան հավատացած էր, որ առաջնորդն էլ նույն վկայությունը կտար իր մասին, թե փաշան ամենապատվական մարդն է, և եվրոպացի ճանապարհորդի ուղևորության տետրակի մեջ կավելանային մի քանի փայլուն խոսքեր երկրի այդ երկու բարձր ներկայացուցիչների մասին։

Փաշան ինքը մատնեց իրան, ասելով.

— Նա իմ լավ բարեկամս է և իմ եռանդոտ գործակիցս է իմ բոլոր ձեռնարկությունների մեջ։ Ես կատարյալ սիրահար եմ եվրոպական կըրթության, պարոն բժշկապետ։ Եթե ես հրաշագործության շնորհ ունենայի, կաշխատեի մի քանի վայրկյանի մեջ մեր հայրենիքը Ֆրանսիա դարձնել։ Բայց դժբախտաբար այդ անկարելի է։ Մենք շատ գործ ունենք կատարելու. մենք շատ ետ ենք մնացել, այժմ ստիպված ենք թռիչքներ գործելով առաջ ընթանալ, որ հասնենք լուսավոր ժողովուրդներին։

Մի թեթև ժպիտ երևաց Ասլանի դեմքի վրա։

— Ժողովրդի կրթությունը կանոնավոր լինելու համար,— նկատեց նա,— հարկավոր չէ թռիչքներ գործել, այլ թողնելու է նրան, որ իր բնական ընթացքով առաջ գնա։ Միայն գլխավոր պայմանը այն պետք է լինի, որ ժողովրդի հառաջադիմության ղեկը պետք է ուղիղ ճանապարհի վրա դրվի, որպեսզի նրանից չշեղվելով, ցանկացած նպատակին հասնի։

— Բոլորովին ճիշտ է ձեր նկատողությունը,— պատասխանեց փաշան գործադետ մարդու եղանակով։— Բայց մեր դժբախտությունը նրանումն է, որ մեր առաջավոր մարդիկը, խիստ սակավ բացառությամբ, անբարեխիղճ են։ Քանի՞ անգամ առաջարկել եմ ես մեծ վեզիրին, որ այդ երկրի հարկերի մի մասը հատկացնե նույն իսկ այդ երկրի տեղային բարեկարգությունների համար գործ դնելու։ Բայց միշտ մերժում եմ ստացել։ Հազարավոր բաներ կան շինելու։ Օրինակ, դուք տեսաք մեր ճանապարհները, մեր կամուրջները, մեր ջրանցքները, այդ բոլորը նորոգելու կարոտ են։ Վաճառականության և երկրագործության անկման բուն պատճառները մեր երկրում՝ պետք է վատ հաղորդակցությունների մեջ որոնել։

Թուրք պաշտոնակալները բոլորը լավ ձևել գիտեն, բայց կարելու շնորհք չունեն։ Զանազան ծրագրներ կազմելու մեջ՝ անհամեմատ ճարպիկ են, իսկ գործադրության մեջ՝ անպետք։ Տուր նրանց փող իրանց կազմած ծրագիրը իրագործելու համար, այդ փողով նախ իրանց գրպանը կլցնեն։ . . .

Եվրոպայում աչքի ազատամիտ երևալ, կրթության և հառաջադիմության սիրահար ձևանալ՝ այդ տաճիկ պաշտոնակալների խոսակցության սովորական ձևն է։ Ցույց տալ, թե իրանք շատ բարի ցանկություններ ունեն ժողովրդի բարօրության համար, բայց ի՞նչ արած, որ այս և այն անհաջող հանգամանքներն արգելք են լինում։

Իր բոլոր դիվանագիտական ճարտարությունը գործ դնելուց հետո փաշան կիսապաշտոնական խոսակցություններից անցավ հասարակ խոսակցության։ Այժմ խոսում էր, ինչ որ սովորաբար խոսում են բժշկի հետ. գանգատվում էր, թե ստամոքսի թուլություն ունի, ախորժակը ավերված է, ոչինչ ուտել չէ կարողանում. գանգատվում էր անքնությունից, հոդացավից. գանգատվում էր մի ինչ-որ երևակայական հիվանդության մասին, որը ոչինչ կերպով բացատրել չէր կարողանում կամ ամաչում էր, որ պարզն ասեր։

Վերջապես նա ասաց.

— Ես մանկանալ եմ ցանկանում... մանկացրեք ինձ, պարոն բժըշկապետ։ Ասում են, եվրոպացի բժիշկները գիտեն մի դեղ, որ մանկացնում է մարդուն...

— Ի՞նչպես է մանկացնում,— հարցրեց Ասլանը ժպտալով։

— Ճերմակ մազերը սևանում են, զառամյալ ծերունին դառնում է առույգ, տասնևյոթը տարեկան պատանի...

— Ճերմակ մազերը սևացնելու համար ներկ կա, բայց ծերունին պատանի դարձնելու դեղը դեռ չէ գտնված Եվրոպայում։

— Մի այնպիսի դեղ չկա՞, որ փոքր-ինչ ուժ տար... զորություն տար...

Այդ հարցերի ժամանակ փաշան ներկայանում էր որպես իսկական տաճիկ։ Նա, որ իրան զարգացած, կրթված մարդ էր ձևացնում, զանազան տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր վճռում, հանկարծ սնահավատությամբ պահանջում էր այն էլեքսիրը, որով արևելյան դերվիշները հրապուրում են իրանց երկրի պետերին։ Բայց Ասլանը քաղաքավարությամբ նրա պահանջը լանցառության տվեց, հարցնելով.

— Ինձ ասացին, որ ձեր որդին առողջ չէ, խնդրեմ հրամայեցեք, որ ինձ տանեն հիվանդի մոտը։

— Ոչ, դուք նեղություն մի կրեք. նա այնքան տկար չէ, որ ինքը չկարողանա գալ,— ասաց փաշան, երևի չկամենալով, որ բժիշկը կանանոցը մտներ, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր հիվանդը։

Քանի րոպեից հետո մի ներքինի, ձեռքիցը բռնած, ներս բերեց մի տասն տարեկան բավական տկար, բայց շատ սիրուն տղա, որը ոտքից գլուխ հագած ուներ մուգ-վարդագույն օսմանյան զգեստ, գեղեցիկ

նկարներով նախշած և ոսկի թելերով ասեղնագործած։ Երեխան պարբերական ջերմ ու տենդ ուներ։ Ասլանը քննեց նրան, մի քանի առողջապահական պատվերներ տվեց և խոստացավ դեղեր ուղարկել։

Այդ ամբողջ խոսակցության ժամանակ, որ տևեց բավական երկար, Ասլանը երևաց ինձ իր աշխարհագիտական խորին տաղանդով։ Նա փաշային ավելի խոսել էր տալիս, քան թե ինքը խոսում էր։ Իր վարվողության մեջ մինչև այն աստիճան հրապուրիչ էր, որ ինձ թվում էր, թե փաշան բոլորովին սիրահարվեցավ նրա վրա։ Եվ իրավ, նա հայտնեց, թե իրան շատ բախտավոր կհամարեր, եթե բժշկապետին միշտ իր մոտ տեսներ, թե իր տան մեջ նա ամեն հարմարություններ կգտներ, եթե բարեհաճեր, քանի որ այդ քաղաքումն էր, իր մոտ բնակվել։ Ասլանը շնորհակալությամբ հրաժարվեցավ, հայտնելով, թե դժբախտաբար չէ կարող վայելել նորին վսեմության շնորհը, որ իր համար միշտ անմոռանալի կմնա, ըստ որում, մի քանի օր միայն դիտավորություն ունի մնալ այդ քաղաքում և խոստացավ՝ մինչև իր դուրս գալը քաղաքից, միշտ այցելել փաշայի մոտ, և թե նրա որդուն, թե իր տկարություններին դարման անել։

— Ինչո՞ւ եք այդքան շտապում, պարոն բժշկապետ,— հարցրեց փաշան։

— Ինձ հարկավոր է մի երկու ամսից հետո անպատճառ Հնդկաստանում լինել։ Ժամանակ կորցնել չեմ կարող։ Ես այս քաղաքով անցա միայն այն նպատակով, որ տեսնեմ մի քանի հնություններ։ Այստեղից ուղղակի Մոսուլ գնալու դիտավորություն ունեմ. ինձ այնտեղ հետաքըրքըրում են հին Նինվեի ավերակները[11]։ Այնտեղից Բաղդադ պետք է անցնեմ, Բաբելոնը տեսնելու համար[12]։ Հետո նավով կուղևորվեմ դեպի Հնդկաստան։

— Մեր քաղաքում բավական հնություններ կան, որոնք դեռ հետազոտված չեն,— ասաց փաշան։— Շատ լավ եք մտածել, որ ձեր ճանապարհորդության մեջ մեր քաղաքը զանցառության չեք տվել։

— Ինձ ավելի հետաքրքրում են սեպաձև արձանագրությունները, որոնցով, կարծեմ, շատ հարուստ է Վանը։

— Այո՛, այո՛, հարուստ է։ Ես կտամ ձեզ մի առաջնորդ, որը ձեզ ամեն տեղ ման կածե և ամեն ինչ ցույց կտա, կտանե և միջնաբերդը, որտեղ շատ կգտնեք հիշյալ արձանագրություններից։

Ասլանը իր խոսակցությունը բևեռաձև արձանագրությունների վրա դարձնելու նպատակն էլ հենց այդ էր, որ միջնաբերդը տեսնե։ Այդ պատճառով, երբ որ լսեց փաշայի վերջին խոստումները, մեծ շնորհակալություն հայտնեց և վերկացավ։ Փաշան նույնպես վերկացավ, նրան ճա-

նայելու: Որից մինչև սենյակի դուռը և բաժանվելու միջոցին հայրաբավոր շողոքորթություններով հեղեղեց իր «թանկագին» հյուրին...

Նույն կերպով, նույն հանդեսով, որպես ղավազները մեզ բերել էին փաշայի ապարանքը, դարձյալ նույն պատվով մեզ տարան Այգեստան, մինչև վարպետ Փանոսի դուռը: Ասլանը դրեց ղավազների յուրաքանչյուրի ափի մեջ մի-մի ոսկի, և նրանք շնորհակալությամբ հեռացան:

Մտնելով մեզ համար պատրաստված սենյակը, Ասլանը ծիծաղելով իր գլխարկը մի կողմ ձգեց և, գլուխը զարմացած կերպով շարժելով, կանգնեց սենյակի մեջտեղում և, դառնալով դեպի ինձ, ասաց.

— Խելացի՜ մարդիկ են... խելացի՜... գիտեն իրանց գործը... Եթե ես իսկապես եվրոպացի լինեի, եթե չճանաչեի այդ անպիտաններին, անպատճառ հիացած կմնայի այդ մարդուց:

Նրա խոսքը փաշայի մասին էր: Ներս մտավ վարպետ Փանոսը և անհամբերությամբ հարցրեց, թե ինչպես անցավ նրա այցելությունը: Ասլանը համառոտ կերպով պատմեց բոլորը և ապա ավելացրեց.

— Եթե դուք գիտենայիք եվրոպական լեզուներ, եթե դուք կարդայիք, թե ի՞նչ են գրում եվրոպացի ճանապարհորդները թուրք ժողովրդի և թուրք պաշտոնյաների մասին, դուք այդ ճանապարհորդներին կատարյալ խելագարի տեղ կդնեիք: Նրանց նկարագրությունների մեջ թուրք ժողովուրդը բարի է, աշխատասեր է, հառաջադիմության ընդունակ է. նրանց նկարագրությունների մեջ թուրք պաշտոնյան, թուրք աստիճանավորը ազնիվ է, մեծահոգի է, գեղեցիկ ձգտումներ ունի, հյուրասեր է, առատաձեռն է, մի խոսքով, հիացած են նրանցով, և ամեն լավ հատկություններ վերաբերում են այդ հրեշներին: Ինչի՞ց է առաջ գալիս այդ հիացումը: Երևակայեցեք, մի անհայտ եվրոպացի, որին իր երկրում ոչ ոք մարդու տեղ չի դնում, որի հետ իր երկրի ամենահետին հյուրանոցում սպասավորը իրան թույլ կտա կոպտությամբ վարվել, հանկարծ մի այսպիսի մարդու խելքին փչում է՝ արևելքում ճանապարհորդություններ անել: Նրա եվրոպացի լինելը բավական է, որ նրան ամեն տեղ լավ ընդունեին, որովհետև նա այս ու այն մեծ պետության քաղաքացին է: Այսուամենայնիվ, նա զինված է լինում զանազան հանձնարարական թղթերով, որ ստանում է իր դեսպանի կամ հյուպատոսների շնորհիվ: Եթե նրա հետ վատ կվարվեն, նրա պետության դեսպանը կամ հյուպատոսները սաստիկ պահանջել գիտեն: Իր երկրում մի այսպիսի անձին դուցե ժամերով սպասել կտային մի որևիցե իշխանի կամ հասարակ ազնվականի նախասենյակում: Բայց Ասիայում ամենանշանավոր անձանց դռները բաց են նրա համար, որովհետև եվրոպացի է և ճանապարհորդ, կարող է վատ

խոսել, կարող է վատ գրել նրանց մասին։ Ամեն տեղ սիրալիր ընդունելություն, պատրաստակամություն և հարմարություններ է գտնում։ Նա կարծում է, որ այդ մարդիկը բնականապես բարի են, ազնիվ են, մեծահոգի են, բայց չգիտե, որ նրանք նույնիսկ դժբախտ Շուլցի գլուխը կտրողներն են[13], միայն այժմյան հանգամանքները ստիպել են նրանց այսպես վարվել։ Իր տեղեկությունները երկրի տնտեսական և հասարակական դրության մասին՝ քաղում է նա իր հյուրընկալի պատմությունից։ Նրա սեղանի մոտ նստած ժամանակ, նրա բարերար ազդեցության ներքո, գրում է նա իր հիշատակարանը։ Իսկ այն սեղանը, որ իր կյանքում նա երբեք չէ տեսել, այնքան ճոխ է, այնքան հրապուրիչ է, որ բոլորովին շլացնում է, խելքից հանում է նրան։ Նա իր հյուրընկալից ստացած սուտ ու սխալ տեղեկությունները նույն ախորժակով է զետեղում իր ճանապարհորդական հիշատակարանի մեջ, ինչ ախորժակով որ խմում է նրա անուշահոտ շերբեթները կամ ինչ ագահությամբ որ զետեղում է իր փորում նրա լավ պատրաստած «փախլավան»։ Իսկ այդ սուտ ու սխալ տեղեկությունները, որոնք, իհարկե, ի նպաստ մահմեդականների են լինում, եթե մի օր տպագրությամբ լույս են տեսնում, սաստիկ ազդում են եվրոպացիների հասարակական կարծիքի վրա։ Եվ այդպես, եվրոպացի ճանապարհորդը, միայն արտաքին հրապուրիչ կեղևից դատելով, առանց միջուկը քննելու, ինքը սխալ գաղափարներ է կազմում և մոլորեցնում է իր հայրենակիցներին։ Դիցուք թե ճանապարհորդը շրջանկատ, խորագնին, անաչառ և բարեխիղճ մեկը լիներ, բայց ի՞նչ կարող է նկատել նա իր շուտափույթ, անցողական ճանապարհորդության մեջ, միայն թեթև հայացքներ ձգելով, մանավանդ, երբ նրա առաջնորդները այդպիսի փաշաներ կամ դրանց նմանները կլինեն։ Մի ժողովրդի դրությունը լավ հետազոտելու համար պետք է դիմել իրան, ժողովրդին և ոչ թե նրա կառավարիչներին։

— Եղեռնագործը սովորում է ինքն իր անձի փաստաբանը լինել,— շարունակեց նա։— Այդ մարդիկը, սկսյալ առաջին վեզիրից, մինչև վերջին զափթիան, շատ լավ գիտեին իրանց հանցանքները, և այդ պատճառով նրանց լեզվում կազմվել է մի ամբողջ մշակված ճառ իրանց արդարացնելու համար։ Մի այդպիսի ճառ ես այսօր լսեցի ինձ ամենայն քաղաքավարությամբ հյուրասիրող փաշայի բերանից։ Նրան չէ կարելի հիմար կոչել, ընդհակառակն, նա ինձ բավական խելացի երևաց։ Ես ներկայացա նրան որպես եվրոպացի և ճանապարհորդ։ Այդպես էլ նա ընդունեց ինձ։ Նա գիտեր, թե ի՞նչ կարծիք, ի՞նչ նախապաշարմունքներ կարող է ունենալ մի եվրոպացի նրա մասին. նա գիտեր, թե ի՞նչ է պահանջում նրանից, որպես մի երկրի գլխավոր կառավարչից, այժմյան քա-

ղաքակրթությունը. Նա գիտեր և իր երկրի անկարգությունները, այդ բոլորը շատ լավ գիտեր նա, և այդ նկատումներով, իր բոլոր խոսակցությունը ճարտարությամբ այնպես էր դարձնում, որ ինքը և իր կառավարությունը ընդհանուր ցեխի միջից մաքուր դուրս գան։ Եթե այդ բոլորը ինձ հայտնի չլիներ, եթե ես մի միամիտ եվրոպացի ճանապարհորդ լինեի, անտարակույս, շատ լավ գաղափար կկազմեի այդ մարդու և նրա կառավարության մասին։

— Այդ մարդիկը,— առաջ տարավ նա,— գրավելու և իրանց լավ ցույց տալու զարմանալի շնորհք ունեն։ Մինչև անգամ բարբարոս քուրդ ցեղապետը շնորհք ունի հիացնելու միամիտ եվրոպացուն, երբ պատահում է նրան հյուրասիրվել այդ ավազակի վրանում։ Բայց ի՞նչ բարոյական նշանակություն ունի մի ասիական բռնապետի հյուրասիրությունը, երբ նրա հացը իր զոհերի արյունովն է շաղախված, երբ կերակրում է նա իր հյուրին այն կողոպուտներով, որ հափշտակել էր հարյուրավոր թշվառներից։ Մեր դժբախտությունը նրանումն է, որ այդ բոլորը այդպես լինելուց հետո խեղճությունը, բուն իրողությունը՝ մեր վիճակի դառն ճշմարտությունները դառնում են տարակուսական, և եվրոպացիք դժվարանում են մեզ հավատալ, երբ մեր բողոքն ու դժգոհությունները ներկայացնում ենք նրանց։ Բայց մեզ համար մեծ նշանակություն ունի եվրոպայի հասարակական կարծիքը։ Իհարկե, մենք չէինք ցանկանա մահմեդականների նման խաբել նրանց, բայց կցանկանայինք, որ նրանք լավ հասկանային մեր դրությունը...

Ասլանը բնավորությամբ լռություն սիրող էր, բայց երբ տաքանում էր, երբ սկսում էր խոսել, խոսում էր շատ երկար։ Այդ միջոցին անկարելի էր ընդմիջել նրան, պետք էր թույլ տալ, որ նա իր ասելիքը վերջացնե։ Այնօրվա այցելությունը նրա վրա խիստ անախորժ տպավորություն էր թողել։ Չնայելով, որ արդեն ճաշի ժամանակ էր, վարպետ Փանոսն անգամ մի առանձին հետաքրքրությամբ լսում էր նրան և չէր կամենում խանգարել նրա խոսակցությունը, պատվիրելով, որ ճաշի սեղանը պատրաստեն։ Նա շարունակեց.

— Որքան մահմեդական ժողովրդի ներկայացուցիչները շնորհալի են օտարներին գրավելու մեջ, այնքան մերոնք կոպիտ և անշնորհք են։ Երբ որ եվրոպացին նրա դուռը կբախե, նա կա՛մ իր դուռը կփակե նրա առջև կա՛մ եթե ներս կընդունե և մի կտոր հաց կտա, անպատճառ կաշխատե իր անվերջ տրտունջներով, իր լացուկոծով ձանձրացնել իր հյուրին։ Հայը իր դատը մարդավարի կերպով պաշտպանելու ընդունակություն չունի։ Դարավոր ստրկությունը սովորեցրել է նրան վիզը ծռել և խնդրել։ Նա չէ կարող իր դժգոհությունը հայտնել, առանց ստորացնե-

յու իր անձնավորությունը։ Նա կա՛մ այդպես կվարվի, կա՛մ բոլորովին կլռի, ամեն ինչ թողնելով նախախնամության կամքին։

— Եվրոպացին, ճանապարհորդելով արևելքում, ըստ մեծի մասին թողնում է, անցնում է գյուղերը և կանգ է առնում միայն քաղաքներում։ Եվ որովհետև քաղաքներում օրինավոր հյուրանոցներ չկան, այլ կան միայն կեղտոտ քարվանսարաներ, այդ պատճառով նա օթևան է որոնում մասնավոր տներում։ Թուրք կառավարիչները, որպես հիշեցի, մեծ ուրախությամբ ընդունում են նրանց իրանց հարկի տակ։ Նա չէ մտնում հայ գյուղացու, հայ արհեստավորի տունը, որոնք իրանց սիրտը, հոգին և ամեն ինչ դնում են աստուծո հյուրի առջև, որոնք իրանց նահապետական պարզությամբ կարող էին հիացնել ամեն մի օտարականին։ Եթե պատահում է եվրոպացուն մի հայի տուն մտնել, անպատճառ դա կա՛մ արքունի ծառայող կլինի, կա՛մ մի կապալառու և կամ մի հարուստ վաճառական։ Ծառայողը, կապալառուն, վատ չէր խոսի այն կառավարության մասին, որից ինքը հաց է ստանում։ Իսկ վաճառականը ամեն ազգի մեջ՝ ըստ մեծի մասին եսական է, անտարբեր է դեպի հասարակաց թշվառությունները։ Ցավալին այն է, որ եվրոպացիները միշտ հայ վաճառականների են հանդիպել, և նրանց գլխում մեխի պես ցցվել է այն սխալ կարծիքը, թե հայոց ազգը բաղկացած է ամբողջապես վաճառականներից։ Այդ մեխը մինչև այսօր անհնար է եղել դուրս քաշել։ Այդ է գլխավոր պատճառը, որ մեր ազգը համեմատում են հրեաների հետ և շատ նման են գտնում։ Դեռևս չգիտեն, որ արևելքում, ուր որ հայեր են բնակվում, արհեստը և երկրագործությունը գլխավորապես նրանց ձեռքումն է, չգիտեն, որ այդ աշխատասեր հայերն են, որ ճնշված են, հարստահարված են, և իրանց վաստակով կերակրում են իրանց անհագ նեղիչներին։

Ն

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մյուս օրը մենք անհամբերությամբ սպասում էինք առաջնորդին, որ խոստացել էր փաշան ուղարկել մեզ՝ քաղաքի մեջ և նրա շրջակայքում գտնված հնությունները ցույց տալու համար։ Չգիտեմ ի՞նչ պատճառով վարպետ Փանոսը հակառակ էր այդ արշավանքին։ Բայց Ասլանը պնդում էր, թե ինչ էլ որ պատահելու լինի, անպատճառ պիտի գնալ։

Վերջապես հայտնվեցավ առաջնորդը, իր հետ բերելով նախորդ օրվա երկու զավազներին և երկու ձիաներ, որ փաշայի ախոռատան ամենաընտիր նժույգներից էին, ուղարկել էր մեզ, հեծնելու համար։ Վարպետ

Փանոսը ճանաչեց առաջնորդին։ Դա մի ատրճանավոր էր, որ փաշայի մոտ քարտուղարի պաշտոն էր կատարում, և հայտնի էր որպես ուսումնական մարդ։ Նա դեռ երիտասարդ էր, ուրախ, զվարթ, և, որպես ակնարկեց մեզ վարպետը, թուրք ծառայողների սովորության համեմատ, օղիի կատարյալ սիրահար էր։ Գուցե այդ էր պատճառը, որ նախաճաշիկի ժամանակ վարպետ Փանոսը առանձին ուշադրություն էր դարձնում նրա խմելու վրա և աշխատում էր, որքան կարելի էր, գոհացնել նրան։ Օրից մի քանի ժամ անցած էր, երբ մենք ճանապարհ ընկանք։

Հասնելով հոկա քարաժայռի ստորոտը, որի բարձրության վրա նըստած էր բերդը, մենք ցած իջանք ձիերից և սկսեցինք քարե մաշված սանդուղքներով դեպի վեր բարձրանալ։ Սարսափելի ճնշող տպավորություն էր գործում այդ բերդը իմ վրա։ Նրա ահավորության առջև մարդ կարծես մանրանում էր, փոքրանում էր և կորցնում էր իր բոլոր քաջությունը։ Չգիտեմ ի՞նչ էր պատճառը, արդյոք ա՞յն, որ իմ առջև ներկայանում էր մի պատկառելի հնություն, թե ա՞յն, որ այդ լուռ, խորախորհուրդ քարաժայռը պահել էր իր սրտի մեջ խիստ տխուր հիշատակներ մեր պատմական անցյալից։

Սոլանը չկամեցավ իսկույն բերդը մտնել, սկսեց նախ նրա շրջակայքը հետազոտել։ Ամեն տեղ երևում էին հնության հետաքրքիր մնացորդներ, ամեն տեղ քարերի ճակատին տեսնում էինք բազմաթիվ բևեռագրեր։ Երբ նրանց մասին հարցրի Սոլանից, նա խիստ անփույթ կերպով պատասխանեց. «Ինձ չեն հետաքրքրում այդ մեռած տառերը»... Ուրեմն ի՞նչ էր հետաքրքրում նրան, ի՞նչ էր որոնում նա այն ամայի քարափների մեջ այնքան խորին ուշադրությամբ։ Նա մի բան որոնում էր, որովհետև ես շատ անգամ նկատում էի, իր հիշողության գրքույկը հանում էր ծոցից և մի բան գրում էր նրա վրա։

Մեր առաջնորդը, որին իբրև զարգացած մարդ, և մանավանդ իբրև հնագետ, փաշան դրել էր մեզ հետ, որ ցույց տար հնությունները և բացատրեր մեզ նրանց նշանակությունը, այդ երիտասարդ թուրք գիտնականը անդադար Սոլանի ուշադրությունը դարձնում էր այս ու այն առարկայի վրա և իր հոգնեցուցիչ շատախոսությամբ ավելի խանգարում էր նրան, քան թե օգնում էր։— «Նայեցեք այդ ծակին,— նա ցույց էր տալիս մի վիրապի բավական լայն բերանը,— դա իջնում է ցած և ցած մինչև երկրի խորքերը, հետո ստորերկրյա ոլոր-մոլոր ճանապարհներով հասնում է մինչև ծովակի հատակը։ Այնտեղ բացվում է մի ոսկյա դուռ և մարդուն ներս է տանում բյուրեղյա հրաշալի ապարանքի մեջ։ Այնտեղ մարջանի (բուստի) մշտադալար ծառերի ներքո ճեմում են հավերժական հյուրիներ, փերիներ, ավելի պայծառ, քան նոր ծագող արեգակը իր

վարդակարմիր ճառագայթներով։ Այնտեղ «Հազարան բլբուլը» կերակըրվում է մարգարիտներով և, փղոսկրյա վանդակի մեջ, ամեն մի րոպեում փոխում հազարավոր եղանակներ, հազարավոր նվագներով։ Նրա երգի ձայնից անուշահոտ վարդենիները գտնվում են մշտական զմայլմունքի մեջ։ Այնտեղ արարածները չեն ծերանում, այլ վայելում են հավերժական սեր և մանկություն։ Բայց բյուրեղյա ապարանքի ոսկյա դուռը ամենի առջև չէ բացվում, որովհետև նա կախարդված է և խորհրդավոր թիլիսման ունի։ Մի ծերունի դերվիշ, որ աչքով տեսել է այդ բոլորը, խոստացել է տալ ինձ այդ թիլիսմանը»։

Ասլանը ժպտաց Թուրք հնագետի միամտության վրա։ Նրա ցույց տված հորը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ այն հին, ստորերկրյա անցքերից մեկը, որ մի ժամանակ ծառայել է կամ որպես փախուստի ճանապարհ, կամ հաղորդակցություն է ունեցել ուրիշ ամրությունների հետ, որոնք շատ հեռու չեն բերդից։ Այս տեսակ հորեր շատ էին երևում։ Կարծես քարափի մթին խորքերում մի հսկայական մրջնանոց լիներ իր բազմաթիվ խորշերով և իր բազմաթիվ խոռոչներով, ուր մարդիկ երբեմն գործել են։ Բայց իմ ուշադրությունը գրավեցին երեսունից ավելի մեծ և փոքր այրեր ու ընդարձակ քարանձավներ, որոնք նույնպես փորված էին քարափի մեջ, որոնց մի քանիսի մեջ մենք կարողացանք ներս մտնել։ Նրանց վրա երևում էր ժամանակի արհեստն ու ճարտարությունը, և շատերը նրանցից զարդարած էին սեպաձև արձանագրություններով։

— Ավանդությունը,— ասաց Ասլանը,— այս բերդը և այս այրերը Շամիրամին են ընծայում, որպես թե Նինվեացի թագուհու գանձատունը, մթերանոցները, պահեստի տեղերը և բաղնիքները լինեին։ Իսկ այդ բոլորը ավելի հին է, քան թե Շամիրամը, թեև մեր ծերունի Խորենացին հնագիտական միամտությամբ նույնպես նրան է ընծայում։

— Ի՞նչ է ասում Խորենացին,— հարցրի ես խորին հետաքրքրությամբ։

Կարծես Ասլանը Խորենացու գիրքը այնպես սերտած լիներ, որպես ես՝ Սաղմոսը. նա անգիր կարդաց պատմությունից այն տեղը, որ այդ բերդին էր վերաբերում, հետո աշխարհաբար թարգմանեց ինձ.

— «Իսկ անձավի արևահայաց կողմը, այնպիսի նյութի կարծրության մեջ, ուր մեկը այժմ և ոչ մի գիծ երկաթով փորել կարող է (Շամիրամը), պես-պես տաճարներ, օթևանների սենյակներ, գանձերի տներ և երկար այրեր հրաշակերտեց, հայտնի չէ ի՛նչ բաների պատրաստության համար։ Բայց քարի ամբողջ երեսի վրա, որպես գրիչով մոմը հարթելով, շատ գրեր արձանագրեց, որոնց վրա նայելն միայն զարմանք է բերում»[14]։

Ո՛րքան ուղիղ էր Խորենացու կարծիքը, ես այդ դատել չէի կարող, միայն տեսնում էի, որ նրա ասածները բոլորը կային։ Բայց Ասլանը ասում էր, թե այս ամենը այն ամենահին ժամանակներից են մնացել, երբ մարդիկ տուներ չէին շինում, երբ նրանք այրերի մեջ էին բնակվում։ Այդ իմ խելքին նստում էր, որովհետև տեսնում էի, այրերից շատերը այնքան ահագին մեծություն ունեին, որ կարող էին ամբողջ ընտանիքների բնակությանը հարմարվել։

Բերդի շրջակայքը ման գալուց հետո, մենք մտանք բուն բերդի մեջ։ Այդ անմատչելի ամրոցը, որպես ասեցի, նստած է ժայռոտ քարափի գլխին, որը ուղղաձիգ բարձրությամբ քաշված է դեպի երկինք, և այնտեղից ահռելի կերպով հսկում է ամբողջ քաղաքի վրա։ Դեպի ամեն կողմ, ուր և հայացք ես ձգում, դարձյալ երևում են արձանագրություններ, որոնք լուռ և անբարբառ նայում են մարդու երեսին, կարծես ասել են ուզում. «Մենք միշտ կմնանք անվերծանելի և երբեք չի պիտի երևան հանենք հնության գաղտնիքը»...

Ասլանը պտտելով բերդի մեջ, որպես նկատում էի ես, արձանագրությունների և այլ հնությունների վրա միայն հարևանցի նայելով էր անցնում, ավելի ցույց տալու համար, թե նրանցով հետաքրքրվում է։ Իսկ մեր երիտասարդ առաջնորդը ոգևորված էր առասպելական պատմություններով, ամենևին չէր նկատում, թե իր պատմությունները որքան նշանակություն ունեին նրա համար։ Նա անընդհատ խոսում էր։ Բայց իմ նկատողությունից չէր կարող վրիպել այն խորին ուշադրությունը, որով Ասլանը քննում էր ամրոցի մթերանոցները, պահեստի տեղերը, որ լցված էին վառոդով և զանազան զենքերով, զինվորների օթևանները, և այն վաղեմի, ժանգոտած թնդանոթները, որոնք, իրանց բերանները դարձրած դեպի քաղաքը, պահպանում էին նրան մշտական երկյուղի ներքո։ Այդ թնդանոթներով մի ժամանակ ենիչերները ռմբակոծում էին քաղաքը։

Ես նկատում էի, Ասլանը մի առանձին ուշադրությամբ հետազոտում էր այն ծակերը, այն գաղտնի անցքերը, որոնք քարափի վերևից իջնում էին դեպի նրա խորքերը և ստորերկրյա ճանապարհներով կորչում էին, սատանան գիտե, թե դեպի ո՛ր կողմը։ Նա արծվի հայացքով զննում էր նրանց ուղղությունը, տարածությունը, և որպեսզի կասկածանքի առիթ չտա մեր առաջնորդին, ժպտելով հարցրեց նրանից.

— Ի՞նչպես եք կարծում, պարոն քարտուղար, այդ անցքը նույնպես չէ՞ տանում դեպի մի բյուրեղյա ապարանք, ուր հյուրիները և փերիները պառկած են մարջանի ծառերի ներքո և սքանչանում են «հազարան բլբուլի» հազար ու մեկ եղանակներով։

— Դուք ծաղրում եք ինձ, պարոն բժշկապետ,— պատասխանեց երի-

տասարդը նույնպես ժպտելով,— բայց ես կասեմ ձեզ, որ այդ անցքը դեպի բյուրեղյա ապարանքը չէ տանում, որովհետև դեպի ծովը չէ գնում։ Մարջանի ծառերը ծովի հատակի վրա են բուսնում և բյուրեղյա ապարանքն էլ ջրերի խորքումն է լինում։ Իսկ այդ անցքը, քարափը կտրելով, իջնում է դեպի ցած, հետո գետնի տակով գնում է դեպի այն ձորը, որի մի մասը երևում է բլուրների հետևից։ Նա ձեռքը մեկնեց դեպի այն կողմը։

— Ներեցեք, խնդրեմ, իմ նկատողությունը դուք, իհարկե, կատակի տեղ կընդունեք։ Իսկ ձեր այժմյան պատմածը դարձյալ շատ հետաքրքիր է։ Ես շատ բերդեր եմ տեսել, բայց մի այսպիսի անցք առաջին անգամն եմ տեսնում իմ կյանքում, երևի դրա ծայրը, այսինքն այն տեղը, որ դուրս է գալիս ձորի մեջ, անպատճառ ծածկված կլինի։

— Անտարակույս, մանավանդ մի դեպքից հետո, որ պատահեց մի քանի տարի առաջ. պահապան զինվորներից մեկը սովորություն էր ունեցել վառոդ գողանալ և այդ անցքով դուրս տանել, վաճառել հայ խանութպաններին։ Զինվորին և խանութպաններին սաստիկ պատժեցին, և անցքի մուտքը այն ժամանակից գոցվեցավ։

— Ո՜րքան զարգացած է եղել հին ժամանակներում արհեստը այդ երկրում,— ասաց Ասլանը, արտահայտելով իր խորին հիացմունքը։— Այդ անցքերը հազարավոր տարիներ գոյություն ունեն, բայց այնքան ճարտարությամբ շինված են, որ մինչև այսօր չեն խանգարվել, պահպանում են իրանց նշանակությունը։

— Դուք ավելի կզարմանաք, պարոն բժշկապետ, երբ կտեսնեք Թոփրակ-Կալեի և Զարխի-Յալաքի գաղտնի անցքերը,— պատասխանեց առաջնորդը մի առանձին պարծենկոտությամբ, երբ լսեց Ասլանի գովասանքները (կարծես այդ հրաշալիքները նրա պապերն էին ստեղծագործել)։— Երբ այստեղ կվերջացնենք, ես կտանեմ ձեզ դեպի հիշյալ հնությունները, որոնք բավական հեռավորության վրա են գտնվում այստեղից։ Դուք կտեսնեք այնտեղ ավելի զարմանալի ստորերկրյա անցքեր, որոնք այնքան երկար են տարածվում գետնի տակով, որ շատերը հաղորդակցություն ունեն հենց այդ բերդի հետ։

Ասլանը շնորհակալություն հայտնեց առաջնորդին և, հանելով ծոցից իր ոսկյա ժամացույցը, առաջարկեց նրան՝ ասելով.

— Դուք այնքան բարի եք, որ ես կցանկանայի թողնել ձեզ մոտ այդ փոքրիկ հիշատակը։

Երիտասարդը հրաժարվեցավ կամ ձևացրեց թե հրաժարվում է, պատասխանելով.

— Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրության համար, ես երբեք չէի կա-

մենա զրկել մի ճանապարհորդի իր ժամացույցից, որը նրան շատ հարկավոր կլինի։

— Այդ իրավ է, բայց համաձայնվեցեք, որ ճանապարհորդի ոսկյա ժամացույցը շատ հրապուրիչ բան է գողերի համար, և ես կցանկանայի ազատվել դրանից։ Ընդունեցե՛ք, խնդրեմ, ես ունեմ և մի արծաթյա ժամացույց, այն էլ բավական կլինի ինձ համար։

Առաջնորդը շնորհակալությամբ ընդունեց։ Նրան անսովոր չէր՝ իր մատուցած ծառայությունների համար այս տեսակ «փեշքեշներ» ընդունել։ Եթե չտայինք, նա մինչև անգամ պահանջելու անամոթություն կունենար։ Մանավանդ փաշայի պատվի համար, որ մեզ հետ դրել էր իր ամենամոտ մարդիկներից մեկին, պետք էր նրան որևէ ընծա տալ։ Բայց այդ տեսակ ընծաները տալիս են այն ժամանակ, երբ ծառայությունները վերջացրած են լինում։ Չգիտեմ՝ ինչո՞ւ շտապեց Ասլանը։ Երևի նրա համար, որ թուրք պաշտոնատարը չմտածեր, թե իր ընծան աննշան բան կլինի, այլ, սկզբից ստանալով, ավելի եռանդով կկատարեր իր հանձն առած ծառայությունը։ Երիտասարդը հենց նույն րոպեում սկսեց տեղավորել իր բաճկոնի վրա ստացած ընծան. շղթան երբեմն դեպի կուրծքի աջ կողմն էր տանում, երբեմն դեպի ձախ կողմն էր տանում և մեծ մտածության մեջ էր, թե ո՞ր կողմում ավելի գեղեցիկ կերևա։ Նա դիմեց իմ խորհրդին, ես հայտնեցի իմ կարծիքը։

Ասլանը այդ միջոցին բարձրացել էր աշտարակներից մեկի գագաթի վրա և այն ահեղ բարձրությունից երկար լուռ և տխուր կերպով նայում էր դեպի իր շրջակայքը։ Նրա դեմքը նույն րոպեում գունաթափ էր, աչքերի մեջ վառվում էր խորին անեղային կրակ, շրթունքները դողդողում էին, երևի սիրտը սոսկալի խռովության մեջ էր։ Ես բոլորովին ապշած կերպով նայում էի նրա վրա…

Մենք ցած իջանք բերդից միևնույն քարե սանդուղքներով, որոնց մասին Ասլանը ասում էր, թե մի ժամանակ Գագիկ Արծրունին է տաշել տվել, բայց այժմ համարյա թե խիստ մաշված էին։ Բերդի ստորոտում, մեր ձիաները բռնած, սպասում էին մեր երկու ղավազները։ Մենք հեծանք, սկսեցինք դիմել դեպի Թոփրակ-Կալե և մյուս հնությունները։

Դուրս գալով քաղաքից, երբ փոքր-ինչ հեռացանք, մեր շրջակայքում բացվեցան հիանալի տեսարաններ. մի կողմում երևում էր կանաչազարդ Այգեստանը, երևում էին և Վարագա կանաչազարդ լեռները, որոնց կուրծքի վրա, խորին ջերմեռանդությամբ գրկված, բազմել էր Վարագա գեղեցիկ վանքը։ Մյուս կողմում, մանիշակագույն հայելիի նման, փայլում էր Վանա ծովակը։ Այդ ձվաձև հայելին դրված էր հիանալի շրջանակի մեջ, որը բոլորում էր նրա գեղագրական եզերքը, մեղմ, ալի-

քավոր բարձրություններով, դրանք էին՝ Արտոս, Արնոս, Սիփան, Նեմրութ և Գրգուռ լեռները, որոնց գոտիները չորս կողմից սեղմել էին իրանց մեջ ջրի այդ մեծ ավազանը։

Կարծես այդ աշխարհում հեթանոսական և քրիստոնեական ժամանակների հիշատակարանները դեռ մինչև այսօր մրցություն էին անում միմյանց հետ։ Մի կողմում, բևեռագրերով զարդարված փառավոր շինվածքներ ցույց էին տալիս ամենահին անցյալի վրա, մյուս կողմում, սփռված էինք տեսնում բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ։ Այդ վանքերը դեռ շեն էին և լի բազմաթիվ կրոնավորներով։ Իսկ նրանց կողքին, մենք գնում էինք տեսնելու մի հին, մոռացված մեհյանի տխուր ավերակները...

Վերջապես, հասանք Թոփրակ-Կալե։ Այդ ավերակ բերդը ուրիշ անուններ ևս ունի. նա կոչվում է Ակռիու-քար և Ջըմփ-ըըմփ-մաղարա։ Բայց այդ երեք անուններից և ոչ մեկը նրա նախնական անունը չէ. դրանք ստացվել են վերջին ժամանակներում։ Ի՞նչպես էր կոչվում նա առաջ. ոչ ոք չգիտե, պատմությունը լռում է այդ մասին։ Այդ բերդը մի ամբողջ քաղաք է եղել, որ այժմ ծածկվել է ահագին հողակույտերի ներքո։ Հենց այդ է պատճառը, որ նրան թուրքերի բառերով կոչում են Թոփրակ-Կալե (հողաբերդ)։ Գուցե այդ անհայտացած քաղաքը այն կախարդված «Պղնձե քաղաքը» լիներ, որ մինչև այսօր վանեցոց ավանդությունների մեջ պահպանել է իր դժբախտ, առասպելական պատմությունը։ Ջար վհուկի դյութելով, ամբողջ քաղաքը իր պարիսպներով, տներով և բնակիչներով անշարժ պղինձ է դառնում։ Ասլանը ասում էր ինձ, այդ ավանդությունը ճիշտ է միայն այն կողմից, որ եթե այդ հողակույտերի մեջ փորվածքներ անելու լինեն, մեծ մասամբ բոլոր առարկաները կգտնեն պղնձից շինված, որովհետև այդ ավերակները պատկանում են պղնձե դարաշրջանին։ Եվ իրավ, որպես պատմեց մեզ մեր առաջնորդը, այնտեղ գտել էին զանազան պղնձե զարդեր, պղնձե զենքեր, պղնձե տնային կարասիք և մինչև անգամ պղնձե մարդիկ։

Հնությունների ավերակները և մարդիկների գերեզմանները իմ վրա միշտ միևնույն տպավորությունն են գործել։ Երկուսի մեջ ևս տեսնվում է դադարած կյանքը, երկուսն էլ հիշեցնում են անցյալը, որ մի ժամանակ ապրել են, գործել են և, ժամանակի հետ քայլելով, մաշվել ու մեռել են, թողնելով միայն կենդանի հիշատակներ։ Մարդ, նայելով իր նախահարց գերեզմանների վրա, մի առանձին հպարտություն է զգում, երբ մտաբերում է, որ նրանք իրանց ժամանակի ամենալավ մարդիկն են եղել։ Գերեզմանի մեջ անգամ նրանց փոշիները պահպանում են վաղեմի վեհությունը։ Ավերակների փոշիների մեջ ևս ապրում է անցյալ մեծու-

թյունը, որ միևնույն հպարտությունը և միևնույն քաջալերությունն է ազդում այսօրվա սերունդի մեջ։ Ավերակների փշրանքներից է կազմվում այն շաղախը, որ միացնում է ներկա սերունդի սրտերը նախահարց հետ։

Թոփրակ-Կալեի լեռան մեջ նույնպես գտնվում են շատ այրեր, քարանձավներ, ստորերկրյա անցքեր, որպիսիները տեսանք Շամիրամի բերդի մեջ։ Դրանցից և ոչ մեկը բնական է, բոլորն էլ փորված են ամենամուր ժայռերի մեջ, և նրանց այժմյան գեղեցկությունը բավական ապացույց է, թե որքան զարգացած է եղել այդ աշխարհում արհեստը։ Այրերից միայն մեկի մեջ մտանք մենք, որ կոչվում է Ջըմփ-ըըմփ-մաղարա, այսինքն ըըմփըըմփալով ձայն հանող այր։ Ամենաթեթև ձայնը այդ քարանձավի մեջ ըըմփըըմփալով արձագանք է տալիս։ Ժայռի մեջ բացվում է մի մեծ մուտք, որը հարյուրավոր քարյա սանդուղքներով իջնում է դեպի լեռան խորքը։ Քարի մեջ փորված երկու լուսամուտներ վերևից խիստ աղոտ լույս են ձգում այդ ստորերկրյա վիրապի մեջ։ Քարյա սանդուղքի վերջին աստիճանի մի կողմում բացվում է մի ընդարձակ, քառակուսի այր, դա է, որ կոչվում է Ջըմփ-ըըմփ-մաղարա։ Այդ այրի միջից մի առանձին անցք տանում է դեպի երկրի խորքերը. բայց ո՞ւր է գնում, ո՞րտեղ է վերջանում, աստված գիտե։ Մեր առաջնորդը դարձյալ խոսում էր ստորերկրյա ապարանքների մասին. ժողովրդի ավանդությունը նույնն էր խոսում։ Այդ բոլորը տեսնելով, ես պատրաստ էի հավատալ, որ այստեղ եղել է մի ստորերկրյա աշխարհ, և այդ անցքերը տանում են դեպի այն աշխարհը։ Ասլանը այդ մասին ինձ ոչինչ չասաց. նա բոլորովին ուրիշ նպատակներով էր քննում այդ անցքերը։ Նա ցանկանում էր ստուգել, թե ո՛րքան ուղիղ է այն կարծիքը, թե այդ ստորերկրյա անցքերը հաղորդակցություն ունեն քաղաքի մեջ գտնվող Շամիրամի բերդի հետ։ Այդ էր պատճառը, որ մեզանից ոչ մեկը չհամարձակվեցավ Ջըմփ-ըըմփ-մաղարայից անցնել և առաջ գնալ, իսկ նա, վառելով իր հետ վերառած մոմապատը, շատ առաջ գնաց և վերադարձավ համարյա մեկ ժամից հետո։

— Նա կկորչի,— ասում էր ինձ մեր առաջնորդը նրա բացակայության ժամանակ։

— Ինչո՞ւ,— հարցրի ես։

— Այնտեղ ջիններ (դևեր) են բնակվում. այնտեղ գնացող ադամորդին այլևս չէ վերադառնում։

Դուրս գալով այրից, մենք սկսեցինք դիմել դեպի լեռան գագաթը։ Այնտեղ մեր առաջնորդը կամենում էր ցույց տալ մեզ Զարխի-Ցալակի մուտքը։ Դա նույնպիսի մի անցք էր, որպիսիները տեսել էինք մենք, և ուղիղ լեռան գագաթից իջնում էր դեպի նրա խորքերը։ Վանեցի հայերի

ավանդությունը այդ անցքի մասին շատ հրաշալիքներ է պատմում, որոնցից մեկը պատմեց մեզ մեր առաջնորդը։ Ահա նրա խոսքերը. անցքը իջնում է մինչև Գայլ գետի ափերը, որը հոսում է լեռան ստորերկրայքում։ Գետի աջանցքի եզերքը զարդարված են արմավենի ծառերով։ Այնտեղ Բախտը արագ ձեռքով պտտեցնում է աշխարհի անիվը՝ Չարխի-Ֆալակը։ Անիվի յուրաքանչյուր թևքի վրա Բախտը փորագրել է մի-մի դրություն։ Այդ դրությունների յուրաքանչյուրը բովանդակում է իր մեջ մի գաղտնիք։ Օրինակ, մեկը ցույց է տալիս, թե ինչպես պետք է գտնել թաքցրած գանձերը. մյուսը սովորեցնում է, թե ինչպես պետք է պատրաստել էլեքսիրը, որի միավորությամբ ամեն մետաղ ոսկի է դառնում. երրորդը ցույց է տալիս, թե որտեղ են գտնվում գոհարների լեռները, չորրորդը ուսուցանում է, թե ո՛րպես բժշկության մեջ պետք է գտնել անմահության կաթիլը, հինգերորդը տալիս է իշխանություն, թագավորություն, փառք, մի խոսքով, անիվի յուրաքանչյուր թևքի վրա արձանագրված է մի-մի թիլիսման մարդկային բախտավորության համար, որոնց դեռ մարդու հանճարը չէ հասել։ Անիվը առանց կանգ առնելու անդադար պտտվում է։ Նա կանգ է առնում տարվա մեջ մի անգամ միայն, այն էլ մեկ րոպեով։ Այդ լինում է Համբարձման գիշերը[15], երբ երկինք ու գետինք գրկախառնվում են և համբուրվում են միմյանց հետ։ Մարդիկ սպասում են հենց այդ րոպեին։ Երբ հաջողվում է նրանց հասնել մինչև Չարխի-Ֆալակը, նրանք պետք է ձեռքում պատրաստ ունենան մոմից շինած թերթեր, որ անիվը կանգնելու րոպեում իսկույն կպցնեն նրա թևքի վրա։ Խորհրդավոր թիլիսմաններից մեկը դրոշմվում է մոմի վրա, և մարդը ստանում է այն շնորհներից մեկը, որ Բախտը վիճակում է նրան։ Բայց այդ շնորհներին խիստ հազիվ անգամ հասնում են մարդիկ, որովհետև նույն րոպեում, երբ անիվը կանգ է առնում, նրանց տիրում է խորին թմրություն, նրանք քնում են, և անողոք անիվը դարձյալ շարունակում է իր արագ պտույտը...

Մեզ մնում էր մի հնություն ևս տեսնել և մեր այնօրվա արշավանքը դրանով պետք էր վերջացած համարել, այդ էր՝ Մըհերի դուռը[16]։ Միևնույն ժայռի երկարաձիգ շարունակության վրա, ուր մենք տեսանք Չարխի-Ֆալակը, ժայռի արևմտյան կողմում, քարի ճակատը քառակուսի ձևով տաշված է։ Քառակուսին իր ահագին շրջանակի ձևով՝ դռան ճիշտ նմանություն ունի։ Այդ դռան մակերևույթը, որ բավական խորն է ընկած, ամբողջապես ծածկված է բևեռագիրներով։ Ժողովուրդը դրան կոչում է Մըհերի դուռ։ Այստեղ է Վանի ամենաընդարձակ արձանագրությունը։ Այդ քարեղեն դռան ետևում, ժողովրդի ավանդությամբ, իր ձիու հետ բանտարկված է Մըհեր անունով մի անձնավորություն։ Այնտեղ

ժայռի սրտումը, մի քարայրի մեջ, արգելված է այդ սարսափելի հսկան։ Մի օր նա կխորտակի իր շղթաները և, իր ձիու վրա նստած, դուրս կգա- նա քարայրից, վրեժխնդիր կլինի իր թշնամիներին և կմաքրի հայոց աշ- խարհը չարությունից...

Այսպիսի մի առասպել միայն հայ մարդու երևակայության ծնունդը կարող էր լինել։ Նրա դարևոր աննախանձելի վիճակը ստեղծել է նրա համար մի այսպիսի հույս և ակնկալություն։ Միհրը կամ ժողովրդի բար- բառով Մըհերը, հայոց արեգակն է[17]։ Այդ ամենահին աստվածը բան- տարկված է, և հայոց աշխարհում տիրում է խավարն ու չարությունը։ Մի օր նա դուրս կգա իր արգելանից և կրկին լույս ու արդարություն կփռե հայոց աշխարհում։ Ժողովուրդը լեգենդական լեզվով ասում է այդ, ասում է և հավատում է իր աստծին, և՛ սպասում է...

— Արդեն հայտնվել է Մըհերը... Բայց ժողովուրդը այդ չէ նկա- տում...— ասաց ինձ Ասլանը, երբ ճանապարհին այդ ավանդության մա- սին սկսեցի խոսել նրա հետ։

Գ.

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Վերադառնալով Այգեստան, մենք վարպետ Փանոսին տանը չգը- տանք. նա մի օրով գնացել էր մերձակա գյուղորայքը։ Ասլանը այդ մա- սին ոչինչ հարցուփորձ չարեց, երևում էր, որ նրան հայտնի էր, թե նա ուր կամ ինչ նպատակով էր գնացել։ Գիշերը ես քնեցի սովորականից ավելի վաղ, որովհետև սաստիկ հոգնած էի։ Բայց Ասլանը չքնեց, այլ երկար նստած, մի հաստ թղթի վրա ինչ-որ նկարում էր նա։ Առավոտյան ինձ ցույց տվեց մեր անցած բոլոր տեղերի պլանները։ Ես ապշած մնա- ցի։ Զարմանալի հիշողություն ուներ այդ մարդը։

Այն առավոտ Ասլանը բավական լավ տրամադրության մեջ էր գտնը- վում. այդ պատահում էր նրա հետ այն ժամանակ միայն, երբ մի որևէ նպատակի հասնում էր։ Նա սկսեց մինչև անգամ ինձ հետ հանաքներ անել։ Սպիտակ կատուն, որ սովորաբար առավոտյան բոլոր տանեցի- ներից առաջ էր մտնում մեր սենյակը և ողջունում էր մեզ, այն առավոտ, հակառակի պես, առաջ ինձ մոտեցավ, քսմսվեցավ, մռմռաց և իր ճա- պուկ պոչով իմ երեսը շփելուց հետո մոտեցավ Ասլանին։

— Հիմա նա էլ է քեզ մարդու տեղ դնում, Ֆարհատ,— ասաց նա ժպտալով։

— Ոչ միայն նա,— պատասխանեցի ես նույնպես ժպտելով,— այլ

վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառան էս, երբ ինձ տեսնում է, ոտքի է կանգնում։ Երեկ նա ինձ ասաց «աղա»։

Ասլանը նոր էր լվացվել և սանրվում էր, նա սանրը ձեռին կանգնեց իմ առաջ և ասաց.

— Գիտե՞ս այսօր ուր պիտի գնանք։

— Երևի դարձյալ պիտի գնանք ծակերի մեջը մտնելու...

— Ոչ, պետք է գնանք նորին սրբազնության՝ առաջնորդի մոտ։

— Նրա մասին շատ վատ են խոսում։

— Այդ ես գիտեմ, և հենց այդ պատճառով պետք է տեսնել նրան։

— Ասում են նա կատարյալ չարագործ է։

— Երբեմն չարագործները շատ զորեղ գործիք են դառնում լավ մարդկանց ձեռքում։ Պողոսը նույնպես մի չարագործ էր[18], բայց վերջը քրիստոնեության տարածողների մեջ ամենանշանավորը եղավ։

— Իսկ Վասա՞կը։

— Վասակը իր ժամանակին նույնպես ամենանշանավոր մարդն էր։ Եթե բոլոր հայ նախարարների գլուխները թափ տալու լինեիր, նրա կեսի չափ խելք չէր դուրս գա։

— Բայց նա չարագործ էր, նա մեծ վնասներ տվեց իր հայրենիքին։

— Այդպես երևում է, որովհետև նրա պատմությունը գրողները նրա հակառակ կուսակցությանն էին պատկանում։ Իսկ եթե նրա խորհուրդներին հետևելու լինեին, նա մեծ օգուտներ կարող էր հասցնել իր հայրենիքին։

Ես զարմացա Ասլանի դատողության վրա։ Թեև հայոց պատմությունը չէի կարդացել, բայց Վասակի մասին շատ վատ բաներ էի լսել։

— Ի՞նչ օգուտ պիտի հասցներ նա,— պատասխանեցի ես փոքր-ինչ բարկացած կերպով։— Սատանան երբեք հրեշտակ չի դառնա։

— Ինչու չի դառնա,— ասաց նա, ծիծաղելով իմ խռովության վրա։— Սատանան հենց առաջուց հրեշտակ էր, բայց հանգամանքները նրան սատանա շինեցին։ Վասակին պետք է հասկանալ, իսկ նրան հասկանալու համար պետք է լավ ուսումնասիրել հայոց պատմությունը։ Դու մի վիճիր ինձ հետ, սիրելի Ֆարհատ, քեզ պետք է կարդալ, շատ կարդալ...

Նա մոտեցավ ինձ և ձեռքը դրեց իմ ուսի վրա։

Այդ միջոցին ներս մտավ վարպետ Փանոսի գործարանի աշակերտներից մեկը, հայտնեց, թե մի քանի մարդիկ ցանկանում էին տեսնվել Ասլանի հետ։

— Նայեցեք՝ ի՞նչ մարդիկ են,— խնդրեց ինձ Ասլանը,— միայն մի փոքր սպասել տվեցեք, մինչև ես բոլորովին հագնվեմ։

— Նրանք կսպասե՞ն...— ասաց գործարանի աշակերտը խորամանկ

ժպիտով,— մինչև երեկո էլ կսպասեն... դեռ արևը չծագած եկել, նստել են բակի դռան մոտ և սպասում են...

Պետք է ասած, երբ քաղաքի հայ վաճառականները լսեցին, որ Ասլանը հնություններով հետաքրքրվում է, այլևս մեզ հանգստություն չէին տալիս։ Ում տանը մի կոտրած խեցի կամ երկաթի կտոր կար, բերում էր, ցույց էր տալիս, և աշխատում էր մի քանի ոսկիներ կորզել։ Դուրս գալով փողոցը, տեսա, որ հայ վաճառականներ էին, երեք հոգի, և կարգով նստած էին բակի դռան մոտ շինված հողեթումբի վրա, «տերողորմյա» էին քաշում ու խոսում էին միմյանց հետ երկրի գործերի վրա։ Տեսնելով ինձ, բոլորը ոտքի կանգնեցին, որպես մի նշանավոր մարդու առջև և սկսեցին բարևել ինձ հետ, իմ առողջությունը հարցնել, կարծես թե վաղեմի բարեկամներ լինեին։ Մեկը նրանցից ինձ կոչեց մինչև անգամ «աղա»։ Վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառայից հետո այդ երկրորդ անձն էր, որ այդպիսի տիտղոսով էր ինձ դիմում։

— Ի՞նչ եք կամենում,— հարցրի ես։

Նրանք փոխանակ պատասխանելու, սկսեցին դուրս հանել իրանց ծոցերից, գրպաններից զանազան իրեղեններ, որ փաթաթել էին շորի կտորների մեջ։

— Ինձ ո՞ւր եք ցույց տալիս, ես խո գնողը չեմ։

— Դու էլ որ տեսնես, մե՞ղք կլինի, աղա,— ասաց նրանցից մեկը, որի ձեռքերի վրա երևում էին Երուսաղեմի ուխտավորի կապույտ նշանները։— Քո հոգուն մատաղ, աղա, մենք լսել ենք, որ քո մեկ խոսքը պարոն բժշկի մոտ երկու չի լինի...

Կամենում էր ասել, որ ես այն աստիճան մտերիմ եմ պարոն բժըշկապետին, որ նա իմ մի անգամ ասածը կամ խնդրածը երբեք կրկնել չի տա։ Բայց ինչո՞վ ես կարող էի օգտավետ լինել մահտեսուն, այդ էր գլխավոր խնդիրը։ Նա հասկացրեց ինձ, ասելով.

— Լսել ենք, պարոն բժշկապետը անթիքա բաներ է հավաքում. մենք բերել ենք պարոն բժշկապետի համար ա՛յնպիսի անթիքաներ, որ ողջ աշխարհում չի գտնվի, երբ որ կգնե, մենք քո լավությունն էլ չենք մոռանա... քեզ համար էլ մի բան դուրս կգա...

— Իհարկե, դուրս կգա,— կրկնեցին մյուս երկուսը համարյա թե միաձայն։

— Ի՞նչ պետք է դուրս գա,— հարցրի ես փոքր-ինչ վրդովված կերպով։

— Չես իմանում...— ասաց մահտեսին, ձեռքով կամաց իմ մեջքին բախելով, որ նրա փաղաքշանքի նշանն էր։— Ի՞նչ պետք է դուրս գա, օրհնած, ահա դրանից...

Նա գլուխը խորհրդավոր կերպով շարժեց, մի խորամանկ ժպիտ երևաց բոլորովին սափրած երեսի վրա, ձախ աչքի կոպերը տըփտըփացրեց, ինձ աչքով արեց և, աջ ձեռքը մեկնելով, մի քանի անգամ ցուցամատի և բթամատի պտղունցները քսեց միմյանց հետ։

Անպիտանը աշխատում էր կաշառել ինձ, փող էր խոստանում։ Նա ինձ ծառայի տեղ էր ընդունում և, սովորած լինելով ծառաների ձեռքով շատ բաներ շինել, կարծում էր, թե ես էլ կարող եմ նրան օգտավետ լինել։ Եթե ես փոքր-ինչ համաձայնություն ցույց տայի, իհարկե, նրանք կտային ինձ մի ամբողջ ծրագիր, թե ինչ պիտի անեի, կամ ի՛նչ պիտի խոսեի պարոն բժշկապետի մոտ։ Երբ անփորձ եվրոպացին հայտնվում է արևելքում և իր մոտ ունենում է տեղացիներից մի թարգման կամ ծառա, վաճառականները շատ լավ գիտեն, թե ինչպես պետք էր այդ ծառայի միջնորդությամբ կողոպտել եվրոպացուն։

Նրանց անպիտանությունը ինձ այն աստիճան զայրացրեց, որ կամենում էի բոլորին էլ հեռացնել, պատասխանելով, որ պարոն բժշկապետը «անթիքաներ» չէ գնում[19], բայց զգուշացա, չիցե թե իմ վարմունքը Ասլանին անհաճո լիներ։ Երեքին էլ ներս տարա։

Մտնելով Ասլանի սենյակը, երեքն էլ լռությամբ գլուխ տվեցին և ոտքի վրա կարգով շարվեցան դռան մոտ։ Ասլանը այդ միջոցին, բոլորովին հագնված, նստել էր և ղահվե էր խմում։ Նա իր սովորական քաղցրությամբ նայեց այցելուների վրա, ասելով.

— Նստեցեք, խնդրեմ,— և տեղ ցույց տվեց իրան շատ մոտ։

Նրանք անշարժ մնացին և սկսեցին անվճռական կերպով նայել միմյանց երեսին։

— Նստեցեք, խնդրեմ,— կրկնեց Ասլանը։— Ինչո՞ւ եք կանգնած։

— Ձեր սպասում, հարգելի բժշկապետ, ի՞նչպես կհամարձակվենք մենք նստել,— պատասխանեց մահտեսին ողորմելի ձայնով և ամբողջ հասակով ավելի պինդ սեղմվեցավ պատի հետ։ Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին։

— Ես խո փաշա չեմ, որ ինձ մոտ չհամարձակվեք նստել,— ասաց Ասլանը ծիծաղելով։

— Այդ ինչո՞ւ ես ասում, հարգելի բժշկապետ,— այժմ պատասխանեց մահտեսու մոտ կանգնած կարճահասակ ծերունին։— Դու մեզ համար փաշայից էլ մեծ ես, խոնթքարից էլ մեծ ես, դու մեր աչքի լույսն ես. աստված քեզ հազար տարի կյանք տա։ Փաշան մեր հավատից չէ, իսկ դու թեև ֆրանկ ես, բայց մեր հավատիցն ես. մենք ամենքս միևնույն խաչն ենք պաշտում, միևնույն սրբերին ենք երկրպագում։

Եթե մի ուրիշը Ասլանի տեղ լիներ, կամ նրանց համեստությանը և

կամ միամտությանը կվերաբերեր այդ բոլոր շողոքորթությունները։ Բայց Ասլանը իսկույն հասկացավ, թե ինչ տեսակ մարդկանց հետ գործ ունի, և ոչինչ չցույց տալով, դարձյալ խնդրեց, որ նստեն։

— Վերջապես խնայեցեք իմ երիտասարդությանը,— ասաց նա,— արժան չէ, որ դուք ձեր ճերմակ ալեքներով կանգնած մնաք իմ առջև. ես հարգում եմ ծերությունը։

— Օրհնյա՛լ լինիս,— բացականչեցին երեքն էլ միաձայն և նստեցին ոչ թե Ասլանի ցույց տված տեղում, այլ հեռու, դռան մոտ։

Հարցնելով, թե ինչ նպատակով են եկել, Ասլանը խնդրեց, որ ցույց տան իրանց բերած իրեղենները։ Մեկը քաղաքավարության համար երեսը շուռ տվեց դեպի պատը և երկու անգամ հազաց։ Եթե այդ հազը նրանց մեջ մի պայմանական նշանակություն չլիներ, պետք էր, իրավ, վերին աստիճանի քաղաքավարություն համարել, որովհետև հազալու միջոցին նրա դեմքը խիստ ծիծաղելի և, միևնույն ժամանակ, զզվելի արտահայտություն ընդունեց։ Իսկ մահտեսին պատասխանեց առաջին հազալուն երկու անգամ փռշտալով։ Նա էլ քաղաքավարության համար իր անթարիի (հագուստի) գրոշակը բարձրացրեց և բերանը սրբեց։ Երրորդը, երեսը խաչակնքելով, ատամուն փառք տվեց, ասելով, որ «խեր է»։

— Մեր աշխարհում այսպիսի սովորություն կա, հարգելի բժշկապետ,— դարձավ նա դեպի Ասլանը,— երբ մեկը երկու անգամ փռշտում է, դա լավ նշան է։ Հույս ունենք, որ ձեր օջախից խեր կտանենք։

Ի՞նչ օջախ, մտածում էի ես, կարծես վարպետ Փանոսի տունը մեր տունը լիներ։

— Ես էլ հույս ունեմ...— պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով։

Նրա ծիծաղը բավական քաջալերեց նրանց, և հերթով մոտեցան, չոքեցին Ասլանի առջև, սկսեցին ցույց տալ իրանց «անթիքաները»։ Նրանց մեջ կային զանազան իրեղեններ. հին դրամներ, կանանց տեսակ-տեսակ զարդեր, որպես են՝ ապարանջաններ, ականջի օղեր պղնձից շինված, հուլունքներ թափանցիկ, գունավոր քարերից շինված, զենքերի կտորներ, որպես են նիզակի և սլաքների ծայրեր, ահագին վահանի մի մասը, բոլորը պղնձից, և մի պղնձե ցուլի ամբողջ գլուխ, այլև կավից շինած փոքրիկ և մեծ անոթներ։ Այդ բոլորը նրանք տեղավորել էին իրանց ծոցերում, գրպաններում և մինչև անգամ ֆեսերի վրա փաթաթած յաղմանների մեջ։ Բայց ամենահետաքրքրականը նրանց ցույց տալու ձևի մեջն էր։ Սկզբից ցույց էին տալիս մի շատ չնչին բան և սկսում էին գովաբանել, երբ այդ չէր անցկենում, դուրս էին հանում նրանից լավը, երբ այդ էլ հավանություն չէր գտնում, դուրս էին բերում ավելի լավը, հավատացնելով, որ այլևս ոչինչ չունեն, երբ այդ էլ հավանություն չէր գտնում,

այս անգամ ամենայն դժվարությամբ դուրս էին բերում, հագուստի մի տեղում թաքցրած մի այլ բան, և սկսում էին երդվել, որ ուրիշ ոչինչ չունեն։ Իհարկե, նրանից հետո դուրս էին բերում շատ ուրիշ բաներ։

Ես կանգնած նայում էի և զարմանում էի Ասլանի համբերության վրա։ Եթե ես նրա տեղը լինեի, երեքին էլ դուրս կվռնդեի, բայց նա՛ ամենևին ցույց չէր տալիս, որ այդ խաբեբայությունները իր համար շատ զզվելի են։ Վերջապես նա ընտրեց մի քանի իրեղեններ և խնդրեց, որ գնահատեն։

— Մենք քեզանից մի՞թե փող պիտի առնենք, հարգելի բժշկապետ,— պատասխանեցին նրանք զարմացած կերպով։— Եթե փողի վրա խոսելու լինենք, դրանք գին չունեն։

— Ապա ի՞նչպես պետք է տաք,— հարցրեց Ասլանը ոչ սակավ զարմանալով։

— Այնպես, համեցեք, վեր առեք, հարգելի բժշկապետ։ Մեզանից ի՞նչ կպակսի, եթե ձեզ այդ բոլորը փեշքեշ անենք, և դուք մեր երկրից մի լավ հիշատակ տանեք ձեզ հետ։

— Շնորհակալ եմ, ես էլ գիտեմ, որ ձեզ ոչինչ չի պակասի, երևում է, որ դուք շատ հարուստ եք, բայց ես փեշքեշներ ընդունելու սովորություն չունեմ։

Ասիական վաճառականների սովորությունն է այդ, երբ մի բան գնելու լինես, նախ կասե. «Տար, փող մի տուր, թող քեզ ընծա լինի»։ Իսկ երբ փող առաջարկես, սարսափելի գներ կպահանջեն։ Նույնպես վարվեցան և մեր հայ վաճառականները։

— Ձե՞ք հավատում, հարգելի բժշկապետ,— ասում էր մահտեսի Թորոսը,— եթե չեք հավատում, հարցրեք խնամի Մկոյից, նա իր աչքով տեսավ, որ մի ընկլիս այդ ցուլի գլխին հիսուն կարմիր ոսկի տվեց, բայց ես չտվեցի։ Այդպես չէ՞, խնամի Մկո։

— Հոգիս վկա, ճշմարիտ է ասում,— պատասխանեց խնամի Մկոն, ձեռքը տանելով դեպի կուրծքը և դնելով իր հոգու վրա։

Բայց որքան պետք էր հավատալ խնամի Մկոյի հոգուն, որը այդպիսի երդումների մեջ այնքան շատ էր գործածվել, որ բոլորովին մաշվել էր։ Միայն ծիծաղելին այն էր, երբ Ասլանը վեր առեց մի քանի իրեղեններ, որոնք խնամի Մկոյին էին պատկանում, դա էլ իր կողմից վկա կանչեց մահտեսի Թորոսին, որ նա իր աչքով տեսել էր և իր ականջով լսել էր, որ մի ֆրանկ ահագին գումարներ էր առաջարկել, բայց նա չէր ընդունել։

— Թող Երուսաղեմի սուրբ տաճարի մեջ իմ տեսած լույսը աչքերս կուրացնի, թող ես Քրիստոսի մեխ խփողներից մեկը լինեմ, եթե սուտ լի-

նեմ ասում,— պատասխանեց մահտեսի Թորոսը,— ֆրանկը ահագին գումարներ առաջարկեց, բայց նա չընդունեց։

— Ես մի հասարակ բժիշկ եմ, ես մեծ գումարներ չունեմ,— ասաց Ասլանը, իր ընտրած իրեղենները նրանց հետ տալով։

— Ինչո՞ւ եք նեղանում, հարգելի բժշկապետ,— ձայն տվեցին երեք կողմից,— խնդրում ենք, եթե կամենում եք, վեր առեք, ձեզանից ո՞վ է փող ուզում։

Ասլանը այս անգամ այլևս չկարողացավ զսպել իր անհամբերությունը և ասաց.

— Զզվում եմ ի՛նչ անել ձեզ հետ, երբ կամենում եմ մի բան վեր առնել, ահագին փողեր եք պահանջում, իսկ երբ ցած եմ դնում, առաջարկում եք ձրի ընդունել։

Այժմ սկսեցին նրանք այլ լեզու բանեցնել, սկսեցին խեղճ ձևանալ, որ պարոն բժշկապետի կարեկցությունը դարձնեն իրանց վրա, ասելով. աղքատ ենք, ընտանիքի տեր ենք, «անօրենի» ձեռքում գերի ենք, մեր հույսը դրել ենք այդ իրեղենների վրա, այդ պատճառով ստիպված ենք այդպես էժան, շա՛տ էժան վաճառել։ Նրանք մինչև անգամ ակնարկեցին, եթե գնող լիներ, ավելի մեծ ուրախությամբ պատրաստ կլինեին իրանց զավակները վաճառել և չզրկվել այնպիսի հազվագյուտ իրեղեններից, որոնց համար, եթե լավ «մուշտարի» պատահի, կարող են ահագին գումարներ ստանալ, միայն կարիքը և չքավորությունը ստիպում է նրանց վաճառել։

Ասլանը, այդ բոշաներից ազատվելու համար, ընտրեց մի քանի իրեղեններ և ձգեց նրանց մի քանի ոսկիներ, ասելով թե մյուսները իրան հարկավոր չեն։ Նրանք վեր կացան և դարձյալ կարգով շարվեցան դռան մոտ և, երկար շնորհակալություններ և օրհնություններ թափելուց հետո փորձում էին հեռանալ, բայց մտածեցին և դարձյալ մեխված մնացին իրանց տեղում, ընդունելով մի այնպիսի կիսածիծաղ դեմք, որ ավելի լացի նախերգանքին էր նմանում։

— Այլևս ի՞նչ ունեք ասելու,— հարցրեց Ասլանը։

— Ձեր ողջությունը... ի՛նչ պիտի ունենանք ասելու,— պատասխանեցին և դարձյալ կանգնած մնացին իրանց տեղում։

Ես մի կերպով հասկացրի, թե չէ կարելի այդքան ձանձրացնել պարոն բժշկապետին։ Մահտեսի Թորոսը փոխանակ հեռանալու, ձեռքը գաղտուկ կերպով մեկնեց դեպի ինձ և դարձյալ ցուցամատի ու բթամատի պտղուցները սկսեց քսքսել միմյանց հետ։ Վերջապես նրանցից մեկը հայտնեց, թե տանը ուրիշ շատ և ավելի լավ բաներ ունեն, կցանկանա՞ր պարոն բժշկապետը, որ բերեին, ցույց տային։

— Դուք հավատացնում էիք, որ ուրիշ բաներ չունեք,— նկատեց Ասլանը ծիծաղելով։

— Է՜հ, հարգելի բժշկապետ,— պատասխանեց մահտեսի Թորոսը գլուխը շարժելով և տակից աղվեսի նման նայելով Ասլանի երեսին,— գիտե՞ք ինչ է ասում թուրքի առածը։

— Չգիտեմ։

— «Գայլի բույնից ոսկորը պակաս չի լինի»...

— Այդ ես հասկանում եմ...

— Կհրամայե՞ք, պարոն բժշկապետ, որ բերենք։

— Բերեցեք։

Նրանք խորին կերպով գլուխ տվեցին և միմյանց բոթբոթելով դուրս եկան սենյակից։ Ես գնացի նրանց ճանապարհ դնելու։ Դրսում մահտեսի Թորոսը դրեց իմ ափի մեջ մի հատ հինգ ղուրուշանոց։ Ես ահագին պղնձե դրամը խփեցի ուղիղ նրա ճակատին։

— Օրհնա՜ծ, այդպիսի հանաքներ խո չեն անում,— ժպտելով ասաց մահտեսի Թորոսը և, կռանալով, վեր առեց հինգ ղուրուշանոցը, դրեց իր գրպանում, ավելացնելով,— շատ չա՜րն ես եղել...

Այդ մարդիկը ամեն մի վիրավորանք կատակի տեղ են ընդունում, որովհետև վիրավորանքին վիրավորանքով պատասխանելու ոչ քաջություն և ոչ անձնասիրություն ունեն։ Բակում հեռվից տեսավ նրանց վարպետ Փանոսի մայրը և ձայն տվեց.

— Համեցե՛ք, մահտեսի Թորոս, համեցե՛ք, խոջա Մկո, համեցե՛ք խոջա Հակո, ո՞ւր եք այդպես գնում, առանց մի բան ուտելու, առանց մի բան խմելու։

Մահտեսի Թորոսը, խոջա Մկոն, խոջա Հակոն նախ շնորհակալությամբ մերժեցին պառավի հրավերքը, հայտնելով, որ շտապում են, բազարի ժամանակ է, շուկայում շատ գործեր ունեն, հետո, պառավի սիրտը չկոտրելու համար, ընդունեցին նրա հրավերքը և մտան նրա հետ գինիների մառանը։

Ես զարմացա. ովքե՞ր էին այդ մարդիկը, որ տանտիկինը այնպես հարգանքով էր վերաբերվում նրանց։ Երբ հարցրի սպասավորից, որ ձեռքում նախաճաշիկ էր տանում մառանը, նա պատասխանեց.

— Չե՞ք ճանաչում, մեր քաղաքի ամենահարուստ վաճառականներից են։ խոզն այնքան ճարպ չունի, որքան դրանք ոսկիներ ունեն։

Վերադառնալով սենյակը, Ասլանին սաստիկ վրդովված դրության մեջ գտա։ «Ո՜րքան ցածություն... ո՜րքան ստորություն»... ասում էր նա և զայրացած կերպով անցուդարձ էր անում սենյակի մեջ։

— Գիտե՞ս, այդ մարդիկը Վանի ամենահարուստ վաճառականներից էին,— ասացի նրան։

— Ես տարակույս չունեմ, որ ճշմարիտ է։ Ասացեք խնդրեմ,— դարձավ նա դեպի ինձ,— ի՞նչ գաղափար կկազմեի ես հայերի մասին, եթե իսկապես եվրոպացի լինեի։ Ահա այդ դարշելի արարածներն են, որ խայտառակում են ամբողջ ազգը, ահա դրանց հանդիպելով եվրոպացին հայոց ամբողջ ժողովրդի վրա վատ կարծիք է կազմում։

Նրա աչքը ընկավ իրեղենների վրա, որ գնել էր վաճառականներից, վեր առեց մի կողմը նետեց, ասելով.

— Տարեք այդ դրամները մի տեղում կորցրեք։

— Ինչո՞ւ։

— Բոլորը կեղծ է։

— Եվ դու չճանաչեցի՞ր սկզբում։

— Ճանաչեցի, բայց դարձյալ գնեցի։ Ես դիտմամբ ընտրեցի կեղծերը։

— Դու թույլ տվեցիր, որ խաբե՞ն քեզ։

— Այո, ես թույլ տվեցի, որ խաբեն ինձ։

— Ինչո՞ւ, այդ ի՞նչ խելք է։

— Որ նրանք կարծեն, թե ես հետաքրքրվում եմ միայն հնություններով, որ նրանք կարծեն, թե ես միամիտ եվրոպացի եմ, թեև վատ հնագետ եմ։

— Ի՞նչ երկյուղ ունեիր նրանցից։

— Եթե հասկանային, որ ես հայ եմ, իսկույն կգնային և, որտեղ հարկն է, կմատնեին ինձ։

— Նրանք խոստացան նոր իրեղեններ ևս բերել, և դու կրկին պիտի ընդունե՞ս նրանց։

— Կընդունեմ և դարձյալ կգնեմ։

Ես զարմանում էի, նա ո՞րտեղից այդքան փող ուներ։

Նա իր ոսկիները այնպիսի առատաձեռնությամբ էր շպրտում, որպես սոխի կեղևներ։

Է

ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Մենք պատրաստվեցանք գնալ հայոց առաջնորդի մոտ։

— Սրբազանի մոտ դատարկաձեռն չի կարելի գնալ,— ասաց Ասլանը իր արկղներից մեկը բաց անելով,— նրան պետք է մի որևիցե ընծա տանել։

Նա դուրս բերեց քթախոտի մի գեղեցիկ տուփ, ասելով.

— Արևելքում պաշտոնական անձինք ընծաներ շատ են սիրում...

— Բայց դու փաշային առանց ընծայի ներկայացար։

— Դրա փոխարեն ես բժշկում եմ նրա որդուն։

Մենք նստեցինք վարպետ Փանոսի ձիերի վրա և սկսեցինք դիմել դեպի քաղաքը։ Այսօր մեզ հետ պավլաղներ չկային, ես և Սալանը միայնակ էինք։ Ճանապարհին նա կրկին զգուշացրեց ինձ, որ չմոռանամ իմ դերը...

Հայոց առաջնորդարանը կից էր Սուրբ Նշան եկեղեցուն։

Հոգևոր առաջնորդի բնակարանը, թեև փաշայի ապարանքի շքեղությունը չուներ, բայց իր բնավորության կողմից շատ նման էր նրան։ Զանազանությունը նրանումն էր միայն, որ այստեղ չկային ներքինիներ, սևամորթ ստրուկներ, չկար և հարեմ։ Բայց այստեղ ևս կար բանտ, այստեղ ևս մարդիկ տուգանքի էին ենթարկվում, այստեղ ևս կաշառակերությունը խեղդում էր, սպանում էր ամեն արդարություն։

Երևում էր, որ նորին սրբազնությունը գիտեր պահպանել իր դիրքի բարձր նշանակությունը։ Մի խումբ ծառաներ դուրս թափվեցան, մեր ձիաները բռնեցին, մեզ տարան առանձին ընդունարանում, բայց տասն րոպեից ավել սպասել տվին, մինչև պատիվ ունեցանք ներկայանալու։

Սալանը մոտեցավ համբուրելու սրբազանի աջը, բայց նա թույլ չտվեց, միայն սիրալիր կերպով սեղմեց իր այցելուի ձեռքը, հետո շատ քաղցրությամբ տեղ ցույց տվեց իր աջ կողմում, բոլորովին իր մոտ։

Սալանը նստեց, իսկ ես նրա աջը համբուրելուց և օրհնությունը առնելուց հետո կանգնած մնացի ոտքի վրա։

Սենյակի հատակը ամբողջապես ծածկված էր գեղեցիկ գորգերով։ Եվրոպական կարասիք, որպես ամեն տեղ այդ քաղաքում, նույնպես և այստեղ չկային, միայն սենյակի պատվավոր մասում, այսինքն մուտքի հանդեպ, գորգերի վրա տարածված էր մի փափուկ մինդար, որ պատած էր սև թավիշով. նրա վրա նստած էր սրբազանը, նրա վրա նստացրեց նաև իր հյուրին։ Հիսուն տարեկան հազիվ կլիներ սրբազանը, միջահասակ մարդ էր փառավոր սև մորուքով, որ դեռ նոր էր սկսել ճերմակել, և ծանր, լուրջ նայվածքով, որը խիստ հարմարվում էր նրա աստիճանին։ Գլուխը սովորաբար փոքր-ինչ կորացրած էր բռնում և տակից նայելու համեստությունն ուներ։ Հագել էր երկար, ընդարձակ փարաջա սև ատլասից, որի մետաքսյա կարմիր աստառով պատած լայն թևքերը երևան էին հանում նրա գեղեցիկ թևնոցները, որ պատրաստված էին վարդագույն թավիշից և կարված էին արծաթյա կոճակներով։ Աջ ձեռքում բռնած ուներ երկար «տեր-ողորմյա» դեղին սաթից, խոշոր հատիկներով, որի մի մասը փաթաթել էր բազուկի վրա։ Ճկույթի վրա փայլում էր

եպիսկոպոսական ոսկի մատանին, ահագին վարդագույն քարով։ Այդ պատկառելի անձնավորությունը միացնում էր իր մեջ կրոնավորի անձնավորությունը և իշխանավորի փառահեղությունը։

— Ի՞նչ լեզվով կարող եմ ձեզ հետ խոսել, պարոն բժշկապետ,— հարցրեց սրբազանը,— ես դժբախտաբար եվրոպական ոչ մի լեզու չգիտեմ։

— Ես արևելյան համարյա բոլոր լեզուներով խոսում եմ, բացի հայերենից,— պատասխանեց Ասլանը տաճկերեն լեզվով։

— Այդ շատ լավ է, որ եվրոպացիք, երբ գալիս են դեպի մեր կողմերը, գիտեն տեղային լեզուներ. դա միջոց կտար նրանց ավելի լավ ծանոթանալ երկրի հետ։ Բայց դուք, պարոն բժշկապետ, որպես ինձ ասեցին, եկած եք մեր քաղաքը գլխավորապես բևեռագիրները քննելու նպատակով. առանց հայերեն գիտենալու, իմ կարծիքով, դժվար կլիներ ձեզ որևիցե գաղափար կազմել մեր բևեռագրերի մասին։

— Ձեր նկատողությունը բոլորովին ճիշտ է, սրբազան հայր, բայց ինձ անծանոթ է հայոց միայն կենդանի բարբառը, որով այժմ խոսում են, իսկ հին լեզուն ես բավականաչափ ուսումնասիրել եմ։

— Ներեցեք, խնդրեմ, իմ անտեղի հետաքրքրությանը, ո՞րտեղ սովորեցիք այդ լեզուները։

— Ես բավական ժամանակ եղել եմ Հնդկաստանում, այնտեղ սովորեցի պարսկերենը և հայոց հին լեզուն. հետո ապրում էի Եգիպտոսում, այնտեղ սովորեցի արաբերեն և տաճկերեն։

— Դա մի մեծ հարստություն է— այդքան լեզուներ գիտենալ,— ասաց սրբազանը մի առանձին բավականությամբ։— Դուք, պարոն բժշկապետ, սովորած լինելով արևելյան լեզուներ, իհարկե, ընտելացած կլինեք և արևելյան սովորություններին։

— Այդ դուք տեսնում եք, սրբազան հայր,— պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով,— տեսնում եք՝ ինչպես ծալապատիկ նստած եմ մինդարի վրա։

Սրբազանը նույնպես ծիծաղեց։

Մի մանկահասակ պատանի, լավ հագնված, բավական գրավիչ դեմքով, ներս մտավ, մի ձեռքում բռնած արծաթյա փոքրիկ սրճամանը, մյուս ձեռքում՝ արծաթյա փոքրիկ մատուցարան, որի վրա դրած էին երկու չինական ֆինջաններ, նույնպես արծաթյա տակերի մեջ։ Այդ բոլոր հրապուրիչ անոթները, անուշահոտ ըմպելիքով, չափազանց մաքրությունից փայլում էին։ Պատանին ծանրությամբ մոտեցավ, ածեց սև հեղուկը, նախ ավեց հյուրին և ապա սրբազանին։ Սուրճից հետո մի այլ պատանի ներս բերեց արծաթյա նարգիլեն։ Այդ բոլորը, եթե կարելի է

այդպես ասել, բավական փաշայական էր, բավական նման էր փաշայի տան հյուրասիրության ձևերին։

— Հիմա ես բոլորովին համոզվեցա, պարոն բժշկապետ,— ասաց սրբազանը,— որ դուք բավական ընտելացած եք մեր սովորություններին։

— Ես մինչև անգամ սիրում եմ արևելյան սովորությունները,— պատասխանեց Սալանը, նկատելով, որ սրբազանի հարցմունքները քննական ձև են ստանում։— Երբ ես վերադառնում եմ իմ հայրենիքը, իմ ամենալավ ընծաները իմ ընտանիքին լինում են արևելյան զարդեր, շալեր, արևելյան կարասիք։ Մի սենյակ իմ տան մեջ, ուր ես պարապում եմ, զարդարված է բոլորովին արևելյան ճաշակով։ Արևելքը հրապուրիչ է, սրբազան հայր, նա անփառասեր կրոնավորների վրա անգամ ունենում է իր ազդեցությունը։

— Ինչպես ինձ վրա, պարոն բժշկապետ,— պատասխանեց սրբազանը, հասկանալով իր խոսակցի խուլ ակնարկությունը։— Ես, պարոն բժշկապետ, հետևում եմ մեր նշանավոր պատրիարքներից մեկի օրինակին, որը հագնում էր ամենաթանկագին զգեստներ, օծվում էր անուշահոտ յուղերով, մորուքի և գլխի մազերի վրա սփռում էր ոսկու փոշի և իրան շրջապատում էր ամեն տեսակ շքեղություններով։ Մի անգամ, սուլթանի հետ տեսության ժամանակ, թագավորը նկատողություն արեց նրան, թե կրոնավորին վայել չէ այդ աստիճան պճնասիրությունը։ Նա, փոխանակ պատասխանելու, բաց արեց իր օձիքը և ցույց տվեց. փառավոր մետաքսյա զգեստի ներքո, մերկ մարմնի վրա, նա հագած ուներ այծի մազից գործված, կոշտ, ծակոտող խարազն, որ մի ժամանակ հագցնում էին հանցավորներին, երբ կամենում էին ավելի տանջել նրանց, հետո սովորություն եղավ հագնել ճգնավորներին, որոնք իրանց անձը ենթարկում էին ամենախիստ փորձությունների։

Սալանը շատ լավ գիտեր, որ նույն սրբազնությունը իր սև աստառի փարաջայի տակից այս տեսակ խարազն հագած չուներ, բայց դարձյալ համաձայնվեցավ նրա հետ, ասելով.

— Արևելքում արտաքին փայլը մեծ նշանակություն ունի։

— Մինչև անգամ հարկավոր է,— ավելացրեց սրբազանը,— այստեղ մարդկանց խելքը աչքերումն է և ոչ՝ գլխումը։ Իմ նախորդը, երբ որ գնում էր փաշայի մոտ, նրան ժամերով սպասել էին տալիս, մինչև թույլտվություն էր ստանում ներկայանալու, որովհետև ոտքով էր գնում և աղքատական հասարակ հագուստով։ Բայց ինձ հետ այնպես չեն վարվում...

— Ձեր փաշան բավական քաղաքավարի մարդ է,— խոսքը փոխեց Սալանը։

— Ամենապատվական մարդ է, բարի, առաքինի, ժողովրդասեր, աշ-

խարհաշէն, մի խոսքով, թե՛ իբրև մարդ, և թե՛ իբրև երկրի կառավարիչ, անգնահատելի է, իր նմանը չունի։ Նա բոլորովին հիացած է Ձեզանով, պարոն բժշկապետ, նա Ձեզ Լոքմանի հետ է համեմատում[20]. Ձեր սակավաժամանակյա բժշկությունը թե՛ փաշայի վրա և թե՛ նրա որդու վրա մեծ օգուտ է բերել։ Քանի օր նրա մոտ էի, միշտ Ձեզ վրա էր խոսում, և միշտ այն էր հարցնում, թե ի՞նչով կարող է երախտամատույց լինել Ձեզ։

— Ես նրան մի մեծ ծառայություն չեմ արել,— պատասխանեց Ասլանը,— բայց պատրաստ կլինեի, եթե իմ ժամանակը ներեր, ավելի մեծ ծառայություններ անել, որովհետև նա արժանավոր մարդ է, և մանավանդ որ դուք այդքան գովում եք։

— Ճշմարիտ է, արժանավոր մարդ է և գովության արժանի է,— կրկնեց սրբազանը։

— Ուրեմն ժողովուրդը պետք է շատ գոհ լինի մի այդպիսի լավ կառավարիչից։

— Ժողովուրդը չափազանց գոհ է, մանավանդ քրիստոնյաները։ Բայց...

Վերջին բառը արտասանելու միջոցին սրբազանի աչքը ընկավ իմ երեսին, և նա ընդհատեց իր խոսքը։ Ասլանը, այդ նկատելով, ինձ նշան արեց, որ հեռանամ։ Ես դուրս եկա նախասենյակը և նստեցի դռան մոտ։ Նրանց խոսակցությունը պարզ լսելի էր և այնտեղ։

— Դուք մի բան էիք ուզում ասել, սրբազան։

— Այո, այն էի ուզում ասել, որ ժողովուրդը չափազանց գոհ է, մանավանդ քրիստոնյաները։ Բայց մեր մեջ այժմ դուրս են եկել մի տեսակ խենթ ու խելառ նորելուկներ, որոնք, ամենահիմար ցնորքներով ոգևորված, ազատության հրապույրներով հուզմունքներ են հարուցանում ժողովրդի մեջ և միամիտներին մոլորեցնում են։ Եվ այդ՝ երիտասարդություն կոչված, ցնորամիտ փոքրամասնությունն է, որ դժգոհ է տիրող կառավարությունից։ Ցավալին այն է, որ նրանց դժգոհությունը արտահայտվում է այնպիսի ապօրինի և հանցավոր եղանակներով, որ, ոչինչ լավ արդյունք չունենալուց հետո, մեծամեծ վնասների և կորուստների պատճառ է դառնում։

— Ո՛րպիսի վնասներ,— հարցրեց Ասլանը։

— Այդքանն էլ մեծ վնաս և մեծ կորուստ պետք է համարել, պարոն բժշկապետ, որ մենք կորցնում ենք մեր բարեխնամ կառավարության աչքում մեր հավատարմությունը, որ ստացել ենք դարերով, անձնանվեր ծառայությամբ։ Մեր ժողովուրդը մի քանի խելագարների պատճառով կասկածավոր է դառնում կառավարության աչքում։

— Մի՞թե կա հայերի մեջ այդ տեսակ երիտասարդություն,— հարցրեց Ասլանը զարմացած կերպով։

— Դժբախտաբար կա, բայց դեռ նոր է ծնվում, դեռ նոր է կազմակերպվում։ Բայց թե՛ ես, որ իմ սուրբ պարտավորությունն եմ համարում, և թե՛ փաշան, որ նույնքան նախանձախնդիր է այդ գործում, ամեն ջանք պետք է գործ դնենք, որպեսզի այդ չարիքը խեղդենք հենց իր ծնունդի մեջ։

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց և ինձ ներս կանչեց։

— Ասացեք խնդրեմ, սրբազան հայր,— խոսքը փոխեց նա,— ձեր վանքերում չե՞ն գտնվում հին բժշկարաններ, դա ինձ համար, որպես բժշկի, շատ հետաքրքիր է։ Հայոց բժշկարանները, ըստ մեծի մասին թարգմանված լինելով արաբականից, այժմ արաբերենի մեջ շատերի բնագիրը կորած է. ես մեծ հույս ունեմ հայերեն թարգմանությունների մեջ գտնել այն կորած գրքերը։

— Գրչագիր բժշկարաններ կարելի է գտնել մեր վանքերում,— պատասխանեց սրբազանը,— ինձ ես շատ անգամ պատահել է տեսնել։ Կարելի է գտնել նաև մասնավոր տներում։

— Իհարկե, ձեզ պետք է հայտնի լինեն այն վանքերը, որոնց մեջ ավելի մեծ թվով գրչագրեր են պահպանվել։

— Ինչպես չէ, բոլորը հայտնի են, օրինակ, Վարագա վանքը, ծովի մեջ գտնված երեք կղզիները, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ մի-մի անապատ կա, և ուրիշ շատ վանքեր, որոնք գտնվում են իմ վիճակի մեջ։

— Դուք ինձ շատ կպարտավորեիք, սրբազան հայր, եթե կշնորհեիք ինձ մի թուղթ, որ ձեր թեմի մեջ գտնված վանքերում, որտեղ կպատահեր ինձ լինել, ցույց տային ինձ գրչագիրները։ Ես նրանց չէի շարժի իրանց տեղից, բայց եթե իմ նպատակներին համար բան գտնեի, կխնդրեի, որ արտագրեին ինձ համար։

— Մեծ ուրախությամբ։ Ես կհրամայեմ հենց այսօր պատրաստեն այդ թուղթը։ Նրա մեջ նշանակված կլինեն բոլոր վանքերի անունները, որոնց մեջ գտնվում են գրչագիրները։

— Շատ շնորհակալ եմ, ձեր թուղթը ինձ համար միևնույն ժամանակ մի տեսակ ուղեցույց կլինի։

Սրբազանը հրամայեց երկրորդ անգամ սուրճ տան և կանչեց իր քարտուղարին։

— Մինչև դուք մի անգամ ևս նարգիլե կծխեք, թուղթը պատրաստ կլինի։

Քարտուղարը հարկավոր պատվերը ստանալուց հետո գլուխ տվեց և հեռացավ։ Ասլանը դարձյալ շարունակեց խոսել բժշկության վրա։

— Եվրոպան, արևելքից սովորելով բժշկությունը, սկսեց բոլորովին մոռանալ իր վարժապետին։ Հառաջադեմ աշակերտը, իրավ է, կարող է ավելի զարգանալ և իր սովորածը ավելի կատարելագործել, բայց հին վարժապետի մոտ դարձյալ շատ բան մնում է։ Ես, օրինակ, հիացած եմ հայոց ժողովրդական բժշկությամբ։ Ճանապարհորդությանս ժամանակ ըստ մեծի մասին խույս էի տալիս քաղաքներից, անցնում էի հայոց գյուղերով, ժողովրդի բժշկության եղանակները ուսումնասիրելու համար։ Ինձ հաջողվեց մի քանի նշանավոր գյուտեր անել, որ մեր բժշկության մեջ բոլորովին անծանոթ են։

Ասլանը սուտ չէր խոսում. նա, իրավ, հետաքրքրվում էր ժողովրդական բժշկությամբ և նրա գրքերով, բայց այդ չէր նրա ճանապարհորդության իսկական նպատակը։ Հանգամանքներից օգուտ քաղելու զարմանալի ընդունակություն ուներ այդ մարդը, և ավելի զարմանալի էր նրա մեջ այն ճարպկությունը, որ իր ցանկացած նպատակը հենց իր հակառակորդի ձեռքով կատարել կտար։ Օրինակ, նա պետք է գնար Վարագա վանքը, և ինձ լավ հայտնի էր, թե ինչ նպատակով։ Նրա այցելությունը այդ վանքին՝ կարող էր մեծ կասկած հարուցանել սրբազանի սրտում, որովհետև, ինչպես հետո կտեսնենք, նա Վարագա վրա շատ վատ աչքով էր նայում։ Այժմ Ասլանը այնպես պտտացրեց գործը, որ ինքը սրբազանը նրան թույլ տվեց Վարագ գնալու, թեև ես համոզված էի, որ Վարագա գրադարանը նրան շատ չէր հետաքրքրում։

— Ես կցանկանայի տեսնել նաև մի տեսակ աղ, որ պատրաստվում է Վանում,— ասաց նա։

— Այդ աղը պատրաստվում է Ավանց գյուղում,— պատասխանեց սրբազանը,— այստեղից շատ հեռու չէ գյուղը, ընդամենը մի քանի ժամվա ճանապարհ է։ Պատրաստում են ծովի ջրից, «բորակ» է կոչվում, այստեղ գործ են ածում լվացքի մեջ, մաքրելու զարմանալի զորություն ունի։

— Նա բորակ չէ,— ասաց Ասլանը,— անկասկած մի այլ բաղադրություն պետք է լինի։ Եթե իմ կարծած աղից լինի, որի մեջ տարակույս չունեմ, կարելի է հուսալ, որ այդ աղը ժամանակով կդառնա վանեցոց հարստության գլխավոր աղբյուրներից մեկը։

— Հարստություններ շատ կան մեր երկրում, պարոն բժշկապետ,— ասաց սրբազանը ցավակցական եղանակով,— մեր հանքերը լի են արծաթով, զառիկով, պղինձով, մենք ունենք նավթի աղբյուրներ, առատ բարածուխ ևս գտնվում է մեր լեռներում, ուրիշ ի՞նչեր չունենք մենք, բայց օգուտ քաղողներ չկան։ Եթե ձեզ նման ճանապարհորդներ հաճախ այցե-

լեին մեր կողմերում և ուսումնասիրեին երկիրը, մենք բախտավոր կլինեինք։

— Այդ իրավ է,— ասաց Ասլանը և, նայելով ժամացույցին, ավելացրեց,— ներեցեք, սրբազան հայր, ես բավական ժամանակ խլեցի ձեզանից։ Ճանապարհորդները առհասարակ սաստիկ շատախոս են լինում, բայց ես չափը անցա։ Ձեր հաղորդած տեղեկությունները այն աստիճան թանկագին էին ինձ համար և գրավիչ, որ ես չէի կարող օգուտ չքաղել։

— Շատ ուրախ եմ, պարոն բժշկապետ,— ասաց սրբազանը մի առանձին բարեսրտությամբ,— դուք ինձ մեծ բավականություն կպատճառեիք, եթե, որքան ժամանակ այստեղ կմնայիք, շուտ-շուտ տեսնվեինք, գուցե՛ ես կարող կլինեի ուրիշ ծառայություններով ես պիտանի լինել ձեզ։

— Շատ շնորհակալ եմ, սրբազան հայր։

Այդ միջոցին սրբազանը վեր կացավ, մտավ կից սենյակը և մի քանի րոպեից հետո վերադարձավ, ձեռքում բերելով մի օտարոտի բան, որը առաջարկեց Ասլանին, ասելով.

— Դուք ինձ շատ հարգած կլինեիք, եթե հիշատակի համար այդ չնչին նվերը ընդունեիք ինձանից և դասեիք ձեր հավաքած հնությունների կարգում։

Դա փոքրիկ թիակի ձևով մի գործիք էր փղոսկրից շինված։ Նրա կոթը զարդարված էր ամենանուրբ քանդակներով, իսկ գլուխը կնոջ քնքուշ ձեռքի նմանություն ուներ, որի ափի մեջ երևում էին խարտոցի ատամների պես փափուկ խազեր։ Ասլանը ձեռքում բռնած երկար նայում էր նրա վրա, հետո, երեխայի պես ուրախանալով, ասաց.

— Ես այն աստիճան սիրահարված եմ հնությունների վրա, սրբազան հայր, որ եթե դուք չտայիք այդ գեղեցիկ ընծան, ես պատրաստ կլինեի մինչև անգամ գողանալ ձեզանից։

— Իսկ ես ձեր այդ փոքրիկ մեղքը կներեի, որպես հոգևորական,— պատասխանեց սրբազանը նույնպես ուրախանալով։

Ուղիղն ասած, ես էլ չկարողացա զսպել ինձ, սկսեցի ծիծաղել այդ հանաքների վրա։

— Ձեր ընծան որքան հիանալի է, սրբազան հայր,— ասաց Ասլանը,— բայց խոստովանում եմ, որ նույնքան ես վատ հնագետ եմ նրա նշանակությունը հասկանալու համար։ Բացատրեցե՛ք, խնդրեմ, դա ի՞նչ բանի է ծառայում։

— Դա մեր վանական աբեղաների հնարած մի գործիք է, կոչվում է «տիրուհի», հենց այդ անվան մեջն է նրա նշանակությունը, որովհետև

կատարում է նույն ծառայությունը, ինչ որ տան տիրուհին կատարում է ընտանիքի մեջ։ Հայոց ընտանիքներում դեռ պահպանվել է վաղեմի սովորությունը, որ տան տիրուհին քորում է իր սկեսուրի, սկեսրայրի և մինչև անգամ հարգելի հյուրերի մեջքը, մաժում է նրանց ոտները և հանգստացնում է նրանց քնելու ժամանակ։ Որովհետև աբեղաները զրկված են տիրուհիներից, հնարել են մի այսպիսի գործիք իրանց մեջքը քորելու։

— Շատ սուր կատակ է աբեղաների կողմից,— խոսեց Ասլանը ժպտելով։— Ասացեք խնդրեմ, ո՞ր դարու գործ է այդ «տիրուհին»։

— Պետք է տասներկուերորդ դարու գործ լինի, որովհետև այն կաթողիկոսը, որին ընծայված է եղել այդ «տիրուհին», ապրում էր տասներկուերորդ դարում, դա Դավիթն էր, որ Աղթամարա կաթողիկոսության սկիզբը դրեց։

Ասլանը, փոքր ինչ դժվարություն ցույց տալով, կարդաց հետևյալ մակագրությունը։

«Ի վայելումն Դաւթի Աղթամարայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի»[21]։ «Ի Հնդիկս»։— Ուրեմն Հնդկաստանի գործ է, երևում է, հայերը դեռ տասներկուերորդ դարում Հնդկաստանում գաղթականություն են ունեցել։

— Այդ չգիտեմ,— պատասխանեց սրբազանը։

— Ասացեք խնդրեմ, այս տեսակ «տիրուհիներ» մինչև այսօր գո՞րծ են ածվում ձեր վանքներում։

— Այո՛, գործ են ածվում, մանավանդ այն վանքերում, ուր բոլորովին փակված կյանք են վարում։

— Հիանալի գեղարվեստ կա դրա մեջ,— ասաց Ասլանը իսկապես հրճվելով,— այդ «տիրուհին» կարող է Եվրոպայի ամենանշանավոր մուզեումներից մեկի զարդը լինել, բայց ես ինձ մոտ կպահեմ, իբրև թանկագին հիշատակ։ Ուրեմն թույլ տվեցեք, սրբազան հայր, իմ կողմից ևս ձեզ մոտ մի փոքրիկ հիշատակ թողնել։

Ասլանը նայեց իմ երեսին, ես մոտեցա և քթախոտի փղոսկրյա տուփը, որ պահված էր գեղեցիկ պատյանի մեջ, դրեցի նրա առջև։ Նա վեր առեց և տվեց սրբազանին, որը շնորհակալությամբ ընդունելով, ասաց.

— Որքան անգամ այդ տուփը ձեռքս առնելու լինեմ, ձեր անունը օրհնությամբ կհիշվի իմ բերանում, պարոն բժշկապետ։

Ասլանը այլևս երկար չնստեց, երբ քարտուղարը պատրաստած թուղթը ներս բերեց։ Սրբազանը կնիքը դրեց և ստորագրեց թուղթը, հետո իր ձեռքով տվեց Ասլանին։ Նա շնորհակալությամբ ընդունեց թուղթը և, «տիրուհին» առնելով, վեր կացավ։ Երբ սրբազանի աչքը սեղմելով կամենում էր հեռանալ, նա կանգնեցրեց, ասելով.

— Կիրակի գիշեր ինձ մոտ հյուրեր կլինեն, որոնց թվում կլինի փաշան և մեր քաղաքի մի քանի նշանավոր անձինք։ Խնդրեմ, դուք ևս հարգեք մեր սեղանը։

— Մեծ ուրախությամբ,— ասաց Ասլանը, և մենք դուրս եկանք։

Բակի դռան մոտ տեսանք քարտուղարին, որ դարան մտած կատվի պես սպասում էր մեզ։

— Դրան պետք է մի բան տալ,— ասեցի Ասլանին։

— Գիտեմ,— ասաց նա և, կանչելով քարտուղարին, դրեց նրա ափի մեջ մի հատ ոսկի։

Քարտուղարը, ի նշան իր շնորհակալության, բռնեց Ասլանի ձիու ասպանդակը, որ նա հեծնի։ Ասլանը մերժեց այդ ցած ծառայությունը, որ վայել չէր նրա աստիճանին։

Ճանապարհին ես ասեցի Ասլանին.

— Բավական քաղաքավարի մարդ երևաց ինձ սրբազանը։

— Եվ հիմար մարդ չէ։

Ը

ՆԱՎԱՀԱՆԳՍՏԻ ԴՈՒՌԸ

Առաջնորդարանից դուրս գալուց հետո մենք այլևս չվերադարձանք Այգեստան, որովհետև Ասլանը կամենում էր Ավանց գյուղը գնալ, ծովային աղերի պատրաստությունը տեսնելու համար։ Նա ինձ ասաց, որ ճանապարհը գիտե և առաջնորդի ամենևին կարոտություն չկա։

Մինչև կես օր դեռ բավական ժամանակ կար։ Մենք դուրս եկանք Իսքալե-Կափուսի կոչված քաղաքադռնից, որ տանում է դեպի նավահանգիստը։ Այդ պատճառով ևս նա կոչվում է Իսքալե-Կափուսի, որ նշանակում է նավահանգստի դուռ։ Այստեղից մինչև Ավանց գյուղը, որի մոտ գտնվում է և նավահանգիստը, կես ժամու ճանապարհ է, բայց մենք զանազան հետաքրքրությունների պատճառով բավական ուշ հասանք։ Ճանապարհը ձգվում էր մշակված դաշտերի, ագարակների, այգիների և կանաչազարդ մարգագետինների միջով։ Դա բանուկ ճանապարհներից մեկն էր, որ քաղաքից տանում էր դեպի նավահանգիստը։ Խիստ հաճախ պատահում էինք խումբերով ուղևորների, որոնք զարմացած կերպով նայում էին եվրոպացու վրա և, գլուխ տալով, անցնում էին։ Ճանապարհի եզերքին շատ անգամ տեսնում էինք մենավոր մարդիկ, որ, անշարժ նստած գետնի վրա, անխորհուրդ կերպով նայում էին անցուդարձ անողների վրա։ Նրանց մոտ ուրիշ ոչինչ չկար, բացի անբաժան չիբու-

խից, որ դրած էր նրանց կշտին։ Այդ անգործ, ծույլ, աննպատակ մարդիկը ժամերով այդպես անշարժ կնստեին և կնայեին, ինչի՞ համար, իրանք էլ չգիտեին։ Եվրոպացու երևույթը խռովում էր և նրանց հանդըստությունը. նրանք էլ ոտքի էին կանգնում, խոնարհությամբ գլուխ էին տալիս, և երբ մենք անցնում էինք, դարձյալ նստում էին ու նայում։

Մեզ պատահեց քուրդի քարավան։ Դա հիշեցնում էր հովիվ ժողովուրդի այն խորին, նախնական դրությունը, երբ բոլոր չորքոտանիներից ընտանիացրել էր նա կովին ու եզին միայն։ Քարավանի ամբողջ գրաստները եզներ էին։ Քուրդը նրանց վրա բարձել էր այն մթերքները, որ գնել էր քաղաքից. նրանց վրա նստացրել էր և իր կնոջը, մի երեխա գրկումը, մեկն էլ ետևում, մոր մեջքին կպած։ Քարավանը դիմում էր դեպի Նալահանգիստը։ Առանց սանձի, առանց համետի, հլու և հնազանդ անասունները, դանդաղկոտ քայլերով, տանում էին իրանց ծանրությունները։ Մտրակի կարոտ չէին նրանք, նրանց կառավարում էր տիրոջ ձայնը։ Ճանապարհի ամբողջ լայնությունը, երկար տարածության վրա, լցված էր այդ խառնիճաղանջ բազմությամբ։ Բայց երբ մենք մոտեցանք, քարավանը իսկույն երկու մասն բաժանվեցավ, մեզ ճանապարհ տվին, մենք մեջտեղից անցանք։ Եվրոպացուն հանդիպելը գռեհիկ քուրդի մեջ անգամ մեծարանք էր ազդում։

Իսքալե-Կափուսից անցնելով, շուտով մենք հասանք այն նշանավոր տեղը, ուր ճանապարհի մի կողմում մենք տեսանք ահագին մեծահատոր քարեր, որ կարծես հսկաների ձեռքով շարված լինեին միմյանց վրա։ Քարերի ծերպերից վազում էին պարզ, սառն աղբյուրներ, և մամուռը իր կանաչ թավիշով պատել էր հին արհեստագործության հրեշավոր կերպարանքը։

Վանեցի հայերի ավանդությունը հիշյալ քարերի մասին հրաշքներ է պատմում. դրանց վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ մարդիկ այժմյան նման փոքրիկներ չէին, այլ հսկաներ էին։ Նրանք պատերազմում էին դևերի և վիշապների հետ, և ահագին քարաժայռը, թեթև գնդակի նման, նետում էին դեպի թշնամին։ Հիշյալ քարերի կառուցումը և նրանց շինվածքը տղամարդի գործ չէ, ասում է վանեցին, այլ այն ժամանակի տկար կնոջ ձեռքի գործն է։ Մայրը տվել է այն ահագին քարերը աղջկան, և աղջիկը, մոր ձեռքից առնելով, շարել է միմյանց վրա։

Երբ այդ ավանդության մասին հարցրի Ասլանից, նա պատասխանեց.

— Երևում է, որ ամենահին ժամանակներում մի կին թագավոր Վանի մեջ և կամ նրա շրջակայքում մեծ գործեր է կատարել։ Այդ միմյանց վրա շարած քարերը, որ տեսանք, ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ փշրանքները այն հսկայական ամբարտակի կամ պատնեշի, որ մի ժամանակ կառուց-

վել է ծովի ջրերի աճելու առաջն առնելու համար, որ չմոտենան քաղաքին։ Խորենացին այս ամբարտակի կառուցումը վերագրում է Շամիրամին, որ գործ է դրել նրա շինության վրա 12 հազար բանվորներ և 6 հազար արհեստավորներ։ Բայց Խորենացու նկարագրություններից երևում է, որ նա Վանը կամ ամենևին չէ տեսել, կամ մի ժամանակ տեսել է, բայց իր պատմությունը գրելու միջոցին շատ բան մոռացել է։ Եթե Խորենացին հետևած լիներ ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդություններին, նա ամենևին այդ բոլոր մեծագործությունները Շամիրամին չէր վերաբերի, այլ մի Թագուհու, որ տեղային ժողովրդից էր։ Այսօր ժողովուրդը մոռացել է այդ Թագուհու անունը, բայց նրա գործը դեռ հիշում է։ Նա ասում է. այդ քարերը մի աղջիկ է շարել միմյանց վրա։ Բայց Խորենացու ժամանակ, եթե նա դիմած լիներ ժողովրդին, նրան կասեին, թե ով էր այդ աղջիկը։

Ծովը մեր առջևն էր։ Միջօրեի պայծառ արեգակի լուսավորության ներքո սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում նա։ Նրա բարձր նկարչական եզերքը, պատած թփերով և կանաչազարդ խոտերով, կամացկամաց ցած էին իջնում, միախառնվում էին ջրերի պարզ-կապուտակության հետ և, կազմելով մի հրաշալի պատկեր, կարծես ձգտում էին մրցել երկնքի ֆիրուզայի գույն հատակության հետ։ Սիփանը, ծովը շրջապատող լեռներից ամենաբարձրը, երևում էր իր վեհափառ գագաթով։ «Վարդապետիկների» (կյո՜ւ-կյո՜ւների) ուրախ երամը, սուր վեղարները գլխներին, աղմկում էին օդի խաղաղությունը իրանց վիլ ձայներով։ Ջրերի խորքերից, կիսալուսնաձև թևիկներով, թռչում էին նրանք դեպի ափերը։ Այդ ուրախ, մշտազվարճ թռչունները կարծես այն աբեղաների ոգիները լինեին, որոնք, ձանձրացած իրանց մռայլ խուցերի տխրությունից, թողել էին Կտուց անապատի կղզին և սլանում էին դեպի աշխարհ, դեպի կյանքը, դեպի մարդկություն...

Իսքալե-Կափուսիից մենք անցանք Ավանց գյուղը։ Այդ գյուղը գտնըվում է քաղաքի արևմտյան կողմում, ծովի ափի մոտ, և նրա նավահանգիստն է։ Այստեղից քաղաքը ջրային հաղորդակցություն ունի Մուշի, Բաղեշի և այլ ծովեզրյա գավառների հետ։ Ավանց գյուղը երկու մղոնով միայն հեռու է քաղաքից։ Նա ամբողջապես հայաբնակ է և ունի մոտ 300 տուն հայ բնակիչներ, որոնց գլխավոր պարապմունքն է նավարկություն և ծովի ջրերից «բորակ» կոչված աղը գոյացնելը։ Յոթանասուն ընտանիքից ավելի տներ ունեին իրենց սեփական նավակները ջրերի վրա։ Ավանցիք պարապում էին և երկրագործությամբ. այդ գյուղի այգիները ամենագեղեցիկներն են Վանի շրջակայքում։

Մտնելով գյուղը, հենց առաջին փողոցում հանդիպեցինք վարպետ

Փանոսին, որ մի խումբ գյուղացիներով շրջապատված, ինչ-որ խոսում էր նրանց հետ։ Նա երևի այնտեղ սպասում էր մեզ։

— Ի՞նչ եք շինում այստեղ,— հարցրեց Ասլանը։

— Եկել եմ «նիսիաներ» հավաքելու,— պատասխանեց նա։— Չգիտեմ ի՞նչ պետք է անել այդ գյուղացիների հետ, բերում են իրանց գործվածքները, ներկել են տալիս, իսկ փողը չեն վճարում։ Լավ է, որ պատահեցիք, պարոն բժշկապետ,— խոսքը փոխեց նա,— դուք երևի եկել եք այստեղի աղերը հետազոտելու, ուրեմն այսօր այստեղ կմնաք, և եթե գնալու ցանկություն էլ ունենաք, մենք ձեզ չենք թողնի, կպահենք այստեղ։ Գյուղում մի քանի վտանգավոր հիվանդներ կան, պետք է նրանց օգնություն հասցնել։ Առայժմ ձեզ հարկավոր է մի տեղ՝ հանգստանալու համար։

Երևում էր, որ վարպետ Փանոսը այդ գյուղում մեծ ծանոթություններ ուներ. ամեն կողմից նրան խնդրում էին, որ մեզ իրանց մոտ տանե, բայց նա տարավ մեզ մի տուն, ուր, նրա ասելով, հիվանդներից մեկը հենց այնտեղ էր։

Այդ տունը իր ընդարձակ բակով և ծառախիտ պարտեզով ամառվա համար ամենահարմար իջևանը կարելի էր համարել։ Նա բոլորովին մոտ էր ծովեզրին և առատությամբ ընդունում էր ծովային հովասուն օդը։ Քառակուսի բակը շրջապատված էր մեկ ու կես կանգունաչափ քարյա պարիսպով, որը այնքան ցած էր, որ վրայից շատ հեշտությամբ կարելի էր թռչել։ Երևում էր, որ տան տերը երկյուղ չուներ գողերի գիշերային արշավանքից։ Բակի մի կողմում, չորս սյուների վրա կանգնած էր չորս կողմից էլ բաց մի ծածկոց, որին կոչում էին «չարդախ»։ Նրա տակին ածած էին զանազան մեծությամբ հին ու նոր տախտակներ, դեռ չսղոցած գերանների կտորներ և հյուսնի զանազան ատաղձներ։ Այդ բոլորը տեսնելով, առաջին անգամից, այդ տունը հյուսնի արհեստանոցի տպավորություն էր գործում։ Չարդախից մի դուռ բացվում էր դեպի փոքրիկ խրճիթը. այնտեղից ուրագի ձայն էր լսվում։ Այնտեղ գործում էր ալևոր արհեստավորը, բայց նա տան տերը չէր, նա մի օտարական էր, որին ժամանակավոր բնակարան էին տվել աշխատելու։

Տան տերը չէր երևում. չէր երևում և ոչ ոք տանեցիներից, միայն մի քանի սագեր, որ դեռ նոր էին վերադարձել ծովեզրից, որոնում էին մի հովանավոր տեղ՝ արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարվելու համար։ Նրանցից մեկը դիմեց դեպի ուռիների տարածած ստվերը և կըչկըչալով, համեցեք անելով, իր ընկերներին ու ընկերուհիներին հրավիրեց այնտեղ։ Ամբողջ երամը հանգստացավ սառն ստվերի ներքո, ուր արևի

կրակից և ոչ մի նշույլ չէր թափանցում։ Մենք դեռ բակումը ման էինք գալիս, սպասում էինք տան տիրոջը։

Վերջապես հայտնվեցավ նա։ Դա մի հաստաբազուկ, թիկնավետ, բարձրահասակ տղամարդ էր, արևակեզ դեմքով, որի սուր, թափանցող հայացքը կարծես նետի նման մխվում էր մարդու սրտի մեջ։ Գլխին դրած ուներ կապույտ և կարմիր թելերով նախշած արախչին, հագել էր միայն հաստ, սպիտակ կտավից շապիկ, որի նույնպես կապույտ և կարմիր թելերով ասեղնագործած օձիքից երևում էր թավամազ, հզոր կուրծքը։ Օրվա ջերմությունը ստիպել էր նրան փոքր-ինչ ղովություն տալ իր թոքերին։ Մեջքը պնդած էր մետաքսյա գոտիով, որից քարշ էր ընկած մի մեծ դանակ։ Կապտագույն շալվարը, վերևից բավական լայն, իսկ հետզհետե սաստիկ նեղանալով, իջնում էր մինչև նրա ծնկները։ Սրունքները մնացել էին բոլորովին մերկ. մերկ էին և ոտները։ Հոլանի բազուկները ծալած էին մինչև արմունկները, երևում էր, որ ծովեզրից էր գալիս և այնտեղ ջրերի հետ գործ էր ունեցել։ Եվ իրավ, այդ ամենաստաղանդավոր արձանագործի քերիչին արժանի տղամարդը պարապմունքով նավավար էր, և նավահանգստում կապած էր նրա սիրուն նավակը։

Վարպետ Փանոսի հետ նա նախածանոթ էր երևում. մոտեցավ նրան և ինչ-որ խոսեց, բայց իմ և Ասլանի վրա առանձին ուշադրություն չդարձրեց։ Եվրոպացին նրան չէր զարմացնում, կարելի էր կարծել, որ նա եվրոպացիք շատ էր տեսել։

Վարպետի հետ իր խոսքը վերջացնելուց հետո նա անփույթ կերպով մոտեցավ մեզ և, առանց բարևելու, ասաց.

— Այստեղ ինչո՞ւ եք կանգնած։

Նրա անքաղաքավարությունը, որ կոպտություն էր հասնում, սաստիկ վիրավորեց ինձ։ Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց։ Պատասխանեց վարպետ Փանոսը իր սովորական ծիծաղով։

— Օրհնա՛ծ, ո՞ւր գնանք, ամբողջ ժամ սպասում էինք այստեղ, ոչ տան տեր էր երևում և ոչ տան տիրուհի, որ մեզ մի տեղ ցույց տար։

— Այդ մարդիկը, ասենք թե, օտարներ են, դու խո իմ տան բոլոր ծակուծուկը գիտես, ինչո՞ւ չէիր տեղ ցույց տալիս։— Նա դարձավ դեպի մեզ, ասելով,— եկեք։

Նա տարավ մեզ մի երեսը բաց սրահ (էյվան), որ նայում էր դեպի պարտեզը։ Սրահի բաց կողմը բաժանված էր պարտեզից փայտյա վանդակապատով, իսկ նրա միջից բացվում էր մի դուռ դեպի մյուս սենյակները։ Սրահը տան ամառնային կեցության համար էր։

— Աղջի, Ծովինար, ո՞ւր ես,— ձայն ավեց նա։

Սենյակի դուռը բացվեցավ, և ներսից հայտնվեցավ մի գեղեցիկ

պչիկ, տասնչորս տարեկան, որի արախչինը ամբողջապես ծածկված էր արծաթյա և ոսկյա դրամներով և թասի ձև էր ստացել։ Արախչինի տակից սփռված էին նրա թիկունքի վրա, առանց հյուսերի, արձակ ծամերը և կիսով չափ սքողում էին նրա թուխ դեմքը։ Աղջիկը ավելի քաղաքավարի գտնվեցավ, քան թե հայրը. երբ որ տեսավ մեզ, հեռվից գլուխ տվեց և լուռ կանգնեց, սպասելով հոր հրամանին։

— Բեր այստեղ մի չոր քցիր, որ այդ մարդիկը նստեն,— ասաց հայրը։

Աղջիկը շուտով ջուր բերեց, ճարպիկ մատներով սրսկեց սրահի կավով ծեփած հատակի վրա, հետո տարածեց եղեգներից հյուսած ընդարձակ հասիրը, իսկ նրա վրա՝ մի քանի նախշուն կապերտներ։ Մենք կանգնած սպասում էինք, մինչև նա իր գործը վերջացնե։

— Մի մինդար էլ բեր այդ պարոնի համար,— նա ցույց տվեց Ասլանի վրա,— այդ պարոնը ֆրանկ է, նրա տեղը պետք է փափուկ լինի, իսկ մենք չոր գետնի վրա էլ սովոր ենք նստել։

Աղջիկը ներս վազեց, բերեց մինդարը, տարածեց իր պատշաճավոր տեղում։ Ասլանը նստեց, իսկ ես ոտքի վրա կանգնած մնացի։

— Դու ինչո՞ւ այդպես ցցված մնացիր, կարծես փայտ է կուլ տվել, նստել չէ կարող,— ասաց մեր հյուրընկալը և, տեսնելով, որ ես փոքրինչ ծանր շարժվեցա, բռնեց իմ ուսից և իր ձեռքի երկաթի ծանրությամբ համարյա թե ինձ թխեց կապերտի վրա։

Ես չգիտեի ինչպես ընդունել այդ վայրենի փաղաքշանքը։ Ես սաստիկ բարկացա, մանավանդ երբ տեսա, որ սիրուն աղջիկը ձեռքով աչքերը բռնեց և ծիծաղելով փախավ մյուս սենյակը։ Ես իմ մտքում արդեն սկսել էի արտնչալ վարպետ Փանոսի վրա։ Ինչո՞ւ այստեղ բերեց մեզ, մի՞թե ամբողջ գյուղում մի օրինավոր տուն չկար։ Բայց Ասլանի դեմքի վրա դժգոհության նշաններ չէին երևում։

— Աղջի՛,— դարձյալ ձայն տվեց նա,— մի բան պատրաստեցեք դրանք ուտեն, ճանապարհից են գալիս, քաղցած կլինեն։

Նրա ձայնը ավելի որոտում էր, քան թե խոսում էր։

— Ճանապարհից եկած հյուրերի նախ ձիերին են կերակրում,— նկատեց վարպետ Փանոսը։

— Այդ որ իմանում ես, դե՛ վեր կաց, ահա՛ այնտեղ խոտ է դրած, տար ածիր ձիերի առջևը,— պատասխանեց նա խոտի դեզը ցույց տալով։— Տեսնում ես, որ ծառաները տանը չեն։

Վարպետ Փանոսը գնաց ձիերին ճարակ տալու։ Նա դարձավ դեպի Ասլանը.

— Զարմանալի մարդիկ են այդ քաղաքացի կոչվածները, սովորել են միշտ գյուղացուն բանեցնել, իսկ իրանք հանգիստ նստել։

Մեր հյուրընկալին կոչում էին Բեդլեն-Օղլի, որ նշանակում է հույնի որդի։ Նա ազգով հայ էր և նույն գյուղացի, բայց երկար ժամանակ Հունաստանում ապրելով, և Բալկանյան թերակղզու վրա թափառելով, այդպիսի անուն էր ստացել։ Տեսնելով նրան, ես մտաբերում էի «Գժին», բայց բարեսիրտ, սրտաբաց և ուղղախոս քահանայի և կոպիտ նավավարի մեջ այն զանազանությունը միայն կար, որ վերջինս սաստիկ մաղձոտ և դառնացած էր երևում ինձ։ Գուցե աստանդական կյանքը, անհաջողությունները և ինձ անհայտ հանգամանքներ՝ նրա բնավորությանը տվել էին այդպիսի կոշտ, կոպիտ և մթին հատկություններ։ Մի՞թե ծովի, գեղածիծաղ ալիքների, լուսընկա գիշերների հետ միշտ գործ ունեցող մարդը, մի՞թե ծովային զեփյուռի քաղցր մեղեդին միշտ լսող մարդը կարող էր այդպես մաղձոտ լինել…

— Դուք եղա՞ք Մոնտենեգրոյում,— հարցրեց Ասլանը։

— Եղա և՛ Մոնտենեգրոյում, և՛ Սերբիայում, և՛ Բուլղարիայում… ամեն տեղ եղա…— պատասխանեց նա տխուր կերպով։

Ասլանը ժպտաց։

— Ինչո՞ւ եք զարմանում, վանեցին ո՞ւր չէ գնում. աշխարհի բոլոր անկյուններում կարելի է տեսնել նրան։ Մեկը Հնդկաստանում տեսել էր մի կաղ վանեցի և ծիծաղելով ասել էր. «Եթե վանեցու կաղը մինչև Հնդկաստան է հասել, ոտներ ունեցողը Չինաստանից էլ կանցնի»։— Այդպես է մեր վիճակը։

Վաղ առավոտյան դուրս գալով Այգեստանից, մենք մի թեթև նախաճաշիկ էինք արել։ Ասլանը թեև ուտելու ցանկություն չուներ, բայց ես մի առանձին ախորժակով էի նայում սեղանի վրա, որ մանկահասակ աղջիկը սկսել էր պատրաստել։ Դա, որպես երևում էր, մեր հյուրընկալի դուստրն էր. բայց ո՞ւր էր նրա մայրը։ Այդ կողմի շինական կանայք սովորություն չունեին՝ քաղաքացոց նման ծածկվել տղամարդերից, այլ երևում էին և մինչև անգամ խոսում էին օտարների հետ։ Գյուղացոց մեջ մնացել էր այդ պարզությունը։ Բայց ինչո՞ւ չէր երևում մեր տանտիկինը։ Այդ մասին հյուրերից ոչ ոք չհարցրեց և ոչ ինքը, տան տերը, մի բան ասաց։ Սեղանը գյուղական պարզ սեղանից ավելի համադամ և ճոխ էր, տարակույս չկար, որ վարպետ Փանոսը այդ մասին նախապես առանձին հոգ էր տարել։

Ճաշից հետո անմիջապես գնացինք ծովեզրը։ Այնտեղ Ասլանը ցանկանում էր տեսնել, թե ինչպես են պատրաստում ծովային աղերը։ Պատրաստելու եղանակը շատ պարզ էր. ափերի մոտ փորած էին փոքրիկ ածուներ, ջուրը ծովից բաց էին թողնում ածուների մեջ, այնչափով, որ բոլորովին լցվում էին, հետո թողնում էին նրանց այնքան ժամանակ,

մինչև արևի ջերմության ներքո ջուրը բոլորովին գոլորշիանում էր, իսկ հատակի վրա մնում էին աղի փայլուն բյուրեղները։ Այդ բոլորը տեսավ Ասլանը և իր հետ վեր առեց պատրաստած աղերից։ Գյուղացիները, որ այդ գործով էին զբաղված, հետաքրքրությամբ հարցնում էին, թե ի՞նչ պետք է անի։ Նա բացատրեց, թե այդ աղերը, որ դուք միայն օճառ պատրաստելու համար եք գործածում, ուրիշ շատ բաների մեջ կարող էին գործածվել և մեծ օգուտներ բերել։ Նրանք զարմացան և ուրախացան։ Ես իսկույն նկատեցի, թե ինչպես այդ բարի մարդիկը սկսեցին դրանից հետո մի առանձին հարգանքով վերաբերվել դեպի Ասլանը։ Երբ գյուղացուն մի բան ես սովորեցնում, որի մեջ տեսնում է իր շահը, նա այնուհետև դառնում է քո ամենալավ բարեկամը։

Հետո գնացինք նավահանգիստը։ Ոչ մի առագաստավոր նավ չկար այնտեղ, բոլորը նավակներ էին, թե հին և թե նոր տեսակներից։ Հները, որոնց թիվը ավելի շատ էր և որոնց տեղացիք կոչում էին լաստ կամ սանդալ, դեռ կրում էին այն նախնական ձևը, երբ մարդ առաջին անգամ սկսեց ճանապարհորդել ջրի վրա։ Մի քանի գերաններ, հավասար երկարությամբ և հավասար հաստությամբ, կցել էին միմյանց հետ, այնպես որ բոլորը միասին քառակուսի ձև էին ստացել։ Այդ քառակուսի մակերևույթը պատել էին տախտակամածով, իսկ եզերքը՝ մի կանգունաչափ վանդակապատով։ Քառակուսիի տակից, չորս անկյուններում, կապած էին չորս եզան կամ գոմեշի տիկեր, փչած՝ օդով լիքը։ Նայելով նրանց վրա, Ասլանը ժպտալով ասաց.

— Այդ սանդալները հիշեցնում են այն կաշուց կազմած հայկական նավակները, որ նկարագրում է Հերոդոտոսը իր պատմության մեջ[22], և որ գործ էին ածում հայերը մի քանի հազար տարի առաջ։

Հերոդոտոսի նկարագրած նավակները, ինչպես ասաց Ասլանը, բոլորակ ձև ունեին և զամբյուղի նման ամբողջապես հյուսած էին ուռենիի ճյուղերից։ Ներսից այդ նավակները պատած էին մորթիներով, և ջուրը դժվարությամբ կարող էր անցնել նրանց մեջ։ Նրանք այնքան թեթև էին և ընդարձակ, որ կարող էին տանել բավական ծանրություններ։ Հայոց վաճառականները տեղավորում էին նրանց մեջ իրանց վաճառքները, նստում էին և վեր էին առնում իրանց հետ մի քանի ավանակներ կամ ջորիներ։ Եփրատ գետի ընթացքով լողում էին նրանք մինչև Բաբելոն։ Հասնելով այնտեղ, վաճառում էին տարած մթերքը, հետո նավակները քանդում էին, մորթիներն էին միայն վեր առնում, իսկ բոլոր հյուսվածքը մի կողմ էին ձգում։ Երբ պատրաստվում էին վերադառնալ դեպի Հայաստան, մորթիները բառնում էին ջորիների վրա և ցամաքով ճանապարհ էին ընկնում։ Ամեն տեղ նրանք կարող էին պատրաստել նույն

տեսակ նավակներ, որովհետև գլխավոր նյութը, մորթիները, իրանց հետ ունեին, իսկ ուռենի ճյուղեր բոլոր գետերի եզերքի մոտ կարելի էր գտնել։

— Ինչո՞ւ ենք հեռու գնում մինչև Հերոդոտոսի ժամանակները,— մեջ մտավ Բերլեն-Օլլին,— այս տեսակ նավակներ գործ են ածում մինչև այսօր հայերը Եփրատի և Տիգրիսի ջրերի վրա, այն զանազանությամբ միայն, որ մորթիների փոխարեն իրանց զամբյուղաձև նավակները պատում են կաշիով, որովհետև հիմա սովորել են կաշու պատրաստությունը։

Նավահանգստում կային մի քանի նավակներ ևս նոր ձևով, որոնց մեջ իր գեղեցկությամբ և հարմարությամբ առաջին տեղը բռնում էր Բերլեն-Օլլու նավակը։ Նա ցույց տվեց իր նավակը, ասելով.

— Այդ այն արհեստավորի գործն է, որ այժմ բանում է իմ տանը։ Նա ընդունակ է մինչև անգամ թեթև առագաստավոր նավեր կառուցանելու։ Այդ արհեստով նա երկար ժամանակ աշխատել է Կ. Պոլսի նավահանգիստներում։ Սաստիկ դյուրաշարժ է այդ նավակը. նրան կարելի է կառավարել ինչպես մի լավ վարժված նժույգ ձի։

Բերլեն-Օլլին մնաց նավահանգստում, իսկ մենք վերադարձանք գյուղը։ Ասլանը վարպետ Փանոսի հետ գնացին մի քանի հիվանդներ տեսնելու (գոնե այդպես ասացին ինձ), բայց ես գնացի մեր հյուրընկալի տունը։

Չգիտեի ինչպես անցկացնել ժամանակը։ Նավաստիի տունը դարձյալ դատարկ էր, դարձյալ ոչ ոք չէր երևում։ Բակում տիրում էր ընդհանուր լռություն. մի տերև անգամ չէր շարժվում ծառերի վրա։ Օրվա տոթը անտանելի էր։ Սագերը, գլուխները թևերի տակ թաքցրած, քնել էին ուռիների ստվերի ներքո։ Նրանցից մեկը միայն, իմ ոտնաձայնը լսելով, գլուխը վեր բարձրացրեց և ծույլ կերպով մի քանի անգամ կչկչաց։ Մյուսները զարթեցան։ Բայց հյուսնի արհեստանոցում, ինչպես երևում էր, հանգստություն չկար. այնտեղից դեռ ուրագի ձայն էր լսվում։ Պարապությունից հետաքրքրվեցա այնտեղ մտնել և սպասել մինչև Ասլանի վերադարձը։ Ամբողջ արհեստանոցը լցված էր տախտակներով և զանազան առաղձներով։ Այնտեղ և կարկատում էին նավակները, և նորերն էին շինում։ Ծերունի վարպետն աշխատում էր իր մի քանի աշակերտների և օգնականների հետ։ Տեսնելով ինձ, բոլորը նայեցին իմ վրա և շարունակեցին իրանց գործը։ Միայն վարպետը մի կողմ դրեց կացինը, որով տախտակի վրա ինչ-որ չափումներ էր անում. գլուխը վեր բարձրացրեց և ակնոցները ուղղելով հարցրեց.

— Դուք երեկ այն ֆրանկի հե՞տ եք եկել։

— Այո՛, նրա հետ եմ եկել։

— Նստեցեք, խնդրեմ։

Ես չգիտեի որտեղ նստել, նստելու տեղ չկար։ Իսկ վարպետը այդ մասին չհոգաց. նա դարձյալ վեր առեց կարկինը, սկսեց իր չափումները անել։ Ես նստեցի դռան շեմքի վրա։

— Հովի առաջը կտրում ես,— նկատեց ինձ աշակերտներից մեկը, ճակատի քրտինքը սրբելով,— առանց դրան էլ շատ շոգ է։

Նրա նկատողությունը թեև բավական հանդուգն էր, բայց իրավացի էր։ Ամբողջ գործարանը լույս և օդ էր ընկնում միայն դռնից, ուրիշ լուսամուտ չկար. առաստաղից թեև երդիկ էր բացված, բայց այնտեղից հով չէր փչում։ Ես վերկացա և ոտքի վրա կանգնած մնացի։ Լռությամբ նայում էի։ Գործիքների ձայնը մի այնպիսի աղմուկ էր բարձրացրել, որ անկարելի էր մի բան խոսել։ Մի կողմում սղոցում էին, մյուս կողմում տաշում էին, մեկը ռանդա էր տալիս, մյուսը շաղափով ծակում էր, մի խոսքով ոչ ոք անգործ չէր։ Անգործը միայն ես էի։ Իմ դրությունը շատ հիմար էր։ Նայեցի, նայեցի և վերջապես ձանձրացա և դուրս եկա։

Գնալով սրահը, որտեղ ճաշեցինք մենք, ոչ ոքի չգտա։ Ասլանը և վարպետ Փանոսը դեռ չէին վերադարձել։ Միայն հատակի սփռոցները, առաջվա կարգով, դեռ իրանց տեղումն էին։ Ես մտեցա, պառկեցի նույն մինդարի վրա, ուր ճաշի ժամանակ նստած էր Ասլանը։

Սրահի միջով ես նայում էի դեպի ընդարձակ պարտեզը։ Նա բաժանված էր սրահից փայտյա ցած վանդակապատով միայն։ Ծառերը այն աստիճան սերտ կերպով գրկված էին միմյանց հետ, որ ես շատ հեռու չէի տեսնում։ Ավելի քան տերևները, նրանց ճյուղերը ծանրաբեռնված էին հասունացած պտուղներով։ Արեգակը կրակ էր թափում։ Նրա ջերմությունից ամեն մի ծառ, ամեն մի թուփ, ամեն մի պտուղ, ամեն մի խոտ և ծաղիկ լցրել էր օդը ախորժելի անուշահոտությամբ։ Ես սիրում էի այդ մեղմ, քնարեր անուշահոտությունը, որ բուրում է ծառաստանը, ազատված միջօրեի ջերմությունից։ Բայց իմ քունը չէր տանում։ Ճնճղուկները, թաքնված տերևների խտության մեջ, լուռ մրափում էին։ Ծիծեռնակը, որ սրահի ձեղունի գերաններից մեկի կողքին կպցրել էր իր բաժակաձև բույնը, նա էլ, իր ճտերի մոտ թառած, քաղցր թմրության մեջ ննջում էր։ Իսկ ես քնել չէի կարողանում։

Ինձ տանջում էին զանազան մտատանջություններ։ Մինչև այն օր տեսած, լսած, հասկացած, չհասկացած առարկաների կատարյալ խառնաշփոթությունը ամբարված էր իմ գլխում։ Այդ մռայլ քաոսից ոչինչ ելք գտնել չէի կարողանում։ Ո՞րտեղից էի գալիս, ո՞ւր էի գնում, ի՞նչ նպատակների էի ձգտում, ո՞ւր կտանեին ինձ այդ թափառումները, ինձ բացատրել չէի կարողանում։ Ես խարխափում էի անստուգության և անգիտակցության խավարի մեջ։ «Լավ է, մտածում էի ես, ամենևին չհավա-

տալ, քան թե կխոսվ չափ հավատալ»... Բայց մի զգացմունք միայն ինձ հաշտեցնում էր իմ անորոշ վիճակի հետ. դա էր այն ջերմ սերը, որ ես ունեի դեպի Ասլանը։ Այդ սերը լրացնում էր իմ թերահավատությունը։ Սիրում էի այդ եռանդոտ երիտասարդին։ Նրա մեջ կար մի բան, որ շատ սիրելի էր։ Բայց թե ի՞նչ էր այդ բանը, ես ոչինչ կերպով ըմբռնել չէի կարողանում...

Ամեն տեղ, ուր և գնում լինեի, ես հանդիպում էի նորանոր պատրանքների, նորանոր կեղծիքների։ Կարծես իմ աչքերը պատած լինեին թանձր մշուշով, հեռուն չտեսնելու համար։ Եվ ինչո՞ւ համար տեսնեի։ Գուցե նա ա՛յնքան սարսափելի էր, որ հենց այդ պատճառով Ասլանը չէր կամենում խլել իմ աչքերից կախարդական քողը և իմ առջև բաց անել ապագայի սոսկալի պատկերը։ Գուցե նա չէր կամենում միանգամից վախեցնել ինձ։ Գուցե նա այնքան հրապուրիչ և այնքան գեղեցիկ էր, որ և՛ չէր կամենում ինձ միանգամից հափշտակությունների մեջ ձգել։ Եվ մի՞թե ես ունեի այնքան պատրաստականություն ամեն ինչ հասկանալու համար։ Ես ինքս զգում էի իմ պակասությունը, իմ մտավոր աղքատությունը։ Եվ նա շատ անգամ նկատում էր ինձ, թե «քեզ պետք է դեռ շատ բան սովորել»...

Ինձանից շատ հեռու չէր խնձորենին, որի տերևների սոսափյունը ընդհատեց իմ մտածությունները։ Ես նայեցի դեպի այն կողմը։ Ծառերի վրա նկատեցի նույն աղջկան, որ ճաշի ժամանակ մեզ համար սեղան էր պատրաստում։ Դա Ծովիկն էր, նավավարի աղջիկը։ Ահա մի էակ ևս, որ ինձ նման արթուն էր, որի վրա օրվա ջերմությունը չէր ազդում։ Բայց ի՞նչ էր շինում այդ մանկահասակ արարածը այն ծառի վրա։ Կապիկը միայն կարող էր այնպես համարձակ մի ոստից մյուսը թռչել։ Պտուղներ չէր քաղում նա. խնձորները դեռ ոչ բոլորովին հասած էին։ Նա ընտրում էր նրանցից խոշորները, իրանց ձևով կանոնավորները և ինչ-որ կպցնում էր նրանց վրա։ Ես իսկույն հասկացա այդ գործողության նպատակը։ Խնձորները այն տեսակից էին, որ հասունացած ժամանակ ստանում էին սաստիկ մուգ-կարմիր գույն, իսկ այժմ դեռ բաց-կապտագույն էին։ Նա կպցնում էր նրանց վրա զանազան ձևով մանր և գեղեցիկ տերևներ։ Խնձորները հասունացած ժամանակ, շատ հասկանալի է, որ նրանց մակերևույթի բաց մնացած տեղերը արևից կստանան կարմիր գույն, իսկ տերևներով ծածկված տեղերը կմնան սպիտակ գույնով, և այսպիսով նրանց վրա կձևանան զանազան նկարներ։ Այդ տեսակ նախշուն, հոտավետ խնձորները կոչվում են «սիրականի խնձոր»։ Առհասարակ խընձորը հայոց մեջ սիրո նշան է։ Հարսանիքների ժամանակ, ումը որ կամենում են հրավիրել, մի հատ կարմիր խնձոր են ուղարկում նրան։ Իսկ

այդ տեսակ նախշուն խնձորները մեծ աղջիկները ծածուկ ուղարկում են սիրած պատանիներին։ Բայց ո՞ւմ համար էր պատրաստում այդ փոքրիկ աղջիկը իր խնձորները։ Նա, անտարակույս, դեռ չգիտեր, թե ի՞նչ էր անում։ Երևի նա տեսել էր, թե ինչ են անում մեծ աղջիկները, ինքն էլ հետևում էր նրանց օրինակին, առանց հասկանալու իր պատրաստության նշանակությունը։ «Ահա մի անգիտակցություն ևս, մտածեցի ես, նա դեռ չիմացած, սիրո համար նվերներ է պատրաստում»... Մի՞թե ես էլ նույնը չէի անում... մի՞թե ես էլ սիրո համար պահեր չէի պատրաստում, առանց իմ սիրո առարկայի հետ ծանոթ լինելու... Բայց Ծովիկը ինձանից խելացի էր. նա գոնե ընտրում էր խնձորներից այն միայն, որը ավելի գեղեցիկ էր, որը փտած կամ որդնակեր չէր։ Իսկ ես այդ ընտրությունը չունեի, ես չգիտեի, թե իմ զոհաբերությունները որ աստիճան նպատակահարմար են... Ես հետևում էի միայն ինձանից մեծերի օրինակին, որպես Ծովիկը հետևում էր իրանից մեծերի օրինակին...

Հանկարծ սրահի մեջ բացվող դռնից դուրս վազեց մի փոքրիկ երեխա։ Դա երևի մեր հյուրընկալի որդու զավակն էր, որովհետև սաստիկ նման էր հորը։ Նա այնպիսի մի ուժգին թափով սենյակից դուրս նետվեցավ, որ, գնդակի նման իմ մոտից անցնելով, ինձ չտեսավ։ Նա նույն արագությամբ վազեց մինչև պարտեզի դուռը, մի քանի անգամ շարժեց, երբ տեսավ, որ փակ է, բարկացավ և կրկին նետվեցավ դեպի սրահը։ Այժմ միայն տեսավ ինձ և, որպես վաղեմի ծանոթ, մոտեցավ, գրկեց իմ պարանոցը։

— Եթե գնայի պարտեզը, քեզ համար ծիրան կբերեի,— ասաց ինձ։

— Ինչո՞ւ չգնացիր,— հարցրի ես, փայփայելով նրա սիրուն գլուխը։

Նա իր խոշոր, խաժ աչքերը բարձրեց դեպի ինձ և գանգատվելու եղանակով պատասխանեց.

— Դուռը փակ էր։ Դու չես իմանում ինչ սատանա է այդ Ծովիկը, երբ որ նա պարտեզն է գնում, դուռը միշտ փակում է, որ ես չմտնեմ։ Ասում է, դու ծաղիկները փչացնում ես։ Դու խո գիտես, որ ես չեմ փչացնում։

Փոքրիկի գանգատը իր քրոջ մասին էր։ Բայց ի՞նչ ասիթով այդ չարաճճիի գլխին փչեց՝ ինձ վկա բռնել, որ նա չէ փչացնում։

— Ի՞նչպես է քո անունը,— հարցրի ես։

— Քոթոթ,— պատասխանեց նա, ինքն էլ ծիծաղելով իր օտարոտի անվան վրա։

— Քոթո՞թ, ի՞նչ լավ անուն է։

— Ես էլ լավ տղա եմ,— ասաց նա մի առանձին պարծանքով։— Հայրիկը ինձ ասում է՝ դու քոթոթ ես, արջի քոթոթ, դու խո տեսնում ես, որ ես քոթոթ չեմ։

— Դու բոթոթ տեսե՞լ ես։

— Տեսել եմ, մի անգամ մեր բակում պար էին ածում։ Ո՜հ, ինչպես մաղոտ թաթիկներ ուներ։ Մոտիկ տո՛ւր իմ ձեռքերին, իմ ձեռքերը խո այնպես մաղոտ չեն։

Նա իր սիրուն ձեռքերը դրեց իմ ափի մեջ։

— Քո ձեռքերը այնպես չեն։

— Էլ ինչո՞ւ են ասում ինձ բոթոթ։

— Ես կասեմ հայրիկին, որ էլ չասեն։

Նա, փոխանակ շնորհակալության, դարձյալ գրկեց իմ պարանոցը և ջերմ կերպով համբուրեց ինձ։

— Ասա՛ հայրիկին, որ Ծովիկը սուտ է ասում. դու խո իմանո՞ւմ ես, որ ես ծաղիկները չեմ փչացնում։

— Իմանում եմ։ Բայց ի՞նչ է անում հայրիկը, երբ Ծովիկը այդպիսի սուտեր է հնարում։

— Բարկանում է, պատվիրում է, որ ինձ պարտեզը չթողնեն, որ միրգ ուտեմ։

— Հայրիկին կասեմ, որ չբարկանա. դու խելացի տղա ես, կասեմ, որ պարտեզի դուռը քո առջև չփակեն։

Նա իմ խոստումներից բավական գոհ մնալուց հետո մի այլ խնդիրք ևս առաջարկեց։

— Ասա, որ մայրիկն էլ խելացի է, նրա առջև էլ դուռը չփակեն։

— Ո՞ր դուռը։

— Սենյակի դուռը։ Հիմա այնտեղ է, դուռը փակած է։ Ես այսօր ուզեցի, որ գնամ տեսնեմ, չկարողացա...

Վերջին խոսքերը այնպիսի զգացմունքով արտասանեց փոքրիկ երեխան, որ ինձ վրա խիստ տխուր ազդեցություն գործեցին։

— Ինչո՞ւ են կողպում մայրիկին սենյակի մեջ։

— Չեմ իմանում։ Մայրիկը այնտեղ աղաղակում է, լաց է լինում... ես էլ լաց եմ լինում, երբ մայրիկը լաց է լինում...

Երեխայի աչքերում արտասուք երևաց։

— Հիմա այնտե՞ղ է մայրիկը։

— Այնտեղ է, ներսում, շատ ներսում... Հայրիկը չէ թողնում, որ դուրս գա։

Այդ միջոցին երկու աղավնիներ իջան, նստեցին սրահի վանդակապատի վրա։ Տեսնելով նրանց, փոքրիկը իսկույն մոռացավ այն ցավը, որ զգում էր իր սիրելի մոր մասին։ Նա խորամանկ կերպով նայեց իմ երեսին, աչքերը ծռմեց և նշաններով հասկացրեց ինձ, որ սուս կենամ։ Իսկ ինքը կուզեկուզ սկսեց մոտենալ թռչուններին։ Նրանք ավելի

ղզույշ գտնվեցան և, նկատելով փոքրիկ դարանակալին, Թռան, բայց շատ հեռու չգնացին, նստեցին բակի մեջ, մի կորած ծառի բունի վրա։ Մանուկը շարունակեց հետամուտ լինել, և մի քանի րոպեից հետո թե աղավնիները և թե նա այլևս չերևացին։ Ես խիստ սակավ անգամ տեսել էի մի այնպիսի աշխույժ և կայտառ երեխա։

«Տան գաղտնիքը երեխայից հարցրու», ասում է հայտնի առածը։ Հիմա ես աղոտ կերպով հասկանում էի, թե ինչու չէր երևում մեր տանտիկինը։ Անտարակույս մի պատճառ պետք է լիներ, որ նրան թաքստի մեջ էին պահում։

Երևում էր, որ Մովիկը խնձորի ծառից տեսել էր ինձ։ Վերադառնալով պարտիզից, մի գամբյուղի մեջ բերեց ինձ համար մրգերի ամենաընտիր տեսակներից և, ամբողջ գամբյուղը դնելով իմ մոտ, ասաց.

— Որից որ սիրում ես, նրանից կե՛ր։

— Բոլորը լավ է, քո քաղածը վատ չի լինի,— պատասխանեցի ես, նայելով ուղիղ նրա արևի ջերմությունից շառագունած երեսին։

Նա ժպտաց և հեռացավ, երբ նկատեց, որ Ասլանը վերադարձավ իր հոր հետ։

Տեսնելով իմ մոտ դրած գամբյուղը, նրա հայրը ասաց ինձ.

— Դուք, փոքրիկներդ, ավելի բախտավոր եք մեզանից, որ աշխարհի դարդերը չեք հասկանում...

Հետո նա դարձավ դեպի Ասլանը։

— Տեսնո՞ւմ եք, ինչպես ջահելները միմյանց հարգել գիտեն. այդ պտուղները անպատճառ Մովիկի քաղածը պետք է լինի։

Նրանք մտան սրահի մեջ բացվող դռնից և երկար ժամանակ մնացին ներսի սենյակներում։ Երբ Ասլանը դուրս եկավ, նրանից հարցրի.

— Ի՞նչ կար այնտեղ։

— Մի հիվանդ կար...— պատասխանեց նա, էլ չխոսեց։

Թ

ԳԻՇԵՐԸ ԱՎԱՆՑ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Երեկոյան դարձյալ բոլորը հավաքվեցան սրահի մեջ։ Ասլանը նստած էր իր մինդարի վրա, վարպետ Փանոսը նրա մոտ, ես իմ տեղում, իսկ տան տերը երբեմն նստում էր, երբեմն կանգնում էր, երբեմն գնում էր իր մարդիկներին զանազան պատվերներ տալու։

Փայտյա բարձր աշտանակի վրա դրած էր մի խնցեղեն ճրագ, որը

աղավնու նմանություն ուներ. նրա մեջում կապույտի ձեթ էր լցրած, իսկ կտուցից դուրս ընկած պատրույգը հանդարտ վառվելով տարածում էր աղոտ, կանաչագույն լույս իր շրջակայքում։ Ձեթից և մուխից բոլորովին սև գույն էր ստացել այդ աղավնին։

Խոսակցությունը գլխավորապես ծովակի մասին էր։ Խոսում էին նրա բնավորության վրա, արդյոք նա խաղա՞ղ է, թե անհանգիստ, տարվա ո՞ր ամիսներում սովորաբար պատահում են ալեկոծությունները. խոսում էին նավահանգիստների մասին, թե ո՞ր կողմերի կամ ո՞ր եզերքի մոտ են գտնվում, կամ ի՞նչ տեղերի հետ հաղորդակցություն ունեն. խոսում էին նավակների թվի և նրանց փոխադրած ծանրությունների քանակության մասին, թե տարվա ընթացքում ո՛րքան մթերքներ կարող են փոխադրել, այդ բոլորի մասին, իհարկե, հաշիվ ու համար տալիս էր գլխավորապես Թերզեն-Օղլին։ Նա այնպես լավ ուսումնասիրել էր ծովակը և նրա շրջակայքը, որպես մի լավ վարժապետ ուսումնասիրում է իր դասագիրքը։ Նրան ծանոթ էին ծովակի բոլոր խորշերը, բոլոր եզերքը և այն բոլոր գյուղերը, որտեղից կարելի էր ցամաքի հետ հաղորդակցություն ունենալ։ Ասլանը իր լսածներից այն եզրակացությունն էր դուրս բերում, թե երկու առագաստավոր նավեր բավական կլինեն կատարելու այն գործը, ինչ որ կատարում են բազմաթիվ նավակներն ու սանդալները։

Նրանք խոսում էին, դատում էին, վիճում էին, իսկ ես համարյա չէի լսում։ Ես չէի կարողանում մոռանալ Քոթոթի տված տեղեկություն-ները իր մոր մասին, և նրա վրա էի մտածում։ Ասլանը այնօր տան ներսի սենյակներից դուրս գալու ժամանակ ինձ ասաց, թե այնտեղ մի հիվանդ կա, դա, անտարակույս, նավավարի կինը պետք է լիներ, բայց Քոթոթի տված տեղեկությունները այդ հիվանդի դրության մասին՝ բավական կաս-կածավոր էին դարձնում նրան։ Այստեղ անպատճառ մի բան պետք է լինի, մտածում էի ես։

Մեզ ընթրիք տալուց հետո տանեցիք, այսինքն Ծովիկը և Քոթոթը, գնացին կտուրի վրա քնելու։ Գյուղացի երեխաները քնում են արևի հետ և զարթնում են նրանից առաջ։ Սրահի մեջ մեզ համար ևս քնելու անկո-ղիններ պատրաստեցին։ Սրահը, որ պատշգամբի նախնական ձևն է, շատ հարմարություն ունի ամառնային կեցության համար. այնտեղ և՛ հով է, և՛ մաքուր օդ կա, և՛ անքուն գիշերներում մարդ չէ տաղտկանում, նա-յում է աստղազարդ երկնքի վրա, զվարճանում է անթիվ լուսավորներով։ Իսկ այն գիշերը ինձ ավելի գրավում էր այն խուլ, խորհրդավոր ձայնը, որ լսվում էր օդի մեջ. դա ծովակի ալիքների ձայնն էր, որ գալիս էր հեռվից։

Հյուսնի արհեստանոցում գործը դադարել էր, այնտեղից ձայն չէր

լսվում։ Բայց արհեստանոցի բաց դռնից ճրագի լույս էր երևում։ Ծերունի արհեստավորը, երևի, դեռ չէր քնած։ Նավավարը Ասլանին և վարպետ Փանոսին տարավ այնտեղ մի քանի բաներ ցույց տալու համար։ Ես չգնացի. ես արդեն ցերեկով տեսել էի այն տախտակների և փայտերի մթերանոցը, և դրանք ինձ համար մի առանձին նշանակություն չունեին։ Ես պառկած մնացի իմ անկողնի վրա և իսկույն քունս տարավ։

Մի օտարոտի ձայն զարթեցրեց ինձ։ Ո՞րքան ժամանակ անցել էր գիշերից, չգիտեմ, բայց աքաղաղները խոսում էին։ Գլուխս վեր բարձրացրի, նայեցի իմ շուրջը։ Ճրագի ձեթը արդեն սպառվել էր, և պատրույգը երբեմն աղոտ կերպով պլպլում էր, երբեմն հանգչում էր։ Բայց սրահի մեջ բավական լույս կար. կիսալուսինը դեռ ոչ բոլորովին անհետացել էր հորիզոնից։ Նայեցի Ասլանի և վարպետ Փանոսի անկողինների վրա, նրանք դատարկ էին։ Երևում էր, որ դեռ չէին վերադարձել։ Նայեցի դեպի հյուսնի արհեստանոցը, այնտեղ դեռ ճրագի լույս էր երևում։

Օտարոտի ձայնը, որ զարթեցրեց ինձ, որքան հիշում եմ, դռան սաստիկ բախման ձայնի էր նմանում. նայեցի դեպի սրահի մեջ բացվող դուռը. նա բոլորովին բաց էր. իսկ երեկոյան, մեր քնելու ժամանակ, ես նրան փակած էի տեսել։ Գլուխս դարձյալ դրեցի բարձի վրա, բայց քնել չկարողացա։ Քանի րոպեից հետո մի մեղմ սոսափյուն, որ հագուստի խշխշոցի էր նմանում, գրավեց իմ ուշադրությունը։ Գլուխս կրկին վեր բարձրացրի և սյուների մեջ նկատեցի մի ինչ-որ անորոշ կերպարանք։ Նա սկզբում անշարժ էր, հետո շարժվեցավ և հանդարտ կերպով անցավ, առանց ամենաթեթև ձայն անգամ հանելու։ Կարծես նա օդի միջով էր գնում, և նրա ոտները գետնին չէին դիպչում։ Նա ցած իջավ սրահի սանդուղքներից, դիմեց դեպի բակը։ Այնտեղ, լուսնի լուսավորության առջև, նա ավելի որոշ կերպարանքով նկարվեցավ իմ առջև. կարմիր շիլայի շապիկը իջնում էր մինչև նրա մերկ ոտները. գլխի հյուսերը արձակ էին; նրանք կիսով չափ ծածանվում էին ճակատի վրա, իսկ մնացյալ մասը խիտ գանգուրներով ծածկել էր նրա մեջքը։ Երբ նա կանգ առեց բակի մեջ, ետ նայելով դեպի սրահը, ես տեսա նրա դեմքը. դա կնոջ գունաթափ դեմք էր, որը լուսնի բաց-կապտագույն լուսավորության առջև ավելի թախծալի արտահայտություն էր ստացել։ Նա կրկին շարժվեցավ և սկսեց դիմել դեպի պարտեզը։

Չգիտեմ սնահավատությունից, թե մի այլ զգացմունքից, իմ ամբողջ մարմնով անցավ մի սոսկալի սարսուռ։ Ինձ այնպես էր թվում, թե մեռելներից մեկը գերեզմանից հարություն էր առել և շրջում էր գիշերային լռության մեջ։ Քունը բոլորովին փախավ իմ աչքերից։ Երբեմն վեր-

մակը քաշում էի գլխիս, աչքերս խփում էի, վախենալով, մի գուցե կրկին տեսնեմ նրան, իսկ երբեմն աչքերս երկյուղածությամբ բաց էի անում, նայում էի։ Նա դարձյալ երևում էր։ Սկսեց աղոթք կարդալ. աղոթքը փոքր-ինչ հանգստացրեց ինձ։

Նա, առանց որևիցե շշուկ հանելու, հանդարտ քայլերով անցավ բակի միջով, մոտեցավ պարտեզի դռանը։ Ձեռքը տարավ դեպի փականքը և իսկույն հեռացավ, երբ նկատեց, որ դուռը փակ էր։ Հետո բակի պատի մոտով սկսեց կամաց-կամաց դիմել դեպի փողոցի դուռը և, մի քանի րոպե չանցած, բոլորովին անհետացավ։ Ո՞ւր գնաց, ես չտեսա, որովհետև երկյուղը այն աստիճանի տիրել էր ինձ, որ վախենում էի վերկենալ և նրա ետևից նայել, թե ո՞ւր է գնում։ Ի՞նչ էր այդ, երա՞զ էր, տեսի՞լք էր, թե դրդված երևակայության ցնորք։ Ես մնացի անշարժ դրության մեջ։ Կարծես ինձ ամուր կապերով կաշկանդել էին իմ անկողնի մեջ, և շարժվել չէի կարողանում։ Կարծես «ղարան» անցավ իմ վրայով և իր բոլոր ծանրությամբ ճնշեց ինձ։

Կես ժամ հազիվ անցած կլիներ, երբ կրկին հայտնվեցավ ուրվականը։ Նա կամաց-կամաց մոտեցավ, վեր բարձրացավ սրահի սանդուղքներից, նախ մի շրջան գործեց նրա պատերի մոտով, այս կողմ ու այն կողմ նայելով, որպես թե մի բան որոնում էր, հետո կանգ առեց, սկսեց նայել անկողինների վրա։ Նրա աչքերը վառվում էին, դեմքը նույնպես գունաթափ էր, որպես առաջ։

— Դուք, պարոն բժշկապետ,— ասաց նա, մոտենալով և կանգնելով իմ բարձի մոտ,— չհասկացաք իմ հիվանդությունը և հասկանալ չէիք կարող, որովհետև ես բոլորը չպատմեցի ձեզ...

Իմ երկյուղը փոքր-ինչ փարատվեցավ. դա նավավարի կինն էր և ինձ Ասլանի տեղն էր ընդունում։

— Ես բոլորովին հիվանդ չեմ, պարոն բժշկապետ,— շարունակեց նա ավելի տխուր ձայնով,— ես շատ առողջ եմ, պարոն բժշկապետ, լավ ուտում եմ, լավ խմում եմ, կարող եմ լավ ման գալ, եթե ինձ թույլ տան տանից դուրս գալ...

Նա ակնարկում էր իր ամուսնի վրա, որ նրան արգելարանի մեջ էր պահում։ Ես հիշեցի Քոթոթի խոսքերը։ Նա նստեց իմ բարձի մոտ, գլուխը խոնարհեցրեց ծնկների վրա, ձեռքով բռնեց աչքերը և մի քանի վայրկյան լուռ մնաց։ Գլխի ծամերը խառն հոսանքով ծածկեցին նրա դեմքը։ Այդ միջոցին նմանվում էր նա մի սգավորի, որ, իր սիրելիի գերեզմանի մոտ ծունկ իջած, լուռ ողբում է նրա ցավալի կորուստը։ Հետո նա գլուխը վեր բարձրացրեց, սոսկալով նայեց դեպի սենյակի դուռը և բացագանչեց հեկեկանքով.

— Դուք նրան օգնեցեք, պարոն բժշկապետ, նրան... դեռ ուշ չէ, դեռ կարելի է օգնել...

Ես կրկին սկսեցի դողալ։

— Դուք չե՞ք հավատում, պարոն բժշկապետ,— շարունակեց նա,— շտապեցե՛ք, կարելի է օգնել... դեռ մարմինը տաք է... ձեռքերը շարժում է... դեռ արյունը չէ դադարել հոսելուց...

Նա դարձյալ գլուխը ցած թողեց ծնկների վրա և երկու ձեռքով բռնեց աչքերը, կարծես զարհուրում էր մի սոսկալի տեսարանից և չէր կամենում նայել նրա վրա։ Նա այլևս չէր խոսում, ես լսում էի նրա խուլ հեկեկանքը միայն։

— Օգնեցե՛ք, պարոն բժշկապետ...— դարձյալ կրկնեց նա,— դեռ ուշ չէ... կարելի է օգնել... ինչո՞ւ չեք վեր կենում... ահա այնտեղ է... շատ հեռու չէ...

Ես մտածեցի, թե իրավ, դրսում մի որևիցե դժբախտություն պետք է պատահած լինի, և շտապեցի օգնության հասնել։ Բայց նա պինդ բռնեց իմ թևքից և, սրահի հատակը ցույց տալով, ասաց.

— Նայեցե՛ք, պարոն բժշկապետ, ահա՛ արյան շիթերը... դեռ չեն ցամաքել... Տեսնո՞ւմ եք, պարոն բժշկապետ, ես տեսնում եմ, ահա՛, նայեցեք...

Այժմ միայն հասկացա, որ խեղճ կինը ցնորքների մեջ էր տանջվում։ Ինձ նորից տիրեց մի անբացատրելի սարսափ, մանավանդ երբ նա կանգնեց և, ձեռքը դեպի սենյակի դուռը մեկնելով, ասաց.

— Այդ արյան շիթերը, այդ դռնից սկսվելով, գնում են մինչև ծովեզրը... Գիշեր էր, երբ գազանը այդ դռնից դուրս բերեց արյունաշաղախ մարմինը, որ դրած էր մաղե խարարի մեջ... Արյունը կաթկթում էր խարարից... Ես վազեցի նրա ետևից, բայց նա շտապեց և շուտով հասավ ծովեզրը... դրեց խարարը իր նավակի մեջ և սկսեց թիավարել...

Այդ միջոցին անբախտ կնոջ ձայնը խեղդվեցավ և չկարողացավ շարունակել։ Նա ձեռքը տարավ դեպի աչքերը, որ արտասուքը սրբե, բայց աչքերում արտասուք չկար։ Ես ապշած կերպով նայում էի նրա վրա։ Երևում էր, որ այդ տան մեջ կատարվել էր մի սարսափելի եղեռնագործություն, որի հետ կապված է եղել խեղճ կնոջ դժբախտությունը։ Նա կրկին մոտեցավ և նստեց իմ կշտին։ Այժմ ավելի սրտաշարժ ձայնով ասաց ինձ.

— Ես կպատմեմ ձեզ բոլորը... դուք պետք է գիտենաք բոլորը, պարոն բժշկապետ... մինչև չգիտենաք, չեք կարող բժշկել ինձ... Լսո՞ւմ եք, պարոն բժշկապետ...

— Լսում եմ,— պատասխանեցի ես մեքենաբար։

Նա շարունակեց.

— Այն օրից անցել են շատ տարիներ... Ես շատ անգամ գիշերը գնում եմ ծովեզրը, կանգնում եմ այնտեղ, կանչում եմ, երկար կանչում եմ, նա իմ ձայնը լսում է և հանկարծ հայտնվում է ալիքների միջից... Հիմա, այս րոպեիս, այնտեղից եմ գալիս, դարձյալ տեսա նրան, դարձյալ համբուրեցի նրան... Նա ամենևին չէր փոխվել, էլի այնպես էր, որպես վերջին անգամ, երբ այդ տանից խարարի մեջ դուրս տարավ նրան գաղանը... վերքից տաք արյունը դեռ հոսում էր... նվաղած աչքերով նայում էր իմ երեսին...

Նա լռեց, որպես մի հևացող հրաբուխ, իր ուժերը հավաքելու համար, որ ավելի սաստկությամբ դուրս հոսե ներսի կրակը։

— Նա մեղավոր չէր, պարոն բժշկապետ,— ասաց նա ցավալի ձայնով,— նա սիրում էր ինձ, ես էլ սիրում էի նրան... Մենք ամենափոքր հասակից սիրում էինք միմյանց... Ես դեռ աղջիկ էի իմ հոր տանը, նա դեռ պատանի էր, դեռ նոր էր սկսել թիավարել։ Լինում էր, որ ես ամբողջ գիշերը չէի քնում, նստած կտուրի վրա, սպասում էի նրան։ Նա գալիս էր, տանում էր ինձ ծովեզրը, դնում էր իր նավակի մեջ, և մենք ամառնային ամբողջ գիշերը լողում էինք ջրերի վրա... Ես գլուխս դնում էի նրա գըրկում, նա թիակը մի կողմ էր դնում, և խելացի նավակը ինքն իրան գնում էր և երբեք չէր խանգարում մեզ...

Վերջին խոսքերի միջոցին նա կարծես ամբողջ մարմնով թուլացավ, գլուխը տատանվեցավ, և ձեռքերը ընկան ծնկների վրա։

— Մեր ծնողները գիտեին այդ բոլորը, բայց ներում էին մեզ, որովհետև մենք արդեն նշանված էինք և հարսանիքի պատրաստություններ էին լինում... Այդ միջոցներում հեռու աշխարհից վերադարձավ գաղա՜նը... Նրա մասին խոսում էին, թե մի բեռն ոսկի է բերել... այդ գրավեց իմ ծնողների ագահությունը... Նրանք ինձ բաժանեցին իմ սիրածից և տվեցին գաղանին... Ես դրան էլ սկսեցի սիրել, բայց իմ սրտի մեծ մասը պատկանում էր առաջինին... Երբ ամուսինս տանից բացակա էր լինում, երբ նա Մուշի կամ Բաղեշի կողմերը բեռ էր տանում, նա գալիս էր մեր տունը... Դրացիները սկսեցին փսփսալ միմյանց հետ, և բամբասանքը հասավ ամուսնիս ականջին... Մի երեկո նա ինձ ասաց, թե գնում է Դատվանից ցորյան բերելու, ես նրա համար ճանապարհի պաշար պատրաստեցի. իմ ձեռքով տարա և տեղավորեցի նավակի մեջ։ Նա ինձ համբուրեց, նստեց նավակի մեջ և հեռացավ։ Ես ուրախ-ուրախ վերադարձա տուն։ Բայց, դու մի ասա, անիրավը խաբեց ինձ... Գիշերի կեսից դեռ նոր էր անցել, նա բախեց իմ սենյակի դուռը... ես սարսափեցա... իմ սիրելին իմ մոտ էր... Երբ մենք ուշացանք բաց անելու, գա-

դանը ոտքի մի հարվածով ջախջախեց դուռը և ներս մտավ... Իմ արտասուքը, իմ աղաչանքը չկարողացան ամոքել անգութի բարկությունը... Նա իր դանակը խկույն ցցեց «նրա» կուրծքի մեջ... տաք արյունը դուրս ցայտեց վերքից... Նա տատանվեցավ և ընկավ հատակի վրա... Հետո դրեց նրա դիակը խարարի մեջ և շտապեց տանել դեպի ծովեզրը... Գնանք, պարոն բժշկապետ, նա դեռ չէ մեռած, դեռ կարելի է նրան օգնել...

Վերջին խոսքերը արտասանեց նա բավական բարձր ձայնով, բռնեց իմ ձեռքից և համարյա ուժով աշխատում էր տանել ինձ իր հետ։

Այդ միջոցին բակում հայտնվեցավ մի այլ ստվեր, նա ցած իջավ կտուրից, ես լսեցի նրա ոտնաձայնը։ Արագ քայլերով մտավ նա սրահը։ Ես խկույն ճանաչեցի Մովիկին։ Տեսնելով մորը ինձ մոտ, բացականչեց նա.

— Ա՜խ, աստված, այդ ո՞վ բաց արավ դուռը։

Երևում էր, որ նա կտուրից լսել էր մոր ձայնը և ցած էր իջել նրան օգնելու։ Նա բռնեց գիշերաշրջիկ լուսնոտի ձեռքից և, առանց մի խոսք ասելու, տարավ դեպի իր սենյակը։ Մայրը առանց ընդդիմության հետևվեց նրան։ Մի ուրիշը նրա տեղ՝ կարող էր վախենալ, կարող էր աղաղակել, բայց մանկահասակ աղջիկը, որպես տեսնում էի, բոլորովին ընտելացած էր մոր հիվանդությանը և գիտեր, թե ինչպես պետք էր վարվել նրա հետ։ Երբ նա տարավ, հանգստացրեց մորը և դուռը կողպելով եկավ ինձ մոտ՝ ես նրանից հարցրի.

— Քո մոր հետ ամե՞ն գիշեր այդպես է պատահում։

— Երբեմն միայն,— պատասխանեց նա տխուր ձայնով,— ավելի լուսնկա գիշերներում։ Այդ ժամանակ հայրս միշտ նրա մոտ է լինում, հսկում է նրան։ Ա՜խ, ո՞ւր է գնացել այս գիշեր, չէ երևում։

— Նա, կարծեմ, հյուսնի արհեստանոցումն է։

Մովիկը դիմեց դեպի արհեստանոցը՝ հորը կանչելու համար։

— Սպասի՛ր, միասին գնանք։

Նա կանգնեց։ Ճանապարհին հարցրի նրանից.

— Քո մայրը ինչ-որ արյան վրա էր խոսում։ Այդ ի՞նչ արյուն է։

— Չեմ իմանում, նա միշտ այդ է ասում, երբ նրա հետ պատահում են այսպիսի բաներ... Հայրս չէ թողնում, որ մենք լսենք, նա մեզ հեռացնում է...

— Դու և Քոթոթը չե՞ք վախենում, երբ նա այդպես բաներ է խոսում։

— Ինչո՞ւ պետք է վախենանք։ Նա մեր մայրն է։ Բայց հարևաններր վախենում են, ասում են, թե դևերը մտն են ածում նրան։

— Նա մի՞շտ այդպես խոսում է։

— Շատ անգամ ոչինչ չէ խոսում, լուռ դուրս է գալիս սենյակից,

պտտվում է բակի մեջ, մտնում է պարտեզը, հետո գնում է ծովեզրը։ Այնտեղ ժամերով կանգնում է և երկար, անխոս նայում է ծովին։

Խե՜ղճ աղջիկ, եթե նա գիտենար, թե որպիսի ցավեր են թաքնված դժբախտ մոր սրտում։ Ես ոչինչ չասեցի։ Մենք մոտեցանք հյուսնի արհեստանոցին։ Ասլանը նստած էր ճրագի մոտ, իսկ նրա հանդեպ՝ ծերունի արհեստավորը։ Երկուսի մեջտեղում դրած էր մի լայն տախտակ, որ ծառայում էր սեղանի փոխարեն։ Տախտակի վրա դրած էին զանազան նկարներ, որոնք պատկերացնում էին, որքան ես կարողացա հասկանալ, նավի այս և այն մասների առանձին-առանձին գծագրությունները։ Ասլանը ծերունի արհեստավորին ցույց էր տալիս այդ նկարները, բացատրում էր նրանց համեմատական չափը, տարածությունը, կազմվածքը և այլն։ Արհեստավորը ուշադրությամբ լսում էր նրան։ Մի կողմում նստած էր վարպետ Փանոսը, մյուս կողմում՝ Բեդրեն-Օղլին։ Նրանք ևս երբեմն հայտնում էին իրանց կարծիքները։

Երբ Ծովինը ներս մտավ, բոլորը, գիշերային այն տարաժամ պահում տեսնելով նրան, զարմացած մնացին։ Նա մոտեցավ հորը, ինչ-որ փսփսաց նրա ականջին։ Հայրը անմիջապես դուրս եկավ արհեստանոցից։

Երևում էր, որ Ասլանը վերջացրել էր իր գործը. նա նույնպես երկար չմնաց այնտեղ, նկարները հանձնեց հյուսնին և դուրս եկավ։ Մինչև սրահը հասնելը՝ նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

— Դուք կարծում եք, որ նա կարո՞ղ կլինի պատրաստել...

— Սատանայի համար սոլ կկարե թշվառականը,— պատասխանեց վարպետ Փանոսը ծիծաղելով,— ես համոզված եմ, որ կարող կլինի պատրաստել։ Տասն տարուց ավելի, որպես աքսորյալ, Անգլիայի թիարաններում աշխատել է։ Վերին աստիճանի շնորհալի մարդ է, բացի իրանից, նա հասցրել է և մի քանի լավ աշակերտներ...

ԺԴ

ՓՈԹՈՐԻԿ

Ջերմ, ամառային գիշերը անցավ անհանգիստ կերպով. ինձ վիճակված էր լսել դժբախտ կնոջ ավետավոր պատմությունը։ Ասլանը զբաղված էր հյուսնի արհեստանոցում, նավատերն և վարպետ Փանոսը նույնպես այնտեղ մնացին։ Չնայելով այդ բոլորին, առավոտյան ստիպված էինք խիստ վաղ վերկենալ, որովհետև Ասլանը դիտավորություն ուներ նավակով Կտուց անապատը գնալ։

Աղոթարանը դեռ նոր էր սկսել պարզվել, դեռ առաջին անգամ լսելի եղավ գյուղական ժամատան կոչնակի անհամբեր հրավերը, երբ նավաստիի որոտալից ձայնը զարթեցրեց ինձ։ Նրա ձայնը զարթեցրեց և Ասլանին։ Վարպետ Փանոսը դեռ խռմփում էր։

Նավաստիի կոպտությունը բավական վրդովվեցրեց ինձ, տրտնջալով հագնվեցա և գյուղական սովորությամբ դուրս եկա փողոցը, այնտեղ բակի դռան առջևից հոսող առվակի մեջ երեսս լվանալու։ Բայց իմ տրտունջը խեղույն անտեղի երևաց, երբ տեսա, որ ամբողջ գյուղը ոտքի վրա էր։ Ծերերը, պառավները դիմում էին եկեղեցին աղոթելու, իսկ երիտասարդները դեպի իրանց դաշտային աշխատությունները։ Ես տեսա և Սոնիկին, որ, սափորը ուսին՝ վերադառնում էր աղբյուրից։

— Ես կարծեցի, որ դու գնացել ես, և շտապեցի...— ասաց նա, կանգնելով իմ մոտ։

— Առանց քեզ մնաք բարով ասելու չէի գնալ,— պատասխանեցի ես, ինքս ավելի կարմրելով ամոթխածությունից, քան թե նա։

Նա ծիծաղեց։

— Այդ ջուրը ո՞րտեղից ես բերում,— փոխեցի խոսքս։

— Հեռվից, շատ հեռվից, տե՛ս, այն բլուրի մոտից։

Նա ձեռքը մեկնեց դեպի բլուրը, որ մառայլի միջից ամենևին չէր երևում։

— Այս տարի, ասում են, շոգերի պատճառով, աղբյուրի ջուրը շատ պակասել է,— շարունակեց նա դատող մարդու եղանակով,— այնքան պակասել է, համարյա թե կաթկաթում է։ Պետք է սափորը դնել լուլայի տակին և սպասել, երկար սպասել, մինչև լցվի։ Այդ անգամ աղջիկները մեկմեկու ծամեր փետում են, չեն էլ սպասում մինչև հերթը իրանց հասնի։ Այսօր քիչ էր մնում, որ մեկի հետ կռվեինք։

Ավանց գյուղի և առհասարակ Վանա շրջակա տափարակների հողը, ողողված լինելով ծովային ջրով, պարունակում է իր մեջ շատ աղեր, որոնց պատճառով աղբյուրների ջրերը անախորժ համ ունեն, թեև ժողովուրդը գործ է ածում։ Բայց լեռներից և բլուրներից բխող աղբյուրները սքանչելի են։ Այդ էր պատճառը Սոնիկի այնքան հեռու գնալուն, որ մաքուր ջուր բերե, մանավանդ որ տանը հյուրեր կային։

Սոնիկը, որպես նկատում էի, դժվարանում էր իմ մոտից հեռանալ, ծանր սափորը ուսին կանգնած էր և խոսում էր ու խոսում, հարցնում էր, թե որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում, հարցնում էր, թե ես քանի քույր ունեմ, քանի եղբայր ունեմ, հարցնում էր, թե ես տուն վերադառնալու ժամանակ ինչ ընծաներ պիտի տանեմ քույրերիս համար և այլն։ Տեսնելով հետաքրքիր աղջկա հարցերը վերջ չունեն, ասացի նրան.

— Դու շատ հեռվից ես գալիս, Ծովիկ, բավական հոգնած կլինես, գնա տուն։

— Հոգնա՞ծ,— կրկնեց նա վիրավորվածի նման,— ես պետք է նորից վերադառնամ, այդ մեկ սափորը բավական չէ։— Նա իր շալակը ցած դրեց։

Ես երեսս լվացել, վերջացրել էի, այժմ սանրվում էի։

— Տեսնեմ այդ սանրը,— ասաց նա, ձեռքը մեկնելով։

Այդ սանրը ընծայել էր ինձ ընկերներիցս մեկը, կիսալուսնի ձև ուներ և շինված էր գոմեշի սև եղջյուրից։ Ծովիկը հիացմունքով նայում էր նրա վրա և անդադար շրջշրջում էր իր մանրիկ ձեռքերի մեջ։

— Հավանո՞ւմ ես։

— Շա՜տ սիրուն է։

— Ա՛ռ, թող քեզ լինի։

— Բայց դու առանց սանրի կմնաս։

— Քաղաքումը մի ուրիշը կգնեմ։

— Չէ, լավ կլինի, որ փոխենք իմ սանրի հետ։

— Շատ լավ կլինի։

— Բայց իմը կոտրած է, անշնորհք է։

— Թող կոտրած լինի, բայց քո սանրը ինձ համար շատ...

Նա թույլ չավեց ինձ խոսքս վերջացնել, տվեց ինձ իր սանրը, գլուխը բարեկամաբար շարժելով ժպտաց, վեր առեց սափորը և վազեց դեպի տուն։

Պատանու և աղջկա մեջ այսպիսի փոխարինությունը կարող էր բոլորովին այլ նշանակություն ունենալ, բայց պարզամիտ Ծովիկը չհասկացավ. նա միայն ուրախ էր, որ գոհացրեց ինձ և ինքը գոհ մնաց։

Ծովիկը մի զարմանալի աղջիկ էր երևում ինձ։ Որքան արդյունավոր կարող էր լինել, եթե գյուղական աղջկա այդքան աշխույժը, այդքան կենդանությունը գործ դրվեր ուրիշ, ավելի օգտավետ կրթությունների մեջ։ Մի այդպիսի խելացի աղջիկը կարող էր հրաշքներ գործել։

Երբ ես վերադարձա սրահը, բոլորը պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու։ Ասլանը մի քանի րոպեով մտավ այն սենյակը, որտեղ գտնվում էր հիվանդը և մեզ սպասել տվեց։

Մենք եկանք նավահանգիստը այն ժամանակ, երբ բավական լուսացել էր, և աղոթարանը սկսել էր շառագունել։ Նավաստին մոտեցավ ցցին, որից կապված էր նրա նավակը և, բռնելով պարանից՝ կոչեց.

— Դե՜, մոտ եկ։

Նա այնպես էր կանչում իր նավակին, որպես ձիապանը իր սնուցած

նժույգին։ Նավակը մոտեցավ եզրին։ Նա մի ոստյունով ցատկեց նավակի մեջ, որը բավական հեռու էր կանգնած։ Հետո ձայն տվեց Ծոլիկին.

— Դե՛, դու էլ։

Մանկահասակ աղջիկը, հոր օրինակին հետևելով, նույնպես ցատկեց նավակի մեջ և տեղավորեց այնտեղ մեր նախաճաշիկի համար պատրաստած պաշարը. տապակած հավեր, պանիր, սպիտակ լավաշներ և մի շիշ գինի։ Ասլանը նույնպես անցավ, բայց ես փայտի նման կանգնած մնացի ափի վրա։ Ինձ համար տախտակ դրեցին, վրայից անցա։ Կարո՞ղ եք երևակայել իմ ամոթը, իմ քրտինքը Ծոլիկի առջև։

Վարպետ Փանոսը, եզրից բարի ճանապարհ մաղթելով, Ծոլիկի հետ վերադարձավ դեպի գյուղը։ Նավակը սկսեց լողալ։ Նրա մեջ տարածված էր մի փոքրիկ գորգ, որի վրա նստեցինք ես ու Ասլանը։

Ծովը հանդարտ էր։ Նավակը լողում էր առանց օրորվելու։ Առաջին անգամն էր, որ ես ծովային ճանապարհորդություն էի անում, և իմ ուրախությանը չափ չկար։ Ասլանը նույնպես լավ տրամադրության մեջ էր երևում, բայց լուռ էր։ Նա գտնվում էր մի տեսակ հափշտակության մեջ։ Անտարակույս, ծովային սքանչելի տեսարանը չէր, որ իր գեղեցիկ տեսարաններով նրա ուշադրությունը գրավեր։ Ո՞վ գիտե, ի՛նչ բանի վրա էր մտածում նա։ Մտածո՞ւմ էր արդյոք այն բանի վրա, որ նրա մշտական ցնորքն էր, որի մասին շատ անգամ խոսացել էր ինձ հետ, թե պետք է արդյունավոր կացուցանել ջրային այդ մեծ ավազանը և, զարգացնելով նրա վրա կանոնավոր նավագնացությունը, պետք է ավելի սերտ կապերով միացնել շրջակա գավառների հարաբերությունները։ Մտածո՞ւմ էր արդյոք այն բանի վրա, որը ինձ բոլորովին անկարելի էր թվում, թե պետք է մի ջրանցք բաց անել և, սկսելով այդ ծովի արևմտյան ափերից, հասցնել մինչև Եփրատ (Արածանի) գետը, որը ճեղքելով անցնում է Մուշի ամբողջ դաշտի երկարությամբ և, վերջը խառնվելով Տիգրիսի հետ, թափվում է Պարսից ծոցը։ Այսպիսով մի ճանապարհ կբացվեր Հայաստանի սրտից, որը, Արաբական ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջնորդությամբ կկապեր այդ սիրտը Հնդկաստանի հարուստ հայ գաղթականության հետ[23]։ Ի՞նչ էր մտածում նա, ես չգիտեմ և անկարող էի գիտենալ։ Այսքանը միայն ինձ հայտնի էր, որ նա մանր բաների վրա մտածելու սովորություն չուներ։ Ինձ հայտնի էր և այն, որպես նախընթաց օրը խոսեց սրբազնության՝ առաջնորդի հետ և նրանից հանձնարարական թուղթ ստացավ, նա գնում էր Կտուց անապատը՝ այդ կղզու մեջ պահված մագաղաթները հետազոտելու համար։ Արդյո՞ք այդ ևս մի պատրվակ չէր, որի մեջ թաքնված էին այլ նպատակներ...

Ես էլ լուռ էի, բայց ես ջրանցքի, նավագնացության և ծովի վրա

չէի մտածում. իմ մտածումները շատ անմեղ էին, ես մտածում էի միայն Տոլիկի վրա։ Մտաբերում էի, թե ինչպես նա միջօրեի սաստիկ տոթի ժամանակ, ծառերի ճյուղերի վրա բարձրացած, նախշում էր խնձորները, մտաբերում էի, թե ինչպես գիշերային լռության ժամանակ, լսելով մոր ձայնը, նա ցած իջավ կտուրից, տարավ, հանգստացրեց դժբախտ մորը, մտաբերում էի, թե ինչպես առավոտյան, երբ մարդիկ դեռ նոր էին զարթել, իսկ նա վերադառնում էր հեռավոր աղբյուրից, մտաբերում էի նրա սրտագին խոսակցությունը, և վերջապես՝ կտրած սանրը... և ամաչում էի Ասլանից, հանել այդ թանկագին հիշատակը, նայել, երկա՞ր նայել նրա վրա... Այդ բոլոր հիշողությունները, որոնց մեջ փայլում էր կայտառ աղջկա սիրտն ու հոգին, պատկերացնում էի իմ մտքի մեջ, և համեմատություն էի անում նրա, Մարոյի և Սոնայի մեջ...

Այդ համեմատությունը երկար զբաղեցրեց ինձ, մինչև հեռվից, նուրբ մշուշի մեջ, նշմարեցի Կտուց կղզին։ Սկսյալ երեխայությունից, այնքան զարմանալի պատմություններ էի լսել այդ կղզու անապատականների մասին, որ ցանկանում էի շուտ տեսնել նրանց, համբուրել նրանց սուրբ աջը և առնել նրանց փրկարար օրհնությունը։ Լսել էի, թե ինչպես նրանք իրանց փիլոնները տարածում էին այդ ծովի ալիքների վրա, կատաղած ալիքները իսկույն հանդարտվում էին, և նրանք նստում էին փիլոնի վրա, որը, որպես մի ամրակազմ լաստափայտ, լողում էր ջրի երեսին և տանում էր սուրբ հայրերին, որտեղ որ նրանք ցանկանում էին։ Լսել էի, թե ինչպես նրանք մոտենում էին իրանց կղզու ափերին, կանչում էին, և ձկները, նրանց ձայնը լսելով, ուրախ-ուրախ վազում էին դեպի եզրը, և նրանք ձեռքերը մեկնում, բռնում էին ձկներին, նայում էին նրանց վրա, զվարճանում էին և կրկին թողնում էին ջրերի մեջ ազատ ու անհոգ ապրելու։ Վերջապես, ի՞նչ հրաշալիք ասես չէի լսել նրանց մասին և, այդ բոլորը մտաբերելով, իմ սիրտը լցվում էր սրբազան ջերմեռանդությամբ, և ես ինձ անչափ երջանիկ էի համարում, որ պիտի տեսնեմ սուրբ հայրերին։

Նավաստին, երևի, ոչ մի բանի վրա չէր մտածում, նա նիրհում էր։ Թիկն տված նավակի կողքին, պառկել էր նա և երբեմն, քնի միջից, մեքենաբար շարժում էր թիակը, որ ձեռքից բաց չէր թողել։ Հնազանդ նավակը գիտեր իր գործը, գնում էր նույն ուղղությամբ, որ սկզբից նրա տերը նախագծել էր նրա համար։ Ծովը խաղաղ էր։

Բայց խաղաղությունը երկար չտևեց։ Հարավային քամին, որ սկսեց փչել արևի ծագելուց հետո, սկզբում մեղմ էր, հետզհետե սաստկացավ։ Ծովի հանդարտ մակերևույթը սկսեց հուզվել։ Նավաստին չէր նկատում այդ փոփոխությունը, նա, դեռ աչքերը խփած, շարժում էր ձեռքերը,

որպես հոգնած, քնով ծանրացած մայրը, կես-գիշերին, մեքենաբար շարժում է անհանգիստ երեխայի օրորոցը։ Ասլանը առեց թիակը նրանից և հմուտ ձեռքով սկսեց ինքը թիավարել։ Նավաստին ոչինչ չզգաց։

Ալիքները այն աստիճան բարձրացան, որ ջուրը այժմ սկսել էր ցայտել նավակի մեջ։ Նավաստին զարթնեց։ Նա հորանջելով գլուխը վեր բարձրացրեց, ձեռքով շփեց ճակատը, կարծես աշխատում էր բռնի կերպով քունը փարատել իր աչքերից։ Նա զարմացած նայեց իր շուրջը։ Նեմրութ և Գրգուռ լեռների գագաթների վրա երևում էին մոխրագույն ամպեր։ Մշուշը պատել էր այն կողմը, որը, հետզհետե մռայլվելով, թանձր մառախուղի կերպարանք էր ստանում։ Այդ տեսնելով, նավաստի հաստ, շագանակի գույնով շրթունքները հեզնաբար ետ քաշվեցան և երևան հանեցին նրա խոշոր, սպիտակ ատամները։

— Օ՜-հո՜,— բացականչեց նա,— շուտով մի լավ փոթորիկ կունենանք...

Մառախուղը հարավային կողմից սկսեց ավելի և ավելի տարածվել և բռնեց հորիզոնի մեծ մասը։ Բայց աղոթարանի կողմից նոր ծագող արեգակը ծիծաղում էր։ Երբեմն կաթկաթում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ, թեև մեր վրայի երկինքը դեռ պարզ էր։ Ջերմ և հեղձուցիչ գիշերից հետո այդ երևույթը այդ կողմերում անսովոր բան չէր։

Ասլանը դեռ ուժեղ կերպով թիավարում էր։ Նավաստին կանգնած նայում էր նրա վրա և, կարծես, չէր ուզում զրկել նրան այդ փոքրիկ զվարճությունից։

— Շուռ տո՛ւր դեպի աջ,— նկատեց նա,— աշխատիր մոտենալ եղերքին, եթե ոչ, հորձանքների մեջ կընկնենք։

Հետո դառնալով ինձ՝ հարցրեց.

— Դու լողալ իմանո՞ւմ ես։

— Ոչ,— պատասխանեցի ես։

— Երբ մի քանի րոպեից հետո այդ նավակը ջրի տակը կգնա, դու բռնիր այստեղից։— Նա սառնասրտությամբ ցույց տվեց իր գոտին։

Ես սոսկացի։

Նավաստին անվրդով կանգնած էր և ոտքը դրել էր նավակի կողքի վրա, կարծես նրա զորավոր ճնշումով աշխատում էր պահպանել նավակի հավասարակշռությունը, որը այդ միջոցին, մի փայտյա կոտրած շերեփի նման, ծփում էր զայրացած կոհակների մեջ։ Հարավային տաք քամին, որը, անցնելով Միջագետքի արևակեզ անապատներից և փոքր-ինչ զովանալով Տավրոսի լեռների վրա, հասնում էր մինչև այստեղ, այդ բոթաբեր քամին, ավելի և ավելի սաստկանալով, փոքր էր մնում, որ փշրեր բարակ ձողը, որի գլխին, աղմուկ բարձրացնելով, ծածանվում էր Բերլին-Օղլու կարմիր և սև գույնով դրոշակը։

— Տուր ինձ թիակը, դու հոգնեցար,— ասաց նա Ասլանին, առնելով նրա ձեռքից թիակը։— Իսկ դու, իմ գառնուկ, անգործ մի մնա, վեր առ այդ գոտը և ջուրը դուրս ածիր։

Ես վեր առի փայտյա գոտը, սկսեցի դուրս ածել ջուրը, որ այդ ժամանակ ավելի առատությամբ թափվում էր նավակի մեջ։

Արեգակը այժմ բոլորովին ծածկվեցավ։ Մառախուղը, հետզհետե աճելով, ընդարձակվելով, բռնել էր ամբողջ հորիզոնը։ Մի քանի քայլ հեռու ոչինչ չէր երևում. կղզին անհետացավ մեր աչքերից։ Անձրևը սկսեց սաստկանալ։ Վերևից հեղեղ, ներքևից ալեկոծություն։

Երբեմն լսվում էր զանգահարության մեղմ ձայն, որը խլանում էր քամու կատաղի մռնչյունի մեջ։ Զանգակի այդ տխուր հնչյունները լսելի են լինում միայն հանդիսավոր թաղումների ժամանակ։ Այդ ձայնը ինձ վրա խիստ սոսկալի ազդեցություն գործեց։ Մի՞թե շուտով պիտի կատարվեր մեր թաղումը, մի՞թե շուտով պիտի պատռվեր ջրային անդունդը և մեզ տաներ սառն գերեզմանի մեջ։

Ասլանը մտահույզ էր։ Նավաստին եռանդով մաքառում էր փրփրած ալիքների հետ։ Իմ մեջ սիրտ չէր մնացել։

— Այդ ի՞նչ զանգակի ձայն է,— հարցրեց Ասլանը։

— Այնտեղ, կղզու մեջ, աղոթում են,— պատասխանեց նավաստին։— Աբեղաները սովորություն ունեն սաստիկ ալեկոծությունների ժամանակ մոտենալ ափերին և խմբով թափոր կատարել։

— Ուրեմն մո՞տ ենք կղզուն։

— Շատ հեռու չենք։

Ես փոքր-ինչ հանգստացա։

Պետք էր նավակի մեջ գտնված բոլոր ծանրությունները ածել ծովը։ Նավաստին նետեց կողովը, որի մեջ զանազան մրգեր էր տանում աբեղաների համար։ Տանձերը, խնձորները մի քանի վայրկյան ծփացին կոհակների վրա, հետո անհետացան։ Նետեց հացի պաշարը, որ Ծովիկը դրել էր մեզ համար։ Ասլանը նետեց նորին սրբազնությունից իբրև հիշատակ ստացած փղոսկրյա «տիրուհին»։ Ես էլ հիմարացա, նետեցի ձեռքիս փայտյա գոտը։

— Խելացի բան արար,— նկատեց ինձ նավաստին ժպտելով։

Ամեն րոպե սպասում էինք խորասույզ լինելու։ Երբ մոտեցանք մի կողմից կղզուն, մյուս կողմից ծովափին, նավաստին ասաց.

— Վտանգը պետք է անցած համարել։

— Ընդհակառակը, հենց այժմ է գլխավոր տագնապը,— նկատեց նրան Ասլանը։

— Ինչո՞ւ

— Այժմ քամին փչում է արևմուտքից, և ալիքները մղում են դեպի արևելք, այսինքն՝ դեպի մերձակա ծովեզրը. շուտով մեզ կհեռացնեն կղզուց և, նավակը զարկելով ցամաքի ժայռերին, կփշրեն։

— Ես պիտի թողնեմ, որ տանեն և փշրեն։

Նա առաջարկեց թողնել նավակը և լողալով անցնել կղզին, որը ավելի մոտ էր, քան թե ցամաքը։

— Ես նպատակ չունեմ թրջված կատվի նման վանքը մտնել,— պատասխանեց Ասլանը։

— Ուրիշ հնար չկա։

— Կա։

— Նավակը շուտով մեզ հետ կփշրվի ժայռերի վրա։

— Եթե այդ ուղղությամբ տանենք, չի փշրվի։

— Այնտեղ ուժգին հորձանք կա։

— Հենց այդ հորձանքը կազատե մեզ։

— Դուք համոզվա՞ծ եք։

— Ինչպես երկու անգամ երկու...

— Տեսնենք...

Գիտությունը և փորձը վիճում էին միմյանց հետ։ Ասլանը, նայելով ալիքների ուղղությանը, քամու ընթացքին, այդ համոզմունքն էր կազմել։ Իսկ նավաստին, հիմնվելով իր փորձերի վրա, բոլորովին հակառակ կարծիք էր հայտնում. նա դարձյալ առաջարկում էր թողնել նավակը և լողալով ընկնել կղզին։ Թե՛ այսպես, թե՛ այնպես, տագնապը մեծ էր։

Նավաստին դադարեց վիճել, նա թեորիայի մարդ չէր։ Հանկարծ այն տեսանք, որ նա, նավակից կապած երկայն պարանի ծայրը ձեռքին բռնած, նետվեցավ ջրի մեջ։ Սկզբում բոլորովին խորասույզ եղավ նա, մի ծանր խարսխի նման, որը, դեպի հատակը գնալով, կանգնեցնում է մրրկածուփ նավը։ Ես սաստիկ վախեցա, կարծում էի, թե կորավ նա։ Բայց քանի րոպեից հետո կրկին հայտնվեցավ նա և սկսեց լողալ դեպի կղզին, իր ետևից քարշ տալով նավակը։

Ասլանը շվարած մնաց։

Կղզին այժմ պարզ երևում էր։ Մառախուղի միջից ես նշմարում էի աբեղաների մռայլ կերպարանքները, որոնք, ափի մոտ կանգնած, իրանց չերմեռանդ, աղերսավոր ձեռքերը տարածել էին դեպի երկինքը։

Մի քանի անգամ ալիքները այնպես սաստկությամբ անցան նավակի վրայից, որ փոքր էր մնում, մի թեթև փետուրի նման, մեզ ողողելին և իրանց հետ տանեին։ Ես բնազդմամբ բռնեցի դրոշակի թույլ ձողից։ Ասլանը ծիծաղեց։

— Մի վախիր,— ասաց նա,— կղզին մոտ է։

— Բեռլեն-Օղլու ջանքերն իզուր անցան,— հանկարծ խոսքը փոխեց նա, և մի անսովոր անհանգստություն երևաց նրա դեմքի վրա։— Պարանը կտրվեցավ...

Այնուհետև ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ կատարվեցավ մեզ հետ, ես մինչև այսօր էլ չեմ կարողացել ճիշտ կերպով պատկերացնել իմ մտքում։ Այնքանը միայն աղոտ կերպով հիշում եմ, որ կոհակները կրկին բարձրացան, և ես, ինչպես երազի մեջ, զգացի, որ նավակը այլևս իմ ոտների տակին չէր․ ես ընկղմված էի ջրի մեջ, մրրկածուփ ալիքները խաղացնում էին ինձ, երբեմն դեպի հատակը տանելով, երբեմն դեպի վեր բարձրացնելով, և այդ ժամանակ, կարծես մի աներևույթ զորություն ինձ պինդ բռնած ուներ։ Երկար մենք տարուբերվում էինք ջրային տարերքի մեջ, բայց զորությունը ինձանից չէր բաժանվում։

Այդ զորությունը ինձ դուրս հանեց կղզու վրա, բոլորովին անզգայացած և կիսաշունչ դրության մեջ։ Եվ դա ուրիշ ոչ ոք չէր, բայց միայն իմ ազատիչը, իմ բարեկամը՝ Ասլանը։ Երբ աչքերս բաց արի, երբ փոքրինչ ուշքի եկա, ինձ մի խումբ աբեղաներից շրջապատված գտա։ Նրանք անդադար փառք էին տալիս աստծուն, որ ազատվեցանք։

ԺԱ.

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏ

Աբեղաները մեզ տարան իրանց վանքը և հանգստացրին։ Խուցերից ամենահարմարը պատրաստեցին մեզ համար, իսկույն կրակ վառեցին, տաքացանք և սկսեցինք բուխարու առջև մեր հագուստները չորացնել։ Բեռլեն-Օղլին չեկավ մեզ հետ, նա մնաց կղզու ափերի մոտ՝ տեսնելու, թե ի՞նչ եղավ իր նավակը։ Ասլանը նրան ոչինչ չասաց, գոնե իբրև բժիշկ չարգելեց նրան, որ այնպես թրջված հագուստով կարող էր հիվանդանալ, մանավանդ որ մրրիկը դեռ չէր դադարել, և սաստիկ ցուրտ քամի էր փչում։ Եվ եթե մի բան ասելու լիներ, նա հազիվ թե կլսեր բժշկի խորհուրդը։ Նրա սիրելին, նրա նավակը չկար։

Ոչ մի անգամ կրակը ինձ այնքան ախորժելի չէր երևացել, որպես այնօր, չնայելով որ քամին բուխարու երդիկից փչում էր, և փոքրիկ խուցը լցված էր ծխով։ Ես ամբողջ մարմնով դողում էի, բայց կրակի ջերմությունը ինձ նորից կյանք տվեց։

Երբ ես բավական զգաստացած էի զգում ինձ, իմ առաջին հոգսը եղավ տեսնել, արդյոք Ծովիկի տված կոտրած սանրը ինձ մո՞տ էր, թե մնացել էր ծովի մեջ։ Ո՜րքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ ձեռքս

տարա ծոցս, տեսա սանդրը իր տեղումն էր։ Այդ ժամանակ Ասլանն էլ ձեռքը տարավ իր ծոցը, բայց դուրս հանեց մի այլ բան։ Դա նորին սրբազնության առաջնորդի հանձնարարական թուղթն էր, որի գրությունը թրջվելով, համարյա թե եղծվել էր։ Նա տվեց այդ թուղթը աբեղաներից մեկին, որ մնացել էր մեզ մոտ սպասավորելու, և ասաց.

— Խնդրեմ այդ թուղթը ցույց տվեցեք ձեր վանահորը, դա նորին սրբազնության առաջնորդի ինձ տված թուղթն է, թեև դժվարությամբ է կարդացվում, բայց դարձյալ կարելի է որոշել, թե ի՛նչ նպատակով ես եկել եմ ձեր վանքը։

Աբեղան, նորին սրբազնության անունը լսելով, մի առանձին պատկառանքով առեց թուղթը, նայեց նրա վրա, երևի աշխատեց մի բան կարդալ, այս կողմ ու այն կողմ շուռ տվեց և, մի երևելի գյուտ արածի նման, վերջապես ասաց.

— Այդ սրբազանի կնիքն է։

Աբեղան հեռանալուց հետո, ես ու Ասլանը մնացինք խուցի մեջ միայնակ։

— Պետք է մի տաք բան խմել,— ասաց Ասլանը,— գոնե մի փոքր գինի լիներ։

— Մի՞թե այստեղ գինի չի լինի,— հարցրի ես։

— Հազիվ թե։

Ասլանի ասածը ուղիղ դուրս եկավ։ Երբ աբեղան վերադարձավ և հայտնեց վանահոր կողմից կատարյալ պատրաստականություն կատարելու մեր փափագները, մենք հարցրինք գինու մասին։ Նա շփոթված մնաց և, երկար մտածելուց հետո, պատասխանեց.

— Կարծեմ պետք է, որ մի քիչ գտնվի. վանահայրը կես շիշ պահած ուներ «բաժակի» համար։

Հետո նա նստեց մեզ մոտ, սկսեց մի առանձին հոգածությամբ պատմել, թե շատ անգամ մեծ դժվարություններ են կրում, երբ «բաժակի» գինին սպառվում է, և վանահայրը համարյա միշտ մի հրաշքով է ձեռք բերում, որ սուրբ խորհուրդը կատարվի։ Եվ ավելացրեց, թե ինքը չէ իմանում ե՞րբ կամ ի՞նչ ժամանակ է պատահել, բայց լսել է, որ Վան քաղաքի մոտ մի վանք կա, որ կոչվում է «Կռունկի վանք». մի անգամ սուրբ խորհուրդը կատարելու միջոցին պատարագիչ հայր սուրբը տեսնում է, որ գինի չկա և, չկամենալով ընդհատել պատարագը, մինչև գնային, գտնեին և բերեին, նա սկսում է աղոթել։ Հանկարծ, աստուծո հրամանով, մի կռունկ թռչելով ներս է մտնում տաճարի լուսամուտից և, իր կտցի մեջ բռնած, բերում է խաղողի մի ողկույզ։ Նա ուղիղ մոտենում է սուրբ խորհրդի սեղանին. պատարագիչը առնում է նրա կտուցից ող-

կույրը և թաղում է սիրհի մեջ։ Այն օրից այդ վանքը կոչվեցավ «Կառնիկի վանք»[24]։

Աբեղայի պատմությունը բավական էր, որ թե՛ ես և թե՛ Ասլանը հրաժարվեինք մեր բաղձանքից և նրանց այնպիսի մի դժվար դրության մեջ չդնեինք, որ ստիպված լինեին թռչունների միջոցով գինի ստանալ, թեև նրա պատմությունը այդ նպատակով ասված չէր, այլ ավելի այն նպատակով, որ երիտասարդ աբեղան ցույց տա, թե ինքն էլ մի բան գիտե։

— Մեր վանքումը,— ասաց նա,— ոչ մի ըմպելիք չէ գործածվում, բացի ջրից։ Ուխտավորներին անգամ արգելված է իրանց հետ ըմպելիքներ բերել։

Այդ միջոցին լսելի եղավ ճաշվա ժամի կոչնակի ձայնը։ Թեև այդ անապատը եկողը պետք է հետևեր վանական բոլոր կանոններին, բայց աբեղան, խնայելով մեզ, մեր հետ պատահած դժբախտության պատճառով, չպահանջեց մեզանից իսկույն եկեղեցի գնալ, այլ, ներողություն խնդրելով, ինքը հեռացավ, խոստանալով, որ պատարագը վերջացնելուց հետո դարձյալ կգա և մեզ կտանի սեղանատունը ճաշելու։

Խուցը, որ պատրաստել էին մեզ համար, իհարկե, վանքում գտնըված ամենամաքուր, ամենահարմարավոր օթևաններից մեկն էր։ Բայց դա ևս ուրիշ ոչնչի նման չէր, եթե ոչ մի մթին հավաբունի նման։ Հատակը ծեփած էր կավով, որի վրա, իբրև սփռոց, տարածել էին պրտուներից և ճահճային բույսերից գործած մի հասիր (փսիաթ)։ Բայց մեզ պատվելու համար՝ ավելացրել էին նրա վրա և մի հին կապերտի կտոր։ Պատերը շինված էին անտաշ քարերից, որոնց միացնող շաղախը, դարերի ընթացքում, խոնավությունից փտելով, հողմահարվելով, ցած էր թափվել, և քարերի մեջտեղում բացվել էին այլանդակ ճեղքեր ու խոռոչներ։ Այդ մթին խոռոչները խիստ հարմար պատսպարան էին ամեն տեսակ միջատների և սողունների համար։ Բայց ես վախենում էի միայն կարիճներից և օձերից։ Նրանց փոխարեն հայտնվեցավ մի մոխրագույն մուկ, որը, ինչպես երևում էր, այնքան ընտելացած էր այդ խուցի նախկին բնակչի հետ, որ ամենևին չէր խորշում մարդկանց ներկայությունից։ Նա դուրս եկավ, մի արագ շրջան կատարեց նեղ խուցի մեջ, անցավ իմ և Ասլանի մեջտեղից, հետո կանգ առեց, սրածայր դնչիկը վեր բարձրացրեց, ուշադրությամբ նայեց մեզ վրա և, կարծես ճանաչելով, որ իր սիրելի հայր սուրբը չենք, մի առանձին տհաճությամբ հեռացավ և կրկին մտավ իր խոռոչի մեջ։ Մկները ազատ կերպով թագավորում էին այնտեղ, որովհետև վանքում կատու չէին պահում։ Չէին պահում և ոչ մի անասուն, մինչև անգամ հավեր, որոնք գոնե կոչնչացնեին միջատներին։

Խուցը մութն էր։ Եթե բուխարու մեջ վառվող կրակը չլիներ, մենք գուցե ճրագի կարոտություն կզգայինք։ Երկու նեղ լուսամուտներ, որոնց բարձրությունը երկու թզաչափ և լայնությունը մեկ թզաչափ հազիվ կլինեն, բացված էին միմյանց մոտ, սենյակի այն գծի ներքև, որտեղ առաստաղը միանում էր պատի հետ։ Այդ բարձր ծակերից ստացվող լույսը հատակին չէր հասնում։ Այդ տեսակ լուսամուտներ կարելի էր տեսնել բանտերում միայն։ Բայց այնտեղ հասկանալի է նրանց նշանակությունը, թե ինչու լուսամուտները մի քանի անգամ բարձր, քան թե մարդու հասակը, վերևից են բաց անում։ Որպեսզի բանտարկյալները հնար չգտնեին փախչելու։ Իսկ այստեղ ի՞նչ նշանակություն ունեին։

— Չե՞ս իմանում,— բացատրեց Ասլանը,— այդ նրա համար են լուսամուտները այդքան նեղ և բարձրից բացված, որպեսզի այդ խուցերի մեջ բնակվող աբեղաները չհրապուրվեն դրսի տեսարաններով, այլ կենտրոնանան իրանց հոգևոր մտածությունների մեջ։

Դա մի սոսկալի անձնուրացություն պետք էր համարել, որ մարդիկ կամավ զրկում են իրանց աստծու գեղեցիկ աշխարհի վրա նայելուց, մանավանդ մի այնպիսի գեղեցկության, որպես էր շրջապատող ծովը իր սքանչելի տեսարաններով։

Բոլոր խուցերը, որոնց թիվը հարյուրից ավելի կլիներ, այդ ձևով էին շինված։ Նրանց դռներն անգամ չէին բացվում դեպի դուրսը, որտեղից կարելի կլիներ մի բան տեսնել։ Դռները բացվում էին մթին լաբյուրինթոսի նման ոլոր-մոլոր նրբանցքների մեջ, ուր ցերեկով ևս պետք էր ճրագով ման գալ, գլուխը չկտրելու համար։ Այստեղ էին բնակվում աշխարհից անջատված ճգնավորները։ Բայց զարմանալին այն էր, որ շատերը նրանցից, այդ գերեզմանի պես խավար խցիկները ավելի փափուկ, ավելի վայելչական համարելով, թողել, հեռացել էին և կղզու ժայռերի մեջ իրանց ձեռքով այրեր էին փորել, նրանց մեջ էին բնակվում, բոլորովին զրկելով իրանց մարդիկների հետ հաղորդակցությունից։ Դրանց թվումն էր և վանահայրը, որը խիստ հազիվ անգամ էր հայտնվում միաբանության մեջ և որի մասին զանազան հրաշքներ էին պատմում։ Իսկ այնօր մեր պատճառով ցած էր իջել իր քարայրից։

Գալով այդ անապատը, ես բոլորովին ուրիշ բան էի սպասում տեսնել. գեղեցիկ, մաքուր խուցեր՝ լի օդով և լույսով, ծովահայաց սրահակներ՝ զովարար պատշգամբներով, խուցերի մեջ ամեն հարմարություններ՝ գրելու և կարդալու համար, պահարաններ լի սրբազան գրքերով, պատերը զարդարված սուրբ հարց պատկերներով, որոնք գործել են եկեղեցու և հայրենիքի համար, մի խոսքով, ես սպասում էի տեսնել խաղաղ և վայելուչ կյանքը կրոնավորի, որ, հեռացած աշխարհի աղմուկից, իր լռին

առանձնության մեջ ևս իրան շրջապատում է այն առարկաներով, որ զարթեցնում են նրա մեջ սուրբ, հոգևոր զգացմունքներ, որ զարգացնում են նրա միտքը երկնային վսեմ գաղափարներով, որ ազնվացնում են նրա սիրտը մարդասիրական բարձր առաքինություններով։ Դրանց փոխարեն ի՞նչ էի տեսնում. մերկ, մռայլ խղիկներ, զուրկ օդից և լույսից, ողորմելի օթևաններ, բոլորովին զուրկ կարասիներից։ Երևում էր, որ թուղթը, գրիչը, գիրքը երբեք այդ կացարաններում մուտք չէին գործել։

Մեզ համար պատրաստած խուցի մեջ պատուհանում դրած էր միայն մի ցեցակեր փոշեթաղ սաղմոս, փայտյա կազմով, որ պատած էր սև կաշիով։ Ո՞վ գիտե, որ ժամանակի տպագրության գործ էր այդ գիրքը։ Դա էր միակ առարկան, որ իր վրա ուշադրություն էր դարձնում։ Ոչ մի պահարան չկար, երևի նրա համար, որ սեփականությունից զուրկ աբեղաները չմոլորվեին սատանայից, իրանց համար պահեստի տեղեր ունենալով։

— Այն տեսակ կրոնավորներ,— ասաց Ասլանը,— որ անապատների առանձնության մեջ զբաղվեին մտավոր կյանքով, ուսումնասիրեին կրոնի վարդապետությունը, պարապեին գրավոր աշխատություններով, այդ տեսակ կրոնավորներ, մեր պատմության ամբողջ ընթացքում, միշտ բացառություններ են կազմել։ Եվ ցավալին այն է, որ դրանք բատ մեծի մասին հալածվել են իրանց դասակիցներից, համարվելով իրանց ուխտին անհարազատ անդամներ։ Ահա ոչպես է բողոքում հինգերորդ դարու ամենալավ աբեղաներից մեկը, Եղնիկը, իր ժամանակի կրոնական ուղղության դեմ։ «Մեր բերանները հոտել են պաս պահելուց, և մեր լեզուները բթացել են սաղմոսներ երգելուց, իսկ այն, որ պահանջում է մեզանից աստված, սեր և խոնարհություն, այն մենք չունենք. միայն մեր շրթունքներով ենք սիրում աստծուն, և այդ աշխատանքը իզուր է։ Անասունների միս չեն ուտում (աբեղաները), բայց իրանց եղբորը անհաց կերպով հեղեղում են, գինի չեն խմում, բայց իրանց հոգին արյունով շաղախում են, ամուսնացածներին ատում են, բայց իրանք իրանց պիղծ խորհուրդներով միշտ պոռնկություն են գործում. հացատների վասն են հազնում, բայց ագահությունից այրվում են. այդպիսիններից պետք է փախչել և ոչ թե նրանց հետ հաղորդակցություն ունենալ»[25]...

— Դրանք,— առաջ տարավ Ասլանը,— որոնց նկարագրում է Եզնիկը, իհարկե, պետք է նրա ժամանակի կեղծավորները և փարիսեցիները համարել, որոնք բարեպաշտական դիմակի ներքո սնուցանում էին ամենաանբարոյական կրքեր, թեև այդ կեղծավորները ամեն ժամանակ մեծամասնություն են ներկայացրել։ Բայց ամենավնասակարը միշտ այն է եղել, երբ այդ աբեղաները անկեղծությամբ են վերաբերվել իրանց ուխ-

տին։ Որովհետև սպանել, ամեն զորությունից զրկել մարմինը մշտական պահով, ծոմով և խիստ ճգնություններով, որ նա անընդունակ լինի որևից ցանկության՝ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ, մի տեսակ հոգևոր բարբարոսություն։ Ամեն օր, ամեն ժամ, անդադար միևնույն աղոթքների կրկնությամբ բթացնել միտքը և զգայուն, մտածող էակից դարձնել մի տեսակ անգիտակցական մեքենա՝ դա կատարյալ հոգեսպանություն է։ Այդ բոլորը միշտ կատարվել է մեր անապատներում, նույնը կտեսնեք և այստեղ։ Այդ բոլորը կատարվել է մարմնի, հոգու և սրտի վատ ցանկությունները սպանելու նպատակով։ Բայց երբ մարմինը, հոգին և սիրտը բռնի միջոցներով անընդունակ են դարձնում վատ ցանկությունների, շատ բնական է, որ նրանք, միևնույն ժամանակ, կկորցնեն և լավ ցանկությունների ընդունակությունը։ Մարդը այդ դեպքում կդառնա մարմնով կենդանի դիակ, իսկ հոգով՝ ապուշ, եթե չասենք խելագար։

Ասլանի դատողությունները շատ գեղեցիկ էին, բայց ես քաղց էի զգում։ Ծովային սառն բաղանիքը, որ անլկածության շնորհիվ վայելեցինք մենք, սաստիկ բաց էր արել իմ ախորժակը։ Ես այժմ ոչինչ բանի մասին չէի ափսոսում, որ կորցրինք ծովի մեջ, այլ ափսոսում էի միայն այն տապակած վառյակների և սպիտակ լավաշների մասին, որ Ծովիկը թաշկինակի մեջ կապել և յուր ձեռքով տեղավորել մեր նավակի մեջ։ Անհամբերությամբ սպասում էի աբեղային, որ գար և մեզ հրավիրեր սեղանատունը։ Բայց ե՞րբ պիտի գար նա։ Ճաշի ժամից հետո։ Արդյո՞ք կվերջանար այդ ճաշվա ժամը, թեև կեսօրից շատ էր անցել, և մենք սկսյալ առավոտից ոչինչ կերած չէինք։

Դրսում մրրիկը դեռ չէր դադարել։ Կատաղի քամին տակավին մռնչում էր։ Ներս մտավ նավաստին, անապատումը իր ուղտը կորցրած արաբի նման, տխուր և հուսահատ դեմքով։ Երբ ես սկսեցի մխիթարել, նա պատասխանեց.

— Ես այնքան չեմ ցավում, որ նավակս կորցրի, այլ մտածում եմ, թե ի՞նչպես պետք է գիշերը անցկացնեմ այստեղ։

— Ինչո՞ւ։

— Կտեսնեք, թե որպես պիտի տանջեն մեզ...

Նա չբացատրեց, թե այդ տանջանքը ի՛նչում պետք է լիներ, բայց նա էլ ինձ նման սկսեց գանգատվել իր քաղցածության մասին։

— Ինչո՞ւ դուք Ծովիկի դրած հավերը նետեցիք ծովը,— սկսեցի ես հանդիմանել նրան։

— Դու կարծում ես, եթե մնացած լինեին, կարո՞ղ էիր ուտել,— ասաց նա, ուղիղ իմ աչքերի մեջ նայելով։— Այստեղ, եղբայր, միս չեն

ուտում, և ուխտավորներին արգելված է իրանց հետ միս բերել, որ վարդապետների ախորժակը չգայթակղեցնեն։

Ինչ բանի դեմ բողոքում էր Եղնիկը հինգերորդ դարում, նույն բանի դեմ բողոքում էր անկիրթ նավաստին այժմ։

— Ուրեմն մատաղներ չե՞ն մորթում այստեղ,— հարցրի նրանից։

— Այդ կղզու վրա անկարելի է արյուն թափել։ Մատաղները մորթում են «դրսի տանը». այնտեղ պատրաստում են և այստեղ ուտում են։ Այդ լինում է տարին մի անգամ միայն, երբ բազմաթիվ ուխտավորներ են գալիս։

«Դրսի տուն» կոչում էր նավաստին կղզու հանդեպ՝ ցամաքի վրա գտնվող տունը, որ պատկանում էր անապատին։ Այդ տունը ջրային ճանապարհով կղզուց մեկ ժամու կամ ավելի պակաս հեռավորություն ուներ։ Այնտեղ էր զետեղված վանքային բոլոր տնտեսությունը։ Անապատում ուրիշ ոչինչ չէին շինում, միայն աղոթում էին ու ճգնում։ Իսկ այնտեղ գործ կար, որի մասին պիտի խոսեմ, երբ դուրս կգանք «դրսի տունը»։

Վերջապես ներս մտավ աբեղան և հրավիրեց մեզ սեղանատունը։ Դա մի ընդարձակ սենյակ էր, որի երկարությունը չորս անգամ ավելի կլիներ, քան թե լայնությունը։ Սենյակի երկարության չափով մեջտեղում շինված էր քարյա անշարժ սեղանը, որի երկու կողմից զուգահեռաբար ձգվում էին նույնպես քարյա նստարաններ։ Ավելի քան հարյուր հոգի կարող էր տեղավորվել այդ նստարանների վրա։ Հարուստ վանքերում այդ տեսակ սեղանները շինված են լինում մարմարիոնից, իսկ այստեղ շինված էր հասարակ, մոխրագույն քարից։ Սեղանի գլխում մի առանձին տեղ հատկացրած էր վանահորը։ Մենք նրան իր տեղում նստած գտանք և մոտենալով աջը համբուրեցինք։ Նա վաղօրոք ծերացած, միջին հասակով մի կրոնավոր էր, մեղմ աչքերով, հեզ դեմքով և նվաղած ձայնով։ Ամեն ինչ նրա մեջ մաշվել, թուլացել և իր ուժը կորցրել էր, որպես էր և նրա հնամաշ հագուստը։ Նա խիստ քաղաքավարությամբ հրավիրեց Ասլանին նստել իր աջ կողմում, ինձ՝ իր ձախ կողմում, իսկ նավաստին տեղավորվեցավ իմ մոտ։ Հետո ցավակցություն հայտնեց մեզ հետ պատահած դժբախտության մասին և գոհություն ամենակալին, որ ազատեց մեզ վտանգից։ Դրանով վերջացավ նրա խոսակցությունը, որովհետև այդ միջոցին, մինը մյուսի ետևից, որպես գիշերային ուրվականներ, լուռ հանդարտությամբ ներս մտան աբեղաները և կարգով շարվեցան սեղանի երկու կողմում։ Աղոթքից հետո յուրաքանչյուրը նստեց իր տեղում։

Տիրում էր ընդհանուր լռություն։ Մենք ևս, սովորական կանոնին հետևելով, լուռ էինք։ Յուրաքանչյուրի առջև դրած էր մի կտոր հաց,

պատրաստած գարու և ցորյանի խառն ալյուրից, մի պղնձե պնակ, կլայեկով պատած, և մի փայտյա գդալ: Սեղանի այլ պարագայք չկային, բացի փայտյա մեծ աղամաններից, որ մի-մի հատ դրած էր յուրաքանչյուր հինգ հոգու առջև: Կանաչեղենները առատ էին. ղալար սոխ, պրաս, բողկի տերևներ և այլն: Այդ կանաչեղենները այնպես ագահությամբ ուտվում էին, ինչպես սոված անասունները խոտ են ճարակում: Ոտքի վրա սպասավորություն էին անում նույնպես աբեղաները: Պղնձյա մեծ ափսեների մեջ՝ նրանք ներս բերեցին պատրաստած միակ կերակուրը և հավասար կերպով բաժանեցին բոլորին: Մենք ևս մեր բաժինը ստացանք: Դա ձավարից պատրաստած մի տեսակ փլավ էր, որի վրա ածել էին փոքրինչ կտավհատի ձեթ: Չնայելով որ ես շատ քաղցած էի, բայց ուտել չկարողացա: Հացը անկարելի էր ուտել: Ցորյանի ալյուրի խառնուրդը նրա մեջ ամենափոքր մասն էր միայն կազմում, իսկ գարին իր խոշոր թեփուկներով խեղդելու չափ անկլանելի էր: Արևելքում այս տեսակ հացեր պատրաստում են ուղտերի համար: Նավաստին մեծ ախորժակով ուտում էր: Սեղանի վրա ուրիշ ըմպելիք չկար, բացի ջրից, և ուրիշ համեմ չկար, բացի աղից: Բոլորը ուտում էին մի առանձին ծուլությամբ, ոչ թե այն պատճառով, որ սեղանը նրանց համար բավարար չէր, այլ, ընդհակառակը, շատ ճոխ էր: Ձավարի փլավը, կտավհատի ձեթով, ամբողջ տարվա մեջ գուցե մի երկու կամ երեք անգամ նրանք բախտ կունենային ստանալու: Իսկ այսօր պատրաստել էին ի պատիվ մեր: Իսկ նրանց ծուլության և դանդաղկոտության պատճառը պետք էր որոնել բոլորովին այլ հակումների մեջ: Ես նրանց անշարժ դեմքերի վրա կարդում էի այդ հակումները, թե «ինչո՞ւ մարդ պետք է կարոտ լիներ ուտելու, միթե ավելի լավ չէ՞ր, որ նա ազատ լիներ այդ հոգսից, որ ավելի ժամանակ ունենար անձնատուր լինելու աղոթքների և աստուծո փառաբանությանը»: Եվ իրավ, նրանք ուտում էին օրը մի անգամ միայն, այն ևս պահոց կերակուրներ, իսկ տոն օրերում՝ ուտյաց կերակուրներ, բայց միս՝ երբեք:

Մեզ հետո ասացին, որ սեղանատան մեջ մեր այսօր տեսածը ամբողջ միաբանությունը չէր: Նրանցից շատերը չէին եկել ճաշելու. ոմանք գալիս են սեղանատուն ճաշելու երկու օրը մի անգամ, ոմանք՝ երեք օրը մի անգամ, ոմանք՝ շաբաթը մի անգամ, ոմանք ամենևին չեն գալիս և իրանց բացակա ճգնարաններում կերակրվում են միայն բույսերով: Այդ հալող, մաշող ծոմապահությունն էր պատճառը, որ այդ թըշվառ հասարակության մեջ ես չէի տեսնում ոչ մի առողջ մարդ. բոլորը հիվանդոտ, նիհար, ցամաքած, գունաթափ էակներ էին: Նրանց մեջ չկար ոչ կաթոլիկ աբեղայի հաստ փորը և ոչ նրա պարարտ երեսի անբնական կարմրությունը:

Սեղանատան մեջ ուրիշ ձայն չէր լսվում, բացի աբեղաներից մեկի ընթերցանության ձայնը, որ վերևում, պատի վրա շինված վանդակապատի մեջ բարձրացած, նստել էր և, ճաշի բոլոր տևողության ժամանակ, կարդում էր սուրբերի վարքից զանազան պատմություններ։ Բոլորի ուշադրությունը դարձրած էր դեպի այն կողմը։ Բայց ես չէի լսում, որովհետև գրաբար ընթերցանությունից ոչինչ չէի հասկանում։ Իմ ուշադրությունը գրավել էին սեղանի պղնձյա անոթները։ Դրանք միատեսակ և միաձև չէին. մեկը մեծ էր, մեկը փոքր էր, և բոլորի վրա կային հայոց տառերով արձանագրություններ։ Երևում էր, որ ժամանակների ընթացքում այդ անոթները զանազան երկրներից ուխտավորները բերել էին իրանց հետ և, իբրև հիշատակ, իրանց մեղքերի թողության համար՝ ընծայել էին վանքին։ Յուրաքանչյուրի վրա քանդակած էին նվիրողի, նրա ծնողաց, նրա որդիների անունները։ Նրանցից մի քանիսը շատ գեղեցիկ էին և մի քանի դարերի հնություն ունեին։

— Այդ զանազան երկրների հին արհեստի արդյունքը,— ասաց ինձ հետո Ասլանը,— կարող է մի լավ թանգարանի զարդը լինել։

Բոլորի զգեստը միաձև էր և միագույն և պատրաստված էր միևնույն նյութերից։ Մի թել անգամ բամբակից կամ մետաքսից չկար նրանց հագուստների մեջ, ամբողջապես կարված էին մազե կոշտ գործվածքներից։ Նրանց հագուստը, որպես երևում էր, ոչ այնքան մարմինը պահպանելու նպատակով էր պատրաստած, որքան նրան տանջելու նպատակով։ Շապիկներն անգամ կարված էին թանձր մազեղենից, որ հագած ունեին մերկ մարմնի վրա և խարտոցի նման մաշում էին նրան։ Անհասարակ բոված ղահվեի մուգ գույնը տիրում էր բոլոր հագուստների վրա։ Գլխներին դրած ունեին արախչինի նման բրդյա թասակ, որի վրա փաթթել էին սև թաշկինակ։ Այդ տեսակ գլխարկները անապատականների լեզվով կոչվում էին «քուսիթա», որի ասորական նշանակությունը ցույց է տալիս, որ ամենահին ժամանակներում գլխարկի այդ ձևն առնված էր ասորիներից, երբ նրանց կղերը մեծ դեր էր խաղում մեր եկեղեցական կյանքում։ Վանահոր զգեստը թե՛ իր գույնով և թե՛ իր ձևով չէր որոշվում մյուսներից։ Բոլորը հագած ունեին ծանր հողաթափներ, երեք մատնաչափ հաստ փայտյա տակերով։

Բայց ինչ որ ավելի աչքի էր զարկում, այդ էր չափազանց կեղտոտությունը, որը տիրում էր բոլորի վրա։ Երևում էր, որ այդ մարդիկը այն աստիճան արհամարհում էին մարմինը, որ բոլորովին անփույթ էին՝ նրանք փոքր ի շատե մաքուր դրության մեջ պահելու։ Եվ ես հավատացած էի, որ դրանք երբեք չէին լվացվում, երբեք չէին սանդրվում։ Բոլորի

մաղերը անկարգ կերպով խճճված էին երեսների և գլխների վրա, և այդ խելագարների տպավորություն էր գործում։

Ճաշը վերջացավ նույնպես աղոթքով, որպես սկսվեցավ։ Բոլորը վերկացան, խոնարհությամբ գլուխ տվին վանահորը և լուռ, դանդաղ քայլերով դուրս եկան սեղանատնից, դիմեցին դեպի իրանց խուցերը։ Այնտեղ նրանք ուրիշ հանգստություն չունեին. պետք է մխիթարություն գըտնեին «սաղմոս քաղելու» մեջ և սպասեին երեկոյան ժամերգությանը։ Զբոսանքներ արգելված էին նրանց։

Երբ մենք վանահոր հետ միայնակ մնացինք, նա դարձավ դեպի Ասլանը այդ խոսքերով.

— Ես կարդացի նորին սրբազնության թուղթը, պարոն բժշկապետ, ձեր նպատակը շատ գովելի է, և ես ամենայն հոժարությամբ պատրաստ կլինեի ձեր փափագներին բավականություն տալ, եթե մեր վանքում գտնվեին ձեր ցանկացած ձեռագրերը։

— Շատ շնորհակալ եմ, հայր սուրբ, ձեր բարեսրտության համար,— պատասխանեց Ասլանը,— դուք ինձ շատ կպարտավորեիք, եթե տայիք ինձ կարդալու գրքերի ցուցակը. ես հայերեն կարդալ իմանում եմ։

— Ցուցակ չունենք, պարոն բժշկապետ, քանի անգամ մտածել ենք այդ մասին, բայց ժամանակ չենք գտել կազմելու։

Փոքր էր մնում, որ ես հարցնեի, թե ուրիշ ինչ գործով եք զբաղված դուք, որ մի ցուցակ կազմելու ժամանակ չեք կարողացել գտնել։

— Այսուամենայնիվ, հայր սուրբ, շատ հետաքրքիր էր ինձ տեսնել գրքերը,— ասաց Ասլանը։

— Մի ժամանակ այդ վանքում եղել են բազմահատոր գրքեր,— պատասխանեց հայր սուրբը, կարծես ինքն իր հետ խոսելով,— բայց քանի՜-քանի՜ անգամ թալանվել է այդ վանքը... ինչ էլ որ մնացել էր, անիծյալ Լանկթեմուրը տարավ[26]...

— Ուրեմն ոչինչ չէ՞ մնացել,— հարցրեց Ասլանը զարմանալով։

— Մի քանի հատոր մնացել են։

— Դուք շատ բարի կլինեիք, հայր սուրբ, եթե այդ մի քանի հատորը ինձ ցույց կտայիք։

— Մեծ ուրախությամբ, գնանք, պարոն բժշկապետ։

Մենք դուրս եկանք սեղանատնից։ Հայր սուրբը հրամայեց, որ բերեն ժամատան բանալիները, որտեղ դրած էին գրքերը։

— Բայց նախքան ժամատուն մտնելը, ես կխնդրեի ձեզանից, հայր սուրբ, որ դուք ցույց տայիք ինձ ձեր վանքը։ Ինձ, որպես մի եվրոպացու, մեծ հաճություն կպատճառե՝ տեսնել մի հայկական վանքի կազմակերպությունը։

Եթե մի ուրիշը լիներ վանահոր տեղ, կամաչեր ցույց տալու իր վանքը, ուր ամեն ինչ կրում էր իր վրա մեռելության, անշարժության և ավերման տխուր կնիքը։ Բայց նա մի առանձին պարծանքով էր ցույց տալիս այդ բոլորը, որովհետև նրա վանքի կյանքը հենց նրա մեռելության մեջն էր, անապա՜տ՝ բառի բուն նշանակությամբ...

Նա ներս տարավ մեզ մի քանի աբեղաների խուցեր, որոնց մեջ գտանք միևնույն գերեզմանական մերկությունը, միևնույն սպանիչ մռայլը և խոնավությունը, ինչ որ տեսել էինք մեզ համար պատրաստած խուցում։ Տարբերությունը աննշան էր։ Դրանց մեջ ևս տեսնում էինք պատուհանում դրած հին սաղմոսը, հատակի վրա փռած հասիրը և իբրև բազմոց՝ մի կապերտի կտոր։ Այդ բազմոցի վրա նստած էինք գտնում խուցի աբեղային, որը, մեզ տեսնելով, կանգնում էր և, ինչպես մի հանցավոր, գլուխը քարշ գցած, նայում էր հատակին։ Նրա քարացած դեմքի վրա մի մկանի անգամ չէր շարժվում, իսկ աչքերը կարծես սառել էին իրանց բույնի մեջ։ Առանց խղճալու չէր կարելի նայել այդ թշվառների վրա։ Զարմանալին այն էր, որ խուցերից շատերի մեջ վառարան չկար, իսկ անկողին ոչ մի տեղ չտեսանք։ Հենց այդ կետի վրա շեշտելով, վանահայրը արտահայտեց իր միաբանության բարձր առանձնահատկությունները՝ ասելով.

— Ձմեռվա ամենասաստիկ ցրտերի ժամանակ անգամ դրանք վառելու սովորություն չունեն, իսկ դրանց անկողինները իրանց զգեստն է լինում։ Իմ օրերում դրանք ավելի սովորեցին «գետնախշտի» կյանքին։

Վերջին խոսքերի մեջ նշմարվում էր վանահոր անմեղ պարծենկոտությունը, որ բխում էր նրա վերին աստիճանի խստակեցության զգացմունքից։

— Դրանք չե՞ն հիվանդանում,— հարցրեց Սալանը։

— Խիստ հազիվ է պատահում, որ իմ միաբանները հիվանդանային կամ հիվանդությունից մեռնեին։ Մահը հասնում է նրանց այն ժամանակ, երբ իրանք խնդրում են և երբ պատրաստ են նրան ընդունելու։

Բայց մենք խուցերից մեկի մեջ գտանք մի հիվանդ։ Միայնակ, անխնամ պառկած էր նա սառն հատակի վրա և ծածկվել էր իր վերարկուի մեջ, խորին կերպով հառաչանքներ էր արձակում։ Սալանը առաջարկեց բժշկական օգնություն մատուցանել։ Բայց վանահայրը արգելեց՝ ասելով.

— Թող այդ տանջանքը ապաշխարություն լինի նրան...

Ի՞նչ հանցանք էր գործել, ինչո՞վ էր մեղավոր ողորմելին, այդ մասին վանահայրը ոչինչ չասաց։

Վանքի զանազան շինվածքները տեսնելուց հետո մտանք ժամատունը։ Այստեղ, տաճարի աջակողմյան խորանում, պահվում էին հին ձե-

ռագիրները։ Խորանը այնքան մութն էր, որ վանահայրը իսկույն մոմ վառեց։ Մի պատուհանի մեջ, խառնաշփոթ կերպով միմյանց վրա ածած, փոշու և բորբոսի թանձրության տակ ծածկված գտանք մեր նախնյաց գրավոր վաստակները։ Այդ վայրենի անհոգությունը տեսնելով, Ասլանը այլևս չկարողացավ զսպել իր վրդովմունքը, ասաց.

— Ես չեմ կարծում, որ Լանգթեմուրը այսպես անփույթ կերպով վարված լիներ Հայոց գրքերի հետ։ Եթե ճիշտ է ավանդությունը, թե նա տարավ Հայոց գրքերը, պետք է ճիշտ համարել և այն, որ Սամարկանդում մի առանձին աշտարակ շինել տվեց և նրա մեջ մեծ խնամքով էր պահում այդ գրքերը։

Ասլանի նկատողությունը ամենևին չվիրավորեց վանահորը. նա բավական սառնասրտությամբ պատասխանեց.

— Անձրևի և ձյունի ժամանակ այնտեղից կաթում է, պարոն բժըշկապետ,— նա ձեռքով ցույց տվեց քայքայված խորանի առաստաղը,— այդ խոնավությունը նրանից է։ Մենք տեսանք, որ գրքերը փչանում են, այդ պատճառով պիտանիները ջոկեցինք դրանց միջից և մի այլ ապահով տեղում ենք պահում։

— Ձեր ջոկածները անպատճառ սուրբ գրքեր կլինեին։

— Իհարկե, սուրբ գրքեր։

— Իսկ այդ անսուրբ գրքերը թողեցիք, որ այստեղ փտե՞ն...

Նա ոչինչ չպատասխանեց, երևի իր մտքում զարմանում էր պարոն բժշկապետի անտեղի բարկության մասին։ Ես օգնեցի Ասլանին՝ քննելու գրքերը։ Վանահայրը, մոմը ձեռին, տհաճությամբ լուսավորում էր մեր աշխատությունը։ Որո՞նք էին, հայր սուրբի կարծիքով, անսուրբ գըրքերը,— Հայտնիվեցյան Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Դավիթ Անհաղթի և մեր նշանավոր մատենագիրների ընտիր օրինակները, բայց բոլորը քրքրված, բոլորը կիսով չափ կամ մեծ մասամբ փտած։ Մի Խորենացի միայն մնացել էր ամբողջ, բայց նրանից ևս առաջին և վերջին թերթերը պակաս էին։

— Բժշկարան կա՞,— հարցրեց վանահայրը։

— Չէ երևում,— պատասխանեց Ասլանը։

— Մի հատ պետք է որ լիներ,— ասաց հայր սուրբը, աշխատելով մտաբերել,— բայց չեմ հիշում ով տարավ...

— Ով որ տարել է, վատ չի արել, եթե մնացած լիներ, այն ևս պետք է այդ գրքերի վիճակին ենթարկվեր,— ասաց Ասլանը։

Խորին ցավակցությամբ մենք դուրս եկանք խորանից, ուր կատարվել էր այդ բարբարոսությունը։ Վանա ծովակի կղզիները, ապահով տեղեր համարվելով, նրանց մեջ գտնված անապատները միշտ եղել են Հայոց

գրքերի մի-մի շտեմարաններ. իսկ այդ շտեմարանները ոգևտ աբեղաների անհոգությունից դարձել են նույն գրքերի գերեզմանները...

— Հիմա, հայր սուրբ, խնդրեմ ցույց տվեցեք ձեր սուրբ գրքերը,— ասաց Ասլանը։— Անսուրբները տեսանք...

Վանահայրը շփոթված կերպով կանգ առավ և մտատանջության մեջ ընկավ։ Ասլանը, երևի, հասկացավ նրա անվճռականության պատճառը և հանգստացրեց՝ ասելով.

— Ես միայն հեռվից կնայեմ...

— Աստված օրհնե քո հավատը,— ասաց հայր սուրբը և կակազելով ավելացրեց,— իհարկե, պարոն բժշկապետ, աշխարհական մարդուն փոքր-ինչ ան...

— Հասկանում եմ, հայր սուրբ,— նրա խոսքը լրացրեց Ասլանը։— Աշխարհական մարդուն անվայել է սուրբ գրքերը ձեռքով շոշափել...

Տաճարի պահարաններից մեկում, որ այլ անունով կոչվում էր ավանդատուն, դրած էր մի մեծ և ծանր արկղ սև փայտից։ Ո՞ր ժամանակի գործ էր այդ արկղը, ո՞րտեղից էր բերված՝ հայտնի չէր։ Նրա մեջ պահվում էին վանքի սրբությունները. խաչեր, սուրբ նշաններ, պատած ոսկով և արծաթով, թանկագին անոթներ, որոնց թվում և պահվում էին սուրբ գրքերը։ Վանահայրը ցույց տվեց մեզ այդ գրքերից մեկը միայն, որ կոչվում էր «Կարմիր Ավետարան», երևի նրա համար, որ կարմիր ներկը նրա նկարների մեջ ավելի պայծառությամբ աչքի էր զարկում և ավելի շատ էր գործ ածվել, քան թե մյուս ներկերը։

Երբ մտանք ավանդատունը, վանահայրը վառեց երկու մոմեր, մեկը տվեց իմ ձեռքը, մյուսը՝ Ասլանի ձեռքը, և երեսը խաչակնքելով մոտեցավ սև արկղին։ Լուռ աղոթքներ կարդալով, բաց արեց նա արկղը և նրա միջից վեր առեց մի մեծ կապոց։ Ես և Ասլանը մեր մոմերով առաջնորդեցինք նրան, մինչև նա դուրս եկավ ավանդատնից, բերեց կապոցը և դրեց տաճարի սեղանի վրա։ Այժմ լսելի ձայնով մի շարական երգելով, սկսեց մեկ-մեկ բաց անել բազմաթիվ թաշկինակները, որոնց մեջ փաթաթված էր «Կարմիր Ավետարանը»։ Թաշկինակները գույնզգույն էին, բոլորը մետաքսից։ Նրանցից մի քանիսի վրա երևում էր կնոջ ձեռքի շնորհքը. նուրբ ասեղնագործությամբ հորինած զանազան նկարներ կամ սուրբ գրքերից խորհրդավոր պատկերներ։ Վանա հարուստ «խոջաները», որ մի ժամանակ տարածվել էին աշխարհի ամեն կողմերը, արևելքից և արևմուտքից բերել էին այդ թանկագին ընծաները և նվիրել սուրբ Ավետարանին։ Երբ վանահայրը բաց արեց գիրքը, թե ես և թե Ասլանը հիացած մնացինք, մագաղաթը այնքան բարակ էր և հարթ, ինչպես ամենաընտիր թուղթ. նկարները սքանչելի էին, իսկ գրիչը վերին աստիճանի կա-

նոնավոր և գեղեցիկ։ Յուրաքանչյուրի գլուխը զարդարած էր մի-մի պատկերով, որի միտքը առնված էր նույն գլխի բովանդակությունից։ Կազմը ամբողջապես արծաթից էր, թանկագին ակներով և հիանալի քանդակներով զարդարած։ Մենք խորին ջերմեռանդությամբ մոտեցանք և համբուրեցինք սուրբ գիրքը։

Ինձ ամենևին հաճելի չթվեց այն խոսքը, որ ժամատնից դուրս գալու միջոցին Ասլանը ասաց ինձ.

— Իբրև հայոց գրչության և արհեստի մի գեղեցիկ օրինակ՝ այդ գիրքը անգնահատելի է։

Մի՞թե այդպես կարելի է վերաբերվել դեպի մի սրբություն, մտածում էի ես։ Նա դատում էր գրքի մասին միայն արհեստի կետից։

Երբ դուրս եկանք ժամատան բակը, վանահայրը հրավիրեց մեզ իր խուցը։ Ասլանը գնաց, բայց ես չգնացի։

Այդ միջոցին պատահեց Բերդեն-Օղլին, որ ինձ տարավ և բավական ման ածեց կղզու մեջ։

Ճաշից հետո փոթորիկը համարյա թե դադարել էր. կատաղի ծովը ավելի հանդարտ էր, կուտակված ամպերը ցրիվ էին եկած, և արեգակը դարձյալ լուսավորում էր իր պայծառ ճառագայթներով։ Ես և նավաստին երկար շրջում էինք ապառաժոտ կղզու վրա, և նա ինձ ցույց էր տալիս այս և այն տեղերը, որոնց հետ կապված էին ամբողջ ավանդություններ։ Կղզին բոլորովին մերկ էր և ցամաք. բացի գեղին և նարնջագույն անթառամ ծաղիկներից և անուշիկ ավելուկներից, մի այլ դալար բույս չէինք տեսնում։ Նրա բնակիչները հոգ չէին տարել մի քանի ծառեր անգամ տնկել այստեղ։ Այդ կղզին կատարյալ դրախտ կարելի էր դարձնել, որովհետև ջրի աղբյուրներ կային։ Թողեն իրանց համար հոգ տանեին ճգնավորները, չէ՞ որ նրանցից շատերը կերակրվում էին միայն բույսերով, իսկ այդ անապատը բոլորովին զուրկ էր բուսականությունից։

Ոչ ոք չէր երևում։ Կարծես թռչուններն անգամ փախել էին այստեղից։ Միայն հեռվից նշմարեցինք մի կիսամերկ անձնավորություն, խառնված մորուքով և գլխի մազերով։ Նա երկչոտ կերպով նայեց մեզ վրա, հետո, երկու ձեռքով աչքերը պինդ բռնելով, սկսեց փախչել և շուտով անհայտացավ ժայռերի մեջ։

— Ո՞վ էր նա,— հարցրի նավաստիից։

— Ճգնավոր էր,— պատասխանեց նա մի առանձին ջերմեռանդությամբ։

Մենք այլևս հեռու չգնացինք, չկամենալով խանգարել նրանց հանգըստությունը։

— Ինչո՞ւ փախավ նա, երբ որ մեզ տեսավ,— դարձյալ հարցրի ես նավաստիից։

— Մեղավոր մարդու երեսը նրանք չեն ուզում տեսնել,— պատասխանեց նավաստին։

Ես, ուղիղն ասած, եթե ոչ երկյուղ, բայց մի անբացատրելի թախիծ ու տրտմություն էի զգում այդ մարդկանց հանդիպելիս, այդ էր պատճառը, որ կամեցա շուտով վերադառնալ մեր խուցը։ Նավաստին դարձյալ գնաց կղզու ափերի մոտ թափառելու։

Ասլանին չգտա մեր խցիկում. նա դեռ չէր վերադարձել վանահոր խուցից։ Ի՞նչ կար, որ այդքան ուշացավ նա։ Ես չեմ կարծում, որ հայր սուրբը որևիցե բանով նրան հյուրասիրած լիներ։ Մի ամբողջ ժամ ես անցավ, երբ նա եկավ։ Ի՞նչ էր խոսացել այնտեղ, կամ ինչո՞ւ այդքան ուշացավ, այդ մասին նա ինձ ոչինչ չպատմեց, բայց ես նկատեցի, որ նա բավական գժգոհ էր։ Գլխարկը բարկությամբ մի կողմ նետեց և պառկեց կապերտի կտորի վրա, ինքն իրան խոսելով. «Այդ ապուշներից ոչինչ չէ կարելի սպասել»...

Նա աչքերը խփեց և լուռ կացավ։ Ես կարծեցի, որ քնեց։ Չկամենալով խանգարել նրան, դուրս եկա խուցից, նստեցի պատի մոտ մի քարի վրա և սկսեցի նայել դեպի ծովը։ Այդ միջոցին ինձ մոտ եկավ աբեղան, որին հանձնված էր հոգ տանել մեր մասին։ Նա դեռ երիտասարդ էր, և այդ հասակում նրա մազերը մեծ մասամբ սպիտակել էին։

— Դուք, երևի, այդ ծովի շրջակայքիցն եք,— հարցրի նրանից։

— Ոչ, հեռվից եմ, շատ հեռվից,— պատասխանեց նա մի առանձին տխրությամբ։

— Ո՞րտեղից։

— Հին-Նախիջևանի կողմերից։

— Ձեր ծնողներից նամակ ստանո՞ւմ եք։

— Իմ ծնողները չգիտեն, որ ես այստեղ եմ։

— Ի՞նչպես չգիտեն։

— Ես ծածուկ փախա մեր տանից, որ ծնողներս չարգելեն։

— Ի՞նչպես ծագեց ձեր մեջ այդ միտքը։

— Մեր տան քահանան, երբ հորս մոտ էր գալիս, շատ անգամ պատմում էր անապատների մասին, ճգնավորների մասին, ես լսում էի և այնքան գրավվեցա, որ մտածեցի թողնել մեղավոր աշխարհը և մտնել անապատ։

Ես իսկույն մտաբերեցի իմ վարժապետ տեր Թոդիկին, նա ևս մի ժամանակ ինձ խելքից հանել էր, ճգնավորների մասին զանազան հրաշքներ պատմելով։

— Դուք չե՞ք մտածում մի անգամ գնալ ձեր ծնողներին տեսնելու։

— Այդ անապատը մտնողը այլևս իրավունք չունի դուրս գալու կըղզուց. այստեղ մնում է, ծերանում է և այստեղ էլ մեռնում է...

Վերջին խոսքերը արտասանեց աբեղան մի առանձին զգացմունքով, որի մեջ նշմարվում էր կարոտյալ սրտի թախիծը։ Ես փոխեցի իմ խոսքը.

— Ասացեք, խնդրեմ, հիմա այդ կղզում կա՞ն այնպիսի ճգնավորներ, որ հրաշքներ գործեին։

— Առաջ եղել են։

— Ինչո՞ւ հիմա չկան։

— Հիմա էլ կան, բայց ցույց չեն տալիս... Մարդիկ պետք է առանց հրաշքներ տեսնելու ևս հավատան, այն ժամանակ միայն նրանց հավատը կատարյալ կլինի։— Նա սկսեց երկար խոսել այդ մասին։

Ես համարյա չէի լսում։ Իմ ուշադրությունը գրավել էր գեղեցիկ երեկոն։ Փոթորկային օրից հետո երեկոյան վերջալույսը սքանչելի էր։ Արեգակի վերջին ճառագայթները, կարծես կատաղի մրրիկից վրեժխնդիր լինելու համար, որ այնօր խանգարեց նրանց տվնջյան խաղաղությունը, այժմ լուսավորել էին ծովակի եզերքը պայծառ, ծիրանեգույն լուսավորությամբ։ Ես նայում էի դեպի հեռուն, շատ հեռուն։ Ինձ երևում էին հին Աղիովտի գեղագրական ծովեզերքը։ Այդ զվարճալի վայրերը, այդ գեղեցիկ բլուրներն ու հովիտները մի ժամանակ սեփականություն էին հայոց Արշակունի արքայազուններին։ Ժառանգը մնում էր թագավորի մոտ Այրարատ գավառում, իսկ մնացյալ արքայազունները ուղարկվում էին այստեղ, որպեսզի գահի վերաբերությամբ որդիների մեջ հակառակություն չծագեր։ Այդ բլուրների, այդ մթին ձորերի մեջ, արքայական երիտասարդները, իրանց որսորդական բարակներով և բազեներով, խռովեցնում էին սարամուտ եղնիների հանգստությունը։ Իսկ այժմ նրանց փոխարեն քուրդ բեկզադեն, նիզակը ձեռին, իր վեհապանծ նժույգի վրա, հետամուտ էր լինում փախչող եղջերվին... Տեսնում էի Քաջբերունյաց հզոր քաղաքը՝ Արճեշը։ Ո՜րքան գեղեցիկ օրեր, ո՜րքան դառն աղետներ կապված էին այդ դժբախտ քաղաքի պատմության հետ... Պարսիկը, հագարացին, հույնը դարերի ընթացքում թափեցին նրա վրա իրանց բարբարոսությունը, և ինչ էլ որ պակաս էր մնացել, լրացրեց անսիրտ ծովը։ Նա ողողեց քաղաքի շրջակայքը, կտրեց նրան ցամաքից և, բոլորովին կղզիացնելով, առեց իր ալիքների մեջ։ Սարսափած բնակիչները իրանց շքեղ բնակարանների հետ մեծ մասամբ ջրասույզ եղան... Այժմ արևի երեկոյան ճառագայթները լուսավորում էին նրա միջնաբերդի գագաթը միայն, որը մի սպիտակ կղզու նման դուրս էր ցցվել ջրերի մակերևույթից։ Իսկ ծովը օրեցօր սպառնում էր կլանել Քաջբերունյաց քաղաքի

այդ վերջին մնացորդն ես, և բոլորովին անհետացնել նրա տխուր հիշատակը...

Երեկոյան ժամը զարկեցին, աբեղան վեր կացավ, ինձ ես հրավիրելով իր հետ ժամ գնալ։ Ես մեծ հոժարությամբ կգնայի, եթե Ասլանը ներսից չկանչեր ինձ։ Ես նրան նույնպես պառկած գտա, որպես թողել էի։

— Ի՞նչ է պատահել քեզ,— զարմանալով հարցրի ես։

— Ոչինչ, փոքր-ինչ վատ եմ զգում ինձ...— պատասխանեց և շուռ եկավ մյուս կողքի վրա։

— Երևի ծովից դուրս գալուց հետո այնքան երկար մնացիր թրջված հագուստով, որ մրսեցիր։

Նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն խնդրեց, որ բաց անեմ լուսամուտները։ Խուցի մեջ օդը խեղդելու չափ ծանր էր։ Բայց ի՞նչպես պետք է բաց անեի լուսամուտները, որոնք իմ հասակից շատ բարձր էին։ Այս կողմ ու այն կողմ ընկա, որոնեցի, վերջապես մի բան գտա, դրեցի ոտներիս տակը և վեր բարձրացա։ Լուսամուտները փեղկեր չունեին. մի-մի փայտյա շրջանակ միայն ագուցած էր յուրաքանչյուրի մեջ, և նրանց վրա, ապակիի փոխարեն, մեխած էին հաստ, մուգ-դեղնագույն թերթեր, որոնց վրա երևում էին գունաավոված գրության հետքեր։ Ես պոկեցի երկու լուսամուտների թերթերն ես։ Երբ Ասլանը այդ թերթերին նայեց, ասաց.

— Մագաղա՞թ է։ Դրանք այն Խորենացու պակաս թերթերիցն են, որ մենք ժամատան խորանում տեսանք։

Գիշերը Ասլանը իրան ավելի վատ էր զգում։ Գլուխը սաստիկ ցավում էր և գանգատվում էր սաստիկ ծարավից։ Բայց մաքուր ջուր անկարելի էր գտնել այստեղ։ Ծովի ջուրը խիստ դառն էր, հորերի ջրերը նույնպես դառնահամ էին։ Մաքուր ջուր ստանում էին հալած ձյունից, որը ձմեռը հավաքելով առանձին ստորերկրյա սառցատներում, ամառը գործ էին ածում։ Իսկ այս տարի այդ մասին ես հոգ չէին տարել։ Կար և ջրամբար, որի մեջ առանձին ճանապարհներով հավաքվում էր անձրևի ջուրը։ Բայց ջրամբարը, քայքայված լինելով, այլևս ջուր չէր պահում։

Այդ բոլորը տանելի կլիներ, եթե մեզ թույլ տային փոքր-ինչ քնել։ Ամբողջ գիշեր հանգստություն չտվին մեզ։ Ամեն րոպե հայտնվում էր ժամկոչը փայտյա ծանր օթակը ձեռին և բոլոր խուցերի դռները հերթով ծեծելով, հասնում էր մերին և նրա վրա ես երեք անգամ զարկելով գոչում էր. «Ժամ հասեք»։

Դրանք այն «մշտապաշտոն» կոչված անապատականների կարգիցն էին, որոնք, բացի օրվա սովորական ժամերգությունները, որ կատարում էր ամբողջ միաբանությունը միասին, կատարում էին նաև մշտական աղոթքներ, և դրա համար միաբանությունը մի քանի դասերի էր բա-

ժամկած, որոնք հերթով փոխվում էին։ Եվ այդպես, աղոթքն ու պաշտամունքը եկեղեցում օր ու գիշեր մնում էր անխզելի և երբեք չէր ընդհատվում։ Իսկ այն գիշերը, շաբաթվա գիշեր լինելով, ամբողջ միաբանությունը «հսկում» էր կատարում, այսինքն՝ անքուն պիտի աղոթեր մինչև լույս։ Այդ կարգի աբեղաներին հին ժամանակներում հունական անունով կոչում էին «ապուպն» (անխոնջ), իսկ նրանց վանքը՝ «անհանգստից» վանք։ Ի՞նչ հանգստություն էինք որոնում մենք «անհանգիստների» վանքում...

Առավոտյան ժամը վերջանալուց հետո ես և Ասլանը գնացինք վանահոր այցը՝ համբուրելու և նրան հրաժարական ողջույն տալու։ Նրան միայնակ գտանք իր անշուք խուցի մեջ նստած և ինչ-որ գրում էր։ Նա թեև խիստ բարեսրտությամբ ընդունեց մեզ, բայց մենք կարճ կտրեցինք և, ոտքի վրա շնորհակալություն հայտնելով՝ դուրս եկանք։

Ուրիշ վանքերում միաբանները, իրանց այցելուներից նյութական օգնություններ ունենալով, վերին աստիճանի քաղաքավարի և մինչև անգամ շողոքորթող են լինում։ Բայց այդ, աշխարհից անջատված, անընչասեր անապատականները ոչ միայն սառն էին վարվում, այլ խորշում էին մեղքի աշխարհի մարդիկներից։ Այդ խորշանքը հասնում էր նրանց մեջ մինչև մարդատեցության։ Իգական սեռին բոլորովին արգելված էր այդ կղզին մտնել, իսկ արական սեռից մուտք են գործում հասակավորները միայն։

Մենք վերջին անգամ հայացք ձգեցինք «անհանգստից» վանքի վրա և հեռացանք։

— Ի՞նչպես երևաց քեզ այդ վանքը,— հարցրի Ասլանից։

— Անապատական մոլեռանդությունը, ճգնավորական կյանքը,— ասաց նա,— այլանդակեց մեր վանական կարգերը, որոնք, իրավ, իրանց ժամանակին ունեցել են իրանց մեջ շատ մարդասիրական սկզբունքներ։ Անապատականների շնորհիվ ինչպես մեր վանական կյանքը այլանդակվեցավ, այնպես էլ այլանդակվեցավ և հայկական գեղեցիկ ճարտարապետությունը, որ պահպանված էր գլխավորապես վանքերի շինվածքների մեջ։ Աղքատություն և անշքություն սիրելով, անապատականները բավականացան անշուք խցիկներով և, խստակեցությամբ սպանելով իրանց մարմինը, սպանեցին միևնույն ժամանակ և արհեստը։ Նայեցեք, ինչ բանի են նման այդ ողորմելի շինվածքները, այդ տխո՞ւր անապատը...

Բերլեն-Օղլուն՝ մեր հյուրընկալ աբեղայի հետ՝ գտանք ծովի ափի մոտ։ Այնտեղ պատրաստ էր վանքի նավակը, որ մեզ պիտի տաներ դեպի ցամաքը։ Մենք նստեցինք, նահապետական նավակը երկու ժամից հետո մեզ հանեց «դրսի տունը», որ գտնվում է կղզու հանդեպ նրա հյուսիս-

արևելյան ցամաքի վրա։ Վանա ծովակի մեջ գտնվող մյուս կղզիները են՝ Լիմ և Աղթամար, որոնց մեջ ճգնավորների անապատներ կան, այսպիսի «դրսի տներ» ունեն։ Այստեղ է կենտրոնացած վանքի ամբողջ տնտեսությունը։ Այստեղ են բնակվում մշակները, որ մշակում են վանքապատկան ընդարձակ հողերը։ Այստեղ են պահվում վանքի բազմաթիվ անասունները իրանց հովիվներով և նախրապաններով։ Այստեղ է վանքի գլխավոր հարստությունը։ Այստեղ աբեղաները կանանցից չեն խուշում. նրանք են թխում հացը, նրանք են պատրաստում կերակուրը վանքի բազմաթիվ բանվորների համար, նրանք են կթում ոչխարները, պանիր են մակարդում, յուղ են պատրաստում, նրանք են մանում բուրդը և նրանից հայր սուրբերի համար հագուստ պատրաստում։ Այստեղ կյանք կա։ Այստեղ, «դրսի տան» մեջ, գործում են, իսկ այնտեղ, ներսի տան մեջ, անապատում, միայն աղոթում են։

Մեզ ընդունեց «դրսի տան» տնտես-մատակարար աբեղան, մի բավական ուրախ, զվարճախոս անձ և, հրավիրելով իր սենյակը, ասաց.

— Գնանք, գիտեմ, այնտեղ ձեզ քաղցած պահած կլինեն, գնանք մի բան ուտենք։

Այդ կրոնավորը հենց առաջին րոպեից այնքան համակրական երևաց, որ մենք չկարողացանք մերժել նրա հրավերը։ Նա տարավ մեզ իր սենյակը, որ անապատի մեջ մեր տեսած խուցերի հետ համեմատելով, բավական օրինավոր պետք էր համարել։ Ո՜րքան մեծ զանազանություն աշխարհին մոտ կրոնավորի և աշխարհից կտրված կրոնավորի մեջ։ Շուտով պատրաստել տվեց մեզ համար պատվական նախաճաշիկ, որ բաղկացած էր սերից, կարագից, մածունից, մեղրից և սպիտակ հացից։ Նրա սենյակում գտնվեցավ մինչև անգամ օղի. նա առաջարկեց մեզ մի-մի բաժակ, թեև ինքը չխմեց։

Բայց, ինչ որ ավելի գրավեց մեր ուշադրությունը, դրանք էին մի խումբ դեռահաս պատանիներ, որոնք, մի առանձին խոժոռադեմ, մռայլ աբեղայի հսկողության ներքո, պարապում էին մի այլ սենյակում։ Այստեղ դպրոց չէր, այստեղ մի տեսակ նախակրթարան էր, որի մեջ այդ պատանիները պետք է նախապատրաստվեին անապատը մտնելու համար։ Նրանք պետք է անցնեին այն բոլոր փորձությունների միջով, ինչ որ պահանջում է անապատական կյանքը։ Պահ, ծոմ, անքուն գիշերներ, մըշտական աղոթք, խոնավ և մութ խցիկներում գետնախշտի կյանք, անպայման հնազանդություն, հրաժարումն բոլոր բավականություններից, մի խոսքով, կատարյալ անձնուրացություն, այդ պետք է լիներ այն փորձությունը, որի միջով, տարիների ընթացքում պետք է անցնեին նրանք, մինչև արժանապատվություն ստանային անապատը մտնելու։ Գլխավոր

պայմաններից մեկն էլ այն էր, որ նրանք պետք է կատարյալ հասակի հասնեին, մորուքները աճեր, որովհետև անմազ երեսով պատանիներին արգելված էր անապատը մտնել։

Տեսնելով այդ գունաթափ, հալումաշ եղած թշվառներին, ես սաստիկ ցավ զգացի։ «Անմե՞ղ զոհեր, մտածում էի ես, ո՞ր սատանան մոլորեցրեց ձեզ այստեղ գալ. մի՞թե աշխարհը այնքան վատ էր, որ դուք վճռեցիք փախչել նրանից»։

Վարդապետ Փանոսը, որպես պատվիրել էինք, նախապես հոգացել էր մեր մասին և մեր ձիաները ուղարկել էր այստեղ։ Մենք շատ չուշացանք, պատվիրեցինք, որ ձիաները շուտով պատրաստեն։

Այստեղ Բեդըլեն-Օղլին տեղեկացավ, որ իր նավակը, ցամաքի ժայռերին զարկվելով, խորտակվել էր։ Նա այնքան տխրեց, որպես իր սիրուհին կորցրած մի սիրահար։

— Դուք ձեր վնասը կստանաք ինձանից,— ասաց նրան Ասլանը, երբ մենք բաժանվեցանք միմյանցից։

Բեդըլեն-Օղլին մնաց այնտեղ, պետք է ոտքով գնար Ավանց գյուղը։ Իսկ ես և Ասլանը մեր ձիաներով սկսեցինք դիմել դեպի Այգեստան։

Ճանապարհին միայն ես առիթ ունեցա հայտնելու Ասլանին այն անցքը, որ գիշերը պատահեց Ավանց գյուղում, նավատերի տանը։ Մի ըստ միոջե պատմեցի, թե ինչպես դուրս եկավ նրա կինը, ինչպես մտավ նավակի մեջ, ինչպես գնաց մինչև ծովեզրը և, վերադառնալուց հետո ինչպես մոտեցավ, նստեց իմ մոտ և սկսեց պատմել իր ամուսնի եղեռնագործությունը։

Ասլանը, մի առանձին հետաքրքրությամբ այդ բոլորը լսելուց հետո, ասաց ինձ.

— Այդ մարդը մի ժամանակ ծովային ավազակ է եղել... Բայց աղնիվ մարդ է...

ԺԲ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ճանապարհին Ասլանը մի քանի հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդեց Կտուց անապատի անցյալի մասին, որոնք ինձ այնքան գրավեցին, որ ես խորին ափսոսանքով սկսեցի իմ մտքում դատապարտել ինձ, թե ո՛րքան ապարդյուն կերպով ես վատնել էի իմ պատանեկության ամե-

նաթանկագին ժամանակը, երբ կարող էի շատ բան սովորել և շրջապատող երևույթները կարող էի միշտ ինքս հասկանալ, ինքս քննադատել։ Նա ասում էր, որ այդ անապատը առաջ կպած էր ցամաքին, հետո ծովի ջրերը բաժանեցին նրան և կղզիացրին։ Նա ցույց էր տալիս այն նեղ հրվանդանը, որ արագիլի կորաձև պարանոցի նման երկարացել էր ծովի մեջ։ Այդ հրվանդանը կոչվում է «Կռապաշտնոց»։ Մի ժամանակ նրա վրա եղել է կռապաշտների մեհյան։ Հրվանդանի ուղիղ գլխի հանդեպ գտնվում է կղզին և այդ պատճառով էլ կոչվում է նա «կտուց», որովհետև արագիլի գլխից կտրված կտուցի նմանություն ունի։ Ես հարցրի Ասլանից, թե ինչպես է պատահել, որ նա կտրվել է։ Նա բացատրեց, թե ծովակի ջուրը դարերի ընթացքում հետզհետե բարձրացել է և ողողել է իր եզերքը. շատ նշանավոր տեղեր և շինվածքներ, որ պատմության մեջ հայտնի էին, այժմ կամ իսպառ ծածկվել են ջրի տակը կամ, ցամաքից կտրվելով, կղզիացել են։ Նա օրինակ բերեց Արճեշ բերդաքաղաքը, որ այժմ չորս կողմից առնված է ջրով և նրա ամենափոքրիկ մասն է միայն երևում, և խոստացավ ցույց տալ ինձ Աղթամար կղզու վրա գտնված Արծրունի թագավորների պալատները, որ այժմ կորած են ջրի տակ։ Ես շնորհակալություն հայտնեցի, խնդրելով, որ բացատրե ինձ, թե ի՞նչպես զարգացավ հայերի մեջ անապատական կյանքը, ինչո՞ւ մարդիկ թողեցին աշխարհը և առանձնացան անապատների ամայության մեջ։

Ասլանը այդ մասին թե՛ այնօր ճանապարհին, և թե՛ ուրիշ ժամանակ, շատ բան էր խոսացել ինձ, եթե բոլորը գրելու լինեմ, մի ամբողջ գիրք կդառնա. ես կդնեմ այստեղ այնքանը միայն, որքան վերաբերում է մեր տեսած Կտուց անապատին և Վանա ծովակի մեջ գտնված մյուս երկու անապատներին, որ կոչվում են Լիմ և Աղթամար։

Պետք է որոշենք միմյանցից, ի՞նչ է վանքը, ի՞նչ է անապատը։

Մեր հայրենիքում վանքերը եղել են սկզբում մի տեսակ հոգեբարեգործական հիմնարկություններ։ Նրանք ծառայել են իբրև դպրոց, ծառայել են իբրև հիվանդանոց կամ ուրկանոց, ծառայել են իբրև աղքատանոց, ծառայել են իբրև իջևան ճանապարհորդների համար և մեր լեռնային երկրի ամենադժվարին տեղերում, ձմեռային ամենասաստիկ ցրտերի ժամանակ, պատսպարան են դարձել օտարներին ու պանդուխտներին, մի խոսքով, վանքերը ունեցել են իրանց մարդասիրական նպատակները, որոնք, դարերի ընթացքում կերպարանափոխվելով, հետզհետե շեղվել են իրանց իսկական նշանակությունից և, վերջապես, անօգտավետ են դարձել։

Վերոհիշյալ նպատակների համաձայն, վանքերը կառուցվում էին

այնպիսի տեղերում, որ ավելի հեշտ հաղորդակցություն ունենան մարդիկների և աշխարհի հետ, որ կարողանան ծառայել իրանց նշանակությանը։

Բայց այդպես չէ եղել անապատը։ Նա անջատել է կյանքից և խզել է իր բոլոր հարաբերությունները աշխարհի հետ և այդ իսկ նպատակով, իր գոյությունը պահպանելու համար, ընտրել է երկրի ամենաթաքթաքուր տեղերը։ Նա առանձնացել է անտառների մթին խորքերում, ապառաժների անմատչելի անձավներում, ձորերի խորին փապարներում և լճակների անբնակ կղզիներում։

Անապատը այլ խոսքով կոչվում է մենաստան, իսկ վանքը՝ իջևան, այդ երկու անունների նշանակության մեջ մեծ զանազանություն կա։

Անապատը կենդանի մահացություն է. նրա նպատակն է՝ սպանել արտաքին մարդը՝ մարմինը, որպեսզի կենդանանա ներքին մարդը՝ հոգին։

Բայց ինչի՞ց առաջ եկավ այդ կատարյալ անձնուրացությունը, այդ հոժարակամ ինքնամերժումը կյանքից ու աշխարհից։

Անապատը երկրի ողբալի դրության հետևանքն է։ Երբ կյանքը ապահով չէ, երբ կյանքը մշտական վտանգների ենթակա է, նա այն աստիճան անտանելի է դառնում, որ մարդիկ հուսահատվում են և, հեռանալով աշխարհից, աշխատում են անապատների առանձնության մեջ եթե ոչ մարմնավոր, գոնե հոգևոր մխիթարություն որոնել։ Հանապազօրյա դժբախտությունները մարդուն ձգում են գերբնական ցնորքների մեջ. նա, չկարողանալով ըմբռնել իրան շրջապատող դառն երևույթների բնական պատճառները և, մանավանդ, չկարողանալով մաքառել նրանց դեմ և հաղթել նրանց, վերջապես վհատվում է, ընկճում է, հեռանում է աշխարհից և իր փրկությունը ու սրտի խաղաղությունը որոնում է անապատական կյանքի լռության մեջ։

Այդ ներգործությունն են ունենում աշխարհի դժբախտ հանգամանքները ոչ միայն թույլ բնավորությունների վրա, այլ մինչև անգամ ամենազորեղ բնավորությունները շատ անգամ ենթարկվում են նրանց վհատեցուցիչ ազդեցությանը։

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը, չկարողանալով իսպառ ի կատար ածել իր սկսած մեծ պատերազմը հեթանոսական խավարի և տգիտության դեմ, և երկար մաքառելով նախարարների ու ժողովրդի բարքի և վարքի կոպտության դեմ և զանազան դառն հալածանքների ենթարկվելով, վերջապես հուսահատվում է, թողնում է հայրապետության աթոռը, հեռանում է աշխարհից և, առանձնանալով Սեպուհ լեռան այրերի մեջ, անձնատուր է լինում ճգնավորական կյանքի[27] և այնտեղ էլ անհայտության մեջ վախ-

ճանվում է։ Նրա հզոր գործակիցը, Տրդատ թագավորը, նույն հանգամանքների պատճառով, նույն վիճակին է ենթարկվում. նա ևս, թողնելով արքայական գահ ու գավազանը, թողնելով իր երկրի կառավարությունը, սկսում է լեռներում ճգնավորական կյանք վարել [28]։ Հայաստանի երկրորդ լուսավորիչները, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպը, երկար մաքառելով ամենադժվարին արգելքների դեմ, հասցնելով առաջ են տանում իրանց սկսած մեծ գործը։ Բայց երբ դժբախտ հանգամանքները ծանրանում են և նրանց վրա, նրանք ևս թողնում են աշխարհը և հեռանում են դեպի անապատը[29]...

Ես կարող էի մեր պատմությունից շատ օրինակներ բերել, բայց այդքանն էլ բավական է։

Այդ երևույթը նկատվում է մեր պատմության մեջ ոչ միայն անհատների վերաբերությամբ, այլև ամբողջ անապատական ուխտերի և միաբանությունների վերաբերությամբ, որոնք, ժամանակի հալածանքներից խուսափելով, որոնք այնքան ուժ չունենալով մաքառելու ժամանակի հարվածների դեմ, որոնք, անկարող լինելով փոխել, հեղաշրջել երկրի անբավարար կարգերը, հուսահատությունից անձնատուր են լինում անապատական կյանքի։ Եվ դրա մեջ պետք է որոնել այդ պատմական երևույթների իսկական պատճառը, որ անապատների կառուցումները ըստ մեծի մասին և ավելի հաճախ տեղի են ունեցել նախընթաց պատահած մի շարք դժբախտություններից հետո։

Այդ երևույթը ավելի պարզ կերպով ցույց տալու համար ես կվերառնեմ մեր ամենամոտ ժամանակներից մի դարաշրջան և հենց այն դարաշրջանը, որի մեջ կատարվել է իմ նկարագրած Կտուց անապատի հիմնարկությունը։

Տասնվեցերորդ դարու վերջերում հայտնվում է Շահ-Աբաս մեծը, իսկ տասնեյոթերորդ դարու սկզբում (1603 թ.) կատարվում է նրա առաջին կորստաբեր արշավանքը դեպի Հայաստան։ Մեր աշխարհը դառնում է արյան և կոտորածի մի սոսկալի հանդիսարան։ Օսմանցիք մեկ կողմից, պարսիկները մյուս կողմից, երկիրը բոլորովին ավերակ են դարձնում։ Շահ-Աբասը սրի և մտրակի ուժով Արարատյան նահանգից բազմաթիվ գերիներ վարում է դեպի Սպահան։ Այդ բազմամարդ նահանգը իսպառ դատարկվում է բնակիչներից։ Պարսիկների և օսմանցիների թերի թողած բարբարոսությունները լրացնում են Ջալալի կոչված ելուզակները։ Այդ ժամանակ հայտնվում են Քյոռ-Օղլին և Գզիր-Օղլին։ Հետո անմիջապես մինը մյուսին հաջորդում են մարախը, սովը և ժանտախտը։ Պարսիկների և օսմանցոց սրից ու գերությունից ազատ մնացած բնակիչները մեռնում են սովից և ժանտախտից։ Երկիրը ծածկվում է դիակներով։ Մեռելո-

տների ընտելացած գազանները համարձակ մտնում են մարդկանց տները և մոր գրկից հափշտակում են երեխային...

Հիշյալ դժբախտություններից հետո վրա են հասնում բնության սասանությունները։ 1641 թվին պատահում է Ատրպատականի մեծ երկրաշարժը։ Թավրիզը, այդ մեծափարթամ քաղաքը, իր փառավոր շինվածքներով ծածկվում է ավերակների կույտի ներքո։ Կործանվում է պարսից արքաների հրաշալի պալատը՝ Շամկաղանը։

Ատրպատականի երկրաշարժից ուղիղ հինգ տարի հետո (1646 թ.) պատահում է Վասպուրականի մեծ երկրաշարժը, որ տևում է յոթն օր։ Լեռներն անգամ կործանվում են նրա սոսկալի հարվածներից։ Հոգվոց վանքի մոտ Աբեղնիր կոչված սարը փուլ է գալիս, լցնում է ահագին ձորը և խափանում է նույն ձորի միջով անցնող գետի ընթացքը։ Վան քաղաքը խիստ ավերակ է դառնում, տապալվում են և Շամիրամի բերդի հզոր աշտարակները։ Վանա մեջ և նրա շրջակայքում, կա՛մ բոլորովին կա՛մ կիսով չափ, կործանվում են հետևյալ վանքերն ու եկեղեցիները. Վերին Վարագը, Ներքին Վարագը, Թողիկ Ճգնավորի եկեղեցին, Սալնապատի վանքը, Շուշանից վանքը, Ղուռուբաշի վանքը, Հոգվոց վանքը, Էրեմիրա վանքը, Սրխու վանքը, Բերդակու վանքը, Կենդանանից վանքը, Կանկու վանքը, Անգուանկրու վանքը, Ակերու վանքը, Արշակա վանքը և Վան քաղաքի մեջ գտնված Ս. Խաչ, Ս. Աստվածածին, Ս. Սիոն, Ս. Նշան եկեղեցիները։

Բնության սասանումները մի կողմից, բռնակալների դաժանությունը մյուս կողմից, և ավելանալով դրանց վրա սովը, ժանտախտը, այդ բոլոր աղետավոր թշվառությունները, որոնց դեմ մաքառելու անզոր է գտնվում մարդը, բնականապես ձգում են նրան հուսահատ և շվարյալ դրության մեջ։ Կյանքը և աշխարհը դառնում է նրա համար ցավերի և դառնության մի ծով, և այդ ցավերից ազատվելու համար նա ձգում է իրան աստծու գիրկը և հանգստություն է որոնում հետգերեզմանյան խաղաղության մեջ։ Նա մտածում է, թե աշխարհի վերջը հասել է, և շտապում է թողնել նրան։ Այստեղից ծագում է խորին անձնուրացության զգացմունքը և հակումն դեպի անապատ, դեպի ամայություն։

Եվ իրավ, միևնույն տառապանքների ընթացքում, երբ թշնամին, սովը, ժանտախտը, երկրաշարժը միացած, ավերակ էին դարձնում երկիրը, հենց այդ ժամանակ զանազան տեղերում կառուցվում էին մեծ թվով անապատներ և լցվում էին բազմաթիվ աշխարհից հրաժարված աբեղաներով։

Իսկ և իսկ այն ժամանակ, երբ պարսիկներից և օսմանցիներից ավերակ դարձած Հայաստանի խրճիթները դեռ մխում էին կրակի մեջ, և

երբ լեռներում ու ձորերում փախստական եղած շինականները մի անկյուն չունեին պատսպարվելու, երբ քաղաքացիք, թշնամու գերությունից ազատվելու համար, իրանց տները թողել չէին անբնակ և թաքչել էին անմատչելի ժայռերի խոռոչներում, այդ սարսափի ու տագնապի ժամանակ, Որոտն գետի ձախ ափի մոտ, Հալիձոր գյուղի հանդեպ, հիմնվում է Սյունյանց մեծ անապատը, Տաթևի վանքից երեք ժամ հեռավորության վրա։ Այդ վանքը այլ անունով կոչում է Հարանց անապատ։

Սյունյաց մեծ անապատի հիմնադիրը եղավ (1610 թ.) Սաղմոսավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը, որը, թողնելով իր վանքը և վանական կյանքը, ուխտեց անապատական լինել, այն դեպքերից հետո, երբ նա Արագած լեռան այրերից մեկի մեջ գտավ մի ճգնավոր, ծունր իջած դրության մեջ, աչքերը դեպի երկինք ամբարձած, բայց անշարժ, ինչպես քարե արձան։ Ճգնավորը մեռած էր, բայց ո՞վ գիտե, ինչ ժամանակից, նա նույն դրության մեջ, այնպես անապական մարմնով մնացել էր այն քարանձավում։ Այդ տեսարանը այն աստիճան ազդեց Սարգիս եպիսկոպոսի վրա, որ նա ուխտեց թողնել աշխարհը և անձնատուր լինել ճգնավորական կյանքի։ Նրան գործակից եղավ Տեր-Սարգիս Տրապիզոնցին, մի հմուտ և ուսյալ քահանա, որը կնոջ վախճանվելուց հետո իր բոլոր հարստությունը վաճառել և բաժանել էր աղքատներին և սկսել էր այնուհետև անապատական կյանք վարել։

Սյունյանց մեծ անապատը կոչվեցավ Թանահատի վանք, այն հռչակավոր Թանահատի վանքի անունով, որ մի ժամանակ իր սոսկալի խստակեցությամբ հայտնի էր Վայոց ձորում. Հենց այդ անվան մեջն էր նրա նշանակությունը։ Այդ վանքի միաբանները ատում էին, խորշում էին ամեն տեսակ թանից, այսինքն՝ տաք, ջրալի ապուրից, և այդ պատճառով կոչվեցան «թանատյացներ»։ Ամբողջ տարին կերակրվում էին միայն ցամաք հացով և ջրով, այն ևս օրը մի անգամ, իսկ տոն օրերում գործ էին ածում փոքր-ինչ բուսեղեն յուղ, բայց միս կամ գինի՝ ոչ երբեք։

Սյունյաց մեծ անապատը կրկին վերականգնեց այն վաղեմի կրոնական կարգերն ու կանոնները, որոնք, զանազան քաղաքական դժբախտ հանգամանքների պատճառով, խանգարված էին մեր անապատներում։ Իսկ վտանգավորը այն էր, որ նա մտցրեց մի նոր և, հայոց եկեղեցու հոգուն հակառակ, բոլորովին այլ կղերական ուղղություն, այն է՝ զրկել իրան կամքից և անպայման հնազանդությամբ հպատակել միայն առաջնորդի կամքին. ամեն օր առավոտյան և երեկոյան խոստովանվել առաջնորդի առջև օրվա հանցանքներն ու մտածությունները, ոչինչ ստացվածք չունենալ, ամեն ինչ հասարակաց լինել և այլն։ Ես այլևս չեմ խոսում այն կանոնների մասին, որոնք վերաբերում էին զանազան պաշտամունքների և

ճգնությունների, և ոչ պիտի նկարագրեմ այն անապատները։ Հայտնի է և խստակեցությունը, որով այդ անապատի միաբանները տանջում ու մաշում էին իրանց անձերը։ Միայն այն կասեմ, որ այդ անապատը ամենափոքր ժամանակում այնքան զորավոր կազմակերպություն ունեցավ, և այնքան հռչակ ստացավ, որ ամեն կողմից ամենանշանավոր կրոնավորներ սկսեցին խմբվել այնտեղ։ Նա դարձավ մի մեծ կենտրոն, մի դպրոց, որի մեջ կրթվելով աբեղաները հետո այնտեղից դուրս եկան և, սփռվելով մեր աշխարհի զանազան կողմերը, սկսեցին նույն կարգերով, նույն կանոններով նոր անապատներ հիմնել։ Ես կհիշեմ նրանցից մի քանիսի անունները միայն։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր մոկացի Պողոս վարդապետ Հրաշագործը։ որ իր աշակերտների հետ, որպես մի նոր առաքյալ, ոտքով շրջում էր զանազան տեղեր, քարոզում էր, հորդորում էր, որ վանքեր, անապատներ, եկեղեցիներ շինեն և ամեն տեղ հաստատում էր կրոնական միաբանություններ։ Դեռ օսմանցիների և պարսիկների ձեռքով թափած արյունը բոլորովին չէր ցամաքել հայոց հողի վրա, դեռ Շահ-Աբասի բանակը գտնվում էր Արցախի (Ղարաբաղի) Քոթուկլու կոչված տեղում, երբ այդ մոլեռանդը հայտնվեցավ շահի բանակում, ներկայացավ թագավորին և, ճակատը գետնին քսելով, խնդրեց, որ իրան թույլ տա վանքեր և անապատներ կառուցանել։ Շահ-Աբասը սիրով ընդունեց նրա խնդիրքը և հրամայեց իսկույն, իր ներկայությամբ, հրովարտակը գրել։ Նա գիտեր հայի թույլ կողմերը. նրա եկեղեցուն և վանքին մի դիպչիր, իսկ նա պատրաստ կլինի իր երկիրը, իր անձը և ամեն ինչ տալ թշնամու ձեռքը։ Թագավորական հրովարտակով զինված, նա սկսեց թափառել դեպի ամեն կողմ։ Գնաց Պարսկաստան, այնտեղ նորոգեց Թավրիզի եկեղեցին։ Այնտեղից անցավ Գողթնյաց գավառը, մի հրաշքով բաց արեց Թովմա առաքյալի վանքի վաղուց փակյալ, անշարժ դռները և այնտեղ կրոնական միաբանություն հաստատեց։ Այնտեղից անցավ Աստապատ, հիմնեց Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը և այլ եկեղեցիներ։ Նրա եռանդը և սնահավատ ժողովրդից ստացած համակրությունը այն աստիճան դրդեցին ժամանակի Մելիքսեթ կաթողիկոսի նախանձը, որ նա բողոքեց թագավորի Ամիրգունա անունով կուսակալին, որ նստում էր Երևան քաղաքում, որպեսզի արգելեն նրան սրբավայրեր հիմնելուց։ Երկար տարաձայնություններից հետո հազիվ թե կարողացան սանձահարել հրաշագործի մոլեռանդությունը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր Առիստակես վարդապետ Բարգուշատցին, որ հիմնեց Տանձափարախի անապատը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր Շամքորի ձորեցի Դա-

վեթ եպիսկոպոսը, որ հիմնեց նույն ձորի մեջ Ջարիբադեսի անապատը, ուր կազմվեցավ «անառացված» կոչված ճգնավորների միաբանությունը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր Կարապետ եպիսկոպոս Վաղարշապատցին, որ հիմնեց Սևանա կղզու անապատը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր Կարապետ եպիսկոպոս Թաթևացին և տեր-Կիրակոս Տրապիզոնցին, որ հիմնեցին Քշտաղի Հաչանց գյուղի անապատը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր երևելի Մովսես վարդապետ Սյունեցին, որ հիմնեց Անանիա Առաքելո անապատը Երևան քաղաքում, իսկ հետո, կաթողիկոս ընտրվելով, նորոգեց ավերակ դարձած Էջմիածինը։

Սյունյաց մեծ անապատի աշակերտ էր Փիլիպոս վարդապետ Աղբակեցին, որ Մովսեսից հետո Հայոց կաթողիկոս ընտրվեցավ։ Դա իր նախորդի նման շատ նորոգություններ արեց Էջմիածնում, կառուցեց գեղեցիկ զանգակատունը, նորոգեց Ս. Գայանեի և Հռիփսիմեի վանքերը, նորոգեց Օշական գյուղի Ս. Տաճարը, որ էր հանգստարան սրբույն Մեսրոպի, նորոգեց և Բջնի գյուղի Ս. Աստվածածնի տաճարը։

Հիշյալ երկու կաթողիկոսների՝ Մովսեսի և մանավանդ Փիլիպոսի օրերում հիմնվեցան և նորոգվեցան ուրիշ շատ վանքեր ու եկեղեցիներ։ Ջուղայեցի Հակոբ վարդապետը, որը Փիլիպոսից հետո կաթողիկոս դարձավ, նորոգեց Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը։ Մեղրեցի Եսայի վարդապետը (Մովսես կաթողիկոսի աշակերտը) նորոգեց Երնջակա Ս. Կարապետի վանքը։ Վաղարշապատցի Զաքարիա վարդապետը (դարձյալ Մովսես կաթողիկոսի աշակերտը) նորոգեց Հովհաննա վանքը Արագածի ստորոտներում։ Մկրտիչ եպիսկոպոսը նորոգեց Թադեոս առաքելո վանքը Արտազ գավառում։ Մարտիրոս եպիսկոպոսը նորոգեց Ս. Գևորգի վանքը Մուղնի գյուղում, Կարբիի մոտ, Արագածի ստորոտներում։ Ոսկան վարդապետ Երևանցին նորոգեց Ս. Սարգիս զորավարի վանքը Ուշի գյուղում, Կարբիի մոտ, նույնպես Արագածի ստորոտներում։ Այլևս չեմ խոսում ուրիշ շատ վանքերի մասին, որոնք կամ նորից շինվեցան կա՛մ բոլորովին ավերակ լինելով, նորոգվեցան զանազան տեղերում։ Եվ այդ բոլորը կատարվեցավ Շահ-Աբասի արշավանքների ժամանակ, կամ անմիջապես նրա արշավանքներից հետո։

Հիշյալ երկու կաթողիկոսները, Մովսես և Փիլիպոս, խիստ պայծառ տեղ են բռնում Հայոց եկեղեցական պատմության մեջ, այն խառնաշփոթ, կործանարար և ավերավոր անցքերից հետո, որ կատարվեցան նրանց հինգ նախորդների միմյանց հետ ունեցած անընդհատ հակառակություններից։ Առաքել կաթողիկոսը դեռ կենդանի էր, երբ Դավիթը կա-

թողիկոս ձեռնադրվեցավ, հետո Մելիքսեդեկը, հետո Սրապիոնը, հետո Մելիքսեդեկի եղբորորդի Սահակը, և այդպես, միաժամանակ Էջմիածնի հայրապետական աթոռը դարձել էր հինգ կաթողիկոսների հակառակության ասպարեզ։ Կաշառքով փոփոխակի մինը մյուսի ձեռքից խլում էր իշխանությունը, և Էջմիածինը ընկած էր ծանր պարտքերի ներքո, նրա բոլոր սրբությունները գրավ էին դրված մահմեդականների մոտ։ Իսկ այդ ցավալի ժամանակը փոքր չտևեց. նա տևեց ամբողջ քառասուներեք տարի։ Դա այն ժամանակն էր, երբ Հայաստանը լողում էր արյան ծովի մեջ, երբ Շահ-Աբասը հայոց գերիները վարում էր դեպի Սպահան...

Հիմա դառնանք դեպի Լիմ և Կտուց անապատների հիմնարկությանը։

Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից էր նաև Ներսես վարդապետ Մոկացին։ 1622 թվին, այսինքն Շահ-Աբասի գերությունից 16 տարի հետո, Ներսեսը եկավ Վասպուրականի կողմերը և, մտնելով Լիմ կղզին, նորոգեց այնտեղի ավերակ ու ամայի վանքը և կազմեց անապատականների մի նոր միաբանություն, միևնույն կարգերով ու կանոններով, որպես նա տեսել էր Սյունյաց մեծ անապատում։ Մի քանի տարվա ընթացքում կրոնավորների թիվը այնքան բազմացավ, որ Լիմ կղզին նրանց համար շատ փոքր երևցավ, այդ պատճառով նրանց մի մասը տեղափոխվեց Կտուց կղզին և հիմնեց այնտեղ մի նոր անապատ, իհարկե, չփոխելով իրանց ուխտին և միաբանության հասարակ կանոնները։ Ահա այդ անապատն էր, որ մենք տեսանք, և այդ անապատի պատմական ծագումն էր, որ ես խոստացա անել։

Սյունյաց մեծ անապատը թեև տվեց երկու նշանավոր անձնավորություններ, որպիսիք էին Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսները, բայց նրա նեղ, սահմանափակ, կղերական ուղղությունը կարող էր ավելի վնասակար լինել, եթե ինքը բնությունը վերջ չդներ այդ անապատի գոյությանը։ 1658 թվի սաստիկ երկրաշարժը ճեղքեց, պատառեց այն սարավանդի մի մեծ մասը, որի վրա կանգնած էր անապատը։ Ահագին ապառաժը խորտակվելով, բաժան-բաժան լինելով, վերևից թափվեցավ իր հանդեպ գտնված խոր ձորի մեջ, որտեղից հոսում էր Որոտն գետը։ Գետի ընթացքը արգելվեցավ, և ձորի մեջ մի ընդարձակ լճակ կազմվեցավ, հետո ջուրը իր համար ուրիշ ճանապարհ բաց արեց։ Բայց զարմանալին այն էր, որ քարաժայռի այն մասը, որի վրա կառուցված էր անապատը, ահագին բարձրությունից մինչև գետի ափը սողալու ժամանակ, մնաց ամբողջ և իր վրա ամբողջությամբ պահպանեց անապատը։ Նույն դրության մեջ մնում է մինչև այսօր։ Այդ դեպքը թեև համարվեցավ մի մեծ հրաշք, այնուամենայնիվ, անապատի միաբանները այլևս չկարողացան այնտեղ բնակվել և ցրվեցան դեպի զանազան կողմեր։ Եվ այդպես,

Այունյաց մեծ անապատը իր գոյությունը պահպանեց 45 տարուց փոքրինչ ավելի, իսկ այդ սուղ ժամանակում նրա կատարած գործը մեծ եղավ։ Ինչպես վերևում մի առ մի ցույց տվեցինք, նրանից ծնունդ առին ուրիշ շատ վանքեր և անապատներ միևնույն կազմակերպությամբ, միևնույն կարգերով ու կանոններով...

Կարծեմ, իմ այդ համառոտ տեսության մեջ բավական պարզվեցավ, որ անապատը երկրի անապահով դրության և նույն անապահովությունից առաջացած ժողովրդի հուսահատական վիճակի արդյունքն է։ Աշխարհից բավականություն չգտնելով, դժգոհ լինելով, մարդը սկսում է ատել աշխարհը։ Եվ որովհետև նա ինքը նույնպես աշխարհի մի մասն է կազմում, հետևապես սկսում է ատել և իր անձը։ Այստեղից է առաջ գալիս այն հոգևոր անձնասպանությո նը, որ կրոնավորների լեզվով կոչվում է ճգնավորություն, խստակեցություն և մարմնամաշություն։ Անապատականը դրսից, նույն իսկ աշխարհից չ ստանում անձնասպանության այդ զգացմունքը և, իր մթին խուցի մեջ զարգացնելով, կրկին վերադարձնում է աշխարհին։ Նրանց հարաբերությունները փոխադարձ են։ Եվ այդ պատճառով անկարելի է չնկատել այն սպանիչ, վհատեցուցիչ ազդեցությունը, որ գործում է անապատը իր շրջապատող ժողովրդի վրա, մանավանդ երբ այդ ժողովուրդը գտնվում է մտավորապես ստոր զարգացման մեջ։ Գործունեությունը, եռանդը, աշխատանքը, սերը դեպի կյանքը՝ դադարում է այնտեղ, տիրում է ընդհանուր մեռելություն, և վանքը իր շրջակա բնակիչներով ներկայացնում է մի ընդարձակ անապատ... Այդ կետից նայելով, անապատների թվից կարելի է իմանալ մի ժողովրդի թե՛ զարգացման աստիճանը և թե՛ գործունեության չափը։ Եվ որովհետև իմ պատմությունը ամփոփվում է միայն մի նեղ շրջանակի մեջ, այն է՝ Հայաստանի նշանավոր նահանգներից մեկը՝ Վասպուրականը, ես ցույց կտամ, թե այդ նահանգում մի ժամանակ ո՛րքան վանքեր ու անապատներ կային, և նրանց թվից կարելի է եզրակացնել այն մահացու և ծանր հիվանդությունը, որ այդ նահանգի անկման պատճառ դարձավ։

Վասպուրականը Արծրունի նախարարների սեփականությունն էր։ Տասներորդ դարու սկզբում Արծրունի իշխանները այն աստիճան զորացան, որ նրանցից մեկը, Գագիկը, ապստամբվեցավ Բագրատունյաց թագավորության դեմ և դավաճանությամբ ստացավ արաբական ոստիկան Յուսուֆից արքայական թագ։ Նրա հիմնած դժբախտ թագավորությունը տևեց հարյուր տարուց մի փոքր ավելի և ունեցավ վեց թագավորներ միայն։ Դրանցից վերջինը, Սենեքերիմը, սաստիկ հարվածներ կրելով նույնիսկ արաբացիներից և ապա թուրքերից, չկարողացավ երկար դիմանալ և 1021 թվին, իր հոժարությամբ, իր տերությունը հանձնեց

հունաց Վաղէշ կայսրին և նրա փոխարէն ստացավ կայսրից Սեբաստիա քաղաքը իր գավառներով։ 14.000 ձիավորներով գաղթաշուրջ թագավորը տեղափոխվեցավ իր ստացած նոր երկիրը բնակության համար։ Վասպուրականը դարձավ հունական նահանգ։

Այն բոլորը, ինչ որ Սենեքերիմը ցուցակով հանձնեց հույներին, հետևյալն էր. 10 քաղաք, 72 բերդ և 4 400 գյուղ։ Նա չհանձնեց հույներին միայն վանքերն ու անապատները, որովհետև դրանք ատեծո և ժողովրդի սեփականությունն էին։ Վանքերի թիվը հասնում էր 900-ի, որոնցից 115-ը մեծամեծ մենաստաններ էին։ Համեմատեցե՛ք, թագավորությունն իր երկրի պաշտպանության համար ուներ միայն 72 բերդ, իսկ աղոթելու համար՝ 900 վանքեր, լի բազմաթիվ կրոնավորներով, որ միշտ քարոզում էին աշխարհի ունայնությունը...

Վասպուրականը հույների ձեռքում մնաց միայն 107 տարի, վերջը տիրեց Միրան անունով ամիրան և իրան կոչեց Շահ-Արմեն, այսինքն թագավոր հայոց։

ԺԳ.

ԴՅՈՒԹԱԿԱՆ ԳԱՎԱԶԱՆԸ

Կեսօրից բավական անցել էր, երբ մենք հասանք Այգեստան. մարդիկ չէին երևում, փողոցները համարյա թե դատարկ էին։ Դեռ շարունակվող տոթը քշել էր նրանց այգիների ու պարտեզների հովասուն ստվերների ներքո։

Անցնելով կարգով տնկած հովանավոր ուռիների և բարդի ծառերի տակից, մենք մտանք այն փողոցը, որտեղ գտնվում էր վարպետ Փանոսի տունը։ Այստեղ ինչ-որ աղմուկ էր լսում։ Հեռվից նշմարեցինք, փոշու ամպերի մեջ կորած, աղաղակելով, ճիչ բարձրացնելով, վազվզում էին մի խումբ երեխաներ։ Երբ մոտեցանք, տեսարանը ավելի պարզվեցավ։ Երեխաները հալածում էին մի պառավ կնոջ, որը նրանց առջևից փախչելով, երբեմն կանգ էր առնում, սպառնալիքներ էր կարդում, և երեխաները, այդ լսելով, նույնպես կանգ էին առնում, փոքր-ինչ հանդստանում էին, իսկ երբ պառավը շարունակում էր գնալ, փոքրիկ չարաճճիները կրկին աղաղակ էին բարձրացնում, շրջապատում էին նրան և նրա վրա խճի կտորներ էին նետում։ Պառավի հետ կար և մի փոքրիկ աղջիկ։ Ես իսկույն ճանաչեցի Հյուբբիին։

Կարծես երազ լիներ այդ, կամ տոթն ու հոգնածությունը այն աստիճան գրգռել էին իմ երևակայությունը, որ իմ աչքի առջև երևում էին խաբուսիկ պատկերներ։ Ո՞րտեղից հայտնվեցավ Հյուբբին։ Իսկ նրանից անբաժան պառավը անպատճառ Սուսանը պետք է լիներ։ Այո՛, հենց նա էր։

— Հյուբբի՛ն... Սուսա՛նը...— բացականչեցի ես զարմացած կերպով և դարձա դեպի Ասլանը։

— Նրանք են...— պատասխանեց նա մի այնպիսի ձայնով, որի մեջ լսվում էր և՛ ուրախություն, և՛ խորին մտատանջություն։

Երևում էր, որ Ասլանին ևս ոչ սակավ զարմացում պատճառեց նրանց անակնկալ հայտնվելը Այգեստանում։ Դա առանց մի կարևոր պատճառի չէր լինի։

Մենք շտապեցրինք մեր ձիաներին։ Երեխաները, որոնց թվում կային և մի քանի հասակավոր պատանիներ ևս, դեռ չէին դադարել նրանց չարչարելուց։ Ես իսկույն հասկացա այդ ստահակների զվարճության նպատակը։ Ես էլ նրանց նման շատ անգամ բոշա կանանց ետևից ընկած եմ եղել, երբ նրանք անց էին կենում մեր գյուղի միջով։ Գաղտագողի կերպով մոտենում էի և կծմտում էի նրանց մարմնի միսը։ Թե՛ ես և թե՛ իմ ընկերները հավատացած էինք, որ բոշա կնոջ մարմինը կախարդական զորություն ունի, և եթե նրա մարմինը մատներով կծմտենք, նույն զորությունը կհաղորդվի մեր ձեռքին, և մեր ձեռքը այնուհետև անխոցելի կլինի ամեն տեսակ զենքի առջև, որի հարվածները երբեք չեն ներգործի նրա վրա, և նա միշտ հաջողակ կլինի կռվի ժամանակ։

Մեր մոտենալը ամենևին չվսպեց անպատկառ ստահակների հիմարությունները։ Երբ մեզ տեսան նրանք, կարծես մի տեսակ խրախույս ստացան և, հավաքվելով միասին, փորձեցին խմբով հարձակում գործել։ Այդ միջոցին տեղի ունեցավ մի շատ սրտաշարժ տեսարան։ Փոքրիկ Հյուբբին կանգ առեց, իր սպառնալից դեմքը դարձրեց դեպի խումբը և, ձեռքի թեթև գավազանը բարձրացնելով, ասաց.

— Կանիծե՛մ, և դուք ամենքդ քար կդառնաք...

Ես չկարողացա առանց սոսկալու նայել նրա հրաբորբոք աչքերի բարկությանը։ Փոքրիկ կախարդի սպառնալիքը այն աստիճան ահարկու էր, որ թեև երեխաները քար չդարձան, բայց բոլորովին անշարժ մնացին. աղմուկը դադարեց, և մի քանի րոպեից հետո բոլորը ցրիվ եկան և հեռացան։

Տեսնելով մեզ, պառավը և Հյուբբին ինչ-որ անծանոթ լեզվով խոսեցին միմյանց հետ։ Հետո Հյուբբին, իր սովորական նազելի ժպիտը երե-

սին, մոտեցավ Ասլանին և իր ձեռքի փոքրիկ գավազանը բարձրացնելով, ասաց.

— Գնի՛ր, պարոն, այդ գավազանը, դա դյութական զորություն ունի։

— Ես քեզ կզրկեմ քո զենքից, փոքրիկ վհուկս,— ասաց Ասլանը նույնպես ժպտալով։

— Ես մի ուրիշը կշինեմ։ Այդ ևս իմ շինածն է։

Ասլանը առեց նրա ձեռքից գավազանը և ընծայեց մի ոսկի։ Փոքրիկ վհուկը գլուխ տվեց և շնորհակալությամբ հեռացավ։ Մենք անցանք առանց ցույց տալու, որ ճանաչում ենք նրանց, և որպես նրանք ևս ցույց չտվին, թե ճանաչում են մեզ։

Հասնելով մեր իջևանը, վարպետ Փանոսին գտանք իր տան դռանը կանգնած։ Նա մեզանից մի քանի ժամ առաջ էր վերադարձել Ակլանց գյուղից։ Երևում էր, որ նավաստին պատմել էր նրան մեզ հետ պատահած արկածները թե՛ ալեկոծության ժամանակ և թե՛ անապատում։

— Լսեցի, լավ թրջվեցա՞ք,— ասաց նա ծիծաղելով։

— Վարդապետները ցամաքացրին մեզ,— պատասխանեց Ասլանը նույնպես ժպտալով։

Նա կանչեց իր աշակերտներին, հրամայեց, որ տեղավորեն մեր ձիաները։ Մենք ներս մտանք։

Ասլանը և վարպետ Փանոսը խոսում էին վանքի մասին։ Վարպետը հարցնում էր, թե ինչ տպավորություն գործեցին նրա վրա աբեղաները, նրանց կյանքը, նրանց սովորությունները և այլն։ Իսկ ես նրանց չէի լսում։ Իմ մտքից չէին դուրս գալիս Սուսանը և Հյուբբին։ Երևում էր, որ Ասլանի վրա ևս նրանց անակնկալ հայտնվիլը խիստ ծանր տպավորություն գործեց։ Այդ պատճառով խիստ կարճ պատասխաններ էր տալիս վարպետին և չէր ուզում խոսակցությունը երկարացնել, որպեսզի ինքը ժամանակ ունենա մտածելու Հյուբբիի և Սուսանի մասին։ Անպատճառ մի բան պատահած պետք է լիներ, կամ շատ վատ, կամ շատ լավ։ Բայց մինչև ստուգելը այդ գաղտնիքը բավական պիտի տանջեր թե՛ ինձ և թե՛ Ասլանին։ Սուսանը ոչինչ չասաց Ասլանին։ Գուցե նա ասաց, բայց ես չհասկացա։ Ես զբաղված էի Հյուբբիով, այդ պատճառով նկատել չկարողացա, թե ինչ ակնարկություններ արին միմյանց հետ պառավը և Ասլանը։ Ես տարակույս չունեի, որ նրանք շուտով չէին հեռանա մեր բնակարանի շրջակայքից, և մենք գուցե մի քանի անգամ կհանդիպեինք նրանց։ Բայց հիմա ո՞ւր գնացին նրանք։ Խորհրդավոր գավազանը Ասլանին հանձնելուց հետո նրանք շտապով հեռացան և մի քանի րոպեում անհայտացան մյուս նեղ փողոցի մեջ, որ տանում էր դեպի գերեզմանատունը։ Երևի, այնտեղ էր նրանց օթևանը, մեռելների մոտ։ Կենդանի

մարդիկ այդ թշվառներին իրանց բնակարաններում տեղ չեն տալիս, խորշում են բոշաներից...

Բայց ո՜րքան ուրախացավ Հյուբբին, երբ տեսավ մեզ։ Ես չէի կարողանում մոռանալ այն սիրուն ժպիտը, որ երևաց նրա արևակեզ, սևացած դեմքի վրա։ Բայց ինչո՞ւ էր այժմ նա այնպես վատ հագնված։ Նա այլևս այն գույնզգույն, խայտաճամուկ հագուստը չուներ, որ տեսել էի նրա վրա Ս. Տիրամոր տոնախմբության ժամանակ։ Խե՜ղճ աղջիկ, թափառական կյանքը նրա վրա ևս արել էր իր դժբախտ ազդեցությունը։ Հագուստը բոլորովին մաշված էր. մաշված էին և փոքրիկ տրեխները, որ կապել էր իր առանց գուլպայի ոտներին։ Երևում էր, որ շատ հեռու տեղից էին եկել։

Պառավը ավելի խոժոռադեմ և զայրացած երևաց ինձ։ Երեխաների միամիտ վարմունքը չէր կարող այնպես վրդովեցնել նրան։ Ուրեմն, այլևս ի՞նչ պատճառ կարող էր ունենալ։ Ես այդ պառավին միշտ տխրադեմ և թախծալի էի տեսել, բայց զայրացած, ոչ երբեք։ Նրա սրտի վրա ծանրացած էր մի ցավ, մի դառն կսկիծ, որ միշտ տանջում էր նրան։ Սկսյալ այն օրից, որ ես առաջին անգամ տեսա այդ պառավին արաբական մինարեթի մոտ, ամայի ավերակների մեջ, այդ թշվառ կինը խիստ տխուր տպավորություն էր թողել իմ վրա, որ ավելի նման էր կարեկցության և ցավակցության, և ես պատրաստ կլինեի բաժանել նրա ցավերը, եթե նա իր սրտի գաղտնիքը հայտնելու լիներ ինձ։ Բայց ի՞նչ կար նրա սրտում. ի՞նչ էր պատճառը, որ նա այդպես թափառում էր երկրե երկիր և, որպես ստվեր, չէր բաժանվում Ասլանից ու նրա ընկերների ետևից...

Մենք ման էինք գալիս պարտեզում, վարպետ Փանոսը դեռ շարունակում էր իր հարցափորձը վանքի և անապատականների մասին։ Ասլանի ուշադրությունը դարձած էր դեպի իր ձեռքի դյութական գավազանը, որը, ինչպես հավատացրեց Հյուբբին, նրա արհեստի արդյունքն էր։ Բայց հազիվ թե նա կարող կլիներ մի այնպիսի գեղեցիկ բան շինել։ Գավազանը սև օձի նմանություն ուներ, և սև ներկի տակից խիստ ճիշտ կերպով նկարվում էին այդ սողունի բոլոր թեփուկները, գլուխը, աչքերը, բերանը, լեզուն և այլն։

— Այդ ի՞նչ բան է,— հարցրեց վարպետը, ինքն ևս ուշադրություն դարձնելով։— Կարծես Մովսես մարգարեի գավազանը լինի, երեկ վարդապետներից ընծա ստացար։

— Ոչ, մի բոշա աղջիկից գնեցի,— ասաց Ասլանը։

— Այն փոքրիկ աղջիկի՞ց, որ մի պառավի հետ ման է գալիս։

— Հենց նրանից։

— Զարմանալի՜ աղջիկ է։ Կես ժամ առաջ մեր բակումն էր։ Հա-

բեան կանայքը հավաքվել էին նրա շուրջը, և նրանց համար գուշակություններ էր անում։ Ես բոլորովին հիացած մնացի նրա սրամտության վրա։

— Ձեր մասին գուշակել չտվեցի՞ք։

— Տվեցի, բայց նա նայեց իմ երեսին ու ասաց. «Դուք թերահավատությամբ եք դիմում ոգիների դատերը. նա ձեզ համար գուշակել չէ կարող»։— Նա իրան ոգիների դուստր էր կոչում։

— Եվ իրավ, դուք չե՞ք հավատում։

— Չեմ հավատում։ Բայց զարմանալին այն է, թե ի՞նչպես նա հասկացավ, որ ես չեմ հավատում։

— Այդ շատ հեշտ էր հասկանալ։

Այդ միջոցին վարպետ Փանոսին կանչեցին իր գործարանը, մենք բաժանվեցանք նրանից, գնացինք մեզ համար պատրաստած սենյակը։ Ասլանը իսկույն դուռը ներսից կողպեց, մոտեցավ լուսամուտին, մի քանի րոպե հետաքրքրությամբ նայում էր դյութական գավազանի վրա։ Հետո նա կամաց սեղմեց օձի գլուխը, որ հեշտությամբ բաժանվեցավ մարմնից։ Այդ միջոցին նա դուրս քաշեց օձի փորից մի երկար թղթի փաթոթ, որի վրա համարյա սպիտակ տեղ չկար, ամբողջապես ծածկված էր գրություններով։ Այդ գրությունները նմանում էին այն թիլիսմանական ծածկագրություններին, որ պատրաստում են ջադուկները, և կանայք, գնելով նրանցից, ամփոփում են արծաթյա փոքրիկ խողովակների մեջ և քարշ են տալիս իրանց պարանոցից։ Իսկ տղամարդիկ իրանց գավազանի փողի մեջ են դնում, հաջող ճանապարհորդություն ունենալու համար։

Բայց Հյուբբիի դյութական գավազանի փողի մեջ դրած թուղթը ոչինչ հաջողություն չէր խոստանում, որովհետև ես իսկույն նկատեցի, որ նրա կարդալու միջոցին Ասլանը բոլորովին գունաթափվեցավ։ Կարդալուց հետո նա այրեց թուղթը։ Երբ որ այրում էր, դա արդեն պարզ նշան էր, որ բովանդակությունը կասկածավոր է։

— Մենք մատնված ենք...— ասաց նա բավական վրդովված ձայնով։ Ես սարսափեցա։ Նա ինձ հանգստացրեց, ավելացնելով.

— Այդ ոչինչ... ես այդ սպասում էի...

— Մենք պետք է շտապենք իսկույն հեռանալ այստեղից,— ասեցի ես։

— Երբե՛ք,— պատասխանեց նա վճռական ձայնով։— Մեր փախուստը ավելի կասկածավոր կդարձնե մեզ։

— Մեզ կարող են կալանավորել։

— Հոգ չէ։ Միայն ինձ հարկավոր է այսօր անպատճառ տեսնվել մեկի հետ...

Այդ առաջին անգամն էր, որ Ասլանը հայտնեց ինձ մի գաղտնիք, գուցե նրա համար, որ զգույշ լինեմ։ Բայց վարպետ Փանոսին այդ մասին ոչինչ չասաց։ Այդ ինձ շատ զարմացնում էր։ Երևում էր, որ այդ մարդիկ իրանց ծանոթներին և մինչև անգամ մտերիմներին ամեն ինչ հայտնում էին մի որոշ չափով, որքան հարկավոր էր, որ նա գիտենար, իսկ ավելին իրանց մոտ էին պահում։

Այնօր Ասլանը դուրս չեկավ տանից, այլ, առանձնացած իր սենյակում, զբաղված էր ինչ-որ գրություններով։ Ես էլ նրան չխանգարելու համար բոլորովին միայնակ թողեցի, գնացի պարտեզը և քնեցի կանաչ խոտերի վրա, շլորենու ստվերի ներքո։ Երբ զարթնեցի, իսկույն գնացի նրա մոտ։ Նա դեռ նոր էր վերջացրել իր գործը։

Երեկոյան պահուն նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

— Կարծեմ ձեր քաղաքում պետք է լինի մի մուսուլցի հայ վաճառական։

— Երևի խոջա Թորոսի մասին եք հարցնում, որ թումաշի (սաֆիանի) վաճառականություն է անում։

— Այո՛, խոջա Թորոսի մասին։ Ո՞րտեղ կարելի է տեսնել նրան։

— Թեոս ախպոր սրճարանը։ Նա համարյա ամեն երեկո այնտեղ է լինում։ Ի՞նչ կա։

— Ոչինչ։ Նրա անունով հանձնարարական նամակ ունեմ, պետք է խնդրել, որ մի ապահով քարավանի հետ ինձ ճանապարհ դնե դեպի Մուսուլ։

— Այդպես շուտ գնո՞ւմ եք։

— Գուցե մի քանի օրից հետո։ Բայց պետք է նա առաջուց գիտենա, որ ինձ համար գրաստներ վարձե։

Թեոս ախպոր սրճատունը գտնվում էր ոչ թե Այգեստանում, այլ քաղաքում։ Վարպետ Փանոսը ցույց տվեց բոլոր նշանները, թե ո՛ր կողմում, ո՛ր փողոցում, ո՛ր տան մոտ է սրճարանը, և ավելացրեց, եթե մուսուլցի կաշեվաճառը այնտեղ չլինի, բավական է միայն հայտնել սրճանոցի տիրոջը, նա շատ լավ մարդ է, և իսկույն կանչել կտա, որովհետև մուսուլցին նույն սրճատանը կից պանդոկումն է կենում։

— Կկամենայի՞ք, որ ձիաները պատրաստեին։

— Ոչ, ես ոտով կգնամ,— ասաց Ասլանը։

— Ավելի լավ չէ՞ լինի, որ թողնեիք առավոտյան։ Գիշերով ով գիտե, ինչ կարող է պատահել։

— Ավելի հարմար է գիշերը։ Միայն ինձ հարկավոր է փոխել հագուստս, որովհետև ես չէի ցանկանա, որ այնպիսի տեղերում, ինչպես են ձեր քաղաքի սրճատները, ինձ ճանաչեին։

Ասլանը փոխեց հագուստը, գլխին ֆես դրեց, ծածկվեցավ Վանա լայն աբայով։ Ես նույնպես հագուստս փոխեցի, հետո ճանապարհ ընկանք։

— Գիշերը չե՞ք վերադառնալու,— հարցրեց վարպետ Փանոսը։

— Շատ կարելի է,— պատասխանեց Ասլանը։

Արևը մտել էր, մութը բոլորովին պատել էր Այգեստանի մռայլ փողոցները։ Ճանապարհին Ասլանը հարցրեց.

— Դու որևիցե զենք առեցի՞ր քեզ հետ։

— Առեցի։

Բավական հեռացել էինք վարպետ Փանոսի տնից, երբ Ասլանը թողեց գլխավոր փողոցը, որ տանում էր դեպի քաղաքը, շեղվեցավ ճանապարհից և մտավ մի անծանոթ նեղ փողոց։ Այստեղ տներ չկային, որովհետև ոչ շների ձայն էր լսվում և ոչ ճրագի լույս էր երևում։ Երկու կողմից ես ձգվում էին այգիների անվերջանալի պատերը։ Երկար գնում էինք, և ես չգիտեի, թե ուր ենք գնում։ Վերջապես դուրս եկանք այգիների լաբյուրինթոսից, այժմ մեր առջև տարածվում էին ընդարձակ, մշակված դաշտեր։ Ետ ընկած լուսինը նոր երևաց հորիզոնի վրա։

Հեռվից լսվում էր հնձվորի տխուր թախծալի երգը և մանգաղի ներդաշնակ հնչյունը։ Այնտեղ մշակները աշխատում էին։ Ցերեկվա տոթը այն աստիճան տոչորում է, ցամաքեցնում է հասունացած արտերը, որ հնձելու միջոցին հասկերից հատիկները թափվում են։ Այդ պատճառով հնձում էին այժմ, որովհետև գիշերային խոնավությունից արտերը ավելի տամկանում են, և հասկերից հատիկները վայր չեն թափվում։

Այն ժամանակ միայն ես հասկացա, թե՛ որտեղ ենք գտնվում, երբ հեռվից նշմարվեցան գերեզմանատան բարձր խաչքարերը։ Լուսնկայի աղոտ լույսով այդ լուռ, անբարբառ արձանները նկարվում էին որպես մի-մի հսկաներ, որոնք, հետզհետե աճելով և ընկղմվելով գիշերային խավարի մեջ, ներկայացնում էին ուրվականների մի խառն բազմություն, որոնք, կարծես, հենց նոր էին դուրս եկել իրանց մթին հանգստարաններից։

Ամեն ինչ լուռ էր. ամենուրեք տիրում էր լուսնային գիշերի մոխրագույն խավարը։ Միայն գերեզմանատան մի հեռու անկյունում երևում էր ծիրանեգույն լույս։ Սնահավատներից ոչ ոք չէր համարձակվի մոտենալ այդ լույսին, որը այնպիսի տպավորություն էր գործում, կարծես թե դուրս էր ցոլանում մի որևիցե նահատակի գերեզմանից։ Բայց Ասլանը ուղիղ դիմում էր դեպի այդ լույսը։ Ես տհաճությամբ գնում էի նրա ետևից։ Բայց իմ տհաճությունը իսկույն փարատվեցավ, երբ մոտեցանք, և բոցերի միջից, որպես մի երկայն Քերովբեի դեմք[30], երևաց

Հյուբբիի սիրուն դեմքը։ Պառավը, նստած գետնի վրա, թիկն տված մի տապանաքարի, գլուխը տխրությամբ խոնարհեցրած, խորին մտահոգության մեջ՝ նայում էր կրակի վրա։ Հյուբբին իր հավաքած մացառներով բորբոքում էր կրակը։ Երբ պառավը լսեց մեր ոտնաձայնը, գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց իր շուրջը։ Իսկ Հյուբբին կանգնեց, և նույն րոպեում լսելի եղավ նրա սուր, մետաղական ձայնը.

— Մի մոտենա՛ք...

Ասլանը հեռվից ինչ-որ պատասխանեց։

Հյուբբին առաջ վազեց, ընկավ նրա գիրկը։

— Ես կրկին ետ բերեցի քո դյութական գավազանը, Հյուբբի,— ասաց Ասլանը՝ համբուրելով նրան։

— Ես էլ այդ պայմանով էի տվել քեզ,— ասաց Հյուբբին, մի առանձին ուրախությամբ նրա ձեռքից առնելով իր ավանդը։

Պառավը լռությամբ կանգնեց, վեր առեց իր ճանապարհորդական պարկը, որ դրած էր տապանաքարի վրա, կապեց մեջքին, վեր առեց իր ցուպը և մոտեցավ Ասլանին։

Նրանք մի կողմ առանձնացած, երկար խոսում էին միմյանց հետ։ Այդ միջոցին Հյուբբին մոտեցավ ինձ։ Ես հարցրի.

— Ճանաչո՞ւմ ես ինձ։

— Ճանաչում եմ, ինչպես չեմ ճանաչում։

— Այս գիշեր այստե՞ղ պիտի մնաք։

— Ոչ, մենք սպասում էինք Ասլանին. հիմա պիտի գնանք։

— Ո՞ւր պիտի գնաք։

— Այդ մայրիկը գիտե...

Խորամանկը չուզեց ինձ հետ անկեղծ լինել։ Իմ կատարած դերը իմ ընկերների գործողությունների մեջ՝ սաստիկ ծիծաղելի էր։ Ինձ վիճակված էր միշտ գործ ունենալ մանրների հետ, իսկ այդ մանրիկներն անգամ ինձանից շատ բան թաքցնում էին։

Հյուբբին իր փոքրիկ մատիկներով զննում էր գավազանի գլուխը, փորձելու համար, արդյոք լավ էր ամրացրած, թե ոչ։

— Ի՞նչ կա դրա մեջ,— հարցրի նրանից։

— Ի՞նչ պետք է լինի, ոչինչ չկա,— պատասխանեց նա։

Ես համոզված էի, որ այդ սև օձը կրում էր իր փորում պատասխանը այն թղթի, որ այսօր Ասլանը իմ աչքի առջև դուրս հանեց նրա փորից, կարդաց, հետո այրեց։ Ես համոզված էի, որ Հյուբբին գիտեր, այդ, բայց նա ինձ ոչինչ չասաց։

— Ի՞նչ կանեիր, եթե այդ գավազանը ճանապարհին խլեին քո ձեռքից,— հարցրի նրանից։

— Ո՞վ կարող է խլել,— պատասխանեց նա ինքնավստահ ժպիտով,— ես նրան իսկույն կթունավորեի։ Չէ՞ս իմանում — ախար դա կծում է, նայի՛ր։

Նա մատներով հուպ տվեց օձի պարանոցը և, իրավ, նա սկսեց իր լայն բերանը բացուխուփ անել և սլաքի նման լեզուն շարժել։ Եթե ես չգիտենայի, թե դա արհեստական է, ինձ վրա ևս սոսկալի տպավորություն կգործեր, ուր մնաց միամիտ անձանց, որոնք մի առանձին անհավատությամբ են վերաբերվում դեպի օձերի և թռչունների գործողությունները։

Ասլանը, վերջացնելով իր խոսակցությունը պառավի հետ, մոտեցավ Հյուբբիին, դարձյալ գրկեց նրան, համբուրեց և խիստ զգացված ձայնով ասաց.

— Գնացե՛ք բարյավ... Տեր ընդ ձեզ...

— Մնա՛ք բարյավ...— ասաց Հյուբբին և միացավ պառավի հետ։

Մենք բաժանվեցանք։ Բայց այդ բաժանումը այնքան սրտաշարժ էր և զգալի, որ ես չկարողացա զսպել իմ արտասուքը։ Ասլանը նույնպես շատ հուզված էր։ Կրակի մոտ կանգնած, երկար նայում էինք այդ գիշերային ուղևորների ետևից, մինչև նրանք բոլորովին անհետացան խավարի մեջ։ Խե՜ղճ աղջիկ... Խե՜ղճ պառավ, ինչի՞ համար էր այդ անձնազոհությունը... ո՞րպիսի ճակատագրական մռայլ խորհուրդ ստիպում էր հանձն առնել մի այդպիսի մռայլ գործ, որ թաքնված էր մթության մեջ... Այն ի՜նչ գերբնական զորություն էր, որ առաջնորդում էր մի պառավ կնոջ և մի դեռահաս աղջկա՝ անցնել ամեն փորձանքների, ամեն դժվարությունների միջից և կուրորեն դիմել դեպի մի անհայտ նպատակ...

ԺԴ

ԹԵՈՍ ԱԽՊՈՐ ՍՐՃԱՏՈՒՆԸ

Վանա սրճատները բացվում են արևի լույսի հետ և փակվում են արևը մայր մտնելու հետ։ Գիշերը ամեն կյանք, ամեն գործողություն դադարում է այստեղ։ Մարդիկ տնից դուրս չեն գալիս, որ չհանդիպեն ոստիկանության կամայականությանը։ Դատարկ փողոցներում թափառում են միայն գողերը ու նրանց ընկեր գիշերապահները։

Անհնարին կլիներ մի ուրիշ ժամանակ, գիշերվա այն ժամին, մեր որոնած սրճատունը բաց գտնել, եթե ռամազանի ամիսը չլիներ։ Այդ

ամառում մահմեդականների համար ցերեկը գիշեր է դառնում, իսկ գիշերը՝ ցերեկ։ Ամբողջ օրը օրուջ (ծոմ) պահելով, նրանք օրվա մեծ մասը քնով են անցկացնում, իսկ գիշերը արթուն են մնում ուտելու և աղոթելու համար։ Երբ մտանք քաղաքը, հացթուխների, խոհարարների և նպարավաճառների խանութներից շատերը դեռ բաց էին։ Փողոցներից նրանք միայն փոքր ի շատե լուսավորված էին, որտեղ այս տեսակ խանութներ կային։ Կրպակների ճրագի լույսը տարածվում էր և փողոցի մեջ։ Մարդիկ դեռ անցուդարձ էին անում։ Ոմանք գնում էին դեպի մզկիթները, իսկ ոմանք՝ հարևանների մոտ, գիշերը անցկացնելու համար՝ ուտելով և հոգևոր զրույցներով։ Հարուստները այդ գիշերներում իրանց սեղանի շուրջը հավաքում են աղքատ դրացիներին։ Տարվա մեջ մի ամբողջ ամիս մահմեդականը ողորմած և ջերմեռանդ է դառնում։

Երևում էր, որ Ասլանին անծանոթ չէր Թ·եոս ախպոր սրճարանը. նա առանց հարցուփորձ անելու ուղիղ գնում էր դեպի այն կողմը։ Երբ հասանք, նա անցավ սրճարանի ետևի կողմը և սկսեց բախել մի փոքրիկ դուռ, որ շուտով բաց արին։ Մենք ներս մտանք։

— Կարելի՞ է տեսնել Թ·եոս ախպորը,— հարցրեց Ասլանը դուռը բաց անող ծառայից։

— Նա սրճարանն է,— պատասխանեց ծառան։

— Կանչեցեք այստեղ։ Ասացեք, մի պարոն ձեզ հետ գործ ունի։

— Իսկ ձեր անո՞ւնը։

— Իմ անունը ձեզ հարկավոր չէ, դուք միայն կանչեցեք, նա կգա։

Ծառան մրթմրթալով հեռացավ։ Մենք փոքրիկ բակում սպասում էինք։ Քանի րոպեից հետո ճրագը ձեռին հայտնվեցավ Թ·եոս ախպերը, որ նախ մի քննողական հայացք ձգեց Ասլանի երեսին, մի քանի վայրկյան նայեց նրա վրա, հետո ասաց.

— Խնդրեմ, ներս համեցեք։

Նա տարավ մեզ մի մաքուր սենյակ, որը կահավորված էր կիսաարևելյան և կիսաեվրոպական ճաշակով։ Պատերի մոտ դրած էին երկար թախտեր, պատած գեղեցիկ գորգերով ու բարձերով, իսկ մեջտեղում՝ մի բոլորակ սեղան, որի վրա նա դրեց իր ձեռքի ճրագը։

— Ի՞նչ կկամենայիք,— հարցրեց նա մի այնպիսի եղանակով, որպես հյուրանոցի տերը դիմում է իր այցելվին։

— Տվեցեք խմելու մի բան,— ասաց Ասլանը։

Նա դուրս եկավ և մի քանի րոպեից հետո վերադարձավ, բերելով երկու շիշ գինի և երկու բաժակներ, որ գլխարկի նման անց էր կացրել շիշերի գլխին, դրեց սեղանի վրա, ասելով.

— Բաղեշու գինի է, մնաց մեկ շիշ միայն, այն էլ, եթե համդուց-

յալ հայրս գերեզմանից դուրս գա, խնդրե, չեմ տա, ինձ համար եմ պահել:

— Դուք ամեն լավ բան ձեզ համար եք պահում, Թեոս ախպեր,— ասաց Ասլանը ծիծաղելով:

— Ապա ի՞նչ անեմ, «մարգարեն առաջ իր հոգու համար է աղոթում»,— պատասխանեց նա Թուրքի առածով, հետո բաժակները առանձին-առանձին վեր առեց և, նրանց մաքրությունը փորձելու համար, բռնեց ճրագի լույսի առջև, նայեց և, գոհ չմնալով, առեց իր ուսի վրայից անձեռոցիկը, սկսեց նորից սրբել:

Թեոս ախպոր վարվողությունը Ասլանի հետ՝ ոչ պանդոկատիրոջ հաճոյամոլության էր նմանում, որ աշխատում է գոհացնել իր այցելվին, նրա գրպանները դատարկելու համար, և ոչ տանտիրոջ վարվողություն էր, որ աշխատում է պատվել իր պատահական հյուրին, որ նա շնորհակալությամբ հեռանա: Նրանց մեջ երևում էր ինչ-որ մտերմություն, թեև սրճանոց պահողները առհասարակ քաղաքավարի են լինում իրանց հաճախորդների հետ, որպես քահանան իր ժամասեր ծուխի հետ:

Ասլանը ածեց բաժակները. գինին Թեոսի գովածից ավելի ազնիվ էր: Երբ նա նկատեց, որ մենք գոհ մնացինք, դրեց սեղանի վրա և՛ մի կտոր ապխտած միս, խորհուրդ տալով միասին ճաշակել, ասելով, թե այնպես ավելի համով է լինում գինին:

Թեոս ախպերը փոքրիկ մարդ էր, կարճահասակ, գորշ և մելամաղձոտ դեմքով, սուր և թափանցող աչքերով: Նրա մեջքի հազիվ նշմարելի սապատը ամենևին չէր խանգարի կազմվածքի բարեձևությունը, եթե գլուխը չափազանց խորն ընկած չլիներ ուսերի մեջ: Բայց այդ անհաջող գլուխը իր լայն ճակատով և ալեխառն, գանգուր մազերով, եթե դրված լիներ մի բարձր հասակի վրա, անտարակույս, Թեոս ախպերը աշխարհի գեղեցիկ տղամարդերից մեկը կլիներ: Ինչպես վանեցի, նա դեռ իր պատանեկության հասակում գնաց Կ. Պոլիս իր բախտը փորձելու (Հազիվ կարելի է գտնել մի վանեցի, որ իր կյանքում մի քանի անգամ Պոլիս գնացած չլինի): Նա շատ գործերի ձեռք զարկեց, բայց ոչինչ բանում չհաջողվեց նրան: Եթե նրա մարմինը բնական պակասություններ չունենար, եթե նա ուժեղ մարդ լիներ, կարող էր իր հայրենակիցների և այլ հայաստանցիների նման Պոլսում համալություն (բեռնակրություն» անել, ղայըղչի (նավավար) լինել, թուլումբաջիների (հրդեհաշեջների) մեջ մտնել և, վերջապես, էյվազ (տան սպասավոր) լինել: Իսկ այդ վերջին ծառայության համար հարկավոր էր վայելչահասակ լինել և, պարոններին ու տիկիններին դյուր գալու համար, սիրուն դեմք ունենալ, որոնցից զուրկ

էր Թեոս ախպերը։ Միակ գործը, որի մեջ նա փոքր ի շատե հաջողություն գտավ, էր մի սրճատան մեջ ղահվե եփողի օգնականի պաշտոն գտնել։ Այստեղ նա հազիվ կարողացավ այնքան փող վաստակել, որ ճանապարհի ծախք ունեցավ իր հայրենիքը վերադառնալու։ Թեև նա վերադարձավ դատարկ քսակով, բայց պանդխտության դառն փորձերի մեջ խրատված, շատ բան տեսած, շատ բան սովորած և շատ բաներից ևս հրաժարված վերադարձավ...

Թեոս ախպերը երկար չմնաց մեզ մոտ, շտապեց սրճատունը՝ իր մյուս հաճախորդներին ևս գոհացնելու համար։ Այդ միջոցին սենյակի մեջ բացվեցավ մի դուռ և այնտեղից ներս վազեց մի երեխա, որը, մեզ տեսնելով, մի քանի քայլ հեռավորության վրա կանգնեց և, մի քանի վայրկյան զարմացած կերպով նայելով մեզ վրա, կրկին նույն դռնով դուրս փախավ, ճչալով.

— Ես հիմա լավ եմ, պարոն բժշկապետ, էլ դեղ չեմ խմի։

Ես հասկացա, որ Ասլանը այդ տան մեջ օտար չէր։

— Դու ճանաչվեցար,— ասացի նրան,— փոքրիկը ճանաչեց քեզ։

— Վնաս չունի, նա խելացի երեխա է, նա ինձ չի մատնի,— պատասխանեց նա իր շուրջը նայելով։ Երևի մեկին սպասում էր։

Ես Ասլանին միայնակ թողեցի և մտա սրճատունը, որը կից էր Թեոս ախպոր բնակարանին։ Տան ետևի կողմում բնակվում էր նրա ընտանիքը, իսկ առջևի կողմում, որի դուռը բացվում էր փողոցի վրա, զետեղված էր սրճատունը։ Դա մի ընդարձակ դահլիճ էր, լուսավորված յուղային ճրագներով։ Եվրոպական կարասիք չկային այնտեղ։ Դահլիճի բոլոր չորս կողմը, պատերի տակին, հատակից փոքր-ինչ բարձր, շինված էին փայտյա երկար բազմոցներ, որոնց վրա ծալապատիկ նստած էին հաճախորդները։ Նրանց մեջ կարելի էր գտնել ամեն տեսակ մարդիկ, սկսյալ քաղաքի դատարկամոլ սրիկաներից, մինչև վաճառականներ, արհեստավորներ, կառավարության պաշտոնյաներ և ոչինչ պաշտոն ու պարապմունք չունեցող թափառականներ։ Բոլորը նարգիլե էին ծխում, ղահվե էին խմում կամ զբաղված էին մի որևիցե խաղով, որպիսին էր՝ նարդի և այլն։ Թամբաքվի թանձր ծուխի միջից հազիվ կարելի էր լինում որոշել այդ խառնիճաղանջ բազմության դեմքերը։ Ես մի կողմում միայնակ նստեցի և հեռվից նայում էի, թե որպես այդ մարդիկը, ճնշված, խորտակված օրական հոգսերի ծանրության ներքո, այժմ ծուխի և դառն ղահվեի թմրության մեջ, անձնատուր էին եղած մի տեսակ արբեցուցիչ ինքնամոռացության։

Թեոս ախպոր սրճատունը քաղաքի առաջնակարգ սրճատներից մեկն էր։ Նրա պահողը, երկար տարիներ Կ. Պոլսում մնալով, մացրել էր իր

սրճատան մեջ մի քանի մայրաքաղաքյան կարգեր, բայց, այնուամենայնիվ, նրա սրճատունը պահպանել էր իր գավառական բնավորությունը։ Այստեղ ամեն ինչ պատրաստվում էր, ամեն ինչ կատարվում էր այցելուի աչքի առջև։ Նրա աչքի առջև եփում էին ղահվեն և շերեփի նման երկար սրճամանի պոչից բռնած, բերում էին և հենց պահանջողի մոտ լցնում էին փոքրիկ ֆինջանի մեջ և մատուցանում էին նրան։ Այդ երկար, պոչավոր սրճամանները զանազան մեծություն ունեին։ Նրանցից ամենափոքրիկը մի մատնոցի չափ հազիվ լիներ, իսկ նրա համեմատ ֆինջանը իր մեծությամբ չէր տարբերվում սրճամանից, այնպես որ, միանգամից եփածը նա կարող էր ամբողջությամբ իր մեջ առնել և մի մարդու պահանջին բավականություն տալ։ Բայց այդ պահանջները կրկնվում էին ամեն րոպեում մի քանի անգամ։ «Ղահվե մը»,— գոչում էր պահանջողը։ «Շաքարո՞վ, թե անշաքա՞ր», հարցնում էր պատրաստողը, և երբ հյուրի կամքը իմանում էր, իսկույն մի քանի կաթիլ ջուր էր ածում մատնոցի՝ այսինքն սրճամանի մեջ, բռնում էր մանղալի վրա, հետո սղկած ղահվեն ածում էր նրա մեջ, սև հեղուկը արդեն պատրաստ էր, մատուցանում էր պահանջողին, իսկ հաշիվը պահելու համար՝ ածուխով մի սև գիծ էր քաշում պատի վրա։ Այդ գծերից՝ ամեն մեկի անունով՝ կարելի էր համարել հարյուրներով, այն էլ մի քանի ժամվա մեջ։ Նարգիլեն ծխում էին և անդադար ձայն էին տալիս. «Ղահվե մը»...

Թեոս ախպոր սրճատունը բավականություն էր տալիս հաճախորդների և այլ պահանջներին։ Ահա այնտեղ, մի կողմում, շատախոս սափրիչը զերծել, վերջացրել է մի թուրք էֆենդիի գլուխը և երեսը, այժմ, նրա առջև չոքած, սկսել է իր փոքրիկ մաղաշով ականջի մազերը դուրս տալ և, այդ ձանձրալի աշխատությունը հեշտացնելու համար, պատմում է նրան օրվա զանազան նորություններ, պատմում է նրան զանազան սիրային արկածներ «չոջուխների» կյանքից։

Սափրիչի օգնականը այդ միջոցին զբաղված էր մի այլ, ավելի կոպիտ գործողությամբ. նա պատրաստվում էր դուրս քաշել մեկի ատամը. հիվանդին, մի դատապարտյալի նման, չոքեցրել էին նրա առջև, մի մարդ, ետևից կանգնած, բռնել էր հիվանդի գլուխը, մի այլ մարդ բռնել էր նրա ձեռքերը. սափրիչի օգնականը, ահագին աքցանը ձեռքին, մի կառափնահատ դահճի նման, մոտեցավ իր զոհին և աքցանի գլուխը տարավ նրա բերանը. մի քանի զորեղ ցնցումներ, մի քանի խուլ հառաչանքներ,— գործողությունը վերջացավ. աքցանը երկու արյունաթաթախ ատամներ ուներ բռնած իր բերանում...

— Կեցցե՜ս,— ձայն տվին նայողները,— մեկի փոխարեն երկուսը հանեցիր...

— Քո տունը քանդվի՛,— ձայն տվեց հիվանդը,— ցավեցած ատամը մնաց իր տեղում...

Բոլորը ծիծաղեցին։

Ուր և նայում էի, մի նոր տեսարան գրավում էր ինձ. ահա այնտեղ ժողովրդի երաժիշտները, խմբով հատակի վրա նստած, ածում են իրանց նահապետական նվագարանները. մի աշուղ ոգևորությամբ պատմում է իր երգախառն վեպը. շրջապատողները խորին հիացմունքով լսում են նրան։

Փոքր-ինչ հեռու, ջերմեռանդ մահմեդականը, իր լվացման ծեսը վերջացնելով, նույն իսկ քարյա փոքրիկ ավազանի մեջ, որտեղ նարգիլեների ջուրն էին փոխում, այժմ բարձրացել էր տախտակյա բազմոցի վրա և, բոլոր բազմության առջև, չոքելով, կանգնելով, և զանազան ձևով կուզուպարզ անելով, կատարում էր իր նամազը։

Այստեղ ավելի ուշադրություն էին գրավում մի տեսակ անձիք, որոնց կոչում էին «թիրիաքիներ». դրանց իսկույն կարելի է ճանաչել. ծալապատիկ նստած են ավելի խուլ և մթին անկյուններում, և ծուլանում են նայել, թե ինչ է կատարվում իրանց շուրջը։ Գլուխները քարշ ձգած, նարգիլեի ծխաքարշը ատամների մեջ պինդ բռնած, աչքերը կիսախուփ, կարծես թե ննջում են նրանք։ Ծխի ներկայությունը միայն, որ երբեմն դուրս է հոսում նրանց շրթունքների միջից, ցույց է տալիս, որ այդ թմրած, անշարժ էակները արթուն են։ Դրանք վաղ-առավոտյան, իրանց տներից դուրս ելածին պես, իսկույն դիմում են սրճատունը. այստեղ լվացվում, այստեղ սանդրվում, այստեղ կատարում են իրանց առավոտյան աղոթքը և այստեղ դուրս են բերում իրանց նախորդ օրվա «խումարությունից»։ Սրճատան սպասավորները ծանոթ են նրանց յուրաքանչյուրի սովորություններին, և մեծ պատրաստակամությամբ կատարում են նրանց բոլոր քմահաճույքները։ Ամբողջ օրը, իրանց տեղում անշարժ նստած, այդ ողորմելի մարդիկը գրգռում են իրանց ուղեղը դառն ղահվեով, թամբաքուի ծուխով և ափիոնի փոքրիկ գնդահատներով։ Այդ մարդիկը ապուշի դեմք ունեն, ապակու նման սառն և անշարժ աչքեր և դողդոջուն ձեռքեր։

Հենց նույն ապուշների մոտ Ավետարանի լույսը ծավալող միսիոնարի գործակալը բաց է արել Աստվածաշունչը և զբաղված է կրոնական վիճաբանություններով։ Մի քանի հարցասերներ շրջապատել են նրան, լսում են, վիճում են և հայհոյում են։

Իսկ իմ ուշադրությունը գրավեցին երեք հոգի, որ հեռու նստած էին մի բոլորակ սեղանի շուրջը, որի վրա դրած էր մի շիշ օղի։ Նրանցից մեկը միջահասակ երիտասարդ էր և իր հագուստի ձևերով ավելի նման էր

Մուսուլի կամ Բաղդադի կողմերի հայերին։ Նա փաթաթված էր սև և սպիտակ զոլերով երկար աբայի (վերարկուի) մեջ, որի նմանը կրում են հիջազի ուխտավորները։ Գլխի արաբական ապարոշը իր ծոպավոր վերջավորություններով ծածկում էր նրա ուսերը, իսկ ճակատը, հոնքերը և մինչև անգամ աչքերը հազիվ էին երևում մետաքսյա գույնզգույն փաթոթի տակից, որը կապել էր իր գլխին։ Ես իսկույն մտածեցի, թե դա այն մուսուլցի վաճառականը պետք է լինի, որի հետ տեսնվելու համար եկած էր Ասլանը։ Իսկ մուսուլցու երկու խոսակիցները ինձ ավելի օտարոտի մարդիկ էին երևում. այդ ցույց էր տալիս նրանց հնամաշ կիսաեվրոպական և կիսաասիական հագուստը, որ ծաղրելի աչքի էր զարկում։ Շատ հավանական էր, որ այդ մարդիկ երկար թափառել էին այն երկըրներում, որտեղ նեղ վարտիք, լայնեզրյա գլխարկ և սերթուկ են հագնում, իսկ հետո, վերադառնալով Ասիա, եվրոպական հագուստի միայն կտորտանքներ էր մնացել նրանց վրա։

— Ո՞վ է այն երիտասարդը,— հարցրի ես Թեոս ախպորից, ցույց տալով մուսուլցուն։

— Նա խոջա Թորոսն է, մուսուլցի է, այստեղ թումաքի վաճառականություն է անում,— հանգամանորեն պատասխանեց Թեոս ախպերը։

— Իսկ այս մյուս երկո՞ւսը, որ մուսուլցու մոտ նստած են։

— Նրանց չեմ ճանաչում, նոր մարդիկ են։

Թեոս ախպերը հեռացավ։ Ես այժմ ավելի ուշադրությամբ սկսեցի հեռվից դիտել թումաքի վաճառականին։ Սրճատան անտանելի տաքության պատճառով երեսից ետ էր քաշել գլխի արաբական ծոպավոր ծածկոցը, և ճակատը մինչև կեսը մնացել էր բաց։ Նրա դեմքը, կաշու գույնը, երեսի գծագրությունը ամենևին չէր նմանում Միջագետքի արևակեզ բնակչի կերպարանքին, իսկ շիկ արագաշարժ աչքերը ինձ շատ ծանոթ էին երևում։ Նա այն աստիճան զբաղված էր իր խոսակիցներով, որ ամենևին ուշադրություն չէր դարձնում իմ վրա, կամ եթե տեսնում էր ինձ, այնպես էր ձևացնում, որ չէ նկատում։ Ես մոտեցա և ետևից ձեռքս կամաց դրեցի նրա ուսի վրա։ Նա ետ նայեց և աչքերի արագ շարժումով այնպիսի մի նշան արեց, որ ես շփոթվեցա և անմիջապես լռեցի։ Նա իսկույն դուրս բերեց ինձ իմ շփոթությունից, իր մոտ տեղ ցույց տալով։

— Խնդրեմ, նստեցեք, պարոն, երևում է, որ դուք ես մեզ նման օտարական եք։ Պանդուխտները ավելի հեշտությամբ են մոտենում միմյանց։ Մեր շիշի մեջ դեռ մնացել է մի քանի ֆինջան օղի,— նա ձեռքը տարավ, վեր առեց շիշը, շարժեց, տեսնելու, ճշմարի՞տ է իր ասածը, թե ոչ։

Ո՞վ կարող էր երևակայել, որ ես այստեղ, այս խառնաշփոթ բազ-

մության մեջ, մուսուլցի կաշեվաճառի կերպարանքով կգտնեի մեր ընկեր Սագոյին։— Խոջա Թորոսը,— այսպես էին այժմ կոչում նրան։ Ո՜րքան հարմարվում էր նրան այդ անունը, այդ արտաքին զգեստը, այդ լիահնչյուն, կոկորդային ձայնը, այդ լուրջ խոսակցությունը երկու անծանոթների հետ։

Ես այնքան սովորած էի Սագոյի ծաղրածություններին, նրա կծու հեգնությանը, նրա թեթև սրախոսություններին, որ, առանց նրանից մի բառ անգամ լսելու, բավական էր նրա երեսին նայել միայն, ես այլևս չէի կարող զսպել իմ ծիծաղը։ Իսկ նրա այժմյան կերպարանափոխությունը, իր օտարոտի ձևերով, ավելի շատ առիթներ ուներ իմ ծիծաղը շարժելու. բայց ես, չգիտեմ ինչու, այնպես լռեցա, ինչո՞ւ այնպես համեստ կանգնեցա նրա առջև։

Նա մի քանի խոսքով հարցրեց իմ ով և ո՛րտեղից լինելը և ինչ գործով Վան քաղաքը գալը, հետո լցրեց մի ֆինջան օղի և դրեց իմ առջև։

— Ես օղի խմելու սովորություն չունեմ,— ասեցի նրան։

— Քեզ համար գինի կպատվիրեմ,— ասաց նա, հրամայեց սպասավորին մի շիշ գինի բերել։

Հետո ծանոթացրեց ինձ իր երկու խոսակիցների հետ։ Երևաց, որ այդ աղքատ երիտասարդները, իրանց նման՝ նյութապես աղքատ, բայց բարոյապես հարուստ մի ընկերության գործակատարներ էին, որ ուղարկված էին Խարբերդի, Սղերդի և Դերսիմի կողմերը, տեղային քրդախոս հայերի մեջ մայրենի լեզու տարածելու և հայոց տառերով գրել-կարդալ սովորեցնելու։ Ընկերությունը կազմված էր Կ. Պոլսում և միմիայն գրագիտություն տարածելու նպատակ ուներ։ Չնայելով այդ համեստ և անմեղ նպատակին, ընկերության գործակատարները տեղային բողոքական քարոզիչներից ամբաստանվում են, և կառավարության կողմից հալածվում են, իբրև ժողովրդի մեջ վնասակար մտքեր տարածող խռովարարներ։ Թողնելով իրանց գործունեության տեղը, նրանք եկել էին Վան, և այստեղից Կ. Պոլիս վերադառնալու նպատակ ունեին, առանց գրպանում մի փարա անգամ ստակ ունենալու։

— Նայեցե՛ք այդ մարդուն,— շարունակեց երկու երիտասարդներից մեկը ընդհատված խոսակցությունը, ձեռքը մեկնելով դեպի Ավետարանի լույսը ծավալող օտարազգի քարոզչի գործակատարը, որ Աստվածաշունչը առջևը դրած, դեռ զբաղված էր կրոնական վիճաբանություններով։— Ես հավաստի եմ, որ այդ անպիտանը ոչինչ զարգացում, ոչինչ կրթություն չունի և, իբրև մարդ անգամ, նա այնքան ստոր գնահատել գիտե իր աշխատանքը, որ ամսական հարյուր ղուրուշի (վեց ռուբլի) վարձկան է։ Այդ չնչին փողի համար նա ամեն օր կմտնե սրճատները, կմտնե

սափրիչների խանութները, կմոնե բաղնիքների նախագավիթները, մի խոսքով, ամեն տեղ, որտեղ մարդիկ ավելի գործ չունեն, և կսկսեն նրանց հետ վիճել: Նա սեփական համոզմունք և հավատ չունի. նա մի տեսակ փաստաբան է, որ պաշտպանում է այն գործը, որի համար նրան վճարում են: Ազգային իդեալ, ազգային պատմություն, հայրենիք, ժողովրդի դժբախտ դրություն, այդ բաները նրա համար չկան, և նրան չեն հետաքրքրում: Նա գիտե միայն, որ պաս պահելը, տերտերին խոստովանվելը, պատկերներին երկրպագություն տալը՝ չի փրկի մարդու հոգին մեղքերից, և կսկսե դրանց և այսպիսի եկեղեցական կանոնների դեմ վիճել: Անցիր ամբողջ Փոքր Ասիա, ամեն տեղ, ամեն փողոցներում կհանդիպես այս տեսակ շաղակրատների: Իհարկե, ավելորդ կլիներ խոսել նրանց ժողովարանների, դպրոցների և քարոզիչների մասին, որոնք իրանց բնավորությամբ շատ չեն տարբերվում այդ գռեհիկ, տգետ, հարյուր զուրուշանոց լույս ծավալողներից:

Սազոն լռությամբ լսում էր. ինձ ես հետաքրքրում էր դառնացած երիտասարդը, որը, ինչպես երևում էր, սաստիկ վշտացած էր ոչ այնքան օտարազգի քարոզիչներից, որքան նրանց ձեռքում գործիք դարձած կույր, մոլեռանդ և դատարկամիտ հայ գործակատարներից:

— Ես կրոնի և ազգային եկեղեցու պաշտպան չեմ,— առաջ տարավ երիտասարդը,— բայց դարձյալ կասեմ, որ այդ մարդիկ ավելի վնասակար են, քան թե քուրդը կամ տաճիկը: Քուրդը և տաճիկը հափշտակում են հայերից նրանց ձեռքի վաստակը, իսկ այդ կորուստը կարելի է աշխատանքով կրկին լրացնել: Բայց քարոզիչները, այդ հոգևոր հարստահարիչները, Ավետարանի ճշմարտության անունով սպանում են ազգայնությունը. դա անփոխարինելի է:

— Ի՞նչպես,— հարցրեց Սազոն, լցնելով իմ բաժակը գինիով, իսկ իր երկու խոսակիցների ֆինջանները՝ օղիով:

— Այնպես,— պատասխանեց երիտասարդը, վառելով իր կարճ ճանապարհորդական ծխաքարշը և թողնելով մուխի թեթև կույտեր իր դողդոջուն շրթունքների միջից, որ դեռ նոր էին սևանում նորաբույս մազերով:— Օրինակի համար, վեր առնենք հենց այն երկրները, ուր մենք գործում էինք և որտեղից մեզ հալածեցին. այդ կողմերում հայերը կորցրել են իրանց մայրենի լեզուն և խոսում են քրդերեն, կորցրել են իրանց ազգային այլ առանձնահատկությունները և ապրում են քրդական սովորություններով, մի խոսքով, ոչնչով չեն տարբերվում քրդերից: Մնում է մի հոդ միայն, որ նրանց կապում է ազգային ամբողջության հետ և նրանց հիշեցնում է, թե իրանք հայեր են, այդ հոդը Հայաստանյաց եկե-

ղեցին է։ Իսկ եթե եկեղեցիից ևս կտրվեցան, այլևս ի՞նչ կապ կմնա նրանց և հայության մեջ։

— Ոչինչ կապ չի մնա,— պատասխանեց Սաղոն այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես շտապում էր լսել երիտասարդի վերջին խոսքը։

— Ահա այդ վնասն են հասցնում բողոքական քարոզիչները, ահա դրանով են սպանում նրանք ազգայնությունը,— շարունակեց նա փոքրինչ տաքացած կերպով,— հային խլելով իր ազգային եկեղեցու գրկից, դարձնում են նրան բողոքական քուրդ, և ավելի ոչինչ։

— Դրանում ի՞նչ զարմանալի բան կա,— հարցրեց Սաղոն, գլուխը վեր բարձրացնելով և ուղիղ երիտասարդի երեսին նայելով։— Դուք մի բոպե առաջ ասեցիք, թե տեղային հայերը կորցրել են իրանց մայրենի լեզուն, խոսում են քրդերեն, կորցրել են իրանց ազգային առանձնահատկությունները և ապրում են քրդական սովորություններով, այլևս ի՞նչ իրավունքով դուք նրանց հայեր եք կոչում։ Նրա համա՞ր միայն, որ պատկանում են լուսավորչական եկեղեցուն։ Հենց դրա մեջն է սխալը, որ ձեզ սխալ եզրակացության է հասցնում։ Այն օրից, որ նրանք դադարեցին հայերեն խոսելուց, դադարեցին և հայ լինելուց։ Նրանք դարձան լուսավորչական քրդեր։ Շատ հասկանալի է, որ լուսավորչական եկեղեցիից դուրս գալով և մտնելով բողոքական եկեղեցին, կդառնան բողոքական քրդեր, և եթե բողոքական եկեղեցին նույնպես թողնեն և մտնեն, օրինակ, բուդդայական եկեղեցին, կդառնան բուդդայական քրդեր։

Երկու երիտասարդները զարմացած կերպով նայեցին միմյանց երեսին։ Սաղոն շարունակեց.

— Նույն բանը պատահեց և հարավային Միջագետքի՝ այսինքն Մերդինի, Մուսուլի և Բաղդադի կողմերի արաբախոս հայերի հետ։ Նրանք ևս կորցրել էին մայրենի լեզուն, ապրում էին արաբական սովորություններով, խոսում էին արաբերեն և իրանց հայ էին համարում նրանով միայն, որ պատկանում էին լուսավորչական եկեղեցուն։ Երբ կաթոլիկությունը նրանց մեջ մտավ, դադարեցին իրանց հայ կոչել և դարձան կաթոլիկ արաբներ։ Ոմանք նրանցից քիլդաներեն էին խոսում, կաթոլիկությունը ընդունելուց հետո խառնվեցան քիլդանի կաթոլիկների հետ։

Խոսակցությունը տևեց բավական երկար. առարկան շատ մոտ էր որպես երկու երիտասարդների սրտին, նույնպես և Սաղոյի համար։ Բացի դրանից, կրոնափոխությունը դարձել էր հայերի համար մի ընդհանուր, հասարակական հարց։ Օտարազգի քարոզիչները, կաթոլիկ, բողոքական, եզվիտ, ամեն կողմից մուտք էին գործել հայերի մեջ, տարածվել էին զանազան քաղաքներում և գյուղերում։ Դպրոցներ և ժողովարաններ էին հիմնում։ Ժողովուրդը ընդհանուր խմորման մեջ էր։ Ոմանք

դրամի համար, որ քարոզիչները բաշխում էին իրանց նոր հավատացյալներին, ոմանք մահմեդականների հարստահարության դեմ պաշտպանություն գտնելու համար, որ խոստանում էին քարոզիչները, ոմանք զզված լինելով հայ քահանաների, հայ կղերի ագահությունից, իսկ խիստ սակավները, ճշմարիտ համոզմունքով, թողնում էին հայոց եկեղեցին և մտնում բողոքական և կաթոլիկ եկեղեցու գիրկը։ Հայ ժողովուրդը բաժան-բաժան էր լինում, ամեն տեղ պատահում էին կռիվներ, խռովություններ և մշտական երկպառակություն։ Գործերի այդ դրության մեջ անկարելի էր, որ մտածող անձինքների ուշադրությունը չգրավեր այդ աղետավոր երևույթը, որ սպառնում էր հայոց ազգային ամբողջության քայքայմանը, մանավանդ մի այնպիսի ժամանակում, երբ օտարների բռնության դեմ մաքառելու համար հարկավոր էր ընդհանուր միաբանություն, հարկավոր էր միություն և սեր։ Բայց Ավետարանի սերը և եղբայրությունը քարոզող միսիոնարները ատելություն և թշնամություն էին սերմանում երկու հայ եղբայրների մեջ։

— Միսիոնարը ազգ չէ ճանաչում,— շարունակեց Սագոն,— նա մտնում է մի ժողովրդի մեջ, տեսնում է՝ ինչ լեզվով որ խոսում է ժողովուրդը, և ինչ լեզվով որ նրան ավելի հասկանալի է, սկսում է նույն լեզվով քարոզել նրան և նույն լեզվով կարդացնում է նրա զավակներին իր դպրոցների մեջ։ Եթե մի տեղ հայը քրդերեն է խոսում, նա կսկսե նրան քրդերեն քարոզել, եթե թուրքերեն է խոսում, կսկսե թուրքերեն քարոզել։ Նրան ի՞նչ փույթ, որ այդ լեզուները հայոց մայրենի լեզուն չեն։ Նա երբեք հանձն չի առնի մի այդպիսի դժվարություն, որ նախ հային իր կորցրած մայրենի լեզուն սովորացնե և հետո սկսե նույն լեզվով քարոզել նրան։ Եվ ձեր ընկերության աշխատությունը այդ կողմից շատ օգտակար պետք է համարել, որ հանձն է առել մայրենի լեզուն տարածել քրդախոս հայերի մեջ։ Դա ավելի ուղիղ ճանապարհ է նրանց հայացնելու և հայության մեջ պահելու համար։ Լեզվի հետ կապված է ազգի գրականությունը, նրա անցյալը, նրա պատմական կյանքը, նրա բոլոր մտավոր և հոգեկան արտահայտությունները դարերի ընթացքում, նրա ամբողջ գոյությունը, այդ է, որ կապում է մի անհատին իր ազգային ամբողջության հետ։ Իսկ եկեղեցին, ինչպես տեսաք իմ բերած օրինակներից հարավային Միջագետքի հայերի վերաբերությամբ, շատ թույլ կապ է հային իր ազգայնության հետ կապելու համար, եթե նա կորցրել է մյուս, ավելի հաստատուն հիմունքները ազգայնության։

Ես Սագոյի մեջ այժմ ուրիշ մարդ, ուրիշ լեզու էի տեսնում. նա այն չէր, որ առաջին անգամ հանդիպեց ինձ արաբական մինարեթում և ոչ այն զվարճասեր խեղկատակն էր, որ ձանձրացնում էր ինձ որսորդի տան

մեջ։ Նրա մեջ խոսում էր Ասլանի լեզուն։ Ես զարմանում էի, որքան նման էին այդ երիտասարդները միմյանց թե՛ իրանց ձգտումներով և թե՛ գաղափարներով։

— Ես համաձայն եմ ձեզ հետ,— ասաց մյուս երիտասարդը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր։— Բայց օտարազգի քարոզիչները այդ բոլոր վնասները չէին կարող տալ մեզ, եթե մենք ունենայինք օրինավոր եկեղեցականներ։ Եթե գայլը հոտից ոչխարներ է գողանում, դա ապացույց է, որ հովիվներն ու շները անպիտան են։ Մեր քահանաները տգետ են և անկիրթ, իսկ մեր վարդապետները, իրանց վանքերի մեջ առանձնացած, ճգնում են, աղոթում են, կարծելով թե դրանով մեծ ծառայություն են անում ազգին։

Այդ միջոցին մեր սեղանի մոտից անցավ մի մարդ, և խոսակցությունը իսկույն դադարեց։ Նույն ներգործությունն էր անում նա, ինչ խմբի որ մոտենում էր։ Եվ եթե նստում էր այս և այն սեղանի մոտ, մարդիկ սկսում էին աննկատելի կերպով հետզհետե հեռանալ նրանից։

— Այդ մարդը մի հայտնի լրտես է,— ասաց Սագոն, ցույց տալով նրան։

— Ի՞նչ ազգից է,— հարցրի ես։

— Հայ է և, բացի հայ լինելը, «էֆենդի» է, բազմաթիվ տիտղոսներ ունի։

— Եվ մատնում է հայերի՞ն։

— Էլ ո՞ւմը պետք է մատնե…

«Էֆենդին» գնաց, նստեց մի խումբ երիտասարդների մոտ, որովհետև ինքն ևս նրանց հասակակից էր։ Հրամայեց իր հաշվով գինի տալ։

— Ես պատրաստ եմ գրավ բռնել,— ասաց Սագոն,— որ այդ անպիտանը հիմա կսկսե ազգասիրական ճառեր կարդալ և գուցե կսկսե երգել իր հորինած ոտանավորներից մեկը, որի մեջ անդադար կրկնում է «ո՜հ, Հայաստան» բառերը։

Բայց դրանցից և ոչ մեկը չկատարվեցավ, որովհետև գիշերից շատ անցել էր, սրճատան հաճախորդները սկսել էին հետզհետե հեռանալ, և Թեոս ախպերը պատրաստվում էր ճրագները հանգցնել։ Աղմկալի դահլիճը մի քանի րոպեի մեջ դատարկվեցավ։ Երբ Թեոս ախպերը վերջին երկու ճրագը հանգցնելու վրա էր, երկու երիտասարդները վեր կացան, բարի գիշեր ասացին ինձ և Սագոյին և հեռացան դեպի սրճատան մթին անկյունը։ Այնտեղ այնպես բաց, առանց ծածկոցի, պառկեցին նրանք տախտակյա մերկ նստարանների վրա, իրանց ուղևորության պարկերը բարձի փոխարեն գլխների տակը դնելով։ Թեոս ախպերը այնքան բարի գտնվեցավ, որ դուրս չվռնդեց նրանց փողոցը, ասելով թե իր սրճատու-

նը գիշերելու տեղ չէ։ Ես խիստ տխո՜ւր տրամադրության մեջ բաժանվեցա նրանցից։ «Խեղճ երիտասարդներ, մտածում էի ես, այդպես անտուն, անտեր, աղքատ, որպես մի ողորմելի մուրացկան, թափառում եք երկրեերկիր, մի ընկած ժողովրդի օգնելու անձնվիրությամբ... Դուք պետք է մրցություն անեք օտարազգի միսիոնարի հետ, որ հայտնվում է կառքերով, ապրում է շքեղ պալատներում և ոսկին սփռում է, ինչպես փոշի, որ բոլորի աչքերը կուրացնում է... Բայց մի բան կա ձեր մեջ, որ բարձր և հզոր է, քան այն բոլոր փառքը և զորությունը, որ վայելում է օտարազգին, դա այն մեծ սերն է, որ ունեք դուք դեպի ձեր հանձն առած գործը»։

Երբ ես մտա այն սենյակը, որտեղ թողեցի Ասլանին, Սագոյին նրա մոտ գտա։ Երևում էր, որ Սագոն, սրճատնից դուրս գալուց հետո, ետևի դռնից մտել էր նրա մոտ։ Բայց ո՞վ ասաց նրան, որ Ասլանը այնտեղ է...

ԺԵ

ՎԱՐԱԳ

Մեզ մնում էր տեսնել Վարագա վանքը, այնուհետև մեր հետազոտությունները Վանա շրջակայքում պետք էր վերջացած համարել։

Գեղեցիկ պայծառ առավոտ էր, երբ ես և Ասլանը ձի նստած դուրս եկանք Այգեստանի ծառազարդ փողոցներից և ուղևորվեցանք դեպի վանքը։ Մեր առջևն էր Վարագա սարը իր սքանչելի տեսարաններով։ Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել։ Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարագա լեռնագագաթի ճիշտ այն ամենաբարձր կետից, որ կոչվում է Գալիլիա։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագումը։ Ինձ այնպես էր թվում, որ ավնիջյան լուսատու դիշերը հանգչել էր Գալիլիայի գագաթի վրա, միևնույն նվիրական այրերի մեջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարված էր Հռիփսիմեն իր ընկերուհիների հետ[32], իսկ այժմ լուսաճաճանչ պայծառությամբ դուրս էր գալիս իր հանգստարանից՝ լուսավորելու հայոց աշխարհը։ Նույն այրերի մեջ ճգնում էր երանելի կույսը, նույն այրերից դուրս եկավ և նա և, որպես մի պայծառ լույս, ուղևորվեցավ դեպի Արարատ, կատարելու այն մեծ բարոյական պատերազմը հայոց հեթանոս թագավորի և հեթանոսական խավարի հետ, որի արդյունքը եղավ քրիստոնեության մուտքը Հայաստանում։ Նույն այրերի մեջ թաքցրեց նա կենսատու փայտի ս. Նշանը, որ

ամփոփված էր մի փոքրիկ խաչի մեջ և որը Նրա կուրծքի ու պարանոցի աստվածային զարդն էր կազմում։ Ամբողջ չորս դար հրաշալի սուրբ Նշանը մնաց այնտեղ անհայտության մեջ, մինչև Թոդիկ ճգնավորի մըշտական աղոթքով հայտնվեցավ նա և, արեգակի լուսափայլ պայծառությամբ, Վարագա լեռնագագաթի բարձրությունից թռչելով, իջավ Նրա լանջաց վրա, և որպես մի ժամանակ զարդարում էր Հռիփսիմեի կուրծքը, այնուհետև դարձավ Վարագա լեռան կրծքի երկնային զարդը։ Միևնույն տեղում հիմնվեցան տաճարներ, որ սուրբ նշանի անունով կոչվեցան Ս. Խաչ։ Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարագա վանքը, ուր այն առավոտ ես և Ասլանը գնում էինք։

Արևը բարձրացավ։ Նրա ճառագայթները հրեղեն շառավիղների նման տարածվեցան Վանա շրջակայքը, տարածվեցան ծովակի մանիշակագույն մակերևույթի վրա և լուսավորեցին առավոտյան մառայի մեջ ծածկված հեռավոր լեռները։ Ինձ տիրում էր խորին հոգեզմայլություն։ Արևի ծագումը զարթեցնում էր իմ սրտում այդ նվիրական վայրերի և այդ սրբազան լեռների վաղեմի հիշատակները։ Կարծես դարերը ետ-ետ էին գնում, և հին ավանդությունը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջև։ Կարծես կրկին երևում էր ինձ Թոդիկ ճգնավորի սքանչելի տեսիլքը։ Կենսատու ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարագա լեռնագագաթի բարձրությունից, և նրանից ցոլանում են տասներկու լուսեղեն սյուներ, որոնք հանգչում են տասներկու տեղերի վրա։ Հրեղեն սյուները այնքան ժամանակ մնում են այնպես կանգնած, մինչև երկրի իշխանները և ժողովուրդը տեսնում են նրանց։ Հետո բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իր իշխանների հետ, կառուցանում են տասներկու տաճարներ միևնույն տեղերի վրա, ուր իջել էին լուսեղեն սյուները։ Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղում, ուր շինվեցան Ս. Գրիգոր և Կարմրավոր վանքերը։ Երեքը իջել էին Վերին Վարագում, որ և կոչվում է Գալիլիա։ Իսկ յոթը՝ Ներքին Վարագում։ Այդ յոթն տաճարներից բաղկացած եկեղեցիների խումբը, որոնց յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին անուններ ունի, բոլորը միասին սուրբ անունով կոչվում են Վարագա վանք։

Այն օրից, որ հայտնվեցավ ս. Նշանը, հայոց եկեղեցին նրա համար տոն սահմանեց, որ կատարվում է մինչև մեր օրերը։ Այն օրից, որ հայտնըվեցավ ս. Նշանը, Վարագը դարձավ հայոց լեռների սուրբ Սինը։ Նրա գագաթը, նրա կուրծքը, նրա ստորոտները ծածկվեցան վանքերով, և կրոնավորների բազմությունը լցրեց այդ վանքերը։ Երկար տարիներ հիշյալ սուրբ Նշանը պահվում էր Վարագա վանքում, և ամեն կողմից ուխտավորների բազմությունը դիմում էր այնտեղ երկրպագության համար։ Երկ-

րի թե՛ հարուստը, թե՛ աղքատը թափում էր այնտեղ իր արծաթն ու ոսկին, նվիրում էր իր կյանքն ու կալվածքները ս. Նշանի սպասավորներին, որպեսզի Վաղարշականի այդ հռչակավոր սրբավայրը միշտ շեն ու պայծառ մնա։ Աբեղաները այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտության պտուղները և աղոթում էին աշխարհի համար։

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իր գանձերից ահագին գումար և շինել ավեց հիշյալ ս. Նշանի համար մի ոսկյա տուփ և պահարան։ Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի և զարդարեց նրա պահարանը մարգարիտներով և թանկագին քարերով։ Երբ Արծրունիների վերջին թագավոր Սենեքերիմը, իր ամբողջ պետությունը տալով հունաց կայսրին, ինքը տեղափոխվեցավ Սեբաստիա, նա իր թագավորությունից հոժարվեցավ զրկվել, բայց ս. Նշանը տարավ իր հետ։ Իսկ հետո դժբախտ թագավորի մարմնի հետ կրկին փոխադրվեցավ Վարագ։ Այնուհետև այդ թանկագին սրբությունը դարձավ զանազան բռնակալների ագահության առարկա։ 1651 թվին Խոշաբ բերդին տիրող քուրդ Սուլեյման բեկը՝ Ջամար կոչված ավազակապետի առաջնորդությամբ եկավ, կողոպտեց Վարագա վանքի հարստությունները և ս. Նշանը գերի տարավ իր բերդը։ Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնության դարևոր արդյունքները մի քանի օրվա մեջ ոչնչացան։ Չորս տարի ս. Նշանը մնաց գերության մեջ։ Իսկ վանքի հասարակությունը այդ չորս տարվա ընթացքում սուգ էր կատարում։ Քանիցս անգամ պատգամավորներ ուղարկվեցան և մեծ փրկանքներ առաջարկվեցան, մինչև, վերջապես, կարողացան գերությունից ազատել իրանց աշխարհի սրբությունը։

Մենք այժմ բարձրանում էինք Վարագա լեռան զառիվերը։ Մինչև մի որոշ գիծ՝ այդ սարը կանաչազարդ էր. տեղ-տեղ երևում են թփեր ու պուրակներ, տեղ-տեղ պատած է խոտավետ մարգերով, շատ տեղերում ևս լեռան կողքերը ծածկված են հասունացած գարիի կամ ցորյանի ոսկեգույն արտերով։ Հնձվորը գործում է, մանգաղը փայլում է, և աշխատասեր մշակի թախծալի երգը հնչեցնում է հսկա լեռան սրբազան վայրերը։

Արևը սկսել է այրել, չնայելով, որ դեռ առավոտ է։ Հովիվը իր թաղիքյա վերարկուն (քաբանակ) ձգելով ցուպի գլխին, նրան ամպահովանու ձև է տվել և արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարվելու համար նստել է նրա ստվերի ներքո։ Նրա շուրջը, սփռված խոտավետ արոտամարգերի մեջ, արածում են ոչխարները, մի ժայռից դեպի մյուսը թռչկոտում են այծերը. իսկ աչալուրջ շները հեռվից հսկում են այդ միամիտ անասունների անհոգ զվարճությունների վրա, որ կարող է մի ակնթարթում սուգի փոխվել...

Կանաչազարդ գծից դեպի վեր, մինչև գագաթը, Վարագա լեռը մերկ է և բաղկացած է անմատչելի, թխագույն-կարմիր ժայռերից։ Այդ բարձրությունների վրա խիստ հազիվ անգամ դիպել է մարդու ոտքը։ Երբեմն սրաթռիչ կաքավները միայն խմբովին թռչում են մի ապառաժից դեպի մյուսը, կամ սևափետուր արծիվը, որպես մի ազատ և սևազգեստ ոգի, միայնակ նստած Գալիլիայի ժայռերից մեկի վրա, վերևից տխրությամբ նայում է դեպի ցած, դեպի Արծրունիների ավերակ պալատների բեկորները, այն Արծրունիների, որոնք այնքան շատ դարեր խնամել ու փայփայել էին նրան...

Վարագա լեռը Վանա Տոսպի շտեմարանն է. այստեղից են վազում ջրերի այն բազմաթիվ վտակները, որոնք ոռոգում են Այգեստանի ընդարձակ այգիները և ջուր են մատակարարում շատ գյուղերի, որոնք սփռված են լեռան ստորոտներում։

Վանքին դեռ ոչ բոլորովին մոտեցած, ճանապարհի մի կողմում տեսանք մի խումբ մարդիկ։ Այստեղ, որպես երևում էր, երկրագործական մի նոր փորձ էին անում, վարում էին մի գութան, որը թե՛ իր ձևով և թե՛ տեսակով ամենևին նման չէր տեղական ծանր, անշարժ գութաններին։ Գութանի մաճը բռնած՝ կառավարում էր մի բարձրահասակ անձնավորություն, որի հագուստից երևում էր, որ աշխարհական չէ։ Նա ցույց էր տալիս վանքի անփորձ մաճկալներին նորաձև գութանի բանեցնելու եղանակը։ Մյուսները հետաքրքրությամբ նայում էին։ Մենք, երկրի սովորության համեմատ, «բարի աջողումն» ասելով անցանք։ Տեսնելով, որ մենք դեպի վանքն ենք գնում, նրանցից մեկը խմբից բաժանվեցավ, եկավ մեզ հետ։ Դա մի երիտասարդ աբեղա էր, որ առաջարկեց առաջնորդել մեզ մինչև վանքը։ Երբ բավական մոտեցանք վանքին, Ասլանը հարցրեց նրանից.

— Մենք կարո՞ղ ենք գտնել Հայրիկին վանքումը։

Այդ անունով կոչում էին վանահորը։

— Դուք չճանաչեցի՞ք նրան,— զարմանալով հարցրեց աբեղան,— Հայրիկը հենց նա էր, որ վարում էր գութանը։

— Այդ ի՞նչ գութան էր։

— Հայրիկը նոր բերել տվեց Եվրոպայից. այսօր առաջին փորձն էին անում։ Սպասում ենք ուրիշ երկրագործական անոթներ ևս շուտով ստանալ։

— Վանքը երկրագործությա՞մբ է պարապում։

— Այո, իր կալվածները ինքն է մշակում։ Բայց մենք ունենք վանքում և երկրագործական դպրոց։

— Երկա՞ր կմնա Հայրիկը այնտեղ։

— Երկար չի մնա։ Նա տեսավ, որ դուք վանքն եք գնում, ինձ պատվիրեց, որ ձեզ տանեմ, այնտեղ հանգստացնեմ, մինչև իր վերադարձը։

Երբ հասանք վանքը, երբ շրջապատի գլխավոր դռնից ներս մտանք, երբ հետզհետե երևան եկան այդ հինավուրց սրբավայրի պատկառելի շինվածքները, նրանց արտաքին տեսքը միայն իմ վրա այն տպավորությունը գործեց, որ ես հանկարծ սկսեցի մտածել, թե այստեղ անպատճառ տեսնելու եմ Կռուց անապատի հակապատկերը։ Եվ իրավ, այստեղ շնչում էր մի այլ կյանք, երևում էր մի այլ աշխարհ, այստեղի մթնոլորտը ներշնչված չէր անապատական մշտավառ խունկի թուլացնող և վհատեցնող ծխով, այստեղ միացրել էին հոգևորը և երկրայինը աշխարհայինի հետ։

Վանքը թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ հովանավորված էր ծառերով ու պարտեզներով. վազում էին սառն, հստակ աղբյուրներ, և ջրերի վտակները հավաքվելով, մեծ առվակով դարձնում էին վանական ջրաղացի ծանր աղորիքը։

— Այդ ծառերը Հայրիկի տնկածն է,— ասաց մեր առաջնորդը,— այն ջրաղացը երկար ժամանակ խանգարված էր, չէր բանում, Հայրիկը նորոգեց։

Երիտասարդ աբեղան տարավ մեզ մի բավական մաքուր և ճաշակով կահավորված սենյակ և իսկույն սկսեց մեզ հետ խիստ մտերմական խոսակցություն, թե ո՞րտեղից ենք գալիս, ո՞ւր պիտի գնանք, արդյոք պարոն բժշկապետը երկա՞ր պիտի մնա Վանում, ի՞նչ ազգից է պարոն բժշկապետը, քանի՞ լեզու գիտե և այլն։ Այդ բոլոր հարցմունքները այն աստիճան անկեղծ էին, որ Ասլանը առանց ձանձրանալու պատասխանում էր նրան։

— Շա՞տ ժամանակ է, որ Հայրիկը այդ վանքի վանահայրն է,— հարցրեց Ասլանը։

— Շատ ժամանակ չէ,— պատասխանեց աբեղան,— բայց այդ փոքր ժամանակում նա այնքան գործ կատարեց, որ մի ուրիշը, որքան և մեծ ջանք ու եռանդ ունենար, հազիվ թե տասն, քսան տարիների ընթացքում կարող կլիներ կատարել։

Երիտասարդ աբեղան Հայրիկի աշակերտներից էր։ Ես իսկույն նկատեցի, և այնուհետև ինձ շատ անգամ էր պատահել նկատել, որ նրա աշակերտները նրա մասին խոսելիս՝ նրանց տիրում էր խորին ոգևորություն, և նրանք մի առանձին պարծանքով էին հիշում այն մարդու անունը, որին այնքան սիրում էին, որին այնքան պաշտում էին։

— Հայրիկից առաջ,— շարունակեց նա,— այդ վանքը համարյա թե ավերակ էր. ոչ դպրոց կար, ոչ՝ աշակերտ և ոչ՝ կանոնավոր տնտեսու-

թյուն։ Նրա եկամուտները կողոպտվում էին թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ավազակներից։ Վանքը պարտքերի ներքո խեղդվում էր։ Մինչև անգամ ս. Նշանը գրավ էր դրված թուրք վաշխառուների մոտ։ Բայց Հայրիկը կյանք տվեց այդ վանքին։ Բոլորը, ինչ որ տեսաք և ինչ որ պիտի տեսնեք, նրա աշխատության պտուղն է։ Բայց փոխարենը, ինչ որ ստացավ նա և ինչ որ ստանում է,— միշտ եղել է ատելություն, հալածանք և զրպարտություն իր խավարասեր թշնամիների կողմից...

Վերջին խոսքը արտասանելու միջոցին երիտասարդի ձայնը դողաց։ Նա պատմեց մի ցավալի անցք, որ պատահել էր հենց նույն օրերում։ Հայրիկը Վարագա վանքից, որպես նրա սովորությունն էր, միայնակ, ոտքով Վան քաղաքը գնալու ժամանակ, ճանապարհին հանդիպում է նրան մի քուրդ։ Երբ Հայրիկը իր արծվի հայացքով նայում է նրա երեսին, ավազակը շփոթվում է, նրա ձեռքերը սկսում են դողալ։

— Ինչո՞ւ շփոթվեցար, բարեկամ,— հարցնում է Հայրիկը իր սովորական մեղմ ժպիտով։

— Ուզում էի քեզ սպանել,— պատասխանում է ավազակը և, չոքելով նրա առջև, գրկում է նրա ոտները։

— Ինչո՞ւ չսպանեցիր,— հարցնում է Հայրիկը վեր բարձրացնելով նրան։

— Աստված իմ ձեռքը բռնեց,— ասում է քուրդը և սկսում է պատմել, թե որպես Հայրիկի թշնամիները կաշառեցին նրան, և որպես ինքը խոստացավ կատարել այդ եղեռնագործությունը, բայց խղճի ձայնը ասաց նրան, թե պետք չէ սուր բարձրացնել, աստուծո օրհնյալի վրա։

— Դու էլ օրհնյալ լինիս, որդի,— ասում է նրան Հայրիկը։— Գնա խաղաղությամբ, բայց այդ բոլորը, ինչ որ պատմեցիր ինձ, ուրիշ ոչ ոքի չպիտի հայտնես։

— Դու խնայո՞ւմ ես քո թշնամիներին,— հարցնում է ավազակը զարմանալով։

— Աստված այդպես է պատվիրում,— պատասխանում է Հայրիկը։

Բայց, չնայելով Հայրիկի պատվերին, քուրդը ամեն տեղ պատմում է նրա կյանքի դեմ դավադրություն սարքող անձինքների անունները, և այդ լսում է ամբողջ քաղաքը։

— Ո՞վքեր են այդ դավաճանները,— հարցրեց Սալմանը։

— Մի քանի եկեղեցականներ, միացած մի քանի աղաների հետ, որոնց պարագլուխն է մեր քաղաքի սրբազան առաջնորդը,— պատասխանեց աբեղան։

— Ի՞նչն էր առիթ տվել նրանց՝ մինչ այդ աստիճան անիրավության դիմել, թափել տալով մի անմեղ արյուն,— հարցրեց Սալմանը փոքր-ինչ

ղայրացած ձայնով։— Մի՞թե դպրոցը, լույսը, կրթությունը այդքան ատելի է նրանց։

— Ես չեմ կարծում,— ասաց աբեղան,— որ նրանք լուսավորության թշնամի են և այդ պատճառով ընդվզում են նրա տարածողների դեմ։ Նրանք չեն կարող թշնամի լինել լուսավորության, որի մասին ամենևին հասկացողություն չունեն, որի վրա երբեք չեն մտածել։ Խնդիրը բոլորովին տնտեսական է։ Մի ժամանակ, որպես քանի րոպե առաջ ասացի, այդ վանքում կանոնավոր տնտեսություն չկար. նրա եկամուտները վատնում էին միաբանները, և ինչ էլ որ մնում էր, առաջնորդի կոկորդովն էր անցնում։ Բայց երբ Հայրիկը վանահայր դարձավ, նախ վանքը մաքրեց անպիտան միաբաններից, նրանց փոխարեն խմբեց այստեղ ավելի արժանավոր անձինք, և այնուհետև վանական արդյունքները սեփականացրեց իր նոր կառուցած հիմնարկությունների պահպանության համար։ Այդ բոլորից հետո, շատ բնական է, որ այն անձինքը, որոնք առաջ վատնում էին վանքի եկամուտները, կթշնամանային Հայրիկի հետ։

— Բայց մի՞թե Հայրիկը բարեկամներ չունի։

— Ունի, բայց Հայրիկի բարեկամները այնպիսի կարող, այնպիսի հզոր մարդիկ չեն, որպես նրա թշնամիները։ Հայրիկի բարեկամները ժողովրդի հալածված, հարստահարված և ամեն իրավունքներից զրկված դասակարգն է։ Հայրիկի բարեկամները աղքատ շինականներն են, քաղաքի արհեստավորներն են, և անտուն, անտեղ, անհող, անջուր սարականներն ու բանվորներն են, և մի քանի երիտասարդներ, որոնք ազնիվ սիրտ և բարի ցանկություններ ունեն, բայց իրանց ցանկությունները կատարելու համար ոչինչ միջոցներ չունեն։

Հայրիկը եկեղեցական աստիճանով դեռ վարդապետ էր, բայց նրա կատարած գործերը, ստացած հռչակը, վայելած ժողովրդական մեծ համարումը, այդ բոլորը չէին կարող չգրգռել մյուս եկեղեցականների նախանձը, որոնք թե՛ աստիճանով և թե՛ դիրքով ավելի բարձր էին քան թե նա, թեև երիտասարդ աբեղան նրանց թշնամությունը բացատրում էր միայն տնտեսական պատճառներով։ Նրա կառուցած նոր հիմնարկությունները՝ իրանց նորությամբ անգամ՝ կարող էին օտարոտի և վնասակար թվել մյուս եկեղեցականներին։ Նա հիմնել էր իր վանքում մի գիշերօթիկ դպրոց, որը մի տեսակ վարժապետանոց կարելի էր համարել, ուր հավաքել էր նա զանազան տեղերից մանուկներ, այն նպատակով, որ վարժապետացուք կամ կրթյալ քահանայացուք պատրաստվեն և, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, գյուղական քահանաներ կամ վարժապետներ դառնան։ Դպրոցը ուներ և երկրագործական բաժին։ Գյուղական վարժապետը կամ գյուղի քահանան, Հայրիկի կարծիքով, բավական չէ,

որ պետք է սովորեցնեին գրել, կարդալ, հաշվել, կամ կատարեին գյուղացու հոգևոր, եկեղեցական պետքերը, այլ, միևնույն ժամանակ, նրանք պետք է ցույց տային, թե որպես պետք է գյուղացին վարեր իր հողը և որպես պետք է պահպաներ իր անասունները, որ ավելի արդյունք ստանար։ Բացի դպրոցից, Հայրիկը զանց չէր առել հիմնել կրթության երկրորդ գործիքը՝ տպագրական մամուլը։ Նրա տպարանից լույս էին տեսնում զանազան դասագրքեր և, ժողովրդի մեջ ընթերցանություն տարածելու համար, փոքրիկ դյուրիմաստ գրքույկներ աշխարհիկ լեզվով, այլև մի ամսագիր, որ խմբագրվում էր գլխավորապես նրա միաբանության աշխատությամբ։ Այդ բոլորի ի կատար ածելը՝ արժանի էր այնքան մեծ ջանքերի և այնքան անտանելի տառապանքների, որոնց դեմ միայն Հայրիկի նման մարդու երկաթյա հաստատամտությունը կարող էր պատերազմել։ Քանի՜-քանի՜ անգամ նա ոտքով Պոլիս էր գնացել, հարուստ ամիրաների դռները բախելու և իր հիմնարկությունների համար օժանդակություն խնդրելու։ Նա միանակ ստեղծեց այն բոլորը. նա առաջին օրինակը եղավ, որ դատարկամոլ և ձրիակեր կրոնավորների անկելանոց դարձած վանքին տվեց մի այնպիսի կազմակերպություն, որ նա սկսեց այնուհետև ծառայել իբրև մի բարձր հիմնարկություն ժողովրդի հոգևոր, բարոյական և մտավոր կրթության համար։

Որքա՜ն մեծ անհամբերությամբ ցանկանում էի տեսնել այդ մարդուն, լսել նրա ձայնը և խոսել նրա հետ։ Նա մեզ երկար սպասել չտվեց, շուտով վերադարձավ գութանի մոտից, քրտնած, փոշիների մեջ թաթախված։ Նախ վազեց իր սենյակը, երեսը լվացվելու համար, հետո եկավ մեզ մոտ։ Նա ուրախ էր, որովհետև նորաձև գութանի առաջին փորձը հաջողություն էր խոստանում։

Նա դեռ երիտասարդ էր, երեսունևվեց տարեկան հազիվ կլիներ. այդ հասակի համեմատ՝ «Հայրիկ» մականունը շատ օտարոտի կարող էր լինել, եթե նա չունենար մի սիրող հոր խնամքը, հոգածությունը և բոլոր բարեմտությունները՝ թե դեպի իր վանքն ու միաբանությունը և թե դեպի ժողովուրդը։ Բարձրահասակ էր նա և ամուր կազմվածքով. երևում էր, որ ծոմը, մշտական աղոթքը և խիստ ճգնությունները, որոնք մեր անապատականների բարեպաշտության գլխավոր արդյունքն են համարվում, չէին մաշել նրա մարմինը։ Գլխին վեղար չուներ. շագանակի գույն խիտ մազերը կիսով չափ ծածկում էին նրա լայն ճակատը և, դեպի ետ սփռըվելով, անփույթ կերպով թափվում էին հզոր ուսերի վրա։ Մորուքը թավամազ էր, որպես անապատական առյուծի բաշը։ Ինչ որ ավելի նշանավոր էր նրա հեզ, միևնույն ժամանակ այրական դեմքի վրա՝ դրանք էին արծվի խոշոր աչքերը և արծվի կտցաձև քիթը, որոնք թռչունների այդ

վեհափառ արքայի բնավորության հատկանիշներն էին արտահայտում, թե՛ նրա հեռատեսությունը և թե՛ նուրբ հոտառությունը։ Գուցե այդ էր պատճառը, որ նա ստացել էր մի երկրորդ մականուն ևս՝ «Վասպուրականի արծիվ»։ Հագուստը պարզ էր և վայելուչ, իսկ վարվողության ձևերի մեջ խիստ հասարակ էր նա և անկեղծ։ Նայելով այդ կրոնավորի վրա, ի նկատի առնելով նրա անցյալը և ներկան, իսկույն երևում էր՝ մինչև շինականի աղքատ խրճիթը խոնարհված մարդու ռամկասիրություն, ռամկի բոլոր առաքինություններով, ռամկի բոլոր անփառասիրությամբ, և մարդասիրական բարձր գաղափարներով ոգևորված մի եկեղեցականի անձնազոհություն, որ իր աշխատության հոգևոր մխիթարությունը որոնում է նույնիսկ ռամկի, դարերով թշվառացած ռամկի, հանգստության և բարօրության մեջ։ Նա ժողովրդի մարդ էր և ժողովրդի համար ծնված։

Ես առաջին անգամն էի տեսնում մի այսպիսի սիրելի անձնավորություն։ Նա այն տեսակ աբեղաներիցն էր, որի բերանում Հիսուսի, Մովսեսի և Պողոսի անունների հետ ստեպ հիշվում էին իր ազգի նահապետների անունները, ոչ միայն հասարակ խոսակցության մեջ՝ այլև սուրբ տաճարի բեմից։ Նա չէր խոսում բիբլիական Պաղեստինի և «Վերին Երուսաղեմի» երանությունների մասին[33]. Նրա ուխտյալ երկիրը Վասպուրականն էր։ Հայրենասիրությունը հասնում էր նրա մեջ մինչև մոլեռանդության, իսկ կրոնասիրությունը՝ մինչև բարձր առաքինության։

Նրան տեսնելիս, ես մտաբերում էի մեր հինգերորդ դարերի աբեղաներից մեկին, որ, կարծես, նոր էր վերադարձել Աթենքից, և ցուպը ձեռին, մի թափառական դերվիշի նման, շրջում էր հայրենի երկրի զանազան կողմերը և տարածում էր այն լույսն ու գիտությունը, որ իր հետ բերել էր Սոկրատի և Արիստոտելի մայրաքաղաքից[34]։ Հայրենիքը չէ ընդունում իր մեջ կրթության նոր առաքյալին, իսկ խավարասեր կղերը ատելությամբ կատաղած է նրա դեմ։ Բայց նա արհամարհում է խավարասերների հալածանքը և համառ, անվեհեր կամքով առաջ է տանում սուրբ գործը։ Մի տեղից հալածվում է նա, մյուս օրը հայտնվում է մի այլ տեղում և սկսում է ցանել իր հայրենակիցների անապատ դարձած մտավոր անդաստանում այն բարի սերմերը, որ ինքը բերել էր հեռավոր երկրներից։ Այդպես էր վարվել և Հայրիկը. ամբողջ Վասպուրականը նրա ընդարձակ ագարակն էր, իսկ ինքը՝ մի անձնվեր մշակ։

Այդ մարդը կատարելապես սիրահարված էր իր հայրենիքի՝ Վասպուրականի վրա։ Իսկ Վարագը, Վանը, Վանա ծովակը իր շրջակա գավառներով՝ նրա մտածության գեղեցիկ առարկաներն էին։ Բայց նա իր հայրենիքում նույն դրության մեջն էր, որպես մի ժամանակ Խորենացին Տարոնում։ Կղերը նրա դեմ ևս լարում էր զանազան որոգայթներ։ Այդ էր

պատճառը, որ Ասլանը, հիշելով քանի օր առաջ պատահած աղետավոր անցքը, և հայտնելով իր խնդակցությունը նրա ազատության մասին, ասաց.

— Մի՛ վհատվեք, Հայրիկ, նահատակությունը առաքելության հետ միշտ լծորդաբար է ընթանում։

Հայրիկը պատասխանեց իր սովորական ժպիտով։

— Այդպիսի դեպքեր ինձ չեն կարող վհատեցնել, ես մահից չեմ վախենում։ Բայց չէի կամենա և մեռնել, պարոն բժշկապետ, որովհետև, ով որ նպատակներ ունի, ով որ գործ ունի կատարելու, կյանքը նրան պետք է։

Երկար խոսակցությունից հետո, որ մի առ մի չեմ ուզում հիշել, Ասլանը խնդրեց Հայրիկից, որ ցույց տա իր վանքի հիմնարկությունները։

— Մենք ամեն ինչ դեռ նոր ենք սկսում, պարոն բժշկապետ,— ասաց Հայրիկը,— այդ պատճառով մեր հյուրերին ցույց տալու դեռ մի արժանավոր բան չունենք։ Մեզ մոտ ամեն ինչ դեռ իր տղայության մեջն է։

— Հենց այդ հասակից կերևա ապագա էակը, գոնե ֆիզիկական կողմից, թե որքան առողջ է և որքան լավ է կազմված։

— Այդ ճշմարիտ է, բայց շատ անգամ ամենաառողջ տղան ես ջլատվում է, այլանդակվում է վատ դայակների և խորթ մայրերի ձեռքում։

Մենք դուրս եկանք սենյակից։ Վանքի բակում ոչ ոք չէր երևում, մի զույգ աղավնիներ միայն ճեմում էին պարտեզի կանաչազարդ ածուների շուրջը, նրանք ևս, երբ մեզ տեսան, թռան նստեցին բարձր զանգակատան գերանի վրա։ Ոչ մի վանքում զանգակները այնպես հանգիստ չէին, որպես այստեղ։ Կտուց սնապաշտում նրանք հնչում էին ամեն ժամ, ամեն րոպե, և հրավիրում էին «ամշապաշտոն» միաբաններին շարունակելու անընդհատ ժամերգությունը։ Իսկ այստեղ մերթ ընդ մերթ լսվում էր դպրոցի զանգակի ձայնը, որ որոշում էր դասամիջոցները։ Աշակերտները խմբով դուրս էին թափվում, և վանական լուռ, խաղաղ պարիսպների մեջ տիրում էր մի կենդանի աղմուկ։ Ոչինչ այնպես ախորժելի չէր կարող լինել, քան թե այդ աղմուկը, մանուկ սերնդի սրտի և հոգու ձայնը, որի արձագանքը լսելի է լինում ապագայում...

Հայրիկը տարավ մեզ նախ գրատունը, որ բաղկացած էր երեք սենյակներից, որոնց դռները բացվում էին միմյանց մեջ։ Երբ մտանք առաջին սենյակը, նա ասաց.

— Այստեղ հավաքված են բոլոր տպագրված գրքերը, թե՛ հայոց և թե՛ օտար լեզուներով։ Մեր միաբաններից յուրաքանչյուրը կարող է որոշյալ ժամերում մտնել այստեղ և օգուտ քաղել գրքերից։

Սենյակում բավական լույս կար. մեջտեղում դրած էր երկար գրասեղան, ծածկած կանաչագույն մահուդով, իսկ նրա վրա դարսած էին մի քանի լրագիրներ և ամսագիրներ, որ նոր էին ստացվել։ Սենյակի շուրջը, փայտյա մեծ պահարանների մեջ, կարգով դասավորված էին զանազան գրքեր, որ երևում էին ապակիների տակից։ Դեպի որ կողմը և նայում էիր, աչքի էր ընկնում կարգ, ճաշակ, մաքրություն և պարզություն։ Այս սենյակը թե՛ գրադարան և թե՛ ընթերցարան էր. այստեղից մտանք մի այլ սենյակ, որը ցույց տալով, ասաց Հայրիկը.

— Այստեղ հավաքված են բոլոր գրչագրերը։

Կահավորությունը նույնն էր, ինչպես առաջին սենյակում. մեջտեղում կանաչ մահուդով ծածկած սեղան, շուրջանակի՝ փայտյա մեծ պահարաններ, և ապակիների տակից երևում էին մեր բազմաշխատ նախնյաց մագաղաթյա վաստակները։ Սենյակի ճակատին, ոսկյա շրջանակի մեջ, քարշ էին ընկած Սահակ Պարթևի և Մեսրոպի պատկերները, որոնք տվեցին հայերին գիր և դպրություն մայրենի լեզվով։

Ես ցավելով մտաբերեցի Կտուց անապատի եկեղեցու մթին և խոնավ ավանդատունը, որի մեջ փոշու տակ ծածկված է մի անկյունում հատակի վրա թափված գտանք ամենահազվագյուտ օրինակները նախնի մատենագրության։

Ի՜նչ համեմատություն այնտեղ և այստեղ...

— Գրքերի ցուցակ ունե՞ք, Հայրիկ,— հարցրեց Ասլանը։

— Ունենք,— պատասխանեց նա, դուրս բերելով մի գիրք, որ պահված էր պահարաններից մեկում։— Մենք դեռ չենք տպում այդ ցուցակը, որովհետև աշխատում ենք հետզհետե ավելացնել գրչագրերի թիվը։

Ասլանը նստեց գրասեղանի մոտ, սկսեց թերթել ցուցակը։

— Դարձյալ բավական գրչագրեր ունեք,— ասաց նա։— Դուք մեծ բարերարություն արած կլինեք, Հայրիկ, եթե կաշխատեք այս կողմերի բոլոր վանքերից ազատել գրչագրերը և այստեղ հավաքել։— Եվ նա պատմեց, թե իր այցելության ժամանակ Կտուց անապատը ինչ ցավալի դրության մեջ գտավ այդ վանքի գրքերը։

— Բոլոր վանքերում միևնույնը կտեսնեք,— պատասխանեց Հայրիկը։— Բայց եթե գիտենայիք, թե ո՜րքան դժվարությունների, ո՜րքան անախորժությունների եմ հանդիպել, մինչև կարողացել եմ հավաքել այդ գրքերը։ Մեր վանահայրերը ավելի շատ հոժարվում են, որ իրանց վանքերում գտնված գրքերը անխնամ դրության մեջ փտեն, ոչնչանան, քան թե տան, որ մի ապահով տեղում պահվեն։ Իսկ ռամիկ ժողովուրդը բոլորովին այլ կերպով է վարվում. նա իր ձեռքն ընկած գրչագիրը տա-

նում է և մեծ երկյուղածությամբ թաղում է հողի տակ, ինչպես թաղում է նա իր սիրելի որդուն։

Ասլանը շարունակում էր թերթել ցուցակը։

— Այդ անում են և եկեղեցականները,— ասաց նա,— ես լսել եմ, թե ինչպես մի վանքում կատարել էին մի հանդիսավոր թաղում բոլոր ցեցակեր գրքերի։

— Ես գիտեմ մի այլ, ավելի ցավալի կորուստ,— ասաց Հայրիկը տխուր ձայնով և պատմեց հետևյալ անցքը.

Մի անապատում, որ հայոց ծովակներից մեկի կղզում է գտնվում, հանկարծ միաբանությունը լսում է, որ կաթողիկոսը գալիս է վանքը և, որպեսզի նորին վեհափառությունը վանքի գրքերը իրանց ողորմելի դրության մեջ չտեսնի, հավաքում են բոլորը, լցնում են կթոցների մեջ և թափում են ծովը։ Երբ նորին վեհափառության նավակը մոտենում է կղզուն, նա նկատում է, որ մագաղաթի թերթիկները ջրի երեսին լողում են։ Ալիքները նրանցից մեկը բերում է և խփում վեհափառի նավակի կողքին։ Նա ձեռքը մեկնում է և վեր է առնում դժբախտ թերթը։ Պատահմամբ դա լինում է Խորենացու գրքի հենց այն կտորը, որտեղ գրված է լինում նրա սգավոր ողբը, որի մեջ նա այնքան դառն կերպով նկարագրում է իր ժամանակի եկեղեցականների անպիտանությունները։ Վեհափառի հանդեպ, նավակի մեջ, նստած է լինում կղզու վանահայրը, որ դուրս էր եկել ցամաքը նրան ընդունելու։ Վեհափառը տալիս է նրան կարդալու սգավոր ողբի հետևյալ տողերը. «Վարդապետք տխմարք» և այլն։

— Այդ պատմությունը որքան հետաքրքիր, այնքան և տխուր է,— ասաց Ասլանը։— Բայց ես լսել եմ, որ ձեր կաթողիկոսներից մեկը նույնպես ազատ չէ եղել մի այդ տեսակ մեղքից. նա իր նախորդների հիշատակները ոչնչացնելու համար այրել է տվել նրանց գործերի բոլոր ատենական թղթերը։ Բայց ես շատ ուրախ եղա, որ ձեր ցուցակի մեջ գտա, բացի գրքերի անուններից, և մի ամբողջ շարք զանազան կոնդակների, զանազան հրովարտակների, պարսից և տաճկաց թագավորներից ստացված, զանազան պայմանագրերի և հին կալվածագրերի, այդ բոլորը կարող է առատ նյութ տալ պատմության։

Մատենադարանի մի առանձին պահարանում հավաքված էին հայոց ամենահին տպագրությունները, որոնք եղել են մի քանի դարեր առաջ Վենետիկում, Հռոմում, Միլանում, Նոր-Ջուղայում, Ամստերդամում և այլ տեղերում։

Գրչագրերը քննելուց հետո մտանք երրորդ սենյակը, որ ավելի ընդարձակ էր, քան առաջինները։

— Այդ մեր թանգարանն է,— ասաց Հայրիկը,— բայց դեռ աղքատ թանգարան, որովհետև շատ ժամանակ չէ, որ գոյություն ունի։

Զննելով, որ Հայրիկը խիստ համեստությամբ էր վերաբերվում դեպի թանգարանը, բայց այդ սենյակը, ավելի քան մյուսները, գրավեց իմ ուշադրությունը։ Ինչե՛ր ասես այնտեղ չկային։ Ինչ որ մի անգամ գտնվել էին Վանա շրջակայքում կամ նրա ավերակների մեջ, հավաքել էին այնտեղ։ Մի տեղ, փոքրիկ գզրոցներում, որոնց վերևի երեսները ծածկված էր ապակիով, դասավորված էին զանազան հին դրամներ։ Մի տեղ, նույնպիսի գզրոցներում, կային զանազան կանացի զարդեր, որպիսիք են՝ ականջի օղեր, ապարանջաններ, հուլունքներ և այլն։ Մի այլ տեղ կային հնադարյան զենքեր, պղնձյա ծանր վահաններ, սեպաձև արձանագրություններով և առասպելական դրոշմվածներով զարդարած, նիզակների և նետերի ծայրեր, տապարներ, սաղավարտների և զրահների կտորներ, բոլորը պղնձից։ Այդ բոլոր հնություններից իմ ուշադրությունը գրավեցին երկու փոքրիկ արձաններ միայն, որոնցից մեկը պատած էր ոսկով և ներկայացնում էր մի դեռահաս կնոջ։ Նա այնքան գեղեցիկ էր, որ ես պատրաստ էի ծունր իջնել և երկրպագել նրան։ Երբ իմ հոգեզմայլությունը հայտնեցի, Հայրիկը ծիծաղելով ասաց.

— Մեզ ևս մի ժամանակ մեղադրում էին այդ մեղքի մեջ։

— Ի՞նչպես,— հարցրեց Ասլանը։

Հայրիկը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր, թե ո՛րքան անախորժությունների է պատահել թանգարանի պատճառով։ Թանգարանը շինվում է գլխավորապես այն նպատակներով, որ այնտեղ հետզհետե հավաքվեն բոլոր հնությունները, որոնք խիստ հաճախ գտնում են Վանա շրջակայքում, և ժողովուրդը, նրանց նշանակությունը չհասկանալով, ոչնչացնում է։ Օրինակ, պատահել էին այսպիսի դեպքեր. մի գյուղացի գտել էր մի մեհյանի երկաթյա զոհարանի մի մասը, տարել էր դարբնի մոտ, կոտրել էր տվել և իր համար արորի խոփ էր պատվիրել։ Մի այլ գյուղացի գտել էր Սենեքերիմ թագավորի փղոսկրյա գահի առաջին ոտները, խիստ չնչին արժեքով վաճառել էր մի զինագործի, որը դնել էր խենջարի կոթեր շինելու համար։ Մի քանի տարի առաջ միանգամից գտնվում են այն երկու արձանները, որ մենք տեսանք թանգարանում։ Հայրիկը մեծ դժվարությամբ կարողանում է ազատել այդ գեղեցիկ հնությունները ռամկի մոլեռանդությունից. «կուռքե՛ր են» ասելով, ամեն կողմից հավաքվում են և կամենում են փշրել։ Նրանցից մեկը հայտնի չէր, թե ի՞նչ աստվածություն է ներկայացնում, իսկ մյուսը՝ այն դեռահաս դիցուհին, որի գիսակների մեջ փայլում էր մի ճաճանչավոր աստղ, դա կարծվում էր, թե պետք է Վասպուրականի տիկինը՝ Աստղիկը լինի։ Արձանները տե-

ղավարում են թանգարանի այն մասում, ուր ավելի լույս կար և որտեղ դրած էր մի հին աստվածամոր պատկեր։ Անցնում են մի քանի օրեր, հանկարծ ղայրացած խուժանը հարձակվում է վանքի վրա, փոքր է մնում, որ կործանի թանգարանը և ոչնչացնի ամեն ինչ։ Հայրիկի երկար աղաչանքները հազիվ կարողանում են մեղմացնել խառնիճաղանջի կատաղությունը։ Նրա հուզմունքի պատճառը այն է լինում, որ թանգարանը համարում է մի կռքատուն, ուր աստվածամոր պատկերը դրած է կուռքերի մոտ և նրանց հետ հավասար պաշտվում է։

— Միամիտ խուժանը կարող էր այդպես մտածել,— ասաց Հայրիկը իր պատմությունը վերջացնելուց հետո,— բայց ցավալին այն է, որ նրան գրգռել էին մեր դեմ իմ թշնամի եկեղեցականները։ Ես համոզված եմ, որ նրանք այդ արել էին ոչ թե չարամտությամբ, ոչ թե մեր վանքին վնասելու նպատակով, այլ իրանք ևս համոզված էին, որ մենք վանքումը կուռքեր ենք պաշտում, եթե ոչ, նրանց կարծիքով, ի՞նչ նպատակ կարող էր ունենալ, որ մենք կուռքերի արձանները վանքն էինք տարել և դրել էինք աստվածամոր պատկերի մոտ։

— Իսկ եթե նրանց պատահում է կուռքերի արձաններ գտնել, ի՞նչ են անում,— հարցրեց Ասլանը, աչքերը չհեռացնելով աստվածամոր պատկերից, որի մասին էր խոսքը։

— Փշրում են, ոչնչացնում են։

— Իսկ այդ աստվածամայրը հրաշալի բան է,— ասաց Ասլանը, շարունակելով նայել պատկերի վրա։— Դա, որպես երևում է, 15-րդ դարու իտալացի երևելի նկարիչներից մեկի գործն է։ Բայց ինձ զարմացնում է այն, թե ինչպես է պատահել, որ այդ պատկերը հայտնվել է այստեղ։

— Շատ հավանական է,— ասաց Հայրիկը,— որ բերված լինի այն ժամանակներում, երբ վանից վաճառականները Վենետիկի և Իտալիայի հետ հարաբերություններ ունեին։ Բայց գիտե՞ք որտեղից եմ գտել բերել այդ պատկերը։

— Ո՞րտեղից։

— Մի կիսավեր գյուղական եկեղեցիից, որի հայ բնակիչները բոլորովին սպառվել էին, և նրանց տեղը քրդեր էին բնակվում։ Այդ վերջինները, գուցե իրանք ևս հայկական ծագումից լինելով, դեռ պահպանել էին իրանց հավատը թե՛ դեպի եկեղեցին և թե՛ դեպի Նրա սըրբությունները։

Աստվածամոր պատկերը, որի մասին այնքան հիացած խոսում էին թե՛ Ասլանը և թե՛ Հայրիկը, ինձ ամենևին չէր գրավում, գուցե այն պատճառով, որ ես գեղարվեստի մասին ամենևին գաղափար չունեի։ Ներկերը, որ առաջուց ևս խիստ մռայլ գույն էին ունեցել, ժամանակների ընթաց-

քում ավելի և ավելի սևացել էին խունկի և մոմի ծխից։ Մի տեղում մոմը, ինչպես երևում էր, լուսարարի անհոգությունից ընկած է եղել և այրել է աստվածամոր գրկում մանուկ Հիսուսի ոտները, մի այլ տեղում կտավը պատռած էր։

Հայրիկը ցույց տվեց մեզ մի այլ հնություն, որը, որպես ասում էր նա, Արծրունյաց իշխանուհի օրիորդներից մեկի ձեռագործն էր, որ նվիրված էր Վարագա վանքին։ Սեղանի ծածկոց էր այդ գեղեցիկ աշխատությունը, որի վրա օրիորդի ճարտար մատները ասեղնագործել էին զանազան պատկերներ ս. Գրիգոր Լուսավորիչի չարչարանքներից։

— Շատ անգամ մեր վանքերում կամ եկեղեցիներում պատահում են այնպիսի անոթներ, զգեստներ կամ այլ իրեղեններ, որոնք մաշված, հնացած և գործածությունից ընկած լինելով, այնպես, իբրև մի անպետք բան, ձգած են լինում եկեղեցիների խորաններում կամ պահարաններում, և այնտեղ փտում են։ Երբեմն նրանց մեջ գտնվում են այնպիսի հազվագյուտ իրեղեններ, որոնք, իբրև հնություն արհեստի համար մեծ նշանակություն ունեն,— ասաց Հայրիկը,— մենք հոգ ենք տանում հավաքելու այդպիսիները։— Եվ նա ցույց տվեց մեզ զանազան սաղավարտներ, վահաններ, շուրջառներ, եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գավազաններ, հնամաշ գրքերի կտորներ, կաթողիկոսական հողաթափներ և այլ իրեղեններ, որոնք ամենահին ժամանակներում բերվել էին Հնդկաստանից, Չինաստանից, Սպահանից կամ այլ հեռավոր երկրներից, որտեղ եղել են հայոց վաճառականներ։

Հետո Հայրիկը ցույց տվեց իր դպրոցը, որ գտնվում էր վանքի շինվածքների մի առանձին բաժնում։ Ես մինչև այսօր տեսած էի երկու դպրոցներ միայն, մեկը տեր Թոդիկի դպրոցը, այն սարսափելի դժոխքը, որի աշակերտը լինելու դժբախտությունն էի ունեցել, մյուսը՝ Սիմոն պատվելիի դպրոցը, որ տեսա Վանա մեջ. և որը իր կազմակերպությամբ շատ չէր զանազանվում առաջինից։ Այդ երկու հիմնարկություններից մեկը Պարսկաստանի, մյուսը Տաճկաստանի հայոց մանկավարժության կատարելատիպն էր, և գրեթե երկուսն էլ սահմանված էին մանուկներին ընճացնելու և թե՛ բարոյապես, թե՛ մտավորապես սպանելու համար։ Այդ դպրոցներից հետո, Հայրիկի դպրոցը, տարակույս չկա, որ աշխարհի յոթն հրաշալիքներից մեկն էր երևում ինձ։ Եվ իրավ, նա իր տեսակի մեջ առաջին օրինակն էր այդ երկրում, և գուցե այդ էր պատճառը, որ իբրև նորություն, ենթարկվել էր այնքան հալածանքների։ Ես, իհարկե, չէի կարող քննել նրա ներքին, ուսումնական կազմակերպությունը, նրա ծրագիրը, ինձ գրավում էր նրա արտաքինը միայն։ Այստեղ առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտները դասավորված էին կարգով նստարանների վրա

և ոչ թե, որպես տեր Թոդիկի դպրոցում, խառնիխուռն նստած էին հատակի վրա, իրանց տակին փռած ունենալով մի կտոր հասիր կամ այծի մորթի, որ բերում էին իրանց տներից։ Այստեղ առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտները դասավորած էին զանազան դասատներում, և յուրաքանչյուր դասատան մեջ վարժապետը պարապում էր բոլորի հետ միասին։ Բայց տեր Թոդիկի դպրոցում, առանց ուշադրություն դարձնելու նրանց հասակի և ուսման աստիճանի վրա. բոլոր աշակերտներին անխտիր ածել էին մեկ սենյակում, ինչպես ոչխարներին ածում են մեկ գոմի մեջ, և վարժապետը պարապում էր յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին, մեկը վանկերշարությամբ էր զբաղված, մյուսը ընթերցանությամբ, երրորդը վարժապետի կոշիկներն էր մաքրում, մի խոսքով, որքան աշակերտներ կային, նույն թվով և բաժանմունքներ կային նույն դասատան մեջ։ Այստեղ առաջին անգամ տեսա սև գրատախտակը, որի վրա կավիճով էին գրում։ Առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտներին սովորեցնում էին առանց փայտի ու ծեծի։ Այստեղ ֆալախկա, ճիպոտներ, խրատելու քանոն և դրանց նման պատժական գործիքներ չկային։

Բոլոր դասատները այցելելուց հետո Հայրիկը մեզ տարավ մի դահլիճ, որտեղ ես տեսա զանազան հանքային վեմեր, չորացած միջատներ, գույնզգույն թիթեռներ և ամենամանր պտղոճներ։ Միևնույն դահլիճում կային զանազան բույսեր ու ծաղիկներ, այնպես լավ չորացած, որ բնավ չէին կորցրել իրանց ձևը կամ գեղեցկությունը։ Կային և մի քանի թռչունների պաճուճապատաններ, որոնք ինձ այնպես էին թվում, որ կարծես թե կենդանի լինեին։

— Այդ բոլորը մեր աշակերտների հավաքածուն է, պարոն բժշկապետ,— ասաց Հայրիկը այնպիսի հրճվանքով, որ կարծես ինքն ես ուրախանում էր իր սաների առաջին երևույթների վրա։— Նրանք երբեմն իրանց վարժապետների հետ փոքրիկ արշավանքներ են կատարում մեր շրջակա լեռների վրա և բնության մեջ ծանոթանում են բնության հետ։

— Դա հառաջադիմության մի մեծ քայլ պետք է համարել, Հայրիկ,— ասաց Սալմանը,— որ այստեղ, փոխանակ աշակերտներին զբաղեցնելու աստվածաբանական մթին խնդիրներով, սովորեցնում են բնական գիտություններ։

— Իմ համոզմունքն այն է, պարոն բժշկապետ,— ասաց Հայրիկը,— որ մեր մանուկների կրթության հետ պետք է կապված լինի և այն նպատակը, որ նրանք, բացի լավ քրիստոնյա լինելուց, դառնան և՛ լավ արհեստավորներ, և՛ լավ հողագործներ։ Մեր ժողովուրդը աղքատ է և սոված, նա հաց է պահանջում, պետք է ուսումը միջոց տա նրան իր ապրուստը հայթայթելու։ Եվ հենց այդ նպատակով՝ ես միացրի այդ դպրո-

ցի հետ և երկրագործական բաժին, իսկ եթե կհաջողվի ինձ, ժամանակով կավելացնեմ և մի արհեստանոց։ Իմ վանքի սուրբերը խիստ բարի են և ներողամիտ, նրանք չեն ձանձրանա սղոցի, խարտոցի և մուրճի ձայնից։— Այդ ասելով, ավելացրեց նա,— իմ նպատակն այն չէ, թե պետք է բոլորովին վանից առնել հոգևոր կրթությունը, այլ, ընդհակառակը, պետք է ավելի մեծ հոգ տանել նրա մասին։— Եվ այդ խնդրի վրա երկար խոսելով, նա իր միտքը բացատրում էր նրանով, թե գաղթականությունը դեպի օտար երկրներ, բացի բազմաթիվ կորստաբեր հետևանքներից, տվեց և մի անբուժելի բարոյական հարված Վասպուրականի ժողովրդին. Հայոց պանդուխտները, օտար երկրներում թափառելով, օտար երկրներից տեղափոխեցին իրանց դեռ կուսական դրության մեջ մնացած հայրենիքը՝ բազմատեսակ մոլություններ։ Նախնական բարք ու վարքի սրբությունը կորավ, և մարդիկ ընկան ապականության մեջ։ Ժողովուրդը այժմ կարոտ է բարոյական մաքրության։ Դա, իհարկե, գլխավորապես կրոնի և հոգևոր կրթության գործը պետք է լինի։ Ճշմարիտ կրոնը և նպատակահարմար հոգևոր դաստիարակությունը թե՛ եկեղեցու, թե՛ դպրոցի և թե՛ ընտանիքի մեջ, կարող է այդ նպատակին հասցնել, կարող է մեր մանուկներին բարոյական ուղղություն տալ։

Վանքի բոլոր ուշադրության արժանի հիմնարկությունները ցույց տալուց հետո Հայրիկը մեզ տարավ իր սենյակը։ Այստեղ պատրաստված գտանք մի պարզ նախաճաշիկ։ Սեղանի վրա նա դեռ շարունակում էր խոսել վանական կրթության մասին։

— Շատերը,— ասում էր նա,— հակառակ են վանական կրթության և կարծում են, թե վանքի խուլ և առանձնական կամարների տակ, հին նահատակների ու ճգնավորների պատկերների ազդեցության ներքո, չեն կարող պատրաստվել աշխարհի համար պիտանի մարդիկ։ Այդ կարծիքը կարելի էր իրավացի համարել, եթե հայոց վանքը լիներ այնպիսի մի հիմնարկություն, որպես առհասարակ լինում են վանքերը։— Եվ նա բացատրում էր հայոց վանքի նշանակությունը թե՛ անցյալում և թե՛ ներկայում, ցույց էր տալիս, որ նա երբեք անջատված չէ եղել ժողովրդից, երբեք չէ ունեցել իր առանձին շահերը, այլ նրա շահերը միշտ կապված են եղել ժողովրդի շահերի հետ։ Թեպետ եղել են բացառություններ, որ հիմնվել են կղերական ուղղությամբ վանքեր, բայց դրանք, խորթ և օտար լինելով հայոց ժողովրդի հատկություններին, չեն կարողացել պահպանել իրանց գոյությունը։

— Ինչո՞ւ օգուտ չքաղել վանքերից,— ասում էր նա,— մեր հայրերը թափեցին այնտեղ իրանց արծաթը, նվիրեցին նրանց ընդարձակ անշարժ կալվածքներ, և այդ հարստությունների մեծ մասը դեռ մնացել է։

Առաջ նրանց արդյունքը ծախսվում էին ուրիշ բարեգործական նպատակների համար, իսկ այժմ կծախսենք մեր ժողովրդի զավակների կրթության համար։ Ժողովրդից ստացածը կրկին կվերադարձնենք ժողովրդին։

— Դուք կարծում եք, Հայրիկ, միայն կրթությունը բավակա՞ն կլինի,— հարցրեց Ասլանը։

— Բավական չի լինի,— պատասխանեց Հայրիկը։— Ժողովրդի զավակներին ուսում տալով և նրանց միջոցներ չտալով իրանց համար ապրուստ գտնելու, մենք միայն կպատրաստենք ուսումնական թշվառներ։ Աղքատությունը այդ ժամանակ ավելի զգալի է լինում, որովհետև որքան ավելանում է մարդու մտավոր զարգացումը, այնքան ավելանում են և նրա կենսական պահանջները։ Ռամիկը մի կտոր ցամաք հացով գոհ է մնում, բայց երբ այբ ու բենը մտցրիր նրա գլուխը, նա կհասկանա, որ միսը ավելի անուշ է տալիս։ Եվ սև կլինի նրա օրը, եթե միս գտնել չկարողանա։

Ես զարմանում էի այդ եկեղեցականի դատողությունների վրա. նա բոլորովին հակառակն էր ասում, ինչ որ խոսում էին մյուս եկեղեցականները. նա չէր քարոզում աշխարհի ունայնությունը, նա չէր պախարակում կյանքի վայելչությունները, պնդելով, թե մարմինը զրկելով, մարդիկ ավելի մոտենում են երկնքին, ուր պետք է սպասել իսկական երջանկությունը։

— Այո՛,— ավելացրեց Ասլանը,— ուսումը պետք է լինի միջոց կյանքի իրական պահանջները հայթայթելու համար։ Ասացեք, խնդրեմ, Հայրիկ, ո՞րն է ձեր կարծիքով ժողովրդի այժմյան ամենաանհրաժեշտ պահանջը, կամ, այլ խոսքով, ինչո՞ւմն է նրա գլխավոր հիվանդությունը, որը շուտափույթ բժշկության կարոտ է։

Կարծես տխրության մի ամպ անցավ Հայրիկի պայծառ դեմքի վրա, և նրա գույնը մռայլվեցավ։

— Մեր ժողովրդի հիվանդությունը,— ասաց նա,— այնքան բազմատեսակ է և բազադրյալ, որ անկարելի է մի քանի խոսքով բացատրել, պարոն բժշկապետ։ Բայց ձեզ, որպես բժշկի, ավելի հասկանալի պետք է լինի, երբ հիվանդությունները բազադրյալ են, այդ դեպքում, գտնում են ամենագլխավորը, որ մահ է սպառնում հիվանդի կյանքին, և նրանից են սկսում բժշկությունը։

— Այդ իրավ է։ Բայց ո՞րն է գլխավոր հիվանդությունը։

— Իմ կարծիքով գաղթականությունը։

Եվ նա սկսեց երկար խոսել այդ առարկայի վրա, բացատրելով այն

միտքը, թե հային պետք է հնար տալ, որ կարողանա ապահովել իր ապրուստը հայրենի հողի վրա, և ստիպված չլինի օտար երկրներում հաց որոնել։

— Ես հասկանում եմ, երբ եվրոպացին գաղթում է,— ասաց նա։— Նրա երկիրը այնքան նեղ է, մարդիկը այնքան բազմացել են, որ հողը չէ բավականանում։ Իսկ մեզ մոտ հողը ընդարձակ է, բայց մարդիկ նրանից օգուտ քաղել չեն կարողանում։

— Ուրեմն ինչի՞ց է հառաջ գալիս գաղթականությունը։

— Շատ և շատ պատճառներից. նրանցից, որ երկրագործությունը դեռ իր նահապետական դրության մեջն է, նրանից, որ ժողովրդի արդյունաբերող մասը, մշակը, կողոպտվում է զանազան հարստահարողներից, նրանից, որ ճանապարհների հաղորդակցությունները վատ են, և երկրի բերքը չէ արտահանվում, նրանից, որ մենք չունենք ոչ մի ընկերություն, ոչ մի հիմնարկություն, որ նպաստեր երկրի տնտեսական դրությունը բարվոքելու...— Ո՞ր մեկը ասեմ։

— Դուք կարծում եք, այժմյան հանգամանքների մեջ հնար կա՞ բարվոքելու...

Խոսակցությունը անցավ այն առարկայի վրա, թե արդյոք կարելի՞ է մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող կառավարությունը, փոխանակ նպաստելու, ինքն է արգելք դնում ամեն հառաջադիմության, ուր մահմեդական ցեղերի կամայականությունը չափ և սահման չունի, ուր մարդու կյանքը, կայքը ամեն բոպե վտանգի ենթակա էր, մի այդպիսի երկրում կարո՞ղ է հայը անձնատուր լինի խաղաղ աշխատության և տնօրինել իր կյանքի բարին։ Հայրիկը ասաց.

— Մեր շրջապատող աննպաստ հանգամանքների մեջ, իրավ է, մեր ժողովուրդը չէ կարող իրան նվիրել խաղաղ աշխատության, և այդ պետք է գլխավոր պատճառներից մեկը համարել, որ շատերը դուրս են փախչում հայրենիքից, գնում են օտար երկրներում բախտ որոնելու։ Բայց խո բոլոր հանցանքը չէ՞ կարելի դնել միայն շարագործի վրա, որ կողոպտում է, հափշտակում է ուրիշի աշխատության արդյունքը։ Նույնքան հանցավոր պետք է համարել և նրան, որ թույլ է տալիս իրան կողոպտել։ Ես հավատացած եմ, որ քուրդ ավազակը երբեք չի մոտենա հայի ոչխարների հոտին, եթե գիտենա, որ կհանդիպի տիրոջը՝ հրացանը ձեռին։

— Ես էլ այդպես եմ կարծում,— ասաց Սալմանը։— Բայց ինչո՞ւ հոգևորականությունը, որ կարող էր ավելի ազդել, չէ քարոզում հայերին փոքր ի շատե անձնապաշտպանության սովորել։ Արևելքում կրոնը և հո-

գևորականությունը միշտ դեր են խաղացել ամեն մի հասարակական շարժումների ժամանակ և պիտի խաղան։

Հայրիկի դեմքը դարձյալ մռայլվեցավ։

— Ես իմ պաշտոնակիցներից ա՛յդ չեմ սպասում,— ասաց նա,— որ նրանք քարոզեին ժողովրդին անձնապաշտպանության սովորել. ես նրանցից շատ գոհ կլինեի, եթե սրիկության չսովորեցնեին։ Նրանք ամեն հոգսեր կառավարության վրա են դնում։ Կառավարության գործն է, ասում են, հոգալ կարգի և ժողովրդի հանգստության վրա։ Իսկ երբ ինքը՝ կառավարությունը, թույլ է, անկարգ է, այլևս ի՞նչպես կարող է կարգ պահպանել։ Նրանք այդ չեն մտածում և միշտ սպասում են, որ մի օր ամեն բան ինքնիրան կլավանա…

Հետո Հայրիկը մեծ ցավակցությամբ սկսեց խոսել այն երկպառակության վրա, որի պատճառով ամբողջ տասնյակ տարիներ Վանա հայ հասարակությունը ալեկոծության մեջ էր գտնվում, և որը այնքան աղետավոր չարիքների առիթ եղավ։ Ժողովուրդը երկու կուսակցության էր բաժանված. մեկի պարագլուխն էր տեղային հոգևոր առաջնորդը մի քանի հարուստ աղաների և դավաճան էֆենդիների հետ, որոնք կառավարության պաշտոնների մեջ էին գտնվում, իսկ մյուս կուսակցության պարագլուխը նորահաս երիտասարդության մի խումբ էր, որոնց թվին պատկանում էր և Հայրիկը։ Մի կողմում ուժ, հարստություն և իշխանություն, մյուս կողմում՝ եռանդ, բարի ցանկություններ և տկարություն։ Մեկը անկարգ կառավարության կողմն էր, իսկ մյուսը՝ նեղված, հարստահարված ժողովրդի։ Մեկը պահանջում էր կուրություն և անպայման հնազանդություն, իսկ մյուսը բողոքում էր կատարվող անիրավությունների դեմ։ Այդ բոլորը լսելուց հետո, ես այն ժամանակ միայն ավելի պարզ հասկացա, թե ի՞նչն էր դրդել հոգևոր առաջնորդին և նրա կուսակից էֆենդիներին դավադրություն գործ դնել Հայրիկի կյանքի դեմ։ Եվ այդ բոլորը պատմում էր նա հանդարտ և հանգիստ կերպով, առանց վրդովվելու և առանց բարկության։ Ատելության մի նշույլ անգամ չէր նկատվում նրա խաղաղ դեմքի վրա։ Բայց նրա սառնասրտությունը առաջ էր գալիս ոչ թե անտարբերությունից, այլ նրա մեծահոգությունից և բարձր առաքինությունից, որով ներողամտությամբ էր վերաբերվում դեպի իր թշնամիների չարությունները։ Բայց, միևնույն ժամանակ, չէր կարելի չնկատել նրա խոսքերի ու ձայնի մեջ մի ցավ, մի դառն և խորին ցավ, որ թաքնված էր նրա սրտում. թե ինչո՞ւ այդպես պետք է լիներ, թե այդ անհամաձայնությունը, այդ երկպառակությունները, այդ ներքին կռիվը ո՞րքան ջլատում էին նրանց ուժերը, որքան ժամանակ էին խլում

նրանցից, երբ կարող էին ավելի օգտավետ, ավելի նպատակահարմար գործերով զբաղված լինել։

— Այո՛ այդպես է լինում,— շարունակեց նա,— երբ հոգևորականությունը չի հասկանում, կամ չի ցանկանում հասկանալ իր իսկական կոչումը, թե ինքը Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն հավատացյալ ժողովրդի սպասավորն է և նրանից ընտրված մի պաշտոնյա, թե իր բոլոր գործունեությունը պետք է նվիրված լինի նույն եկեղեցու սպասավորության և բարեկարգության, այդ դեպքում, նա շեղվում է ուղիղ ճանապարհից և ընկնում է մոլորությունների մեջ։ Նա ծառայից դառնում է տեր, սկըսում է իշխել և ծառայեցնել, իհարկե, ծառայեցնել իր շահերի համար։ Այդ ժամանակ նա միանում է մարմնավոր իշխանության հետ, որ իրան նույնպես տեր է համարում և նրա կողմն է բռնում։ Որքան և անկարգ լիներ այդ իշխանությունը, այնքան ավելի նպաստավոր է նրա համար։ Ուրեմն, այլևս ինչո՞ւ ենք զարմանում, որ մեր քաղաքի հոգևոր առաջնորդը միացած է նահանգապետ փաշայի հետ, և ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում խեղճ ժողովրդին...

— Ես փաշայի հետ տեսնվեցա,— ասաց Ասլանը,— նա չափազանց խորամանկ մարդ երևաց ինձ։

— Եվ խաբեբա մարդ,— ավելացրեց Հայրիկը։— Ինչպես ամեն թուրք պաշտոնյա։

Երեկոյան պահուն, երբ օդը փոքր-ինչ զովացավ, Հայրիկը մեզ տարավ և երկար ման էր ածում իր վանքի շրջակայքում։ Մեծ բավականությամբ ցույց էր տալիս նա այն բոլորը, ինչ որ արել էր և ինչ որ դիտավորություն ուներ անելու։ Այդ եռանդոտ մարդը այն տպավորությունն էր գործում ինձ վրա, որպես մի լավ հողագործ, որին ծանոթ են իր ագարակի բոլոր բույսերը, բոլոր տունկերը, և որը գիտե նրանց բնավորությունը, ուսումնասիրել է նրանց կյանքը, և որը այնքան սիրում է նրանց, որպես մի քնքուշ տիկին սիրում է իր ձեռքով ցանած և իր ձեռքով հասցրած ծաղիկները։ Նա ցույց էր տալիս այս և այն դաշտերը, ասելով.

— Ահա՛ այնտեղ սկսել ենք տորոնի մշակությունը, այդ առաջին փորձն է մեր կողմերում, որը մեծ արդյունք է խոստանում, ահա՛ այնտեղ թթենիներ են տնկած, դիտավորություն ունենք շերամապահությունը փորձել։

Խոսում էր գետնախնձորի մշակության մասին, ասելով.

— Գիտե՞ք, պարոն բժշկապետ, մի քանի տարի առաջ գետնախընձորը այստեղ բոլորովին անծանոթ էր. մեր վանքը առաջինը եղավ, որ սկսեց մշակել և մինչև այսօր մեծ դժվարություններ է կրում գյուղերում

տարածելու։ Մեր տերտերները դեռևս չեն լուծել այն հարցը, թե արդյոք գետնախնձորը կարելի՞ է ուտել պահոց օրերում։

Ասլանը ժպտաց։

— Շատերը ինձ մեղադրում են,— շարունակեց նա,— թե ինչո՞ւ վանքում ես հիմնեցի երկրագործական դպրոց, թե մի այդպիսի հիմնարկություն բոլորովին հակառակ է վանքի նշանակությանը և այլն։ Ասեցեք խնդրեմ, պարոն բժշկապետ, ո՞վ արդյոք, ավելի քան վանականը, պետք է ծանոթ լինի երկրի ու նրա մշակության գործի հետ։ Վանքը լոկ աղոթատեղի չէ, նա ունի ընդարձակ տնտեսություն, որը, կանոնավոր կերպով կառավարելու համար, պետք է երկրագործական մեծ հմտություններ ունենալ։ Կարդացեք մեր վանքերի պատերի վրա քանդակած արձանագրությունները և դուք կտեսնեք, որ, սկսյալ մեր հին թագավորներից, իշխաններից և իշխանուհիներից, մինչև մեր ժամանակների բարեպաշտները, ընծայել են մեր վանքերին ամբողջ գյուղեր, ագարակներ, ընդարձակ անտառներ, այգիներ և այլն, այնպես որ, վանքերը մեր կողմերում, և առհասարակ Հայաստանի մեջ, ամենահարուստ կալվածատերերն են։— Վանականները ի՞նչպես կարող են կառավարել այդ կալվածները, եթե ծանոթ չեն գյուղատնտեսության հետ։ Ամենաբարեխիղճ կապալառուն անգամ կարող է խաբել նրանց։ Բացի դրանից, իրանց անընդունակությամբ միշտ կարող են վատնել կալվածները, ինչպես շատ վանքերինը վատնված է։

Ասլանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրությամբ լսում էր, հարցրեց.

— Դուք որևիցե վտանգ չե՞ք նախատեսում, Հայրիկ, երբ վանականները իրանց կալվածական հարստության հետ կստանան և՛ կրթություն, և՛ ուսում։

— Ի՞նչ վտանգ կարելի է սպասել կրթությունից,— հարցրեց Հայրիկը ոչ սակավ զարմանալով։

— Այն վտանգը, որ կոչվում է կղերականություն: Մինչև այսօր ձեր վանականները անզոր և անվնաս էին, որովհետև անկիրթ էին, բայց, կրթվելով, նրանք ուժ կստանան, կաշխատեն իշխել ժողովրդի վրա և հարստահարել նրան։

— Այդ հազիվ կարող է պատահել մեր մեջ,— պատասխանեց Հայրիկը։— «Կղերականությունը» հակառակ է մեր եկեղեցու ոգուն, որը կատարյալ ժողովրդական բնավորություն ունի։ Եվ եթե վանականները կրթվելով կարող են բռնանալ ժողովրդի վրա և հարստահարել նրան, չէ՞ որ, որքան կրթվեն վանականները, նույն չափով և գուցե ավելի կկրթվի ժողովուրդը, և այսպիսով ուժերի հավասարակշռությունը կպահպանվի, և մեկը մյուսին չէ կարող ճնշել։ Հոգևորականությունը այն ժամանակ միայն

սկսում է վտանգավոր դառնալ, երբ իր զարգացած աստիճանով շատ բարձր է լինում ժողովրդից։

Ասլանը չկամեցավ այդ հարցի մասին երկար խոսել, որովհետև շատ վճռելի էր։ Արեգակը արդեն սկսել էր խոնարհվել դեպի իր մուտքը։ Հայրիկը չէր շտապում վերադառնալ զբոսանքից և, ինչպես երևում էր, նա դիտավորություն ուներ այն գիշեր պահել մեզ վանքում։ Բայց Ասլանը շնորհակալությամբ հրաժարվեցավ, ասելով, որ քաղաքում հարկավոր գործ ունի և չէ կարող մնալ։ Երբ վերադարձանք վանքը, Ասլանը ինձ պատվիրեց, որ իսկույն ձիաները պատրաստել տամ։ Ես գնացի դեպի ախոռատունը, իսկ նրան թողեցի Հայրիկի հետ միայնակ։

ԺԶ.

ՄԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արևը մտել էր, և երեկոյան մութը բավական թանձրացել էր, երբ մենք, մեր ձիաները հեծնելով, մեծ գոհունակությամբ մնաք բարյավ ասեցինք Հայրիկին և, դուրս գալով վանքից, սկսեցինք իջնել Վարագա լեռան զառիվայրը։ Ճանապարհը Հայրիկի շնորհիվ հարթած էր, և մենք մեծ դժվարություն չէինք կրում իջնելու ժամանակ։ Մեզ ուղեկցում էր մի քահանա, որին կոչում էին տեր Եղիշե։ Թե ի՞նչ գործ ուներ նա վանքում կամ ինչո՞ւ եկավ նա մեզ հետ և կամ ի՞նչ էր խոսում նա ճանապարհին Ասլանի հետ, այդ ես չգիտեմ, որովհետև նրանք հիսուն քայլով ինձանից առաջ էին գնում, իսկ ես իմ ձիու դանդաղ ընթացքով գնում էի նրանց ետևից։ Միայն այդ մարդու անցյալ և ներկա կյանքը բովանդակում էր իր մեջ մի քանի այնպիսի գծեր, որ անկարելի էր չհետաքրքրվել նրանով։ Նա ոչ մի տեղում կանոնավոր ուսում չէր ստացել. սկըսյալ իր պատանեկության հասակից, նա եղել էր այն ըղձախնդիր ուսումնասերներից մեկը, որ, հին դարերի փիլիսոփաների նման, երկար թափառել էր զանազան երկրներում գիտություն մուրալու նպատակով։ Նա դիմել էր այս և այն նշանավոր քերականին, ճարտասանին, տրամաբանին, աստվածաբանին, նա մտել էր նաև անապատական աբեղաների միաբանության մեջ, բայց ոչ մի տեղում իր ուսումնասիրությանը չէր կարողացել հագուրդ տալ։ Նա մտել էր մինչև անգամ մի եգիպտական դպրոց և շուտով թողել էր։ Նա կենակցություն էր ունեցել Դամասկոսի շեյխերի և Լիբանանի ասկետների հետ։ Նրա մոլաշրջիկ կյանքը և ամեն տեղ իր որոնածը չգտնելը՝ ծնեցրին նրա մեջ մի տեսակ թերահավատու-

թյուն դեպի ամեն ինչ։ Եվ այլ կերպ լինել կարող չէր։ Նրան չհաջողվեցավ հասնել այն աղբյուրներին, որտեղից մաքուր ու պարզ բխում է ճշմարտությունը։ Նրա ժամանակում կանոնավոր դպրոցներ չկային, այլ կային միայն անհատներ, որոնք իրանց չքավոր գիտությանը այնքան մեծ նշանակություն էին տալիս և այնքան թանկ գնով էին վաճառում, որպես մի քուրմ իր սրբությունը։ Դրանց մոտ պետք էր շատ տարիներ սպասավորել և նրանց բոլոր հաճույքը կատարել, մինչև նրանք արժանի կհամարեին մի փոքր մասն տալ իրանց գիտությունից։

Բայց տեր Եղիշեն առողջ դատողության տեր մարդ էր։ Երկարամյա փորձերը, ամեն տեսակ անձանց հետ շփվելը՝ առաջ էին բերել նրա մեջ բոլորովին ինքնուրույն համոզմունքներ, և նրա բոլոր գաղափարները, թեև ըստ մեծի մասին անճիշտ, բայց իր սեփական մտածության արդյունք էին։ Վերադառնալով իր հայրենիքը, Վան, նա հանդիպեց Հայրիկին, որի հետ իսկույն բարեկամացավ և որի ազդեցության ներքո բոլորովին ուրիշ ուղղություն ստացավ։ Այստեղ նա վճռեց իրան նվիրել մանուկների կրթության գործին և, մտածելով, որ իբրև կրոնավոր, ավելի հեշտ կլինի իրան գործել ժողովրդի մեջ, ձեռնադրվեցավ քահանա։ Որպես քահանա, նա հրաժարվեցավ ծուխից, հրաժարվեցավ և այն արդյունքներից, որ յուրաքանչյուր քահանա ստանում է իր ծուխից։ Այդ արեց նա այն մտքով, որ փոքր-ինչ անկախ դիրք ստանա և, մանավանդ, որ ընդհարումներ չունենա մյուս եկեղեցականների հետ, որը անխուսափելի է դառնում, երբ մեջտեղում շահերի խնդիր կա։ Նա բավականացավ մի փոքրիկ օրիորդական դպրոցով, որ պահում էր իր տան մեջ։ Այս առաջին օրիորդական դպրոցն էր, որ բացվեցավ Վանա մեջ, բայց որպես առաջինը և որպես մի նոր և անսովոր հիմնարկություն, նրա կյանքը կարճատև եղավ։ Սկզբում նույնիսկ քահանաները եղան, որ գրգռեցին հասարակության տգիտությունը նրա դեմ, ցույց տալով ուսումը աղջկանց համար՝ մի անբարոյականացնող ձեռնարկություն։ Քաղաքի սրբազան առաջնորդը, որ կարող էր խաղաղացնել հասարակության հուզմունքը, ինքը ավելի բորբոքեց, և դպրոցը երեք տարի գոյություն ունենալուց հետո փակվեցավ։ Այդ անցքը խիստ դառն կերպով ազդեց տեր հոր սրտին, երբ իր գործունեության հենց առաջին քայլում հանդիպեց այդ տեսակ անհաջողության։ Բայց նա համբերող և երկայնամիտ մարդ էր, նա վշտացավ, բայց չհուսահատվեցավ։

Գիշեր էր, երբ մենք հասանք Այգեստան։ Տեր հայրը հրավիրեց մեզ իր տունը ընթրիք ուտելու։ Ասլանը, որ սովորություն չուներ այդ տեսակ հրավերքներ ընդունել, սիրով հանձն առեց նրա առաջարկությունը։ Ընթրիքն անցավ բավականին զվարճալի կերպով. տեր հայրը պատմում էր

զանազան արկածներ իր ճանապարհորդություններից, պատմում էր, թե ինչ էր տեսել և ինչ էր արել զանազան երկրներում, խոսում էր Հայրիկի մասին, նրա աշխատությունների մասին, խոսում էր տեղային քահանաների տգիտության մասին, և նրա խոսակցությունները այնքան հետաքրքիր էին, որ բոլորը ես մեծ ուրախությամբ լսում էին։

— Դուք կարծում եք տիկինը կարո՞ղ է գալ,— հարցրեց Ասլանը քահանայից, ընթրիքի սեղանը հավաքելուց հետո։

— Կարող է, և անպատճառ այս գիշեր այստեղ կլինի,— պատասխանեց քահանան վստահությամբ։

— Բավական դժվար կլինի նրա համար... ի՞նչպես կարող է...— կրկնեց Ասլանը թերահավատությամբ...

— Նա իր բանը գիտե... նա այդ տեսակ գործերի համար բավական խելք ունի...— ասաց քահանան։

Ասլանը մեծ անհամբերությամբ սպասում էր մի տիկնոջ, այդ տիկինը տեր հոր քույրն էր։ Տեր հայրը իր հայրենիքից բացակա գտնված ժամանակ, նրա տանը պատահել էր երկու անփոխարինելի կորուստ. մայրը վախճանվել էր, իսկ միակ քույրը, անտեր մնալով, բռնությամբ հափշտակվել էր և մի տաճկի ամուսին էր դարձել։ Այդ հափշտակությունը, որովհետև երկրի սովորական դեպքերից մեկն էր, անցել էր խիստ ներողամտությամբ հայ հասարակության կողմից. իսկ տեր հայրը, որ անչափ սիրում էր իր քրոջը, որպես երևում էր, չէր կարող մոռանալ այդ դժբախտությունը։ Մահմեդականությունը շատ պայմաններ ունի, ոչ միայն օտարազգիներին ամենայն դյուրությամբ որսալու, այլև նրանց թե՛ կրոնապես և թե՛ ազգայնապես իր հետ միացնելու։ Այդ էր, որ ավելի ցավեցնում էր տեր հորը։ Մի հայ աղջիկ կամ տղա, կամավ, թե ակամա, երբ մահմեդականի հետ է ամուսնանում, այնուհետև կտրվում են նրա բոլոր հարաբերությունները իր ազգակիցների հետ և այլևս իրան հայ կոչել չէ կարող։ Մի հայի պատահելիս՝ նա իրավունք չունի հայերեն խոսել. նա զրկվում է մինչև անգամ իր ծնողների տունը գնալուց. և «հայ» անունը նրա բերանում այնուհետև փոխվում է «գավուր» անունով, որից պետք է խորշել, որին պետք է պիղծ համարել։ Բայց տեր հոր քույրը այդ մասին մի գեղեցիկ բացառություն էր կազմում. նա մնացել էր հավատարիմ թե՛ իր ազգին և թե՛ կրոնին, թեև ամենայն զգուշությամբ մահմեդականներից թաքցնում էր իր զգացմունքները։ Նա սիրում էր իր եղբորը և երբեմն գաղտնի կերպով գալիս էր նրա տունը, ուրախանում էր նրա երեխաներով և փառք էր տալիս աստծուն, որ իր հոր տան օջախը իսպառ մարած չէր։

Թեկլի-խաթունը, այդպես էին կոչում այժմ նրան, քաղաքի ստի-

կանության գլխավորի կինն էր։ Նրա ամուսինը կոչվում էր Լաթիֆ-բեկ։ Դա այն չարագործների տեսակից էր, որոնց ոստիկանի պաշտոնը բավական ընդարձակ հնարավորություններ է ընձեռում՝ իրանց անբարոյական ցանկությունները կատարելու։ Գողերի գաղտնի ընկեր էր նա, ավազակների պաշտպան, սպանությունների մասնակից, մի խոսքով, հազիվ թե քաղաքում մի որևիցե անիրավություն գործվեր, և նրա մասը խառն չլիներ։ Բայց միևնույն ժամանակ նահանգապետ փաշայի սիրելին էր նա։

Իսկ տիկինը այնքան բարոյական ուժ ուներ, որ իր քաղցր բնավորությամբ, խելքով ու շնորհքով, եթե ոչ բոլորովին կարողացել էր զսպել այդ գազանին, բայց շատ անգամ հաջողվում էր նրան՝ մեղմացնել իր ամուսնու բարբարոսությունները։ Նա միևնույն ժամանակ սիրելի էր իր ամուսնուն։ «Ի՞նչ անեմ... սովորել եմ... եթե այն հացը, որ ուտում եմ, հառամ չլինի, չեմ կարող մարսել»,— այդ էր լինում ոստիկանի պատասխանը, երբ տիկինը խրատում էր նրան։ Նրա տան մեջ շատ անգամ կատարվում էին եղեռնական խորհուրդներ մեկին սպանելու, մյուսին կողոպտելու, երրորդի տանը կրակ տալու և այդ տեսակ խորհուրդներ ըստ մեծի մասին վերաբերում էին քրիստոնյաներին։ Եթե տիկինը չէր կարողանում խափանել չարությունը, այն ժամանակ նա, իրան բոլորովին անհայտության մեջ պահելով, զգուշացնում էր, որտեղ որ հարկն էր, և չարիքի առաջն առնում էր։ Այդպես, երբ որ նա հայտնի կերպով անկարող էր ներգործել, դիմում էր գաղտնի միջոցների։

Նա թշվառ էր, նա անբախտ ամուսին էր։ Բռնությամբ հափշտակեցին նրան հայրենի տնակից, բռնությամբ ստիպեցին նրան ուրանալ իր կրոնը, իր ազգը, նա սովորեց ատել բռնությունը, և նրա վշտացած սրտում զարգացավ մի խոր բողոք դեպի ամեն չարություն։ Իր թշվառության գիտակցությունը ծնեց նրա մեջ կարեկցություն և դեպի օտարի թշվառությունը։ Մասնավոր, անձնական զգացմունքը ընդարձակ կերպարանք ստացավ և տարածվեցավ իր ազգայինների վրա, որոնք միևնույն տառապանքների մեջն էին։ Այն եղեռնական տեսարանները, որոնք շատ անգամ հանդիսանում էին նրա տան մեջ, այն անիրավությունները, որոնք համարյա ամեն օր կատարվում էին իր շուրջը, ավելի և ավելի բորբոքում էին նրա դառն ատելությունը դեպի այն ազգը և դեպի այն կառավարությունը, որ այդ բոլորը մեքենայում էր։ «Ես վաղուց կթողնեի այդ տունը, ես շուտով կհեռանայի այդ գազանների որջից,— երբեմն ասում էր նա իր եղբորը,— բայց համբերեցի և մնացի, որ որքան կարող եմ, օգնեմ թշվառներին»... Նա իրան զոհել էր, ուրիշ զոհեր պաշտպանելու համար։ Այդ էր միայն մխիթարում նրան։

Ես հետո ավելի մոտ ծանոթություն ունեցա այդ տիկնոջ հետ, այն

ժամանակ միայն նկատեցի, որ նրա աշխատությունները՝ դարման տանելու իր ազգայինների թշվառություններին՝ չէին սահմանափակվում միայն այսպիսի մասնավոր օգնություններով, նրա նպատակները շատ ընդարձակ էին, նա ուներ բավականին հիմնավոր գաղափարներ՝ ամբողջ չարիքը բառնալու համար։ Այդ գաղափարները զարգացել էին նրա մեջ մասամբ իր անբախտ և ճնշյալ դրությունից, իսկ առավելապես եղբոր ազդեցությունից։ Նրա հարաբերությունները Ասլանի հետ, որպես երևում էր, նոր չէր։ Այդ ես նկատեցի իսկույն, երբ նա եղբոր հետ ներս մտավ մեր սենյակը։ Նա մոտեցավ և մի տարապայման համարձակությամբ, որ խիստ օտարոտի էր հարեմի կնոջ համար, նստեց Ասլանի մոտ և, նրա աջը առնելով իր ձեռքերի մեջ, ժպտալով ասաց.

— Ախ, որքան ցանկանում էի քեզ տեսնել... ո՞ւր էիր, ի՞նչ ես այդքան թափառում այդ վանքերում...

— Վանքերն էլ պետք է տեսնել,— ասաց Ասլանը նույնպես ժպտալով,— մեր ժողովուրդը դեռ չէ ազատվել վանքերից...

— Բայց քո դեմ որոգայթներ են լարվում, գիտե՞ս։

— Գիտեմ... և հենց դրա համար ուզում էի տեսնել քեզ։

— Դու մատնված ես...

— Այդ ես վաղուց սպասում էի։

Տիկինը տվեց Ասլանին մի նամակ, որի կարդալու միջոցին դեմքը բոլորովին այլայլվեցավ, հետո իր սովորական սառնասրտությամբ հարցրեց.

— Այդ նամակը ի՞նչպես ընկավ քո ձեռքը։

Տիկինը պատմեց, թե մի քանի օր առաջ փաշայի քարտուղարը բերեց իր ամուսնի մոտ այդ նամակը և հանձնեց նրան, փաշայի կողմից պատվիրելով, որ ամեն հնարներ պետք է գործ դնել, որպեսզի գտնվի նամակի մեջ նկարագրված անձը։ Բայց տիկինը գաղտնի լսում էր նրանց խոսակցությունը և իսկույն հասկացավ, թե գործն ում էր վերաբերում և ամուսնու բացակայության ժամանակ նրա թղթերի միջից վեր առեց նամակը։

Նամակը գրած էր տաճկերեն լեզվով, նրա բովանդակությունը մոտավորապես այս էր, թե սուրբ տիրամոր տոնախմբության ժամանակ հայտնվեցավ մի աբեղա, որ լեռնային ճգնավորի կերպարանքով թափառում էր ուխտավորների մեջ։ Հետո կեղծ ճգնավորը, վանեցի վաճառականի ձևի մեջ մտած, գնաց եզիդիների ցեղապետի վրանը, նրա մոտ մնաց մի ամբողջ օր (եզիդիների ցեղապետը հայտնի թշնամի է կառավարության)։ Այնտեղից դուրս գալուց հետո նա անհայտացավ, բայց նամակագիրը շատ հավանական էր համարում, որ անպատճառ Վան

նկած պետք է լինի։ «Խաբեբան դավադիրների մի մեծ խմբի գլխավոր անդամներից մեկն է, որոնք ամեն տեղ խռովություն են սերմանում։ Այդ անիրավները չափազանց հանդուգն և ճարպիկ մարդիկ են, որոնց անձնանվիրությունը իրանց գաղափարին՝ հասնում է վերին աստիճանի մոլեռանդության և, այդ պատճառով, ավելի վտանգավոր են։ Եթե Վան եկած լինի, նա անպատճառ մի որևիցե նոր կերպարանքի մեջ մտած պետք է լինի»։ Հետո ավելացրած էր։

«Իմ այս տեղեկություններով ես գլխավորապես պարտական եմ սուրբ Տիրամոր վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետին, որը մեր հավատարիմն է և անձամբ ձերդ վսեմության ծանոթ։ Դա միևնույն անձնավորությունն է, որին անցյալ տարի դուք պատվեցիք, պարգևելով մի թանկագին մուշտակ։ Նա ինքը մի բարեբախտ դիպվածով կարողացել էր երևան հանել գաղտնիքը, երբ խաբեբան արդեն այստեղից հեռացել էր։ Ես անմիջապես մարդիկ ուղարկեցի նրան կալանավորելու, բայց իմ մարդիկ դժբախտաբար նրա հետքը կորցրել էին»։

Նամակը ուղղված էր Վանի նահանգապետ փաշային և ստորագրած էր միևնույն քուրդ Շարիֆ-բեկի անունով, որին մենք տեսանք սուրբ Տիրամոր վանքի տաճարում, ուր եկած էր նա իր բաժին գանձանակադրամը ստանալու։ Բեկի ստորագրության ներքև դրոշմված էին Կարապետ հայր սուրբի, տեր Թորիկի և իմ քեռի Պետրոսի կնիքները այսպիսի մակագրությամբ.

«Մենք հաստատ գիտենք և վկայում ենք, որ բոլորը, ինչ որ գրել է բեկը, ճշմարիտ է և ուղիղ»։

— Մեկը վարդապետ, մյուսը քահանա, իսկ երրորդը ժողովրդի ներկայացուցիչ, իրավ, լա՜վ զույգեր են...— ասաց Ասլանը ծիծաղելով և նամակը մի կողմ դնելով։

Հետո նա դարձավ դեպի տիկինը այս խոսքերով.

— Դու ինձ ասում ես, նազելի տիկին, թե ինչո՞ւ եմ ես թափառում վանքերում։ Ախար ես աշխատում եմ, եթե նրանցից մի բարիք գտնել չեմ կարող, գոնե նրանց չարը մեզանից հեռացնեմ։— Տեսնո՞ւմ ես, ովքեր են մեր մատնիչները...

Կարծես տխրության մի ամպ անցավ տիկնոջ համակրական դեմքի վրա։

— Դու այդ նամակը գողացել ես, պետք է տանես դարձյալ իր տեղը դնես,— խոսքը փոխեց Ասլանը։

— Կարծեմ աստված իմ այդ գողությունը մեղք չի համարի,— ասաց տիկինը ժպտալով։

— Ես էլ կարծում եմ, որ մեղք չի համարի, բայց քո ամուսինը կա-

կածանքի մեջ կընկնի, երբ կտեսնի, որ նամակը իր տեղումը չէ։ Դու այն ասա՛, հիշո՞ւմ ես, թե ուրիշ ի՞նչ խոսեց փաշայի քարտուղարը, երբ նամակը հանձնեց քո ամուսնուն։

— Բոլորը հիշում եմ։

— Ո՞ւմ վրա կասկած ունեին։

— Քո վրա։ Իմ ամուսինը ասաց քարտուղարին. «Այդ եվրոպացի բժիշկը իմ աչքում մի բարի պտուղ չի երևում»... Իսկ քարտուղարը պատասխանեց, թե բժիշկը հայոց առաջնորդի մոտ հյուր է կանչված, փաշան նույնպես հրավիրված է, այնտեղ պետք է փորձել նրան։— Իրա՞վ դու հրավիրված ես առաջնորդի մոտ։

— Այո՛։

— Ես խորհուրդ կտայի չգնալ, փորձանքի մեջ կընկնես։

— Հենց դրա համար, որ նրանք պետք է ինձ «փորձեն», հարկավոր է գնալ։

— Իմ ամուսինը նույնպես այնտեղ կլինի։ Նա շատ վտանգավոր մարդ է։

— «Աղվեսը հավանոցի մեջ առյուծ կդառնա»։— Նա վտանգավոր է, այո՛, բայց այստեղի ողորմելի հայերի համար։

— Այնուամենայնիվ, զգուշանալ պետք է։

— Դու առաջ միշտ քաջալերում էիր ինձ, տիկին, իսկ այժմ վհատեցնում ես։ «Ծովը մտնողը թրջվելուց չի վախենա»։ Ես այդ տեսակ փորձանքներ շատ եմ տեսել։ Խրախուսեցեք, ոգի և շունչ տվեցեք մեզ, տիկին։ Մարդկային հասարակության մեջ բարի գործերը ավելի հաջողությամբ կկատարվեն, երբ գործիչների թվում կմասնակցեն և կանայք։ Մեսիան առաջինն եղավ, որ հասկացավ այդ կարևորությունը, և նրա մարիամները և մարթաները, քրիստոնեության սկզբում, ավելի գործ կատարեցին, քան թե պողոսները։ Հինգերորդ դարու հայ կանայք վառեցին այն կրակը, որ բորբոքեց Ավարայրի դաշտի հերոսների սրտերը։ Եվ այժմյան հայի կյանքում գործերը այն ժամանակ միայն շատ լավ առաջ կգնան, երբ կինը և տղամարդը կբաժանեն աշխատանքը։ Դուք այն առաքինի կանանցից մեկն եք, որ պետք է օրինակ տաք ձեր քույրերին։ Հանգամանքները ձգեցին ձեզ բոլորովին օտար շրջանում. դուք ընկաք թշնամի բանակի մեջ։ Մի ուրիշը ձեր տեղը կարող էր բոլորովին կորած լինել։ Բայց դուք ապացուցեցիք, որ մարդ կարող է պիտանի լինել իր ազգին, որտեղ և լինի նա։ Մի ժամանակ հայ տիկինները զարդարում էին պարսից թագավորների և մինչև անգամ մոնղոլների խաների կանանոցները։ Եվ այդ տիկինները ավելի օգուտ էին բերում իրանց հայ-

ընկերին, քան ժամանակի թուլամիտ հայ իշխանները։ Նրանք շատ անգամ հեռացնում էին իրանց արյունարբու ամուսինների գազանային բարբարոսությունները խղճուկ Հայաստանից, կամ նրանց շնորհիվ Հայաստանը վայելում էր այս և այն իրավունքները։ Դուք, տիկին, նրանցից մեկն եք։

Տիկնոջ գեղեցիկ աչքերի մեջ փայլեց ամոթխածության կրակը։ Ասլանի խոսքերը բավական փաղաքշական երևացին նրան։ Նա ոչինչ չպատասխանեց, բայց եղբայրը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, հարցրեց.

— Ինձ շատ զարմացնում է մի բան, թե ո՞րպես Կարապետ հայր սուրբին կամ նրա համախոհներին կարող էր հայտնի լինել գաղտնիքը։

— Շատ հասարակ կերպով,— պատասխանեց Ասլանը և պատմեց անցյալ դեպքերից մեկը, որը հատկապես ինձ համար՝ թե՛ շատ հետաքրքրական էր և թե՛ շատ ամոթալի...

Դու հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, տիրամոր վանքի տոնախմբության ժամանակ, այն խաղաղ խորհրդավոր գիշերը, երբ ես և գեղեցիկ Մարոն, նստած նրանց վրանի մուտքի հանդեպ, քաղցր խոսակցության մեջ էինք։ Ուխտավորների ընդարձակ բանակի մեջ տիրում էր խորին լռություն։ Հանկարծ հեռվից լսելի եղավ երգեցողության մի հիանալի ձայն։ «Այդ ճգնավորի ձայնն է», ասաց Մարոն։ Ես «ճգնավորին» ցերեկով տեսել էի Կաթնաղբյուրի ձորում, իսկ նույն գիշերը, փոքր-ինչ առաջ, ես տեսա նրան իմ քեռի Պետրոսի վրանում, նրա և տեր Ռոդիկի հետ խոսելիս։ Ի՞նչ խորհուրդ ունեին, ես չգիտեմ, որովհետև ես շուտով թողի և հեռացա նրանց մոտից։ Երբ Մարոն ասաց ինձ՝ «ճգնավորի ձայնն է», ես հետաքրքրվեցա այդ խորհրդավոր ճգնավորով, և ավելի մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ Մարոն հայտնեց ինձ, որ նա Ասլանն է։ Հետո մենք սկսեցինք երկար խոսել ծպտյալ Ասլանի վրա, որ լեռնային ճգնավորի կերպարանքով թափառում էր վանքի շրջակայքում և ուխտավորների բանակի մեջ։ Բայց մենք այնքան անզգույշ էինք, որ ամենևին չէինք մտածում, որ վրանի միջից երկու սուր ականջներ լսում էին մեր խոսակցությունը։ Դա պառավ Խաթունն էր, որին քնած էինք կարծում։ Դու հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, այն սոսկալի սպառնալիքները, որ վայրացած Մարոն կարդում էր իմ քեռի Պետրոսի, տեր Ռոդիկի և նրանց համախոհների մասին։ Դու և այն մոռացած չես լինի, որ հետո ես և Մարոն գիշերով գնացինք ծպտյալ ճգնավորի՝ Ասլանի մոտ, գտանք նրան ծովեզերքում մի այրի մեջ և մինչև առավոտ մնացինք այնտեղ։ Այդ բոլորը լցնում են պառավ Խաթունի միամիտ գլուխը զանազան կասկածներով, որը, առանց դրանց ևս, իմ և Մարոյի հարաբերությունների վրա միշտ ծուռն աչքով էր նայում։ Խաթունը մոլեռանդ է, դա այն հավատավոր

կանանցից մեկն է, որ կարծում են թե ամեն բան պետք է ասել տերտերին։ Իսկ այդ դեպքում, նա ավելի պատճառներ ուներ հայտնելու տեր Թոդիկին բոլորը, ինչ որ լսել էր նա մեր այն գիշերվա խոսակցությունից։ Ասում եմ, պատճառներ ուներ, որովհետև Մարոյի անխոհեմ սպառնալիքները վերաբերում էին ըստ մեծի մասին տեր Թոդիկին, և հավատավոր պառավը պարտք էր համարել զգուշացնել քահանային։ Տեր Թոդիկը, ինչպես հայտնի է, այն տեսակ անձինքներից է, որ «սև ջրից սեր կքաղեն», այսինքն, ամենաչնչին բանից օգուտ քաղել գիտե։ Իսկ պառավը հայտնել էր նրան շատ բան։ Նա թափ էր տվել պառավի միամիտ գլխից բոլորը, ինչ որ հայտնի էր որսորդի տան և նրա այցելուների մասին։ Այնուհետև տեր Թոդիկը, ոչ այնքան անձնապաշտպանության զգացմունքից դրդված, որքան վրեժխնդրության ախտով կառավված, վճռում է պատժել Ասլանին, մանավանդ, որ Ասլանի և նրա ընկերների գործունեությունը ամենևին համակրելի չէր թե՛ տեր հորը և թե՛ նրա համախոհներին։ Նա անմիջապես հայտնում է իմ քեռի Պետրոսին և Կարապետ հայր սուրբին իր ստացած տեղեկությունները, հետո իմացում են տալիս Շարիֆ-բեկին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Ս. Տիրամոր վանքում, և չորսը միասին գրում են նահանգապետ փաշային այն նամակը, որ քանի րոպե առաջ Ասլանը կարդաց մեզ։

— Հիմա հասկացա՞ք, թե որտեղից Կարապետ հայր սուրբին և նրա համախոհներին կարող էր հայտնի լինել գաղտնիքը,— հարցրեց Ասլանը, երբ վերջացրեց իր պատմությունը։

Ես հալվեցա ամոթից։ Գլխավորապես իմ և Մարոյի հիմարությունից էր առաջ եկել այդ բոլորը։ Իսկապես մենք էինք մեր անզգուշությամբ մատնել Ասլանին։ Նա նկատեց իմ շփոթությունը և դառնալով դեպի ինձ՝ ասաց.

— Դու ուրախ կաց, բոլորը կանցնի…

Բայց տիկնոջը ավելի հետաքրքրում էր այն, թե ո՞րտեղից և ի՞նչ եղանակով հասել էին Ասլանին այդ տեղեկությունները։

— Ես մի օր առաջ նամակ ստացա,— ասաց Ասլանը։

Ես իսկույն հիշեցի պառավ Սուսանի մի օր առաջ հայտնվելը Այգեստանի փողոցներում և Հյուբբիի կախարդական գավազանի մեջ թաքցրած խորհրդավոր թուղթը։

— Ուրեմն դու ինձանից առաջ գիտեիր, որ մատնված ես,— ասաց տիկինը,— ուրեմն ես մի մեծ ծառայություն չարեցի քեզ, ցույց տալով փաշայի ստացած նամակը։

— Դու ինձ շատ պարտավորեցրիր,— պատասխանեց Ասլանը։

Տիկինը ժպտաց։

— Բայց ինձ զարմացնում է,— հարցրեց նա,— թե ի՞նչպես կարող էին քո նամակագրին հայտնի լինել այդ բոլոր մանրամասնությունները, որպես պատմեցիր,— թե՛ Ֆարհատի և Մարոյի գիշերային խոսակցությունը իրանց վրանի հանդեպ, թե՛ խաթունի լսելը և նրա խոստովանությունը տեր Բողիկին, թե՛ այդ քահանայի և նրա համախոհների արած մատնությունը քուրդ բեկին, և այլն։

— Այդ բոլորը հայտնել էր իմ նամակագրին Մարոն,— պատասխանեց Սալմանը։— Երբ տեր Բողիկը իր մոտ խորհուրդ է կազմում՝ Կարապետ հայր սուրբի, տանուտեր Պետրոսի և քուրդ բեկի հետ, նրանց բոլոր խոսակցությունը լսում է քահանայի դուստրը, Սոնան, որը մի պատվական աղջիկ է։ Նա շտապում է և շուտով իմացում է տալիս Մարոյին, իսկ Մարոն՝ իմ թղթակցին։— Տեսնո՞ւմ ես, տիկին, դարձյալ կանայք են շինում բանը։

— Իսկ պառավ խաթունի խոստովանությունը քահանայի՞ն։

— Նա ինքն է պատմում Մարոյին, երբ Մարոն հարցնում է նրանից։ Ինձ գրել էին, թե խեղճ պառավը միշտ լաց է լինում, որ իր խոստովանությունը այդպիսի վատ հետևանք ունեցավ։

— Մարո՜ և Սոնա,— կրկնեց տիկինը մի առանձին ոգևորությամբ,— երկու նորընծա օրիորդներ, որ պատրաստվում են ծառայել բարի գործին։ Ա՜խ, որքան ցանկանում եմ գոնե մի անգամ տեսնել նրանց։

— Երկուսն էլ շատ սիրուն և հարուստ ձիրքերով աղջիկներ են,— ասաց Սալմանը։— Ժամանակով նրանցից լավ բան կդուրս գա...

Ա՜խ, ո՛րքան քաղցր էր ինձ լսել այսպիսի գովասանքներ թե՛ Մարոյի և թե՛ Սոնայի մասին, երկուսն էլ անմոռանալի հիշատակներով կապված էին իմ սրտի հետ...

Խոսակցությունը կրկին դարձավ մատնության վրա։ Տիկինը հարցրեց.

— Ես զարմանում եմ, թե ինչի՞ց են հառաջ գալիս այդ մատնությունները։

Տեր հայրը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ էր, պատասխանեց.

— Եթե դու կարդացած լինեիր մեր ազգի պատմությունը, չէիր զարմանա, սիրելի քույր։ Տխո՜ւր է մեր անցյալը, և մեր ներկա կյանքը անցյալի շարունակությունն է։ Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինի։ Մի ազգ որի հետ կարելի է համեմատել հային, են հրեաները։ Բայց հրեան ես շատ բաների մեջ բարձր է հայից։ Մի ժողովրդի ճնշված, տարկացած, հալածված դրությունը ավելի սեղմում է նրանց և ավելի ամրապնդում ։

նրանց մեջ միության կապերը։ Եվ հրեաները այդ միությունը ունեն, բայց հայերը չունեն։ Ես մինչև այսօր չեմ կարողացել հասկանալ, թե ինչո՞ւ նույն շարժառիթները, այսինքն հալածանքը և ճնշումն, հառաջ չեն բերել հայերի մեջ այն միությունը, որ կա հրեաների մեջ, քանի որ այդ երկու ազգերի դրությունը շատ նման է միմյանց։ Տեսնում ես, Ավղանիստանի, Բելուջիստանի կամ Բուխարայի խորքերում մի քանի տուն հրեաներ, նրանք դարերով ապրում են այնտեղ և օր ըստ օրե աճում են, բազմանում են, որովհետև շատ սերտ կերպով միացած են միմյանց հետ։ Բայց հայ գաղթականները, մինը մյուսին ոչնչացնելով, վերջապես սպառվում են։ Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մեջ չորս կուսակցություն կա։ Անմիաբանությունը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կյանքի մեջ այն ուտող,մաշող ցեցն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, և որ սպառել է ազգային մարմինը։ Մեր պատմության մեջ կարող ենք տեսնել հազարավոր օրինակներ, մանավանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, հույները, արաբացիները, սելջուկները և մոնղոլական զանազան ցեղեր կրակով և արյունով ոչնչացնում էին Հայաստանը։ Նրանց առաջնորդները միշտ եղել են իրանք հայերը, և միշտ հայերից միացած են եղել թշնամու հետ։ Այժմ հասկացա՞ր, սիրելի քույր, թե ինչի՞ց են հառաջ գալիս այս մանրությունները, որ քեզ այսպես խռովեցնում են։

— Բայց մի՞թե օտարի լուծը ավելի քաղցր է,— հարցրեց տիկինը վշտացած ձայնով։

— Այո՛, հայը սիրում է օտարի լուծը։ Մեր պապերը չէի՞ն, որ դիմեցին պարսից Վռամ արքային և նրանից խնդրում էին, որ հայ թագավորը վեր առնե և նրա տեղը պարսից մարզպան դնե, և այսպիսով կործանեցին Արշակունյաց հզոր պետությունը։ Դարձյալ մեր պապերը չէի՞ն, որ Անիի բանալիները ուղարկեցին հունաց կայսրին և իրանց ձեռքով Բագրատունյաց թագավորության հիմքը փորեցին։ Եվ մեր Վասպուրականը, որ մի ժամանակ հայոց առանձին թագավորություն էր, Արծրունի Սենեքերիմ թագավորն իր հաճությամբ հանձնեց հույներին և Սեբաստիայում սկսեց խաղաղ կյանք վարել։ Եվ այդ բոլորը գործողը ո՞վքեր էին, ժողովրդի իշխանները և նրա հոգևոր գլուխը՝ կաթողիկոսը։ Այժմ շատ զարմանալի չէ, որ մի անպիտան վարդապետ և մի քանի շահամոլ իշխաններ դավ են դնում մի քանի երիտասարդների դեմ, որոնց նպատակը շատ բարի է և համեստ, որոնք, բացի ժողովրդի հանգստությունը, ուրիշ բանի չեն ձգտում։

— Բոլորովին ուղիղ է,— պատասխանեց տիկինը,— ես մեր պատմությունը չեմ կարդացել, բայց իմ աչքով տեսել եմ, թե ինչպես շատ անգամ հայերն իրանք եկել են իմ ամուսնու մոտ և միմյանց վրա

մատնություններ են արել։ Շատ անգամ նույնը նկատել եմ և փաշայի տան մեջ։ Թուրքերի մեջ արդեն առած է դարձել ասել՝ թե «գավառների գլուխները չեն միանա», որ կնշանակե, թե հայերի մեջ միաբանություն չէ կարող կազմվել։ Ցավալի է մի այսպիսի կարծիքը, և ավելի ցավալի է, որ նա ուղիղ է...

Տեր Հայրը մի առանձին ուշադրությամբ լսում էր քրոջ խոսքերը և կարծես ուրախանում էր նրա դատողությունների վրա։

— Ես շատ հետաքրքիր եմ եղել ուսումնասիրել մեր ժողովրդի բնավորությունը,— ասաց նա,— բայց մինչև այսօր շատ բաներ մնացել են ինձ անհասկանալի։ Օրինակ, հայը ոխերիմ է, մատնիչ է, վրեժխնդիր է այն անարգանքի դեմ, որ նա կրում է մի այլ հայից։ Բայց եթե նույն անարգանքը նա ստանում է տաճիկից, քրդից, մի խոսքով՝ օտարից, նա ամենայն խոնարհությամբ համբերում է։ Դա, իմ կարծիքով, հառաջ չէ՞ գալիս այն հանգամանքներից, թե հայը տաճկի և քրդի առջև թույլ է և չէ կարող նրանցից պատիվ պահանջել։ Այլ ավելի հառաջ է գալիս այն օտարամոլ նախապաշարմունքից, որ հայը տաճկի և քրդի մեջ մի առանձին իրավունք է ճանաչում՝ իր հետ ամեն կերպ վարվելու։ Եվ այսպես, ոչ միայն պատվի զգացմունքը, այլ հայի բոլոր պահանջմունքները՝ օտարի և իր ազգակցի վերաբերությամբ՝ միատեսակ չեն։

Տեր Հոր խոսելու միջոցին ես նկատեցի նրա քրոջ երեսի վրա խիստ տխուր արտահայտություններ։

— Ես կբերեմ մի ուրիշ օրինակ,— հառաջ տարավ նա,— հայ ծառայողը իր պարտավորության մեջ խարդախ է, երբ նա հայի մոտ է ծառայում։ Բայց երբ նա ծառայում է թուրքի մոտ, իր պաշտոնը կատարում է ամենայն հավատարմությամբ։ Նա հավատարիմ է մնում ոչ միայն արդար աշխատությունների մեջ, այլ որքան ցած, որքան խղճի և ազնվության ընդդեմ ես լինեին իր տիրոջ պահանջները, բոլորը նա ճշտությամբ կատարում է։ Կ. Պոլսի համարյա բոլոր նշանավոր մահմեդական տների սպասավորները հայեր են. նրանք մինչև անգամ խառն են լինում հարեմական գաղտնիքների մեջ, և խաթունների հավատարիմ խորհրդապահներն են դառնում։ Փաշաների գանձապետները հայեր են, և նրանց կաշառակերության խիստ վարպետ հայթայթողներն են լինում։ Թողնենք մասնավորը, անցնենք ընդհանուրին. մի գյուղ, որ բնակեցրած է ամբողջապես հայերով, ավելի բարձր գին ունի, քան թե նույն տարածությամբ և նույն բազմամարդությամբ մի ուրիշ գյուղ, որ մահմեդականներով էր բնակեցրած։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև հայը հլու և արդյունավոր հպատակ է։ Նա հլու է, երբ տերն օտարազգի է, բայց ես գիտեմ գյուղա-

ցիներ, որ վատ են վարվում իրանց տիրոջ հետ, որովհետև նա հայ էր։ Դա ինչի՞ց է։

Ասլանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրությամբ լսում էր, պատասխանեց.

— Պատճառը շատ պարզ է։ Մեր նեղկան, դուք ինքներդ ասացիք, որ մեր անցյալի շարունակությունն է։ Այդ տխուր երևույթների պատճառները պետք է որոնենք մեր տխուր պատմության մեջ...

Համարյա առավոտյան լուսաբացի մոտ էր, երբ մենք դուրս եկանք տեր Հոր տնից և գնացինք մեր բնակարանը, վարպետ Փանոսի տունը։ Դուրս գալու միջոցին Ասլանը խորին շնորհակալությամբ բռնեց տիկնոջ ձեռքը և ասաց.

— Մենք, հույս ունեմ, դարձյալ կտեսնվենք։

— Անպատճառ,— ասաց տիկինը։

— Ո՞րտեղ։

— Ես կգամ ձեզ մոտ։

— Դա անհարմար չէ՞ր լինի։

— Ամենևին։

ԺԷ

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՎԱՆԵՑԻՆ

Օրը շաբաթ էր, այն սպասված օրը, որի գիշերը ես ու Ասլանը հրավիրված էինք սրբազան առաջնորդի մոտ։ Ասլանը զբաղված էր ինչ-որ պատրաստություններով, իսկ ես, անգործությունից ձանձրացած, չգիտեի ինչ անել։ Առաջնորդի հրավերը ինձ խիստ հրապուրում էր, բայց մինչև երեկո սպասե՞լ, այդ շատ և շատ ծանր էր ինձ համար։ Դուրս եկա փողոց, նստեցի մի հաստաբուն ուռենիի հովանու ներքո, հոսող առվակի ափի մոտ։ Այդ ուռենիները ամառնային տոթերի ժամանակ խիստ լավ պատսպարան են բնակիչների համար, մանավանդ նրանց, որոնք իրանց բակերում պարտեզներ չունեն։ Ուռենիի ներքո միայնակ նստելը նույնպես ձանձրացրեց ինձ։ Վերկացա և սկսեցի փողոցի երկարությամբ գնալ դեպի Այգեստանի զանազան կողմերը։

Զարմանալի ինքնուրույնություն է ներկայացնում այստեղ կյանքը։ Տարվա այդ եղանակում մարդիկ համարյա ապրում են և գործում փողոցի վրա։ Ահա հյուսնը իր տան դռան հանդեպ արոր է շինում։ Նրա

փոքրիկ երեխաները մեծ փութով հավաքում են տաշեղները և մրջիմի նման կրում են դեպի տուն վառելիքի համար։ Մի խումբ մարդիկ, մերկ գետնի վրա նստած, նայում են, թե ինչպես է բանում հյուսնը։ Մեկը աշխատում է, շատերը անգործ մտիկ են անում նրա վրա։ Փոքր-ինչ հեռու, հարթ գետնի վրա, ածուխով ինչ-որ աղյուսակներ են գծել. քառանկյունիների վրա շարած են փոքրիկ գույնզգույն խիճեր. երկու մարդիկ այդ խիճերով «գայլ ու ոչխար» կոչված խաղն են խաղում, մի քանիսը նայում են նրանց խաղի վրա։ Ահա այնտեղ, փողոցի մի անկյունում, մի ծառի տակ, նույնպես գետնի վրա, թափառական ոսկերիչը սարքել է իր շարժական քուրան և փուքսերը։ Բազմաթիվ կանայք ու աղջիկներ շրջապատել են հայ արհեստավորին։ Մեկը ինչ-որ զարդ է շինել տալիս, իսկ մյուսները մեծ կարոտությամբ նայում են։ Փոքր-ինչ հեռու, նույնպես մի ծառի տակ, մանրավաճառ չարչին բաց է արել իր խայտաճամուկ վաճառքները։ Նա ևս գլխավորապես գործ ունի կանանց հետ, որոնք տալիս են իրանց ձեռագործները և փոխարենը գնում են զանազան իրեղեններ։ Նա չի մերժում, երբ տան երեխան գողանում է իրանց հավերից մեկը, բերում է նրա մոտ և մի պատառ մաստաք է առնում։ Առևտուրը կատարյալ նահապետական է. մի նյութ փոխվում է ուրիշ նյութի հետ։ Անցնելով այդ բոլորից, փողոցի երկարությամբ ես շարունակում էի գնալ։ Կանանցից շատերը, չկամենալով ներսի տոթին, դուրս էին բերել իրանց մանուկների օրորոցները, դրել էին ուռենիների ներքո, հոսող առվակի ափի մոտ, և իրանք նստած օրորոցների մոտ, ոտքով օրորում էին և ձեռքով կար էին կարում։ Դրանցից երբեմն լսվում էին երգի խուլ ձայներ, որ նման էին թախծալի հառաչանքների։ Դրանցից շատերն այն դժբախտ մայրերն էին, որոնց ամուսինները մաշվում են պանդխտության մեջ։ Մի քանի դռների հանդեպ, ծառերի տակ, պառկեցրել էին հիվանդներ, որոնց գլուխը և կուրծքը պատած էին ուռենու տերևներով, զովացնելու համար։ Հիվանդների մոտ նստած էին գեղահաս աղջիկներ և դալար, սաղարթախիտ ոստերով զով էին տալիս նրանց երեսներին և քշում էին ճանճերին։ Տարվա եղանակը ազդել էր և Սիմոն պատվելիի վրա, նա ևս իր շարժական դպրոցը դուրս էր բերել փողոցը և աշակերտներին շարքերով նստացրել էր ծառերի տակ, մերկ գետնի վրա։ Փոքրիկ ուսանողները ավելի նայում էին փողոցի անցուդարձ անողների վրա, քան մի բան էին սովորում։ Բայց Սիմոն պատվելիի հոգևոր ճիպոտը ստիպում էր նրանց՝ աչքերը չհեռացնել գրքից։ Այսօր նա զբաղված էր ինչ-որ նախապատրաստությամբ. մի խումբ աշակերտների երգել էր տալիս, իսկ ինքը, նրանց մոտ կանգնած, հանգով շարժում էր ձեռքի ճիպոտը և իր անախորժ ձայնով ուղղում էր եղանակը։ Փողոցի անցուդարձ

անողներից շատերը, այնտեղ կանգնած, լսում էին։ Ես էլ հետաքրքրվեցա և կանգնեցի նրանց մոտ։ Պատվելին ճանաչեց ինձ, և մի առանձին պարծենկոտությամբ, դառնալով դեպի ինձ, ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես բլբուլի նման երգում են։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի։ Նա դարձավ դեպի խմբված մարդիկը.

— Վանեցիք իմ հարգը չեն հասկանում. մինչև այսօր ո՞վ էր տեսել այսպիսի դպրոց։ Այնտեղ, Վարագում էլ դպրոց կա, բայց սատանայական բաներ են սովորեցնում և ձեր որդիներին հավատքից հանում են։ Այստեղ մի ուրիշ դպրոց էլ բացվեցավ. աղջիկներին էին սովորեցնում. տեսա՞ծ բան է, աղջիկը ո՛ւր, կարդալը ո՛ւր։ Աստված հաջողեց, որ շուտով փակվեցավ, թե չէ, ձեր աղջիկները գլխներին ֆես կդնեին և ձեզ կասեին՝ մենք տղամարդ ենք, իսկ դուք մեր կնիկները, գնացեք թոնիր վառեք, հաց թխեք, կերակուր եփեք, որ մենք ուտենք։— Այդպես չէ՞, ուղիղ չե՞մ ասում։

Շատերը բաժանեցին պատվելիի կարծիքը։ Նրա խոսքը տեր Եղիշեի դժբախտ օրիորդական դպրոցի մասին էր, որի կյանքը այնքան կարճատև եղավ։ Պատվելին շարունակեց.

— Ախար նա ինքն ի՞նչ էր իմանում, որ ինչ սովորեցներ։ Մի անգամ մի բան հարցրի, Զաքարիայի նման պապանձվեցավ, չկարողացավ պատասխան տալ։ Ասացի՝ դե գնա, տերտեր, այսուհետև ինձ ճանաչիր։

Ունկնդիրներից ոմանք սկսեցին թախանձել պատվելիին, թե ի՞նչ էր հարցրել։ Նա նրանց հետաքրքրությունը երկար տանջելուց հետո վերջապես ասաց.

— Հարցրի, թե այն ո՞ւմ էշի ծնոտն էր, որով Սամսոնը երեք հարյուր մարդ կոտորեց։

— Այդ շատ դժվար հարց է,— լսելի եղավ ամեն կողմից։— Դուք մեզ չե՞ք ասի։

— Ինչպե՞ս կասեմ։ Պոլսում մի կարմիր ոսկի եմ տվել մի վարժապետի, որ այդ ինձ սովորեցրել է, և որքան այդպիսի բաներ գիտեմ, որ Սողոմոն իմաստունն էլ չէ իմացել։ Եթե ես լավ վարժապետ չլինեի, սըրբազան առաջնորդը, նորին վսեմությունը, փաշան, ինձ այնքան պատիվ չէին տա։ Տեսնո՞ւմ եք այդ աշակերտներին, որ հիմա երգում էին, այս գիշեր պետք է տանեմ առաջնորդարանը, որ այնտեղ երգեն։ Սրբազանը խնջույք ունի, փաշան էլ այնտեղ կլինի։

Բոլորը զարմացան։ Բայց նրա զզվելի պարծենկոտությունը ինձ բոլորովին վրդովեցրեց, ես հեռացա։ Նա դեռ շարունակում էր խոսել բաղմության հետ։

Պատվելիի շարժական դպրոցից մի քանի քայլ հեռու, իր տան դռան հանդեպ, արաղի կաթսան սարքած, այգետերը արաղ էր քաշում։ Այդ կաթսաները պատկանում են առանձին մարդիկների, որոնք վարձով են տալիս և ստանում են քաշած արաղի մի մասը։ Մեծ այգետերերը միայն ունեն սեփական կաթսաներ։ Սիմոն պատվելին երբեմն մոտենում էր այդ կաթսային և, արաղը տաք-տաք իր կոկորդը ածելով, ասում էր.— «Հիմա ավելի թունդ է»։ Կարծես նա մի չափ լիներ, որով այգետերը անդադար փորձում էր արաղի թնդության աստիճանը։

Իմ բռնած փողոցով ավելի ու ավելի առաջ գնալով, ես աննկատելի կերպով դուրս եկա բնակություններից և հայտնվեցա մի արհեստական լճակի մոտ, որի մեջ հավաքվում է աղբյուրների ջուրը և հերթով բաժանվում է այգիները ոռոգելու։ Ամբողջ լճակը, մի հսկայական կաթսայի նման, եփ էր գալիս, փրփրում էր։ Բազմաթիվ գլուխներ հայտնվում էին և դարձյալ սկում ջրի տակ։ Գյուղայի մանկտին լողանում էր։ Մի քանիսը նրանցից, հոգնած, թուլացած, իրանց մարմինը կիսով չափ թաղել էին ափերի խոնավ և սառն ավազների մեջ, ու արեգակը չայրե։ Տղա և աղջիկ լողանում էին միասին։ Դրանք այն պարզ, միամիտ, նահապետական ժողովրդի զավակներն էին, որ միմյանցից չէին ամաչում։ Երբ ես մոտեցա, կարծես մի հորդ անձրև տեղաց իմ վրա։ Չարաճճիները սկսեցին ամեն կողմից ջուր սրսկել, մեկը բերանով, մյուսը ափերով, երրորդը ջրի երեսին լողացող ձմերուկի կեղևներով։ Ես իսկույն հեռացա, բայց կույր հավի նման, ոտքից գլուխ թրջված։ Այնպես չէի ուզում տուն վերադառնալ, որ վարպետ Փանոսի աշակերտներին իմ վրա ծիծաղեցնեմ։ Նստեցի մի ծառի տակ, որ հագուստս փոքր-ինչ չորանա։

Իմ շուրջը տարածվում էին մշակված դաշտեր. բոստանների մեջ հասունացած սեխը, խարբուզակը աչք էին շլացնում. արտերն արդեն շատ տեղերում քաղված էին և ահագին դեզերով կիտած. գյուղացի երկրագործը մեծ փութով բարձում էր ծանր խուրձերը իր սայլակի վրա, կապում էր կաշվյա հաստ ճոպաններով և կրում էր դեպի կալը կալսելու համար։ Նրա երգը նույնքան մելամաղձոտ էր, որքան նրա սայլակի տխուր ճռնչոցը։ Երկուսն էլ կարծես հառաչանքներ էին արձակում...

Մյուս կողմից լսելի էր լինում զբոսնող քաղաքացու ուրախ-անհոգ երգը։

Կեսօրից բավական անցել էր։ Ծովից փչում էր սառն քամի և զովացնում էր տոթից տոչորված բուսականությունը։ Ծառերի թառամած տերևները զվարթանում էին, խոտերի կորացած ծղոտները վեր էին բարձրացնում իրանց նվաղած գլուխները, ծաղիկները սկսում էին ժպտալ։ Շրջակայքը ավելի և ավելի կենդանանում էր. զբոսնող բազմությունը

ղվարճանում էր ամեն կողմում։ Դա օրվա այն ժամն էր, երբ վանեցիք կողպում են իրանց խանութները, խումբ-խումբ դիմում են դեպի դաշտերը, դեպի այգիները և դեպի առվակների եզերքը հովանավորող ծառերը։ Ոմանք միրգ են ուտում։ Շատ տեղերում բացօթյա խարույկները վառվում են, կրակը շիկանում է, խորովածի շամփուրները մխում են, օդը լցվում է ճենճերային անուշահոտությամբ։ Կանաչ խոտերի վրա փռըվում են սպիտակ լավաշները, և այդ պարզ սեղանի շուրջը բոլորում է երիտասարդ խումբը, գինու կամ արաղի բաժակները շրջան են առնում, օդի մեռելային լռությունը աղմկում է ուրախաձայն աղաղակներով։ Ինձանից փոքր-ինչ հեռու, խոտերի վրա, նստած էին մի քանի մարդիկ։ Տեսնելով, որ ես մենակ եմ նստած և օտարական եմ, ինձ կանչեցին իրանց մոտ։ Նրանք եկել էին բոստաններում սեխ և խաբրուզակ ուտելու։ Վանեցիք սիրում են ամեն պտուղ իր տեղումն ուտել։

Բոստանների մեջ երևում էին փոքրիկ աշտարակաձև շինվածքներ. դրանք բոստանչիների գիշերային պատսպարաններն էին։ Նրանք միշտ գործ ունեին գողերի հետ և նրանց պետք էր մի ամրություն։ Աշտարակի մոտ մխում էր փոքրիկ վառարանը և նրա վրա դրած էր խեցեղեն սև պտուկը։ Նրա մեջ եփվում էր բոստանչու ընթրիքը։ Ա՜խ, որքան քաղցր հիշողություններ էր զարթեցնում իմ մեջ այդ փոքրիկ վառարանը, այդ խեցեղեն պտուկը։ Շատ անգամ էր պատահել ինձ՝ բարի բոստանչու հետ միասին բաժանել նրա համեստ ընթրիքը. շատ անգամ գնել էի ես նույն տեսակ խեցեղեն պտուկ և խնդրել էի մորս, որ պատրաստե ինձ համար նույն կերակուրը, բայց երբեք այն համը և այն ճաշակը չէր ունեցել։

Բոստանչին, հեռվից նկատելով մեզ, առանց մեր խնդրելու, բերեց մի քանի հատ լավ սեխեր և խաբրուզակներ, և գլուխ տալով, դրեց մեր առջև։ Ես տվեցի նրան մի քանի ղուրուշ, որը մեծ դժվարությամբ ընդունեց։ Նրա հեռանալուց հետո, իմ մոտ նստողներից մեկն ասաց.

— Իզուր տվեցիք, նրանք սովորություն չունեն փող վեր առնել. մենք, որ նրա բոստանի մոտ նստած ենք, նրա հյուրն ենք։

— Նա խո մեզ չէ հրավիրել,— պատասխանեցի ես։

— Միևնույն է, այստեղի սովորությունն այդպես է։

Մյուսը ասաց.

— Երբ պետք էր փող վճարել, այն մեր պարտքն էր տալ, որովհետև մենք հրավիրեցինք ձեզ մեզ մոտ։

— Երրորդը նկատեց.

— Դուք չափազանց շատ տվեցիք, պարոն, բերածը մի քանի փարա հազիվ կարժե. այդ պտուղները մեր երկրում խիստ չնչին գին ունեն։

— Ես նրան ընծայեցի,— եղավ իմ պատասխանը։

Նրանք զարմացած նայեցին իմ վրա, թեև իմ ընծայածը նույնպես չնչին բան էր։

Իմ խոսակիցները երեք հոգի էին, որոնցից մեկը մի եկեղեցու երեցփոխան էր, երկրորդը թաղական խորհրդի անդամ էր, իսկ երրորդը՝ մի արհեստավոր։ Երբ ես գնացի նրանց մոտ նստեցի, նրանց խոսակցության առարկան մի անցք էր, որ այնօր կատարվել էր առաջնորդարանում։ Մի գյուղացի կին չէր կամենում իր ամուսնու հետ ապրել և շատ անգամ փախչում էր ծնողների տունը։ Գյուղացին գնում էր, ծեծելով բերում էր, բայց ամեն անգամ նույնն էր պատահում. կինը նրա մոտ մնալ չէր ուզում (պատճառները չպատմեցին ինձ)։ Վերջապես, գյուղացին, անճար մնալով, գալիս է քաղաք, դիմում է առաջնորդարան և գանգատվում է։ Առաջնորդը բերել է տալիս թե՛ կնոջը և թե՛ ամուսնուն։ Դատը վերջանում է այդ կերպով. կնոջը դնում են ամուսնու շալակը, կապում են, հետո ծառաներին հրամայում են՝ դալար վարոցներով հիսուն զարկ տալ կնոջը։ Երբ ծեծը վերջանում է, ամուսնուն հրամայում են, որ, կնոջն այնպես շալակն առած, տանե և հասցնե իր տունը։ Ինձ ասացին, որ մինչև տուն հասցնելը, որը բավական հեռու էր քաղաքից, խեղճ կինը գտնվում էր բոլորովին ուշաթափ դրության մեջ, սաստիկ գանահարությունից։

— Աստված վկա, լավ դատաստան է,— ասացի ես հեգնաբար,— ծեծը անհնազանդ կնոջ պատիժը, իսկ ծեծված կնոջը իր կռնակին առած տուն տանելը՝ անշնորհք ամուսնու պատիժը, որ չէ կարողացել կնոջը զսպել։

Նրանք իմ խոսքերը ճշմարտի տեղ ընդունելով պատասխանեցին.

— Իհարկե, լավ դատաստան է։ Ո՞վ է տեսել, որ կինը բերան բաց անե իր մարդու դեմ, մեկին երկու, երեք պատասխան տա, կամ փախչե իր հոր տունը։ Եթե քո էշը ախոռից փախչե, ի՞նչ կանես։ Իհարկե, կգնաս, ծեծելով կբերես և իր մսուրքի վրա կկանգնեցնես։ Փառավորվի՜ մեր առաջնորդը, նա այդպիսի անզգամների պատիժը լավ գիտե։

— Ուրեմն լավ առաջնորդ է,— ասացի ես։

Եկեղեցու երեցփոխանը, որ մի հաստափոր և հաստագլուխ մարդ էր, և խոսելու ժամանակ աջ կողմի աչքը միշտ խփում էր, պատասխանեց.

— Վանա երկիրը մինչև այսօր այդպիսի առաջնորդ չէ տեսել. փաշայի հետ փաշա է, խանի հետ խան է, բեկի հետ բեկ է, մի խոսքով, այնպիսի սալթանաթ ունի, որ սուլթանն էլ չունի։ Ամեն անգամ, երբ փաշայի դուռն է գնում, կարծես մի մեծ սարդար լինի, մի խումբ ձիա-

վոր ետևից, մի խումբ ձիավոր առջևից, փողոցներում տեղ չէ մնում, որ անցնենւ Թուրքերը նայում են և զարմացած ասում են միմյանց. «տեսնում եք, ի՞նչ ջալալ ունի Հայերի խալիֆան»: Երբ հասնում են փաշայի դուռը, ծառաները խումբով առաջն են դուրս գալիս, մեկը ձիու սանձն է բռնում, մյուսը ասպանդակն է բռնում, ձեռքերի վրա ձիուց վայր են բերում, և այնպես առք-փառք ներս են տանում։ Փաշան ոտքի է կանգնում, ձեռքը բռնում է և նստացնում է նրան իրանից վերև— Ո՞վ է տեսել այդպիսի փառք, այդպիսի պատիվ։

— Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ կլիներ,— ասացի ես,— եթե առաջնորդը իր վայելած պատվից օգուտ քաղեր և դեպի իր ժողովրդի բարին գործ դներ։ Բայց նրա համար ասում են…

— Ի՞նչ են ասում,— պինդ ձայնով հարցրեց Երեցփոխանը։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի։ Թաղական խորհրդի անդամը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, խոսեց.

— Մեզ համար այդքանն էլ բավական է, պարոն, որ նա մեծ պատիվ է վայելում. նրա պատիվը մեր պատիվն է, նրա փառքը մեր փառքն է։ Թող նա ոչինչ էլ չանե ժողովրդի համար, բայց մենք նրա անունով պարծենում ենք Թուրքերի առջև։

— Ասում են, որ նա Թուրքերին ավելի շատ է սիրում, քան թե Հայերին։

— Այդպես էլ պետք է,— մեջ մտավ Երեցփոխանը,— հարկավոր է, որ նրանց «խաթրն» էլ առնե, նրանց էլ հաճոյանա։

— Իսկ Հայրիկը ի՞նչ տեսակ մարդ է։

— Նա մի դերվիշ մարդ է,— պատասխանեց երիտասարդը,— նրանից ոչ ոք չէ վախենում։

— Իսկ առաջնորդից վախենո՞ւմ են։

— Իհարկե, վախենում են։

Երեցփոխանը «իհարկե» բառը շատ էր գործ ածում, և նրա հետ աջ կողմի աչքը միշտ խորհրդավոր կերպով խփում էր խոսելու ժամանակ։

Ես պատասխանեցի.

— Առաջնորդից, այո՛, վախենում են, բայց Հայրիկին սիրում են։

— Ո՞վ է սիրում,— ասաց նա վրդովված ձայնով,— ցույց տվեցեք մի հայ էֆենդի, մի հայ բեկ, վերջապես, մի փոքր ի շատե նշանակություն ունեցող մարդ, որ նրան սիրելիս լինի։ Ժողովրդի գլխավորները դրանք են։ Նրան սիրում են գռեհիկ գյուղացիները կամ քաղաքի աղքատ-ուղքատ արհեստավորները, որոնց տները մտնում է և բոլորի քեֆը հարցնում է։ Նրան ի՞նչ կվայելե այդ տեսակ մարդկանց դուռը բաց անել։

Նա մի մեծ վանքի վանահայր է, պետք է իր հավասար մարդկանց հետ նստուկաց անի։

— Հենց Հիսուս Քրիստոսն էլ մեզ նման աղքատ արհեստավորների դուռն էր բաց անում և իրան միշտ բեկերից, էֆենդիներից հեռու էր պահում,— պատասխանեց այնտեղ նստած արհեստավորը, որին, ինչպես երևում էր, վայրացրին երեցփոխանի վերջին խոսքերը։

— Բայց նրանից ո՞վ էր վախենում,— հարցրեց երեցփոխանը, ինքն ևս բարկանալով և այս անգամ սխալմամբ ձախ կողմի աչքը խփելով։— Եթե նա մեծ մարդկանց հետ նիստ ու կաց աներ, նրանից էլ կվախենային։

Ես չկարողացա համբերել և կտրեցի նրա խոսքը.

— Այստեղ ի՞նչ վախենալու կամ չվախենալու հարկավորություն կա։ Հայրիկը հոգևոր հայր է, մի՞թե հորից պետք է վախենան որդիքը։

— Իհարկե, պետք է վախենան։ Եթե քո որդիքը քեզանից չվախենան, կարո՞ղ ես նրանց կարգի ու կանոնի մեջ պահել։

Ինչպես ընտանեկան կյանքի մեջ բռնակալ հայրը երկաթի գավազանով էր իշխում, նույն կառավարության ձևը դրանք սիրում էին տեսնել և հասարակական կյանքի մեջ։ Այդ էր պատճառը, որ երեցփոխանը իր բերած օրինակը՝ հոր և որդիների հարաբերության վերաբերությամբ՝ բավական հաջող գտնելով, և դեպի ինձ դառնալով, ավելացրեց.

— Դուք չեք ճանաչում, թե ինչ տեսակ մարդ է Հայրիկը, պարոն, լսեցեք, այդ տեսակ մարդից ո՞վ կվախենա, կամ ո՞վ բանի տեղ կդնի։ Երբ պատահում է նրան փաշայի դուռը գնալ, միշտ մենակ է գնում, առանց ծառաների, առանց սպասավորների, և միշտ ոտով։ Շատերը նրան չեն ճանաչում և փողոցներից անցնելու ժամանակ՝ ընդհարվում են նրան։ Փաշայի ծառաներից ոչ ոք նրա առջև ոտքի չէ կանգնում, իսկ փաշան խիստ սառն է ընդունում։

— Նրա համար, որ նա միշտ փաշայի կամքին հակառակ է գնում,— ընդմիջեց արհեստավորը։

Փաշայի անունը անդադար հիշելով, ես ստիպվեցա հարցնել.

— Փաշան ի՞նչ տեսակ մարդ է։

Թաղական խորհրդի անդամը, որպես ավելի պաշտոնական մարդ, պատասխանեց.

— Աստված նրան երկար կյանք տա, երբեք նրա նման լավ փաշա չենք ունեցել։ Այն օրից, որ եկել է, գիտե՞ք, ո՛րքան մարդիկների կախել է տվել, ո՛րքանի ձեռքը, ականջը, քիթը կտրել է տվել, ո՛րքանի տունը տեղը այրել է տվել և ունեցածը գրավել է։ Թրի ծայրից արյուն է կաթում։ Բոլորը սարսափում են, բոլորը դողում են նրանից։

Դարձյա՜լ սարսափ, դարձյա՜լ երկյուղ։ Զարմանալի էակներ են մարդիկ, նրանք սիրում են տեսնել ուժ, մինչև անգամ կոպիտ, անգութ, բարբարոսական ուժ, որի առջև խոնարհվեին, որին պաշտեին։ Ես հավատացած եմ, որ թե՛ Թաղական խորհրդի անդամի և թե՛ եկեղեցու երեցփոխանի հայացքները բոլորովին անկեղծ էին։ Նրանք այդպես համոզված էին, թե այլ կերպ լինել կարող չէր, թե մարդիկ պետք է վախենան իրանց իշխանավորից, որ նրան հնազանդվեին, լինի նա մի հոգևոր առաջնորդ կամ մի երկրի կառավարիչ։ Մինչև անգամ աշխատավոր արհեստավորը, որ մի շատ համակրական մարդ էր երևում, լսեց, ոչինչ չպատասխանեց Թաղական խորհրդի անդամի վերջին խոսքերին։ Չգիտեմ, գուցե նա զգուշացավ փաշայի դեմ որևիցե անհաճո կարծիք հայտնել։ Այնուամենայնիվ, ես ավելի հավատացի, որ նրանք խորին համոզմունքից էին խոսում, երբ հարցրի.

— Փաշան մարդկանց խեղդել է տալիս, փաշան մարդկանց տները այրել է տալիս և ունեցածը հափշտակում է,— դրա համար էլ լա՞վ փաշա է։

— Ի՞նչ անել կուզեք,— պատասխանեց այժմ երեցփոխանը։— Եթե այդպես չանես, նրանից ո՞վ կվախենա, ամենքը գայլ կդառնան և միմյանց միսը կուտեն։

— Միևնույն է,— ասացի ես։— Եթե նա ուրիշ գայլերի թիվը փոքրացնում է, բայց նրանց կերածը ինքն է ուտում։

Նա ինձ պատասխանեց.

— Լավ է՝ հարյուր մանր գայլերի տեղ մի մեծ գայլ կերակրել։

— Եվ նրա փշրանքներից ևս ուտել...

Երեցփոխանը ուղիղ նայեց աչքերիս մեջ։ Չգիտեմ, զարմանում էր նա, թե բարկանում, ի՞նչպես համարձակվեցա մի այդպիսի նկատողություն անել։ Համոզված լինելով, որ դրանք ուժի առջև խոնարհվող մարդիկ են, մտածեցի ինձ ևս ցույց տալ, ասելով.

— Այս գիշեր կտեսնեմ թե՛ ձեր փաշային և թե՛ ձեր առաջնորդին։

— Ներեցեք համարձակությանս, դուք ո՞վ եք,— հարցրեց Թաղական խորհրդի անդամը, իսկ երեցփոխանը շվարած մնաց։

— Ես ձեր քաղաքում գտնվող եվրոպացի բժշկի թարգմանն եմ։ Այս գիշեր թե՛ ես և թե՛ իմ պարոնը հրավիրված ենք առաջնորդի մոտ ընթրիքի։ Փաշան էլ այնտեղ կլինի։

Նրանք սկսեցին մի առանձին հարգանքով վերաբերվել դեպի ինձ։ Մեր վիճաբանությունը ընդհատվեցավ, որովհետև մեր մոտով անցավ Սիմոն պատվելին, իր երգեցիկ խմբի հետ։ Նա մյուս աշակերտներին արձակել էր, իր հետ միայն վեր էր առել երգիչներին։ Դաշտային կրկնություն-

ներ էր անում։ Այն գիշեր իր երգիչների հետ պատվելին հրավիրված էր առաջնորդի մոտ, այդ պետք էր հասկացնել ամբողջ քաղաքին։ Իսկ այստեղ կար քաղաքից բավական մեծ բազմություն։

Մեր մոտով անցնելու միջոցին նա գլուխը խորհրդավոր կերպով շարժեց և դիմելով երեցփոխանին՝ ասաց.

— «Այնտեղի» համար եմ պատրաստում...

— Շատ ապրես, Սիմոն պատվելի,— պատասխանեց երեցփոխանը։— Ձայնդ անպակաս լինի։

Պատվելին նշան տվեց, աշակերտները եղանակեցին.

Կա՜հ-կա՜հ կկանչե կաքավն վեր քարին,
Վա՜րդ-վա՜րդ կկանչե բուլբուլն վեր թփին.
Կաքավի ձայնեն՝ եկավ վարուժանն,
Բուլբուլի ձայնեն՝ եկավ սիրականն։

Սիրե՜, կաքավիկ, քո սիրուն քարիկ,
Սիրե՜, բուլբուլիկ, քո վարդն անուշիկ։

— Ի՜նչ գեղեցիկ երգ է, ի՜նչպես լավ երգում են,— նկատեց երեցփոխանը։— Առաջնորդը շատ է սիրում այդ երգը։

Չգիտեմ ի՞նչ սիրելու բան կար այդ անկապ, անմիտ երգի մեջ, որը երգում էին չափազանց անախորժ և անճոռնի եղանակով,— այդ, իհարկե, չբացատրեց ինձ երեցփոխանը,— բայց ինձ զարմացրեց նրա մի այլ նկատողությունը, երբ պատվելին հեռանալուց հետո ասաց.

— Իր կշեռքով ոսկի արժե այդ մարդը։ Այն օրից, որ ուսումնարան է բաց արել, մեր որդիքը շնեք ու շնորհք են ստացել։ Առաջ կապելու գժեր էին, հիմա գառնուկի նման խեղճացել են, ձայն չեն հանում, կարծես բերաններում լեզու չկա։

— Ճշմարի՞տ եք ասում,— հարցրի ես։

— Սուտ ասելու ի՞նչ շահ ունեմ,— պատասխանեց նա վիրավորվածի նման։— Հենց որ երեխան տանը մի ծպտուն է հանում, բավական է, որ մայրն ասե՝ վարժապետից կհայտնեմ, նա իսկույն սկսում է դողալ և լեզուն քաշել։

Դարձյա՜լ սարսափ, դարձյա՜լ երկյուղ։ Ես մտաբերեցի իմ մորը և տեր Թոդիկի դպրոցը։ Փաշայից, առաջնորդից պետք է վախենան, որ նրանց հնազանդ լինեն, որ վատ գործ չգործեն։ Վարժապետից պետք է վախենան, որ բան սովորեն և իրանց լավ պահեն...

Մեր խոսակցությունը դարձյալ ընդհատվեցավ։ Մեր մոտովն անցավ մի այլ խումբ։ Մի բավական լավ հագնված մարդու շրջապատել էին

մի խումբ երիտասարդներ. առջևից գնում էին սազ և սանթուր ածողները, ամբողջ խումբը խառնաձայն երգում էր։ Այդ սրիկաները, դեռ իրանց ուրախության սեղանը չկազմած, արդեն արբած էին։ Արաղի շշերը իրանց հետ էին տանում և ճանապարհին խմելով էին գնում։

Իմ մոտ նստողները իրենք էլ ոտքի ելան և հեռվից ձայն տվին.

— Բարո՜վ, Մինաս աղա, միշտ այդպիսի ուրախության մեջ լինես։

Մինաս աղան, որը այն լավ հագնված մարդն էր, գլխով շնորհակալություն հայտնեց, խումբը հեռացավ։

— Ո՞վ է այդ Մինաս աղան,— հարցրի ես։

Բաղալյան խորհրդի անդամը, փոխանակ իմ հարցին ուղղակի պատասխանելու, ասաց.

— Պոլսից նոր է եկել, շատ փող է բերել։

— Եվ հիմա շռայլում է։

— Ի՞նչ պետք է անե, օրհնած։ Մարդս մի անգամ է աշխարհ եկել, մի անգամ էլ պետք է մեռնի, էլ մյուս անգամ աշխարհ հո չէ գալու։ Ուրեմն, քանի կենդանի է, պետք է ուտե, խմե, զվարճանա, որովհետև իր դատածը գերեզման չէ տանելու։

Բաղալյան խորհրդի անդամի փիլիսոփայությանը պատասխանեց իմ մոտ նստող արհեստավորը։

— Թող զահրումար ուտե, դրանից ավելի լավ է։ Այդ անպիտանը տասն տարուց ավելի, ջրի տիկն ուսից քարշ դցած, բոբիկ ոտներով թափառում էր Պոլսի փողոցներում և բաժակներով ջուր էր ծախում։ Ընտանիքը տանը ուտելու հաց չուներ։ Հիմա մի քանի փարա է բերել և այդպես վատնում է։ Մի քանի օրից հետո բերածը կհատնի, դարձյալ պարապ կմնա, դարձյալ կգնա Պոլիս և կրկին ջրի տիկը քարշ կտա ուսից։ Իսկ ընտանիքը այստեղ կթողնի քաղցած։

— Պոլսի փողոցներում բաժակներով ջուր ծախողը մի՞թե այստեղ աղա է դառնում,— հարցրի ես զարմանալով։

— Այո, պարոն,— պատասխանեց դարձյալ արհեստավորը։— Մեր քաղաքում ով որ գրպանում մի քանի ղուրուշ ունի, նա աղա է, չնայելով, թե այդ ղուրուշները նա ինչ ցածությամբ է վաստակել։

Անցավ մի այլ խումբ։ Առողջամիտ արհեստավորը, ձեռքը մեկնելով դեպի մի վայելչակազմ երիտասարդ, ասաց.

— Ահա մի ուրիշ աղա էլ. դա էլ նոր է եկել. Պոլսում քիաչի էր, այսինքն բաղնիքներում ծառայող։ Պետք է Պոլսի անբարոյական բաղնիքները տեսած լինել, պետք է նրանց գաղտնիքներին տեղյակ լինել, որ կարելի լինի հասկանալ, թե ո՞րքան ստոր և անամոթ ծառայություն է կատարում քիաչին։ Այստեղ մի լավ ընտանիքից աղջիկ են տալիս այդ

քխաչուն, այդ աղային։ Շուտով հարսանիք պիտի անեն։ Պոլսից բերած փողերը կծախսեն, կրկին պարտքերի տակ կընկնեն և, մի քանի ամսից հետո, խեղճ կնոջը անտեր թողնելով, կրկին կգնա Պոլիս, կրկին կմտնեն բաղանիքը։

Հեռվից երևաց տեր Եղիշեն։

— «Ֆարմասոնը» գալիս է,— ասացին միմյանց երեցփոխանը և թաղական խորհրդի անդամը։

— Ի՞նչ է «ֆարմասոն»,— հարցրի ես։

— Անհավատ մարդ է,— պատասխանեց երեցփոխանը։— Դա մեր թաղում աղջիկների դպրոց էր բաց արել, հավաքվեցանք, քանդեցինք։

Արհեստավորը ոչինչ չխոսեց։ Տեր հայրը մոտեցավ և, ինձ տեսնելով, ամենևին ծանոթություն չտվեց, չնայելով, որ անցյալ գիշերը Սալանի հետ նրա տանն էինք։ Նա ողջունեց և նստեց մեզ մոտ։ Երեցփոխանը և թաղական խորհրդի անդամը իսկույն վեր կացան և հեռացան, որպես ժանտախտից։ Արհեստավորը մնաց։ Տեր հայրը նրա առողջությունը հարցնելուց հետո դարձավ դեպի ինձ։

— Դուք, երևի, օտար երկրից եք, պարոն։

— Այո՛, այն եվրոպացի բժշկի թարգմանն եմ,— պատասխանեցի ես։— Տանը ձանձրացա, եկա այստեղ մի փոքր զվարճանալու։

— Լավ եք արել, որդի, մեր վանեցոց զվարճությունները կտեսնեք և նրանց կյանքի հետ կծանոթանաք։

Արհեստավորը իր ընդհատված նկատողությունները շարունակեց։

— Պետք է Պոլսում տեսնել այդ մարդկանց և այնտեղ ծանոթանալ վանեցու կյանքի հետ։ Տեսնո՞ւմ եք, այստեղ այսպես զուգված, զարդարված, անհոգ ման են գալիս, զվարճանում են, կարծես բախտից այլևս ոչինչ պահանջելիք չունեն, ամեն բարիքներով լի են։ Բայց Պոլսում կտեսնեք դրանց կեղտի մեջ կորած, պատառոտած հագուստներով, քաղցած, անգործ թափառում են, շատ անգամ մուրացկանություն են անում։ Հենց որ մի պարապմունք կգտնեն և այնքան փող կխնայեն, որ նրանով կարող լինեն ծովը անցնել և մի քանի ամիս իրանց տներում ապրել, տեսար, իսկույն մի ձեռք նոր հագուստ կգնեն և ճանապարհ կընկնեն։ Տանը նրանք անձնատուր են լինում վերին աստիճանի շռայլության, բոլորովին մոռանալով, թե որքան դժվարությամբ են վաստակել բերած փողերը։ Շատերը տարիներով Պոլսում ընկած են, որովհետև ծովը անցնելու փող չեն գտնում։ Պետք է շնորհակալ լինել, որ այդ օրհնյալ ծովը մեծ ծառայություն է անում մեզ։ Եթե նա մեջտեղում չլիներ, բոլոր վանեցիք Պոլսում կլինեին։ Ցամաքը նրանք կարող են ոտքով անցնել, բայց ծովը անցնելու համար պետք է փող վճարել, իսկ այդ փողը

դանելը հեշտ չէ վանեցու համար։ Նա պետք է ամեն ինչ գրավ դնե, որ իրան պետք եղած փողը տանի։

— Մի՞թե Պոլսում այդ շռայլությունները չեն անում,— նկատեց տեր Հայրը։— Այնտեղ էլ այդպես են։

— Այո՛, այդպես են։ Շատերը մոռանում են հայրենական տուն, տեղ, ընտանիք և մինչև մահ մնում են այնտեղ։ Այդ թշվառների կյանքը ավելի ցավակցության արժանի է։ Օրերով, ամիսներով կաշխատեն, հենց որ մի քանի ղուրուշ ձեռք ձգեցին, բոլորը մի օրվա մեջ կվատնեն։ Այդ օրերում անկարելի է նրանց տեսնել կամ նրանց հետ խոսել։ Բոլոր անառակական կրքերը զարթած են լինում նրանց մեջ։ Նրանք սթափվում են այդ մոլեկան դրությունից այն ժամանակ միայն, երբ ղահվեչին նրանց լավ կողոպտում է և իր անբարոյական հիմնարկությունից դուրս է անում, որ ավելորդ տեղ չբռնեն։

— Ի՞նչ միջոցով են փող աշխատում,— հարցրի ես։

— Ամենաստոր միջոցներով։ Ես հասկանում եմ, երբ հսկա մշեցին կամ ուժեղ շատախցին գնում է Պոլիս։ Նրանք ընտրում են տղամարդի վայել աշխատություններ։ Խաներում, մաքսատներում, նավահանգստներում համալություն են անում և ահագին հակեր են տեղափոխում շոգենավերից, թուլումբաջի (հրդեհաշեջ) են դառնում և կրակի մեջ են մըտնում. նավաստի են դառնում և ալիքների հետ են պատերազմում, մի խոսքով, ընտրում են այնպիսի պարապմունքներ, որի համար պետք էր մարմնի և սրտի ամրություն և ծայրահեղ անձնավստահություն։ Բայց երբ թուլամորթ, կանացաբարո վանեցին է գնում Պոլիս, ընտրում է պարապմունքների ամենաամեղկը։ Դրանք ըստ մեծի մասին գնում են մանուկ հասակներում, բերբերների (սափրիչների) աշակերտ են դառնում, սըրճարաններում սպասավոր են դառնում կամ, որպես Մինաս և Կարապետ «աղաների» օրինակներով ցույց տվի, բաղնիքներում քիսաջի և փողոցներում բաժակներով ջուր ծախող են դառնում։ Բայց ավելի փչացնում է վանեցիներին էյվազությունը: Գիտե՞ք ի՞նչ բան է էյվազությունը, մասնավոր տներում սպասավորություն և առավելապես հարուստ մահմեդականների կամ ծառայող փաշաների տներում։ Պետք է մահմեդականների ընտանեկան կազմակերպության հետ ծանոթ լինել, որ հասկանալի լինի, թե որքան զարշելի ծառայություն է կատարում էյվազը։ Այնտեղ սովորում է թեքվել, ստորանալ, ընտելանում է հարեմական կյանքի բոլոր մեղկությունների հետ, այնտեղ սպանում է իր այրականությունը։ Եվ դուք կտեսնեք, որ նույն փառավոր հագնված, վայելչադեմ էյվազը, որ բոլորին ապշեցնում է իր գեղեցկությամբ, հետո, իր ծերության հասակում, պատառոտած հագուստով, մի կթոց ուսի վրա առած, թափառում

է փողոցներում, անիվից ալը է հավաքում և, մի քանի փարայի վար-ձատրությամբ, տանում է ծովն է ածում։ Երկու դեպքում ես նա ստո-րանում է, թեքվում է, թեքվում է ազգի ծանրության ներքո...

Վերջին խոսքերը արտասանեց արհեստավորը սարսափելի դառնու-թյամբ։ Նա շարունակեց.

— Նայեցեք այդ բազմությանը, որ մեր շուրջը գրոհում են և այդ-պես անձնատուր են եղած անհոգ զվարճությունների, դրանք պարտքերի մեջ խեղդված մարդիկ են։ Դրանց մեջ մեկը չէր գտնի, որ իր կյանքում տասնյակ անգամներով Պոլիս գնացած չլիներ և այնտեղ տարիներով մնացած չլիներ։ Այդ ծուլությունը, այդ անհոգությունը, այդ շռայլու-թյունը դրանք բերել են Պոլսից։

Ես մտաբերեցի Ասլանի խոսքերը, որ մի օր ասում էր ինձ. «Պոլիսը փչացրել է դրանց, ա՜խ, ո՛րքան ժամանակ, ո՛րքան աշխատություն է հարկավոր մի այդպիսի հասարակություն ուղղելու համար»...

Երբ արհեստավորը վերջացրեց իր հետաքրքիր նկարագիրը վանե-ցոց պանդխտության մասին, տեր Հայրը ասաց.

— Ցավալին այն է, որ այդ ախտը քաղաքից հետզհետե ավելի և ավելի տարածվում է և աշխատասեր գյուղացիների մեջ։ Նրանք էլ վա-րակվել են։ Նրանք էլ թողնում են իրանց վարը, ցանքը, գնում են Պոլիս։ Եվ այդպես մեր ամենալավ ուժերը մաշվում են, ոչնչանում են պանդխ-տության մեջ։

Արևը մտնելու մոտ էր։ Ես շտապում էի տուն վերադառնալ, գիտեի, որ Ասլանը սպասելիս կլիներ ինձ։ Ես վերկացա, տեր Հայրը նույնպես եկավ ինձ հետ։ Բայց արհեստավորը, մնաք-բարյավ ասելով, բաժան-վեցավ մեզանից։ Ճանապարհին հարցրի տեր Հորից.

— Ո՞վ է այդ մարդը։

— Հասարակ դարբին է,— պատասխանեց տեր Հայրը։

— Բայց ի՞նչ լավ խոսում է։

— Նա բավական զարգացած մարդ է։

— Ես սաստիկ հավանեցի նրան։

Տեր Հայրը իր շուրջը նայելով, որպեսզի ոչ ոք չլսե, հազիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Նա «մերոնցից» է...

— Ասլանը ճանաչո՞ւմ է նրան։

— Ճանաչում է։

— Իսկ նա՞ Ասլանին։

— Չէ, ճանաչում։

Արևը մտավ։ Երեկոյան զովը ավելի ախորժելի դարձավ։ Զբոսնող բազմությունը հետզհետե նոսրանում էր, և ամեն կողմից լսելի էին լինում երգի, ուրախության ձայներ։ Ես դարձյալ մտաբերեցի Ասլանի խոսքերը, թե «այդ ժողովուրդը ծիծաղում է արտասուքի միջից»...

ԺԸ

ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Երեկոյան մութը պատել էր արդեն, երբ ես և Ասլանը ձի նստելով դիմեցինք դեպի առաջնորդարանը։ Ճանապարհին հարցրի Ասլանից.

— Ի՞նչ ես կարծում, առաջնորդին հայտնի՞ կլինի մատնությունը։

— Անտարակույս,— պատասխանեց նա։— Անկարելի է, որ փաշան այդ մասին նրա հետ խորհուրդ արած չլինի։

— Ուրեմն տիկնոջ զգուշացնելը իզուր չէր։

— Բոլորովին իզուր էր։

— Ինչո՞ւ։ Առաջնորդը մեծ հոժարությամբ իր սեղանի վրա կալանավորել կտա քեզ, եթե ստուգե, որ դու ես նկարագրված անձը։

— Նա այդ կանե, բայց ստուգելը դժվար է։

Տեսնելով Ասլանի անձնավստահությունը, ես լռեցի։ Նա ինձ պատվիրեց.

— Դու այսուհետև սովորության համեմատ կկանգնես դռան մոտ, ներսի կողմից. աշխատիր ոչ մի բառ չփախցնել քո լսողությունից, ինչ որ կխոսվի այնտեղ։

Մի խումբ ծառաներ կանգնած էին առաջնորդարանի դռանը՝ հյուրերին ընդունելու և նրանց ձիաները բռնելու համար։ Մեզ ևս ամեն քաղաքավարությամբ ներս տարան։ Մենք սպասում էինք հանդիպել մի համեստ ընթրիքի, որպիսին վայել էր մի կրոնավորի, բայց գտանք ընդհակառակը։ Դահլիճներից մեկը փառավոր կերպով զարդարված էր. լուսավորությունը աչք էր շլացնում. Ես առաջին անգամն էի տեսնում այսպիսի ճոխություն։ Դահլիճի պատվավոր ճակատում, թանկագին թավիշյա օթոցի վրա, որ տարածել էին պարսկական գեղեցիկ գորգի երեսին, բազմած էր նորին սրբազնությունը։ Նրա աջ կողմը բռնել էր փաշան, իսկ ձախ կողմը՝ մի նշանավոր քուրդ բեկ։ Նա այն գիշեր հագած ուներ ծիրանեգույն փարաջա, իսկ կուրծքի վրա շողշողում էր ալմաստներով զարդարված օսմանյան շքանշանը։ Ինձ հայտնի էր, ես Պարսկաստա-

նում շատ անգամ էի տեսել, երբ երկրի կառավարիչը մարդիկ է մոր-թել տալիս, նա այնօր սովորաբար հագնում է արյունագույն զգեստ։ Այդ ինձ մտածել տվեց, թե նորին սրբազնությունը գուցե նրա համար է հագել ծիրանագույն փարաջան, որովհետև տաճարում այնօր կատարվել էր գյուղացի կնոջ նշանավոր դատաստանը։ Բայց այդ պետք էր մի պատահական հակադիպության համարել։

Նա ընդունում էր իր հյուրերին առանց տեղից շարժվելու, միայն ձեռքը մեկնում էր համբուրել տալու համար։ Բայց երբ Ասլանը ներս մտավ, նա կիսով չափ տեղից բարձրացավ և, փոխանակ աջը համբուրել տալու, բռնեց Ասլանի ձեռքը, բարեկամաբար սեղմեց և փաշայի մոտ նստելու տեղ ցույց տվեց։ Աթոռներ չկային, բոլորը նստած էին գորգերի վրա։ Ես կանգնած մնացի դռան ձախ կողմում, իսկ աջ կողմը բռնած էր փաշայի թիկնապահը։ Երկուսս էլ զինված էինք, երկուսս էլ ձեռքներս դրած ունեինք մեր սրերի վրա։ Դա մի առանձին պատիվ է, երբ թիկնապահը կանգնում է նույն սենյակում, որտեղ ընդունված է նրա տերը։ Հասարակ անձանց թիկնապահները կամ նրանց ծառաները սպասում են նախասենյակում, որպես քուրդ բեկի ծառան։

Սովորական ողջագուրանքից հետո, որի միջոցին յուրաքանչյուրը անդադար ձեռքը խոնարհեցնում էր և հետո դնում ճակատին ի նշան խորին հարգանաց, փաշան մի առանձին ժպիտով, որ խիստ կոշտ էր թվում նրա կոշտ դեմքի վրա, դարձավ դեպի Ասլանը այդ խոսքերով։

— Ես դիտավորություն ունեի անձամբ ձեզ մոտ գալ, պարոն բժշկապետ, իմ խորին շնորհակալությունը հայտնելու ձեր հրաշալի բժշկության մասին։ Ես այժմ կատարելապես առողջ եմ։

— Դուք ինձ ամաչեցնում եք, վսեմաշուք տեր, մի՞թե իմ չնչին ծառայությունը այդքան մեծ արժեք ուներ,— պատասխանեց Ասլանը։

— Ավելի և ավելի մեծ արժեք ուներ,— կրկնեց նա գլուխը շարժելով։— Հավատացնում եմ ձեզ, պարոն բժշկապետ, եթե ես չգիտենայի, որ Մուհամմեդը մարգարեների վերջինն է և կատարածը, թե նրանից հետո այլ մարգարե չէ գալու, անշուշտ պիտի համարեի ձեզ աստծո մարգարեներից մեկը, որ, աշխարհ գալով, հրաշքներ է գործում։

Փաշայի այդ երկդիմի շողոքորթությանը Ասլանը պատասխանեց.

— Հրաշքների դարը անցել է, վսեմաշուք տեր, այժմ գիտության և արհեստի դարումն ենք ապրում, որոնք ավելի մեծ գործեր են կատարում, քան գերբնական հրաշքները։

Փաշան դարձյալ իր ասածն էր պնդում։

— Հրաշքների դարը ինձ համար չէ անցել, պարոն բժշկապետ, ես

հավատավոր մարդ եմ։ Ստամբուլում ամբողջ հինգ տարի տանջվեցա, հասկանու՞մ եք, ամբողջ հինգ տարի. սուլթանի ամենանշանավոր բժիշկները աշխատում էին իմ վրա, բայց ոչինչ օգուտ չտեսա. իսկ ձեր մի քանի դեղերով բոլորովին փրկվեցա ես։

Ասլանը ինձ հետո ասաց, թե այդ մարդը ամենևին հիվանդություն չուներ, թե իր տված մի քանի դեղերը միայն նրա երևակայությունը գոհացնելու համար էին գործ դրված։ Բայց ավելի հավանականն այն էր, որ խորամանկ փաշան իր հիվանդությունը իբրև մի պատրվակ էր ընտրել՝ բժշկին մի քանի օր ավելի Վանում պահելու համար, որպեսզի իր նրա վերաբերությամբ ունեցած կասկածները ստուգե։ Թե այսպես, թե այնպես, այդ տեսակ բացարձակ շողոքորթություններ արևելքում ոչ միայն սովորություն, այլև քաղաքավարության կարգն են անցել, և Ասլանը, հետևելով տեղային սովորությանը, դարձավ դեպի առաջնորդը այդ խոսքերով.

— Զգում եմ, որպես շնորհակալ լինեմ ձեզանից, սրբազան հայր, ձեր հանձնարարական թուղթը ինձ շատ և շատ օգնեց, ես համարյա մեծ մասամբ հասա նպատակիս։

— Այդ մեր պարտավորությունն է, պարոն բժշկապետ, մեր կարողության չափ բավականություն տալ մեր կողմերը եկած ճանապարհորդների հետաքրքրությանը, օգնել նրանց երկիրը, ժողովուրդը ուսումնասիրելու, և աշխատել՝ ամեն կերպով դյուրություններ մատուցանել նրանց՝ իրանց նպատակներին հասնելու։ Բայց, ցավում եմ, շատ ցավում եմ, որ ես չկարողացա նախատեսել Կտուց անապատը գնալու վտանգը։ Մեր ծովը փոքրիկ է, բայց բավական կատաղի է։ Միայն ուրախ եմ, շատ ուրախ, որ ձեզ հաջողվել է քաջությամբ ազատվել։

Առաջնորդը հիշեցնում էր մեր Կտուց անապատը գնալու ժամանակ կրած ալեկոծությունը։ Երևում էր, որ նրան արդեն հայտնի էին մեզ հետ պատահած անցքերը։ Նա ավելացրեց.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, տեսնում եմ, որպես լավ բժիշկ եք, նույնպես և լավ նավավար ու ճարպիկ լողորդ եք։ Ես մեծ հիացմամբ լսեցի ձեր կատարած քաջությունը ալեկոծության ժամանակ։

Ասլանը պատասխանեց.

— Մեր երկրում, սրբազան հայր, վաղուց արդեն կրթության և դաստիարակության կարգն է անցել, սկսյալ մանկությունից, պատրաստել մարդուն այնպես, որ նա կյանքի մեջ ընդունակ լինի ամեն վտանգների հետ պատերազմելու։ Երբ ծովի հետ գործ ունես, պետք է կանխապես սովորած լինես, թե ինչպես պետք է վարվել նրա ալիքների հետ…

Այդ բոլոր խոսակցությունը, որպես նկատում էի, մի տեսակ խուլ

հակաճառություն էր զանազան նուրբ ակնարկություններով և զանազան երկդիմի ասացվածքներով։ Ասլանի նույն տեսակ պատասխանները ստիպեցին սրբազանին փոխել իր խոսակցության ձևը։

— Դուք և Վարագ այցելեցիք, այնպես չէ՞, պարոն բժշկապետ,— հարցրեց նա,— ի՞նչպես գտաք այդ վանքը և այնտեղի նոր հիմնարկությունները. տեսնվեցա՞ք արդյոք Հայրիկի հետ։

— Տեսնվեցա և շատ բավական մնացի,— ասաց Ասլանը։— Նրա վանքը մի գեղեցիկ օրինակ պետք է համարել, որ եթե կլերը կմասնակցե ժողովրդի դաստիարակության գործին, ահա այդ ձևով պետք է մասնակցե։

— Այդ իմ փափագելի ցանկությունն է, պարոն բժշկապետ։ Իմ ջանքերը դեռ բոլորովին չեն սպառվել Վարագի վրա։ Ես աշխատում եմ և պիտի շարունակեմ աշխատել, եթե միջոցները ինձ թույլ տան, իմ վիճակի մեջ գտնված բոլոր վանքերին նույն ձևը տալ։ Մեր վանքերը, ժամանակների դժբախտ հանգամանքներից, այժմ շատ և շատ թշվառ դրության մեջ են։ Իմ բոլոր ջանքը այն է՝ բարձրացնել նրանց իրանց անկյալ դրությունից։

Պետք է վերին աստիճանի ցած կեղծավորություն համարել, որ Հայրիկի և նրա վանքի ամենամեծ թշնամին այդպես էր խոսում։ Նա, որ ամեն գաղտնի և հայտնի միջոցներ գործ էր դնում ոչնչացնելու Վարագա բոլոր հիմնարկությունները, այժմ նրա փառքը և նախաձեռնությունը իրան էր վերաբերում։ Բայց սրբազանը այդ մասին կարճ կապեց, խոսքը փոխելով.

— Ես ձեզանով և ձեր ճանապարհորդության արկածներով այնքան զբաղվեցա, որ բոլորովին մոռացա իմ հյուրերին ծանոթացնել ձեզ։— Ահա՛ դա,— նա ցույց տվեց այնտեղ նստած քուրդ բեկին,— քրդերի մի մեծ և քաջ ցեղի գլխավորն է, Շարիֆ-բեկը։

— Շատ ուրախ եմ ծանոթանալ,— ասաց Ասլանը ձեռքը մեկնելով քուրդ բեկին։

— Ամենապատվական մարդ է և իմ ամենալավ բարեկամը,— առաջ տարավ առաջնորդը։— Դրա շնորհիվ մեր և Պարսկաստանի սահմանագլուխները կատարյալ ապահովություն և հանգստություն են վայելում։ Տեղային քրիստոնյա բնակիչների բարեխնամ պաշտպանն է և հովանավորողը։

Ես իսկույն ճանաչեցի քուրդ բեկին, երեկ Ասլանը ինձանից առաջ ճանաչել էր։ Դա նույն անձնավորությունն էր, որին տեսանք սուրբ Տիրամոր վանքում, որտեղ եկել էր նա ուխտավորներից գոյացած արդյունքը բաժանելու Կարապետ հայր սուրբի հետ։ Դա նույն անձնավորությունն

էր, որի՝ Ասլանի մասին գրած մատնության նամակը անցյալ գիշեր կարդացինք մեր Եղիշեի տանը։ Այժմ, ինչպես երևում էր, անձամբ եկել էր խորհրդակցել փաշայի հետ, կամ, գուցե այդ նպատակով կանչված էր նրանից։

— Դա մեր քաղաքի ոստիկանության պետն է, Լաթիֆ-բեկը,— առաջ տարավ առաջնորդը։— Ամենապատվական մարդ և դրա շնորհիվ մեր քաղաքը կատարյալ հանգստություն է վայելում։

Ասլանը ձեռքը մեկնեց և դեպի այդ «ամենապատվական» մարդը, որ մեր Եղիշեի քրոջ՝ տիկին Թեյլիի ամուսինն էր, և որին հանձնված էր որոնել մատնված Ասլանին։ Նա բոլոր ժամանակ իր թավ, խոժոռ հոնքերի տակից լուռ նայում էր Ասլանի վրա։ Թե՛ քուրդ բեկը և թե՛ ոստիկանության պետը՝ երկուսն էլ զենքերով էին նստած։ Նայելով վերջինի վրա, ես մտածում էի, որ այնպիսի բարի և ազնիվ կինը, որպիսին էր Թեյլի-խաթունը, մի կատարյալ զոհ պետք էր համարել այդ տեսակ գազանի ձեռքում։

Բացի քուրդ բեկից և ոստիկանության պետից, մյուս հյուրերի թիվը շատ փոքր էր. նրանք երեք հոգի էին միայն, ազգով հայ։ Առաջինի վրա ցույց տալով, առաջնորդը ասաց.

— Դա մեր հայ հասարակության առաջնակարգ անձինքներից մեկն է, Շարման-բեկը։ Բոլոր արքունական շինվածքների կառուցման կապալառությունը դրա ձեռքումն է, որ ապացույց է իր մեծ հավատարմության։ Շատ ժամանակ չէ, որ արժանացավ օգոստափառ սուլթանի շնորհած շքանշանին։

Եվ իրավ, նրա կուրծքի վրա փայլում էր մի շքանշան։ Շարման-բեկի անունը լսելով, ես իսկույն հիշեցի վարպետ Փանոսի մի հետաքրքիր պատմությունը արքունի զինվորանոցների կառուցման մասին։ Այդ Շարման-բեկն էր, որ շինությունների բոլոր ծախքը հայ հասարակության տուժել տալով, միևնույն ժամանակ, նույն ծախքը ամբողջապես ստացավ կառավարության գանձարանից և բաժանեց փաշայի կամ այլ պաշտոնական անձանց հետ։ Այդ պատմությունը ես պիտի կրկնեմ, որ դու լավ մտաբերես, ընթերցող։

Վանի շրջակայքում, կամ Պարսկաստանի սահմանի գծի վրա, տաճկաց սահմանապահ զինվորները, զորանոցներ չունենալով, սովորաբար միշտ բաժանված էին լինում հայերի տներում օթևանելու համար։ Յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավորված էր պահել մի քանի հոգի այդ հյուրերից։ Ինքնակոչ հյուրը դառնում էր, միևնույն ժամանակ, ընտանիքի տերը և նրա գլխավորը։ Տան հայրը, աղջիկը, կինը ծառայում էին նրան, որպես աղախիններ, տան տղամարդը հող էր տանում նրա ձիուն որպես

ծառա։ Թուլամորթ, որկրամոլ տաճիկ զինվորը չափազանց նուրբ ճաշակ է ստանում և խիստ պահանջող է լինում, երբ հայի տանը ձրի կերակրվում է։ Իսկ երբ նրա պահանջները իր ցանկության համեմատ չեն կատարվում, այն ժամանակ նրա մտրակը սարսափելի գործ է անում։ Գերդաստանի պատիվն անգամ զոհվում է նրա մոլի կրքերին։ Երևակայեցեք մի գյուղական պարզ, նահապետական ընտանիք, որ բոլորը մի հարկի տակ են ապրում, և նրանց մեջ խառն է անբարոյական տաճիկ զինվորը։ Հայը ամեն հարստահարության սովոր է համբերել, բայց երբ դիպչում են նրա ընտանեկան պատվին, նա այդ ժամանակ կորցնում է իր համբերությունը։ Այդ էր, որ գրգռեց հասարակությանը՝ բողոքել բարձր կառավարության, որ զինվորները հեռացվեն իրանց տներից։ Կառավարությունը ի նկատի առեց նրանց բողոքը և հրամայեց ամեն տեղ իր ծախքով զորանոցներ կառուցանել։ Արքունի շինվածքների կապալառուի, Շարման-բեկի համար մի մեծ գործ բացվեցավ։ Նա դիմեց միամիտ գյուղացիներին, ասելով, «եթե ցանկանում եք, որ զինվորները ձեր տներից հեռանան, պետք է զորանոցները ձեր ծախքով շինել տաք, որովհետև այդպես է հրամայված»։ Խեղճ գյուղացիները հոժարվում են ամեն ինչ զոհել, գեթ ազատվեն անտանելի հյուրերից։ Ով որ փող ուներ, փող էր տալիս, ով որ փող չուներ, ինքն էր աշխատում իր անասունների հետ, քար, փայտ և կիր կրելով։ Այդպիսով զորանոցները կառուցվում են։ Այդ մեծ ծառայությունը վարձատրվում է այն մեծ շքանշանով, որ Շարման-բեկը կրում էր կուրծքի վրա, թեև զորանոցների ծախքը մի կողմից խեղճ հասարակությունն էր տուժում, մյուս կողմից՝ արքունի գանձարանը։

— Շատ բարեպաշտ և ազգասեր անձն է, պարոն բժշկապետ,— ավելացրեց առաջնորդը։— Եթե գիտենայիք որքան բարիքներ է գործել դա մեր հասարակությանը։ Շատ ժամանակ չէ, որ իր ծախքով նորոգել տվեց մի վանքի խարխուլ տաճարը։

Վերջին խոսքը ճշմարիտ էր։ Բայց ժողովուրդը կողոպտել և տաճարներ կառուցանել, այդ հազիվ թե կարելի էր բարեպաշտության համարել։ Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց։ Բայց Շարման-բեկը, լսելով սրբազանի գովասանքը, ինքնաբավական կերպով իր տեղում շարժվեցավ, նրա աղյուսի գույնով անշարժ դեմքի վրա երևաց ժպիտի նման մի բան, և ձեռքը տարավ դեպի կուրծքը, կարծես տեսնելու համար՝ արդյոք շքանշանը իր տեղո՞ւմն է։

Առաջնորդը շարունակեց ծանոթացնել մյուսներին.

— Դա մահտեսի Թորոսն է, մի քանի անգամ Երուսաղեմ ուխտ է գնացել. մեր քաղաքի հարուստ և նշանավոր վաճառականներից մեկն է,

միևնույն ժամանակ մեր մայր եկեղեցու երեցփոխանն է։ Մեծ ծառայություններ է արել եկեղեցուն, շատ ապրի, չափազանց բարեպաշտ և ազգասեր մի անձն է։

Ասլանը մինչև անգամ չնայեց նրա վրա. ես երեսս մի կողմ շուռ տվի, որ ծիծաղս չտեսնեն։ Գիտե՞ք ով էր այդ «հարուստ», «չափազանց բարեպաշտ և ազգասեր վաճառականը»։ Դա միևնույն խաբեբան էր, որ Այգեստանում հայտնվեցավ մեզ մոտ, վարպետ Փանոսի տանը և, իբրև թանկագին հնություններ, կեղծ դրամներ վաճառեց Ասլանին։ Այն ժամանակ նա, մի հրեա մանրավաճառի նման, հագած ուներ հին ցնցոտիներ, որ կարեկցություն դրավեր դեպի իր ողորմելի վիճակը։ Իսկ այժմ, չնայելով որ ամառն էր, հագած ուներ մի թանկագին մուշտակ աղվեսի ոսկեգույն մորթիից, և մեջքին փաթաթած ուներ թանձր գոտի պարսկական շալից։ Ասլանը նրան չամաչացնելու համար այնպես ձևացրեց, իբր թե չէ ճանաչում նրան։ Եվ իրավ, այժմ հազիվ կարելի էր ճանաչել նրան. գլխին դրած ուներ ֆես, որի վրա փաթաթել էր յազմա կոչված թաշկինակ. կնճիռներով պատած երեսը խնամքով ածիլած էր, իսկ քիթը, որ ուղտի համետի ձև ուներ, ինձ երևում էր այժմ ավելի երկարացած և բոլորովին ծածկել էր վերին շրթունքը։ Առաջնորդի՝ նրա մասին շռայլած գովասանքների այն մասը միայն ճշմարիտ էր, որ, իրավ, նա շատ հարուստ մարդ էր և փաշայի սեղանավորն էր։ Հարկավորված ժամանակ փաշային ծանր տոկոսներով փող էր տալիս, իսկ փոխարենը ընդունում էր գյուղերից ստացվելիք տուրքը։ Իսկ ինքը ո՛րքան և ի՛նչպես էր ստանում գյուղացիներից, այդ կախված էր իր խղճից, եթե կար նրա մեջ խիղճ։

Երրորդ անձը, որին ծանոթացրեց սրբազանը, մի կծկված ծերունի էր, փոքրիկ սապատը դուրս էր ցցվել մեջքի վրա։ Նա ևս մի քանի անգամ Երուսաղեմ էր գնացել, նա ևս չափազանց «բարեպաշտ և ազգասեր» մարդ էր։ Նրան կոչում էին մահտեսի Հարո։ Եթե ես եղվիտ տեսած չլինեի, բավական էր այդ մարդու դեմքը հետազոտել, նրա խոսակցությունը լսել և եղվիտի մասին կատարյալ գաղափար կազմել։ Նա քաղաքի գըլխավոր ոսկերիչն էր և դոհարավաճառը։ Փաշայի կանանոցի զարդերը նա էր մատակարարում և նրա դռան հետ սերտ հարաբերություն ուներ։ Չգիտեմ ինչո՞ւ սրբազանը մոռացավ նրա մասին «չափազանց բարեպաշտ և ազգասեր» ածականները և միայն ասաց, թե շատ «երևելի» մարդ է։ Այդ ինձ չէր զարմացնում, որովհետև դոհարավաճառ և ոսկերիչ հայերը շատ անգամ սուլթանների և շահերի արքունիքում երևելի են դարձել, սերտ գործ ունենալով ազդեցություն ունեցող ներքինիների և կանանոցի հետ։

— Դրանք երեքն էլ քաղաքիս դատաստանական մեջլիսում բազմոց ունեն,— վերջացրեց սրբազանը։

Սրբազանի վերջացնելուց հետո փաշան սկսեց զբաղեցնել Ասլանին։ Նա զանազան սրախոսություններով անդադար դառնում էր դեպի Ասլանը, հանաքներ էր անում, ծիծաղում էր, թեև նրա սրախոսությունների մեջ ծիծաղելու ոչինչ չկար։

— Ես հույս ունեմ, որ մեր քաղաքի հնությունները բավական գրաված պետք է լինեն ձեզ, պարոն բժշկապետ,— հարցրեց նա։

— Հնությունները, այո՛, գրավեցին,— պատասխանեց Ասլանը։— բայց ինչ որ նոր է այստեղ, շատ տխուր տպավորություն է գործում։

Փաշան կամ չհասկացավ Ասլանի ակնարկությունը, կամ զանցառության տվեց։ Նրա փոխարեն պատասխանեց սրբազանը.

— Եթե դուք տեսնեիք մեր քաղաքը տասն տարի առաջ, պարոն բժշկապետ, նա բոլորովին ավերակ էր։ Այժմ բավական շենք ու շնորհք է ստացել։ Բնակիչները կատարյալ հանգստություն են վայելում, ավազակները հետզհետե նվազվում են։ Այդ ամենով մենք պարտական ենք մեր վսեմաշուք փաշային, որի կառավարությունը բերեց իր հետ բարօրություն և կյանք։

— Բոլորովին ճշմարիտ է, աստված երկար կյանք տա մեր վսեմաշուք փաշա էֆենդիին,— ասացին երեք հայ երևելիները միաձայն։

— Ինձ շատ հաճելի է լսել այդ բոլորը,— պատասխանեց Ասլանը,— անշուշտ վսեմաշուք էֆենդին իմ ուղևորության հիշատակարանի մեջ իր արժանավոր տեղը կբռնի։

Ի՞նչպես պետք էր հասկանալ այդ «արժանավորը», փաշան, իհարկե, դեպի լավը բացատրելով, մի առանձին քնքշությամբ, որ բնավ չէր պատշաճում նրա խիստ դեմքին, սեղմեց Ասլանի ձեռքը, ասելով.

— Շնորհակալ եմ, պարոն բժշկապետ, ձեր բարի ուշադրության համար։ Հարկավ, ձեր ուղևորության հիշատակարանը մի օր տպագրությամբ լո՞ւյս կտեսնի։

— Անպատճառ, գուցե մի քանի լեզուներով ևս կթարգմանվի։

Երեք հայ երևելիներից մեկը, մահտեսի Հարոն, որ ավելի մոտ էր նստած Ասլանին, կռացավ դեպի նրա ականջը, իբր թե մի ծածուկ բան է ասում, բայց այնքան լսելի ձայնով խոսեց, որ ամենքը իմացան։

— Ամենայն հարգանաց արժանի է այդ մարդը,— նա իր նեղ, խորամանկ աչքերը, որոնք բոլորովին զրկված էին թերթերունքներից և շրջապատված էին միայն կարմիր, թանձր կոպերով, դարձրեց դեպի փաշան։— Ես ութսուն տարեկան մարդ եմ, պարոն բժշկապետ, ես շատ բան եմ տեսել։ Առաջ խիստ վատ էին ժամանակները. իսկ հիմա գայլն ու

գառը միասին են ապրում, մարդիկ իրանց դռները գիշեր ու ցերեկ բաց են թողնում, փակելու պետք չունեն, որովհետև էլ գողեր չկան։ Կարող ես գլխիդ ոսկի դնել և աներկյուղ ուր որ ուզում ես գնալ։ Ամեն տեղ ապահովություն է տիրում։ Թե՛ աղքատի խրճիթից, թե՛ հարուստի տնից միայն աղոթք ու գոհություն է լսվում։ Ոչինչ դժգոհություն չկա։

Միշտ միևնույն զզվելի շողոքորթությունները, միշտ միևնույն անվերջ կեղծավորությունները չափ չունեին։ Եվ այդ շողոքորթությունների մեջ պետք էր որոնել երկրի գլխավոր թշվառությունը։ Ես այժմ կատարելապես հասկանում էի այն ճառի ճշմարտությունը, որ Ասլանը կարդաց ինձ և Մարոյին Ս. Տիրամոր տոնախմբության ժամանակ, թե որպիսի վնասակար դեր են խաղում ժողովրդի ներկայացուցիչները նրա անբախտ վիճակի մեջ։ Այն ժամանակ ես լսում էի միայն խոսքեր, թե ի՞նչ է անում կղերը, կառավարության պաշտոնյան, դրամատերը, և դրանց նմանները, իսկ այժմ տեսնում էի նրանց կենդանի տիպարները։ Գիտեք թե, Ասլանը լիներ մի կոնսուլ, մի պաշտոնական անձ, որ ուղարկված էր երկրի դրությունը քննելու։ Նա խո չէր մտնի գյուղացու խրճիթը, նա խո չէր դիմի սոված քաղաքացուն։ Նա ամեն տեղ կհանդիպեր այդ տեսակ շողոքորթների և ի՞նչ գաղափար կարող էր կազմել երկրի դրության մասին։ Իհարկե, լավ։ Նույնիսկ երկրի բարձր կառավարության առջև այդ մարդիկը վնասակար դեր են խաղում։ Երբ հարստահարվածների բողոքը հասնում է մինչև Բարձրագույն Դուռը, երբ գանգատվում են փաշայից, մուդուրից, դայմագամից կամ այս և այն անիրավ զեղծումների մասին, տեսար, ահա հավաքվեցան շողոքորթները և, հակառակ բողոքագրին, մի շնորհակալության հանրագիր կազմեցին և ուղարկեցին Պոլիս։ Ամեն բան քանդվում է։ Հարստահարվածների ձայնը խեղդվում է, որովհետև շողոքորթներին ավելի են հավատում, որովհետև նրանք են ժողովրդի ներկայացուցիչները, նրա «երևելիները»։ Դրանց շահերը կապված են երկրի կեղեքիչների շահերի հետ, շատ հասկանալի է, որ նրանց անիրավությունները կպաշտպանեին։

Ասլանը, երևի, չկարողացավ իրան զսպել, ասաց.

— Անկարգություններ, այսուամենայնիվ, պատահում են։ Իմ անցնելու միջոցին, Պարսկաստանի սահմանագծի վրա, սարսափելի բարբարոսություններ էին կատարվել։ Քրդերի ջալալի կոչված ցեղը անցել էր սահմանը և պարսից հողի վրա այրել էր տասնից ավելի հայոց գյուղորայք։ Նրանց անասունները ավարի էին առնված, հովիվներին կոտորել էին։ Այդ ավազակությունները այն աստիճան երկյուղ էին տարածել շրջակայքում, որ քարավանների երթևեկությունը բոլորովին դադարած

էր. հունձերը մնացել էին անխնամ, երկրագործները չէին համարձակվում դաշտ դուրս գալ։

Անցքը ճշմարիտ էր, հենց այդպես պատահել էր։ Բայց Ասլանը, չգիտեմ ինչո՞ւ, հիշեցրեց այդ, որ փոքր-ինչ անքաղաքավարի երևաց։ Որովհետև այնտեղ ներկա գտնվող Շարիֆ-բեկը ջալալիների ցեղապետն էր, որոնք գործել էին հիշյալ անկարգությունները։ Ասլանը այնպես ձևացրեց, որ իբր թե չգիտե, և, երևի, նրան ավելի խոր խոցելու համար, ավելացրեց.

— Ես այդ բոլոր տեղեկությունները հավաքել եմ, անպատճառ պետք է հաղորդեմ ուր որ հարկն է։

Վերջին խոսքերը ես բոլորովին անքաղաքագիտական համարեցի. ի՞նչ հարկ կար այդ ասելու և քուրդ բեկին գրգռելու իր դեմ. նա մի՞թե կթողներ, որ նրա թղթերը տեղ հասնեին, կուղարկեր իր մարդիկը, թե՛ թղթատարին և թե՛ թղթերի հեղինակին կտորել կտար ճանապարհների վրա։ Ասլանը մտածում էր մի տեսակ վրեժխնդիր լինել քրդին, որը բավական չէր, որ նրա մասին մատնության նամակ էր գրել փաշային, այլ ինքն ևս անձամբ եկել էր Վան փաշային օգնելու համար, որպեսզի գտնեն կասկածավոր անձը։

Ասլանի անակնկալ նկատողություններից հետո երեք հայ «երևելիները» շվարած կերպով միմյանց երեսին նայեցին, երևի խոսք էին որոնում քուրդ բեկին արդարացնելու համար։ Առաջնորդը նույնպես մտատանջության մեջ ընկավ, իսկ փաշան չգիտեր, թե որպես պաշտպաներ իր հզոր աջակցին։

Բայց քուրդ բեկը, որպես բաց ավազակ էր իր ասպատակությունների ժամանակ, նույնպես վարպետ կռվող էր երևում և խոսքի բանակռվի մեջ։ Նա բավական սառն կերպով հարցրեց.

— Պարոն բժշկապետ, դուք ո՞ր ճանապարհով անցաք։ Լավ է, որ հիշյալ անկարգությունների միջոցին ձեզ որևիցե վտանգ չէ պատահել։

Փորձությունն սկսվեցավ, մտածեցի ես։ Հարցը բավական խորամանկությամբ էր դրված. մեծ երկյուղով սպասում էի, թե Ասլանը որպես պետք է դուրս գար դրա միջից։ Նա խիստ անփույթ կերպով պատասխանեց.

— Ինձ հետ վտանգ պատահել չէր կարող, որովհետև, ես դեռ Արզրումում գտնված ժամանակ, տեղային ֆրանսիական հյուպատոսը ինձ զգուշացրեց քրդերի այդ ժամանակվա հուզմունքի մասին և նահանգապետից մի բաց հրամանագիր առեց, որ ամեն տեղ ինձ պահապան ձիավորներ տան, որքան թվով և պահանջելու լինեի ես։ Եվ ես ճանապարհներին միշտ խմբերով ձիավորներ ունեի ինձ հետ։

— Այդ լավ եք արել, պարոն բժշկապետ, այդպիսի զգուշություններ միշտ պետք են,— ասաց քուրդը, որպես մի վիրավորված որսորդ, որի գընդակը շեղվում է նպատակից, թեև նա իր վիրավորմունքը ցույց չտվեց։— Դուք, երևի, Թիմարա կողմերո՞վ անցաք։

— Ոչ։ Ես Արզրումի քարավանի ճանապարհով ուղղակի եկա Բայազետ, այնտեղից անցա Մակու, որտեղ պատահել էին հիշյալ անկարգությունները, այնտեղից Խոյ, հետո Թավրիզ, հետո Ուրմիո ծովակի արևելյան ափերով գնացի Ուրմի, այնտեղից եկա Բաշ-Կալե, որտեղից Խոշաբա ձորով Վան հասա։

Քուրդը ավելի շվարեցավ։ Ասլանի ցույց տված ուղևորության գիծը բոլորովին շեղվում էր այն տեղերից, որ կողմով անցել էր նրա որոնած կասկածավոր անձնավորությունը։ Այսուամենայնիվ, նա վերջին փորձը ևս գործ դրեց, ասելով.

— Եթե դուք Խոշաբա ձորը թողնեիք և բռնեիք Զոլ-Չիմանի ճանապարհը, անպատճառ կհանդիպեիք հայոց մի նշանավոր վանքի տոնախմբության, որ շատ հետաքրքիր կարող էր լինել մի եվրոպացի ճանապարհորդի համար։

Քրդի խոսքը Ս. Տիրամոր վանքի մասին էր, որտեղ հայտնվել էր կասկածավոր անձնավորությունը։ Ասլանը պատասխանեց.

— Ես անցնելու միջոցին, որպես լսեցի, տոնախմբությունն արդեն վերջացած էր՝ ուխտավորները սկսել էին վերադառնալ դեպի իրանց տները։

Քուրդը այլևս ոչինչ չգտավ իր խուլ քննությունը առաջ տանելու։ Ոստիկանության պետը, Լաթիֆ-բեկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, դիմեց փաշային այդ խոսքերով.

— Լավ կլիներ, որպես Արզրումի նահանգապետը նախապես հոգացել է, մենք ևս ապահովեինք պարոն բժշկապետի ճանապարհորդությունը մեր թղթերով։ Մեր նահանգում նա մեր հյուրն է։

Հետո դարձավ դեպի Ասլանը, հարցրեց.

— Եթե չեմ սխալվում, դուք մի օրից հետո թողնելու եք մեր քաղաքը, ուրեմն թղթերը շուտով պետք է պատրաստել։ Միայն հարկավոր կլիներ, որ դուք վաղը ձեր ձեռքում ունեցածները ուղարկեիք մեզ, որպեսզի մենք ևս նրանց համեմատ պատրաստեինք մերը։

Ասլանը իր խոսքերով բռնվեցավ, մտածեցի ես։ Ոստիկանության պետը այդ քաղաքավարի ձևով նրանից պաշտոնական թղթեր էր պահանջում։ Նա չէր բավականանում Ասլանի լոկ խոսքերով, թե նա Արզրումի նահանգապետից բաց հրամանագիր է ստացել իր ուղևորության համար, անցել է այս կամ այն ճանապարհով, և այլն։ Փաշան հասկա-

ցավ ոստիկանության պետի միտքը, ինքն ևս խորամանկությամբ հաստատեց նրա ասածը.

— Այո՛, այո՛, պարոն բժշկապետը մեր նահանգում մեր պատվելի հյուրն է։ Մենք պետք է ամեն հնարներ գործ դնենք՝ դյուրացնելու նրա ուղևորությունը և ամեն վտանգից ապահովելու, թեև այդ մեր նահանգում պատահել չէ կարող։

— Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրության համար, վսեմաշուք տեր,— ասաց Ասլանը հեռվից գլուխ տալով։— Դուք այնքան բարի եք և այնքան ողորմած գտնվեցաք դեպի ինձ, որ ես մինչև անգամ պետք չունեցա Արզրումի նահանգապետի հանձնարարական նամակը առաջուց ներկայացնել ձեզ, տեսնելով, որ դուք, առանց հանձնարարականի էլ, ցույց եք տալիս ամեն պատրաստակամություն օգնելու ինձ։

Փաշայի մռայլ երեսի վրա երևաց ապշության նման մի բան։ Նա, ծածկելով իր խռովությունը և կեղծ ուրախություն ցույց տալով, բացականչեց.

— Մի՞թե։ Ա՜խ, պարոն բժշկապետ, դուք չափազանց համեստ եք գտնվել, դուք զրկել եք ինձ իմ բարեկամի նամակից. Արզրումի նահանգապետը իմ ամենալավ բարեկամն է։

— Այդ նամակը ես պահել էի, որ այստեղից մեկնելու միջոցին հանձնեմ ձեզ,— ասաց Ասլանը իր թղթապանակի միջից մի փոքրիկ նամակ դուրս բերելով։— Բայց որովհետև խոսք եղավ, ես այս րոպեում կհանձնեմ ձեզ։

— Խնդրեմ, խնդրեմ,— բացականչեց փաշան և առեց նամակը։

Փաշան լսելի ձայնով կարդաց հետևյալ տողերը.—

«Այս նամակը Ձեզ ներկայացնող ֆրանսիացի երևելի բնագետ և բժշկապետ պարոն Քարլ Ռիսմանը իր ուսումնական հետազոտությունների համար անցնելու է Վան քաղաքով դեպի Բաղդադ, իսկ այնտեղից՝ Հնդկաստան։ Հուսով եմ, որ, կատարելով իմ խնդիրքը, Դուք այնքան բարի կլինեք, ողորմած տեր, որ նրա ուղևորության համար կտնօրինեք բոլոր պարտ ու պատշաճ կարգադրությունները, որպեսզի գիտնական ճանապարհորդը դյուրություններ ունենա թե՛ իր նպատակին հասնելու և թե՛ իր ուղևորության ժամանակ հանգիստ ու ապահով լինելու։ Որի համար կմնամ Ձեզ միշտ շնորհապարտ» և այլն։

— Բարեկամս հենց իր ձեռքովն է գրել,— ասաց փաշան նամակը կարդալուց հետո։— Ես պատրաստ եմ ամեն կերպով դյուրացնել ձեր ուղևորությունը, պարոն բժշկապետ։

Ես սկսեցի ազատ շունչ քաշել։ Ասլանը լավ դուրս պրծավ, մտա-

ծում էի ես։ Այժմ նա դարձավ դեպի ոստիկանության պետը՝ նրա հետաքըրքրությունը ես գոհացնելու համար։

— Դուք, պարոն Լաթիֆ-բեկ, լավ է, որ հիշեցրիք ինձ, որ ես հանձնեմ ձեզ իմ թղթերը, որպեսզի դուք ևս նրանց համեմատ պատրաստեք ձերը։ Խնդրեմ, հենց այժմյանից ընդունեցեք, որովհետև ես էգուց այնքան զբաղված կլինեմ իմ պատրաստություններով, որ գուցե կմոռանամ։

— Մեծ ուրախությամբ,— ասաց ոստիկանության պետը։

— Ես հենց այդ նպատակով էի առել ինձ հետ։ Ահա այդ իմ անցագիրն է. իսկ այդ այն բաց հրամանագիրն է, որ Արզրումի նահանգապետը շնորհել էր ինձ։ Կարծեմ այդ երկուսը բավական է։

— Բավական է,— ասաց փաշան։— Էգուց թե՛ ձեր թղթերը, և թե՛ մերը կեսօրից մի ժամ առաջ կհանձնվեն ձեզ։

Քուրդ բեկը սառած մնաց։ Առաջնորդին ևս տիրեց ոչ սակավ ապշություն։ Բայց իմ զարմացքը ավելի մեծ եղավ, թե ո՞րտեղից հայտնըվեցան Ասլանի մոտ այդ թղթերը։ Նա բոլորովին ուղիղ էր ասում, որ անցել էր իր նկարագրած ճանապարհների գծով. ուղիղ էր և այն, որ ամեն տեղ մեծ պատրաստականություն էին ցույց տվել նրան ընդունելու և շատ ձիավորներով ճանապարհ դնելու։ Նա ծածկեց միայն Ս. Տիրամոր վանքը գնալը և լեռնային ճգնավորի կերպարանքի մեջ մանելը։ Մինչև այս տեղը նրա ասածների բոլորը ուղիղ էին։

Այո, Ասլանը լավ դուրս պրծավ։ Բայց քուրդ բեկը մնաց դատապարտության ներքո. պետք էր մի կերպով արդարացնել նրան։ Նա ջալալիների ցեղապետն էր. ջալալիները մոտ ժամանակներում ասպատակություններ էին արել. Ասլանը գիտեր այդ. Ասլանը ասաց, թե ինքը այդ մասին կհայտնե ուր որ հարկն է, ուրեմն ի՞նչպես թողնել այդ բոլորը առանց ուշադրության և չարդարացնել քրդին։

Երեք հայ երևելիներից մեկը, Շարման-բեկը, փաստաբանեց.

— Պետք է ի նկատի ունենալ, պարոն բժշկապետ, որ ջալալիների վերջին անգամի ասպատակությունները Տաճկաստանի հայերին չեն վերաբերում, այլ՝ Պարսկաստանի հայերին։

— Այդ ես գիտեմ,— նրա խոսքը կտրեց Ասլանը։— Բայց հայը ամեն տեղ հայ է, թե՛ Պարսկաստանում լինի, թե՛ Տաճկաստանում։ Երբ նա կողոպտվում է, ավազակը պետք է անպատճառ պատժվի։ Այստեղ հարցը անկարգության մասին է և ոչ թե հպատակության կամ ազգության։ Եթե կողոպտվածները հրեաներ կամ բուշաներ ևս լինեին, ես գուցե ավելի խստությամբ կբողոքեի։

Շարման-բեկի պաշտպանությունը խիստ թույլ գտնվեցավ. այժմ առաջնորդը սկսեց փաստաբանել.

— Բոլորովին ճշմարիտ է ձեր ասածը, պարոն բժշկապետ, բայց պետք է տեղային սովորությունները և հանգամանքները ես ի նկատի ունենալ։ Պատահում է, շատ ասպատակություններ են անում, ոչխարներ, ձիեր և այլ անասուններ են ավարի առնում։ Կորուստը վերադարձնելու համար ուրիշ հնար չէ մնում, քան թե հարձակում գործել և պարսից հպատակներից հափշտակել փոխարենը։

— Այստեղ ինչո՞վ են մեղավոր խաղաղ հպատակները,— պատասխանեց Ասլանը, փոքր-ինչ վշտացած կերպով։— Այդ ավազակները թե՛ Պարսից կողմից և թե՛ Տաճկաց կողմից՝ բոլորը քրդեր են, թող միմյանց միս ուտեն, եթե տեղային կառավարությունները անկարող են զսպել նրանց գազանությունները։ Բայց ինչո՞ւ նրանց միմյանց հետ ունեցած թշնամությունների պատճառով մեջտեղում պետք է տուժող լինի, կողոպտվի խեղճ գյուղացին, թշվառ երկրագործը, որ բացի մի քանի անասուններից ուրիշ ոչինչ չունի իր ապրուստը հոգալու համար։

Քուրդ բեկի թուխ դեմքի վրա երևացին քրտինքի կաթիլներ, որ սրբեց նա իր շապկի բառանկյունի ձևով քարշ ընկած թևքով։ Սխալ կլիներ մտածել, թե ամոթից լինեին այդ կաթիլները։ Այլ նրա սրտում բորբոքվում էր բարկության կրակը, թե ի՛նչպես մի գավուր համարձակվում է նրա երեսին անարգել նրան, իսկ ինքը չէ կարող ձեռքը տանել դեպի իր սուրը և պատժել ներողացի գավուրի հանդգնությունը։ Բայց նա զսպեց իր կատաղությունը և բավական հանդարտ կերպով ասաց.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, այնքան վատ մի համարեք ջալալիներին, որոնց ցեղապետը լինելու պատիվն ունեմ ես։ Եթե դուք լսած լինեիք այն օգնությունները, որ մենք մատուցանում ենք այս կողմերի քրիստոնյաներին, հավատացած եմ, որ ձեր կարծիքը կփոխեիք մեր մասին։

— Մեծ ուրախությամբ,— պատասխանեց Ասլանը ժպտալով։

— Ես անպատշաճ եմ համարում գովել ինքս ինձ։ Թող հայր խալիֆան (առաջնորդը), որին հայտնի են մեր ծառայությունները, թող նա վկայություն տա։

Սրբազան հայրը սկսեց զանազան մանրամասնություններով պատմել, թե շատ հանգամանքներում քրդերը մեծ օգուտ են հասցնում երկրին և մանավանդ տեղային քրիստոնյաներին։ Եվ մանավորապես իր պաշտպանության ճառը ջալալիների վրա, իբրև փաստ, հիշեց և այն, թե մի քանի շաբաթ առաջ Ս. Տիրամոր վանքի տոնախմբությունն էր, և ինքը բեկը (այնտեղ ներկա գտնվողը) անձամբ գնացած էր այնտեղ ուխտավորների մեջ կարգ պահպանելու համար։ Տոնախմբությունը վերջանալուց հետո զարմյալ բեկի մարդիկն էին, որ առաջնորդում էին ուխ-

ուղևորներին դեպի իրենց երկրները, որպեսզի պաշտպանեն նրանց ճանապարհների վտանգներից։

Ես բոլորովին զարմացած մնացի։ Կարծես, մի ներքին սև թել կապում էր այդ բոլոր մարդկանց սրտերը միմյանց հետ։ Դրանք ամենահայտնի չարագործությունները բարի ձևի մեջ ամփոփելու վարպետություն ունեին։ Եթե ես և Ասլանը Ս. Տիրամոր վանքի տոնախմբության ժամանակ մեր աչքով տեսած չլինեինք, որ քուրդ բեկը եկել էր այնտեղ հափշտակելու տոնախմբությունից գոյացած եկամտի մի մասը, եթե մեզ հայտնի չլիներ, որ նրա մարդիկը մեծ վճարներ էին ստանում ուխտավորներից ճանապարհների վտանգներից պաշտպանելու համար, բայց միևնույն ժամանակ, նրանց անհայտ ընկերները, նույնիսկ պահապանների գիտությամբ, հարձակվում էին և կողոպտում էին նրանց, եթե այդ բոլորը մեզ հայտնի չլիներ, գուցե սրբազանի վկայությունը մեծ նշանակություն տայինք։ Բայց Ասլանը լռեց, և հայտնի պատճառներից ստիպված, ոչինչ չպատասխանեց։

Հետաքրքիրն այն էր, թե ի՞նչն էր սիրտ տալիս սրբազանին քրդի բարբարոսություններին պաշտպան հանդիսանալ։ Նա բարեկամական մեծ կապեր ուներ համարյա բոլոր քուրդ ցեղապետների հետ։ Այդ հարաբերությունները պահպանում էր իր ազդեցությունը բարձրացնելու համար։ Իր ձեռքում ունենալով երկրի խոշոր գազաններին, նա այն աստիճան նշանակություն էր ստացել, որ ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլ մինչև անգամ փաշան նրանից ակնածում էր։ Բայց մի՞թե այդ ազդեցությունը ավելի բարձր նպատակների համար չէր կարելի գործ դնել։ Ասլանը մի անգամ ինձ ասում էր. «Այդ մարդը շատ պիտանի կարող էր լինել, եթե իր ուժերը դեպի չարը գործ չդներ»։ Օրինակներ շատ էին պատահել, երբ քուրդ բեկերից մեկը որևիցե հանցանքի համար կալանավորվում էր, կամ աքսորվում էր, նա իր գրպանից մեծ գումարներ էր ծախսում և ազատում էր չարագործին։ Ինչի՞ համար։ Որպեսզի նրան իր ձեռքում մի լավ գործիք ունենա։

Կրկին խոսք եղավ Ասլանի մյուս օր ճանապարհ ընկնելու մասին և առաջնորդը, օգուտ քաղելով դրանից, փոխեց խոսակցության առարկան, ասելով.

— Թեև մեր վսեմաշուք փաշան կտա ձեր հարկավորված թղթերը, և դուք, պարոն բժշկապետ, ամեն տեղ կգտնեք մեծ պատրաստակամություն ձեր ճանապարհորդությունը անվտանգ կացուցանելու համար, բայց այսուամենայնիվ, ես խորհուրդ կտայի ձեզ քարավանի հետ գնալ։

— Ես այդպիսի նպատակ էլ ունեմ,— պատասխանեց Ասլանը,— ինձ ասացին, որ էգուց երեկոյան մի քարավան է դուրս գալու։

— Այդ ո՞ւմ քարավանն է,— հարցրեց փաշան։

— Չգիտեմ,— պատասխանեց Սոլանը։

— Թոխմախ-Արթինի քարավանն է,— մեջ մտավ ոստիկանապետը։

— Հա, Թոխմախ-Արթինը շատ քաջ մարդ է, նրա քարավանը ամենաապահովն է ճանապարհորդության համար։ Բայց չգիտեմ, պարոն բժշկապետ, դուք չե՞ք ձանձրանա քարավանի հետ գնալով, որովհետև քարավանը սաստիկ դանդաղ է գնում,— հարցրեց փաշան։

— Այդ իրավ է,— պատասխանեց Սոլանը,— բայց որքան էլ ցանկանայի, չէի կարող շտապով անցնել, որովհետև ինձ հետ տանում եմ բավական ծանրություններ, որոնք մի քանի բեռներ կլինեն, իմ շարժական դեղարանը, իմ գործիքները և այն բոլոր հնությունները, որ հավաքել եմ։ Բացի դրանցից, ինձ հարկավոր է մի քանի նշանավոր տեղեր հետազոտել. քարավանի դանդաղ ընթացքը կնպաստեր ինձ՝ ցանկացած ժամանակ շեղվել ճանապարհից՝ այդ տեղերը տեսնելու համար։

— Միայն, երբ քարավանից բաժանվելու լինեք, անպատճառ հարկավոր է, որ ձեզ հետ ձիավորներ վերցնեք,— խորհուրդ տվեց առաջնորդը։

— Այդ ես գիտեմ, սրբազան հայր, ես բավական փորձված եմ ասիական ճանապարհորդությունների մեջ։ Թեև այս կողմերում չեմ եղել, բայց Միջին Ասիայում շատ եմ թափառել։

Վերջապես ընթրիքը տվեցին։ Գորգերի վրա տարածվեցավ սեղանի գունավոր սփռոցը, և կերակուրները, որքան պատրաստված էին, պղնձյա բոլորակ սինիների վրա դասավորած, միանգամից ներս բերվեցան։ Նրանք բազմատեսակ էին։ Բազմատեսակ էին և քաղցր շերբեթները, զանազան համեմներով և զանազան գույներով։ Ոգելից ըմպելիքները, գինի, արաղ, դրվեցան միայն առաջնորդի, Սոլանի և երեք հայ երևելիների մոտ։ Մյուսները շերբեթ էին խմում։ Չինական գեղեցիկ ամանները մի առանձին ախորժակ էին բաց անում։ Նախկին վիճաբանությունները դադարեցան, որովհետև այստեղ, ինչպես առհասարակ արևելքում, սեղանի վրա շատ չեն խոսում։ Տիրում էր կատարյալ լռություն, որովհետև դանակ և պատառաքաղ չկար, որ աղմուկ բարձրացնեին։ Ամենքը մատներով էին ուտում։ Խոսում էր միայն առաջնորդը։ Նա գովում էր իր խոհարարին, թե նա Պոլսում այսինչ և այնինչ նշանավոր փաշաների տներումն է ծառայել և հազիվ թե ամբողջ Վանի մեջ նրա հատը կգտնվի։ Վերջին խոսքը բավական վիրավորական լինելով փաշայի հարուստ խոհանոցի պատվին, նա էլ սկսեց գովաբանել իր խոհարարին, մի զարմանալի օրինակ բերելով նրա արհեստից, թե նա հավը այնպես է պատրաստում, որ բոլոր ոսկորտիքը միջից դուրս է հանում, իսկ հավը դարձյալ մնում

է ամբողջ։ Գուցե այդ վիճաբանությունը երկուսի մեջ երկար տևեր, եթե Սիմոն պատվելին իր երգեցիկ խումբի հետ ներս չմտներ։ Նա այս գիշեր բավական զարդարված էր։ Իր սովորության հակառակ, նա հագած ուներ մի բոլորովին նոր լվացված շապիկ։ Սիմոն պատվելիի այդ նշանավոր շապկի պատմությունը ինձ համար ավելի հետաքրքրական լինելով, ես թողնում եմ առաջնորդի ճոխ սեղանի նկարագրությունը։ Պետք չէ մոռանալ, որ պատվելին ուներ մի հատ շապիկ միայն և այդ լվացվում էր տարվա ընթացքում մի կամ երկու անգամ, այն ևս մեծ տոների ժամանակ, թեև լվացքը նրան ոչինչ չարժեր, որովհետև տալիս էր իր աշակերտներից մեկին, և նա իր մորը լվանալ էր տալիս։ Բայց Սիմոն պատվելիի կարծիքով, երբ շապիկը հաճախ էր լվացվում, նա խիստ շուտով էր մաշվում։ Արդյոք ա՞յդ էր, որ նրան առիթ էր տվել զանց առնել մաքրության գլխավոր պայմանը, թե նա առհասարակ մաքրասեր չէր, այդ դժվար է լուծել։ Միայն նրա տնտեսագիտությունը այդ կետից պետք էր սխալ համարել. իրավ է, շապիկը հաճախ լվացվելով շուտով է մաշում, բայց, կեղտի մեջ մնալով, բոլորովին փտում է։ Այդ էր պատճառը, որ Սիմոն պատվելիի շապիկը լվացվելուց հետո միշտ կարոտ էր կարկատանների։ Երբ մոտենում էր մեծ տոնը, երբ անբախտ շապիկը տարվում էր աշակերտի մոր տունը, մինչև նրա վերադարձը, որ երբեմն երկար էր տևում, Սիմոն պատվելին իր կուրծքը սովորաբար ծածկում էր քթի գունավոր թաշկինակով, որի ճոթերը կապած էին լինում վզի ետևից, ծոծրակի վրա։ Այդ տեսնում էին աշակերտները, տեսնում էին և աշակերտների ծնողները։ Գուցե դրանից ծագեց այն հանգամանքը, որ Սիմոն պատվելիի շապկի լվացումը դպրոցի ժամանակագրության մեջ մի առանձին տեղ էր բռնում։ Նրա աշակերտների լեզվում կազմվել էր մի այդպիսի սրախոսություն՝ ամեն մի վաղաժամանակյա դեպքի մասին ասել. «Այդ անցքը շատ հին է և այնքան հին, որ Սիմոն պատվելին իր շապիկը դեռ նոր էր լվանալ տվել»։ Այժմ, կարծեմ, հասկանալի է, թե Սիմոն պատվելին որքան մեծ հարգանք ուներ դեպի առաջնորդի դահլիճը, որ ներկայացել էր այնտեղ լվացված շապիկով։ Երեսը խնամքով ածիլած էր և երևի շտապելուց մի քանի տեղ ածելին կտրել էր։ Կտրած տեղերի վրա բամբակ էր կպցրած։ Սիմոն պատվելիի ածիլվելը նույնպես մի նորություն էր։ Նա մորուք չէր սիրում, բայց և երեսը խիստ հազիվ անգամ էր ածիլում։ Այդ էր պատճառը, որ ածիլվելուց հետո նրա դեմքը ստանում էր երկու գույն՝ մազերից ազատ տեղերը՝ մուգ-աղյուսագույն, իսկ մազերով պատած տեղերը՝ բաց-աղյուսագույն։ Նայելով օրվա ժամանակին, եղանակին, նայելով թե նա խմած էր, թե զգաստ էր, Սիմոն

պատվելիի դեմքը, հնդկահավի դեմքի նման, զանազան գույներ էր ստանում։ Այս երեկո լերդագույն էր, որովհետև Այգեստանի փողոցում արաղի կաթսայի հետ խիստ մտերմական հարաբերություններ էր ունեցել։ Իր հանրածանոթ մուգ-դեղնագույն սերթուկի փոխարեն հագած ուներ կինամոնի գույնով մի կարճ պալտո, որի վրա փաթաթել էր շալե հաստ գոտին։ Ֆեսը նույնպես նոր էր, և փունջի ծայրը երևում էր գլխի փաթեթի տակից։ Անփոփոխ մնացել էր միայն նրա երևելի վարտիքը, որը իր սովորական տեղից, այսինքն սրունքներից՝ մի թիզ բարձրության վրա էր կանգնած։ Ոտքի թաթերից սկսած մինչև վարտիքի ծայրը, այդ ընդարձակ տարածությունը, մնացել էր մերկ, որովհետև Սիմոն պատվելին սովորություն չուներ ամառը գուլպա հագնելու։ Մերկ սրունքները երեվում էին։ Բայց կեղտը այնպիսի թանձր խավ էր դրել նրանց վրա, որ այդքանն էլ բավական էր իբրև ծածկոց ծառայելու։

Ահա այդ զարշելի մարդն էր, որ հանդիսավոր կերպով ներս մտավ, լուռ գլուխ տվեց, կանգնեց պատի մոտ։ Նրա աջ և ձախ կողմերում շարվեցավ երգեցիկ խումբը։ Նայելով այդ անմեղ արարածների վրա, իմ սիրտը դողում էր։ Ո՞րպիսի ճիվաղի ձեռքում էր հանձնված նրանց դաստիարակությունը... Տիրացուների նման նրանք հագած ունեին ժամի շապիկներ, և յուրաքանչյուրը ձեռքում բռնած ուներ փոքրիկ, կոթավոր զանգակներ, որ հայոց եկեղեցիներում, երգեցողության ժամանակ, ածում են երկաթյա ձողերով, և գործադրվում է իբրև նվագարան։

Փաշան բարեհաճեց հարցնել պատվելիի առողջությունը և, դառնալով դեպի Ասլանը, ասաց.

— Դա մեր հայոց դպրոցի վարժապետն է, իմ առանձին խնամակալության ներքո եմ ընդունել նրա դպրոցը։

Առաջնորդը ավելացրեց.

— Շատ իմաստուն մարդ է։

— Ճանաչում եմ,— ասաց Ասլանը սառն կերպով։

Սիմոն պատվելին, ոգևորված իր երկու մեծ բարերարների գովասանքներից, նշան տվեց, աշակերտները միաձայն եղանակեցին առաջնորդի սիրելի երգը.

Կա՛հ-կա՛հ կկանչե՝ կաքավն վեր քարին,
Վա՛րդ-վա՛րդ կկանչե՝ բուլբուլն վեր թփին...

Ընթրիքի բոլոր ժամանակը, որ տևեց բավական երկար, խեղճ աշակերտները, ոտքի վրա կանգնած, անլսելի ձայնով երգում էին։ Նրանք

սպառեցին Հայոց հին տաղարաններից քաղած բոլոր հայտնի երգերը և մի քանիսը նորից կրկնեցին։

Ընթրիքից հետո, երբ մատուցին վերջին սուրճը և վերջին նարգիլեն, Ասլանը, ներողություն խնդրելով, հայտնեց՝ որովհետև առավոտյան ճանապարհի պատրաստություններ պիտի տեսնեն, այդ պատճառով չէ կարող երկար մնալ և ինձ հրամայեց, որ ասեմ ծառաներին՝ մեր ձիաները պատրաստեն։

Հետո, կանգնելով, նա բռնեց նախ առաջնորդի ձեռքը և ապա փաշայի ձեռքը, հայտնեց իր խորին շնորհակալությունը նրանց հյուրասիրության մասին, ավելացնելով, թե կտանե իր հետ անմոռաց հիշատակներ այն բոլոր շնորհների համար, որ ցույց տվին նրան, նպաստելով և դյուրացնելով իր հետազոտությունները և խոստացավ, որ գուցե մի օր ինքը առիթ կունենա իր երախտագիտության զգացմունքները գործով արտահայտելու, և այլն։

— Մենք ոչինչ չենք արել, պարոն բժշկապետ,— պատասխանեցին փաշան և առաջնորդը միաձայն,— ինչ որ արել ենք, այդ մեր պարտքն էր։

Ուրիշ զանազան ողջագուրանքներից հետո նա կրկին և կրկին անգամ սեղմեց սրբազանի ու փաշայի ձեռքը, հեռվից գլուխ տվեց ոստիկանության պետին, քուրդ բեկին և հայոց երեք երևելիներին և մնաք-բարյավ տալով, դուրս եկավ դահլիճից։ Մինչև սանդուղքները փաշան և սրբազանը եկան նրա հետ։ Այստեղ փաշան հայտնեց իր սրտի ցավը, որ այդպես շուտ զրկվեցավ իր թանկագին հյուրից, որի այցելությունը այնքան մեծ բավականություն պատճառեց իրան, և խոստացավ, որ առավոտյան ճանապարհի համար ամեն ինչ պատրաստ կլինի։

Այդ բոլոր ցույցերից հետո ես այլևս տարակույս չունեի, որ նրանց կասկածները Ասլանի վերաբերությամբ բոլորովին փարատվեցան, և նրանք հեռու էին այն մտքից, թե դոքտոր Ռիսմանի դիմակի ներքո թաքնված էր Ս. Տիրամոր վանքի լեռնային ճգնավորը։

Երբ դուրս եկանք առաջնորդարանից, փողոցում նորից լսելի եղավ սիրված երգը.

Սիրե՜, կաքավիկ, քո սիրուն քարիկ,
Սիրե՜, բուլբուլիկ, քո վարդն անուշիկ...

— Երևի, նրանք կշարունակեն դեռևս նստել,— հարցրի ես։

— Նրանք ամբողջ գիշեր կլուսացնեն,— պատասխանեց Ասլանը։

ԺԹ

ՆՎԵՐ

Հետևյալ օրը, առավոտյան, ամեն ինչ պատրաստ էր։ Մնում էր միայն փաշայի խոստացած թղթերը ստանալ և ճանապարհ ընկնել։ Ասլանը կապկապում էր իր չեմոդանը։

— Մի՞թե այդքան կարևորություն ունեն այդ թղթերը, որ արժեր նրանց սպասել,— հարցրի ես։

— Մի առանձին կարևորություն չունեն,— պատասխանեց նա,— փաշայի երկչոտ զափթիաները չեն կարող մեզ ավազակներից ազատել, բայց մի ուրիշ կողմից մենք պետք ունենք այդ թղթերի մեջ...

Ես հասկացա Ասլանի միտքը. ես գիշերը առաջնորդարանում արդեն ականատես էի եղած, թե ինչ ազդեցություն ունեցան Արզրումի փաշայի թղթերը ամեն կասկածները փարատելու համար։

Կեսօրին մոտ էր, երբ հայտնվեցավ փաշայի քարտուղարը։ Դա միևնույն երիտասարդն էր, որ մեզ առաջնորդում էր քաղաքի հնությունները հետազոտելու։ Նա բերել էր իր հետ ոչ միայն փաշայի խոստացած թըղթերը, այլև մի թանկագին նվեր նրանից։ Դա մի գեղեցիկ արաբական նժույգ էր իր բոլոր փառավոր ասպազենքով. գլուխը և պարանոցը զարդարած էր մետաքսյա սև փունջերով, որ բռնված էին արծաթյա, զանգակաձև կոճակների մեջ. Թամբի ծածկոցը պատրաստած էր վագրի մորթից, որի եզերքը զարդարած էր ոսկեթել ծոպերով. Երկու սևամորթ ստրուկներ, կարմիր մահուդի զգեստներով և գույնզգույն չալմաներով, աջ և ձախ կողմից բռնել էին աշխույժ նժույգի սանձը, որը, կարծես, ինքն էլ էր զգում իր գերազանցությունը և, բակը մտնելուն պես, սկսեց խրխնջալ և մի առանձին հպարտությամբ առջևի սմբակները դոփել գետնին։

Ասլանը, հասկանալով բանի էությունը, սանդուղքներից ցած իջավ, դիմավորեց թե քարտուղարին և թե նորին վսեմության ուղարկած նժույգին։ Քարտուղարը, սեղմելով Ասլանի ձեռքը, ասաց ճառական եղանակով.

— Ես ինձ շատ բախտավոր եմ համարում, պարոն բժշկապետ, որ ինձ վիճակվեցավ թարգման լինել իմ տիրոջ՝ նորին վսեմության փաշայի՝ առ ձեզ ունեցած հարգանքի և սիրալիր զգացմունքներին։ Իմ տերը, բարեմաղթելով ձեզ բարի ճանապարհ և անդորրություն, իրան շատ երջանիկ կհամարե, եթե դուք կհարգեք նրան, ընդունելով այդ նվերը, որ նորին վսեմության ախոռատան ընտրյալներից է։

Ասլանը նույնպիսի փքած խոսքերով հայտնեց իր շնորհակալությունը

և, բռնելով քարտուղարի ձեռքից, սանդուղքներով տարավ վերև, իր սենյակը։ Երբ նստեցին, քարտուղարը ծոցից հանեց թղթերը և, առանձին-առանձին տալով Ասլանին, ասաց.

— Այդ ձեր անցագիրն է, որ մենք ես վավերացրինք, այդ Նորին վսեմության փաշայի նամակն է Մուշի գայմագամին գրած, այդ մի բաց հրաման է, որ ամեն տեղ կառավարության պաշտոնյաները մատուցանեն ձեզ պարտ ու պատշաճ ընդունելություն և ցույց տան ձեզ ամեն տեսակ պատրաստականություն ձեր ճանապարհորդությունը դյուրացնելու։

— Շնորհակալ եմ,— ասաց Ասլանը, ընդունելով թղթերը։— Նորին վսեմությունը չափազանց ողորմած է գտնվել դեպի ինձ։

Իսկույն սուրճ և նարգիլե ներս բերեցին։ Քարտուղարը անվերջ կերպով խոսում էր, արդյոք դո՞հ մնաց պարոն բժշկապետը իր այցելություններից Վան քաղաքում, արդյոք նա ի՞նչ տպավորություններ կտանե իր հետ, հետո հայտնեց իր խորին փափագը, թե որքան կցանկանար գոնե մի անգամ Եվրոպայում լինել, տեսնել ֆրանկների երկիրը, ասում են, այնտեղ կանայք բաց երեսներով են ման գալիս, ազատ, համարձակ ամենի հետ խոսում են, գիշերները հավաքվում են, տղամարդիկ և աղջիկները միասին պար են գալիս և այլն, այդ բոլորը այնքան հրապուրում էր երիտասարդ քարտուղարին, որ նա բոլորովին մոռացավ, թե մեղանից ժամանակ է խլում, թե մենք ճանապարհորդ ենք։

Նրա շատախոսությանը վերջ տվեց Ասլանը, դնելով նրա առջև հարյուր ոսկի, փաթաթած թղթի մեջ։

— Թեև ձեր ծառայությունը ավելի մեծ գնահատության արժանի է,— ասաց նա,— բայց կխնդրեմ, ընդունեցեք այդ փոքրիկ նվերը իմ կողմից։

— Խնայեցեք ինձ, պարոն բժշկապետ,— ասաց քարտուղարը հրաժարվելով,— դուք այդ երկրորդ անգամն է, որ ինձ ամաչեցնում եք. ես հավիտյան չեմ մոռանա այն գեղեցիկ ժամացույցը, որ դուք ընծայեցիք ինձ բերդի հնությունները տեսնելու ժամանակ. ամբողջ քաղաքում իրա նմանը չկա, ամեն մարդ, ով որ տեսնում է, հիանում է։

Քարտուղարը, հազար ու մեկ շնորհակալություններից հետո, վերջապես ընդունեց ոսկիները և, զգալով, որ երկար նստեց, վեր կացավ և, բարի ճանապարհ մաղթելով, դուրս եկավ սենյակից։ Ասլանը նրան տարավ մինչև բակի դուռը։ Այստեղ կանգնած էին երկու սևամորթ ստրուկները, որոնք փաշայի ախոռատան ծառաներից էին։ Նրանք ես ստացան Ասլանից մի-մի ոսկի և, մինչև գետին խոնարհվելով, մի քանի անգամ գլուխ տվին։

Ինձ այնքան չէր զարմացնում փաշայի գեղեցիկ նվերը, որքան այն միտքը, թե ո՞րտեղից և ի՞նչ գումարից Ասլանը առատորեն շաղ էր տալիս այդ ոսկիները։ Երբ վերադարձանք մեր սենյակը, ես նրան հեգնորեն նկատեցի.

— Փաշայի ընծան շատ էժան չնստեց։

— Ընդհակառակն, բավական էժան նստեց,— պատասխանեց նա ծիծաղելով։

Հետո նա բացատրեց, թե արևելքում ընծաները, լինեին նրանք սուլթանից, շահից կամ նրանց բարձր պաշտոնակալներից, մի տեսակ արդյունքի աղբյուրներ են։ Օրինակ, թագավորը սովորաբար տարին մի անգամ խալաթներ է ուղարկում իր նահանգապետներին կամ զանազան նշանավոր աստիճանավորներին։ Այդ խալաթները լինում են՝ կա՛մ մի վերարկու, կա՛մ մուշտակ, կա՛մ թանկագին շալեր և կա՛մ այլ հագուստներ։ Նրանք ավելի բարձր նշանակություն ունեն, երբ տանված են արքայական անձից, այսինքն՝ երբ թագավորը նրանց մի անգամ հագել էր։ Խալաթները բերում են թագավորի արքունիքի սպասավորները, ըստ մեծի մասին նրա սենեկապետները։ Նահանգապետը իր բոլոր աստիճանավորներով և քաղաքացիների խուռն բազմությամբ ընդառաջ է գնում ընդունելու արքայական ընծան։ Եվ որովհետև այդ տեսակ ընծաներ ստացվում են համարյա ամեն տարի, այդ պատճառով նահանգական մեծ քաղաքների մոտ, մի քանի մղոն հեռավորությամբ, դեպի մայրաքաղաքը տանող ճանապարհի վրա, շինված են առանձին պալատներ, որ կոչվում են խալաթ-փուշան, որ նշանակում է խալաթ հագնելու տեղ։ Այդ պալատների մեջն է կատարվում ընդունելության մեծ հանդեսը. բոլոր բազմությունը լիանում է անուշահոտ շերբեթներով և քաղցրավենիքով։ Հետո նահանգապետը հագնում է խալաթը և, բազմության առջևն ընկած, մտնում է քաղաքը։ Ամեն կողմից ողջունում են նրան, ամեն կողմից օրհնում են ողորմած թագավորին։ Բերողը ստանում է նահանգապետից մեծ գումար, և այդ գումարը ծանրանում է գյուղացիների վրա, որպես մի բացառիկ, արտակարգ հարկ, որ կոչվում է խալաթ-փուլի, այսինքն խալաթի փող։

— Տեսնո՞ւմ ես,— ավելացրեց նա,— թագավորը իր հին հագուստները ուղարկում է նահանգապետներին, նահանգապետները փառք են վայելում, իսկ ծախքերը խեղճ գյուղացին է տուժում...

Հետո Ասլանը բացատրեց և այն, թե ո՛րքան նշանակություն ունեն մեծ մարդկանց հագուստները։ Գանահարությունը սովորական պատիժներից մեկն է արևելքում։ Երբ մի երևելի պաշտոնակալին պետք էր գա-

նահարության ենթարկել, փոխանակ նրա անձը զանելու, տանում են նրա վերարկուն և հրապարակի վրա ծեծում են։

— Երևի, եթե այդ վերարկուն թագավորից ստացված լիներ, չէին համարձակվի այնպես վարվել նրա հետ։

— Անտարակույս։ Բայց և այն պետք է ի նկատի ունենալ, որ եթե նահանգապետը մի տարի խալաթ չստացավ, նա կկորցնե իր բոլոր նշանակությունը. այդ արդեն նշան կլինի թագավորի դեպի նա ունեցած սառնության, և ժողովուրդը այլևս նրանից չի վախենա։ Դու տեսար գիշերը այստեղի փաշային. չնայելով առաջնորդարանի սաստիկ տոթին, նա մեծ բավականությամբ հագած ուներ այն թանձր մուշտակը, որը այս տարի սուլթանից է ստացել։

Ասլանը բացատրեց ինձ, թե որքան ուրիշ շահեր ևս կապված են խալաթների բաշխման հետ։ Խալաթ բերողները, ըստ մեծի մասին, լինում են արքունիքի սպասավորները և սենեկապետները։ Այդ մարդիկը ամենևին ռոճիկ չեն ստանում։ Բավական էր նրանց մի այսպիսի ծառայություն կատարել, մեկի համար խալաթ տանել, և նրանց մի քանի տարվա ռոճիկը կարելի էր միանգամից ստացված համարել։

— Ինչպես փաշայի քարտուղարինը,— ընդմիջեցի ես։

— Այո՛, նա ևս ռոճիկ չունի, կամ թե ունի, անպատճառ շատ չնչին բան կլինի։ Նրա եկամուտները բխում են գլխավորապես այդ տեսակ հանձնարարություններ կատարելուց, երբ փաշայից մեկի համար ընծա է տանում։

Սկսյալ սուլթանի պալատից, մինչև վերջին մուդիրի գրասենյակը, ամեն տեղ նույն կարգերն են տիրում. մեծերը ընծաներ են տալիս փոքրերին և նրանցից փող են ստանում, և այսպես կաշառակերությունն աստիճանաբար վերևից իջնում է ցած։ Հարցրեք այս և այն պաշտոնակալին, թե ո՞րքան ռոճիկ եք ստանում։ Նա ռոճկի մասին կամաչե խոսել, որովհետև շատ չնչին է, բայց առանց ամաչելու և մինչև անգամ պարծենալով կասե ձեզ, թե տարին այդքան «եկամուտ» ունի։ Բոլոր եկամուտները բխում են մթին աղբյուրներից և այնքան սովորական են դարձել, որ ամեն մի մեծավոր, երբ պաշտոն է հանձնում իր ստորադրյալին, նրան կամ բոլորովին ռոճիկ չէ նշանակում, կամ եթե նշանակում է՝ մի չնչին բան, բացարձակ ասում է նրան. «Այդքանն ինձանից կստանաս, այդքան էլ եկամուտը կունենաս»։

— Ապա ո՞ւր են գնում պետության գանձարանից դուրս եկած ռոճիկները,— հարցրի ես։

— Խոշոր պաշտոնակալների գրպանը,— պատասխանեց Ասլանը,—

իսկ մանր պաշտոնակալները բավականանում են միայն «եկամուտներով»։

— Դու կարծո՞ւմ ես, փաշան այդ ձին ուղարկելով շահի նպատակ է ունեցել։

— Ես այդ չեմ կարծում։ Եվրոպացիների հետ նրանք բոլորովին այլ կերպ են վարվում։ Նա, այդ ձին ուղարկելով, կամեցել է կաշառել ինձ։ Եթե ես նրա քարտուղարին այն ոսկիները չտայի, նա ավելի ուրախ կլիներ։ Բայց ես չկամեցա նրան պարտական մնալ։ Այստեղ մի տարի առաջ կար մի անգլիական գործակատար. փաշայից հաճախ ընծաներ էր ստանում, քուրդ ավազակապետները նրա կնոջ և երեխաների համար եղջերվի ձագեր և կենդանի կաքավներ էին ուղարկում, և նա քրդերի մասին շատ նպաստավոր գաղափար կազմեց, համարելով նրանց բարի և ազնիվ մարդիկ և այնպես էլ հաղորդեց իր կառավարությանը։ Իսկ հայերը նրան կաքավներ չտարան և համարվեցան ագահ, ժլատ, հարստահարիչ հրեաներ։

Մեր խոսակցությունը ընդհատեց վարպետ Փանոսը, որ վերադարձավ քաղաքից։ Նա տարել էր մեր բեռները հանձնելու քարավանին։

— Շնորհավորում եմ,— ասաց նա ծիծաղելով,— գեղեցիկ ընծա եք ստացել։ Երևի, փաշան չէ կամեցել, որ դուք չարվադարի անշնորհք ձիով ճանապարհորդեիք։

— Փաշան այդ մասին շատ քաղաքավարի է,— պատասխանեց Ասլանը։— Ասացեք, ե՞րբ է դուրս գալիս քարավանը։

— Երեկոյան, արևը մտնելուց մի ժամ առաջ։

— Ուրեմն մենք բավական ժամանակ ունենք մի քանի բաներ կարգադրելու։

Վարպետ Փանոսը և Ասլանը առանձնացան։ Ես դուրս եկա նոր ստացված ընծայի վրա հիանալու։

Ի

ՔԱՐԱՎԱՆ

Քարավանների պատմությունը միշտ իմ վրա կախարդիչ տպավորություն էր թողել. նրանց մասին լսել էի շատ և շատ հետաքրքիր զրույցներ։ Այժմ դուք կարող եք երևակայել իմ ուրախությունը, որ առաջին անգամ ես բախտ ունեի ճանապարհորդել մի մեծ քարավանի հետ։ Նա

պետք է դուրս գար երեկոյան պահուն. ցերեկվա տոթի պատճառով որոշել էին գնալ գիշերով։

Վարպետ Փանոսը, նրա մայրը, կինը, երեխաները հավաքվել էին բակում մեզ ճանապարհ դնելու։ Ծառաները, աղախինները և գործարանի աշակերտները, խմբով կանգնած, հեռվից նայում էին։ Զուլալի դեմքի վրա երևում էր մի տեսակ տխրություն, կարծես Ասլանը այդ տան սիրելի անդամներից մեկը լիներ, որ գնում էր հեռու, շատ հեռու, և գուցե մյուս անգամ չէին տեսնի նրան։ Նա ցած իջավ սանդուղքներից, մոտեցավ վարպետի մորը, կնոջը, սեղմեց նրանց ձեռքը, գրկեց նրա երեխաներին և, բոլորին մնաք բարով ասելով, դուրս եկանք։ Փողոցում սպասում էին մեզ երկու ձիաներ՝ փաշայի ընծայած ձին Ասլանի համար և մի բավական լավ ձի ինձ համար, որ բերել էին քարավանից։ Ասլանը համբուրվեցավ վարպետ Փանոսի հետ և կրկին անգամ սեղմեց նրա ձեռքը։ Ես նկատեցի վարպետի աչքերում արտասուքի կաթիլներ։ Նստեցինք ձիաները։ Բակում հավաքված բազմությունը այժմ խմբված էր բակի դռանը։

— Մնաք բարյա՛վ, բարեկամներ,— ասաց Ասլանը։

— Բարի ճանապա՛րհ և հաջողությո՛ւն,— ասաց վարպետ Փանոսը։

— Բարի ճանապա՛րհ,— կրկնեցին նրա մայրը, կինը և փոքրիկ երեխաները։

Մենք մեծ շնորհակալությամբ թողեցինք այն տունը, որտեղ վայելել էինք այնքան հյուրասիրություն, այնքան հարգանք և այնքան անկեղծ բարեկամական սեր։

Արևի երեկոյան ճառագայթները դեռ շողշողում էին մինարեթների բարձր կիսալուսինների վրա, դեռ մոլլան «ազան» չէր տվել, երբ քարավանը ճանապարհ ընկավ քաղաքի պարիսպների մոտ գտնված «Ջայիր» կոչված մարգագետնից, ուր բանակ էր դրել նա, մինչև կհավաքվեին բոլոր ճանապարհորդները։

Այստեղ մենք վերջին անգամ հանդիպեցինք մուսուլի թումաջի վաճառական խոջա Թորոսին, որ, մի կողմում կանգնած, խոսում էր քարավանի պետի հետ։ Տեսնելով մեզ, նա մոտեցավ։

— Բարո՜վ, պարոն բժշկապետ, դուք արդեն գնո՞ւմ եք,— հարցրեց նա, ձեռք տալով։

— Գնում եմ, խոջա Թորոս,— պատասխանեց Ասլանը։— Դուք այստեղ ի՞նչ եք շինում։

— Վաճառականի գործը ի՞նչ կլինի. բամբակի բեռներ ունեի Բաղեշ ճանապարհ դնելու. եկա, հանձնեցի քարավանին։— Դուք Բաղեշ կհանդիպե՞ք, պարոն բժշկապետ։

— Անպատճառ։

— Իսկ Մո՞ւշ։

— Նույնպես։

— Ուրեմն, եթե չեք մերժի իմ փոքրիկ ծառայությունը, ես կտամ ձեզ երկու հանձնարարական նամակներ, մեկը Բաղեշ, մյուսը Մուշ, այդ քաղաքներում ես երկու լավ բարեկամներ ունեմ, նրանք կարող են պիտանի լինել ձեզ։ Դուք, կարծեմ, հետաքրքրվո՞ւմ եք հնություններով, պարոն բժշկապետ։

— Այո՛, շնորհակալ եմ, խոջա Թորոս,— ասաց Ասլանը, ընդունելով նամակները և սեղմելով մուսուլցու ձեռքը։— Մնաք բարյավ, խոջա Թորոս։

— Հաջողությո՜ւն և բարի ճանապա՜րհ, պարոն բժշկապետ,— ասաց նա և պինդ սեղմեց Ասլանի ձեռքը։

Մենք բաժանվեցանք։ Ընթերցող, դու խո չես մոռացել, թե ով էր այդ մուսուլցին իր արաբական ապարոշով և իր շիլ վառվռուն աչքերով...

Քարավա՜ն,— դա արևելքի շարժական կյանքն է. քարավան տեսնելով, կարելի է արևելքի կենդանի, գործունյա և եռանդոտ մասը տեսած լինել։

Նեղ ու անձուկ ճանապարհի երկարությամբ բռնել էր նա մի քանի փարսախ տարածություն։ Մինը մյուսի ետևից շարված էին բեռնակիր գրաստները։ Այդ երկար, կենդանի շղթան, որի ծայրը չէր երևում, դանդաղ կերպով շարժվում էր, առաջ էր ընթանում և, ճանապարհի խոտորնակի ուղղությամբ, օձի նման պտույտներ էր գործում, գալարվում էր և դարձյալ ուղիղ ընթացք էր ստանում, երբ ճանապարհը փոքր-ինչ հարթ էր և ուղղաձիգ։ Բեռնակիր գրաստները բաղկացած էին ջորիներից։ Նրանք ղաթար-ղաթար, այսինքն խումբ-խումբ, դասավորված էին միմյանց ետևից։ Յուրաքանչյուր խումբը բաղկացած էր տասն ջորիից, բոլորը միագույն։ Մի խումբը սպիտակներ էին, մյուսը՝ սևեր, երրորդը՝ մոխրագույն և այլն։ Բոլորից առաջ գնում էր սպիտակների խումբը։ Յուրաքանչյուր խումբ կազմում էր մի միություն։ Մեկ ջորին կապված էր մյուսի համետի ետևից երասանակի շղթայով։ Ամեն մի խմբի հետ գնում էին երկու ծառաներ, որ եթե բեռները ծռվելու լինեն, ուղղեն, կամ եթե անասուններից մեկը սայթաքելու և ընկնելու լինի, կանգնեցնեն։ Բոլոր ջորիների գլուխը, պարանոցը և գավակը զարդարած էին գույնզգույն հուլունքներով, գույնզգույն խխունջներով, գույնզգույն փնջիկներով և փոքրիկ, ընկուզաձև զանգակներով։ Ամեն մի քարավանապետ մի առանձին պաճուճանքով է զարդարում իր գրաստները, մանավանդ, երբ

քարավանը մտնում է մի նոր քաղաքի, կամ դուրս է գալիս քաղաքից։ Եվ այդ պճնասեր անասունները այն աստիճան սովորած են իրանց զարդարանքներին ու զանգակներին, որ եթե զանգակներ չունենան, լավ չեն գնա։

Երբ հարյուրավոր անասուններ շարժվում են, շրջակա լեռները, բլուրները դղրդում են զանգակների խլացնող ձայնից։ Նրանց քայլերի չափով՝ հնչյունները պահպանում են մի առանձին ներդաշնակություն, որ խիստ կախարդիչ տպավորություն է գործում, մանավանդ գիշերային լռության պահուն, երբ քարավանը գնում է ամայի ձորերի միջով։

Բոլորի առջևը ընկած, միայնակ գնում էր «փիշանգը»՝ քարավանի առաջնորդը։ Դա մի սպիտակ, ամեհի ջորի էր, հզոր կուրծքով և գեղեցիկ գլխով։ Իր հետևողներից որոշվում էր նա իր ավելի շքեղ զարդարանքներով, որ կազմված էին թանկագին իրեղեններից։ Նա ջորիների արքան էր. նա ազատ էր բեռնից. նա միայն առաջնորդում էր։

Նայելով այդ խելացի անասունի վրա, ես մտածում էի. ո՜րքան լավ կլիներ, եթե այդ երկրի առաջնորդները կամ նրա կառավարիչները այդպես բարեխիղճ կերպով կատարեին իրանց պաշտոնը, որպես այդ սպիտակ ջորին...

«Փիշանգը» արժանի է նկարագրության։ Լինում է ձմեռ, թանձր ձյունը ծածկում է ճանապարհների բոլոր շավիղները, բոլոր հետքերը։ Դարափոսեր հավասարվում են, և առջևում դրած է ձյունային ընդարձակ, հարթ տարածություն։ Նեղ հորիզոնը միախառնվում է մառախլապատ երկնքի հետ։ Դեպի ամեն կողմ նայում ես, ոչինչ չես տեսնում։ Ճանապարհը նշաններ չունի. ո՞ւր պետք է գնալ։ Ցուրտը սառեցնում է, և կատաղի քամին ձյունային թանձր փոշին պտտեցնում է օդի մեջ։ Սարսափելով մտածում ես՝ ահա ամբողջ քարավանը կկորչի, կանհետանա սպիտակ թանձրության ներքո։ Անապատի միջով գնալիս քամին, մրրիկը նույն գործողությունն են կատարում ավազի հետ, որպես ձմեռը ձյունի հետ։ Բոլոր ճանապարհները ծածկվում են ավազի ներքո։ Դեպի երկինք նայում ես՝ ավազ, դեպի գետին՝ ավազ, ավազային մոխրագույն փոշին լցրել է ամեն տեղ։ Այդ տագնապի և ճգնաժամի միջոցներում օգնության է հասնում «փիշանգը»։ Նա, որպես մարմնացած բնազդում, գիտե ուղիղ ճանապարհը, որքան էլ ծածկված լիներ ձյունի կամ ավազի ներքո։ Իր հզոր կուրծքով պատառում է նա ձյունը և քարավանը առաջ է տանում։ Ամեն ինչ սառել է, մարդկանց աչքերի թերթերունքից անգամ կախ են ընկած սառցային լուլաներ։ Բայց նրա մարմինը պատած է սպիտակ փրփուրով, և ջերմ գոլորշին թանձր սյուներով դուրս է հոսում լայն ընչածակներից։ Երբ մի տեղ ճանապարհը նրան երկբայական է թվում, նա

զգուշությամբ կանգ է առնում։ Ամբողջ քարավանը նույնպես, նրա հետևում, դադարեցնում է իր ընթացքը։ Նա խորին ուշադրությամբ գլուխը այս կողմ ու այն կողմ է դարձնում, ականջները ցցում է, կարծես հողմերի ընթացքն է ուզում հետազոտել։ Նայում է դեպի երկինք, կարծես աստղերի ուղին է ուզում գիտել։ Դունչը տանում է դեպի գետին և հոտ է քաշում, ստուգելու՝ արդյոք անցե՞լ էր այնտեղից մի որևիցե արարած։ Մի մեղմ խրխինջ արտահայտում է նրա սրտի ուրախությունը։ Նույն ուրախությունը անցնում է անասունների ամբողջ շղթայով. բոլորը ընդհանուր ձայնով խրխնջում են։ Նրանց առաջնորդը գտավ ուղին, փոխեց քայլերը։ Եվ ամբողջ շղթան շարժվում է նրա ետևից։ Գիշերային խավարը նրա համար չէ։ Նրա երկու լուսափայլ աչքերը՝ երկու լապտերներ են, որ առաջնորդում են նրան։ Երբեմն նա սարերի, ձորերի միջով է գնում կամ խորին անդունդների եզերքով է ընթանում։ Մի սխալ քայլ կարող է գլորել նրան անհատակ վիհը և նրա հետ ամբողջ քարավանը կորստյան մատնել։ Բայց նա երբեք այդպիսի սխալներ չէ անում, կարծես նրա ամուր սմբակներն էլ աչքեր ունեն։ Երբ մոտենում են իջևանին, որքան էլ մութ ու խավար լինի, նա մի քանի մղոն հեռավորությունից իմանում է այդ և դարձյալ ուրախաձայն խրխնջում է։ Նրա հետևողները ձայնակից են լինում նրան և շտապեցնում են իրանց քայլերը, որ շուտ տեղ հասնեն և հանգստանան։

Բեռնակիր ջորիները առաջ էին ընկած, իսկ նրանց ետևից գնում էին ճանապարհորդները, ոմանք ձիաների վրա նստած, ոմանք՝ ավանակների վրա։ Այդ խեղճ անասունների բեռը ավելի ծանր էր։ Յուրաքանչյուրի վրա բարձած էին երկու մեծ ջվալներ, լցրած զանազան իրեղեններով, որ անհրաժեշտ են ասիական ճանապարհորդության համար։ Ջվալների մեջ տեղավորված էին զանազան կարասիք, ինչպես՝ կաթսա, պղնձե ամաններ, ջրի աֆթաֆա, սուրճ պատրաստելու ղավանոց, նարգիլե՝ իր բոլոր պարագաներով և այլն։ Նրանց թվում կար և ամբողջ պաշար ուտեստի համար, ինչպես՝ հաց, յուղ, բրինձ, պանիր, աղ, սոխ, քամած մածուն և այլն։ Յուրաքանչյուրը իր խոհանոցը իր հետ էր ման ածում. ինքը իր խոհանոցի և՛ խոհարարն էր, և՛ վայելողը։ Առանց այդ պատրաստությունների կարելի էր քաղցած մնալ, որովհետև ամառը քարավանը սովորաբար իջևանում է բնակություններից հեռու, բացօթյա տեղերում, անասուններին ճարակ գտնելու համար։ Բնակությունների մոտ գյուղացիք թույլ չեն տալիս, որ անասուններն արածեն։ Ջվալների վերևից կապած է ճանապարհորդի անկողինը, և այդ փափուկ տեղի վրա նստած է նա։ Ջին այդ բոլոր ծանրությունների տակին հազիվ է երևում։ Ավելի ունևոր ճանապարհորդները նստած էին թեթև, թամբած ձիաների

վրա։ Նրանց ծանրությունները տանում էին առանձին ձիաներ, որոնց վրա նստած էին ծառաները։ Այդ հարուստները ման էին ածում իրանց հետ և վրանները։ Քարավանի մեջ կային և կանայք, որոնք, փաթաթված իրանց չադրաների մեջ, աչք ու երես կապած, մի շորեղեն գունդի նման, դրված են գրաստների վրա։ Հարուստների կանայք նստած էին ծածկված պատգարակների մեջ. յուրաքանչյուր պատգարակը տանում էին երկու ջորիներ։

Մահմեդական ուխտավորը իր բավականություններից ոչ մեկից ետ չէ մնում և ճանապարհորդության ժամանակ։ Նա սովորել է ամեն րոպե նարգիլե ծխել, ամեն րոպե մի ֆինջան դառը ղահվե խմել, որը մի մեծ մատնոցի չափ հազիվ կլինի։ Այդ երկուսի պատրաստությունը բավական հոգսերի է կարոտ, կրակ է հարկավոր, ջուր է հարկավոր և, վերջապես, զանազան անոթներ են հարկավոր։ Նրա ծառան այդ բոլորը իր հետ ունի։ Նրա նստած ջորիի մի կողքից երկաթյա շղթայից քարշ է ընկած մի թաղարաձև մանղալ, որի մեջ, որմզդական հուրի նման, պահվում է մշտավառ ածուխը։ Ջորիի մյուս կողքից, հաստ կաշվյա տիկի մեջ, քարշ է ընկած ջուրը։ Ջուրը մահմեդականի ամենաանհրաժեշտ պիտույքն է, որ միշտ պետք է իր հետ ունենա։ Գուցե այդ է առիթ տվել, որ այդ տիկերի պատրաստությունը զարմանալի կերպով կատարելագործված է արևելքում։ Նրանք ջուրը և՛ սառն են պահում, և՛ ամենասաստիկ տոթերի ժամանակ երբեք չէ հոտում։ Կաշին արհեստավորի շնորհիվ դարձել է մի տեսակ խեցեղեն աման, որ ազատ թույլ է տալիս օդի հաղորդակցությունը ջրի հետ։ Նույն ջորիի վրա, զանազան անոթների մեջ կա և թրջած թամբաքու և սուրճի բոլոր պարագայքը։ Բավական է, որ ծառան լսում է իր տիրոջ հրամանը՝ «ղահվե՛, նարգիլե՛»։ Ծառան իսկույն պատրաստում է նախ ղահվեն, ապա նարգիլեն, մատուցանում է իր տիրոջը։ Հետաքրքիր է նայել այդ տեսարանի վրա։ Ծառան նարգիլեն բռնած ունի իր ձեռքում, իսկ երկար օձի նման գալարվող կաշվյա ծխաքարշի ծայրը գտնվում է տիրոջ բերանում։ Ջորիները գնում են, իսկ տերը մեծ բավականությամբ ծխում է, կարծես իր տանը լինի։

Քարավանի մեջ կային և մի խումբ չինգանաներ (ցիգաններ) իրանց կապիկներով և պար եկող տղաներով ու աղջիկներով։ Տղաների, աղջիկների և կապիկների վրա հավասար կերպով խնամք էին տանում։ Այդ թռչկոտող արարածները նստած էին ավանակների վրա, իսկ նրանց տերերը գնում էին ոտով։ Այդ ուրախ, թափառական խումբը, որ ճանապարհի բոլոր ընթացքում միշտ երգում էր, ծիծաղում էր, կատակներ էր անում, իր վրա էր դարձրել ամբողջ քարավանի ուշադրությունը։

Կային և մեկ խումբ վանեցի մշակներ, որոնք մերձակա գյուղորայ-

քից էին։ Դրանք պանդխտությունից էին վերադառնում։ Ո՛րքան հեռու տեղից էին գալիս և ո՛րքան ժամանակ բացակա էին հայրենիքից, այդ երևում էր նրանց թախծալի դեմքերից։ Բայց որքան մոտենում էին հայրենի տնակին, այնքան նրանց դեմքերը հետզհետե զվարթանում էին։ Նրանցից և ոչ մեկը դրամ չուներ։ Մի-մի պարկ ուսներին կապած, ուղևորի երկար ցուպը ձեռներին, այրված, սևացած արևի բոցերից, գնում էին ոտով։

Թափառական չինգանե՛, թափառական վանեցի՛։ Երկուսի մեջ սերտ համեմատություն կա։ Զանազանությունը նրանումն է միայն, որ մեկը հայրենիք, տուն ու տեղ չունի, այլ, որպես աշխարհաքաղաքացի, թափառում է ամբողջ աշխարհում։ Իսկ մյուսը ամեն ինչ ունի՝ և հայրենիք, և՛ ընտանիք, և՛ հայրենական տուն ու տեղ, բայց դարձյալ թափառում է և օտար երկրներում հաց է որոնում։

Քարավան-բաշին (քարավանի պետը) ազգով հայ էր, հայտնի Թոխմախ-Արթինը, որը, ընիկ արզրումցի լինելով, սովորություն ուներ ամեն խոսքի մեջ կրկնել այդ առածը՝ «մինչև չպղտորվի, չի պարզվի»։ Նա առանց պատճառի չէր ստացել իր թոխմախ *մականունը, որ նշանակում է երկաթյա մեծ կռան, որով դարբինները երկաթ են կռում ու կոփում։ Միջին հասակով մարդ էր Արթինը, ամրակազմ, որպես ծառի բուն։ Նրա խոշոր դեմքի վրա մազերից ազատ մնացել էր միայն քիթը և ճակատի մի փոքրիկ մասը։ Մինչև անգամ ականջները ծածկված էին խիտ ու կոշտ մազերով։ Նա սովորություն ուներ ինքն իրան ծաղրել, ասելով, թե մայրը իրան գողացել է արջերի որջից։ Բայց երբ խոսում էիր այդ կոշտ ու կոպիտ մարդու հետ, նրա դեմքի խոշոր գծերը մեղմանում էին և կարծես հետզհետե գեղեցկանում էր նա։ Այն խիստ և կարծր կեղևի մեջ կար ազնիվ սիրտ, կայտառ և ազնիվ զգացմունքներ։ Նստած մի սև ձիու վրա, հրացանը ուսին, ատրճանակները թամբի ղաշին կապած, թուրը գոտիից քարշ ընկած, նա կայծակի արագությամբ մի բույն քարավանի առջևումն էր, մյուս րոպե՝ նրա ետևումը։ Ճանապարհների և անցքերի բոլոր վտանգավոր տեղերը գիտեր նա։ Երբ այսպիսի տեղերի էր հասնում, բաժանվում էր քարավանից, հեռանում էր, բարձրանում էր բլուրների վրա, դիտելու՝ արդյոք ճանապարհը ազա՞տ էր ավազակներից, թե փակել էին անցքը։*

Թոխմախ-Արթինը մոտ հիսուն տարեկան կլիներ, բայց դեռ պահպանել էր իր երիտասարդական աշխույժն ու կայտառությունը։ Քանի տարիից ավելի նա ջորեպան էր։ Ամբողջ Փոքր Ասիան, Արաբիան, Միջագետքը մինչև Եգիպտոս նրա քարավանի ընդարձակ ասպարեզն էր։

Շատ անգամ բեռներ էր վերառնում դեպի Կովկաս, Պարսկաստան և հասցնում էր մինչև Սպահան, Շիրազ և Բանդար-Բուշեր։ Նրա հավատարմությունը օրինակելի էր։ Վաճառականները ոսկիների տոպրակները առանց համրանելու էին հանձնում նրան։ Ամեն մի քաղաքում, երբ գիտեին, որ Բոխմախ-Արթինի քարավանը մի կամ երկու ամսից հետո պետք է հայտնվի, վաճառականները, որքան էլ շտապելիս լինեին, դարձյալ սպասում էին, մինչև նա գա, որ իրանց բեռները կամ արծաթը նրան հանձնեն։ Ամենքին հայտնի էր այն անցքը, որ մի անգամ Լորիստանի անապատներով անցնելիս դեպի Պարսից ծոցը, Բախտիարի (հին բակտրիացիք) կոչված եղուզակները մի քանի հարյուր հոգով հարձակվեցան նրա քարավանի վրա և ամեն ինչ կողոպտեցին։ Ինքը Արթինը կռվի ժամանակ սաստիկ վերքեր ստացավ։ Նրա ծառաներից շատերը սպանվեցան։ Այդպիսի դեպքերում վաճառականները շատ ներողամիտ են լինում. եթե քարավանի մեջ փող ունեն, գիտեն, որ կողոպտված պետք է լինի, իսկ եթե մնացած ես լինի, գիտեն, որ քարավան-բաշին իրավացի պատճառներ ունի ասելու, թե կողոպտել են։ Մի համադանցի պարսիկ վաճառական հանձնել էր Արթինին հինգ հազար ոսկի՝ Բաղդադ տանելու, երբ պատահեց հիշյալ անցքը։ Համադանցին իր ոսկիները բոլորովին կորած էր համարում։ Բայց մի տարուց հետո հայտնվեցավ Արթինը և դրեց նրա առջև ոսկիների պարկը։

— Այդ ի՞նչ է, Արթին,— հարցրեց վաճառականը։

— Ձեր ոսկիները,— պատասխանեց Արթինը։

— Մի՞թե նրանք մնացել են,— հարցրեց վաճառականը, չհավատալով իր աչքերին։

Արթինը պատմեց, թե եղուզակների հարձակման ժամանակ նա այդ պարկը ձգեց մի փոսի մեջ, ծածկեց հողով ու քարերով։ Ամիսներից հետո, երբ ինքը առողջացավ, վերքերը լավացան, գնաց, որոնեց և պարկը իր տեղումը գտավ, և եթե այդքան ժամանակ ուշացրեց վերադարձնել, պատճառը իր հիվանդությունն էր։

— Շատ ապրե՛ս, Արթին,— ասաց պարսիկը։— Եթե դու քրիստոնյա չլինեիր, քո այդքան հավատարմության համար քո տեղը մյուս կյանքում Մուհամմեդի դրախտի ամենափառավոր բաժինը կլիներ։ Ո՛վ դու մահմեդական դարձի՛ր։ Իմ աղջիկը և իմ հարստության կեսը քեզ կտամ։

Արթինը այդ ժամանակ երիտասարդ էր, դեռ չէր ամուսնացած։ Նա, իհարկե, ծիծաղում է մոլեռանդ մահմեդականի առաջարկության վրա, որը, մահմեդականների սովորությամբ, իրան պարտավորություն էր համարում, ամեն մի բարեխիղճ քրիստոնյա տեսնելիս, ասել նրան. «Ամեն

ինչ քո մեջ լավ է, միայն մի բան պակաս է, որ մահմեդական չես»։

Պարսիկը բաժանում է ոսկիների մի մասը և առաջարկում է Սրբինին, բայց նա շնորհակալությամբ մերժում է, ասելով.

— Ինչո՞ւ եք տալիս ինձ այդ ոսկիները. իմ պարտքն է ձեր ավանդը ամբողջությամբ կա՛մ տեղ հասցնել, կա՛մ ձեզ վերադարձնել։ Եվ եթե ելուզակները չտարան, այդ ձեր բախտից էր։

Սրբինը իր կյանքում դժբախտություններ, աղքատություններ շատ էր կրել, բայց երբեք նրա մեծահոգությունը թուլացած չէր։ Վերջին անգամի դժբախտությունը ավելի ծանր եղավ։ Վարակիչ հիվանդությամբ նրա ջորիները համարյա բոլորը կոտորվեցան։ Նա մնաց առանց մի փարայի, և բացի դրանից մասնավոր պարտքեր ևս ուներ։ Բոլորը կատարելապես սնանկացած էին համարում նրան։ Շատ չանցավ, կարծես մի հրաշքով կրկին կազմակերպեց նա իր քարավանը և հարյուրից ավելի ջորիներով դղրդեցնում էր Արզրումի լեռները։ Այդ հաջողությունը նրա բոլոր ծանոթներին զարմացրեց. մտածում էին, թե նա ո՞րտեղից ձեռք բերեց այդքան փողեր։ Մարդկանց երևակայությունը զանազան կարծիքներ ստեղծեց նրա մասին. ոմանք ասում էին, թե նա մի մեծ գանձ է գտել, ոմանք ասում էին, թե նրա բարեկամ վաճառականները մի բավական նշանավոր գումար հավաքեցին և տվեցին նրան, որ կրկին կազմակերպե իր քարավանը, ոմանք ավելի հեռու էին գնում, ասելով, թե նա մի «անհայտ ձեռքից» փող է ստացել և այլն։ Թե այդ կարծիքներից ո՞րն էր ուղիղ, ո՞րն էր սխալ, այդ ավելորդ է քննել. այդքանը միայն ճշմարիտ էր, որ այժմ նրա ջորիներն ամենալավ ընտիրներն էին, և նա Արզրումի հայ ջորեպանների մեջ առաջինն էր համարվում։

Երեկոյան մութը դեռ բոլորովին չէր պատել, դեռ բավական լույս կար, երբ մեր քարավանը անցնում էր Արտամետի միջով։ Արտամետը առաջ մի փառավոր քաղաք էր, իսկ այժմ՝ մի փառավոր ավան։ Նա ուներ մոտ հինգ հարյուր տուն բնակիչ, որոնց կեսից ավելին մահմեդականներ էին։ Այդ ավանը Վանից երկու ու կես ժամ հեռավորություն ունի, գտնըվում է լայնանիստ, եռանկյունաձև բարձրության վրա, որը, հետզհետե խոնարհվելով, իջնում է մինչև ծովեզրը։

Գեղեցիկ է Արտամետը իր ընդարձակ այգիներով, գեղեցիկ է նա իր բարձր, սքանչելի, ծովահայաց դիրքով։ Տասնեութ դար առաջ այդ բարձրությունների վրա կանգնած էին Արտաշես Բ-ի հրաշալի ապարանքները, նրա ամրոցները՝ հզոր աշտարակներով ու պարիսպներով։ Իսկ այժմ նրանց տեղում կանգնած է թուրք բեյի անշուք տնակը։ Տասնեութ դար առաջ Արտամետի բուրաստաններում, իր նաժիշտների նազելի խմբով ճեմում էր Սաթենիկ տիկինը, ալանաց գեղեցկուհին, Արտաշեսի սիրելին։

Իսկ այժմ, ծառերի հովանիի ներքո Թրքուհի խաթունն է իր Թուլամորթ ամուսնին փայփայում։ Տասնևութ դար առաջ Աստղիկ հոյակապ տաճարն էր կանգնած բլուրի գագաթի վրա և իր մարմարյա սյունազարդ ճակատով նայում էր դեպի լայնածավալ, կապուտակ ծովը։ Հայոց դեռահաս աղջիկները ամեն առավոտ զարդարում էին սիրո դիցուհու տաճարը Թարմ ծաղիկներով և նրանից բախտ խնդրում։

Ասլանը մի քանի հետաքրքիր հնություններ ևս ցույց տվեց ինձ այստեղ։

Նա ցույց տվեց մի վիմափոր աղբյուր, որ գտնվում էր Հայոց Թաղի մոտ, ուղիղ ճանապարհի եզրի վրա, որը տանում է դեպի Ոստան, Բաղեշ, Մուշ և այլն։ Մարդու հասակի բարձրության չափով և բավական լայն փորված է ժայռը և ներս տարած։ Այդ վիմափոր խորությունից դուրս է հոսում մի ջրաղաց բանեցնելու չափ մաքուր և սառն ջուր։ Այդ հորդաբուխ աղբյուրը պահպանել էր մինչև այսօր մի ավանդություն, որ խիստ բնահայտիչ է Արտամետի հեգնասեր աղջիկներին, որոնք, սկըսյալ Աստղիկ օրերից, պահպանել են ուրախ, մշտածիծաղ բնավորություն և սիրող, մշտաբորբոք սիրտ։ Տասնևվեց դար առաջ այդ աղբյուրի մոտով անցնում էր Հակոբ Մծբնա հայրապետը, Գրիգոր Լուսավորչի հոր քեռորդին։ Նա վերադառնում էր Արարատից, ուր ջերմ փափագով գնացել էր Մասիսի գագաթը բարձրանալու և Նոյի տապանը տեսնելու։ Նա բարձրացավ մինչև կեսը. այնտեղ մի խորին քուն տիրեց նրան։ Աստծո հրեշտակը, խնայելով նրա ծերությանը, տվեց տապանի տախտակներից մեկը, ասելով, որ անհնարին կլինի նրան մինչև գագաթը բարձրանալ։ Տապանի այդ փոքրիկ մասը գոհացրեց հայրապետի բաղձանքը, և նա մեծ ուրախությամբ հեռացավ Արարատից, իր հետ բերելով Թանկագին ավանդը։ Անցնելով Արտամետից, նա մոտեցավ հիշյալ աղբյուրին իր ծարավը զովացնելու։ Արտամետի կատակասեր աղջիկները այդ միջոցին ջուր էին լցնում աղբյուրից։ Տեսնելով ծերունուն, սկսեցին ծաղրել նրան։ Հայրապետը անիծեց անպարկեշտներին, և բոլորի սև ծամերը սպիտակացան։ Այն օրից, իբրև նշան, Արտամետի աղջիկների մազերից մի փունջ, հենց ծնած օրից, մնում ճերմակ...

Երբ ես և Ասլանը մոտեցանք աղբյուրին, հայոց աղջիկները դարձյալ սափորներով ջուր էին տանում այնտեղից։ Ես մեծ հետաքրքրությամբ նայում էի նրանց ծամերին, որ երկայն, հաստ հյուսերով թափվել էին թիկունքի վրա, գլխներին դրած արախչիների տակից։ Բայց այժըմ այնքան մութն էր, որ ստուգել չկարողացա, արդյոք դեռևս կա՞յին նրանց սև գիսակների մեջ ճերմակ մազեր։ Արախչիների վրա այնքան

խիտ և միմյանց մոտ դրամներ էին կարած, որ արծաթյա թասի ձև էին ստացել։

Այնտեղ ցույց տվեց և Շամիրամա հռչակավոր գետը, որի ամբարտակույց և վիթխարի ամբարտակների մասին խոսում է Խորենացին։ Թե հին ժամանակներում ի՞նչպես էր կոչվում, ես չգիտեմ, իսկ այժմ Սարբուլախ (աղբյուրի ակն կամ գլուխ) կոչված մեծ լեռան ստորոտի ժայռերը մինչև տասն տեղ պատառելով, այնտեղից դուրս բերեց մեծագույն թագուհին լեռան սրտումը ամբարված ջուրը և, արհեստական առվակով, որի երկարությունը մինչև տասնհինգ մղոն տարածություն ունի։ Հայոց-Ձորի միջով բերեց գետը և հասցրեց մինչև Արտամետ։ Այստեղ ճյուղավորվում է նա և ոռոգում է Արտամետի լայնատարած այգիներն ու անդաստանները և, դարձյալ միանալով, ամրակուռ քարակերտ ամբարտակների վրայով, ահագին գոռում-գոչումով անցնում է և գնում է դեպի Վան քաղաքը՝ ոռոգելու Այգեստանի այգիները։

Արտաշես Բ-ից քանիներկու դար առաջ Արտամետը եղել է Շամիրամի զբոսավայրը։ Արայի հետ ունեցած սիրային անհաջող կռվից հետո հեշտասեր թագուհին, այստեղ, Արտամետի հովանոցներում ու բուրաստաններում, հայոց իշխանազուն երիտասարդների հետ էր լրացնում այն սերը, որ նա սպասում էր Արայից։ Նա հրապուրում էր երիտասարդներին այն հուլունքներով, որոնց շարքը, իբրև մանյակ, կրում էր պարանոցին, և որոնք ունեին կախարդական զորություն։ Հայոց ծերունի նահապետներից մեկը մտածեց ազատել թեթևամիտ երիտասարդներին թագուհու մոլորություններից և, միևնույն ժամանակ, թագուհուն զինաթափ անել երիտասարդներին դյութելու հնարքներից։ Մի անգամ թագուհին լողանում էր իր բուրաստանի մարմարոնյա ավազանում, և մարգարտացող ջուրը բարձր շատրվաններից ցողում էր նրա ախտաբորբոք մարմինը։ Նրա հագուստը, նրա զարդարանքները, որոնց թվում և կախարդական հուլունքները՝ դրած էին ավազանի մոտ, վարդենիների հովանու տակ, կանաչ խոտերի վրա։ Թագուհին, գիսակների երկար հյուսերը արձակած, սանրվում էր։ Այդ միջոցին գաղտագողի կերպով մոտեցավ ծերունի նահապետը և, իմանալով, որ թագուհու հրապուրանքների բոլոր զորությունը հուլունքների մեջն է, խլեց մանյակը, սկսեց փախչել դեպի ծովը։ Զայրացած թագուհին, այնպես հերարձակ, վազեց ծերունու ետևից։ Երբ չկարողացավ հասնել, իր անհնարին կատաղության մեջ, խլեց մի ահագին քարաժայռ և, գլխի երկար մազերին պարսատիկի ձև տալով, ժայռը դրեց նրա մեջ և նետեց ծերունու ետևից։ Ժայռը չդիպավ և, անցնելով ընդարձակ տարածություն, ընկավ Արտամետի մոտ, մի փոսի մեջ։ Իսկ ծերունին վազելով հասավ մինչև Դատվանի ծովեզերքը, ձգեց ծովի

մեջ կախարդական հուլունքները և երկիրը ազատեց հեշտասեր Թագուհու խարդավանանքից։ Արտամեդի երգիչները երգ հորինեցին և այն երգի խոսքերից իր գրքի մեջ մլատ Խորենացին հիշում է երեք բառ միայն. «Ուլունք Շամիրամա ի ծով»։

Սալանը, ցույց տալով ինձ հիշյալ քարաժայռը, ասաց.

— Դիմեցեք յուրաքանչյուր արտամեդցուն, նա այդ բոլորը կպատմի ձեզ։ Զվարճալի Արտամեդը ստեղծել է երգիչներ, բանաստեղծներ, ինչպես զվարճալի Գողթնիքը։ Բայց ո՞ւր են նրանց վաստակները։ Ժողովրդի բերանում մնացել է միայն հին ավանդությունը։ Ավելի քան չորս հազար տարվա ավանդությունը դեռ պահպանել է նա։ Մի այդպիսի ավանդապահ ժողովուրդ երբեք չի մեռնի, և ա՛յդ է, որ նրան պահպանել է ժամանակների ամենածանր հարվածներից։ Ով որ իր անցյալը չէ մոռանում, ներկայի մասին նա կարող է հոգալ։ Նայեցեք մեր շուրջը, ամեն մի ժայռ, ամեն մի ավերակ, ամեն մի բլուր, ամեն մի աղբյուր և առվակ ձեզ մի բան կպատմե ամենահին անցյալից։ Եվ այդ պատմությունների մեջ դուք կտեսնեք երկրի ու ժողովրդի անցյալ մեծությունը...

Հայրենի երկրի հիշատակները տեսնելիս, հայրենի երկրի ավանդությունների վրա խոսելիս, Սալանին տիրում էր մի առանձին ոգևորություն, և նրա զգայուն սիրտը լցվում էր անսահման հոգեզմայլությամբ։ Հնությունները և շրջակա տեսարանները նրան բոլորովին մոռանալ տվին, որ քարավանը անցել էր, և մենք բավական ետ էինք մնացել։ Երբ հիշեցրի այդ, նա պատասխանեց.

— Կգնանք, կհասնենք, բայց քեզ հարկավոր է այդ բոլորը իմանալ։

Հայոց եկեղեցիների, մատուռների և զանազան սրբավայրերի ավերակներով լի է Արտամեդը։ Նրանց խաչերով զարդարած քարերը, սրբապիղծ մահմեդականների տների շինվածքներին երկար տարիներ ծառայելուց հետո, տակավին մեծ մասը ախուր, սրատաշոր կույտերով, մնում են իրանց տեղում։ Բայց ինձ այնքան չէին գրավում այդ քրիստոնեական ժամանակների ավերակները. նրանցից շատ էի տեսած։ Ինձ գրավում էին այն վիմափոր սենյակները, մեծ-մեծ այրերը, որ գտնվում էին ժայռերի մեջ։ Նրանք իմ վրա մի անբացատրելի, խորհրդավոր ազդեցություն էին գործում։ Ինձ գրավում էին երկու ահագին ժայռեր, որոնց ճակատը պատած էր բևեռագիր արձանագրություններով։ Ո՛րքան դարեր էին սահել այդ հնությունների վրա, որքա՞ն ազգեր եկել, անհետացել էին, իսկ նրանք տակավին մնում էին։

Արտամեդում լինել և Արտամեդի հոտավետ, անուշահամ խնձորը չուտել, դա մի հանցանք է։ Երբ պատրաստվեցանք ճանապարհ ընկնելու,

նկատեցի, որ մի փոքրիկ աղջիկ, ճանապարհի եզրում նստած, իր առջև դրել էր մի մաղ լի խնձորներով։ Ես մոտեցա։

— Ծախո՞ւմ ես։

Նա զանգրահեր գլուխը շարժեց և, նստած տեղից չշարժվելով, նայեց իմ երեսին։ Նրա թշերը կարմրեցան, ինչպես իր առջև դրած խնձորները։

— Ո՞րքան արժե։

— Հինգ փարա։

— Մաղն էլ հե՞տը։

— Չէ՛, ես էլ հետը։

Արտամեդուհին ցույց տվեց իր սրախոսությունը։

Հինգ փարա, գիտե՞ք որքան է, երկու կոպեկ։ Մի ամբողջ մաղ լի խնձորներով՝ երկու կոպեկ։ Իմ թաշկինակը հազիվ կարողացավ վեր-առնել քառորդ մասը, մնացածը թողեցի։

— Տո՛ւր նրան մի բան ավելի,— ասաց Ասլանը,— երևում է, որ շատ աղքատ է այդ սիրուն աղջիկը։

Երբ ստացավ ինձանից մի արծաթյա հինգ ղուրուշանոց, մոտեցավ Ասլանին, խնդրում էր նրա ձեռքը համբուրել։

— Մեր կողմերում տղամարդիկ են համբուրում աղջկա ձեռքը,— ասաց Ասլանը և նրա ձեռքը սեղմեց իր շրթունքների վրա։

Աղջիկը ժպտաց և շնորհակալությամբ հեռացավ։ Նրա գեղեցիկ մարմինը երևում էր քրքրված ցնցոտիների ճեղքերից։

Ես նայեցի Ասլանի տխրամած երեսին, և այդ երկրորդ անգամն էր, որ տեսնում էի նրա աչքերում արտասուք։ Ես հավատացած էի, որ ամենագեղեցիկ իշխանուհիների ձեռքը չէր համբուրի նա, իսկ այդ աղքատ աղջիկը նրա սիրտը շարժեց։

Մենք նստեցինք մեր ձիաները և ճանապարհ ընկանք, խիստ տխուր հիշողություններ տանելով մեզ հետ Արտամեդից։

Արտամեդը համարյա մի դուռն է, որտեղից պետք է մտնել Հայոց-Ձորը՝ մեր Հայկ նահապետի սխրագործության վայրը։

Զով գիշերը նպաստել էր քարավանին բավական ճանապարհ կտրել։ Մեր ձիաների սրարշավ ընթացքով մենք հազիվ կարողացանք հասնել նրան այն ժամանակ, երբ նա արդեն հասել էր Անգղ գետի ափի մոտ և այնտեղ, կանաչազարդ մարգագաշտի վրա, պատրաստվում էր իջևանել։

Քարավանապետի ծառաները շտապով ցած էին բերում ջորիների կռնակից բեռները և կարգով դարսում էին միմյանց վրա։ Նրանց շարքերը բարձր ամբարտակների ձև էին ստանում։ Հետո, երբ բոլոր գրաստների բեռները ցած էին դրած, վեր առին նրանց համետները, քորգնե-

բով քորեցին, թիմարեցին, քրտինքը ցամաքեցրին և ապա, հրացաններով զինված, տարան ջորիները իջևանից հեռու մերձակա տեղերում արածացնելու։ Ճանապարհորդները, յուրաքանչյուրը իր ընկերի հետ, խումբ-խումբ տեղավորվեցան գետի ափերի մոտ, իրանց շուրջը հավաքելով իրանց իրեղենները։ Կապերտները և գորգերը տարածեցին փափուկ խոտերի վրա, անկողինները բաց արին, մութաքաները դրեցին և մի առանձին բավականությամբ նստեցին։ Ոմանք գետի ափի մոտ լվացման ծեսն էին կատարում, որ հետո նամազ անեն։ Ոմանք այդ ծեսը կատարել, վերջացրել էին և, բաց երկնքի ներքո, կանաչ խոտերի վրա չոքած, նամազ էին անում։ Ոմանք նամազը վերջացրել էին իրանց տեղերում նստած, «տերողորմյայի» հատիկները դարձնելով, նրանց թվի համեմատ, լռությամբ ավելորդ աղոթքներ էին կարդում, մինչև ծառաները ընթրիք կպատրաստեին։ Մահմեդականը ճիշտ է իր կրոնական պահանջների մեջ և ճանապարհորդության ժամանակ։ Այդ ի նկատի առնելով, քարավանի պետը, թեև քրիստոնյա էր, բայց ճանապարհորդության ընթացքը այնպես էր հարմարեցրել, որ նրանց միջոց տա իրանց պարտավորությունները իրանց ժամանակին կատարելու, և այդ շատ հաճոյական էր մահմեդականներին, որոնք միշտ քարավանի մեծամասնությունն էին կազմում։

Ծալովի երկար լապտերները, որ քարշ էին ընկած երկաթյա ցցերից, լուսավորում էին ճանապարհորդների ընթրիքի սեղանը և նրանց ուրախ դեմքերը, որոնց վրա հոգնություն ամենևին չէր նշմարվում։ Արդեն զանազան տեղերում խարույկներ էին վառվում, մեծ և փոքր կաթսաները եփ էին գալիս, և փլավի, յուղի, տապակած մսի հոտը բուրում էր օդի մեջ՝ ախորժակ բաց անող անուշահոտությամբ։

Ոմանք ընթրիքը վերջացրել էին և, թիկն տված բարձերին, թեք էին ընկած և խորին գոհունակությամբ ծխում էին նարգիլե։ Սևամորթ ստրուկը կրակի վրա պատրաստում էր փրփրացող ղահվեն։ Այդ բոլորը իմ վրա այն տպավորությունն էր գործում, կարծես թե այդ ամբողջ քարավանը ուխտավորների մի մեծ բանակ լիներ, որ խմբված է լինում մի վանքի շուրջը, և ամենքը վառված են լինում կրոնական ջերմեռանդությամբ, ամենքի սրտերը փափկանում են, և ամենքի մեջ զարթնում է ընդհանուր կարեկցական ոգին, մինը մյուսին օգնելու, մինը մյուսին բարիք գործելու։ Այստեղ ես ևս նկատում էի մի տեսակ միություն, մի տեսակ եղբայրություն, մի տեսակ հավասարություն բոլորի մեջ։ Ավելի ունևորները հրավիրում էին իրանց սեղանի մոտ աղքատ ուղևկիցներին։ Նրանք խղճի դեմ էին համարում միայնակ վայելել այն բարիքը, երբ մի

ուրիշը հեռվից կարոտությամբ նայում է։ Քարավանը միացրել էր բոլորին և տարբեր, այլասեռ տարրերից կազմել էր մի մեծ ընտանիք։

Քարավանի մեջ կազմվեցան և կանոններ։ Կանայք առանձին մի կողմն էին մեկուսացած և նրանց հասարակությունը բաժանված էր տղամարդերից։ Քարավանի պետը սկզբից այդ մասին հոգացել էր և կարգի էր գրել հարեմի բոլոր պարտ ու պատշաճ պահանջները։ Նա միմյանց վրա դարսած հակերից կազմել էր մի շրջապատ, որի մեջ զետեղված էին կանայք և ամենևին չէին երևում։ Հարուստները իրանց հետ վրաններ ունեին, որոնք այնպես էին պատրաստված, որ թե տղամարդերի համար և թե կանանց համար առանձին բաժիններ կային։

Քարավանի մեջ կային երգիչներ, մոլլաներ, դերվիշներ, մի աշուղ և ցիգաններ, որոնք գնում էին զանազան քաղաքներ։ Այստեղ, քարավանի սովորությամբ, նրանք, առանց որևիցե նյութական ակնկալության, զվարճացնում էին իրանց ուղեկիցներին։ Յուրաքանչյուրը գտել էր իր սիրող հասարակությունը։ Մի տեղ կրոնասեր, ծանրաբարո էֆենդին լսում էր մոլլայի զրույցները նախկին խալիֆաների և իմամների հրաշքների ու գործերի մասին։ Մի տեղ դերվիշը, արևելքի փիլիսոփան, նստած իրանից անբաժան ընձու մորթիի վրա, զբաղեցնում էր իր ունկնդիրներին զանազան իմաստասիրական հարցերով։ Մի տեղ աշուղը դեռ նոր էր սկսել մի վեպ, ոգևորված պատմում էր և պիտի շարունակեր պատմել ամեն իջևաններում, մինչև կվերջացներ։ Ավելի երիտասարդները, քարավանի բանակից դուրս առանձնացած, լսում էին ցիգանների երգը ու նրանց նվագածությունները։ Իսկ հեռու, ամենից հեռու, լսելի էր լինում արածացող ջորիների զանգակների հնչյունը և նրանց վրա հսկող ծառաների երգը։ Բայց մոտից, շատ մոտից, երգում էր Անդղ գետը իր մեղմ, քաղցրաձայն խոխոջմունքով։ Գիշերային լռության մեջ այդ բոլորը, միախառնվելով, կազմում էին խիստ սիրուն, սրտաշարժ ներդաշնակություն։

Ինքը, Արթինը, ոտքի վրա, անդադար պտտվում էր քարավանի մեջ, յուրաքանչյուրի առողջությունը հարցնում էր, յուրաքանչյուրի դրության մասին տեղեկացնում էր, արդյոք նրան պետք չէ՞ր մի որևիցե բան և, յուրաքանչյուրին մի հաճոյական խոսք ասելով, հեռանում էր։ Ամեն կողմից նրան հրավիրում էին, բայց նա շնորհակալությամբ հրաժարվում էր, ասելով, որ կատարելու դեռ շատ գործեր ունի։

Ես և Ասլանը, գետի ափի մոտ նստած, հեռվից լսում և դիտում էինք՝ ինչ որ կատարվում էր։ Այդ միջոցին մոտեցավ մեզ Արթինը և իր սովորական զվարճախոսությամբ ասաց.

— Պարոն բժշկապետ, եթե չեք կամենում քաղցած մնալ, շնորհ

բերեք իմ վրանը, ինչպես երևում է, դուք ուտելու ոչինչ չեք վերառել ձեզ հետ։

Եվ իրավ, մենք այդ մասին ամենևին չէինք մտածել, կարծելով, թե քարավանը բնակությունների մեջ կիջևանե և այնտեղ ամեն ինչ կարելի կլինի գտնել. Թեև այդ կողմերի գյուղերում, բացի գարիի ալյուրից պատրաստած հացից և ձվաներից, ուտելու ուրիշ ոչինչ բան չէ կարելի գտնել։

Ասլանը կարծես Արթինի հրավերքին էր սպասում, շնորհակալություն հայտնելով, հետևեց նրան։

Ջորեպանի սպիտակ վրանը այնքան ընդարձակ էր, որ նրա մեջ կարող էին տեղավորվել մի քանի բնտանիքներ։ Նա զուրկ չէր և շքեղությունից։ Երևում էր, որ այդ «անապատի մարդը», ինչպես ինքն իրան կոչելու սովորություն ուներ Արթինը, սիրում էր փոքրիկ վայելչություններ։ Երբ կատակի համար այդ մասին նկատեցի, նա պատասխանեց.

— Օրհնած, երեսուն տարի է, որ տան ծածկի տակ չեմ մտել, իմ անասունների հետ միշտ ձորերում, լեռներում, անապատների մեջ եմ կյանք վարել և իմ մխիթարությունը միայն այդ վրանի մեջ եմ գտել։

Արթինը դժբախտ էր և որպես ամուսին. կնոջը անհավատարմության համար արձակեց, իսկ նրանից մնած միակ որդին մեռավ ծաղիկ հիվանդությունից։ Այնուհետև նա վճռեց չամուսնանալ, միշտ ասելով կանանց, թե «նրանք մի դառն պատիժ են տղամարդի համար», և իր բոլոր սերը դարձրեց իր ջորիների վրա։

— Բայց պետք է գիտենաք,— ասաց նա, շարունակելով իր առաջին խոսակցությունը,— որ այդ վրանը ոչ այնքան ինձ համար է, որքան իմ ուղևորների համար։ Տոթի և անձրևի ժամանակ շատերը այստեղ պատսպարան են գտնում։

— Ինչպես մենք,— ընդմիջեցի ես։— Եվ դուք ամենին կերակրո՞ւմ եք։

— Պատահում է, երբ աղքատ են լինում և ուտելու ոչինչ չեն ունենում։ Շատ անգամ ես հիվանդներ եմ ունենում, նրանց խնամք է հարկավոր, հանգստություն է հարկավոր, մինչև տեղ հասցնեմ, այսպիսիների համար իմ վրանը միշտ պատրաստ է։

Ընթրիքից հետո Ասլանը հարցրեց.

— Ի՞նչպես են ճանապարհները։

— Ճանապարհները միշտ վատ են,— ասաց նա,— ե՞րբ է եղել մի ժամանակ, որ ճանապարհները լավ լինեին։ Ահա հենց այստեղ, ինչպես տեսնում եք, բնակություններից շատ հեռու չենք։ Անզգ գյուղը կես ժամի ճանապարհով միայն հեռու է մեզանից, բայց դարձյալ ամենավտանգավոր տեղերից մեկն է։ Եթե դուրս գաք, կտեսնեք, որ ամեն մի

ժայռի ետևում, ամեն մի փոսի մեջ, ամեն մի թուփի տակ մի-մի ավազակ է թաքնված։ Մի քանի րոպե առաջ բռնեցին մեկին, և ի՞նչ եք կարծում, կին էր, քրդի կին։

— Դա շատ հետաքրքիր է։

— Այդ անիրավները ավելի վտանգավոր են, քան թե իրանց ամուսինները. մութի մեջ, գետնի վրայից սողալով, մոտենում են քարավանին, ինչպես աղվեսը մոտենում է հավաբունին, հետո սատանայի նման կուչ են գալիս մի հակի տակ, սուր դանակով կտրում են հակը և միջի եղածը տանում են։ Անկարելի է տեսնել նրանց։

— Իսկ դուք ի՞նչ արեցիք ձեր բռնած գողին,— հարցրի ես։

— Ի՞նչ պետք է անեի, մազերից փոքր-ինչ ձիգ տվի, հետո բաց թողեցի։

— Իսկ եթե տղամա՞րդ լինեի։

— Ուրիշ կերպ կվարվեի։

— Չե՞ք վախենում։

— Ինչի՞ց պետք է վախենամ. նրանց մարմինը խո երկաթից չէ՞, իմը՝ մսից. նրանք էլ ինձ նման մարդիկ են։

— Բայց գազան մարդիկ են։

— Վախլուկ գազաններ, հավատացեք, շատ վախլուկ։ Բոլորովին սխալ է, որ ասում են, թե քուրդը քաջություն ունի։ Նա քաջ է, երբ անզեն, անպաշտպան մարդկանց վրա է հարձակվում։ Իսկ երբ փոքր-ինչ ընդդիմադրություն է տեսնում, իսկույն երեսը դարձնում է ու փախչում։ Բոլոր վայրենիները այդպես են. ես տեսել եմ նրանց, շատերի հետ գործ եմ ունեցել։ Ի՞նչ քաջություն կարող է լինել բարբարոսի մեջ, որ առաջնորդվում է միայն հափշտակասիրության գաղափարով։

— Բոլորովին ճիշտ է,— ընդմիջեց Ասլանը, որ լուռ լսում էր։— Բարձր քաջությունը անձնազոհություն է պահանջում, իսկ անձնազոհությունը առանց բարձր իդեալների չէ կարող լինել։

Նա դարձյալ լռեց և կարծես այլևս չէր լսում մեզ։ Ես հարցրի.

— Ուրեմն ձեզնից վախենո՞ւմ են։

— Ասած է՝ «Թուրքին ծեծիր, հետը բարեկամացի՛ր»,— պատասխանեց Արթինը։— Ափսոս այդ առածը խո այսօր չէ կազմվել. դա հարյուրավոր, գուցե հազարավոր տարիների փորձերի վերջին խոսքն է։ Եվ ես ինքս փորձել եմ այդ։ Այդ պառավ խորովածը, որ հիմա կերանք, գիտե՞ք ով էր ուղարկել, մի քուրդ ավազակապետ, որի ոչխարները արածում են մեզանից փոքր-ինչ հեռու ձորի մեջ։ Իմանալով, որ իմ քարավանը իջևանել է իր չադրաների մերձակայքում, իր որդու ձեռքով ուղարկել էր երկու գառ և պատվիրել էր հարցնել իմ առողջությունը։

— Իսկ դուք դասերի փոխարեն ի՞նչ ուղարկեցիք նրան։

— Իմ ողջույնը և մի թուխ Շամի ալաջա նրա կանանց հագուստի համար։

— Երևի այդ քուրդը մի ժամանակ գործ է ունեցել ձեզ հետ։

— Այո՛, մի անգամ սաստիկ ջարդվեցավ, և այնուհետև բարեկամացանք։— Ինձ ներեցեք,— ասաց նա վեր կենալով,— ես երկար նստեցի և շատ խոսեցի։ Ես պետք է տեսնեմ, թե ի՞նչ են շինում տղերքը, իսկ դուք կարող եք այստեղ հանգստանալ։ Ձեզ համար ամեն ինչ պատրաստել են։

— Առավոտյան հարկավոր են երկու լավ ձիավորներ,— ասաց Ասլանը։— Ես պետք է քարավանից առաջ ընկնեմ, մի քանի տեղեր տեսնելու համար։

— Ես կտամ քեզ իմ մարդիկներից երկու այնպիսի ձիավորներ, որոնց մեկը հարյուրի պատասխան կտա,— խոստացավ նա և, բարի գիշեր ասելով, հեռացավ։

Ասլանը այս գիշեր սովորականից վաղ քնեց. Վանի մեջ կատարած ծանր աշխատություններից հետո այդ առաջին գիշերն էր, որ նա հանգստանում էր։ Տեր աստված, ի՞նչ էր նրա դրությունը, մի տենդային դրություն, մի սաստիկ լարված մեքենայի դրություն, որ հանգիստ և դադարում չունի։

Ես դեռ պառկած էի իմ անկողնի մեջ, քունս չէր տանում. իմ աչքերի առջև դեռ նկարված էր Թոխմախ-Արթինի թավամազ դեմքը իր մռայլ կերպարանքով և սև, վառվռուն աչքերով։ Այդ մարդը պարծենկոտ չէր. ինչ որ խոսում էր նա, ինչ որ պատմում էր, բոլորը ճշմարիտ էր։ Նա, իրավ, քաջ մարդ էր։ Ես հետո առիթ ունեցա շատ բաներ լսել նրա մասին, որոնց բոլորի մեջ փայլում էր նրա անհամեմատ արիությունը։ Քարավանի պետը չէ կարող երկչոտ լինել, երբ միշտ վտանգների հետ կռիվ ունի։ Բայց նա ավելի քան արիասիրտ էր։ Նա ընդունակ էր մի ամբողջ զորագունդ կառավարելու։ Նա զուրկ չէր և մարդասիրական զգացմունքներից. ամեն դեպքում ես նկատում էի նրա ունեցած մեծ հակումը դեպի բարին և դեպի լավը։ Այդ պարապմունքի մեջ, որպիսին նա ուներ, պահպանել այնպիսի մաքուր բնավորություն, դա ինձ զարմացնում էր։ Բեռնակիր ձիապանները, ջորեպանները, անդադար գործ ունենալով անասունների հետ, այնքան կոպտանում են, որ մի աստիճան միայն բարձր են լինում անասուններից։ Բայց նա ջորեպանությունից համարյա մի արհեստ էր շինել և այնքան կատարելագործել էր, որ ես մեծ զարմանքով էի տեսնում այն կարգը, այն կանոնները, որ տիրում էին նրա քարավանի մեջ։

Լապտերները հետզհետե մարում էին, ուղևորների շարժողությունը դադարում էր, և քարավանի մեջ տիրում էր խորին լռություն։ Միայն գետի մելամաղձոտ ձայնն էր լսվում և այն ձայնի մեջ կարծես ես կարդում էի քառասունհինգ դար առաջ այստեղ կատարված անցքերի պատմությունը...

ԻԱ.

ՀԱՅԿԱ ԲԵՐԴԸ

Դեռ արեգակը չէր ծագել, դեռ նոր զարթած թռչունները սկսել էին իրանց առավոտյան ճվվոցը, երբ ես աչքերս բաց արի, տեսա՝ վրանի մուտքի առջև սպասում էին մեր թամքած ձիանները։ Ասլանը ինձանից վաղ էր վեր կացել, պատրաստվել էր, ինձ ևս ասաց, որ շուտով հագնըվիմ։ Արթինը վրանում չէր։ Ջորիները վաղուց արդեն բերել էին արոտից, համետում էին, զարդ էին տալիս, որ, դեռ լույսը չծագած, ճանապարհ ընկնենք։

Քարավանը այդ րոպեում ներկայացնում էր մի վանք, որ կանխում էր հանդիպել ավնչյան լուսավորին։ Ամեն կողմից լսելի էին լինում աղոթքի և հոգևոր երգերի ձայն։ Ես միշտ ախորժանոք էի լսում, երբ մահմեդականը Ղորանից այաթներ էր կարդում. նրա ընթերցանության մրմունջը ինձ հիշեցնում էր ջերմ, հրաբորբոք Արաբիայի անապատները և այդ անապատների կրակի միջից հայտնված կրակոտ մարգարեին։ Ո՜րքան մեծ զորություն ունի գիրքը։ Մի գիրք, մի լավ երգված գիրք, իր բարձր բանաստեղծությամբ, իր հրաշալի լեզվով, կարողացել էր երկրագնդի մի նշանավոր մասը կապել մի կրոնի հետ։ Ես նախանձով էի նայում այդ մահմեդականների վրա։ Քարավանի մեջ կային և հայեր, բայց նրանք չէին աղոթում։ Հայը աղոթում է միայն այն ժամանակ, երբ տերտերը նույնպես աղոթում է։ Եկեղեցու պատերից դուրս՝ նա աստծուն չէ մտաբերում։

Շտապելուց ես մոռացա մինչև անգամ կոճակներս կցել։ Ասլանը խոստացել էր այն օրը ցույց տալ ինձ մեր Հայկ Նահապետի բերդը։ Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերությունից, թե երբ պետք է տեսնեի Հայաստանի առաջին ամրոցը, որ մնացել էր այն օրից, երբ հայության սկիզբը դրվեցավ։

Երբ ձի նստեցինք, ճանապարհ ընկանք, Արթինի խոստացած երկու ձիավորները, բոլորովին զինված, մեր առջևով գնում էին, թե որպես առաջնորդ և թե որպես զինակից։ Նրանք սկզբից մեզ զգուշացրին, թե

վտանգավոր տեղերից պետք է անցնենք։ Ես կատարյալ զինավառության մեջ էի, Ասլանը նույնպես ուներ իր հետ մի զույգ ատրճանակ։ Չգիտեմ ինչո՞ւ սաստիկ փափագում էի ես, որ ավազակների հանդիպեինք։ Այնքան խոսվել էր դրանց մասին, այնքան բաներ էի լսել, բայց երբեք ավազակ չէի տեսել։

Գիշերով եկած լինելով, ես դեռ բոլորովին չէի զննել Հայոց-Ձորը։ Երբ լույսը ծագեց, երբ արևի առաջին ճառագայթները սկսեցին ոսկեզօծել լեռների մառախլապատ կատարները, այդ ժամանակ միայն հանդիպեցավ իմ առջև գեղեցիկ հովիտը իր շքեղ տեսարաններով։ Ես հիացած էի, և իմ հիացմունքը մեծանում էր այն չափով, որքան բնության գեղեցկությունները միախառնվում էին անցյալի, ամենահին անցյալի հիշատակների հետ։ Ի՞նչեր չէր տեսել այդ հովիտը, ի՞նչ սխրագործությունների վկա չէր եղել նա։ Այստեղ մեր Հայկ Նահապետը պատերազմեց Բելի բռնակալության դեմ[35] և խորտակեց ամբարտավան հսկայի զորությունը։ Այստեղ, Հազկերտի կրոնական հալածանքների ժամանակ, հայ կինը մահակը ձեռին, հայ շինականը զինված իր մանգաղով, առաջին բողոքը բարձրացրին խղճի բռնաբարության դեմ և, հարձակվելով պարսից մոգերի վրա, ջարդեցին նրանց, և կրակ տալով նոր հիմնված բոլոր ատրուշաններին և մոխիրը ածելով ծովի մեջ, մաքրեցին իրանց հայրենիքը այդ պղծությունից։ Ասլանը ինձ ցույց տվեց հին Մոխրաբերդը ծովի մոտ, որ այժմ մի գյուղ էր. այստեղից ածեցին ծովի ալիքների մեջ հրդեհված ատրուշանների և որմզդական մշտավառ կրակի մոխիրը, և այդ պատճառով կոչվեցավ Մոխրաբերդ։

Հայոց-Ձորում դրվեցավ քրիստոնեության սկիզբը՝ մեր Աբգար Թագավորի օրով։ Ասլանը այդ մասին շատ բաներ էր պատմել ինձ, ինչ որ գրված էր գրքերի մեջ։ Բայց ես սիրում էի ժողովրդի պատմածը, կենդանի ժողովրդի պատմածը, որ նա ավանդաբար լսել էր իր նախորդներից։ Ես կդնեմ այստեղ այդ ավանդությունը, ավելի այն պատճառով, որ նրանով բացատրվում է Անգղ գետի անվան ծագումը։ Այսպես է պատմում ժողովուրդը։

Այն խոստման համեմատ, որ փրկիչը արել էր մեր Աբգար Թագավորին, նրա համբառնալուց հետո, Բարդուղիմեոս և Թադեոս առաքյալներին վիճակվեցավ գալ Հայաստանը լուսավորելու[36]։ Բարդուղիմեոս առաքյալը եկավ Աղբակա կողմերը, իսկ Թադեոս առաքյալը՝ Հայոց-Ձորը, բերելով իր հետ աստվածամուխ գեղարդը, Ս. Աստվածածնի քողը և անուշահոտ յուղի շիշը, որով փրկչի գլուխը օծեցին։ Նա սկսեց քարոզել և իր բերած սրբություններով հրաշքներ գործել։ Անգղ գետի ափի մոտ, ճիշտ այնտեղում, ուր այժմ Սուրբ Աստվածածնի վանքն է կանգնած,

կար մի մեհյան։ (Այստեղից փոքր-ինչ հեռու իջևանել էր մեր քարավանը։) Աստվածամայրը երազում երևում է փրկչի առաքյալին և ասում է, որ այդ մեհյանի տեղում իր համար մի տաճար կանգնեցնի։ Առաքյալը մի հրաշքով կործանում է մեհյանն ու կուռքերը և սկսում է տաճարը կառուցանել։ Այդ ժամանակ սկսվում է մի խուլ, աներևույթ կռիվ առաքյալի և կուռքերի մեջ։ Ինչ որ առաքյալը ցերեկով շինել էր տալիս, դևերը գիշերով քանդում էին և քարերը ձգում էին Անգղ գետի մեջ։ Այդ քարերի կուտակությունից կազմվեցավ այս բարձրությունը, որի վրայից գետը ջրվեժի նման ցած է թափվում և կոչվում է Սաչան։ Հետո առաքյալը, Աստվածամոր խորհրդով, իր հետ բերած հրաշագործ յուղով օծում է մի խաչքար և կանգնեցնում է շինվելիք տաճարի տեղում։ Այնուհետև դևերը այլևս չէին համարձակվում մոտենալ շինվածքին, բացի դրանից, նրանք սև ագռավների կերպարանք էին ստանում և աչքի էին երևում։ Բայց որովհետև նրանք օդի մեջ աղմուկ էին բարձրացնում և վերևից անհանգստացնում էին բանվորներին, այդ պատճառով անգղների կերպարանքով հայտնվում են աստծո հրեշտակները և սկսում են պատերազմել ագռավների հետ։ Անգղները հաղթում են, բոլոր ագռավներին կոտորում են և նրանց դիակները նետում են գետի մեջ, միևնույն տեղում, ուր նրանք ձգել էին տաճարի քարերը։ Ի հիշատակ այդ հաղթության, գետը կոչվեցավ Անգղա գետ, իսկ գյուղը, որտեղ կառուցվեցավ Ս. Աստվածամոր տաճարը, կոչվեցավ Անգղ գյուղ։ Առաքյալի հրաշագործ յուղով օծած խաչքարը մինչև այսօր էլ մնում է տաճարի մեջ, և նույն քարից անընդհատ կերպով ծորում է հրաշագործ ձեթ, որը ուխտավորները ստանում են իրանց հետ և գործ են դնում զանազան ախտերի բժշկության համար։ Պատմում էին, թե առաջ այդ ձեթը այնքան շատ և առատությամբ էր բխում, որ բավականացնում էր վանքի բոլոր կանթեղների լուսավորությունը։ Բայց մի վարդապետի ագահության պատճառով ձեթը նվազեցավ, երբ նա սկսեց վաճառել։

Մենք երկար չէինք բաժանվում Անգղ գետից, գնում էինք նրա հակառակ ուղղությամբ։ Ձկնորսները, նրա ընթացքի ուղղությամբ, շտապում էին դեպի այն տեղը, ուր գետը թափվում է ծովը։ Այստեղ սարքել էին նրանք իրանց ձկնորսության սապաթները, որ ամեն առավոտ դուրս էին բերում լի անուշահամ տառեխներով։

Անգղ գետի վերին մասը կոչվում է Խոշ-աբ՝ քանի որ Խոշաբ կամ Անձևացյաց կոչված գավառի միջովն է հոսում։ Իսկ երբ մտնում է Հայոց-Ձորը, նա իր ամբողջ երկարությամբ բաժանում է այդ հովիտը երկու մասերի՝ հյուսիսային և հարավային։ Իսկ Շամիրամի առուն, հյուսիսից գալով, կտրում է Անգղին և, արհեստական կամուրջի վրայից անց-

նելով, գնում է դեպի Արտամետ, իսկ այնտեղից՝ Վան։ Այդ վերջինը ավելի օգուտ է տալիս Հայոց-Ձորին, քան թե առատաջուր Անգղը։ Իր հոսման ընթացքում Շամիրամի առուն ոռոգում է շատ գյուղերի անդաստանները, արտորայքը։ Երբեմն ագուգայների ու խողովակների միջով, երբեմն բաց առվակով հոսում է նա, իսկ երբ խրամատների, փոսերի վրայով պետք է անցնի, այսպիսի տեղերում նրա համար բարձր ամբարտակներ են կառուցված, որոնց վրայով, կարծես օդի միջից, թռչում է ջուրը, առանց նեղություն կրելու, առանց շեղվելու իր ճանապարհից։ Այդ բոլորը այնքան ճարտար կերպով է կառուցված, այնքան մեծագործ է, որ եթե հռչակավոր նինվեացի թագուհու գործը չհամարենք, անշուշտ մեր Արտաշես Երկրորդի գործը համարելու է, որ արհեստական ջրանցքով այդ գետը տարավ Արտամետի բուրաստանները զարդարելու և կոչեց այն ավանը Զարդ։ Եվ իրավ, նա մի ժամանակ Վասպուրականի զարդն էր։

Արևը բարձրացավ։ Այժմ շրջակայքը ավելի պայծառությամբ էին երևում։ Ասլանը խորասուզված էր, ո՛վ գիտե, ինչ մտածությունների մեջ, և ամենևին չէր խոսում։ Ես հիացած էի շրջակա տեսարաններով, որոնք և՛ ուրախություն էին ազդում ինձ, և՛ տրտմություն։ Ո՜րքան խիտ ազգաբնակություն է եղել այստեղ, ո՜րքան երջանիկ ապրելիս են եղել այստեղ մարդիկ։ Իսկ ա՞յժմ։ Այժմ ավերակ, բոլորովին անմարդաբնակ գյուղերի թիվը ավելի շատ էր, քան թե շեն գյուղերը։ Ամենուրեք հանդիպում էինք կիսակործան եկեղեցիների, ամայի վանքերի և լայնատարած գերեզմանատների, որոնց շուրջը մի ժամանակ մարդիկ են բնակվել։ Իսկ այժմ այդ նվիրական վայրերը ծառայում էին որպես որջ վայրենի գազանների, կամ նրանցից չտարբերվող քուրդ ավազակների։ Կարծես մի կործանիչ ձեռք անցել էր այդ հովտով և բոլորը՝ ինչ որ լավ էր, ինչ որ բարի էր՝ ոչնչացրել էր։

— Մեր նախնիքը ծույլ մարդիկ չեն եղել,— ասաց Ասլանը,— նրանք հոգ են տարել երկրի շինության համար, և դրա ապացույցը կարող է լինել այդ հսկայական ջրանցքը, որ անց են կացրել այդ հովտի միջով։ Բայց այն օրից, որ տիրեց թուրքը, ամեն աշխատություն, ամեն կենդանություն մեռավ։

— Իսկ այդ շեն գյուղորայքը հայաբնա՞կ են։

— Հայաբնակ են, բայց յուրաքանչյուրի մեջ կգտնեք մի քանի տուն քուրդ բնակիչներ։ Այդ մի քանի տունը ամբողջ գյուղի ցեցը պետք է համարել։

Նա դարձյալ լռեց։

Ճանապարհը հարթ էր․ բնությունը և մարդու ոտն էր հարթել։ Անդղ

դեպի հորդությունից տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ, որոնց միջից դեղին, փայլուն ջրածաղիկը լավիկի նման փողփողում էր արևի ճառագայթներից։ Տեղ-տեղ գոյացել էին շամբուտներ։ Կրիաները, որ դուրս էին եկել ցամաքը՝ արևի տաքությունը վայելելու, մեր ձիաների ոտնաձայնը լսելով, խմբովին ներս էին սահում և թաքչում էին եղեգների մեջ։ Ձյունի նման սպիտակ արագիլը իր երկար, կարմիր կտցով և նույնպես երկար, կարմիր ոտներով հանդարտ շրջում էր ճահճի մեջ և իր սիրած որսն էր որոնում։ Մենք համարյա թե նրա մոտովն անցանք։ Ծանրաբարո թռչունը ամենևին չվրդովվեցավ, ուշիմ կերպով նայեց մեզ վրա և կրկին շարունակեց իր որսորդությունը։ Ուրուրը վերևում շրջաններ էր գործում օդի մեջ լայն թևերը բաց արած, որոնց երբեմն թեթև կերպով շարժում էր, կարծես թիավարելիս լիներ օդը։ Ահա նա նետի նման սլացավ դեպի ցած, մի քանի վայրկյան անհետացավ եղեգների մեջ և կրկին վեր բարձրացավ, մագիլների մեջ բռնած ունենալով մի ինչ-որ բան։ Նա տարավ իր ավարը։ Արեգակը ավելի և ավելի այրում էր։ Եթե ծովի կողմից փչող մեղմ քամին չլիներ, տոթը կարող էր խեղդել։ Ամեն ինչ անշարժ էր, ամեն ինչ լուռ էր։ Միայն լսելի էր լինում անհանգիստ արտույտի ճռնչող երգը։ Միջօրեի տապի ժամանակ, երբ բոլոր թռչունները թուլացած, շնչասպառ, մի լավ տեղ են որոնում հանգստանալու, նա այդ պահուն ավելի ոգևորվում է, տաքանում է, սկսում է երգել։ Բայց ո՞րտեղ էր թաքնված այդ հողագույն թռչունը։ Որտեղ էլ որ լիներ, մենք նրան չէինք կարող նշմարել։ Հնձած արտերի մոխրագույն ծղոտները, տոթի ազդեցությունից ցամաքած և դալկացած մացառների տերևները՝ ամենևին չեն որոշվում նրա փետուրների գույնից։ Խելացի թռչունը ընտրում է այսպիսի տեղեր։ Նրա գույնը միախառնվում է իր թաքստի տեղի գունավորության հետ, և նա անտեսանելի է դառնում թշնամու աչքից։ Գոնե դրա խելքն ունենային այստեղի հայերը...

Մենք անցանք մարգագաշտերից, անցանք ճահիճներից, անցանք հնձած արտորայքից։ Այժմ մեր ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում բարձրանում էին ժայռոտ բլուրներ։ Կանաչ բուսականության մի նշույլ անգամ չէր մնացել նրանց վրա. ամեն ինչ այրել էր տոթը։ Միայն օշինդրը բուրում էր իր սուր, կծու հոտով։

Ահա, ճանապարհը խաչաձև կտրելով, անցավ չարագուշակ նապաստակը։ Նա կպչեց մի քարի վրա և, ականջները ցցած, հեռվից նայում էր մեզ վրա։ Երբ մոտեցանք, անհայտացավ մացառների մեջ։ Գոնե մի աղվես անցներ, դա կուրախացներ ինձ, դա արդեն նշան կլիներ, որ մեր ճանապարհորդությունը, ինչ նպատակով էլ և լիներ, բարեհաջող

վախճան կունենար։ Բայց նապաստակը չար է գուշակում։ Այդ նախապաշարմունքը, սկսյալ մանկությունից, իմ մեջ այն աստիճան արմատացած էր, որ ես սկսեցի կասկածել, որ անպատճառ մի որևիցե անհաջողության կհանդիպենք։ Այդ մասին, իհարկե, ամաչեցի Ասլանին մի բան ասել, վախենալով նրա հանդիմանությունից։

Մենք անցանք մի հայոց գյուղի մոտով։ Գետնափոր խրճիթները հազիվ բարձրանում էին գետնի մակերևույթից։ Տափակ կտուրների վրա կալ էին կալսում։ Որպես ծանրություն, երեխաներին խմբով ածել էին կամնասայլի վրա, մի զույգ եզներ քաշում էին և պտտեցնում էին դեռ չմանրացած հարդի վրա։ Մայրը, հեծանոցը ձեռին, խառնում էր հարդը։ Ջառջառի սուր ատամները, որ կազմված էին կայծքարի կտորներից, կտրատում էին հարդի խոշոր մասերը։ Տղամարդիկ չէին երևում։ Նրանց մի մասը դաշտերում ուրիշ աշխատանքով էին զբաղված, իսկ շատերը գնացել էին օտար երկրներ, պանդխտության մեջ էին ապրում։ Մի քանի ծերունիներ նստած էին կալի մոտ, դիզած խուրձերի հովանիի ներքո, ծխում էին։ Մեզ տեսնելով, ամենքը կանգնեցին և խորին կերպով գլուխ տվին։ Մեր առաջնորդներից մեկը մոտեցավ նրանց և կրակ խնդրեց, որ իր չիբուխը վառե։ Մենք անցանք։ Երբ նա կրկին եկավ և հասավ մեզ, ես հարցրի.

— Ի՞նչ էին խոսում այդ ծերունիները։

— Հարցնում էին, թե ո՞վ է այդ մարդը։

— Դուք ի՞նչ ասացիք։

— Ասացի՝ եվրոպացի ճանապարհորդ է։

— Նրանք ի՞նչ ասացին։

— Հարցնում էին, թե ինչ նպատակով է ճանապարհորդում։

— Էլ ուրիշ ոչինչ չհարցրի՞ն։

— Հարցրին, թե ո՞ւր է գնում։ Ես ասացի՝ գնում է Հայկա բերդը տեսնելու։ Նրանք երանի տվեցին եվրոպացու աչքերին, որ կտեսնեն Հայկա բերդը։

— Մի՞թե նրանք չեն տեսել։

— Չեն տեսել. այդքան մոտիկ են ապրում և չեն տեսել։

— Դա շատ զարմանալի է։

— Զարմանալու ոչինչ չկա. ես ավելի զարմանալին կասեմ ձեզ. ինձ պատահել է տեսնել գյուղացիներ, որոնք մի քանի մղոնով միայն հեռու են ապրում մի վանքից, երբ օտար երկրներից եկած ուխտավորների քարավանը նրանց գյուղի մոտով անցնում է, նրանք խորին բաղձանքով ասում են ուխտավորներին. «Երանի՜ ձեր աչքերին, որ կգնաք, կտեսնեք մեր վանքը»։..

Այդ խոսակցության միջոցին մեր առաջնորդի մյուս ընկերն էլ մոտեցավ մեզ։ Ես այժմ միայն սկսեցի ուշադրությամբ քննել նրանց դեմքերը։ Այդ դեմքերը ինձ շատ ծանոթ էին երևում։ Ինձ թվում էր, թե մի տեղում պետք է տեսած լինեի նրանց։ Բայց ե՞րբ և ի՞նչ տեղում, մտաբերել չէի կարողանում։ Այդ տարակուսանքը երկար տանջում էր ինձ։ Մի՞թե կարելի էր մոռանալ այդ տեսակ մարդկանց։ Երկուսն էլ բարեկազմ երիտասարդներ էին, կարծես մի զույգ Այաքսներ լինեին[37]։ Ես անիծում էի իմ բթամտությունը։ Եթե տեսել էի, անպատճառ պետք է ուրիշ հագուստով, ուրիշ կերպարանքով տեսած լինեի, և ոչ որպես այժմ, լազի հագուստով, ինչպես հագնված էին Արթինի բոլոր ծառաները։

Ես տատանվում էի անստուգության մեջ։ Մտածում էի հարցնել։ Մի՞թե նրանք կասեին, թե ովքեր են, կամ մենք մի ժամանակ տեսնըվել ենք։ Եթե ասելու լինեին, հենց առաջին անգամից կասեին։ Բայց նրանք ոչինչ կերպով չէին ցույց տալիս, որ ինձ ճանաչում են, կամ որեվիցե ժամանակ հանդիպել ենք միմյանց։ Իմ հիշողության մեջ այդքանը միայն պարզ էր, որ այդ երկուսին միասին, միաժամանակ մի տեղում էի տեսել։ Եվ այդ շատ զարմացնում էր ինձ։ Ես թողեցի, որ հանգամանքները պարզեն այդ մթությունը, այժմ դարձա դեպի մյուս ընկերը, հարցնելով.

— Դեռ երկա՞ր ճանապարհ է մնում մինչև Հայկա բերդը։

— Եթե այսպես արագ գնալու լինենք, կեսօրից փոքր-ինչ անցած կհասնենք,— պատասխանեց նա։

Իմ հետաքրքրությունն այնքան անզուսպ էր դարձել, որ ցանկանում էի նախքան բերդը տեսնելը նրա մասին տեղեկություններ ստանալ։

— Դուք տեսե՞լ եք Հայկա բերդը,— հարցրի նրանից։

— Տեսել եմ։

— Երևի շատ ամուր բերդ է, բարձր աշտարակներ և ահագին պարիսպներ ունի։

— Անտարակույս, մի ժամանակ ունեցել է։ Բայց մինչև այժմ ի՞նչպես կմնային այդ ամրությունները։ Գիտե՞ք, երբ էր Հայկը։

Նա սկսեց ժպտալ իմ միամտության վրա։ Ջորեպանի կոպիտ ծառան Հայկի մասին ևս տեղեկություն ուներ։ Այդ ավելի գրգռեց իմ կասկածը։ Ես դարձյալ ընկա առաջին մտածությունների մեջ, որ այդ անձինքը ծանոթ էին ինձ։

Հայոց-Ձորը, մեր Հայկ Նահապետի բնագավառը, լի է բազմաթիվ հիշատակներով, որ հիշեցնում են մեր Դյուցազնի պատերազմը Բաբելոնի Բելայի հետ[38]։ Ասլանը ինձ բացատրեց, թե որպես այժմյան հի-

շատակարաններով և ժողովրդի մեջ պահպանված առասպելներով ստուգվում է պատմությունը։

— Հայրենագիտությունը,— ասաց նա,— գլխավոր ուսմունքներից մեկը պետք է լինի, որ պարտավոր է սովորել ամեն մի հայի որդին։ Ով որ չէ ճանաչում իր հայրենիքը, չէ կարող ճշմարտապես սիրել նրան։

Հետո նա ցույց տվեց այն տեղերը, որոնք նվիրական էին դարձել Հայկի և Բելի հիշատակներով։ Նա ցույց տվեց այն բլուրը, որի վրա տապալվեցավ մեր հսկայի հզոր բազկից նետահար եղած Բելը, որ և մինչև այսօր նրա դրած անունով կոչվում է Գերեզմանք, որովհետև այնտեղ ընկան Բելի քաջերից շատերը, և այն բլուրը, որի վրա պաշտպանված էին նրանք, եղավ նրանց գերեզմանը։ Նա ցույց տվեց ճակատամարտի տեղը, ուր առաջին անգամ հանդիպեցան միմյանց երկու հսկաները։ Այդ տեղը կոչվեցավ Հայք, որ այժմ, ժողովրդի լեզվում աղճատվելով, ասվում է Խեք։ Նա ինձ ցույց տվեց, թե դեպի ո՛ր կողմն է ընկնում Բելուն, որը Բելի անունն է կրում։ Նա հեռվից ինձ ցույց տվեց Աստվածաշենը, մեր Դյուցազնի և Նահապետի հիմնած առաջին ավանը, որ մինչև այսօր մնացել էր շեն, որ մինչև այսօր պահպանել էր իր անունը։ Աստվածաշենի բնակիչը միշտ պարծանքով է հիշում, որ դա մեր Նախահոր՝ Հայկ դյուցազնի, անունն է կրում, որովհետև հսկաների հայրը, որ աստվածների հետ էր պատերազմում, ինքն ևս պաշտվում էր իբրև աստված։ Այդ ավանի մոտ էր և նրա ամրոցը, ուր մենք գնում էինք։

Վերջապես մենք հասանք մեր բաղձանքի տեղը։

Աստվածաշեն գյուղի մոտ, արևելյան կողմում, ընդարձակ դաշտի միջից բարձրանում է մի երկարաձև լեռ, որ իր ահավոր գագաթից իշխում է շրջակա տափարակների վրա։ Ահա այդ սարի բարձրության վրա մինչև այսօր մնում են հայոց հսկաների մեծագործ շինվածքների փշրանքները, որ ժողովրդի մեջ հայտնի են Հայկա բերդ անունով։

— Ի՞նչպես է այդ սարի անունը,— հարցրի Սալանից։

— Բող-դաղ, որ նշանակում է մոխրագույն սար, թուրքաց անուն է,— պատասխանեց նա, հետո ավելացրեց.— Թուրքերը, տիրելով մեր երկրին, աշխատեցին բոլորը, ինչ որ մեզ համար սուրբ էր և նվիրական, ջնջել և ոչնչացնել։ Աշխատեցին, ա՛յն բոլորը, որ հային հատուկ էր, որ ազգային էր, օտարացնել, խորթացնել։ Նրանք փոխեցին մեր լեռների, մեր գետերի, մեր հովիտների ու մեր գյուղերի անունները։ Այդ երկիրը, որ մեր ազգի նախկին օրորոցն է եղել և մինչև այսօր բնակեցրած է հայերով, նրանք Քուրդիստան կոչեցին։

— Բայց ի՞նչպես էր այդ սարի հին անունը։

— Դժբախտաբար չգիտեմ։ Այդ մասին գրքերի մեջ ինձ ոչինչ չէ պատահել կարդալ, իսկ ժողովուրդը մոռացել է։

Ձիաներով անհնար էր բարձրանալ սարը։ Ցած իջանք, երկու երիտասարդները ներքևում պահեցին ձիաները, ես և Ասլանը սկսեցինք վեր բարձրանալ։ Ժամանակը մաշել ու եղծել էր բոլոր շավիղները, որ տանում էին դեպի վեր։ Մենք համարյա մագլցելով էինք անցնում սարսափելի առապարները, ուղղաձիգ ժայռերը, նեղ կիրճերը և անձավ, միմյանց հետ հյուսված թփերն ու մացառները, որ հանդիպում էին մեր ճանապարհի վրա։ Բայց այդ ահագին դժվարությունները հեշտանում, բոլորովին անզգալի էին դառնում այն մեծ բաղձանքի ուժգնության ներքո, որ տիրում էր իմ մեջ՝ տեսնելու մեր նախահոր նվիրական ամրոցը, որտեղ ապրել էր նա, որտեղից պատերազմել էր իր ժամանակի խոլ և վիթխարի տիրանների հետ, պաշտպանելով իր գերդաստանը, որ երեք հարյուր հոգուց էր բաղկանում։ Այդ երեք հարյուր հոգին կազմում էր այդ ժամանակ հայոց ամբողջ ազգը։ Այդ երեք հարյուր հոգով տիրեց նա Հայաստանը։ Դարերի, մի քանի տասնյակ դարերի, սասանմունքից ու ավերմունքից հետո դեռ շատ բան էր մնացել, որ հիշեցնում էր հսկա ձեռքի հսկայական գործը։ Հանդիպում էինք արհեստական այրերի, որոնց ծայրը կորչում էր լեռան խորքերում, և որոնք ծառայելիս են եղել որպես գաղտնի հաղորդակցության անցքեր։ Հանդիպում էինք վիմափոր ջրամբարների, որոնց մեջ զանազան կողմերից խողովակներով հավաքվում էր անձրևի ջուրը և պահվում էր պաշարման ժամանակի համար, որովհետև լեռան վրա աղբյուր չկար։ Հանդիպում էինք զանազան մթերանոցների, որոնց մեջ պահվում էր թե պաշար և թե զենքեր։ Երկայնաձիգ լեռը, որ ներքևից դանակի նման սուր էր երևում, վերևում հետզհետե ընդարձակվում էր և տափարակ ձև էր ստանում։ Այդ տափարակի վրա երևում էին բազմաթիվ բնակությունների հետքեր։ Վտանգի ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում ստորոտի բնակիչները։ Բոլորովին գագաթի վրա շինված էր միջնաբերդը։ Պարիսպները, աշտարակները, այլևայլ ամրությունները, իրանց կանգուն ժամանակ այն աստիճանի վիթխարի ձև են ունեցել, որ նրանցից ցած թափված քարերը իրանց կուտակության ներքո ծածկում էին ընդարձակ տարածություն և հասնում էին մինչև ստորոտի դաշտավայրը։ Հմուտ մուրճի ու կարկինի գործը և անջնջելի կրային ծեփը միայն որոշում էին այդ ահագին քարերը լեռան մեծամեծ ժայռերից, որոնց հետ խառնված էին։ Հսկաների ձեռքը միայն կարող էր այդ ահագին մեծահատոր քարերը միմյանց վրա շարել և լեռնային բուրգեր կառուցանել։

Ասլանը կանգնած էր այդ դիցական ավերակների բեկորների վրա և

մի առանձին ոգևորությամբ նայում էր դեպի շրջակայքը, նայում էր դեպի ընդարձակ հեռաստանը և կարծես իր սրատես աչքերով չափում էր կանաչազարդ հովտի տարածությունը, մինչև հեռավոր լեռները, մինչև կապուտակ ծովը...

ԻԲ

ԳՈՒՇԱԿՈՂԸ

Երբ ցած իջանք բերդից, Ասլանը իսկույն նստեց իր ձին և, առանց մի բան ասելու, քշեց դեպի Հայոց-Ձորի հարավային կողմը՝ Ռշտունյաց լեռները։ Երկու երիտասարդները երևի գիտեին, թե նա ուր է գնում, իրանց ձիաների գլուխը դարձրին դեպի այն կողմը։ Ես ևս հետևեցի նրանց։

Երկար գնում էինք առանց խոսելու։ Մեզանից յուրաքանչյուրը, այն տպավորություններից հետո, որ թողեց մեզ վրա Հայկա քայքայված բերդը, խորասուզված էր իր մեջ։

Տո՛թ էր, հետկեսօրյան այն խեղդող տոթը, երբ սար ու քար տաքանում է, կրակ է կտրում, երբ օդը սաստիկ բորբոքվում է, կարծում ես, թե հնոցի մեջ տապակվում ես։ Քրտինքը հոսում է մարմնից և թողնում է երեսի վրա թանձր, աղային կեղև։ Շրթունքները ճաքճքում են, և աչքերդ սկսում են այրվել։ Որպես մանր, հազիվ նշմարելի փոշի, գլխիդ շուրջը վժվժում են միլիոնավոր միջատներ։ Շունչ ես քաշում, բերանդ, քիթդ լցվում է այդ չարաճճիկ արարածներով. աչքերդ բաց ես անում, լցվում են աչքերիդ մեջ, իսկ ականջներիդ մեջ իրանց ուրախ երաժշտությունն են կատարում։ Հնար չկա ազատվելու նրանց խայթոցից։ Մարմնիդ վրա որքան բաց տեղեր են մնացել, երեսդ, պարանոցդ, ձեռքերդ կարծես ծակծկում են մանր ասեղներով։ Ծակած տեղերը իսկույն բորբոքվելով՝ սկսում են այրվել։ Նրանք ծծում են քո արյունը և փոխարենը թույն են թողնում։ Մտածում ես, երևի այդ երկրի ճակատագիրն է՝ ծծել բոլոր հյութը, կշտանալ, իսկ տեղումը թույն թողնել...

Բորբոքված օդը բորբոքում է և մարդու երևակայությունը։ Նայում էի դեպի երկինք, տեր աստված, ի՞նչեր չէի տեսնում. մի ամբողջ վանք կախված էր օդի մեջ. ես նշմարում էի՝ մինչև անգամ գմբեթները, զանգակատները և վանքը շրջապատող ծառերը։ Դեպի հեռուն, շատ հեռուն էի նայում, դեպի ծովի կողմը, ինձ թվում էր, թե երկնային հրեշ-

տակները, զինվորված, ձի նստած, շրջում են օդի մեջ։ Ես տեսնում էի և ոչխարների մի ամբողջ հոտ, իրանց արոտամարգերով և լեռներով, այնտեղ վերևում արածում էին։ Այդ ի՞նչ էր։ Ինձ թվում էր, թե անրջական տեսիլքներ հրապուրում են ինձ և այսպիսի պատկերներ են երևան հանում։ Մտածում էի մեր առաջնորդներին հայտնել տեսածս. երկրի հետ ծանոթ լինելով, գուցե նրանք կբացատրեին, թե ի՞նչ էր այդ։ Բայց նրանք ինձ խելագարի տեղ կդնեին և կսկսեին ծիծաղել։ Իսկ վերջը, երբ Ասլանին ասացի, նա բացատրեց այդ օդերևույթների բնական պատճառները, և ես բոլորովին զարմացա։ Ի՜նչ լավ բան է եղել գիտությունը, ո՜րքան նախապաշարմունքներ, ո՜րքան սնահավատություններ փարատում է նա։

Օրվա այն ժամն էր, երբ ճանապարհները բոլորովին դատարկվում էին երթևեկներից։ Երբեմն պատահում էին միայնակ ձիավորներ, երբեմն մի քանիսը միասին։ Փոքրիկ, կրակոտ նժույգների վրա նստած, երկայն, եղեգնյա նիզակը ձեռին, երկաթապատ վահանը ուսին, տարճանակները գոտիի մեջ խրած, աղեղնաձև կեռ թուրը կշտից քարշ ընկած, մի խոսքով, կատարյալ զինավառության մեջ այդ ձիավորները իմ վրա այն ազդեցությունն էին գործում, որ կա՛մ կռվելու են գնում, կա՛մ վերադառնում են կռվից. նրանք կասկածավոր կերպով նայում էին մեզ վրա. ողջունում էին ու անցնում։

— Դրանք ավազակնե՞ր են,— հարցրի մեր առաջնորդներից մեկին։

— Ի՞նչ է նշանակում ավազակներ,— ժպտալով պատասխանեց նա,— ամեն մի քուրդ ավազակ է, որովհետև դա նրա արհեստն է։ Դրանք, որ անցան և որոնց նորից կհանդիպենք, հասարակ ճանապարհորդներ են։ Եթե ճանապարհին իրանց ատամի համեմատ մի որս կպատահի, կկողոպտեն և կանցնեն, իսկ եթե նկատեն, որ որսը հեշտությամբ կեղեքել չեն կարող, կողջունեն ու այնպես կանցնեն։

— Ուրեմն դրանք մեզ կկողոպտեին, եթե մենք զենքեր չունենայինք։

— Անպատճառ։

Առաջնորդի խոսքերը ինձ բոլորովին հանգստացնել չկարողացան, երբ հանկարծ մտաբերեցի նապաստակը, այն չարագուշակ նապաստակը, որ մեր ճանապարհը խաչաձև կտրելով անցավ։ Ես մտածում էի, որ անպատճառ մի դժբախտություն կպատահի։

Երբեմն պատահում էին քրդուհիներ, որոնք խմբով կամ միայնակ դիմում էին դեպի մերձակա լեռների ստորոտները, ուր գտնվում էին նրանց չադրները։ Ցավալի էր նայել այդ թշվառների վրա։ Պատառոտած հագուստով, բոբիկ ոտներով գնում էին նրանք տատասկներով պատած ճանապարհով, որը, հաճախ երթևեկության ուղի չլինելով, ավելի մի

նեղ շավիղի էր նմանվում։ Նրանցից յուրաքանչյուրը ծանրաբեռնված էր չորացած թութերի ու արմատների շալակներով, որ քաղել էր մերձակա բլուրներից, տանում էր վառելու համար։ Ամուսինները այնպես փառավոր նժույգների վրա նստած, իսկ կանայք, այդպես ողորմելի, հեծում էին ծանր բեռների ներքո։ Ես կրկին դարձա դեպի մեր առաջնորդը։

— Դրանք ո՞րտեղացի են։

— Քրդի համար կարելի՞ է ասել՝ որտեղացի է։ Խաշնարածներ են, այսօր այստեղ են, էգուց կտեսնենք նրանց՝ տասն սարերի այն կողմում։

Չնայելով, որ արևը բավական թեքվել էր, և երեկոյան ժամը մոտենում էր, բայց օդը դեռ բոլորովին չէր զովացել։ Ծարավը այրում էր ինձ. մի կաթիլ ջրի համար հոգիս կտայի, բայց դեռ շատ հեռու պիտի գնայինք, մինչև ջրի կհասնեինք։

— Ես հետս Արտամետի խնձոր ունեմ վերցրած,— ասաց մեր առաջնորդը,— դա կզովացնե։

Նա կանգնեցրեց իր ձին, ցած իջավ և խուրջինի միջից հանեց մի քանի հյութալի, թթվաշ խնձորներ, տվեց ինձ։ Այդ միջոցին քրդուհիները հասան մեզ։ Ես դանակով կեղևը կճպում էի և մեծ ախորժակով ուտում։ Իսկ խեղճ կանայք գետնից հավաքում էին հողի վրա թափված կեղևները և նույն ախորժակով ուտում էին։ Նրանց համար այդ անուշեղենը այնքան հրապուրիչ էր, որ չնայելով իրանց շալակների ծանրությանը, վազ էին տալիս մեր ձիաների ետևից։ Այդ տեսնելով, երիտասարդը տվեց նրանց մի-մի խնձոր։ Անկարելի է նկարագրել նրանց ուրախությունը։

— Դու քանի՞ սիրող ունես,—հարցրեց մեկից։

— Ես ամուսին ունեմ,— ծիծաղելով պատասխանեց քրդուհին,— բայց սիրողներ դա՛ շատ ունի, հողե՛մ դրա գլուխը։

Վերջին խոսքերի հետ նա ձեռքով խփեց իր ընկերուհիներից մեկի գլխին, որ դեռ ամուսնացած չէր։

— Իսկ ուրիշի սերը երբեք չե՞ս գողանում։

— Գողանում եմ, երբ ամուսինս ինձ ծեծում է։

— Քանի՞ ոչխար ունեք։

— Հինգ հարյուր։

— Հինգ հարյուր ոչխար ունեք, և դու այդպես շալակով ցա՞խ ես կրում։

— Ի՞նչ անեմ, եթե չկրեմ, ամուսինս ինձ դուրս կանե և մի ուրիշին կբերե։

Մենք անցանք։

— Մի՞թե քրդուհիները այդպես թեթև բարք ու վարքի տեր են,— հարցրի երիտասարդից։

— Չի կարելի ասել բոլոր ցեղերի համար։ Բայց այդ ցեղը ինչ-որ բոշաների խառնուրդ է։ Ընդհանրապես խոսելով, օրիորդը ավելի ազատ է քրդերի մեջ, քան թե ամուսնացած կինը, որ տեր ունի և մեկի սեփականությունն է համարվում։

Հեռվից, Արտոս լեռան ստորոտում, սև բծերի նման երևում էին մի խումբ վրաններ։ Արևի երեկոյան ճառագայթները թափել էին այդ վրանների վրա շեկ-ծիրանագույն լույս։ Ինձ թվում էր, որ հրդեհի մեջ այրվում էին նրանք։ Արևը մտավ, երբ հետզհետե պատեց խավարը, ամեն ինչ կորավ, և գեղեցիկ երևույթը ընկղմեցավ անվերջ մթության մեջ։ Այժմ այնտեղից նշմարվում էին կրակի նշույլներ, որոնք փարոսի նման ձգում էին մեզ դեպի իրանց կողմը։

Ասլանը ինձ պատմեց, որ այնտեղ բնակվում է քրդերի մի նշանավոր շեյխ, որ մեծ ազդեցություն ունի բոլոր ցեղերի վրա, որին համարյա պաշտում են և մարգարեի հավասար հարգանք են մատուցանում։ Բոլոր քրդերը նրա գլխովն են երդվում. «Շեյխի գլուխը վկա»՝ դա ամենամեծ երդումն է նրանց մեջ։ Այն օրը, որ նա բաղանիք է մտնում, բաղանիքի ջուրը քրդերը բաժանում են իրանց մեջ և սրսկում են մորուքների վրա, որպես օրհնած ջուր։ Ամուլ կանայք նրա ոտքերի հետքերից փոշին հավաքում են ինչ-որ կախարդական արարողություններ են կատարում, որ զավակ ունենան։

— Բայց նա չափազանց մոլեռանդ է և քրիստոնյաների թշնամի,— ավելացրեց Ասլանը։— Նրա ատելությունը դեպի քրիստոնյաները այն աստիճանի է հասնում, որ իր վրանից դուրս գալու ժամանակ, երբ կամենում է մի տեղ գնալ, դեմքը քողարկում է, որ «գավուրները» նրա սրբազան երեսը չտեսնեն։ Ո՜րքան վանքեր է քանդել տվել, ո՜րքան հայոց գյուղորայք է այրել. քրիստոնյաներին ոչնչացնելը նրա ամենասիրելի բաղձանքն է։

— Այստեղ ի՞նչ է շինում։

— Պարսից հետ ինչ-որ ընդհարումներ է ունեցել, այդ պատճառով հեռացել է սահմանից, եկել է այստեղ։

— Ո՞րպիսի ընդհարումներ։

— Մի քանի ամիս առաջ նա մի արշավանք կատարեց դեպի Ուրմիո լճակի հարավ-արևմտյան կողմերը և ասպատակեց մի քանի գավառներ։

— Մի՞թե այդքան ուժ ունի։

— Մի օրվա մեջ կարող է տասն կամ քսան հազար ձիավորներ զենքի կոչել։

— Նրա իսկական բնակության տեղը ո՞րտեղ է։

— Ջաբ դետի հովիտը, որ այլ անունով կոչվում է Նեհրի, Ադրբա-

կից և Ջուլամերկից փոքր-ինչ հեռու։ Այնտեղ ընդարձակ կալվածքներ և շատ գյուղեր ունի. բավական հարուստ մարդ է։

— Երևի այդ հարստությունը բոլորը հափշտակությամբ է դիզել։

— Անտարակույս։

— Եվ դու գնում ես մի այդպիսի չարագործի մո՞տ։

— Ես նրա մոտ չեմ գնում, ես մի ուրիշին պետք է տեսնեմ։

— Դու շեյխի հետ ծանո՞թ ես։

— Ծանոթ եմ, բայց եթե այժմ եվրոպական հագուստով տեսնելու լինի ինձ, երևի չի ճանաչի։

Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասանք շեյխի վրաններին։ Խարույկները մարել էին, և ամբողջ բանակի վրա տիրում էր մթին խավար։ Վրանների շրջակայքում հավաքված ձիաների երամակները, ոչխարների հանգրվանները, կովերի ու եզների նախիրները ցույց էին տալիս, որ այդ բանակը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ խաշնարածների մի ընդարձակ իջևան, որը, հարկավորած ժամանակ, կարող էր և պատերազմական բանակի փոխվել։ Բոլոր դիրքերի վրա հսկում էին զինված գիշերապահները։ Մուտք գործելու հնար չկար։ Շները խուլ վագրների նման թռչում էին մեր ձիաների գլխի վրա։ Նրանց ձայնից մոտեցան մեզ մի քանի գիշերապահներ, հարցնելով.

— Ո՞վքեր եք, ի՞նչ եք կամենում։

— «Գուշակողի» մոտ ենք գնում,— պատասխանեց մեր առաջնորդներից մեկը։

— «Գուշակողը» ահա այնտեղ է կենում։— Նա ցույց տվեց մի առանձնացած վրան, որի մեջ դեռ լույս էր երևում, և որը բավական հեռու էր բանակից։

«Գուշակողը» այնքան անհրաժեշտ մարդ էր, որ գիշեր ու ցերեկ այցելուներ միշտ անպակաս էին լինում նրա վրանից, այդ պատճառով մեր տարաժամ այցելությունը չզարմացրեց գիշերապահներին։ Խավարի միջից նրանք չնկատեցին, թե մենք ինչ տեսակ մարդիկ ենք։

Մենք գտանք «գուշակողին» միայնակ իր վրանում. նա դեռ չէր քնած, լապտերի առջև նստած, գիրք էր կարդում։ Երբ լսեց մեր ձիաների ոտնաձայնը, գիրքը ցած դրեց և դուրս եկավ։

— Բարի՞ լինի,— հարցրեց նա։

— Ամենակարողի ողորմությամբ բարի է,— ասաց Ասլանը,— ձեր գուշակությունները լսելու ենք եկել։

Նա կանգնած էր վրանի մուտքի առջև, լապտերից դուրս ցոլացած լույսի մեջ նկարվում էր որպես մի սպիտակ արձան։ Ձյունի պես ճերմակ մազերը թափվել էին ուսերի վրա և, միախառնվելով նույնպես ճեր-

մակ մորուքի հետ, կազմում էին մի սպիտակ շրջանակ, որի խառության միջից դուրս էր նայում նրա աղոտ դեմքը։ Երեսի կաշին, երևի մշտական պահեցողությունից, դեղնել, դալկացել, մագաղաթի գույն էր ստացել։ Նրա հագուստը բաղկացած էր մեկ կտորից միայն. դա մի սպիտակ շապիկ էր, որ հայոց ժամի շապիկների նման իջնում էր մինչև նրա բոբիկ ոտները։

Ինքը լույսի կողմում կանգնած լինելով, իսկ մենք խավարի կողմում, ամենևին ճանաչել չկարողացավ, թե մենք ինչ երկրի մարդիկ ենք, կամ ի՛նչ ազգից. և այդ պետք էլ չէր նրան գիտենալ, նրա վրանի մուտքը բոլորի համար բաց էր։

— Համեցեք, ցած իջեք,— ասաց նա ճգնավորի ձայնով,— բայց ձեր ձիաների հոգսը ինքներդ պետք է տանեք, ես այստեղ բոլորովին միայնակ եմ, ոչ ոք չունեմ։

Մեր առաջնորդները ամեն պատրաստություններ ունեին իրանց հետ։ Երբ ցած իջանք, իսկույն խուրջիններից հանեցին երկաթյա բըխովները (ոտնակապ), նրանցով կապեցին ձիաների ոտները, բըխովները կողպեցին բանալիներով, հետո նույնպես երկաթյա երկար մեխերը ցցելով գետնի մեջ, նրանց գլխին ամրացրած օղակներից կապեցին ձիաների երասանակները, որ վրանի մոտից հեռու չգնան։ Ես և Ասլանը մտանք վրանը, իսկ երկու երիտասարդները մնացին դրսում, որ ձիաներին հոգ տանեն։

Հենց առաջին անգամից այդ վրանը իմ վրա այն տպավորությունը գործեց, կարծես թե ճգնավորի խուց լիներ, կամ մի ղալանդարի (դերվիշի) տաղավար, որ ժամանակավոր կերպով կազմում է մի մեծատան դռան մոտ, նրանից իր պահանջը ստանալու համար։

Արևելքում այդ սովորությունը այնքան հատկանիշ կողմեր ունի, որ ավելորդ չեմ համարում փակագծի մեջ դնել նրա համառոտ նկարագրությունը։ Դերվիշը դիմում է այս և այն մեծատանը։ Պահանջում է կա՛մ մի մեծ գումար և կա՛մ մի այլ շնորհ։ Նա ընտրում է ըստ մեծի մասին այնպիսի անձանց, որոնք իրանց հարստությունը միայն իրանք են վայելում։ Ժլատ մեծատունը, իհարկե, մերժում է նրա պահանջը։ Դերվիշը իր տաղավարը կազմում է մեծատան գլխավոր մուտքի հանդեպ և հանգիստ կերպով սկսում է ապրել այնտեղ։ Նա իր տաղավարի շուրջը գարի է ցանում, որը արդեն նշան է, որ մինչև գարին չբուսնի, չաճի և չհասունանա, նա չի հեռանա իր բռնած տեղից։ Ամեն առավոտ, ամեն երեկո, կես-գիշերին, փչում է նա իր եղջերափողը, նրա անախորժ ձայնով մեծատանը անհանգստացնելու համար։ Իսկ երբ մեծատունը տա-

նից դուրս է գալիս, նա սկսում է պարսավներ երգել։ Երկրի մեջ ընդունված սովորությամբ՝ մեծատունը իրավունք չունի այդ արտոնավոր մուրացկանին իր դռնից քշելու։ Եթե վիրավորի նրան, բոլոր դերվիշները կհավաքվեն և մեծ խայտառակություն կսարքեն։ Կշրջապատեն ժլատի տունը, կսկսեն իրանց եղջերափողերը փչել, բազմությունը կհավաքվի, իսկ նրանք կշարունակեն իրանց խառնաձայն նվագածությունը։ Մեծատունը մեկ դերվիշի փոխարեն կունենա մի քանի տասնյակներ և ստիպված կլինի բոլորին բավականություն տալ։ Որպեսզի այդպիսի անախորժություններ չպատահեն, մեծատունը շտապում է կատարել դերվիշի պահանջը, իսկ նա իր ստացած գումարը բաժանում է աղքատներին և հեռանում է։

Մեր մտած վրանը, իրավ է, դերվիշի տաղավարի նման էր, բայց նրա մեջ բնակվողը դերվիշ չէր։ Նա մի հոգևոր անձն էր, որին ալլահը շնորհել էր գուշակության ոգի։

Նա նստեց վրանի այն կողմը, որտեղ դրած էր նրա գիրքը. ես և Ասլանը տեղավորվեցանք նրա աջ և ձախ կողմերում։

— Դուք կարդում էիք,— ասաց Ասլանը,— մենք ձեզ խանգարեցինք։

— Կարդալու ժամանակ շատ կունենամ,— պատասխանեց նա նվաղած ձայնով,— իսկ այժմ աստծո հյուրերի հոգսը ամենակարևորն է ինձ համար։

«Գուշակողը» մեծ հռչակ էր ստացել քրդերի մեջ. ամենահեռավոր տեղերից գալիս էին նրա մոտ, ընծաներ էին բերում և զանազան հարցմունքներ էին անում։ Իր ստացած ընծաները նա բաժանում էր աղքատներին, իսկ ինքը ապրում էր չքավորության մեջ։ Կերակրվում էր միայն ցամաք հացով ու պարզ ջրով։ Միս ամենևին չէր ուտում։ Նրա մասին կազմվել էին քրդերի մեջ շատ առասպելներ, որոնք վերաբերում էին նրան զանազան հրաշագործություններ։ Շեյխը չափազանց հարգում էր նրան և համարյա իր բոլոր գործերի մեջ դիմում էր նրա խորհուրդներին։ Տարին մի անգամ ամբողջ քառասուն օր անհայտանում էր նա. ասում էին, որ «չիլլա» է մտնում, այսինքն իջնում է մի խոր վիրապի մեջ և այնտեղ, առանց ուտելու և առանց խմելու, խորհրդակցում է ոգիների հետ կամ երկնային տեսիլքներ է տեսնում։

Վրանի մեջ, լապտերի լույսով, ես նորից ուշադրությամբ սկսեցի քննել նրա դեմքը։ Այդ դեմքը, ինչպես երևում էր, ծերունու առույգ հասակում խիստ դաժան արտահայտություն է ունեցել, բայց նրա նշույլն անգամ չէր մնացել այժմյան մեղմ և հեզ գծերի մեջ։ Ժամանակը, ծերությունը և հոգևոր կոչումը, որպես մեղմացրել էին նրա սիրտը, այնպես էլ դեմքին տվել էին խիստ բարի և առաքինական արտահայտություն։

Բայց երբ նա ետ էր քաշում լայն ճակատի վրա թափված մազերը, նրա դեմքը կրկին ահռելի էր դառնում։ Կարծես այդ ճակատի վրա գրված լիներ մի սև դրոշմ, որ պահում էր իր մեջ մի մռայլ գաղտնիք։ Ճակատի մեջտեղը շիկացած երկաթով այրել ու խարել էին. տեղը մուգ-շագանակի գույն էր ստացել։ Հանցավորների, մահապարտների, ճակատները միայն կրում են այս տեսակ նշաններ։ Բայց նրա մասին խոսվում էր, թե մի անգամ անհավատների ձեռքը գերի է ընկել, և նրանք են այդպես արել։

Ասլանը խոսակցությունը դարձրեց նրա մոտ դրած գրքի վրա, հարցնելով, թե ի՞նչ գիրք է։

— Արաբերեն մի աստվածաբանական գիրք է,— պատասխանեց նա։— Գրագիտությունը քրդերի մեջ դեռ չէ տարածվել. հոգևորականներին անգամ կարելի է անգրագետ համարել։ Արաբական լեզու իմացողները այնքան սակավ են, որ մատով են ցույց տալիս։ Բոլոր ցեղերի մեջ գիտե այդ լեզուն մեր շեյխը միայն և բացի նրանից՝ մի քանի հոգի։

— Իսկ դո՞ւք։

— Ես այժմ կատարելապես տիրապետում եմ այդ լեզվին և կարդացել եմ շատ գրքեր։ Մեծ աշխատություն էր պետք, մինչև սովորեցի։ Ես սկսեցի ծերության հասակում, բայց այդ դժվարին լեզուն լավ սովորելու համար ամբողջ կյանք է հարկավոր։ Շեյխը մեծ համարում ունի դեպի իմ դպրությունը. հանդիսավոր օրերում, երբ ինքը պետք է քարոզ կարդա, շատ անգամ ինձ է առաջարկում ամբիոն բարձրանալ։

— Ուրեմն դուք նրան օգնականի պաշտո՞ն եք կատարում։

— Քրդերը ինձ ընդունում են որպես նրա երկրորդականը, որպես նրա փոխանորդը։ Բայց ես այդ մասին շատ համեստ եմ։ Ինձ համար չէ ոչ փառքը, ոչ աստիճանը. ինձ բավական է այդ անշուք տաղավարը, որի մեջ հոգևոր մխիթարություն եմ գտնում։

Ես աչք ածեցի նրա տաղավարի շուրջը. ամեն կողմում երևում էր սաստիկ չքավորություն։ Այդ մարդը, որ այնքան համարում ուներ, որին այնքան հավատում էին, կարող էր շրջապատել իրան ամեն տեսակ բավականություններով, կարող էր հարստություն դիզել, բայց նա, որպես վերևում հիշեցի, իր ստացածը բաժանում էր աղքատներին և ինքը ապրում էր կատարյալ անձնուրացության մեջ։ Նրա տաղավարի միակ կարասին էր մի դդմասրվակ, որ գործ էր ածում որպես ջրի աման։ Այլևս ոչինչ, չկար, բացի գրքերից։ Հատակը ծածկված էր հասիրով, որի վրա և՛ նստում էր, և՛ քնում էր նա։ Բայց ասում էին, որ նա խիստ հազիվ անգամ էր քնում։

Ներս մտավ մեր առաջնորդներից մեկը, հարցրեց Ասլանից, թե չէ՞ր

կամենա ուսելու մի բան պատվիրել։ Այդ միջոցին տեղի ունեցավ մի սրտաշարժ տեսարան. երբ երիտասարդի և ծերունու աչքերը հանդիպեցան միմյանց, երբ մի քանի վայրկյան ապշած, զարմացած նայեցին միմյանց վրա, երկուսն էլ որպես հայր և որդի, որոնք երկար ժամանակ միմյանց կորցրած են եղել, միմյանցից անջատված են եղել, վազեցին, գրկեցին միմյանց և, մի քանի անհասկանալի հառաչանքներ արձակելով, մարեցան միմյանց կուրծքի վրա։

— Քավո՞ր Պետրոս...— ձայն տվեց երիտասարդը։

— Ա՜խ, Մուրադ... սիրելի Մուրադ...— լսելի եղավ ծերունու դողդոջուն ձայնը։

Ես մնացել էի շվարած, չգիտեի ինչո՞վ բացատրել այդ հոգեզմայլությունը։ Ինձ զարմացրեց առավել այն, որ երկուսն էլ խոսեցին հայերեն լեզվով, քանի որ, մինչև երիտասարդի ներս մտնելը, «դուշակողը», քրդերի աբեղան, խոսում էր Ասլանի հետ քրդերեն լեզվով։

Ասլանը մնաց սառն և անխռով։ Նա, բժշկի հոգածությամբ, մի գուցե ծերունուն հարվածք պատահի, բաժանեց նրանց միմյանցից և օգնեց ծերունուն նստել իր տեղը։

Երիտասարդը դարձյալ բաց չէր թողնում ծերունուն, համբուրում էր նրա ալեոր գլուխն ու ձեռքերը, համբուրում էր նրա այրած, խարած ճակատը, անդադար կրկնելով.

— Տե՜ր աստված... ո՞վ կսպասեր...

— Մուրադ, սիրելի զավակս,— խոսեց ծերունին, երբ փոքր-ինչ հանդարտացավ,— դու դարձյալ գտնում ես ինձ մի պախարակելի գերի մեջ և իրավունք ունես մտածելու, որ հին խաչագողը, հին չարագործը, տակավին չէ ուղղվել... Ա՜խ, եթե գիտենայիր, թե ի՞նչ հանգամանքներ հարկադրեցին ինձ այդ ամոթալի խարդավանքը հանձն առնել, դու կներեիր ինձ, դու բարի ես, Մուրադ, դու կներեիր ինձ...

— Եվ կսիրեիր ձեզ...— ավելացրեց Ասլանը։

Երիտասարդը կրկին առեց ծերունու աջը և, իր շրթունքներին սեղմելով, ասաց.

— Այո՛, կսիրեի ձեզ... և սիրում եմ... Ես այժմ հասկանում եմ բոլորը... ամեն ինչ պարզ է ինձ համար... Ոչինչ բարեգործություն չէր կարող մոռանալ տալ քո տխուր անցյալը... Ոչինչ ապաշխարություն չէր կարող քավել քո հին մեղքերը... Իսկ այժմ բոլորը պետք է սրբված համարել... Այդ անձնազոհությունը, որ դու հանձն ես առել մի մեծ նպատակի համար, կմաքրե քո հին հանցանքները։

— Իմ հին հանցանքնե՞րը...— կրկնեց ծերունին արտասուքը սրբե-

լով։— Մի՞թե երկինքը կարող էր բովանդակել իր մեջ այնքան գթություն, այնքան ողորմածություն, որ բավական լիներ ներելու ինձ նման եղեռնագործին... Ես վաղուց պղծացել եմ... Բայց առանց թողություն սպասելու... Այն մխիթարական հույսը, որ ամեն մի բարի քրիստոնյա ունի ապագա կյանքի համար, իմ մեջ մեռած է... Թո՛ղ դժո՜խքը լինի իմ տեղը... Թո՛ղ դևերի և սատանաների հետ լինի իմ հավիտենական կենակցությունը... Թո՛ղ մի նոր հանցանք ևս բարդվի իմ բազմաթիվ մեղքերի հետ... Բայց ես կկատարեմ... անպատճառ կկատարեմ, ինչ որ ուխտել եմ...

Սալանը բռնեց նրա ձեռքը և գոհունակությամբ սեղմեց։ Նրա օրինակին հետևեց և երիտասարդը։

Երևում էր, որ ծերունու և երիտասարդի մեջ հին կապեր կային և բոլորովին մթին ու մռայլ կապեր... Ես առաջ երիտասարդին նրա որդու տեղ ընդունեցի, բայց որդին չէր, նա ծերունուն «քավոր» կոչեց։ Իսկ այդ անունները՝ քավոր Պետրոս և Մուրադ՝ երկուսն էլ ծանոթ էին ինձ... Երիտասարդը խոսեց.

— Ես և դու մեր բոլոր լավ ընդունակությունները, մեր բոլոր մտավոր և հոգեկան ընդարձակ ուժերը գործ դրինք, այո՛, դեպի չարը, դեպի անազնիվը... Բայց ո՞վքեր էինք «մենք»։ Մենք մի հասարակություն էինք։ Մեր մեջ կերպարանագործված էր մի ամբողջ ժողովուրդ իր անբարոյական ախտերով։ Մենք նրա տիպարն էինք։ Մենք գործում էինք միայն մեր նեղ, անձնական շահերի համար։ Իսկ այդ շահերը բխում էին ոչ մաքուր աղբյուրներից։ Մենք մոռացել էինք, որ բացի մեր շահերից, կան ավելի սուրբ, ավելի անբռնաբարելի շահեր՝ հասարակության շահերը։ Մենք կատարում էինք մեր պարտականությունը դեպի մեր անձը միայն, այն ևս ոչ օրինավոր ճանապարհով։ Մենք մոռացել էինք, որ ավելի մեծ պարտականություններ ունեինք դեպի մեր ազգը, դեպի մեր հայրենիքը և, վերջապես, դեպի մարդկությունը։ Փոխանակ ազգի, հայրենիքի, մարդկության լավ անդամ լինելու, մենք դարձել էինք նրանց ուտիչ, ապականիչ ցեցը։ Մեր գործերի համեմատ մենք ժառանգեցինք «խաչագող» անունը։ Դա մի ամոթալի՜ անուն է։ Գո՜ղ, և սրբության գող։ Այո՛, մենք գողանում էինք ինչ որ մարդկանց համար սուրբ էր, ինչ որ նրանց համար թանկագին էր։ Մենք գողանում էինք նրանց կյանքը, նրանց կայքը, նրանց պատիվը։ Ոչինչ չէր գոհացնում մեր ագահությունը։ Ոչնչով չէր խայթվում մեր խիղճը։ Ամեն չարիք հաջողվում էր մեզ, և այդ ավելի խրախուսում էր մեր անբարոյական ձգտումները։ Իսկ այժմ հասավ ժամանակը՝ մերկանալ հին մարդը և, լինել նոր մարդ, նոր

հոգով և նոր եռանդով գործել՝ դեպի ազնիվը և դեպի լավը։ Մեր բոլոր ընդունակությունները, որ վատնված էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետև գործ դրվեն դեպի հասարակաց բարին...

Ծերունին գրկեց նրա գլուխը, ճակատը համբուրեց։

Այդ բոլորը խոսում էր ջորեպանի ծառան, որին ես անկիրթ անզարգացած մարդու տեղ էի դնում։ Այդ ի՞նչ խաղ էր, այդ ի՞նչ հանելուկ էր։ Նա վեր կացավ, Ասլանը ինձ ևս աչքով արավ, որ հեռանամ։ Մենք դուրս եկանք տաղավարից, Ասլանը և ծերունին մնացին այնտեղ։ Թե ի՞նչ խոսեցին և ի՞նչ խորհեցին, ես չգիտեմ, միայն նրանց խոսակցությունը երկար, շատ երկար տևեց։ Մենք բավական հեռու էինք նստած, ձիաների մոտ և ոչինչ չէինք լսում։ Հետո նրանք ցած թողեցին տաղավարի մուտքի վարագույրը, ես կարծեցի, որ քնեցին։ Բայց լապտերը մինչև լույս վառվում էր։

Զով գիշերը մոռանալ տվեց մեզ ցերեկվա տոթից կրած տանջանքը։ Ծովի կողմից փչում էր մեղմ քամի և բերում էր իր հետ ծաղկավետ Արտոսի սքանչելի անուշահոտությունը։ Երկինքը ամպամած էր, ոչ մի աստղ չէր երևում։ Երբեմն մաղվում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ։ Հայկա բերդի կողմում փայլատակում էր. լսելի էին լինում որոտման խուլ ձայներ։ Ինձ թվում էր, որ հայոց և բաբելացոց հսկաները պատերազմում էին այնտեղ և իրանց ահագին լախտերով խորտակում էին լեռները։

Մուրադը և իր ընկերը զբաղված էին ձիաներով. ծածկում էին նրանց չուլերով, զգուշանալով, մի գուցե հորդ անձրև գալու լինի և ձիաներին թրջե։ Ես պառկած էի խոտերի վրա, նայում էի անթափանցելի խավարի մեջ։ Մո՜ւթն էր, մո՜ւթ, ոչինչ չէր երևում։ Ամեն ինչ ընկղմված էր մթության մեջ, որպես այդ երկրի մթին ապագան...

Իմ աչքերի առջևն էր մի պատկեր միայն՝ ալևոր «գուշակողը»։ Իմ գլխում, մռայլ ստեղծվածների նման, պտտվում էին այդ խորհրդավոր ծերունու խոսքերը։ Այդ խոսքերը առանձին բացատրության էին կարոտ, ես անկարող էի լուծել։ Բայց ես այժմ գիտեի երկու անուններ, որոնք շատ բան էին պարզում։ Մուրա՜դ և քավոր Պետրո՜ս, երկուսն էլ երևելի խաչագողներ էին։ Որպես երկու հերոսներ այդ մթին աշխարհի մեջ, Սալմաստում մեծ հռչակ էին ստացել նրանք։ Նրանց մասին ես լսել էի շատ և շատ զարմանալի պատմություններ...

Իմ տարակուսանքները մասամբ փարատվեցան։ Ճանապարհին գալու ժամանակ ինձ երկար տանջում էր այն միտքը, որ ես մի ժամանակ պետք է տեսած լինեի Մուրադին. նրա դեմքը ինձ ծանոթ էր երևում։ Իմ հիշողությունը չխաբեց ինձ. այժմ գիտեի, թե որտեղ էի տեսել։

Հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, այն տխուր, փոթորկալի գիշերը, երբ ես, մեր Թողիկի գյուղից փախստական եղած, թափառում էի Հին-քաղաքի շուրջը և, անհնարին հուսահատության մեջ մոլորված, չգիտեի ուր գնալ։ Այն ժամանակ հանդիպեց Կարոն, տարավ ինձ արաբական մինարեթը, այն հին ավերակների մեջ։ Այնտեղ առաջին անգամ ես տեսա Կարոյի մյուս ընկերներին՝ Ասլանին և Սագոյին։ Այդ խմբի մեջն էր և Մուրադը իր այժմյան ընկերի հետ, որին Ջալլադ էին կոչում։ Երբ գիշերը լուսացավ, առավոտյան Մուրադը և Ջալլադը անհայտացած էին. մինարեթում մնացել էին մյուսները։ Ի՞նչ եղան, ո՞ւր գնացին, այդ մասին ինձ ոչինչ չասացին։ Ամիսներ անցան, այժմ կրկին հանդիպում էի այդ երկու երիտասարդներին, բայց մի այլ շրջանում և բոլորովին տարբեր պարագաների մեջ։ Կարոյի և Ասլանի այդ երկու ընկերները արդյունքի Արթինի քարավանում ջորեպանի պաշտոն էին կատարում, դա շատ զարմացնում էր ինձ։ Ի՞նչ նպատակ ունեին այդ կերպարանափոխությունները, ի՞նչ կապ կար Արթինի, Ասլանի կամ մյուսների մեջ և, վերջապես, ո՞ւմն էին պատկանում ջորիները, այդ բոլոր խորհրդավոր պատահարները վրդովեցնում, շվարեցնում էին իմ միտքը և զանազան անորոշ ենթադրությունների մեջ էին նետում…

Մուրա՞դ և քավոր Պետրո՞ս, այդ երկու անունները սարսափեցնում էին ինձ։ Այո՛, երկուսն էլ երևելի խաչագող էին։ Մի՞թե բարոյապես փչացած խաչագողը կարող էր ընդունակ լինել մի լավ գործի։ Մի՞թե կարելի էր հավատալ նրանց։ Մի՞թե կարելի էր հուսալ նրանց մեջ անկեղծություն, որ իրանց ամբողջ կյանքում միշտ կեղծել են, միշտ խաբել են և միշտ իրանց հեռու են պահել ճշմարտությունից։ Գարշելի՜ արարածներ։ Ես զարմանում էի Ասլանի միամտության վրա, որ այդ տեսակ մարդկանց հետ գործ ուներ։ Ի՞նչ մի լավ բան կարելի էր սպասել նրանցից։

Բայց երբ կրկին անգամ ներկայանում էր ինձ այն սրտաշարժ տեսարանը, որ մի քանի րոպե առաջ տեղի ունեցավ տաղավարի մեջ, երբ մտաբերում էի այն խոսքերը, որ այնքան խորին զղջմունքով արտասանեց Մուրադը, այդ միջոցին մթությունները հետզհետե փարատվում էին, և իմ առջև բացվում էր մի նոր, լուսափայլ հորիզոն։ Ես տեսնում էի, որ գարշելի խաչագողն անգամ կարող է ուղղվել, կարող է մաքրվել հին կեղտերից և ծառայել մի բարի գործի։ «Ո՞վքեր էինք մենք», ասում էր ողբալից Մուրադը։ «Մենք մի հասարակություն էինք։ Մեր մեջ կերպարանագործված էր մի ամբողջ ժողովուրդ իր անբարոյական ախտերով»… Դրանք խորհրդավոր, շատ խորհրդավոր խոսքեր էին։ Մի՞թե սալմաստեցին կամ սալրեցին է միայն խաչագողը։ Խաչագող կարող է լինել և՛ մի քահանա, և՛ մի արհեստավոր, և՛ մի վաճառական, և՛ մի վարժապետ,

և՛ մի աստիճանավոր, մի խոսքով, ամեն մարդ, որ խաչագողի հատկություններ ունի։ Խաչագող կարող է լինել և մի ամբողջ ազգ, որ բարոյապես փչացած է, որը խաչագողի նման հարուստ ընդունակություններ ունի, բայց իր ընդունակությունները գործ է դնում դեպի վատը, դեպի անօգուտը և դեպի անբարոյականը։ «Հասավ ժամանակը մերկանալ հին մարդը և, իբրև նոր մարդ, նոր հոգով և նոր եռանդով գործել՝ դեպի ազնիվը և դեպի լավը»։ Այդ խոսքերով վերջացրեց երիտասարդը իր փոքրիկ ճառը. «Մեր բոլոր ընդունակությունները, որ զարգացած էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետև գործ դրվին դեպի հասարակաց բարին»։

Երբ Մուրադը վերջացնելով իր գործը եկավ նստեց իմ մոտ, ես չհիշեցի, որ մի ժամանակ տեսել եմ նրան արաբական մինարեթում։ Ես տարակույս չունեի, որ նա ճանաչում է ինձ։ Բայց, երևի, մտածում էր, որ ես այժմ չէի կարող ճանաչել նրան իր նոր կերպարանափոխության մեջ, իր լավի հագուստով, որովհետև սկզբում, երբ առաջին անգամ տեսա նրան արաբական մինարեթում, նա զեյթունցու հագուստ ուներ և զեյթունցու բարբառով էր խոսում։ Ինչպես էլ որ լիներ, ես անպատշաճ համարեցի մերկացնել այն, ինչ որ նա ինձանից ծածուկ էր պահում։ Բայց հավատացած էի, որ նա ինձանից չէր թաքցնի իր հին հարաբերությունները քավոր Պետրոսի հետ, որոնց վերջին սրտաշարժ դրկախառնությունը և հոգեկան հուզմունքներին ես ականատես եղա։

— Դուք այդ ծերունուն, երևի, վաղուց ճանաչո՞ւմ էիք,— հարցրի նրանից։

— Ոչ միայն ճանաչում էի, այլ նա իմ դաստիարակն է եղել,— պատասխանեց երիտասարդը։

— Այդ խաչագո՞ղը։

— Այո՛, այդ խաչագողը։

— Ի՞նչպես եղավ, որ դուք ընկաք նրա ձեռքը։

— Դա շատ երկար պատմություն է, եթե պատմելու լինեմ, մինչև լույս չի վերջանա։

— Պատմեցեք, խնդրեմ։ Ես քավոր Պետրոսի մասին շատ բաներ էի լսել, բայց իրան չէի տեսել։

— Երևի, իմ մասին ես լսած կլինեիք։

— Այո, որովհետև ձեր անունը անբաժան է նրա անունից։

— Իրավ, անբաժան է...— կրկնեց նա տխուր ձայնով։

Նա պատմեց, թե ի՛նչպես պատանեկության հասակում ինքը դարբնի աշակերտ է եղել, պատմեց, թե ինչ փորձանք պատահեց իր վարպետին, որի պատճառով ինքն ես, իբրև հանցավոր, կասկածի ենթարկվե-

ցավ և սախպվեցավ փախստական լինել, որ ոստիկանության ձեռքը չընկնի։ Այդ միջոցին պատահեց իր նման փախստական պատանիների մի խըմբի, որոնք թողել էին տեր Ռոդիկի դպրոցը և ծածկվել էին Սավրայի անտառներում։ Այդ պատանիները, ասաց նա, Կարոն, Ասլանը և Սագոն էին, որոնց մոտ մնաց մի քանի շաբաթ։ Իրանց մոտ հայտնվում էր երբեմն մի ալեոր որսորդ, որին Ալո էին կոչում, և նա լավ-լավ խրատներ էր տալիս իր մոլորյալ սանիկներին։ Բայց ինքը, Մուրադը, նրանց հասարակության քաղցրությունը երկար վայելել չկարողացավ, մի գիշերով անջատվեցավ այդ խմբից և քավոր Պետրոսի ձեռքն ընկավ։ Այդ վերջինը առեց նրան իր հոգաբարձության ներքո, տարավ օտար աշխարհներ և վարժեցրեց խաչագողության մեջ։ Իսկ Կարոն, Ասլանը և Սագոն հետևեցին որսորդի խորհրդին, թեև, նույնպես օտար աշխարհներ գնացին, բայց իր նման չփչացան, այլ, կրթություն ստանալով, լավ մարդիկ դարձան։

Զարմանալի՜ պատմություն էր այդ. դա թափառաշրջիկ, բախտախնդիր ժողովրդի տխուր պատմությունն էր, որի մեջ այդ ժողովրդի յուրաքանչյուր անհատը կարող էր գտնել իր մռայլ պատկերը...

— Ուրեմն դուք ձեր պատանեկության հասակից ծանո՞թ եք եղել Ասլանի ու նրա ընկերների հետ,— հարցրի ես, երբ նա վերջացրեց իր պատմությունը։

— Այո՛, իմ պատանեկության հասակից,— պատասխանեց նա.— Բայց, որպես պատմեցի ձեզ, մենք անջատվեցանք միմյանցից, մեր ճանապարհները բաժանվեցան, որսորդ Ալոն առաջնորդեց նրանց դեպի լավը, իսկ քավոր Պետրոսը առաջնորդեց ինձ դեպի վատը։ Երկար թափառումներից հետո դարձյալ մեր ճանապարհների ծայրերը միացան միմյանց և դարձյալ մենք ձեռք մեկնեցինք միմյանց...

— Բայց ի՞նչպես եղավ, որ դուք ուղղվեցաք և ետ դարձաք վատ ճանապարհից։

— Ես անցա այն բոլոր մթին, ոլոր-մոլոր շավիղները, որոնց մեջ պտտվում է խաչագողը. ես անցա այն բոլոր շրջանները, որոնց մեջ լայնանում է, զարգանում է խաչագողի ընդունակությունը. հետո բռնվեցա իմ հանցանքների մեջ և աքսորվեցա։ Այնտեղ, իմ հեռավոր աքսորավայրում, ես ծանոթացա մի լավ մարդու հետ, որ նույնպես աքսորված էր։ Այդ մարդը իմ վրա խիստ բարերար ազդեցություն ունեցավ և ուղղեց ինձ։

— Ո՞վ էր այդ մարդը, ի՞նչպես էր նրա անունը։

— Նա մի շատ խորհրդավոր անձնավորություն էր. ես մինչև այսօր էլ չգիտեմ նրա իսկական անունը. բայց բոլոր դատապարտյալները նրան կոչում էին «Համր», որովհետև խիստ սակավ էր խոսում։

— Գիտե՞ք հիմա որտեղ է նա։

— Չգիտեմ...

Այժմ ես բոլորովին համոզվեցա, որ խաչագողը, լավ մարդկանց ազդեցության ներքո, լավ հասարակության մեջ, կարող է կրթվել և լավ մարդ դառնալ։ Բայց ես դեռ կասկած ունեի քավոր Պետրոսի մասին, երբ հարցրի, Մուրադը պատասխանեց ինձ.

— Նա չափազանց բարի մարդ է, նրան մինչև անգամ կարելի է առաքինի կոչել։ Միայն նրա անցյալ մեղքերը այն աստիճան ծանրացած են նրա սրտի վրա, որ ամեն հույս նրա մեջ մեռել է։ Նա չէ կարողանում հավատացնել իրան, որ աստծո անսահման գթությունը ներումն է շնորհում ամեն մի զղջացողին և, այդ պատճառով, թշվառ ալևորը գտնըվում է խղճի մշտական տանջանքի մեջ։

Այդ միջոցին մոտեցավ մեզ Մուրադի մյուս ընկերը, որը գնացել էր հեռավոր գեղերից ձիաների համար խոտ բերելու։ Ես խնդրեցի Մուրադից, որ ծանոթացնե իր ընկերի հետ։

— Դուք, կարծեմ ծանոթ եք,— ասաց նա խորհրդավոր ձայնով։— Դուք մի անգամ տեսել եք նրան արաբական մենաքեթում... Հիշո՞ւմ եք։

— Հիշում եմ... և ձեզ...— ավելացրի ես։

— Այո՛, և ինձ...— խոստովանեցավ նա։— Ես և նա միասին էինք...

— Նրան կոչում են Ջալլադ, այդպես չէ՞։

— Այդպես է։

Այժմ մեր մեջ ոչինչ տարակուսանք չմնաց. մենք ճանաչում ենք միմյանց. մենք հին ընկերներ և բարեկամներ էինք։

Տաղավարից լսելի եղավ Ասլանի ձայնը, որ պատվիրեց ձիաները պատրաստել։ Առավոտը դեռ նոր էր բացվում, երբ ճանապարհ ընկանք։ Ալևոր «դուշակողը» տվեց մեզ իր օրհնությունը և բարեմաղթեց «հաջողություն»։ Այդ բարեմաղթությունը լսում էի ամեն անգամ, երբ բաժանվում էինք մեր բարեկամներից։ Շեյխի բանակում դեռ քնած էին. ոչինչ շարժում չէր երևում։ Միայն անքուն գիշերապահները հեռվից ձայն էին տալիս միմյանց։

ԻԴ

ՈՍՏԱՆ

— Այսուհետև երկյուղալի տեղերով պետք է անցնենք,— զգուշացրեց Մուրադը, խորհուրդ տալով, որ մեր զենքերը պատրաստ պահենք։

Նա առաջ ընկավ, իսկ նրա ընկերը, Ջալլադը, գալիս էր մեր ետևից։ Ես ու Ասլանը պատսպարված էինք երկուսի մեջտեղում։ Լսելով Մուրադի

խոսքերը, ես իսկույն հիշեցի նապաստակին, չէ՞ որ պետք է մի բան պատահի, մտածում էի ես և անպատճառ՝ վատ բան։

Ճանապարհը սարսափելի էր։ Անցնում էինք Արտոսի ոլորապտույտ ձորերով, նեղ փապարներով և մթին կիրճերով։ Մարդ կարող էր բոլորովին կորչել, անհետանալ այդ խորին անդունդների մեջ։ Բայց մեր առաջնորդին այնքան ծանոթ էին բոլոր անցքերը, բոլոր շավիղները, որքան ծանոթ էին նրան իր ձեռքի հինգ մատները։ Արտոսը և Կապուտկողը, իրանց ոլոր-մոլոր շղթաներով հյուսվելով միմյանց հետ, կազմում են Ռշտունյաց գավառի լեռնային ցանցը։ Այդ հսկայական ցանցը մի մեծ ծուղակ է, որ, կարծես, այդ բնահաճ լեռները պատրաստել են մարդիկ որսալու համար։ Մենք խարխափում էինք այդ ծուղակի մեջ։

Երբեմն հանդիպում էին մթին անտառներ։ Երբեմն հանդիպում էին ուղևորների խմբեր, որ գնում էին մերձակա արոտատեղիները, իրանց անասունների մոտ։ Նայելով այդ անտառներին, նայելով այդ մարդիկներին, ինձ թվում էր, որ այդ վայրենի, լեռնային երկրում ամեն ինչ նույնպես խոշոր էր, նույնպես խիստ էր, որպես շրջակա բնությունը։ Վաղեմի դյուցազունների փոխարեն ապրում էր մի խոշոր ժողովուրդ։ Վաղեմի հսկա անտառների փոխարեն՝ ամեհի ծառատունկ։ Բայց անցյալ փառքն ու մեծությունը մաշել, տարել էր ժամանակը... Միայն իր վեհության մեջ մնացել էր անխորտակելի Արտոսը։

Անհամբերությունը խեղդում էր ինձ, մտածում էի, ե՞րբ պետք է դուրս գանք այդ մթին վիհերից ու վիրապներից։ Գոնե լույս լիներ։ Հորիզոնը ամեն կողմից փակված էր բարձր լեռներով։ Հեռուն չէր երևում։ Նայում էի դեպի երկինք, ձյունագույն ամպերը լողում էին օդի մեջ։ Նրանց մի կողմը ոսկու գույն էր ստացել։ Երևի, արևը ծագել էր։ Բայց մեր գտնված ձորերի մեջ դեռ տիրում էր գիշերային խավարը։ Բոլորովին պայծառ օրերում անգամ՝ այդ ձորերի մեջ լույսը պակաս է լինում։ Իսկ այն գիշեր անձրև էր եկել, և վաղորդյան մառախուղը լցրել էր ձորերը։

Զարագուշակ նապաստակի հանդիպումը այս անգամ ևս մնաց առանց որևիցե չար հետևանքի։ Մենք անցանք բոլոր վտանգավոր տեղերը առանց փորձանքի, միայն սաստիկ ջարդված, սաստիկ հոգնած։ Բայց իմ հոգնածությունը բոլորովին փարատվեցավ, երբ բարձրացանք մի սարավանդի վրա, երբ կրկին մեր առջև բացվեցավ կապուտակ ծովը, և երբ Ասլանը, ձեռքը մեկնելով դեպի մի հին քաղաքի ավերակները, ասաց.

— Ահա՛ Ոստանը։

Ոստա՞ն... այդ անունը ծանոթ էր ինձ երեխայությունից: Գրքերի մեջ նրա մասին ոչինչ չէի կարդացել: Բայց շատ անգամ լսել էի, որ մայրերը ձեռքի վրա օրորում են, վեր-վեր են թռցնում իրանց փոքրիկ մանուկներին, երգելով մի երգ, որի մեջ զանազան խոստումներ են անում երեխային, թե երբ նա կմեծանա, ինչ կբերեն նրա համար, խոստանում են արծաթապատ զենքեր, ոսկենկար հագուստներ, հրեղեն ձի և այլն, և մայրական ջերմ բաղձանքներով լի երգի յուրաքանչյուր տունը վերջանում է հետևյալ հարց ու պատասխանով.

«Դո՞ր բերեմ, դո՞ր բերեմ,
Ի Վանա, Ոստանա բերեմ»:

(Որտեղից կբերեմ, ո՞րտեղից կբերեմ, խոստացած առարկան, Վանից, Ոստանից կբերեմ):

Այդ երգը գոյություն է ունեցել Ոստանի փառավոր անցյալի հետ, այդ երգը լսելով, ես միշտ երևակայում էի Ոստանը մի մեծ վաճառաշահ քաղաք, որ լի էր աշխարհի բոլոր բարիքներով: Բայց երբ հասանք, երբ իմ առջև ներկայացավ ավերակների մի տխուր տեսարան, ես բոլորովին հիասթափ եղա իմ մանկական փայլուն երազներից: Ոստանում ոչինչ չէր մնացել: Մի քանի ողորմելի խրճիթներ միայն երևում էին ձորի մեջ, որոնց մեջ բնակվում էին նույնքան ողորմելի քրդեր:

Ի՞նչ նպատակով բերեց մեզ այստեղ Ասլանը, մտածում էի ես, մի՞թե միշտ պետք է ավերակներ տեսնենք, մի՞թե այդ երկրում չկար մի բան, որ փոքր ի շատե մխիթարական լիներ:

Սարավանդի բոլորովին սպառվածքի վրա, որի ստորոտում ծփում էր ծովը, մենք ցած իջանք ձիերից: Այդ գագաթը իր բարձր դիրքով իշխում էր բոլոր շրջակայքի վրա: Այստեղ էին թափված հին ամրոցի բեկորները, որոնց քարակույտը իմ վրա այն տպավորությունն էր գործում, կարծես դարերի կործանիչ սասանումներից հետո այժմ մի հսկայական քարեղեն կմախք իր վիթխարի գլուխը վեր էր բարձրացրել, տեսնելու, թե ի՞նչ էր կատարվել իր շուրջկողմում...

Ոստան կոչվում էին այն քաղաքները, որոնց մեջ կա՛մ թագավորի արքունիք կար, կա՛մ բարձր դիվան, ինչպես ոստանիկ կոչվում էին արքունիքում ծառայող ազնվականները: Այդ անունը ծագել է ոստան բառից, որ նշանակում է դուռն կամ շեմք:

Ոստանը Ռշտունյաց հզոր նախարարության մայրաքաղաքն էր: Բայց իր անմատչելի դիրքի պատճառով, որ մի կողմից պատսպարված էր ծովով, իսկ մյուս կողմից լեռներով՝ Ոստանը, միևնույն ժամանակ, ծառայում էր և որպես ամուր բերդ:

Ռշտունյաց լեռնային աշխարհը մի ժամանակ սնուցանում էր իր մեջ իր ժայռերի նման ամուր և անխորտակելի մի ժողովուրդ։ Նրա նախարարները Հայաստանի հարավային սահմանապահ զորքերի սպարապետի պաշտոնն էին վարում։ Այդ պաշտոնը միայն Ռշտունյաց նախարարների արտոնությունն էր։

Ռշտունյաց աշխարհը տվել է մեզ երևելի հերոսներ, որոնք հայոց հին պատմության մեջ փայլուն անուն են թողել։ Այստեղից էր Բարզափրան սպարապետը[39], որ Տիգրան երկրորդի օրերում մի արշավանք գործեց դեպի Պաղեստին և, հռոմեայեցոց հետ պատերազմելով, ջարդեց, հալածեց նրանց, հետո տիրեց Երուսաղեմին։ Այնտեղ Անտիգոնոսին թագավոր կարգեց Հյուրկանոս քահանայապետի և, միևնույն ժամանակ, արքայի փոխարեն։ Այդ ձեռնտվության համար Բարզափրանը ստացավ Անտիգոնոսից, իբրև ընծա, հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանքար ոսկի։ Իսկ Հյուրկանոս քահանայապետին հրեից բազմաթիվ գերիների հետ բերեց Հայաստան, բնակեցրեց Վան քաղաքում։

Այստեղից էր Մանաճիհր (Մանուչահր) քաջ նահապետը, որ Տրդատի և նրա որդի Խոսրովի ժամանակ հարավային զորքերի սպարապետ էր։ Այդ նահապետի օրերում ավելի սաստկացել էր այն խուլ կռիվը, որ սկսվեցավ Լուսավորչի ժամանակից և տևեց մինչև նրա վերջին ժառանգի՝ Սահակ Պարթևի օրերը։ Դա նոր հաստատված քահանայապետական և նախարարական իշխանության կռիվն էր։ Դա հոգևոր իշխանության կռիվն էր, մի կողմից և մարմնավոր իշխանության կռիվն էր, մյուս կողմից։ Հոգևոր իշխանությունը, հոգևոր ագահությամբ, աշխատում էր իրավունքներ, արտոնություններ, կալվածքներ ձեռք բերել, և սահմանափակել թե՛ թագավորի, թե՛ նրա նախարարների իշխանությունը։ Այստեղից ծագեց կռիվը։ Նրա սկիզբը դրեց Լուսավորիչը։ Եվ այդ կռվի մեջ զոհ գնացին՝ թե՛ ինքը Լուսավորիչը և թե նրա բոլոր ժառանգները՝ Արիստակեսը, Վրթանեսը, Հուսիկը, Ներսես Մեծը և Սահակը։ Իմ խոսքը Մանաճիհր Ռշտունու մասին էր։ Դա մի արշավանք է գործում դեպի Ասորեստան և սուրբ Հակոբ Մծբնա հայրապետի վիճակից բազմաթիվ գերիներ է բերում, նրա ութն սարկավագների հետ Մծբնի հայրապետը անձամբ գալիս է Մանաճիհրի մոտ, խնդրելու, որ արձակե գերիներին։ Բայց խստասիրտ Մանաճիհրը, փոխանակ նրա աղաչանքը լսելու, նրան ավելի վշտացնելու համար հրամայում է գերիներից ութն հարյուր հոգի՝ հայրապետի ութն սարկավագների հետ՝ նետել ծովը։ Ասլանը ինձ ցույց տվեց այն տեղը, ուր կատարվել էր այդ եղեռնագործությունը։ Դա Ոստանից ոչ այնքան հեռու մի ապառաժ հրվանդան էր, որի բարձրության վրա գտնվում էր Մանաճիհրի Մանակերտ անունով

բերդը։ Այդ բարձրությունից թափեցին ծովը խեղճ գերիներին։

Այստեղից էր Թեոդորոս Ռշտունին՝ յոթներորդ դարու հերոսը, որը արաբացոց անընդհատ արշավանքների ժամանակ կայծակի նման Հայաստանի մի կողմից դեպի մյուսն էր թռչում, և հայոց արյան ծարավի արաբացոց հրոսակներին ջարդում էր, և երբեմն իր սուրը նենգավոր հունաց դեմ էր դարձնում։

Այստեղից էր հիշյալ Թեոդորոս Իշխանի որդի Վարդ Պատրիկը՝ հունաց ոխերիմ թշնամին, երբ հունաց զորքերի Գայլ գետի շարժական կամուրջից անցնելու ժամանակ կտրեց կամուրջի ծայրը, ամենքը հոսվեցան դեպի գետի մեջ, և մնացածներին կոտորել տվեց։ Հույները այն աստիճան բարկացած էին այդ քաջի դեմ, որ կենդանության ժամանակ, չկարողանալով վնասել նրան, մեռնելուց հետո որոնում էին հանգուցյալի գերեզմանը, որպեսզի ոսկորներից վրեժխնդիր լինեն։ Բայց Հայոց-Ձորի երախտապետ ժողովուրդը, զգուշանալով հունաց չարությունից, Խորգոմ գյուղում, ծովի ափի մոտ, մի եկեղեցի կառուցին և քաջի մարմինը նրանում հանգուցին։ Այդ եկեղեցին ծածկեցին հողով, և կազմվեցավ մի բարձր բլուր, որի վրա կառուցեցին մի այլ եկեղեցի։ Ոստանից փոքր-ինչ հեռու, Մահռաշտ բարձրադիր և զվարճալի գյուղում, մինչև այսօր նկատվում են Վարդ Պատրիկի շքեղ ապարանքների ավերակները։ Այդ ծովեզրյա գյուղը քաջի ամառանոցն էր, իսկ Աղթամար կղզում գտնվում էր նրա հոր բերդը, որ հետո ժառանգեց որդին։

Գագիկ Արծրունին ավելի գեղեցկացրեց Ոստանը, նորոգելով և ամրացնելով հին բերդը և իր համար փառավոր պալատներ կառուցանելով։ Այդ բոլորը մի առանձին հիացմունքով նկարագրում է Վասպուրականի ոգելից պատմագիրը՝ Թովմա Արծրունին[40]։ Իմ նկարագրությունը շատ անգույն կլիներ նրա գեղարվեստական գրչի առջև։ Ես թողնում եմ այդ, միայն մի բան չէ կարելի չհիշեցնել, որ Ոստանը, Ռշտունյաց գավառի ամուր բերդ լինելուց հետո էր միևնույն ժամանակ նրա վաճառաշահ քաղաքը։ Նա մի կողմից մոտ էր Դատվանի նավահանգստին, մյուս կողմից, այն մեծ քարավանի ճանապարհին, որ տանում է Վանից դեպի Մուշ և Բաղեշ։ Այդ էր պատճառը, որ Ոստանի հովիտը մի ժամանակ ուներ մինչև հարյուր հազար հայ բնակիչ։ Բայց տասնևհինգերորդ դարում Սկանդերբեկը, որ, Հայաստանի մի մասին տիրելով, իրան կոչեց Շահ-արմեն (թագավոր հայոց) այդ բարբարոսը, Վան քաղաքը ավերակ դարձնելուց հետո, Ոստանն էլ բոլորովին անմարդաբնակ դարձրեց։ Նա կործանեց հին բերդը, կործանեց բոլոր ամրությունները, նա կործանեց Գագիկի կառուցած պալատների մնացորդները։

Այժմ Ոստանի փառքից, նրա հազարավոր հայ բնակիչներից, մնա-

ցել էին մի քանի քրդական խրճիթներ միայն։ Այդ գետնափոր խրճիթների երդիկներից ծուխ էր բարձրանում։ Շների ձայնից մի խումբ երեխաներ, կանայք և աղջիկներ դուրս սողացին նեղ դռներից և կտուրների վրայից սկսեցին նայել մեզ վրա։ Մեկը բաժանվեցավ նրանցից և, հենված երկու թևերի տակին առած երկու ցուպերի վրա, սկսեց կաղալով մոտենալ մեզ։ Երբ հասավ, նա մի երկբայական հայացք ձգեց մեզ վրա, մի քանի րոպե կանգ առեց և ապա լուռ նստեց։ Քուրդը առհասարակ քաղաքավարի է լինում, երբ հանդիպում է օտար մարդու, բայց նա մինչև անգամ չողջունեց մեզ։ Երևի նա տատանվում էր, թե ինչ ձևով ողջունե, որ չվիրավորե մեզ, որովհետև մահմեդականը զանազան ձևերով ողջույններ ունի իր լեզվում, նայելով մարդու աստիճանին, ազգությանը, կրոնին և այլն։ Նրան անհայտ էր, թե մենք ինչ մարդիկ ենք, այդ պատճառով բարվոք համարեց լուռ մնալ։

Սկզբում մենք նրան մուրացկանի տեղ ընդունեցինք, և նրա հնոտի հագուստը վկայում էր այդ։ Բայց այդ հնոտիքի մեջ նշմարվում էր մի աչքի զարկող հպարտություն։ Շալե գոտիի մեջ, կուրծքի վրա, խրած ուներ մի փոքրիկ խենջար, որի աբանոսյա սև կոթը զարդարած էր արծաթով և գունավոր քարերով։ Այդ զենքը արդեն նշան էր նրա ազնվական ծագման։

Գետնափոր խրճիթից հայտնված ազնվականը, վերջապես, խզեց իր լռությունը, հարցնելով.

— Ծխախոտ ունե՞ք։

— Ունենք,— պատասխանեց Մուրադը, որ լավ քրդերեն գիտեր։

— Հեռվից տեսա ձեզ, եկա մի փոքր ծխախոտ խնդրելու։

Մուրադը տվեց նրան բավականաչափ ծխախոտ, որը մեծ շնորհակալությամբ ընդունեց։ Նա իսկույն վառեց ծխաքարշը, սկսեց ծխել։ Երևում էր, որ երկար ժամանակ չէր ծխել։

Նա, դարձյալ հենված իր թևերի տակ առած ցուպերի վրա, սկսեց կաղալով դիմել նույն խրճիթը, որտեղից դուրս էր եկել։ Բայց քառորդ ժամ չանցած, նա կրկին վերադարձավ իր հետ ունենալով մի այլ մարդ։ Այդ վերջինը դրեց մեր առջև մի մաղ լի նոր թխած հացերով, որոնց մոտ դրած էր պանիր, որ մակարդված էր զանազան անուշահամ բույսերով և սեր, որ երկու մատի հաստությամբ լավաշի ձև ուներ։ Հպարտ ազնվականը չկամեցավ պարտավոր մնալ մեզ և բերեց մեզ համար մի լավ նախաճաշիկ։ Մենք սկսեցինք ուտել։

— Դու ո՞ր ցեղից ես, քրիվա՛,— հարցրեց Մուրադը։

(Չգիտեմ ինչո՞ւ հայերը սովորություն ունեն քրդերին դիմել Քրիվա բառով, որը նշանակում է կնքավոր)։

— Վորչիկների,— պատասխանեց քուրդը մի առանձին բավականու-թյամբ։

— Վորչիկների՞,— կրկնեց Մուրադը մի մեծ գյուտ արածի նման,— դու գիտե՞ս, բրիվա, որ քո նախնիքը հայեր են եղել։

— Ես այդ չգիտեմ,— պատասխանեց քուրդը վիրավորված եղանակով,— ես այդքանը միայն գիտեմ, որ իմ նախնիքը այդ բերդի տերերն էին։

— Հենց այդ բերդի տերերը հայեր էին։

Քուրդը դարձյալ չհամոզվեցավ և ցույց տվեց մեզնից հեռու մի քանի փառավոր մահարձաններ, որ ծածկված էին մատուռաձև գմբեթների ներքո, և ավելացրեց.

— Դրանք իմ նախնյաց շիրիմներն են։

— Այդ շիրիմներից շատ առաջ էին քո հայ նախնիքը,— ասաց Մուրադը, պնդելով իր խոսքը։— Նրանք կոչվում էին Ռշտունիք և այդ երկիրը կոչվում էր Ռշտունյաց աշխարհ։ Այդ Ռշտունյաց նախարարներից առաջ եկավ վորչիկների քրդական ցեղը, ինչպես մեր Մամիկոնյան նախարարներից առաջ եկավ քրդերի մամկանի ցեղը։ Եվ ուրիշ շատ քրդական ցեղեր կան, որոնք հայոց ծագումից են։

— Կարելի է,— պատասխանեց քուրդը կիսահամոզական եղանակով։— Մենք առաջ մի հոր որդի էինք և եղբայրներ էինք, բայց սատանան մեջ մտավ, երկպառակություն ձգեց, խառնեց նրանց լեզուները, և միմյանց չհասկանալով, բաժանվեցան։

— Դու հայր Ադամի և Նոյի ժամանակների բանն ես խոսում,— ընդհատեց Մուրադը։

— Ես գիտեմ և մոտ ժամանակների գործը, ինչ որ իմ աչքով եմ տեսել, ինչ որ իմ ականջով եմ լսել,— խոսեց քուրդը, ցույց տալով իր հմտությունը։— Այդ բերդը, ճշմարիտ է, մի ժամանակ պատկանում էր հայ իշխանների. այստեղ ապրում էր Ղարա-Մելիքների տոհմը։ Նրանք շատ բարեկամ էին մեզ հետ. մի մորից ծնված եղբայրները այնքան սիրով չէին լինի, ինչպես մենք էինք։ Մենք միասին էինք գնում թշնամու դեմ պատերազմելու, մենք միասին էինք բաժանում թշնամուց բերած ավարը։ Բայց սատանան լցրեց իմ հոր եղբոր սիրտը չար խորհուրդներով, նա խաբեությամբ Մելիքին իր մոտ հյուր կանչեց և ընթրիքի ժամանակ հրամայեց սպանել։ Հետո եկավ Մելիքի ամբողջ ընտանիքը սրից անցկացրեց և տիրեց այդ բերդին։

Կարծես ես լսում էի մի ծանոթ պատմություն. անհամբերությամբ ընդհատեցի քրդի խոսքը, հարցնելով.

— Ի՞նչպես էր կոչվում ձեր հոր եղբայրը։

— Խան-Մահմուդ։

— Իսկ այն Մելի՞քը, որին խաբեությամբ սպանել տվեց ձեր հոր եղբայրը։

— Միր-Մարտո։ Նա իմ լավ բարեկամն էր. նրա յոթը որդիներից ամենակրտսերին, Կարոյին, ես իմ եկեղեցի տարել մկրտության ժամանակ։ Բայց բոլորին կոտորեցին, ոչ մեկը չմնաց...

Կարոյի անունը տալու ժամանակ ես նայեցի Սուլանի երեսին։ Նա աչքով արեց, որ լռեմ։ Քուրդը շարունակեց.

— Այո՛, նա իմ լավ բարեկամն էր. շատ անգամ միմյանց հետ «հաց ենք կերել». շատ անգամ միմյանց հետ որսի ենք գնացել։ Նա աննման մարդ էր։ Նրա պես քաջ, նրա պես մեծահոգի չկար ոչ միայն հայ ազնվականների մեջ, այլ բոլոր քուրդ բեկերի մեջ։

Երևի, ազնիվ քուրդը շատ կուրախանար, եթե ասեի, որ նրա լավ բարեկամի որդին, իր կնքել տված Կարոն, ազատվել էր սարսափելի կոտորածից և այժմ կենդանի էր։ Ես այդ կոտորածի պատմությունը լսել էի շատ առաջ, Կարոյի տատ Զումրուդից, երբ նա մահվան անկողնի մեջ պատմում էր անբախտ որդու հոր ցավալի արկածը։

— Բայց աստված պատժեց իմ հոր եղբորը,— առաջ տարավ քուրդը,— իր բարեկամի և դաշնակցի հետ այդպես վատությամբ վարվելուց հետո և խաբեությամբ այդ բերդին տիրելուց հետո երկար վայելել չկարողացավ...

— Ի՞նչպես,— հարցրեց Մուրադը։

— Նա միացավ այնուհետև Ջեզիրեին տիրող անգութ Բեդիր-խան-բեկի հետ, և երկուսը միասին սկսեցին անխնա կերպով ապստամբել, ավերակ դարձնել Վանի, Մուշի, մինչև Դիարբեքիրի նահանգները, և ամեն տեղ, որտեղ հայ կար, սրից անցկացնել։ Այդ լսելով Ստամբուլի հայոց խալիֆան (Մաթեոս պատրիարքը) բողոքեց սուլթանին, և սուլթանը բազմաթիվ զորքերով ուղարկեց Օսման փաշային՝ պատժելու ապստամբներին։ Օսման փաշան եկավ, նա ոչինչ անել չէր կարող, եթե հայերը չօգնեին նրան։

— Հայերը ինչո՞վ օգնեցին,— հարցրեց Մուրադը։

— Ստամբուլի հայոց խալիֆան թուղթ էր գրել Վանի, Մուշի, Դիարբեքիրի և մյուս նահանգների հայոց բոլոր հոգևոր առաջնորդներին, որ իրանց ժողովրդի հետ օգնեն սուլթանի զորքերին։ Այդ ժամանակ հայտնըվեցավ Մելիք-Միսաքը և հայոց կամավոր զորքերի գլուխն անցավ։ Քաջությամբ պատերազմելով թե՛ Բեդիր-խան բեկի և թե՛ իմ հոր եղբոր՝

Խան-Մահմուդի հետ, նա երկուսին էլ հաղթեց, երկուսին էլ ձերբակալեց և հետո հանձնեց Օսման փաշայի ձեռքը։ Երկուսին էլ իրանց ընտանիքների հետ տարան Ստամբուլ, այնտեղ բանտարկեցին. հետո Բեդիր-խան-բեկին աքսորեցին Կրետե կղզին, իսկ իմ հոր եղբորը՝ Խան-Մահմուդին, իր ընտանիքի հետ աքսորեցին Սիլիստրե։ Եվ այսպես Մելիք-Միսաքը առեց իր վրեժը։

Վերջին խոսքերը արտասանեց ծերունի քուրդը մի առանձին դառնությամբ։ Մենք ամենքս միմյանց երեսին նայեցինք. մենք դարձյալ լսում էինք մի ծանոթ անուն, բայց ինձ գոնե անծանոթ պատմություն։

— Այդ կռիվների մեջ,— ավելացրեց նա,— ես ստացա այն վերքերը, որ բոլորովին անդամալուծեցին ինձ և այն օրից այս երկու փայտերի վրա եմ ման գալիս։ Հետո եկավ օսմանցին, այդ բերդը քարուքանդ արեց և մեր տոհմի բոլոր նշանավոր քաջերին մաշեց բանտերի մեջ։ Ինձ խնայեցին, որպես արդեն անպետք և կիսամեռ մարդու...

Խան-Մահմուդին և Բեդիր-խան-բեկին նվաճելուց և նրանց աքսորելուց հետո, իրավ է, քրդական բռնապետությունը վերջ տրվեցավ արևելյան Հայաստանում և մանավանդ Տարոնի և Վասպուրականի նահանգներում, և օսմանցոց իշխանությունը այդ ժամանակից ավելի հաստատվեցավ այդ կողմերում։ Բայց ինձ ուրախացնում էր այդ պատմության այն մասը, որ հիշյալ երկու գազանների անկումը կատարվել էր մի հայ հերոսի ձեռքով, այն հայի, որ մեր ամենի դաստիարակը և սիրելին էր։ Դա էր Պարսկաստանում հասարակ որսորդի անվան տակ ծածկված խորհրդավոր մարդը՝ Ավոն, որի իսկական անունը Մելիք-Միսաք էր, որը բոլորից թաքցրած ուներ, թե՛ իր գործերը, թե՛ իր անցյալ մեծությունը և թե՛ իր ո՛վ կամ ի՛նչ մարդ լինելը։

Ես չեմ մոռացել, ընթերցող, բայց դու ես հիշո՞ւմ ես այն ցավալի պատմությունը, որ Ս. Տիրամոր տոնախմբության ժամանակ, իր վրանում, իմ քեռի Պետրոսը պատմում էր Որսորդի կյանքից։ Նա ասում էր, որ Որսորդը հասարակ մարդ չէ, թե նա Սասունի և Մոդաց երկրի զորավոր մելիքն է եղել, թե այնտեղ ունեցել է իր սեփական բերդը, պատմում էր, թե ինչպես հայ տանուտերերը, միացած իրանց հոգևոր առաջնորդի հետ, դավաճանում են նրան, մատնելով մի «քուրդ իշխանի» ձեռքը, պատմում էր, որ դավադրության ժամանակ նշանակվում է Զատկի ավագ շաբաթ գիշերը, և երբ Մելիքը իր ընտանիքով բոլորել էր ճրագալույցի սեղանի շուրջը, հանկարծ նրա ամրոցը պաշարվում է բազմաթիվ թշնամիներով։ Նրա ամրոցը հրդեհում են, ընտանիքը կոտորում են, այդ միջոցին կրակի և արյան միջից հափշտակում է հավատարիմ Մըհեն իր վիրավորված տիրոջը և, իր հզոր ուսերի վրա բարձած, տեղափոխում է

Նրան Պարսկաստան, ուր ապրում էր նա անհայտության մեջ, Ոսկորջի անվան ներքո։ Իմ քեռի Պետրոսը ծպտյալ Ոսկորջի պատմությունը հասցրեց մինչև այստեղը, էլ ուրիշ ոչինչ չասաց։ Բայց այժմ ծերունի քրդի պատմությունից երևաց, որ նա կրկին հայտնվել է իր իսկական Մելիք-Միսաք անունով և, հայոց կամավոր զորքերի գլուխն անցած, կռվել է երկու քուրդ բռնապետների հետ, երկուսին էլ հաղթել է և, կալանավորելով, հանձնել է Օսման փաշայի ձեռքը և իր «վրեժը» առել է։ Ի՞նչ վրեժ։ Երբ այդ մասին հարցրի, ծերունի քուրդը պատասխանեց.

— Բեդիր-խան-բեկը նույն դավաճանությամբ վարվեցավ իր բարեկամ Մելիք-Միսաքի հետ, որպես իր հոր եղբայր խան-Մահմուդը՝ Միր-Մարտոյի հետ։ Երկուսն էլ խաբեությամբ ոչնչացրին իրանց լավ դաշնակիցներին և տիրեցին նրանց բերդերին։ Մելիք-Միսաքը Սասունի և Մոգաց երկրի իշխանն էր և լավ բարեկամ Բեդիր-խան-բեկի հետ։ Բայց այդ վերջինը այնքան ցած, այնքան վատ գտնվեցավ, որ մի գիշեր անակնկալ կերպով հարձակվեցավ նրա տան վրա և բոլորին սրից անցկացրեց։ Մելիքին նույնպես սպանված էին համարում, բայց տարիներից հետո կարծես գերեզմանից վերադարձավ նա և իր վրեժը առեց...

Երկու հայ իշխաններ, մեկը՝ Ոստանի տերը, մյուսը՝ Սասունի տերը, միևնույն ճակատագրական հարվածքի տակ խորտակվել էին, երկուսն էլ սոսկ դավաճանության զոհ էին դարձել։ Ասլանը, երևի, գիտեր այդ բոլորը. նա ոչինչ չէր խոսում, միայն լռությամբ լսում էր ծերունի քրդի խոստովանությունը, այլ, դառն փորձերից խրատված, խոսում էր մեզ դառն ճշմարտություններ...

— Տեսնո՞ւմ ես, քրիվա,— վերջապես խոսեց Ասլանը,— դուք ձեր բարեկամներին ու դաշնակիցներին այդպես վատությամբ ոչնչացնելով՝ ինքներդ միայնակ ու անզոր մնացիք և դուք էլ ոչնչացաք։ Դուք խաբեությամբ տիրեցիք ձեր բարեկամների ամրոցներին, բայց ձեր ձեռքումն էլ չմնացին նրանք, եկավ օսմանցին և խլեց ձեզանից։ Եթե դուք հաշտ մնայիք, դրանցից և ոչ մեկը չէր պատահի։

Ասլանը ծերունի քրդի, այդ անբախտացած ազնվականի, սրտից էր խոսում։ Նրա վշտահար դեմքն ավելի մռայլվեցավ, ավելի թախծալի կերպարանք ստացավ։

— Ճշմարի՜տ է, շատ ճշմարի՜տ,— պատասխանեց նա տխուր ձայնով։— Մենք մեր ձեռքով մեր տունը քանդեցինք... Բայց ո՞վ կռվացրեց մեզ, ո՞վ բարեկամների ու դաշնակիցների մեջ երկպառակություն սերմանեց։ Նույնիսկ օսմանցին։ Ես բոլորը չպատմեցի ձեզ, պարոն, թե ինչպես օսմանցի գործակատարները գաղտնի կերպով գրգռում էին մեզ հա-

յերի դեմ... Բայց մենք այնքան միամիտ եղանք, որ չհասկացանք, որ դրանով մեր կործանումն են նախապատրաստում...

— Հիմա նույնը չե՞ն անում, հիմա ձեզ չե՞ն գրգռում հայերի դեմ...

— Գրգռում են, և ավելի վատ կերպով... բայց մեր հիմար ազնվականները չեն հասկանում։ Չեն հասկանում և մեր հոգևորականները։ Օրինակի համար, կարելի է լսած լինեք, որ մեզանից ոչ այնքան հեռու, Սրտասի սարերում, կենում է մեծ շեյխը։ Նա աստծո սուրբ մարդն է, ես շատ մեղք արած կլինեմ, եթե այդ մասին ամենափոքր կասկած ունենամ, բայց կրքոտ մարդ է։ Գիտե՞ք, ո՛րքան անգամ նրան գրգռել են հայերի դեմ... Ո՛րքան անգամ նա ոչնչացրել է հայոց ամբողջ գավառներ... Եվ բոլոր քրդերը լսում են նրա ձայնը և խոնարհվում են նրա հրամանին։ Բավական է նրան՝ մի առավոտ վերկենալ ու ասել, թե մարգարեն երազում հրամայեց բոլոր գավուրներին կոտորել։ Իսկույն քրդերը կառնեն իրանց զենքերը և կհետևեն նրան։ Եթե «Գուշակողը» չլիներ, նա շատ վատ բաներ կաներ...

— Ո՞վ է այդ «Գուշակողը»,— հարցրեց Ասլանը, որպես թե չէ ճանաչում։

— Ասում են՝ Արաբիայի կողմերիցն է, մարգարեի հայրենիքից։ Բոլորովին սուրբ մարդ է. ամեն բան գիտե. ինչ-որ հարցնեք, նա կասե ձեզ։ Մինչև անգամ շեյխը, որ մեծ իմաստություն ունի, շատ բաներ նրանից է հարցնում։

— Ուրեմն, դուք գոհ չե՞ք օսմանցիներից։

— Ի՞նչ ունենք գոհ լինելու։ Նրանք եկան, մեր տան մեջ երկպառակություն ձգեցին. մեզ թշնամացրին ոչ միայն մեր դրացի հայերի հետ, այլ թշնամացրին քուրդը քրդի հետ։ Այժմ չեք գտնի մի ցեղ, որ մի այլ ցեղի հետ հաշտ լինի։ Եղբայրը եղբոր միսն է ուտում։ Բայց այդպես չէր առաջ. սեր կար, միաբանություն կար, ամեն մարդ իր չափը ճանաչում էր, փոքրը գիտեր մեծի պատիվը, իսկ մեծը գիտեր փոքրին հոգ տանել։ Այժմ ամեն բան փոխվել է։ Այն մարդը, որ երեկ իմ ախոռատան մեջ ծառա էր, իմ ձիաների աղբն էր մաքրում, այսօր իրան մուդիր, գայմագամ, փաշա է կոչում, և ես պետք է գնամ նրան գլուխ վեր բերեմ։ Ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ ես այդ գլուխը գերեզման տանեի, քան թե անպատվեի...

Բայց մի բան չպետք է մոռանալ, որ օսմանցին գալուց հետո երկիրը բավական խաղաղացավ։

— Ինչպես խաղաղացավ. ավելի վատթարացավ։ Առաջ մենք մեր երկրի տերն էինք և գիտեինք մեր տան բանը, ճանաչում էինք՝ ո՛վ է լավը, ո՛վ է վատը, և եթե մեկը մի չար գործ էր կատարում, իսկույն իմանում

էինք, և հանցավորը իր արժանի պատիժն էր ստանում։ Բայց հիմա գողը մնում է իր համար ազատ, և բոլորովին անմեղ մարդկանց տանում են, դնում ծակը, և այն էլ գիտե՞ք ինչի համար, որ փող տանեն, հետո բաց թողնեն։ Դատավորը երկու կողմից ևս շահվում է, նախ, գողի հետ ընկեր լինելով, բաժանում է նրա հետ կողոպուտը և նրան չի դիպչում, երկրորդ, անմեղ մարդկանց չարչարում է՝ նրանց կողոպտելու համար։ Այստեղ արդարությո՞ւն կա։ Երկրի համարյա բոլոր կառավարիչները ամեն գործերի մեջ այդպես են վարվում։

Նա կրկին լցրեց իր ծխաքարշը, սկսեց ծխել։ Կարծես, դառն ծխի հետ աշխատում էր նա թափել իր սրտի մաղձը։

— Լավ էր առաջ,— շարունակեց նա,— շատ լա՜վ... Մեր անասունները ազատ-համարձակ մեր սարերի վրա արածում էին. մեր վրանները, որտեղ ցանկանում էինք, այնտեղ էինք կազմում։ Երկիրը դեպի ամեն կողմ բաց էր մեր առջև։ Հիմա ամեն տեղի վրա սահման դրվեցավ. այստեղը, ասում են թագավորական է, այնտեղը, չգիտեմ ումն է պատկանում, և բոլորից վատթարն այն է, որ ամեն բանի վրա հարկ է դրվել. մի ամսական փոքրիկ գառն անգամ, աստծո խոտը արածելու համար, պետք է հարկ վճարե։ Ո՞վ է տեսել մի այդպիսի բան։

Նա նայեց իր շուրջը, տեսնելու՝ արդյոք ուշադրությամբ լսում են իրան, թե ոչ։ Այդ միջոցին նա ինձ ներկայանում էր որպես մի քարոզիչ, որը և՛ խոսում էր, և՛ դիտում էր իր ունկնդիրների դեմքի արտահայտությունները, թե ի՛նչ ազդեցություն է գործում նրանց վրա իր քարոզը։

— Ամեն ինչ, որ լավ էր, բարի էր, խլեցին մեզանից,— առաջ տարավ նա,— փոխարենը տվեցին ղեխություն, շռայլություն, անբարոյականություն միայն։ Մենք ապրում էինք մեր նախահարց պարզ կյանքով, կերակրվում էինք մեր անասունների յուղով ու պանրով, խմում էինք մեր լեռների մաքուր ջուրը։ Մեզ սովորացրին փլավ ուտել, շերբեթ ու ղահվե խմել, և որ ավելի չարն է՝ արաղ խմել։ Մեր կանայք մեր անասունների բրդից իրանց ձեռքով էին պատրաստում մեր հագուստը. թե՛ ազնվականի կինը և թե՛ գռեհկի կինը երբեք չէին խորշում թելից ու ասեղից. իլիկն ու ջահրեն երկուսի ձեռքում ևս ամբողջ օրը պտտվում էր։ Հիմա մեր կանայք օսմանցու հարեմի ծույլ և փափուկ խաթուններ են դարձել, իսկ մեզ սովորեցրին մետաքս հագնել, կարմիր մահուդ հագնել, ոսկի թելերով զարդարել մեր հագուստը։ Մեր կանայք այժմ սովորել են իրանց երեսները ներկել զանազան դեղերով, սովորել են աստծո շնորհած գեղեցկությունը կեղծել, խարդախել։ Մեր տղամարդիկ չեն ամաչում կանանց նման իրանց մազերին գույն տալ հինայով և իրանց աչքերը սևացնել սուրմայով։ Երբ որ զուգված, զարդարված մի երիտասարդ է անցնում,

նստած գեղեցիկ նժույգի վրա, ինքը փայլում է ոսկու մեջ, ձին արծաթապատ ասպազենով, զենքերը վառվում են թանկագին ակներով, ամեն կողմից մատով ցույց են տալիս նրան, ընկերն ընկերին ասում է. «Տե՜ս ի՜նչ քաջ երիտասարդ է»... Բայց ո՞ր կռվի մեջն է մտել այդ կնամարդը, վերք տվել ու վերք ստացել, այդ ով չէ հարցնում։ Առաջ մի երիտասարդ մինչև մի քանի տասնյակ մարդիկ սպանած չլիներ, մինչև իր մարմնի վրա մի քանի վերքեր ստացած չլիներ, նրան աղջիկ չէին տալ. և մեր աղջիկները անպատվություն կհամարեին երկչոտին ու անարիին իրանց փեսա ընտրել։ Հիմա դրանց նայող չկա. հիմա երիտասարդի քսակն են շոշափում, որ տեսնեն՝ քանի ղուրուշ ունի։ Ճշմարիտ քաջությունը կորել է, և նրան փոխարինել է օսմանցու թուլամորթությունը։ Այժմ առաջվա քուրդը չէ մնացել, և եթե մարդիկ կան, այն էլ կարելի է գտնել հին սերունդի մեջ, նորը բոլորովին փչացած է։ Մեր վաղեմի երիտասարդները իրանց մարմնի վրա կրած սպիները իրանց զարդն էին համարում և այդ նշաններով պարծենում էին։ Բայց այժմյանները հոգի են տալիս օսմանլըի շքանշանի համար, և գժվածի նման վազ են տալիս փաշաների ու աստիճանների ետևից։ Եվ օսմանցիք, օգուտ քաղելով մեր փառասերների այդ մոլորություններից, վատերին առաջ են քաշում, իսկ լավերին ետ են մղում...

Ոստանի ավերակների վրա, ծերունի քրդի բերանով խոսում էր նահապետական ժողովրդի խռոված ոգին։ Մեկի ներկայացուցիչը բողոքում էր, մյուսի ներկայացուցիչը՝ Ասլանը, լռությամբ լսում էր...

Վերջինը հեզությամբ հարցրեց.

— Լավ է, որ դու չհրապուրվեցար օսմանլըի փայլուն շքանշաններով։

— Ես ավելի պատվավոր համարեցի այսպես աղքատ, այսպես չքավոր ապրել այն գետնափոր խրճիթի մեջ, իմ քաջ նախահայրց շիրիմների մոտ, քան թե իմ կուրծքը զարդարել օսմանլըի շքանշանով, որ ստանում են շողոքորթները, կեղծավորները, խաբեբաները միայն, վաճառելով իրանց խիղճն ու պատիվը։ Ես այժմ ունեմ հինգ այծ և դրանով բախտավոր եմ։ Այդ հինգ այծը փոխարինում է այն հարյուրավոր անասուններին, որ խլեց ինձանից օսմանցին։ Այդ բոլորից հետո՝ գնալ և օսմանլըի ոտները լիզե՞լ, քա՜վ լիցի, քաղցածությունից կմեռնի ծերունի Օմար-Աղան և իրան չի ստորացնի...

Նա կրկին անգամ շնորհակալություն հայտնեց ստացած ծխախոտի համար, վերկացավ և, իր երկու ցուպերի վրա կաղալով, սկսեց ընթանալ դեպի իր խրճիթը։

— Ահա՜ քրդական բռնապետության ճյուղակտուր եղած կոճղը...—

ասաց Սալանը, ծերունու ետևից նայելով։ Հետո դարձավ դեպի մեզ այդ խոսքերով.

— Ես խիստ Հակառակ եմ ազնվականության գաղափարին, բայց կցանկանայի, որ Հայերը ազնվականներ ունենային։ Երբ ժողովուրդը զարգացած չէ, երբ նա դեռ մի որոշ գիտակցության չէ Հասած, ազնվականությունը միշտ Հարմար միջնորդ է դառնում նրա բողոքը արտաՀայտելու, երբ ինքը՝ ազնվականությունը, նույն ժողովրդի Հետ ճնշված դրության մեջ է գտնվում և նրա տառապանքներին մասնակից է լինում։ Նայեցե՛ք այդ ծերունի քրդին, այդ ոտքից և ձեռքից զրկված անդամալույծին, Հազարավոր քրդեր չեն կարող այն մտածել, ինչ որ դա է մտածում, Հազարավոր քրդեր չեն կարող այն զգալ, ինչ որ դա է զգում։ Իր խրճիթի մարած օջախի նման մխում է նրա սիրտը, երբ իր ցեղի ազատությունը կորած է տեսնում։ Երբ մենք ազնվականություն ունեինք, երբ տակավին բնաջինջ եղած չէին նախարարական տները, ամեն անգամ, երբ ժողովրդի կողմից բռնության դեմ բողոք էր Հայտնվում, նրա նախաձեռնությունը տալիս էր նախարարությունը։ Եվ մեր Հայրենիքի թշնամիները՝ Հույները, պարսիկները, արաբացիք, վերջը թաթարները, լավ Հասկանալով ազնվականության նշանակությունը, սկսեցին ՀետզՀետե ոչնչացնել նախարարական տները, որպեսզի կատարելապես տիրել կարողանան մեր Հայրենիքին։

Ինձ Համար այժմ շատ բան պարզ էր։ Ծերունի քրդի պատմությունից ես լիակատար տեղեկություն ստացա Որսորդի անձնավորության մասին, գիտեի նրա փառավոր անցյալը, գիտեի նրա ողբավոր անկումը, գիտեի նրա խորՀրդավոր ներկան։ Ինձ Համար պարզ էր և Ղարա-Մելիքների ՀեղՀեղուկ պատմությունը. ես ճանաչում էի այդ ազնվական տոՀմի վերջին ժառանգին՝ Կարոյին, ես գտնվում էի նրա Հոր դժբախտ ամրոցի փլատակների մոտ, այն ամրոցի, որ սկսյալ Ռշտունի նախարարներից, քսանմեկ դարերի ընթացքում, մի ձեռքից մյուս ձեռք անցնելով, վերջը Հասել էր նրա Հորը և որից դավաճանությամբ Հափշտակել էին քրդերը։ Կարոն նույնպես գիտեր այդ բոլորը, գիտեր իր ծագումը, գիտեր, թե ի՛նչ էին կորցրել իր Հայրերը։ Բայց ես Համոզված էի, որ նա նույն եռանդով կգործեր և նույն անձնվիրությամբ կաշխատեր սրբելու նեղյալների արտասուքը, եթե գիտենար, որ ինքը մի անՀայտ գեղջկի որդի է։ Երբ այդ միտքը Հայտնեցի Սալանին, երբ, Կարոյին օրինակ բերելով, ասացի. որ տոՀմային ազնվականությունը միակ պայմանը չէ, որ մարդ ձգտե դեպի ազատությունը, նա պատասխանեց.

— Այո, այդ Հեշտ կլիներ, եթե ամեն մարդ Կարոյի սիրտը և զարգացումը ունենար։

Բայց ո՞րտեղից ստացավ նա այդ զարգացումը, ես այդ մասին ոչինչ չգիտեի։ Չգիտեի նաև նրա մյուս ընկերների՝ Ասլանի և Սաքոյի, կրթության գաղտնիքը։ Այդ երիտասարդները իմ աշակերտակիցներն էին, առանց մի բան սովորելու, թողեցին տեր Թոփիկի դպրոցը և անհայտացան, բայց տարիներից հետո հայտնվեցան, բոլորովին փոխված, բոլորովին այլ մարդ դարձած։ Մինչև այսօր մի առիթ չէր ներկայացել, որ հարցնեի Ասլանից, թե ի՞նչ հրաշք էր այդ։ Երբ այժմ խնդրեցի նրանից պատմել, նա պատասխանեց.

— Ես մի օր բոլորը կպատմեմ քեզ, բայց դեռ ժամանակը չէ...

Ոստանա հովիտը մի երկայնաձև ձորադաշտ է, որ սեղմված է Արտոս լեռան գրկում։ Ամեն տեղ սփռված են պատմական հին հիշատակարանները։ Իշխանական բերդերի, ամրոցների փշրանքներն են մնացել։ Պահպանվել են միայն սրբության տաճարները։ Կրոնասեր ժողովուրդը առաջինը զոհեց՝ երկրորդը չկործանելու համար։

Մենք երկար չմնացինք Ոստանա բերդի ավերակների մոտ։ Երբ ձիաները բավական հանգստացած էին, երբ մենք ևս բավական կազդուրված էինք ճանապարհի հոգնածությունից, Ասլանը շտապեցրեց, թե պետք է ուղի ընկնել։ Ես վերջին անգամ հայացք ձգեցի ավերակների վրա, վերջին անգամ նայեցի դեպի ծովը։ Ինձ թվում էր, թե հենց այդ րոպեում, նրա պարզ հայելիի մեջ, ես տեսնում էի այն գույնզգույն ցոլացումները, որ արտափայլում էին, անդրադարձնելով Գաղիկի շքեղ դահլիճների գույնզգույն ապակիների շողքերը և նրա օդաբեր հովանոցների ոսկեզօծ նկարները։ Ինձ թվում էր, որ ալիքների մեղմ մեղեդիի մեջ ես լսում էի արձագանքը մի քաղցր նվագածության, որով Ռշտունյաց գուսանները զվարճացնում էին Վասպուրականի հզոր իշխանի ուրախության ժամերը։ Սահում են դարեր, անցնում են ժամանակներ։ Տեսարանը փոխվում է։ Վարդագույն ապակիների վարդագույն շողքերի փոխարեն հոսում են արյան վարդագույն վտակներ։ Այլևս ոսկեզօծ նկարների փայլը չէ, որ վառվում է արևի ճառագայթների առջև, այդ հրդեհի բոցն է, որ լափում է փառքի և իշխանության բոլոր վայելչությունները։ Լաց ու կոծ է լսվում... աղմուկը սաստկանում է... կրակի լուսավորության առջև նշմարվում է դաշույնների փայլը... մարդիկ անօրոշ ուրվականների նման խլրտում են..., ոմանք ընկնում են, ոմանք կանգնում են... դահլիճների կործանվող կամարները ծածկում են դիակները... Կրակն ու կոտորածը ոչնչացնում է Ղարա-Մելիքների հիշատակը... բայց մի կին, մի երեխա կուրծքին սեղմած, դուրս է սողում կրակի միջից և թաքչում է մերձակա անտառում... Հետո թանձր ծուխը ցած է թողնում իր սև վարագույրը, և եղերական տեսարանը անհետանում է մթության մեջ...

— Դու շատ զգայուն սիրտ ունես,— ասաց Ասլանը, երբ նշմարեց իմ արտասուքը։— Նստիր ձիդ, գնանք, հեռանանք, դեռ այդպիսի ավերակներ շատ կտեսնես...

Երբ ճանապարհ ընկանք, հեռվից տեսանք այդ կրակի ու կոտորածի հեղինակներից մեկին՝ ծերունի Օմար-Աղային։ Նա դեռ նստած էր իր խրճիթի կտուրի վրա և արևի ջերմ ճառագայթներով տաքացնում էր սառած մարմինը։ Նա էլ նկատեց մեզ և, հեռվից գլուխն ու ձեռները շարժելով, բարի ճանապարհ մաղթեց։

Այնօր մենք անցանք Ոստանա ամբողջ հովիտը։ Ուր և գնում էինք, մեզ հանդիպում էին ամայի վանքեր, ամայի եկեղեցիներ և մենավոր մատուռներ։ Լեռները, ձորերը, անտառների խուլ, անմարդաբնակ խորքերը լի էին այդ սրբավայրերով։ Ի՞նչ էր որոնում նրանց մեջ Ասլանը, ես չգիտեմ, միայն ինձ հայտնի էր, որ նա վանքերի շատ սիրահար չէր։ Իլի գյուղում մենք տեսանք աստվածածնի «Քառասուն խորան» կոչված վանքը։ Գագիկ Արծրունին հիմնեց այդ մեծաշեն վանքը իր քառասուն հոյակապ տաճարներով։ Նրանցից միայն մի քանիսն էին մնացել. մյուսները կործանվել էին։ Այստեղ դիմում էին հայոց ապաշխարողները և իրանց մեղքերի քավության համար «քառասունք» էին կատարում, այսինքն՝ քառասուն տաճարների յուրաքանչյուրի մեջ մի-մի պատարագ էին մատուցանել տալիս, իհարկե, լավ վճարելով վարդապետներին։ Բայց ես հավատացած էի, որ եթե այդ վանքի քառասուն տաճարների յուրաքանչյուրի մեջ ամեն օր քառասուն անգամ պատարագ մատուցանեին, հազիվ կարող էին քավել նրա հիմնողին այն մեծ մեղքից, որ նա կատարեց, ապստամբվելով Բագրատունիների դեմ և Վասպուրականում իր համար մի նոր, հակաթոռ թագավորություն հիմնելով։ Դրանով անհնազանդ Արծրունին, արաբացոց տագնապի ժամանակ, երբ Հայաստանը ավելի մեծ զորության պետք ուներ, Բագրատունիների ուժը ջլատեց, իսկ իր հիմնած թագավորությունը միայն մեկ դար կյանք ունեցավ...

Ոստանա հովտի մեջ, Արտոսի կողքի վրա, կանգնած է մի այլ վանք և իր գեղեցկադիր, բարձրահայաց դիրքով գրավում է ճանապարհորդի ուշադրությունը։ Նա «Քառասուն-խորանի» նման մեծաշեն, փարթամ և փառահեղ չէ, նա համեստ է և փոքրիկ։ Բայց ամեն մի հայ չէ կարող՝ առանց նրա փոշիները համբուրելու՝ անցնել նրա մոտից, երբ գիտենա, թե ում գերեզմանն է դրած նրա անշուք տաճարում։ Նրան կոչում են Ձաղար (Ձարահան) Ս. Նշանի վանք, որ շինված է Ս. Աստվածածնի անունով։ Մեծ ջերմեռանդությամբ մենք մտանք այդ վանքը և համբույր մա-

տուցեցինք մի մոռացված գերեզմանի։ Նրա մեջ հանգչում էր Ավարայրի հերոսների երգիչը՝ Եղիշեն։

Ոստանա լեռնահովտի մեջ կա մի այլ սրբավայր, որը նույնքան սիրելի է ամեն մի հայի սրտին, որպես վերոհիշյալ վանքը։ Ծովեզերքից կես մղոն հեռավորությամբ, կանաչազարդ, հարթ դաշտի մեջտեղում, բարձրանում է մի գեղեցիկ բլուր։ Բարդի և ուռենի ծառերը իրանց վարսավոր ճյուղերի ներքո հովանավորում են շինականների խրճիթները, որ գտնվում են այդ բլուրի վրա։ Դա Նարեկ (Նոր-եկք) գյուղն է։ Նա փոքրիկ է, բայց ամեն հայի համար նվիրական է, որովհետև ծննդավայրն է մի պաշտելի մարդու։ Գյուղի մեջտեղում, բլուրի ուղիղ գագաթի վրա, կանգնած է մի հոյակապ վանք։ Բավական հեռավորությունից երևում է այդ վանքը, և նրան տեսնելիս ճանապարհորդի սիրտը սկսում է բաբախել։ Խորին, սրբազան ջերմեռանդությամբ խաչակնքում է նա իր դեմքը և ծունր է խոնարհեցնում։ Այդ վանքի մեջ դրած է հայոց ոգելից սաղմոսերգուի՝ ս. Գրիգոր Նարեկացու մարմարյա գերեզմանը։

Այդ դաշտը և նրա շրջակայքը լի են այն բոլոր նվիրական տեղերով, որ կապված են Նարեկացու հիշատակի հետ։ Խարղիթ գյուղի մոտ, ծովափնյա ճանապարհի եզրում, մեզ ցույց տվին մի գոգավորված ժայռ։ Այդ գոգավորությունը մարդու մարմնի նմանություն ուներ։ Նրա մասին պատմում էին, թե Նարեկացին այստեղ հովիվ եղած ժամանակը՝ մի անգամ ավազակները հարձակվեցան նրա վրա. նա փախավ և դիմեց դեպի հիշյալ ժայռը, նրա մոտ պատսպարան գտնելու։ Համար։ ժայռը բաց արեց իր քարեղեն գիրկը և ընդունեց սուրբին։

Բայց բոլորից հետաքրքիր են այն քարանձավները, որոնք մի ժամանակ Նարեկացու ճգնարանն են եղել։ Նարեկ գյուղից մի ժամ հեռավորությամբ, ծովեզրի մոտ, բարձրանում է մի այլ քարաժայռ։ Նրա մեջ կան մի քանի մեծ և փոքր բնական այրեր։ Բացի այդ բնական այրերից, նույն բարձրադիր ապառաժի մ ի ջ փորված են թվով ինն սենյակներ։ Այդ վիմափոր սենյակները անհիշելի ժամանակների գործ է։ Նրանք երկու հարկերի են բաժանված, որոնցից հինգը ներքին հարկն է կազմում, իսկ չորսը՝ վերին հարկը։ Հայոց հին սորամուտների (տրոգլոդիտների) այդ քարեղեն բնակարանը այնքան անմատչելի, այնքան բարձր է գետնի մակերևույթից, որ Նարեկացու նման հրաշագործ անձը միայն կարող էր մուտք գործել այդտեղ։ Գլխավոր դուռը բացվում է ներքնահարկի առաջին սենյակի մեջ, և հետո մեջեմեջ դռներով տանում է դեպի մյուս սենյակները և հանում է մինչև վերին հարկը։ Յուրաքանչյուր սենյակ պատուհանաձև լուսամուտ ունի, որ նայում է դեպի ծովը։ Վերնահարկի սենյակներից մեկը ձևացնում է մի փոքրիկ մատուռ, քարեղեն սեղա-

նով։ Այստեղ էր բնակվում Նարեկացին, այստեղ էր գրում իր սքանչելի գիրքը։ Այստեղից տեսավ նա ս. Աստվածամորը, աստվածորդի մանուկը գրկում, որի տեսությանը այնքան մեծ տենչանքով փափագում էր նա։ Փոքրիկ Առ-Տեր կղզու վրա կանգնած էր նրա տենչալին, և ամբողջ ծովը վառվում էր հրեղեն ճառագայթներով։ Իր քարայրից ցած իջավ Նարեկացին, մոտեցավ ծովեզրին և, որպես ցամաքի վրա, նա ջրի վրայով ընթանալով, ոտքով անցավ ծովը և հասավ կղզուն։ Աստվածամայրը տվեց երանելի սուրբ գիրքը աստվածորդի մանուկին, ասելով. «Առ տեր», այսինքն՝ առ քո տիրոջը։ Եվ այն օրից այդ փոքրիկ կղզին կոչվեցավ Առ-Տեր։

Հին Ռշտունիքը այժմ երկու գավառների է բաժանված՝ Գավաշ և Կարճկան, երկուսն էլ կոչվում են իրանց համանուն ավանների անունով, որոնց մեջ գավառապետներ են նստած։ Սկսյալ Հայոց-Ձորից, որը Գավառի հյուսիս-արևելյան սահմանն է, հիշյալ երկու գավառները՝ Վանա ծովակի հարավային եզերքով՝ տարածվում են մինչև Մոկաց և Բզնունյաց աշխարհները։ Ճանապարհը նույնպես ոլորվում է ծովակի եզերքով, երբեմն բոլորովին մոտենում է, երբեմն փոքր-ինչ հեռանում է, բայց երբեք ծովեզերքից չէ բաժանվում։ Նա այնքան նեղ է, այնքան դժվարին ելէջներ ունի և այնքան սարսափելի են նրա անցքերը, որ իզուր չստացավ իր Կապան անունը։ Հայոց երկրի բազմաթիվ կապանների թվում՝ Ռշտունյաց կապանը դժվարանցանելիներից մեկը պետք է համարել։ Ամեն մի քայլում բավական են մի քանի հրացանավորներ, որ փակեն մի ամբողջ քարավանի անցքը և, վանդակի մեջ բռնված թռչունի նման, չթողնեն, որ տեղից շարժվի։ Ճանապարհը պատվում է նեղ ձորերի միջով, որոնց երկու կողմերից ևս բարձրանում են անհնարին ապառաժներ։ Եվ այդ սատանայական լաբյուրինթոսը քարավանի միակ ուղին է, որ տանում է դեպի Բաղեշ և Մուշ։ Մարդ խեղդվում է անձկության մեջ։ Իսկ երբ դուրս ենք գալիս նեղ կիրճերից և Մուշի ընդարձակ դաշտին ենք հասնում, այն ժամանակ միայն հորիզոնը բացվում է մեր առջև, սկսում ենք ազատ շունչ առնել։

Ռշտունիք, այդ ռաշիդների (քաջերի) աշխարհը, սնուցել է իր խիստ և վայրենի բնության համեմատ՝ մի ինքնուրույն ժողովուրդ։ Նրա բնակիչները՝ իր մթին անտառների և ահարկու լեռների նման՝ կոշտ, կոպիտ և անխորտակելի են։ Հսկա բնությունը ծնել է և հսկա ժողովուրդ։ Այստեղ միայն կարելի է տեսնել սահմանակից Հայոց-Ձորի վաղեմի տիտանների վիթխարի սերունդը, որ իր քաջությամբ բնավ ետ չի մնում դրացի սասունցիներից։ Չէ կարելի տեսնել և չհիանալ այդ առողջ, կենդանի,

մշտազվարթ ժողովրդով։ Նա երբեք չէ թառամում, որպես իր ծմակների մշտականաչ կիպարիսը։ Նա երբեք չի ծերանում, որպես իր թավուտների դարևոր եղևնին։ Հզոր կուրծքը մերկ, զորավոր բազուկները հոլանի, գլխին թաղիքյա կոնաձև ֆոլոզը դրած, և նրա վրա գույնզգույն թաշկինակներ փաթաթած, որոնց ծայրերը՝ ոսկեգույն մազերի երկայն գիսակների հետ՝ թափվում են լայն թիկունքի վրա, հագին մի կարճ ֆազալխա (կուրտիկ) հագած, որի ամրությունը, երկաթյա զրահի նման, կարող է դիմանալ ամենասուր դաշույնի առջև, ներքին հագուստը մազեղեն զոլզոլ շալվարի մեջ հավաքած, դուք կտեսնեք Մշտունյաց լեռների այդ զավակին, երկար նիզակը ձեռին, թեթև վագրի նման, անցնում է մի ապառաժից դեպի մյուսը։ Նրա նիզակը, որ երկու ծայրերում ևս սուր երկաթներ ունի, ծառայում է և՛ իբրև զենք, և՛ իբրև նեցուկ, որ, գետնի մեջ ցցելով, հենվում է նրա վրա և ոստումներ է գործում սարսափելի վիհերի վրայից։ Այդ բոլորը այնքան արագ է կատարվում. որ դու կարծում ես, թե նա թռչունի նման թևեր ունի և օդի մեջ սլանում է։ Նրա թաղիքյա փափուկ տրեխների տակերը ամբողջապես զամած են սրածայր բևեռներով, որ չսահի, որ չսայթաքեն ժայռերի վրա ման գալու ժամանակ։ Գոտիի մեջ խրած ունի մի կեռ խենջար, որի կոթը դերձանով կապած է պատյանին. այդ կապանքը նրա համար է, որ մինչև արձակելը՝ նրա բարկությունը անցնի, իսկ երբ մերկացրեց սուրը՝ գործողությունը արդեն վճռված է, մինչև արյան մեջ չլողացնե, իր տեղը չի դնի։ Թշնամու հետ անգութ է, իբրև գազան, բարեկամի հետ բարի է, իբրև հրեշտակ։ Իր հովիվների բարձրահասակ սոսիների նման գեղեցիկ է նա։ Երբ նայում է քո երեսին, դու զմայլվում ես։ Նրա կապուտակ աչքերը այնքան լուսափայլ, այնքան ընդարձակ և այնքան խորն են, որպես այն կապուտակ ծովը, որ ծփում է նրա աշխարհի մոտ։ Նրա այրական դեմքը այնքան արձակ և այնքան պայծառ է, որպես Մշտունյաց պարզ երկինքը։ Մշտունյաց պարզ երկնքի նման, այդ խաղաղ դեմքը հանկարծ մռայլվում է, մթնում է, շանթեր է արձակում, երբ խաղաղ եղանակը փոխվում է, և տեղի է ունենում վերահաս փոթորիկը... Այդ միջոցին նա չէ խոսում, այլ որոտում է, և այդ որոտման ձայնի մեջ դու լսում ես նախկին հայի ուժեղ բարբառը իր բոլոր կոշտ ու անտաշ ձևերով։ Բայց այդ կոշտ հնչյունները քո հոգուն այնքան ազդու են, քո սրտին այնքան կախարդիչ են, որ, որքան էլ և ընկած լինեիր դու հոգով, հանկարծ ներշնչվում ես մի անբացատրելի ոգևորությամբ... Եվ երբ դու տեսնում ես, թե ինչպես նա իր միակ զենքով՝ նիզակով, կռվում է մթին ծմակից դուրս պրծած ամեհի վարազի հետ, իսկույն հին առասպելը կենդանանում է քո մտքում, և դու

հիշում ես «վիշապաքաղ» Վահագնին, հայոց անպարտելի Հերքուլեսին[41], հիշում ես, և սքանչանում ես նրա արժանի ժառանգների քաջության վրա, որոնք, գազանների հետ բնակվելով, սովորեցին գազանների հետ մարտնչել...

ԻԴ

ՄԻ ԳՅՈՒՂ ՌՇՏՈՒՆՅԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Օրը երեկոյանում էր։ Նախորդ գիշերը, «Գուշակողի» տաղավարի մոտ, բոլորովին անքուն էինք մնացել, իսկ այսօր անդադար ճանապարհորդում էինք։ Մեր ձիաները հոգնածությունից դժվարությամբ էին շարժվում. մենք ևս հանգստանալու սաստիկ պետք էինք զգում։

— Իմ ձին ընկնելու վրա է,— ասացի Մուրադին, որ իմ կողքով գնում էր։

— Մինչև հիմա նրանք էին մեզ տանում, շուտով կսկսենք մենք նրանց տանել,— պատասխանեց նա ծիծաղելով։

Ես նրա կատակը չհասկացա, բայց երբ մի փոքր առաջ գնացինք, նա դարձավ դեպի մեզ այդ խոսքերով.

— Ցած իջե՛ք, այսուհետև անկարելի է ձիով գնալ, եթե ոչ, մենք և թե՛ մեր ձիաները կգլորվենք անդունդի մեջ և կկորչենք։

Մենք հնազանդվեցանք մեր առաջնորդի խորհրդին։ Եվ իրավ, մի նեղ շավիղ իջնում էր դեպի անդնդային ձորը, և նրա խորքից կրկին բարձրանալով, ոլորվում էր լեռան առապարներով, հետո կորչում էր անտառի մթության մեջ։ Այդ ընդարձակ վիհից պետք է անցնեինք մենք, որի հատակը նայելիս՝ մարդու գլուխը պտտվում էր, աչքերը սևանում էին։

Մեզանից յուրաքանչյուրը, իր ձիու սանձից բռնած, խարխափելով իջնում էր դեպի ձորը։ Ձին նրա ետևից՝ ամբողջ մարմնով դողդողալով, գլուխը ցած խոնարհեցրած, փռնչալով դեպի ամեն կողմն էր նայում, թե ոտը ո՞ր քարի վրա դնե, որ ցած չգլորվի։ Մի քանի ժամ այսպես մաքառում էինք ժայռերի, մացառների և միմյանց մեջ հյուսված թփերի հետ, մինչև ձորի խորքից դուրս եկանք մի բարձր սարավանդի վրա։ Մեր առջև բացվեցավ մի սքանչելի հորիզոն։

Հազար անգամ ավելի տաժանական տանջանքներ ես պատրաստ կլինեի հանձն առնել, եթե առաջուց գիտենայի, թե դեպի ո՞ւր է տանում մեզ այն ոլորապտույտ շավիղը, որ ընտրեցինք մենք, խոտորվելով եր-

թեքության մեծ ճանապարհից։ Մեր դուրս եկած սարավանդը, կարծես, մի բարձր դիտանոց լիներ, որտեղից երևում էին գեղեցիկ տեսարաններ։ Ստորոտում ծփում էր լայնածավալ ծովակը, որի եզերքը, կանաչազարդ շրջանակի նման, պատած էին շքեղ բուսականությամբ։ Մեղմ հովիկը շնչում էր մետաքսանման փափուկ խոտերի վրա, և երեկոյան ճառագայթներից լուսավորված փայլուն ծղոտները հանդարտ կերպով տատանվում էին, ծածանվում էին և իրանց բաց-կանաչագույն ալիքներով միախառնվում էին ծովակի արծաթյա ալիքների հետ, որ զգուշությամբ զարկվում էին եզերքին, կարծես վախենալով, մի զույգ խանդարեն ծաղիկների խորհրդավոր խաղաղությունը։

Վերևում, լեռան լանջաց վրա, սփռված էին ոչխարների հոտերը, իսկ ներքևում, հարթ մարգագետնի վրա, որը ծովի ափերով, կանաչագույն լայն ժապավենի նման, ձգվում էր հեռու և հեռու, արածում էին ձիանների երամակները և արջառների նախիրները։ Մի փոքրիկ գետակ շառաչելով դուրս էր վազում ձորի միջից և, մի բան որոնողի նման, մի քանի պտույտներ գործելով արոտամարգերի վրա, քմահաճ երեխայի պես կարկաչում էր, տրտնջում էր, պատահած քարերի կուրծքին էր խփում, պատահած թփերի արմատներն էր քանդում և, բավական աղմուկ բարձրացնելուց հետո, մի առանձին գոհունակությամբ մտնում էր ծովը, այնտեղ ձայնը կտրում էր, կարծես մի մեծ գործ էր կատարել։ Նրա պարզ, թափանցիկ հատակի գույնզգույն խիճերը ժպտում էին, ծիծաղում էին նրա միամիտ չարության վրա։ Տեղ-տեղ երևում էին փոքրիկ լճակներ։ Ինձ թվում էր, որ այդ ապստամբները, որևիցե դժգոհության պատճառով, բաժանվել էին ծովից և նրա ափերի մոտ իրանց համար անկախ, փոքրիկ ավազաններ էին հիմնել։ Բայց գոնե միանգամայն նրանք, այն ժամանակի դարձյալ մի միտք կունենար։ Այդ դրության մեջ, բավական էր արևի մի քանի օրվա տապն ու կրակը, որ լափեր, ցամաքացներ նրանց ունեցած ջուրը։ Եղեգնաբույսերը այնքան առատությամբ աճել, բազմացել էին նրանց եզերքի վրա, որ փոքր էր մնում բոլորովին ճնշեին, բոլորովին խեղդեին այդ լճակները իրանց խտության մեջ։ Նրանք ծծում էին բոլոր կենսական հյութը, նրանք արգելում էին մաքուր օդի անցուդարձը, և այդ պատճառով, այդ ողորմելի լճակները, անշարժության մեջ մնալով, ճահիճների ձև էին ստացել։

Չնայելով, որ ամառվա սաստիկ տոթերի ժամանակն էր, բայց այստեղ գարունը կարծես դեռ նոր էր սկսվում։ Կեռասի աճապին ծառերը, որ վայրենի դրության մեջ աճելով, ձգվել էին մինչև երկինքը, դեռ նոր էին հասցնում իրանց վարդագույն պտուղները։ Ընկուզենիները, որոնք իրանց բարձր լայնատարած ճյուղավորությամբ լցրել էին ձորերի խորքերը, այդ

Հսկա ընկուզենիները դեռ պտուղ չէին ցույց տալիս։ Վայրենի կակաչը, պուտը, ամանկոտրուկը, գարնան այդ առաջին ավետաբերները, դեռ նոր էին իրանց կարմիր գլխիկները բարձրացրել խոտերի ճոխ խտության միջից։ Կարմիր կակաչների նման պտտվում էին կարմիր հարսներ ու աղջիկներ։ Նրանց «լե՜-լե՜ի» ձայնը, միախառնվելով թռչունների երեկոյան երգեցողության հետ, մի առանձին կենդանություն էին տալիս շրջակայքին։ Նրանք զանազան բանջարներ էին քաղում, այն բանջարները, որ մեր կողմերում վաղուց արդեն քաղել ու չորացրել էին ձմեռվա համար։

Մեր հանդեպ՝ սարի կուրծքի վրա՝ կպած էր մի գյուղ, որ իր գեղեցկադիր բարձրությունից նայում էր դեպի ծովը։ Այդ գյուղը, կարծես, կտրված լիներ Ռշտունյաց աշխարհից, ապրում էր իր լռիկ, մնջիկ առանձնության մեջ, հրճվում էր ծովի ալիքներով, շնչում էր իր լեռների թարմ, հովասուն օդը և վայելում էր իր շրջակայքի բարիքները, որ այնքան շռայլությամբ պարգևել էր աստվածեղեն բնությունը։ Մենք դիմում էինք դեպի այդ գյուղը։

Արևը մտնելու վրա էր։ Նրա պայծառ ճառագայթները մի առանձին փայլ էին ստանում, շողշողալով ծառերի լայն, հյութալի տերևների վրա։ Ինձ թվում էր, որ ամբողջ շրջակայքը ծփում էր, թրթռում էր մի սքանչելի ոսկեզօծության մեջ։ Ոսկեզօծ էին երևում կարմիր հարսներն ու աղջիկները, որ պտտվում էին մարգերի մեջ, ոսկեզօծ էին երևում ձիերն ու կովերը, որ ներքևում արածում էին արոտների մեջ, ոսկեզօծ էին երևում այծերն ու ոչխարները, որ վերևում թռչկոտում էին մի ժայռից դեպի մյուսը, ոսկեզօծ էին երևում շինականները, որ, երկար գերանդիները ուսերին դրած, վերադառնում էին խոտհունձից. ոսկեզօծ էր երևում գյուղական փոքրիկ եկեղեցու գմբեթը, որ իշխում էր մյուս շենքերի վրա, ոսկեզօծ էր երևում և ծիրանի ծովը, որ ծավալվում էր հեռու ու հեռու և ապա միախառնվում էր նույնպես ոսկեզօծ երկնքի հետ։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում, թե որպիսի՜ հրաշալի պատկեր է նկարում արևի երեկոյան վերջալույսը, երբ նա իր արարչագործ վրձինի տակ ունի ընդարձակ ջուր, պարզ երկինք, կանաչազարդ դաշտավայր և գեղեցիկ լեռներ՝ ալիքավոր, գեղագրական բարձրություններով։

Արևը մտավ, և կախարդական պատկերը սկսեց փոքր առ փոքր անհետանալ մեր աչքերից։ Մի քանի պատառ ձյունապույն ամպեր միայն պահպանել էին իրանց վրա սքանչելի ոսկեզօծությունը՝ այն ևս եղծվեցավ, և մոխրագույն մառայլը տիրեց ամեն տեղ։

Ես նայեցի Ասլանի երեսին. նրա դեմքը նույնպես մառայլված էր։ Ի՞նչ էր մտածում նա՝ ես չգիտեմ։ Բայց ես մտածում էի, ինչո՞ւ այդ բոլորը, որ այդքան գեղեցիկ է, որ այդքան հիանալի է, ուր ամեն արա-

րած այդքան ուրախ է, այդքան զվարթ է, ուր ամեն ինչ ժպտում է, ծիծաղում է, միայն մա՛րդը՝ բոլորի տերն ու իշխանը, չէ կարող վայելել մշտական ուրախություն, չէ կարող կատարելապես երջանիկ լինել։

Երբ հասանք գյուղը, Մուրադը խնդրեց ցույց տալ ռեսի (տանուտերի) տունը։ Մի քանի երեխաներ, մրցելով միմյանց հետ, թե որը շուտով կկատարե այդ ծառայությունը, առաջ վազեցին։

Մենք գտանք ռեսին, Դավիթ մարգարե-թագավորի նման, նստած էր իր տան կտուրի վրա։ Նրա մոտ էր և շինական քահանան. Մի խումբ այլ մարդիկ ևս շրջապատել էին նրանց. ալևորները նստած էին, երիտասարդները հարգանքով կանգնած էին ոտքի վրա։ Խոսում էին շինական զանազան հարցերի մասին։ Ինչպես երևում էր, այդ կտուրը ռեսի բացօթյա դատարանն էր, որտեղ քահանայի և գյուղի ալևորների խորհրդով վճռվում էին զանազան վեճեր։ Դատը կատարվում էր հրապարակավ։ Մասնակցում էին և հասարակության ներկայացուցիչները։ Երկու ծայրեր շոշափում էին միմյանց՝ պարզ նահապետական դատավարության և կատարելագործված ռամկապետական դատավարության ծայրերը։

Երբ մեզ տեսան, խոսակցությունը դադարեցրին։ Ռեսը ոտքի ելավ և, ողջունելով մեզ, խնդրեց նստել։ Բայց երբ նկատեց, որ մենք անշարժ մնացինք, կարծես մի բան մտաբերելով, դարձավ դեպի իր մոտ եղողներից մեկը, ասելով.

— Ինչպես երևում է, այդ մարդիկ մեզ նման գետնի վրա նստելու սովոր չեն, գնա ասա, որ մի շոր բերեն, ձգեն այստեղ։

Եվ իրավ, նրանք մերկ կտուրի վրա էին նստած, բայց այդ կտուրը, ռեսի մրաջան հարսների շնորհիվ, այնքան մաքուր էր, որ փոշու մի հյուլե անգամ անկարելի էր գտնել այնտեղ։

Շուտով մի խումբ կանայք մեզ մոտ վազեցին. մեկը շտապով սկսեց ջրով սրսկել կտուրը, մյուսը ավլում էր, երրորդը տարածում էր ծանր օթոցները, իսկ չորրորդը. երևի, նոր էր մտածում, թե ինքը ինչո՞ւ համար եկավ և կանգնած, շփոթված նայում էր իր շուրջը։ Հետո նա էլ իր համար գործ գտավ, լուռ մոտեցավ Ասլանին, ձեռքով հասկացրեց, որ թույլ տա կոշիկները հանել։

— Ներողություն մի կրեք,— հրաժարվեցավ Ասլանը,— իմ կոշիկները դժվարությամբ են հանվում։

Պատասխանը կարծես վիրավորեց կնոջ ինքնասիրությունը, մի հեգնական ժպիտ երևաց նրա կարմիր թշերի վրա և, առանց Ասլանի թույլտվությունը սպասելու, բռնեց նրա երկարավիզ կոշիկներից և ուժեղ ձեռքով այնպես դուրս քաշեց, փոքր էր մնում, որ ոտքն էլ հետը տանի։

Այն գեղեցիկ օթոցները, որ տարածեցին, իրավ, շատ մեղք կլիներ՝ նրանց վրա ճանապարհի փոշեպատ կոշիկներով նստել, բացի դրանից, այդ մի անքաղաքավարություն էր, որ տեղացիների աչքում շատ խորթ պիտի երևար։

Այնտեղ գտնված երիտասարդները, որ դրացիներ էին և բոլորովին ուրիշ գործով էին եկած Ռեսի մոտ, որպես իրանց տան գործը համարելով, սկսեցին մեր ձիաների խուրջինները և թամքերը ցած բերել և տարան հանգստացնելու նրանց։ Շուտով հավաքվեցավ մեր շուրջը մի հարցասեր բազմություն, ամեն սեռի և ամեն հասակի, որոնք հետաքրքրությամբ նայում էին մեզ վրա, մատով ցույց էին տալիս միմյանց և զանազան սրամիտ նկատողություններ էին անում իրանց բարբառով։

— Այդ մարդու Բոլոզը սունկի նման չէ՞, Մկո,— հարցնում էր մի տղա, ցույց տալով Ասլանի եվրոպական լայնեզր գլխարկը։

— Ուղիղ սունկի նման է,— պատասխանում էր Մկոն, որպես իր չարաճճիկ ընկերների մեջ մի մեծ հեղինակություն։— Բայց դու շալվարին նայի՛ր, կասես փայտի վրա հագցրած կեղև լինի։

Կտուրը, որի վրա նստած էինք մենք, իր բարձրությամբ հազիվ որոշվում էր գետնի մակերևույթից, որովհետև տունը գետնափոր էր և մտել էր լեռան կողքի մեջ, որը զառիվայր դիրք ուներ։ Գյուղի բոլոր տները այդ դիրքով էին շինված. մեկի կտուրը մյուսի բակն էր կազմում, և այսպես աստիճանաբար իջնում էին ցած, մինչև ձորի խորքը։ Եթե ներքևից մարդ նայելու լիներ դեպի լեռան զառիվերը, կտեսներ, որ տները, միմյանց վրա շարված լինելով, ներկայացնում են մի մեծ սանդուղք, որ նույնպես աստիճանաբար բարձրանում է մինչև սարի կատարը։ Ինձ շատ անգամ էր պատահել տեսնել, որ լեռնային երկրներում համարյա բոլոր գյուղերի համար ընտրել էին այսպիսի անհարմար և անմատչելի տեղեր։ Երևի, մշտական երկյուղը ստիպել էր խույս տալ հարթ դաշտերից և հովիտներից։ Ի՞նչ հիանալի գյուղի տեղ կարող էր լինել այն ծովեզրյա գեղեցիկ մարգագաշտը, որ երևում էր մեր առջև։ Երբ այդ մասին նկատեցի Ռեսին, նա պատասխանեց.

— Մեր ծովը դժություններ շատ ունի. նա սովորել է լափել, կլանել իր եզերքի մոտ գտնված բնակությունները։— Հետո նա պատմեց հենց իր հասակում պատահած անցքերը, որ ծովը բարձրանալով, որքան գյուղեր, անդաստաններ ծածկել էր ջրի տակ։— Իսկ հին ժամանակներում,— ավելացրեց նա,— ամբողջ քաղաքներ, բերդեր ու վանքեր են ջրասույզ եղել։

Ռեսը ծեր մարդ չէր. նա քառասուն տարեկան հազիվ կլիներ. թե մորուքի և թե գլխի մազերի մեջ ոչ մի հատ ճերմակ չէր նշմարվում։ Հաղթանդամ տղամարդ էր նա, որպես սովորաբար լինում են այդ երկրի

լեռնցիքը, բավական համակրական և բարի դեմքով։ Հագնված էր ճոխ և փառավոր կերպով, որից երևում էր, որ նյութապես էլ շատ հարուստ էր նա։ Գոտու մեջ խրած ուներ մի խենջար, փղոսկրյա կոթով, որի վրա քանդակած էին զանազան նկարներ՝ մի առյուծ, որ կռվում էր փղի հետ և մի կապիկ, որ երկյուղից փախել և ծառի վրա էր բարձրացել, և այնտեղից երկչոտ կերպով նայում էր կռվի հանդեսի վրա։ Մեծ եղավ իմ զարմանքը, տեսնելով, որ ռեսի մոտ նստած ալևոր քահանան էլ իր գոտու մեջ խենջար ուներ խրած։ Քահանա և զե՞նք, դա ինձ շատ տարօրինակ երևաց։ Մյուս բոլոր գյուղացոց մեջ էլ, որ շրջապատել էին մեզ, չէր կարելի գտնել մեկին, որ այդ զենքը չունենար։

Հենց առաջին անգամից իմ աչքին զարկեց և այն, որ ռեսը բնավ ստրկական ողջագուրանքով և անթիվ «բարով եք եկել»-ներով չձանձրացրեց մեզ, որպես սովորություն է տեսնել արևելքում։ Նա բավական սառնությամբ ընդունեց մեզ։ Մեկ ուրիշը այդ սառնությունը կարող էր վերաբերել կա՛մ նրա հպարտությանը և՛ կա՛մ նրա անքաղաքավարի կոպտությանը։ Բայց ո՛չ այս, ո՛չ այն։ Նա պարզ մարդ էր, սովոր չէր սեթևեթի, բացի դրանից, մեր անակնկալ հայտնվելը նրան կասկածանք պատճառեց, մանավանդ որ մենք մեր մասին ծանոթություն չտվեցինք նրան։ Նա ինքն ստիպված եղավ Ասլանի մասին հարցնել.

— Այդ պարոնը, երևի, ֆրանկ է։

— Ֆրանկ է,— պատասխանեց Մուրադը։

— Հայերեն իմանո՞ւմ է։

— Չէ իմանում։

— Ապա ի՞նչ լեզվով է խոսում։

— Թուրքերեն գիտե։

— Լավ է, մենք էլ շատ ու քիչ իմանում ենք այդ լեզուն. լուռ չենք մնա։ Հետո նա դարձավ դեպի Ասլանը, հարցնելով.

— Դուք երևի, ընկուզենու կոճղ կամ մազեր գնելու համա՞ր եք եկած մեր կողմերը։

Ասլանը շփոթված մնաց այդ խոսքերից, թե ի՞նչը ստիպեց նրան այդ տեսակ հարց առաջարկել։ Վերջը հասկացվեցավ, որ նրանք սովոր էին ֆրանկներ տեսնել միայն այն ժամանակ, երբ գալիս են ընկուզենու կոճղ կամ կանանց մազեր գնելու։ Այստեղ ֆրանկների՝ այսինքն ֆրանսիացիների, անունով էին ընդունում ամեն մի եվրոպական հագուստ հագած բախտախնդիր մարդու, որ, օտար երկրներից գալով, մուտք են գործում այսպիսի աշխարհից անջատված և խուլ տեղերում, գյուղացիներին խաբելու համար։

— Ոչխարի և այծի ընտիր բուրդ է գտնվում մեր գյուղում,— ավելացրեց ռեսը։

— Ես վաճառական չեմ,— պատասխանեց Ասլանը,— ես բժիշկ եմ։

Բժշկի անունը մի ուրիշ տեղ կարող էր ընդհանուր ուրախություն պատճառել, բայց այստեղ ոչինչ ազդեցություն չունեցավ։ Երևում էր, որ իրանց մաքուր օդի և ջրի շնորհիվ բժշկի կարոտություն չունեին։

— Իմ ընկերը վաճառական է,— ասաց Ասլանը, ցույց տալով Մուրադի վրա։— Նա ձեր ունեցած բաները կգնե։

— Այո, կաշի և ոչխարի բուրդ կգնեմ ես,— ասաց Մուրադը,— բայց կանանց մազեր ինձ պետք չեն։

Ֆրանկները, բաղեշցի հայերն ու հրեաները սովորացրել էին դրանց այդ անբարոյականությանը՝ միօրինակ կերպով խուզել թե՛ իրանց ոչխարների բուրդը և թե՛ իրանց կանանց գլխի մազերը և վաճառքի նյութ դարձնել։

— Ինչո՞ւ մազեր չեք գնում,— հարցրեց այնտեղ նստողներից մեկը,— այստեղ շատ «աղվոր» մազեր կան, ճիշտ այնպիսի մազեր, որպիսին սիրում են Ֆրանկները։

— Աղջի, մոտ ե՛կ,— ձայն տվեց նա կանանց շարքում կանգնած մի օրիորդի, որոնք հեռվից լսում էին մեր խոսակցությունը։

Ամոթխածությունից աղջիկը տեղից չշարժվեցավ. նրա մոտ եղող կանայք սկսեցին ծիծաղելով առաջ հրել նրան։ Վերջապես, գլուխը քարշ գցած, ժպտալով, կարմրելով մոտեցավ նա։ Չէր կարելի առանց հիացմունքի նայել նրա ոսկեգույն երկայն գիսակների վրա, որոնք հաստ հյուսերով իջնում էին մինչև կրունկները։ Այս տեսակ խիտ և խարտյաշ մազեր ես տեսնում էի միայն այդ կողմերի լեռնցիների մեջ։ Զարմանալի էր այդ մազերի բնական փայլը։ Եթե լվացվեին նրանք, եթե սանրվեին, եթե նրանց վրա խնամք տարվեր որպես վայել էր, այն ժամանակ այդ տեսակ մազերը կարող էին կնոջ գեղեցկության ամենաթանկագին զարդը լինել։

— Որքա՞ն արժեն այդ տեսակ մազերը,— հարցրեց Մուրադը։

— Երկու ղուրուշ, միշտ այդ գնով ենք վաճառել,— պատասխանեց մազերի նմուշը մեզ ցույց տվողը։

— Երկու ղուրո՛ւշ, գիտե՞ք որքան է, մոտավորապես տասն կոպեկ։— Ասլանը վրդովվեցավ։

— Ամոթ չէ՞, որ այդքան չնչին վճարների համար դուք այլանդակում եք ձեր կանանց գլուխները։

Հանդիմանությունը ազդեցություն չունեցավ։

Նմուշը ցույց տվող գյուղացին բավական սառնասրտությամբ պատասխանեց.

— Այստեղ մազերը շատ շուտով են աճում, պարոն, այդ աղջկա մազերը երկու տարի չի լինի, որ կտրել են, այժմ նայեցեք, ո՜րքան աճել են։

Մազերի հարցը դեռևս երկար կարող էր զբաղեցնել մեզ, եթե գյուղացիներից մեկը երեխայի նման ձեռքը չտաներ դեպի Ասլանի ժամացույցի շղթան, հարցնելով.

— Այդ ի՞նչ բան է։

Ասլանը դուրս բերեց ժամացույցը և ցույց տվեց նրան։

— Մասնատուփ է,— շտապեց իր կարծիքը հայտնել քահանան, առանց մտածելու, որ այդ մարդը ո՛չ վարդապետ է և ո՛չ տերտեր, որ իր հետ հաղորդության մասնատուփ ման ածե։

— Ոչ, ժամացույց է,— նրա սխալը ուղղեց ռեսը, ավելացնելով, որ մի այդպիսի ժամացույց նա մի ժամանակ տեսել է Աղթամարի հոգևոր տերի մոտ։

Ռեսի վերջին խոսքը մի մեծ առհավատչյա էր Ասլանի անձնավորության նշանակությունը բարձրացնելու գյուղացիների աչքում, որովհետև այն իրը, որ կրում էր նա, իրանց երկրում ուներ միայն Աղթամարի կաթողիկոսը։

Ասլանը բաց արեց ժամացույցը, սկսեց բացատրել նրանց, թե ինչպես նրանով իմանում են ժամերը։ Ամենքը հավաքվեցան նրա շուրջը և զարմացած նայում էին։ Ավելի զարմացնում էր նրանց ժամացույցի ձայնը։ Վերջը մի հանդուգն երիտասարդ խլեց Ասլանի ձեռքից, վազեց դեպի կանանց խումբը, որ նրանց էլ ցույց տա։ Ես չկարողացա իմ ծիծաղը զսպել, տեսնելով, թե նրանք ինչպես խլխլում էին միմյանց ձեռքից, տանում էին դեպի իրանց ականջը և լսում էին ձայնը, տանում էին դեպի իրանց քիթը և հոտ էին քաշում։ Բոլորովին հրաշք պետք էր համարել, որ ժամացույցը նրանց հետաքրքիր ձեռքերից ազատվելով, կրկին անվնաս իր տեղը հասավ։

Գյուղի նախիրը սկսել էր վերադառնալ արոտից։ Շրջակայքը մի առանձին կենդանություն ստացավ բազմաթիվ անասունների բառաչմունքից, կովերը ծանրաբեռնված ստինքներով, հազիվ կարողանում էին շարժվել. գեր ու պարարտ ոչխարները, ահագին դմակների ծանրության պատճառով, նույնպես կորցրել էին իրանց կայտառությունը։ Ես լսել էի, բայց այժմ միայն աչքով տեսա, որ այդ կողմերի ոչխարներից շատերի դմակները այնքան մեծ էին, որ կապել էին փոքրիկ սայլակների վրա, և այդ խեղճ անասունները, իբրև իրենց պարարտության մեղքը անհնարին դժվարությամբ քարշ էին տալիս իրանց ետևից։ Վազվզում էին միայն

թեթև այծերը։ Նա առաջին անգամն էր տեսնում այդ տեսակի գեղեցիկ այծեր, երկայն, փափուկ և գանգուր մազերով։ Այդ այծերի մազն է, որ տալիս է այն ընտիր շալեղեն գործվածները, որ արդյունաբերում է Ուշտունյաց աշխարհը։ Մատակ ձիաները, իրանց սիրուն քուռակների հետ, կարծես ծովից դուրս եկած «հրեղեն նժույգներ» լինեին։ Սիգալով, խրխնջալով, փոշի բարձրացնելով, այդ ուրախ մշտազվարճ անասունների երամակը, փոթորկի նման անցնում էր փողոցներից։

Ռուսը, ինչպես ճանաչում էր իր գյուղի բոլոր բնակիչներին, այնպես էլ ճանաչում էր համարյա բոլոր անասուններին։ Առանց որևիցե նկատողության չէին անցնում նրա մոտից այդ անասունները։ Ահա անցավ Ներսոյի մատակը․

— Ներսոյի մատակի երկրորդ ծնունդն է, այդպես չէ՞,— հարցրեց նա իր մոտ նստողներից։

— Պետք է երկրորդը լինի,— պատասխանում են նրան։— Աստված չար աչքից պահե․ հիմակվա քուռակը շատ լավ ձի կդառնա։

— Իհարկե կդառնա,— նրանց կարծիքը հաստատում է ռուսը ավելի փաստական կերպով,— այդ քուռակի մայրը հինգ հարյուր տարվա ազնըվության վկայագիր ունի, իսկ հայրը Ռստանի Խան-Մահմուդի նժույգն էր․ կռվի ժամանակ այնտեղից ավար բերեց Ներսոն։

Ազնիվ արյուն ունեցող նժույգները, ազնվական մարդկանց նման, տոհմային վկայականներ ունեն այդ կողմերում, բայց մեզ համար այնքան հետաքրքրական չէր Ներսոյի մատակի ցեղագրությունը, որքան Խան-Մահմուդի անունը, որ պատահմամբ հիշվեցավ։

— Ձեր գյուղացիք էլ մասնակցո՞ւմ էին այդ կռիվներին,— հարցրեց Ասլանը։

— Ինչպես չէ,— պատասխանեց ռուսը մի առանձին բավականությամբ,— բոլորը մասնակցում էին, մեծից մինչև փոքրը․ մեր տերտերը իր մատները այն կռվի մեջ կորցրեց։— Նա ցույց տվեց մեր մոտ նստած ալևոր քահանայի վրա։

Անցավ Օհոյի եզը։ Խան-Մահմուդի կռվի պատմությունը ընդհատվեցավ։

— Օհոյի եզը ինչո՞ւ այդպես լղար է, հիվա՞նդ է, ի՞նչ է,— հարցրեց ռուսը։

— Հիվանդ է,— պատասխանեցին նրան։

— Խեղճ մարդ, աստծո փորձանքից չէ ազատվում այդ մարդը,— ասաց ռուսը դառնալով դեպի մեզ։— Այս տարի նրա եզներից երկուսը բարձր ժայռից գլորվեցան, և ոչ մեկը կենդանի չմնաց․ այդ մեկն էլ հիվանդ է, հիմա նրա արորը բոլորովին անգործ մնացած կլինի։

Այդ ցավակցական խոսքերից հետո ռեսը հրամայեց, որ առավոտյան իր եզներից երկուսը տան Օհոյին, առ ժամանակ բանացնի, մինչև նրա եզը առողջանա, որպեսզի նրա արորը անգործ չմնա։

Գյուղացու ոչխարների հոտերին և նրա անասունների նախիրին նայելով, կարելի է նրա տնտեսական ապահովության մասին գաղափար կազմել, կարելի է նրա հարստության չափը իմանալ։ Մի ամբողջ ժամ անասունները գալիս էին ու գալիս, բայց դեռ վերջ չկար։ Ես ավելի համոզվեցա, որ այդ գյուղացիք նյութապես ապահովված մարդիկ են, երբ ռեսը ասաց.

— Այդ դեռ մեր անասունների մի մասն է միայն, իսկ մեծ մասը պահվում է հեռավոր արոտավայրերում. նրանց գյուղը կբերեն ձմեռը միայն։

Անասուններից հետո խումբ-խումբ վերադառնում էին բանվորները դաշտային մշակություններից. վերադառնում էր հնձվորը խոտհունձից, երկար գերանդին ուսին դրած, վերադառնում էր հերկավորը, իր արորը կամ գութանը առջևը ձգած, վերադառնում էր սայլավորը՝ լծած եզները կամ գոմեշները քշելով։ Ամենքը ուրախ էին, ամենքի դեմքի վրա նշմարվում էր անսահման գոհունակություն։ Ամենքը երգում էին, որպես զինվորներ, որ վերադառնում են հաղթության դաշտից և մի նոր քաղաք են մտնում։ Բայց դրանք արյան հետ գործ չունեին, դրանք բնության և մայր երկրի հետ մաքառող զինվորներ էին։ Որքան մոտենում էին գյուղին, երգերի ձայնը այնքան անուշ էր հնչվում։ Ո՞վ է իմանում սրտերի գաղտնիքը, գուցե երգողը մի պաշտելի ուներ, որ այդ րոպեում, աղբյուրի մոտ կանգնած, ջրի սափորը մի կողմը դրած, խորին զմայլմունքով լսում էր ծանոթ ձայնը։ Թո՛ղ այդ լսողը նրա կինը լիներ, նրա նշանածը լիներ, կամ նրա սիրուհին լիներ, այդ միևնույն է, բավական է, որ երգողը գիտեր, մի սիրող սիրտ անհամբերությամբ սպասում է նրա վերադարձին, որի կուրծքի վրա նա կարող էր հանգչել օրվա աշխատություններից հետո, և այդ ավելի ոգևորում էր նրան, ավելի ուժ և կյանք էր տալիս նրա ձայնին։

Ես առաջին անգամ տեսնում էի մի այդպիսի ուրախ հասարակություն։ Ինձ թվում էր, որ սպանիչ հոգսը, վիշտը, տառապանքը, որ այդ կողմերում ամեն մի գյուղացու ճակատագիրն էր, երբեք այդ գյուղին չէր մոտեցել։ Ինչո՞վ ձեռք բերեցին նրանք այդ ուրախությունը։ Ինչո՞վ հեռացրին իրանցից ավանդական լացը, կոծը ու արտասուքը։ Ես այդ քննությունների մեջ չէի մտնում. ես մխիթարվում էի միայն, որ ամեն տեղ միշտ թշվառություններ տեսնելուց հետո վերջապես տեսնում էի մարդիկ, որ աշխատում են, գործում են և իրանց աշխատության արդյունքը ամե-

նայն բավականությամբ վայելում են։ Անգամ հարկահանը ծախել չէր տալիս նրա արորի եզները, իսկ քուրդ ավազակը չէր հափշտակում նրա անասունների հոտերը։

Թեոսը և նրա մոտ նստողները, որ մինչև այժմ նկատողություններ էին անում անասունների վրա, այժմ սկսեցին նկատողություններ անել դաշտից վերադարձող մշակների վրա։

— Այդ Հակոբի տղան, ասում են, գժություններ շատ է անում, նրա ականջները պետք է փոքր-ինչ ոլորել,— ասաց ռեսը, ցույց տալով մի սրիկայական պատանի, որը, իր գլխի բոլորի վրա փաթաթած գույնզգույն թաշկինակների մեջ զանազան ծաղիկներ խրած, մեր մոտից հպարտությամբ անցնում էր։

— Մեզանից ո՞ր մեկը նրա հասակում գժություններ չէ արել,— ներողամտությամբ պատասխանեց քահանան։— Դեռ ջահիլ է, արյունը նոր է եփ գալիս, կմեծանա, խելքը գլուխը կգա։

— Այդ Վանեսի տղան, ասում են, գործի չէ գնում. այս առավոտ հայրը զոռով է դաշտը ուղարկել,— դարձյալ նկատեց ռեսը։

— Նա փոքր-ինչ ծույլ է,— վկայեցին ամենքը։

— Նա գոնե թող օրինակ առնե Մաթոսի տղայից, որ տասն հոգու հավասար է. մի օրվա մեջ, որքան ասեք, հնձում է։ Նայեցեք, ամբողջ օրը աշխատել է, հիմա մի մեծ շալակ խոտ է բերում հորթերի համար։

— Թող աստծո աչքը վրան լինի, շատ աշխատասեր տղա է,— ձայն տվեցին ամենքը։

Այսպես, մեկի արժանավորությունները գովելով, մյուսի թերությունները պախարակելով, բարոյականության այդ վերահսկողները իրանց կարծիքը հայտնում էին յուրաքանչյուրի մասին։ Իհարկե, մյուս օրը նրանք կլսեին, լավերը ավելի կխրախուսվեին, իսկ վատերը կուղղեին իրանց վարքը։ Հարգանքը դեպի ծերը և նրա խրատները՝ այդ հասարակության մեջ՝ սրբագործված կանոններից մեկն էր։

Թեոսի տան դռան առջև մի ոչխար էին քերթում մեզ համար ընթրիք պատրաստելու։ Բազմությունը հավաքված էր այնտեղ։ Անկարելի էր որոշել, թե ո՛րն էր ռեսի ընտանիքին պատկանում և ո՛րն էր դրացին։ Ամենքը առանց խտրության զանազան ծառայություններ էին կատարում։

Ամբողջ գյուղում արդեն տարածվել էր, որ օտար մարդիկ են եկել։ Այդ նրանց համար մի մեծ նորություն էր, որովհետև օտար մարդկանց խիստ հազիվ անգամ էին տեսնում։ Այդ պատճառով մեկ-մեկ գալիս էին, հեռվից ուշադրությամբ նայում էին մեզ վրա և, իրանց հետաքրքրությու-

նը գոհացնելով, դարձյալ գնում էին։ Ոմանք մոտենում էին և լուռ նըստում էին մեզ մոտ։ Եվ այսպես, մեզ շրջապատողների թիվը հետզհետե ավելանում էր։ Ի՜նչ տպավորություն էինք գործում մենք այդ կզզիացած, ամեն հարաբերություններից կտրված գյուղացիների վրա՝ այդ դժվար էր որոշել, միայն նրանց առաջին հարցը լինում էր՝ «հայե՞ր եք», և երբ դրական պատասխան էին ստանում, այն ժամանակ միայն սկսում էին ավելի մտերմաբար նայել մեզ վրա։

Արևը մտնելուց հետո երեկոյան զովը ցրտի փոխվեցավ։ Այդ ցուրտը մեզ համար միայն զգալի էր, բայց գյուղացիք նրան այնքան սովորած էին, որ ամենքը դրսում էին ընթրիք անում, ամենքը դրսում էին պառկում, բաց օդի մեջ, և առավոտյան ցողը զովացնում էր նրանց թեթև անկողինները։

Գեղեցի՜կ էր գյուղական երեկոն այդ ծովեզրյա սարավանդի վրա։ Խավարի մեջ անդամ նա սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում։ Բոլոր խրճիթների ճրագները վառվում էին։ Գյուղի զառիվեր դիրքի համեմատ, այդ ճրագալույցը այնպիսի տպավորություն էր գործում, կարծես թե նրանք օդի մեջ էին վառվում և, աստիճանաբար դեպի վեր բարձրանալով, միախառնվում էին աստղերի հետ։ Երկնքի լուսատուները չէին որոշվում գյուղական խրճիթի լուսատուներից։

Ցուրտը հետզհետե ավելի զգալի էր դառնում։ Մենք խնդրեցինք ռեսից, որ ընթրիքը ներսում տան և մեզ համար այնտեղ քնելու տեղ պատրաստեն։ Երբ կտուրից ցած իջանք, երբ մտանք տունը, մեր առջև ներկայացավ մի ստորերկրյա ընդարձակ բնակարան, զանազան բաժանմունքներով և զանազան սենյակներով, որոնց դռները բացվում էին միմյանց մեջ։ Դա մի գետնափոր աշխարհ էր, որի մութ խորշերում կարող էին բնակվել բազմաթիվ ընտանիքներ։ Եվ ռեսի ընտանիքը փոքր չէր։ Դըրսից, երբ դեռ մենք կտուրի վրա էինք զբոսնում, ոչինչ չէր երևում, երևում էին միայն գմբեթաձև փոքրիկ բարձրություններ, որոնց յուրաքանչյուրի գագաթի վրա մի-մի երդիկ էր բացված՝ թե լույս ընդունելու և թե վառելու ժամանակ ներսից ծուխ դուրս տալու համար։ Բայց երբ ներս մտանք, առաջին սենյակը, որ բացվեցավ մեր առջև, իր մեծությամբ կարելի էր այդ ստորերկրյա բնակարանի դահլիճը համարել։ Երկու կարգ փայտյա հաստ սյուներ, վեցանկյունի տաշվածքով, զուգահեռաբար շարված էին միմյանց մոտ, մինչև դահլիճի վերջը, որ կորչում էր մթության մեջ։ Սյուների յուրաքանչյուրի գլխին հագցրել էին նույնպես փայտյա մեծ խոյակներ, որոնք կրում էին իրանց վրա առաստաղի ահագին գերանները։ Խոյակները զարդարված էին զանազան քանդակներով, որոնց մեջ երևում էր տեղային ատաղձագործի ճարտարությունը։ Սյուները կանգնած

էին քարե պատվանդանների վրա, որոնց հմուտ քարտաշը խիստ գեղեցիկ ձև էր տվել։ Բոլոր սյուների կողքին ամրացրած էր մի-մի տախտակ, որ ձեռքի նմանություն ուներ, և նրանց վրա ճրագներ էին դրված։ Ճրագները շինված էին կավից և աղավնու նմանություն ունեին, այդ թռչունների կտուցներից դուրս ընկած պատրույգները վառվում էին կտավատի ձեթով։ Սենյակի այն մասը, որտեղ մեզ համար նստելու տեղ էին պատրաստել, բոլորովին լուսավորված էր։ Բացի ճրագներից, սյուների վրա ամրացրած փայտյա կախաններից քարշ էին ընկած զանազան զենքեր և հրացանի պարագայք, քարշ էին ընկած նաև փոքրիկ զամբյուղներ, որոնց մեջ տեսակ-տեսակ խեցեններ էին լցրած։ Սյուների այդ բոլոր զարդարանքները լրացնում էին դեղին և ծիրանեգույն «անթառամ ծաղիկները», որ մեծ փունջերով կապած էին նրանց վրա։ Այդ դահլիճից բացվում էին զանազան դռներ դեպի մյուս սենյակները, որոնք նույն ձևով էին շինված և ծառայում էին որպես մթերանոց, որպես ամբար, որպես մառան, և որոնք լի էին ամեն տեսակ բարիքներով։ Տանտիրոջ բոլոր հարստությունը ակներև էր։ Միևնույն բնակարանից մի առանձին դուռն տանում էր դեպի խոշոր, եղջերավոր անասունների ախոռատունը և դեպի ձիաների փարախը։ Անասունները և իրանց տերերը սերտ դրացիության մեջ էին ապրում։

Գետնափոր խրճիթ ասելով, ես սովոր էի երևակայել գետնափոր խորշեր, որոնք գազանների որջից այնքանով են միայն զանազանվում, որքանով զանազանվում է կիսավայրենի մարդը գազանից։ Բայց գետնափոր խրճիթը ևս ունի իր կատարելագործված ձևը, որի մեջ արհեստը և ճարտարությունը մեծ հառաջադիմություն են գործել։ Մեր մտած խրճիթը այդ տեսակներից էր։ Շինության ամբողջ կազմվածքի մեջ երևում էր մեծություն, զորություն և ահեղ ձեռքի ահեղ գործ։ Շինության բոլոր պատերը կառուցել էին քարերից, բայց այդ քարերը ավելի ժայռեր էին, քան թե քարի մանր կտորներ։ Հսկա կիկլոպները միայն կարող էին այդ ժայռերը միմյանց վրա շարել և իրանց համար բնակարան կառուցանել։ Բայց կիկլոպները իրանց ամբարտակի ժայռերը չէին միացնում որևիցե շաղախով, իսկ այստեղ կրային շաղախը այնպես կպել էր ժայռերը միմյանց հետ, որ ահագին պատերը ձևացնում էին քարեղեն ամուր, միապաղաղ զանգված։ Եվ այդ բոլորը կատարվել էր գետնի տակ, ուր արևի ճառագայթները երբեք չէին թափանցում, ուր մշտական մռայլի մեջ ապրում էր մի մռայլ ժողովուրդ և երկնքի լույսը տեսնում էր իր ստորերկրյա վիրապի նեղ երդիկից միայն։

Մռա՜յլ էր, մռա՜յլ… և այդ մռայլ մթությունը խիստ ճնշող, սարսափեցնող տպավորություն էր գործում։ Մռայլ գույն էին ստացել ահա-

գին պատերը, մռայլ գույն էին ստացել առաստաղի հաստ գերանները, մռայլ գույն էին ստացել փայտյա մեծ սյուները, մռայլ գույն էին ստացել և նրանց վրա կապված «անթառամ ծաղիկների» խոշոր փունջերը։ Եվ այդ ներկը տվել էր բոլոր առարկաներին մշտական ծուխը, որ վեր էր բարձրանում մշտավառ կրակից։ Դա տնային անհանգչելի օջախն էր, այն սրբությունը, որի անունով մինչև այսօր էլ երդվում է հայ գյուղացին։ Այդ օջախը կազմված էր սենյակի կենտրոնում, որտեղ մխում էին մի քանի կոտր փայտեր, մխում էին, երբեմն աղոտ բոցեր և երբեմն մեղմ կայծեր արձակելով։ Այդ օջախի շուրջը ձմեռային գիշերներում հավաքվում էր նահապետական գերդաստանը և տան ծերունին պատմում էր երեխաներին հայրերի գործը։ Այդ օջախը փոխարինում էր երկնքի արեգակին, այդ օջախը լույս և ջերմություն էր սփռում մռայլ բնակարանին։ Այդ օջախը վառվում էր միշտ, նրա կրակը երբեք չէր հանգչում։ Այդ օջախը հիշեցնում էր ինձ էտնայի մշտավառ կրակը, որտեղ կիկլոպները Արամազդի համար շանթեր էին դարբնում։ Բայց ես այստեղ շանթեր չէի տեսնում, այդ կրակից միայն մեղմ կայծեր էին ցայտում... Թեև այդ հրաբուխի մեջ նույնպես կիկլոպներ էին բնակվում...

Ռեսի ընտանիքը մեծ էր, մեծ էր, որպես նրա ընդարձակ բնակարանը։ Այստեղ ապրում էին մի քանի սերունդ միասին՝ մեծ պապը, նրա որդիները, նրա թոռները և նրա թոռնյակները։ Տան սրահում քսանից ավելի օրորոցներ էին ճոճվում։ Հարսներով, աղջիկներով, երիտասարդներով ու պատանիներով լի էր տունը։ Երեխաները թիվ ու համար չունեին։ Ռեսը իր տասնմեկ եղբայրների միջնակն էր։ Նույն թվի կեսի չափ քույրեր ուներ նա։ Նրա մայրը դեռ կենդանի էր, իսկ հայրը երկու տարի առաջ վախճանվել էր հարյուր և հինգ տարեկան հասակում։ Մեծ պապին ես չտեսա. նա գնացել էր մերձակա գյուղը իր աղջկան տեսնելու։ Բոլոր եղբայրները ապրում էին անբաժան, միասին և նույն հարկի տակ, կրտսերը խոնարհվում էր ավագին։ Իսկ բոլորի վրա իշխում էր մեծ պապը՝ գերդաստանի հայրապետը։ Նայելով այդ ընտանիքին, ես մտաբերում էի մեր Հայկ նահապետի գերդաստանը, որ բաղկացած էր երեք հարյուր հոգուց։ Այստեղ թեև այն թիվը չկար, բայց իր սպասավորներով, աղախիններով և ընդոծիններով նրա երրորդ մասը անպատճառ կլիներ։

Առանց հրավիրելու, մեզ հետ ընթրիք ուտելու եկան այն բոլոր անձինքը, որ կտուրի վրա ռեսի մոտ նստած էին։ Դա մի առանձին պատիվ էր՝ թե՛ դեպի մեզ և թե՛ դեպի ռեսը, որ նրա հյուրերին միայնակ չէին թողնում։ Սեղանը ճոխ էր և համադամ։ Յուղը առատությամբ ծփում էր կերակուրների երեսին։ Եթե կերակուրների բազմատեսակությունը և նրանց լավ պատրաստությունը վկայելի է կրթության և ճաշակի մի որոշ

չափ համարել, այդ կետից, զարմանալի էր տեսնել՝ այդ ստորերկրյա բնակարանում այն տեսակ կերակուրներ։ Ամենքը սպասում էին քահանային, որ սեղանը օրհնի և ապա սկսեին ուտել։ Մեզ շրջապատող խոշոր երևույթների համեմատ, սեղանի վրա ևս նշմարվում էր խոշորություն և մեծություն. պղնձյա խոշոր պնակների մեջ ածած էին կերակուրները, փայտյա խոշոր գդալներով ուտում էին խոշոր ժայռերի սրտում բնակվող խոշոր մարդիկը։ Թե՛ կերակուրները և թե՛ հացը այնքան առատությամբ դրված էին սեղանի վրա, որ, ինչպես ասում են, ասեղ գցելու տեղ չէր մնացել։ Այդ նրա համար էր, որ հյուրերը չամաչեին, չքաշվեին, որ ուտեին, որքան կամենում են, և դարձյալ մեծ մասը մնար սեղանի վրա։ Այդ ամոթը ոչ այնքան շատակեր հյուրին, որքան տան տիրոջը կվերաբերեր, եթե նրա սեղանի մի փոքրիկ մասն անգամ բացվեր։ Սեղանը միշտ պետք է ծածկված մնար ուտելիքների տակ։ Ոտքի վրա՝ մեզ պատվելու համար՝ ծառայում էին տան հարսները, աղջիկները և պատանիները. Կատարյալ իրարանցում էր տիրում, երբ որևիցե պատվեր էին տալիս այդ ընտանեկան սպասավորներին. նրանցից յուրաքանչյուրը շտապում էր, որ ինքը կատարե հրամանը։ Կանայք թեև մեզ հետ չէին խոսում, բայց, ուրիշ տեղերի հայ կանանց նման, երեսները չէին ծածկում։ Աղջիկները և՛ խոսում էին, և՛ ծիծաղում էին։ Ռեսի ընտանիքից, բացի նրա ավագ եղբայրներից, ոչ ոք սեղանի վրա նստած չէր։ Կրտսեր եղբայրները, ձեռքները կուրծքի վրա խաչաձև դրած, անշարժ կանգնած էին և հրամանի էին սպասում։ Կանանցից ոչ ոք սեղանակից չէր։ Այդ սովորությունը պահպանվում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ սեղանի վրա օտար հյուրեր կան, այլև իրանց ընտանեկան շրջանում կինը տղամարդի հետ միասին չէ ճաշում։ Նախ ուտում են տղամարդիկ և ապա կանայք։ Չնայելով, որ հյուրերի թիվը այնքան շատ էր, որ դահլիճի մի ծայրից մինչև մյուսը բռնել էր, բայց դարձյալ նոր և նոր հյուրեր էին գալիս, ողջունում էին և լուռ նստում։ Այդ ինքնակոչ հյուրերի համար նոր կերակուր էին բերում։ Մուշից բերել տված գինին առատ էր. խմում էին մեծ գավաթներով և այնքան ախորժակով, որ ինձ հիշեցնում էին Հոմերոսի հերոսներին։ Խոսում էին մեծերը և հասակավորները միայն և ավելի միջոց էին տալիս, որ մենք խոսենք։ Ասլանը հարցրեց.

— Ի՞նչպես են ձեր հարաբերությունները քրդերի հետ։

— Վատ չեն,— պատասխանեց ռեսը։— Առաջ միմյանց հետ այնպես էինք, ինչպես շուն ու կատու, բայց հիմա այնպես ենք, ինչպես լավ դրացիներ։ Մենք նրանց տունն ենք գնում, նրանք մեր տունն են գալիս, և մեր անասունները միասին միևնույն արոտատեղիներում են արածում։

Երբեմն մեր գյուղացիներից ոմանք «լումա» չեն գնում, իրանց ոչխարները հանձնում են նրանց, տանում են լեռների վրա, ամբողջ ամառը պահում են և աշնան վերջերում բերում, ողջ ու առողջ հանձնում իրանց տիրոջը։ Ոչինչ վարձ էլ չեն ընդունում, երբ տերը առաջարկում է նրանց, ասում են՝ «Հարևանություն է, այսօր ես եմ քեզ պետք գալիս, էգուց դու ինձ պետք կգաս»։ Եվ այդպես էլ լինում է, երբեմն ձմեռը երկարում է, նրանց անասունների ճարակը սպառվում է, մեր գյուղացիք բերում են նրանց անասունները, իրանց փարախներում պահում են, մինչև գարնան խոտը բուսնում է, հետո գալիս են, տանում են։

— Միշտ այդպե՞ս են եղել ձեզ հետ քրդերը։

— Առաջ այդպես չեն եղել։ Առաջ մեր գյուղացին իր ունեցածի տերը չէր։ Ինչ լավ բան որ տեսնում էին նրա մոտ կամ հայտնի կերպով հափշտակում էին, կամ գաղտնի կերպով գողանում էին։ Ոչ միայն մեր անասունների, այլև մեր կանանց ու աղջիկների տերը չէինք...

— Ի՞նչպես եղավ, որ այժմ այդպես բարի դարձան քրդերը։

— Մենք սովորեցինք նրանց բարի լինելու,— ժպտալով պատասխանեց քահանան։— Առաջ ինչ որ անում էին, ձայն չէինք հանում, համբերում էինք, կարծում էինք, որ այդպես լավ է, գուցե մեր խոնարհությամբ նրանց չարությունը խափանենք։ Բայց որքան համբերեցինք, նրանք ավելի կատաղեցան։ Սկսեցինք մենք էլ նույն կերպով վարվել նրանց հետ։ Նրանք մեր մի ոչխարն էին գողանում, մենք փոխարենը տասն էինք գողանում։ Նրանք մեր մարդու մի մատն էին կտրում, մենք մեր ձեռքըն ընկած քրդի գլուխն էինք կտրում։ Եվ ինչո՞ւ պետք է մեր մեղքը ծածկեմ. շատ անգամ բոլորովին անմեղ քրդեր, երբ մեր լեռների մեջ պատահում էին, բռնում էինք, և հանգստացնելով, թաղում էինք քարերի տակ։ Այդ որ տեսան, քրդերը ավելի կատաղեցան։ Մի քանի անգամ խմբերով հարձակվեցան մեր գյուղի վրա, բայց երբ փորձեցին, որ մենք հեշտ կուլ տալու պատառ չենք, այն ժամանակ իրանց չափը ճանաչեցին։ Հիմա երկյուղից մեր գյուղի մոտովն էլ չեն համարձակվում անցնել. շատերը բարեկամացել են մեզ հետ, շատերն էլ մեր բարեկամությունն են որոնում...

— Եվ դուք հավատո՞ւմ եք նրանց։

— Հավատալու պետք չունենք. «սոխը որտեղ էլ անկես, իր համն ու հոտը չի կորցնի». այդպես էլ քուրդը միշտ քուրդ կմնա։ Բայց երբ նա տեսնում է, որ եթե ինձ մի վնաս հասցնելու լինի՝ անպատիժ չի մնա, սկսում է իր վարմունքների մեջ զգույշ լինել ինձ հետ։

— Տեղային կառավարությունը ի՞նչպես էր նայում ձեր վարմունքների վրա, երբ դուք սկսեցիք քրդերին քրդի ձևով պատասխանել, այ-

սինքն, ուզում եմ ասել, երբ սկսեցիք նույնը անել, ինչ որ նրանք ձեզ հետ անում էին։

— Կառավարությունը եթե խելք ունենար՝ պետք է խրախուսեր մեզ, որովհետև մենք նրա գործը հեշտացնում էինք, անկարգներին պատժելով և խաղաղությունը վերականգնելով։ Բայց նա սկզբում հալածեց մեզ, իր հին նախապաշարմունքով, թե «դավուրը» իրավունք չի պիտի ունենա մահմեդականին այն անել, ինչ որ մահմեդականը նրան անում է։ Եվ եթե նա այնքան անզոր չլիներ, որպես է մեր կողմերում, կարող էր վնասել մեզ։

Քահանայի պատասխանը ավելի պարզեց ինձ, ավելացնելով.

— Գիտե՞ք, պարոն բժշկապետ, մեր կառավարությունը փափուկ տեղերի փորփրողն է, երբ պինդ տեղը հասավ, բրիչը մի կողմ կդնե։ Ինչո՞ւ մուղիրը, դայմագամը և դրանց նման այլ պաշտոնակալներ՝ քուրդ ավազակի, քուրդ մարդասպանի ետևից չեն ընկնում, որովհետև գիտեն, որ եթե նրանց նեղացնելու լինեն, մի օր էլ իրանց տունը կողոպտված կտեսնեն, և իրանց գլուխն էլ իր տեղումը չի մնա։

— Քրդից, իրավ է, նրանք այդ երկյուղը կարող են ունենալ, բայց հայի՞ց...

— Հայից, ճշմարիտ է, չեն ունենա, բայց ոչ ամեն հայից...— պատասխանեց ինձ վիրավորված եղանակով։— Ինչո՞վ ենք մենք պակաս քրդից։ Այս րոպեում, եթե ձայն տալու լինեմ, ամբողջ գյուղը ոտքի կկանգնի, ուր որ ասելու լինեմ, կգնան, ինչ որ հրամայելու լինեմ, կկատարեն։

— Բայց մի գյո՜ւղ, լավ մտածեցեք, ի՞նչ բան է մի գյուղը...

Ասլանը կարծես աշխատում էր բարկացնել ինձ, որ նա ավելի ասեր, ինչ որ չէր ցանկանա ասել։

— Միայն մի գյուղ չէ, պարոն բժշկապետ,— խոսեց նա դարձյալ զայրացած եղանակով,— մեր ամբողջ ծովեզերքի բնակիչները նույն հոգին և նույն սիրտն ունեն։ Իհարկե, մենք այժմ այն չենք անում, ինչ որ առաջ անում էինք. մենք այժմ իզուր տեղը ոչ ոքին վնաս չենք տալիս։ Եթե առաջ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մարդկանց բռնում և մորթում էինք, այդ նրա համար էր, որ մեր թշնամիներին ցույց տանք, թե տեսե՛ք, եթե դուք չարություն կանեք, մենք էլ ընդունակ ենք նույնն անելու, լավն այն է, որ ո՛չ դուք անեք և ո՛չ մենք, այլ ապրենք միասին, որպես բարի դրացիներ։ Եվ այդպես էլ եղավ. մեր ցույցերից հետո քրդերը բարեկամացան մեզ հետ, որովհետև նրանք գիտեն հարգել քաջությունը։ Այժմ շատ դեպքերում, երբ նրանք կռիվ ունեն միմյանց հետ, մեր օգնությանն են դիմում։

— Իսկ եթե ձե՞զ հարկավոր լինի նրանց օգնությունը։

— Չեն խնայի։

Ես մտաբերեցի Բոխմախ-Արթինի առածը. «Թուրքին ծեծի՛ր, հետը բարեկամացի՛ր»։

Ասլանը հարցրեց.

— Ինձ շատ զարմացնում է այն, թե ի՞նչ հրաշքով կատարվեցավ ձեր կյանքում այդ մեծ փոփոխությունը, որ դուք ձեր վաղեմի ստրկությունից (որը այլ բառերով սովորել էիք հնազանդություն և համբերություն կոչել) հանկարծ դուրս եկաք և սկսեցիք անձնապաշտպանության դիմել։ Ո՞վ մտցրեց ձեր մեջ այդ միտքը և այդ հոգին։ Ո՞վ սովորեցրեց ձեզ ընտրել զենքը որպես գլխավոր միջոց և դրավական՝ թե՛ թշնամու և թե՛ բարեկամի հետ խաղաղություն պահպանելու։

— Մենք այդ բոլոր փոփոխություններով պարտական ենք մեր սիրելի վարժապետին,— պատասխանեց ռեսը։— Նա բաց արեց թե՛ մեր աչքերը և թե՛ մեր կապված, կաշկանդված ձեռքերը։ Նա մտցրեց մեր մեջ անձնապաշտպանության ոգին, սովորեցրեց բարեկամի հետ բարեկամ լինել, թշնամու հետ թշնամի, եթե չհաճի բարեկամանալ։ Նա մեզ հետ քաջությամբ մասնակցում էր այն բոլոր գործերում, որ կատարվեցան վերջին տարիներում։ Բայց ո՜րքան գործեր կատարվեցան այդ ժամանակներում... Ո՜րքան զոհեր տվեցինք մենք, մինչև կարողացանք փոքր ի շատե ապահովել մեր դրությունը... Աղետալի՜, շատ աղետալի՜ էին այդ ժամանակները... մենք միշտ արյունոտ ձեռքով էինք ուտում մեր հացը, եթե մի րոպե միջոց էինք գտնում ուտելու...

Վերջին խոսքերի ժամանակ ռեսի ձայնը դողդողաց, նրա այրական դեմքը ընդունեց խիստ տխուր արտահայտություն։ Ասլանը իր հարցերով զարթեցրեց նրա մեջ անցած ժամանակների մոռացված հիշողությունները, որոնք որքան ցավալի էին, նույնքան և ուրախացուցիչ էին...

Ընթրիքը բավական երկար տևեց. Նրանք սպասում էին «սիրելի» վարժապետին, որ գնացել էր մերձակա լեռան հովիվների մոտ և պիտի վերադառնար երեկոյան։ Երբ տեսան, որ ուշացավ, քահանան օրհնեց սեղանը։ Վերջին օրհնությունը լի էր մի շարք բարեմաղթություններով։ Նա օրհնեց կերողներին, կերակրողներին, սեղանը պատրաստողներին, ոտքի վրա ծառայողներին, նրանց կենդանիներին և ննջեցյալներին։ Նա օրհնեց և նրանց, որ ուտելու հաց չունեն, որ քաղցած են, և բարեմաղթում էր նրանց համար նախախնամողի ողորմածությունը։ Նա օրհնեց բոլոր նեղյալներին և կարոտյալներին և ամենի համար լիություն ու անդորրություն էր խնդրում։

Երբ մեր սեղանը հավաքեցին, դրսում, սրահի մեջ, երկու առանձին

սեղաններ պատրաստվեցան. մեկի շուրջը հավաքվեցան կանայք իրանց երեխաների հետ, իսկ մյուսի շուրջը հավաքվեցան ոտքի վրա ծառայող տղամարդիկ։ Կանայք նստած էին մութի կողմում, իսկ տղամարդիկ՝ լույսի կողմում. կանայք լուռ էին, իսկ տղամարդիկ խոսում էին, ծիծաղում էին, հանաքներ էին անում, մի քանիսը մինչև անգամ սկսեցին երգել։ Ես առաջին անգամն էի լսում լեռնցի հայի երգը, որ, իր սարերի մելամաղձոտ արձագանքի նման՝ կոտրատվում էր, կոտրատվում էր երկարաձիգ լե՜-լե՜-ներով և ապա աստիճանաբար խլանում էր, և վերջին տխուր հնչյունները հանգչում էին երգողի սրտի խորքում։

Մեզ մոտ եղած հյուրերը քաշվեցան սենյակի պատերի տակը, վառեցին երկար չիբուխները, սկսեցին ծխել։ Ճոխ ընթրիքից հետո հանգստություն էին վայելում։ Խիստ օտարոտի էր նրանց նստելու ձևը այդ միջոցին. նրանք ավելի պառկած էին, քան նստած։ Յուրաքանչյուրը ուսով պատին կռթնած, թեքի մի արմունկով հատակին հենված, ոտները կա՛մ մեկնել էր և կա՛մ ծնկները վեր բարձրացնելով՝ ոտներով մի տեսակ կամուրջ էր կազմել։ Միայն ռեսը և քահանան ծալապատիկ նստած էին մեզ մոտ։ Մյուսները կատարյալ ազատություն էին վայելում և իրանց նստվածքին ինչ ձև որ ուզում էին, տալիս էին։ Անկարելի էր այդ միջոցին մոտենալ նրանց չիբուխներին և կրակ վառել. մի այսպիսի հանդգնության համար պատրաստ կլինեին արյուն թափել։

Մի քանի անգամ ևս հիշվեցավ «սիրելի» վարժապետի անունը. ամենքը զարմանում էին, թե ինչու այդքան ուշացավ նա, և ոմանք կասկածում էին՝ մի գուցե որևիցե վտանգ պատահած լիներ նրան։

— Նրա հետ ի՞նչ կարող է պատահել,— նկատեց հյուրերից մեկը,— նա այնպիսի մարդ է, որ ծովը կմտնե և ցամաք դուրս կգա։

Տեսնելով, որ այդքան անհանգիստ են վարժապետի մասին, Ասլանը հարցրեց, արդյոք գո՞հ են նրանից։

— Ի՞նչպես գոհ չլինել, պարոն բժշկապետ,— պատասխանեց քահանան,— նա ոչ միայն մեր երեխաների վարժապետն է, այլ մեր ամենի վարժապետն է։ Մենք շատ բան սովորեցանք նրանից, այո՛, շատ բան... ոչ այնքանը միայն, որ մի քանի րոպե առաջ պատմեց ձեզ մեր հարգելի ռեսը։

Հայոց գյուղերում վարժապետը և շինական քահանան միշտ անհաշտ և հակառակ դիրքի մեջ են լինում միմյանց հետ, այժմ զարմանալի էր լսել քահանայից վարժապետի մասին գոհունակություն։

— Ի՞նչ սովորեցաք նրանից,— հարցրեց Ասլանը հետաքրքրությամբ։

— Շատ բան սովորեցանք,— կրկնեց քահանան համոզիչ եղանակով,— օրինակ, այսօր գիտե՞ք ինչի համար է նա գնացել սարը, մեր հո-

վիլների մոտ.— այնտեղ պանիր են մակարդում, գնացել է տեսնելու, արդյոք իր պատվերների համեմա՞տ են մակարդում, թե ոչ։ Նա սովորեցրեց մեզ բոլորիս նոր ձևով պանիր շինել։— Այդ պանիրը, որ հիմա կերաք, ի՞նչպես էր։

— Շատ պատվական պանիր էր։

— Այդ նրա սովորեցրած ձևովն է պատրաստված։ Նա բժշկություն էլ է իմանում. երբ գյուղերում հիվանդներ են պատահում, նրան կանչում են, բոլորի մոտ գնում է, ոչ միայն հայերի, այլ մինչև անգամ քրդերի մոտ։ Երբ փող են առաջարկում, նա վիրավորվում է։

— Բժի՞շկ է։

— Ո՛չ, այնպես, գրքեր կարդալով սովորել է, բայց մի լավ բժշկից ավելի է իմանում։ Նա մեր երեխաների դաստիարակության համար էլ ոչինչ վարձ չէ ընդունում, ասում է՝ ինձ փող հարկավոր չէ, ինձ մի կտոր հաց տվեք ուտեմ և մի տեղ տվեք պառկեմ, այդքանն էլ բավական է։ Մի խոսքով, զարմանալի անշահասեր մարդ է։

— Ուրեմն գյուղացիք սիրո՞ւմ են նրան։

— Իրանց հոգու պես։ Նա մեր երկրագործական մշակությունների մասին ևս շատ օգտավետ խորհուրդներ է տալիս. ինչ որ նրա խորհրդի համեմատ ենք անում, տեսնում ենք, որ ավելի լավ է լինում, քան թե այն ձևով, որ մենք առաջ սովորել էինք մշակել։ Անասունների հիվանդության դարմանն էլ է իմանում, անասունների ցեղը ազնվացնելու եղանակն էլ է իմանում։ Տեսա՞ք մեր անասունները, ոչ մի տեղ մեր շրջակայքում մեր գյուղի անասունների նմանը չկա։ Անդադար նոր և նոր գրքեր է բերել տալիս, կարդում է, ինքը սովորում է, և մեզ նոր բաներ է սովորեցնում։

— Ի՞նչ լեզվով են լինում այդ գրքերը։

— Չգիտեմ, այդքանը միայն գիտեմ, որ հայերեն չեն։

Ուրախալի էր լսել այդ բոլորը քահանայի բերանից։ Ո՜րքան սխալ պետք է համարել այն կարծիքը, որ կազմվել է մեր գյուղացիների մասին, թե նրանք մոլեռանդ են, նախապաշարված են ուսման դեմ, կամ մինչև անգամ թշնամի են ուսման և հալածում են ուսուցիչներին։ Ովքե՞ր են այդ հալածյալները, ովքե՞ր են գնում գյուղերը, ովքե՞ր են մտնում ժողովրդի մեջ։ Ոչ մի օրինավոր կերպով պատրաստված մարդ, որ գյուղացուն պիտանի լիներ, և ոչ մի բարոյական մարդ, որ գյուղացու աչքում բարի օրինակ դառնար։ Քաղաքի ուսյալների մրուրը թափվում է գյուղերի մեջ։ Քաղաքի անպիտանը՝ գյուղում իրան պիտանի է համարում և հանձն է առնում գյուղացու կրթության գործը։ Նա իր անբարոյական բարք ու վարքով զզվանք է հարուցանում ոչ միայն դեպի իր անձը,

այլև դեպի ուսումը, որ նա տալիս է։ Անձնավորության մուրը քսվում է և գործի վրա։ Գյուղացին սկսում է խիստ լրջիկապես զատել. «Եթե ուսումը այդ է, եթե ուսում առած մարդը այդպես կլինի, լավ է, որ որդիքս չփչացնեմ»... Ցույց տվեցե՛ք նրան բարի օրինակ, ցույց տվեցեք ուսման շոշափելի օգուտները և կտեսնեք, նա կսկսե սիրել թե՛ ուսումը, և թե ուսում տվողին։ Ես ուրախ էի, որ այդպիսի մի անգնահատելի անձն մեր խոսակցության առարկան էր։

Ռեսը բոլորովին այլ կետից սկսեց գնահատել վարժապետի արժանապատվությունները, ասելով.

— Նա որքան շատ ուսում ունի, որքան շատ բան գիտե, միևնույն ժամանակ, շատ քաջ մարդ է։ Նա իմանում է լավ հրացան արձակել և մեր երեխաներին էլ սովորեցնում է նշան խփել։ Նա իմանում է ծովում լավ լող տալ և մեր երեխաներին էլ սովորեցնում է ջրի հետ այնպես խաղալ, ինչպես ցամաքում։ Ուրիշ ինչե՞ր չէ սովորեցնում նա. վազել, լայն փոսերի վրայից թռչել, սարերում պատի նման հարթ ժայռերից վեր բարձրանալ, քարի կամ երկաթի ծանր կտորներ ձեռքի վրա շարժել, գերանների կամ պարանների վրա ճախարակի նման զանազան պտույտներ գործել, թռիչքներ անել և այլն։ Դրանք շատ հարկավոր բաներ են, մանավանդ մեր լեռների մեջ և մեր դրության մեջ։ Մենք հրեշտակների հետ չենք ապրում. մենք գազանների հետ ենք ապրում. պետք է մարդ վազել գիտենա, երբ պատահում է փախչել և արագաշարժ ոտներ ունենա, երբ կամենում է բռնել։

Միայն սպարտական կյանքով ապրող մի հասարակության ներկայացուցիչը կարող էր ռեսի նման գնահատել մարմնամարզության առողջարար, կենդանացուցիչ և հոգին, միտքն ու մարմինը կազդուրիչ նշանակությունը, կարող էր հասկանալ և նրա նշանակությունը կյանքի պատահարների դեմ մաքառելու մեջ։

Թե՛ ռեսի, թե՛ քահանայի հայացքների մեջ և թե առհասարակ նրանց դատողության բոլոր ձևերի մեջ՝ խիստ ակներև կերպով երևում էր իրանց սիրած վարժապետի ազդեցությունը։ Այդ մարդիկը բոլորովին այլապես էին վերաբերվում կյանքին և նրա պահանջներին, քան թե՝ որքան պատահել էր ինձ լսել՝ հայ շինականի դատողությունը։

Զարմանալին այն էր, որ մեզ մոտ գտնված մյուս գյուղացիներն էլ բաժանում էին ռեսի հայացքները։ Կյանքի անհրաժեշտությունները, կարծես, ամենի համար պարզ էր։ Յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր զավակին այնպես պատրաստված տեսնել, որ նա աշխարհի մարդ լիներ և նրա հարվածների տակ չընկճվեր, չխորտակվեր։

Սրահում լսելի եղավ ուրախաձայն աղաղակ.

— Բարո՜վ, Աբգար ախպար, բարո՜վ...

— Եկավ վարժապետը,— ասաց ռեսը՝ նույնպես ուրախանալով։

Մեր ամենքի աչքերը դարձան դեպի դռները։ Ծիծաղելով ներս մտավ մի բարձրահասակ, հաղթանդամ, ուրախադեմ երիտասարդ, անփույթ կերպով անցավ սենյակի միջով, ձեռքի երկար նիզակը դրեց մի անկյունում և ապա մոտեցավ մեզ։ Իր հագուստով չէր որոշվում նա մյուս լեռնաբնակներից. նույնպես կուրծքը կիսաբաց, բազուկները հոլանի, թաղիքյա երկաթագամ տրեխները հագին, գլխի կոլոզը փաթաթած գույնզգույն թաշկինակներով, և նրանց տակից արձակ թողած երկայն մազերը ծածանվում էին մերկ պարանոցի վրա։ Որքա՜ն աշխատել էր նա նմանվել այն հասարակությանը, որի հետ գործ ուներ։

Նա նայեց մեզ վրա, և նրան տիրեց մի տեսակ շփոթություն... Ոչ սակավ շփոթվեցանք և մենք... Բայց իսկույն զսպելով իրան, ձեռքը մեկնեց նա Ասլանին, ասելով.

— Այս գյուղի վարժապետը՝ Աբգար Ոստանիկ։

— Բժշկապետ Քարլ Ռիսման,— ներկայացրեց իրան Ասլանը, հետո ծանոթացրեց մեզանից ամեն մեկին։

Նա նստեց քահանայի մոտ և, դառնալով դեպի ռեսը, ասաց.

— Լավ հյուրեր եք ունեցել։ Ցավում եմ, որ չհասա ընթրիքին։

— Շատ սպասեցինք քեզ, Աբգար ախպար,— պատասխանեց ռեսը,— ինչո՞ւ այդքան ուշացար։

— Գիտեք, էլի՜... Երբ ես հովիվների մոտ եմ գնում, ամեն բան մոռանում եմ... Նրանք էլ ինձ համար մի գառն էին մորթել,— պատասխանեց նա, աշխատելով սառնասիրտ ձևանալ, թեև նրա ձայնը զգալի կերպով կտրատվում էր սրտի հուզմունքից...

Նա դարձավ դեպի Ասլանը.

— Ներեցեք, պարոն բժշկապետ, իմ անտեղի հարցասիրությանը, դուք ի՞նչ դիպքով անցաք մեր լեռների այդ խորքերը։ Մենք խիստ հազիվ անգամ ենք պատահում այստեղ եվրոպացիների։

Ասլանը պատասխանեց, որ զանազան ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդություն է անում. նրան հետաքրքրում է այդ կողմերի հնությունները, բացի դրանից, ցանկություն ունի ծանոթանալ այդ երկրի լեռնաբնակների կյանքի ու սովորությունների հետ, և շատ շնորհակալ կլիներ, եթե պարոն վարժապետը կարելույն չափ օգներ իրան։

— Մեծ ուրախությամբ,— պատասխանեց վարժապետը,— ես բավական ուսումնասիրել եմ թե այդ երկիրը և թե նրա բնակիչներին։ Ես պատրաստ եմ իմ նկատողությունների տետրակը ամբողջապես ձեզ ընծայել, դուք կարող եք նրանից օգուտ քաղել։

— Շատ շնորհակալ կլինեմ,— պատասխանեց Ասլանը,— ի՞նչ լեզվով է գրված։

— Հայերեն։

— Այդ ոչինչ, ես թարգմանել կտամ։ Բայց ինձ համար ավելի թանկագին կարող էին լինել ձեր բերանացի տեղեկությունները։

— Այդ մասին կխոսենք, շատ կխոսենք, ես, որքան կարող եմ, բավականություն կտամ ձեր հարցասիրությանը։ Դուք դեռ երկար կմնաք մեզ մոտ, պարոն բժշկապետ, մեր գյուղացիների ձեռքում երբ մի օտար հյուր է ընկնում, շուտով բաց չեն թողնում։

— Շնորհակալ եմ։ Բայց շատ ցավում եմ, որ երկար մնալ չեմ կարող. ես առավոտյան պետք է ճանապարհ ընկնեմ։

— Այստեղից ո՞ւր պիտի գնաք։

— Աղթամարա վանքը, այնտեղի քանդակները տեսնելու համար։

— Հիանալի քանդակներ են, արժե տեսնել։

Վարժապետը խոստացավ, որ հենց այդ գիշեր կտա պարոն բժշկապետին նրա ցանկացած տեղեկությունները, քանի որ նա այդպես շտապում է։

Գյուղացիները, ինչպես երևում էր, իրանց վարժապետի վերաբերությամբ մի փոքրիկ փառասիրություն ունեին. նրանք ուրախանում էին, որ իրանց վարժապետը այնքան հմտություններ ունի, որ եվրոպացին անգամ կարոտում է նրա տեղեկություններին։ Բայց նրանք մի այլ բան ևս սպասում էին վարժապետից, որ նա կսկսե եվրոպացու հետ մի ուսումնական վիճաբանություն և իր գիտությամբ բոլորովին կշվարեցնե և կկաշկանդե նրան։ Այդ հաղթությունը ամբողջ գյուղին պատիվ կբերե։ Այդ դեպքում, գյուղացին նայում է իր վարժապետի կամ իր քահանայի վրա, որպես իր գյուղի քաջամարտիկ զորեշի վրա. երբ նա կռվի մեջ հաղթում է հարևան գյուղի զորեշին, ամբողջ գյուղը տոն է կատարում։ Բայց այդ վարժապետը խիստ համեստ էր. նա վիճաբանությունների մեջ չմտավ և չէր էլ ձգտում իրան ուսումնական ներկայացնելու։ Նրա խոսակցությունը այնքան պարզ էր, այնքան ռամկական էր, որ կարծես երեխայությունից ծնվել, սնվել էր այդ ռեմականների մեջ։ Բայց նույն ռամկական պարզության մեջ երևում էր մտքի և դատողության ուժ։ Նա գյուղացիների փառասիրությանը բավականություն տվեց նրանով միայն, որ հետո սկսեց եվրոպացի բժշկապետի հետ նրա երկրի լեզվով խոսել։ Թեև նրանցից ոչ ոք չհասկացավ, թե ինչ խոսեց. բայց ամենքն էլ շատ ուրախացան, որ նա օտար լեզուներ ևս իմանում է։ Նրանք միշտ սովորություն ունեին՝ մյուս գյուղացիների մոտ իրանց վարժապետի մասին

չափազանցություններ անելով պարծենալ, թե «մեր վարժապետը տասն լեզու է իմանում»։

Ո՞րտեղացի էր նա, ո՞րտեղից էր եկել,— ոչ ոք չգիտեր։ Նրանք այդքանը միայն գիտեին, որ առաջին անգամ, երբ հայտնվեցավ, նա եվրոպական հագուստ ուներ։ Հետո ամեն ինչ փոխեց, մինչև անգամ լեզուն էլ փոխեց, սկսեց նմանվել գյուղացիներին։

— Շա՞տ ժամանակ է, պարոն Ոստանիկ, որ այստեղ եք,— հարցրեց Ասլանը։

— Մի քանի տարի կլինի,— պատասխանեց նա։

— Եվ այդքան ժամանակ ձեր հայրենիքը չե՞ք գնացել։

— Երբեմն, ամառային արձակուրդների ժամանակ, գյուղացիները ինձ թույլ են տալիս գնալ՝ ազգականներիս տեսնելու։ Տարվա մեջ երեք ամիս բոլորովին ազատ եմ ես։ Մանավանդ, որ ուսումը այստեղ գլխավորապես ձմեռն է լինում, որովհետև տարվա մյուս եղանակներում երեխաները օգնում են իրանց ծնողներին նրանց տնտեսական աշխատությունների մեջ։ Այդ ես թույլ եմ տալիս գլխավորապես այն նպատակով, որ իմ աշակերտները գործնականապես վարժվեն երկրագործական մշակությունների մեջ։

— Ձեր բացակայության ժամանակ ո՞ւմն եք հանձնում ձեր պաշտոնը։

— Ես մի օգնական ես ունեմ, որը իմ հասցրած աշակերտներիցն է։

Գիշերից բավական անցել էր։ Ժամանակ էր հյուրերին հեռանալ։ Գյուղացին զարթնում է արևից առաջ, հանգստանում է արևի հետ։ Նա սովոր չէ անքնության մեջ վատնել գիշերային հանգստությունը։

Թեև ռեսի ճոխ և ընդարձակ տունը՝ թվով մեզանից մի քանի անգամ ավելի հյուրերի համար՝ թե՛ քնելու տեղ և թե՛ մաքուր անկողիններ ուներ, բայց, շինական սովորության համեմատ, մեզ հետ սեղանակից եղող գյուղացիները պետք է մեզ իրանց մեջ բաժանեին, որպեսզի տան տիրոջ համար ծանրություն չլինի։ Բավական երկար տևեց վիճաբանությունը մեր ընտրության մասին. յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր տունը տանել մեզանից ամեն մեկին, թեև մեր թիվը այնքան փոքր էր, որ ամենքին բավականություն չէր կարող տալ։ Մտածում էին վիճակ ձգել։ Այդ միջոցին վարժապետը մեջ մտավ, ասելով.

— Բարեկամներ, մեր բախտից մեր հյուրերը այնքան փոքր են թվով, որ ամենքիս բաժին չի հասնի. պարոն բժշկապետին ես կվեր առնեմ, իսկ մյուսներին թող տեր հայրը բաժանի, ինչպես որ կկամենա։

Մենք թվով չորս հոգի էինք՝ ես, Ասլանը, Մուրադը և Ջալլադը։ Ամենքը համաձայնվեցան, որ Ասլանին, այսինքն պարոն բժշկապետին,

վարժապետը տանի իր մոտ, որովհետև նրա լեզուն իմանում է, բացի դրանից, եվրոպական ձևով կահավորված սենյակ ունի։ Ինձ վեր առեց տեր Հայրը, Մուրադը մնաց ռեսի տանը, իսկ Ջալլադին տարավ մի այլ գյուղացի, որը տեղային եկեղեցու երեսփոխանն էր։

ԻԵ

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ

Երբ գյուղացին հարևանի մոտ հյուր է կանչված, և նրա տանեցիք գիտեն, որ այնտեղ օտար տեղից եկած հյուրեր կան, իրանք ևս պատրաստություն են տեսնում, մտածելով, կարելի է իրանց տղամարդը նրանցից մեկին բերե իր հետ։ Երևի այդ էր պատճառը, որ երբ մտանք տեր Հոր խրճիթը, այնտեղ գտանք մի պատրաստի սեղան։ Նա հրավիրեց նստել սեղանի մոտ։ Ռեսի ճոխ ընթրիքից հետո, այժմ ո՞վ ախորժակ ուներ ուտելու։ Բայց ուզես, չուզես, պետք է մի քանի պատառ ուտես, եթե ոչ, տանտիկնոջը սաստիկ վիրավորած կլինես։

Տեր Հոր խրճիթը թեև ռեսի տան մեծությունն ու վայելչությունը չուներ, բայց բավականին կոկիկ և սիրուն էր. ամեն տեղ երևում էր կարգ, ամեն տեղ երևում էր մաքրություն։ Բոլոր տանեցիք քնած էին միևնույն հարկի տակ, ուր մտանք մենք։ Միայն երեցկինը և նրա հարսը սպասում էին մեզ։ Սյունի վրա դրած միակ ճրագը աղոտ լույս էր սփռում փոքրիկ սենյակում, և մեր շուրջը լսվում էր քնած ընտանիքի խաղաղ շնչառությունը։

Տեր Հայրը իր լեզվի բոլոր ճարտարությունը գործ էր դնում, որ զբաղեցնի ինձ։ Բայց ոչ նրա համեստ սեղանը, ոչ նրա պարզ, սրտից բխած հայրական խոսակցությունը, և ոչ երեցկնոջ միամիտ զուրգուրանքը, ոչինչ չէր գրավում ինձ։ Ինձ չէր գրավում և մի գեղեցիկ դեմք, որ քնի մեջ, մոռանալով գեղջկուհու ամաչկոտությունը, վերմակը կիսով չափ մի կողմ էր ձգել և երևան էր հանել մի հրաշալի կուրծք։ Այո, ոչինչ չէր գրավում ինձ։ Իմ բոլոր ուշքը, միտքը գրավել էր երիտասարդ վարժապետը։ Նրա մասին էի մտածում, նրա սիրելի պատկերն էր իմ աչքի առջև։

Երբ տեր Հայրը սկսեց նրա մասին խոսել, ես մեծ ուրախությամբ լսում էի։

— Եկեղեցու բակումն է բնակվում,— ասաց նա,— այնտեղ, դպրո-

ցին կից, իրա համար երկու սենյակ է շինել տված։ Այդ սենյակները մեր խրճիթների նման գետնափոր չեն, դուք, իհարկե, առավոտյան կտեսնեք, թե որքան հարմարություններով են շինված։ Նա միշտ խորհուրդ է տալիս, հորդորում է գյուղացիներին, որ դուրս գան գետնի տակից և այն ձևով բնակարաններ շինեն։ Ասում է, որ գետնափոր խրճիթը շատ վնասակար է առողջության, այնտեղ չէ թափանցում ո՛չ արևի լույսը և ո՛չ օդի մաքրությունը։

— Գյուղացիք հետևո՞ւմ են նրա խորհուրդներին,— հարցրի ես։

— Շատերը հետևում են, ով որ նոր տուն է շինել տալիս, այնպես է շինում, ինչպես նա ցույց է տալիս։ Նա մեզ բացատրում է, թե տան ձևը ոչ միայն մեծ նշանակություն ունի մարդու առողջության վերաբերությամբ, այլ սաստիկ ազդում է նրա բնավորության, մտքի և հոգեկան տրամադրության վրա։ Եթե հայ գյուղացին, ասում է նա, այդքան ծածկամիտ, նենգավոր և միևնույն ժամանակ՝ այդքան մռայլոտ է, եթե նա կորցրել է երգելու և ուրախ լինելու ընդունակությունը, գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ ապրում է գետնի տակ, խուլ մթության մեջ։

— Ձեր գյուղացիք նույնպես գետնի տակ են ապրում,— նկատեցի ես,— բայց բավական ուրախ են, բավական պարզ սիրտ և լուսավոր միտք ունեն։

— Այդ նկատողությունը ես էլ մի անգամ արեցի նրան։ Նա պատասխանեց. դրսի կյանքը՝ ազատ և արձակ օդի մեջ՝ մեղմացնում է գետնափորի ազդեցությունը։ Դուք, ասաց, տարվա մեծ մասը անց եք կացնում դաշտերում, լեռների վրա և ձեր վրաններով՝ ձեր անասունների հետ՝ բնակվում եք ձեր արոտատեղիներում։ Ազատ բնությունը ներշնչում է ձեր մեջ ազատ սիրտ և ազատ հոգի։ Ձեր գետնափոր խրճիթները ձեզ համար ժամանակավոր ձմեռանոցներ են միայն։

Անհամբերությունը ինձ այնքան տանջում էր, որ, չսպասելով մինչև առավոտ, որ գնայի և անձամբ տեսնեի բոլորը, ես ցանկանում էի վարժապետի սենյակների, նրա նիստ ու կացի և առհասարակ նրա կենցաղավարության մասին կանխապես տեղեկություն ստանալ քահանայից։ Ցանկանում էի խոսել, մինչև լույս խոսել իմ սրտին շատ մոտ երիտասարդի մասին և բնավ չքնել։

— Լա՞վ են սարքված նրա սենյակները։

— Շատ լավ են սարքված. ամեն պատրաստություններ ունի նա. մահճակալ, անկողին, աթոռներ, գրասեղան և զանազան կարասիք։ Պատերը զարդարած են պատկերներով. պատուհանները լի են գրքերով։ Բայց մահճակալ ունի, նրա վրա չի պառկում, մահիճ ունի, գործ չէ ածում։ Պառկում է մերկ հատակի վրա, առանց անկողնի։ Զարմանալին

այն է, որ շատ անգամ կողքերի տակին մանր խիճեր է ածում, որ ավելի ցավեցնեւ Երբ հարցնում ես, վարժապետ, ինչո՞ւ ես մարմինդ տանջում, նա քեզ պատասխանում է. «Ես այդ տանջանքով մարմինս ամրացնում եմ. գիցուք թե, այնպես պատահի, որ ստիպված լինեմ մի քանի գիշեր սարերի մեջ մնալ. այնտեղ ով կտա ինձ մահիճ ու մահճակալ. պետք է նախապես սովորել առանց անկողնի, մերկ քարերի վրա պառկելը»։

— Ապա ինչո՞ւ համար է պատրաստել իր մահիճն ու մահճակալը, քանի որ գործ չէ ածում։

— Հյուրերի համար։

— Հյուրեր ունենո՞ւմ է։

— Երբեմն բոլորովին անծանոթ մարդիկ հայտնվում են նրա մոտ, մի օր, երկու օր մնում են և դարձյալ անհայտանում են։— Դուք մահճակալի վրա ինչո՞ւ եք զարմանում, որդի,— խոսքը փոխեց տեր հայրը,— իր սենյակներում գեղեցիկ վառարաններ ունի, բայց երբեք կրակի երես չեն տեսնում։ Դուք չգիտեք, մեր կողմերում ձմեռը որքան սաստիկ է լինում. մարդու թուքը բերանի մեջ սառչում է։ Բայց նա իր անվառ սենյակի լուսամուտները բաց թողած, այնպես է քնում։ Շատ անգամ մի քանի օրով քաղցած է մնում, ոչ ուտում է և ոչ խմում, միայն ծխում է։ Բայց երբեք իր ուժերը չէ կորցնում։ Իսկ երբ սկսում է ուտել, հինգ մարդու չափ ուտում է։ Նա հում միս էլ է ուտում, և ոչխարի արյունը այնպես է խմում, ինչպես ոչխարի կաթը։ Սկզբում այդ բաները գյուղացիների աչքում խիստ օտարոտի էին թվում, բայց հետո ընտելացան։ Միս, ասում է նա, ամեն տեղ կարող եմ գտնել, կամ մի թռչուն կորսամ, կամ մի վայրենի ոչխար կփնդակահարեմ, բայց եփելու համար կրակ ամեն տեղ դժվար է գտնել, այդ պատճառով պետք է սովորել՝ առանց եփելու եւ ուտել միսը։

— Բայց ինչո՞ւ նա օրերով քաղցած է մնում։

— Առաջ ես այնպես էի կարծում, որ հոգու համար է անում. մեր հին ճգնավորների նման ծոմ է պահում։ Մի անգամ հարցրի, նա բոլորովին այլ կերպ բացատրեց իր ծոմապահության պատճառը։ Տեր հայր, ասաց նա, կարող է պատահել, որ ես ստիպված կլինեմ մի որևէ լեռան խորքերում պատսպարված լինել, որտեղ ոչ բնակություն կա և ոչ հաց, կարող է պատահել, որ հանգամանքների պատճառով ես ստիպված կլինեմ մի քանի օր այնտեղ քաղցած մնալ, չէ՞ որ այժմյանից պետք է սովորեցնեմ ինձ համբերել քաղցածության։ Եվ այդպես նա միշտ երևակայում է մի անսպասական լեռնային կյանք, հեռու մարդկային բնակությունից, ամայության մեջ, խուլ, մթին քարանձավներում, և մի այդ-

ղիսի կյանքի համար վաղօրոք աշխատում է պատրաստվել։ Բայց ինչո՞ւ համար, ոչ ոք չգիտե։

— Այդպիսի մի տարօրինակ մարդ է նա,— շարունակեց տեր Հայրը,— եթե մտնեիք նրա բնակարանը, այնտեղ կտեսնեիք զանազան մեծության, զանազան ծանրության քարեր։ Համարյա ամեն օր, որոշյալ ժամերում, նա այդ քարերը բարձրացնում է և ձեռքով զանազան շարժումներ է գործում։ «Ուժս փորձում եմ,— ասում է նա,— որ տեսնեմ, եթե մի օր պետք լինի այսպիսի քարեր միմյանց վրա դարսել, արդյոք կարո՞ղ կլինեմ»։ «Քարերով տո՞ւն պիտի շինեք»։ «Ոչ, մի ուրիշ բան»... Եվ այսպես, փոքրը ցած է դնում և ավելի մեծն է վեր առնում և անդադար շարում է միմյանց վրա։ Չափազանց հոգ է տանում թե իր մարմինը ամրացնելու և թե իր ուժի վրա։ Մեր գյուղում հազիվ մի տղամարդ կգտնվի, որ նրա չափ ուժեղ լինի։ Եթե մեկը նրանից ուժեղ ևս լինի, բայց նա այնպիսի սատանայական ֆանդեր գիտե, որ ձեռքը ընկած մարդին կկաշկանդե և հավի նման իր ոտների տակը կգցե։ Այդպիսի դեպքեր շատ են պատահել։ Նրանցից օրինակ առնելով, մեր երեխաները ևս սկսել են հետևել նրան։ «Առողջ և զորավոր մարմնի մեջ է բնակվում զորեղ հոգին», ասում է նա,— «պետք է աշխատել զորացնել մարմինը»։

Ես խորին ուշադրությամբ լսում էի։ Տեր Հայրը շարունակեց.

— Ես երբեք չեմ տեսել մի այդպիսի անհանգիստ մարդ, ոչ մի րոպե դադարում չունի։ Երբ դասերը կվերջացնե, ոտքի վրա մի բան կուտե և իսկույն վազ կտա դեպի դաշտ։ Այնտեղ հնձավորի հետ հունձ կանե, որ ցույց տա, թե ինչպես պետք է հնձել, այնտեղ հերկավորի հետ կհերկե, որ ցույց տա, թե ինչպես պետք է հերկել, և շատ անգամ, բահը առած, բանջարանոցներում առուներ կփորե։ Բանջարների մշակությունը մեր գյուղում բոլորովին անծանոթ էր, նա օրինակ ավեց մեզ, իր դպրոցի մոտ մշակելով մի գեղեցիկ պարտեզ։ Երբ նրան ասում ես. վարժապետ, այդպես չէ կարելի, մի փոքր հանգստացիր։ Նա սովորաբար պատասխանում է. «Հանգստությունը մեզ համար չէ, մենք շատ ետ ենք մնացել և այդ պատճառով շատ բան ունենք սովորելու և անելու... Մեզ պետք է շտապել»...

— Միայն ձե՞ր գյուղով զբաղված է նա։

— Ոչ միայն մեր գյուղով, այլ մեր շրջակայքի բոլոր գյուղերը գնում է նա։ Ձիուց ավելի արագ է ուղևորության ժամանակ և երբեք ձի չէ նստում, այլ սովորություն ունի միշտ ոտքով շրջել։ Ամեն գյուղում ճանաչում են նրան, ամեն տեղ հարգում են, և ամենքը աշխատում են նրա խորհուրդներից օգուտ քաղել։ Մինչև անգամ քուրդ գյուղացիների հա-

մար նա չի խնայում իր աշխատությունները։ Երբ նրանից հարցնում են, թե դրանց հետ ի՞նչ գործ ունես, դրանք խո մեղանից չեն, նա պատասխանում է. «Դրանք մեր հարևաններն են, եթե դրանք քաղցած մնան, մեր հացը կխլեն մեր ձեռքից։ Եթե ցանկանում ենք, որ քուրդը գողություն չանե, պետք է աշխատենք սովորեցնել նրան, որ իր վաստակով ապրուստ հայթայթե»։ Նա քրդերի ուսման մասին էլ է հոգ տանում։ Նրա դպրոցում մի քանի քուրդ երեխաներ կան, և նրանց ավելի շատ է սիրում, քան թե մեր երեխաներին։ Մի անգամ այդ երեխաներից մեկը հիվանդացավ. նա կատարյալ գժվածի նման էր այդ միջոցում. ամբողջ գիշերներ նստում էր նրա անկողնի մոտ, խորին տխրությամբ նայում էր նրա վրա, կարծես շնչառության ամեն մի վայրկյանը համբարելիս լիներ։ Այնքան հոգ տարավ, մինչև առողջացրեց։

— Քրդերը նույնպես սիրո՞ւմ են նրան։

— Ոչ միայն սիրում են, այլև սաստիկ հարգում են։ Չէ՞ որ սերը սերից առաջ կգա։ Քուրդն էլ մարդ է, զգացմունք ունի, խո գազան չէ։ Եթե գազան էլ լինի, սե՛րը, անկեղծ սերը, նրան մարդ կդարձնի։ Երբ դու գազանին սկսում ես սիրել, փայփայել, երբ սկսում ես նրա քաղցած փորը կերակրել, նա փոքր առ փոքր մոռանում է իր գազանությունը, մտերմանում է քեզ հետ և սկսում է սիրել քեզ։ Դրա համար մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը ասում էր՝ «սիրեցեք միմյանց»։ Շատ անգամ նա ինձ ասում է. «Այդ ձեր գործն է, տեր հայր, տարածել սերը. դուք չպիտի դքավ‌ել միայն միրաության, պսակ, թաղում կատարելով»։ Ճշմարիտ է, բոլորովին ճշմարիտ է, այդ մեր գործն է սիրո տարածելը։ Բայց մենք ոչինչ չսովորեցինք. մենք քահանա դարձանք. առանց քահանայի սրբազան պաշտոնի արժանավորությունները ունենալու։ Եվ մեզանից չպահանջեցին այդ արժանապատվությունները։ Մեզանից պահանջեցին միայն վարձը, որով ամեն մի տգետ քահանա է դառնում։ Երբեմն նա ինձ գրքեր է տալիս, կարդում եմ. իմ աչքերը նոր են բացվում, և ես նոր եմ հասկանում, թե որքան անպատրաստ եմ եղել։ Ի՞նչեր չէր կարող անել քահանան, մանավանդ շինական քահանան։ Այն բոլոր գործերը, որ նա է կատարում, հենց քահանայի գործն է։ Մի՞թե քահանան չէր կարող կրթել գյուղացի մանուկներին. մի՞թե քահանան չէր կարող ծանոթացնել գյուղացուն երկրագործական նոր ձևերի հետ. մի՞թե քահանան չէր կարող այցելել հիվանդներին և նրանց ցավերին դարման տանել։ Մի՞թե առաքյալները նույնպես հիվանդների մոտ չէին գնում և բժշկություն չէին անում։ Ո՞րքան գործեր կան, որ կարող էր կատարել լավ պատրաստված քահանան։ Բայց մենք ոչինչ չսովորեցինք և քահանայի ծանր պաշտոնը հանձն առինք։

Լսելի եղավ մի խուլ շաչյուն, շառաչյուն։ Տեր հոր խոսակցությունը ընդհատվեցավ։ Ես սոսկացի։

— Այդ շղթայի ձայնն է,— հանգստացրեց ինձ տեր հայրը, ժպտալով։

— Ի՞նչ շղթա։

— Նայեցե՛ք։

Ես նայեցի դեպի տեր հոր ցույց տված կողմը։ Այնտեղ պառկած էր նրա որդին և, մի տարօրինակ դատապարտյալի նման, նրա ոտքերից մեկը կապած էր բավական հաստ շղթայի ծայրին, որի մյուս ծայրը անց էր կացրած պատի միջով. ո՞ւր էր տարած, չէր երևում։ Քնի մեջ նա շարժեց ոտը և շղթայի շաչյունը ավելի բարձրացրեց։

— Այդ ի՞նչ բան է,— հարցրի զարմանալով։

Տեր հայրը բացատրեց այդ խորհրդավոր ոտնակապի նշանակությունը։ Պատի մյուս կողմում, ասաց նա, ախոռատունն է, որտեղ կապված է նրա որդու նժույգը. շղթայի մյուս ծայրը պատի միջով տարած է ախոռատունը և կցած է ձիու երկաթյա ոտնակապի հետ, որ ամրացրած է նույնպես երկաթյա փականքներով։

— Ինչի՞ համար։

— Նրա համար, որ եթե ձին տանելու լինեն, շղթան կձգվի և տերը կզարթնի։

— Բայց գողը կարող է այնպես զգուշությամբ կտրել ձիու ոտնակապը, որ ձեր որդին ոչինչ չի զգա։

— Այդ դժվար է, շատ դժվար է։

— Մի՞թե դեռևս գողություններ են լինում։

— Լավ ձիու գողությունը՝ տակավին հին սովորությամբ՝ մեր կողմերում հանցանք չէ համարվում, այլ համարվում է մի տեսակ քաջություն, ճարպկություն, և ամոթը վերաբերում է ոչ այնքան գողին, որքան ձիու տիրոջը, որ գողանալ է տալիս։ Այդ խայտառակությունից ազատ մնալու համար որդիս իր ոտը կապել է ձիու ոտին։

Չնայելով մեր այն օրվա դժվարին ճանապարհորդությանը, չնայելով իմ սաստիկ հոգնածությանը և չնայելով, որ գիշերի կեսից անցել էր, բայց ես քնելու և հանգստանալու կարիք չէի զգում։ Պատրաստ էի ամբողջ գիշերը անցկացնել մինչև անգամ ամենադատարկ խոսակցություններով, միայն թե կարելի լիներ սպանել ժամանակը, մինչև կլուսանար, մինչև կտեսնեի նրան... Բայց տեր հայրը իմ հանգստանալու մասին էր մտածում։ Իմ անկողինը արդեն պատրաստ էր. հանվեցա, մտա անկողնիս մեջ։ Բարձերի մոտ դրած էր երկու անոթ, մեկը լի ջրով, մյուսը լի գինով, որ եթե գիշերը ծարավեի, որից որ կամենայի՝ նրանով ծարավս կտրեի։ Իմ կշտին անկողին մտավ տեր հայրը։ Նա էլ ինձ նման

երկար անքուն մնաց։ Բայց նրա անքնության պատճառը բոլորովին այլ էր. նա անկողնի մեջ աղոթում էր. ամբողջ «եկեսցեն» պետք է վերջացներ, հետո քներ։

Ես մտքով հափշտակված էի դեպի գյուղը և դեպի նրան կից երկու սենյակները։ Այնտեղ են երկու անձինք անպատճառ անքուն կլինեին, Ասլանը և վարժապետը։ Նրանք կնստեին, նրանք կխոսեին մինչև լույս։ Ա՜խ, որքան ախորժելի կլիներ ինձ լսել նրանց խոսակցությունը, նայել նրանց վրա և հիանալ։ Նա դիտմամբ ընտրեց Ասլանին. նա կամեցավ առանձնանալ նրա հետ։ Ինչո՞ւ ինձ ես իր հետ չտարավ։ Մի՞թե տակավին նա ինձ անարժան էր համարում իրանց հասարակությանը։ Մի՞թե դեռևս այնքան անփորձ էի, որ չէի կարող մասնակցել նրանց խորհուրդներին։ Ինչ էլ որ լիներ նրա կարծիքը իմ մասին, այնուամենայնիվ, ես ռեսի տանը պարզ նկատում էի, որ նա տակավին սիրում էր ինձ։ Ո՜րքան կարոտով նայում էր իմ վրա, ո՜րքան դժվարությամբ զսպում էր իրան, մի գուցե դեմքի մի աննշմար ցնցումը մատներ իրան... Ո՞վ կմտածեր հանդիպել նրան այդ լեռնային խլության մեջ։ Ինչո՞ւ Ասլանը առաջուց ոչինչ չասաց ինձ, ինչո՞ւ չնախապատրաստեց այդ ուրախալի տեսակցության համար։ Գուցե ես այնքան անխոհեմ լինեի, գուցե իմ զգացմունքները զսպել չկարողանայի, և երբ նիզակը ձեռին՝ վեհանձնաբար ներս մտավ նա ռեսի սենյակը, ես նետվեի նրա գիրկը և սեղմեի կուրծքիս վրա թանկագին բարեկամիս։ Ես խո դրանով շատ բան կփչացնեի... ես խո կմերկացնեի նրան...

Ո՜րքան փոխվել էր նա, ո՜րքան այլակերպվել էր... Ես հազիվ կարողացա ճանաչել։ Փոխվել էր ամեն ինչ, որ արտաքին էր, հագուստը, մազերը, սանրվածքի ձևը, մինչև անգամ ձայնը, բարբառը։ Անփոփոխ պահպանվել էր նրա մեջ նախկին ջերմ, սիրող սիրտը, որի մեջ ամեն մի թշվառի համար անսահման գութ, անսահման կարեկցություն կար։ Ո՜րքան զորեղ և կախարդիչ էր նրա ազդեցությունը գյուղացիների վրա, ո՜րքան հարգանքով էին վերաբերվում դեպի նա։ Նա ինձ վրա այն տպավորությունն էր գործում, ինչ տպավորություն գործում է գաղանների ահարկու զսպողը. ամեհի առյուծը լիզում է նրա ձեռքերը, կատաղի վագրը թավալվում է նրա ոտների տակ... Ո՜րքան ուժ և կամքի զորություն կար նրա մեջ, որ կարողացել էր մեղմացնել, հեզացնել և մինչև անգամ ազնվացնել այդ մարդակերպ գաղանների բնավորությունը... Նա այժմ իր սիրած մթնոլորտի մեջն էր. այստեղ կար լեռ, անտառ, ծով և կենդանի աշխուժով լի ժողովուրդ։ Նրա երազների ցնորքն էր՝ մի այդպիսի ժողովրդի մեջ լինել, մի այդպիսի աշխարհում գործել։ Հմուտ

բրուտը իր ձեռքի տակ ուներ խիստ ընտիր կավ, նրան ինչ ձև որ կամենար՝ կտար։

Նրանից շատ հեռու չէին Ոստանի ավերակները, որտեղ մի ժամանակ կանգնած էր նրա հոր հոյակապ ամրոցը, որտեղ կատարվել էին այնքան սոսկալի արկածներ... Նրանից շատ հեռու չէր Ռաղմիրան գյուղը, որտեղ դրած էին նրա նախահարց պատկառելի շիրիմները։ Հայրը այդ երկրի տերն ու իշխանն էր։ Որդին դարձել էր նրա աշխատավոր մշակը, նրա բնակիչների դաստիարակը։ Ո՜րպիսի խաղ անագորույն բախտի, որպիսի մեծ փոփոխություն...

Բայց ես համոզված էի, որ նախահարց մոռացված շիրիմները և հայրական ամրոցի ավեր փլատակները այնքան ցավ չէին կարող ազդել նրա զգայուն սրտին, որքան վերջին գյուղացու խարխուլ խրճիթի թշվառությունը, որ տառապյալ մայրը, սովատանջ երեխաների լացն ու տրտունջը հանգստացնելու համար միայն պարզ ջրով լցրած պտույկը դնում է օջախի վրա, շերեփով խառնում է, որպես թե կերակուր է պատրաստում երեխաների համար։

Ա՜խ, որքան երկար էր այդ գիշերը։ Տեր հայրը դեռ չէր վերջացրել իր «եկեսցեն»։ Նրա շրթունքները դեռ լուռ շշնջում էին։ Ե՞րբ պիտի քներ նա։ Այնտեղ պլպլում էր մի այլ անքուն արարած՝ ճրագը։ Ես պատրաստ էի մի շունչի հարվածով սպանել նրան։ Թո՛ղ մութ լիներ, թո՛ղ ամեն ինչ ծածկվեր խավարի մեջ։ Ես կվերկենայի, կհագնվեի ու կգնայի... Ի՞նչ կմտածեին տանեցիք, եթե նկատեին։ Ինչ կուզեն թո՛ղ մտածեին, բայց ես կգնայի... Գուցե կմոլորվեի, կկորչեի խրճիթների լաբյուրինթոսի մեջ, գուցե գայլանման շները պատառ-պատառ կանեին ինձ, բայց կգնայի... Կգնայի դեպի դպրոցը և նրան կից երկու սենյակները...

Գոնե շուտ լուսանար։ Տեր հոր աղոթքի շշունջը այլևս չէր լսվում. նա քնեց։ Խրճիթում արթուն ոչ ոք չմնաց։ Ես ուրախացա։ Պետք էր միայն ճրագը հանգցնել։ Բայց ահա աքաղաղը սկսեց կանչել։ Նրա ձայնից զարթեց օրորոցի մեջ քնած մանուկը և զարթեցրեց քնած մորը։ Մի հսկող ևս ավելացավ։ Ի՞նչ պետք էր անել։ Մայրը ծիծը դրեց երեխայի բերանը և, գլուխը դնելով օրորոցի դաստակի վրա, նստած տեղում դարձյալ քնեց։ Այդ լավ եղավ։ Ամբողջ օրը աշխատած գեղջկուհու անդամները կարոտ էին հանգստության։ Բայց երեխան այդ չկամեր։ Նա կրկին սկսեց լաց լինել, կրկին զարթեցրեց մորը։ Երևի, ծիծը դուրս պրծավ նրա բերանից։ Ես պատրաստ էի խեղդել նրան, որ ձայնը կտրեր։ Մայրը դարձյալ ծիծը դրեց բերանը, դարձյալ գլուխը դրեց օրորոցի դաստակի վրա, իսկույն քունը տարավ։ Այդ ուրախացրեց ինձ։ Բայց ահա մի նոր անհաջողություն։ Կրկին լսելի եղավ շղթայի շաչյունը։ Այս անգամ ձին

ձիգ տվեց շղթան։ Երևի նա շարժեց ոտները։ Տերը զարթեց, գլուխը վեր բարձրացրեց և ականջները լարեց դեպի ախոռատան պատը։ Ոչինչ չկար, ձին հանդարտվեց։ Տերը կրկին գլուխը դրեց բարձի վրա։ Ի՛նչ երջանիկ մարդիկ են դրանք, գոնե կարող են քնել, քնե՜լ, որ մարդու գլխավոր մխիթարություններից մեկն է։ Ինձ համար չէր այդ մխիթարությունը։ Գոնե շուտ լուսանար։ Մտածեցի զբաղեցնել ինձ, որ ժամանակը անցնի։ Տասն անգամ համբարեցի առաստաղի գերանները, տասն անգամ համբարեցի գերանների վրա շարած փայտուկները։ Այդ էլ, վերջապես, ձանձրացրեց ինձ։ Աչք ածեցի դեպի խրճիթի շուրջը։ Նայում էի, թե ինչ բան ինչ տեղ է դրած։ Իր տեղումն էր ավելը, իր տեղումն էր սնթրոցը, իր տեղումն էր ըմպացքի տաշտը։ Թառի վրա թառած էր աքաղաղը, իր հարեմը շուրջը հավաքած։ Մարիներից մեկը կամաց անցավ աքաղաղի ետևից և, խորամանկությամբ մի կողմ հրելով նրա կշտին կանգնած առաջին մարիին, ինքը բռնեց նրա տեղը։ Այդ հաճոյամոլությունը գրգռեց առաջինի խանդը, նա սկսեց տրտնջալ։ Աքաղաղը, կարգ պահպանելու համար, կտցահարեց նորեկի գլխին, և, նրան իր հափշտակած տեղից հեռացնելով, դարձյալ առաջինին կանգնեցրեց իր կշտին։ Առաջինը գեղեցիկ էր, իսկ վերջինը՝ տգեղ... Թռչունները ևս զուրկ չեն գեղասեր ճաշակից։ Այդ կարգադրությունից հետո աքաղաղի երկրորդ ձայնը աղմկեց փոքրիկ խրճիթի լռությունը։ Նրա ձայնից այժմ զարթնեց պառավ երեցկինը։ Դա էր պակաս։ Նա քնած էր առանց հանվելու։ Վեր կացավ, խարխափելով մոտեցավ օջախին։ Այնտեղ, կրակի վրա, ինչ-որ եփ էր գալիս, թըժթըժում էր։ Պռուկի խուփը բարձրացրեց և նայեց՝ արդյոք ջուրը քաշել չէ՞։ Նրա մեջ անպատճառ կամ հարիսա, կամ խաշ և կամ քեշկեկ պիտի լիներ, որ ամբողջ գիշերը սահմանված է եփվել, որ վաղառավոտյան պատրաստ լինի ուտելու համար։ Այդ երեք սննդարար կերակուրները ուտվում են արեգակից առաջ, որ ամբողջ օրը կարելի լինի մարսել։ Վերջացնելով իր գործը օջախի մոտ, երբ պառավը մի ինչ-որ բան որոնում էր խրճիթի մեջ, նրա աչքին ընկավ օրորոցի պատակի վրա քնած հարսը։ Նա մոտեցավ և, ոտքով բոթելով նրան մրթմրթաց.
«Դու մի օր այդ երեխային կխեղդես. քանի անգամ ասել եմ քեզ, որ ծիծ տալու ժամանակ քնելու չէ»։ Նկատողությունը ծանր էր։ Հարսը ուղղեց իր դիրքը և, տեսնելով, որ երեխան վաղուց արդեն քնած էր, օրորոցի քողը ցած թողեց, իր տեղում նստած մնաց։ Պառավը այլևս չմտավ իր անկողինը, խրճիթի դուռը կամաց բաց արավ, դուրս եկավ սրահը, նայեց դեպի երկինքը, տեսնելու, թե գիշերի ո՞ր ժամն է։ Աստղերը նրա ժամացույցն էին։ Նա վերադարձավ և, թել մանելու ճախարակը իր ետևից քարշ տալով, կրկին դուրս եկավ սրահը։ Այնտեղ մնաց, և մի քանի րո-

պեից հետո լսելի եղավ ճախարակի բարակ ճռռոցը։ Այժմ ամեն հույս կորած էր. նա Կերբերոսի նման դուռը բռնեց։ Ես այլևս չէի կարող դուրս գալ։ Պառավը այնտեղ կմնար և մինչև լույս կմաներ։ Սկեսուրը վեր կենալուց հետո Հարսին արդեն անպատրաստ էր քնել. դա էլ վեր առեց իր կարը, նստեց սյունի մոտ, ճրագի հանդեպ։ Սկեսուրը մանում էր, Հարսը կարում էր։ Իսկ ինձ տանջում էր մի կողմից անքնությունը, մյուս կողմից նրան տեսնելու, նրա հետ խոսելու սաստիկ փափագը։ Գոնե շուտ լուսանար. ո՜րքան երկար էր այդ գիշերը։ Ես կրկին սկսեցի համարել առաստաղի գերանները։ Առաստաղից ցած իջա, սկսեցի համարել խրճիթի սյուները։ Այդ ևս վերջացավ. սկեցի համարել, թե դեռ քանի հոգի քնած են մնացել։ Իմ աչքերը կանգ առին գեղեցիկ պատկերի վրա։ Ես տեսնում էի այժմ նրա կիսամերկ թիկունքը միայն. երեսը շուռ էր տված դեպի հակառակ կողմը։ Նայում էի, երկար նայում էի այդ լիքը թիկունքի վրա, որ սքանչելի կերպով լուսավորված էր ճրագի լույսով։ Երկու ուրիշ աչքեր ևս դարձան դեպի այդ կողմը և ուշադրությամբ նայեցին։ Դրանք Հարսի աչքերն էին։ Նա ցած դրեց կարը, մոտեցավ և ձեռքով բաց օրիորդի կողքը։ Նա զարթնեց։ «Այդ ի՞նչպես ես քնած»,— լսելի եղավ Հարսի հանդիմանությունը։ Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց, որովհետև նա չգիտեր, թե ինչպես էր քնած։ Նա վերառեց իր մոտ դրած կարմիր շապիկը և շտապով հագավ։ Գեղեցիկ թիկունքը անհետացավ իմ աչքից։ «Ես քեզ չասեցի՞, որ ինձ շուտ զարթեցնես»,— ասաց օրիորդը։ «Հիմա էլ ուշ չէ»,— պատասխանեց Հարսը, կրկին գնալով և իր տեղը նստելով։ Օրիորդը հագնվեցավ և դուրս եկավ սրահը։ Խրճիթի կիսաբաց դռնից ես տեսնում էի, թե ինչպես լվացվեցավ նա, թե ինչպես շապիկի լայն դրոշակով սրբեց երեսը, և թե ինչպես մատներով սանրեց, ուղղեց գլխի մազերը։ Իր աշխատանքը վերջացնելուց հետո, նա վեր առեց հարթ կտրած մի կոճղ, աթոռի նման դրեց տակին և նստեց իր ոստայնի առջև։ Ճարտար մատները սկսեցին արագությամբ խաղալ գույնզգույն թելերի հետ։ Ես հիացած նայում էի. սրահում վառվող ճրագը լուսավորում էր նրա աշխատությունը։ Նա մի գեղեցիկ գորգ էր հյուսում. մի ամբողջ տարի սկսել էր և մոտ ժամանակում վերջացնելու վրա էր։ Ո՜րպիսի մեծ եռանդով աշխատում էր նա, ո՜րքան ոգևորությամբ շարժվում էին նրա ճարպիկ մատները։ Կարծես յուրաքանչյուր նկարը, յուրաքանչյուր գույնը տպավորում էին նրա սրտի մեջ նույնպիսի գեղեցիկ նկարներ ապագայի, ջե՜րմ փափագով սպասվող ապագայի մասին... Նա գործում էր և մեղմ ձայնով երգում էր։ Նա նշանված էր. նա այդ գորգը իր օժիտի համար էր պատրաստում։ Այնտեղ, հարսանիքի ժամանակ, փեսայի տանը, բաց կանեին այդ գորգը և բոլոր գյուղացիք կզարմանային նորահարսի շնորհքի և

ճարտարության վրա։ Աքաղաղը երրորդ անգամ սկսեց խոսել։ Այս անգամ զարթնեց տեր Հոր որդին՝ օրիորդի հայրը։ Նա շղթան բաց արեց ոտից և, հենց իր անկողնի մեջ, նստած տեղում, հագնվեցավ։ Երբ վեր կացավ, նա մի փոքր ջուր քսեց երեսին, որպես թե լվացվեցավ։ Հետո կանեփի երկար ձողը մոմի նման վառելով, ձեռին բռնած, դիմեց դեպի ախոռատունը՝ իր նժույգին և մյուս անասուններին նայելու։ Նրա կինը, որ ճրագի առջև կար էր կարում, ամենևին իր տեղից չշարժվեցավ ամուսնու վեր կենալու ժամանակ։ Կարծես նրան չէր ճանաչում։ Գյուղացու ընտանեկան կարգերին անծանոթ մեկը, նրանց միմյանց կապված կհամարեր։ Բայց ինձ հայտնի էր, որ կինը իր ամուսնուն ոչ մի ծառայություն չէ ցույց տալիս, երբ նրա հայրը կամ մայրը ներկա էին։ Նրանք գաղտնի են վայելում թե իրանց սերը և թե փոխադարձ հարգանքը։ Սրահում հայրը տեսավ իր աղջկան, որ նստած գործում էր։ Մոտեցավ, ձեռքը գգվանքով քսեց նրա մազերին և անցավ։ Լսելի եղավ եկեղեցու կոչնակի ձայնը։ Կարծես մի մարդ խթեց տեր Հոր կողքին, նա իսկույն զարթնեց։ Նրա երեք անգամ հազալու ձայնը արդեն նշան էր իր զարթնելուն։ Հարսը շուտով տեղից վեր կացավ, մոտեցավ, սկսեց օգնել նրան հագնվելու։ Աչքերի բացվելու հետ, բացվեցավ և տեր Հոր բերանը, սկսեց ինչ-որ սաղմոս մրթմրթալ։ Մրթմրթում էր նա հագնվելու ժամանակ, մրթմրթում էր նա լվացվելու ժամանակ, մրթմրթում էր նա երեսը սրբելու ժամանակ, և այդ անվերջ սաղմոսը շարունակվեցավ, մինչև մորուքը և գլխի մազերը սանրեց։ Հարսը ամենայն կամակատարությամբ ցույց էր տալիս իր ծառայությունները։ Այժմ համարյա ընտանիքի մեծ մասը ոտքի վրա էր։ Մնացել էին մի քանի երեխաներ, որոնք բոլորը մի վերմակի տակ քնած էին։ Դրանք էլ սատանայի նման դուրս վազեցին իրանց անկողնից և, միայն կարճ շապիկները հագներին, պպզեցին օջախի շուրջը։ Խիստ ծիծաղելի էր տեսնել, թե ո՜րպիսի ախորժակով ականջ էին դնում մեծ պտուկի մեջ եփվող կերակուրի ձայնին։ Նրանք առանց գիտենալու, թե ի՛նչ է եփվում, արդեն սկսեցին միմյանց հետ վիճել։ Մեկը ասում էր հավի ջնաղը իմն է, կարծելով, թե հարիսա է, մյուսը ասում էր՝ ոչխարի ճանը իմն է, կարծելով, թե խաշ է. երրորդը ծաղրում էր նրանց, թե ոչ ջնաղ կա և ոչ ճան, որովհետև եփվողը քեշկեկ է։ Երեխաների վեճը դեռ շարունակվում էր, երբ տեր հայրը առեց գավազանը, պատրաստվում էր դուրս գալ։ Այդ միջոցին ես ձայն տվեցի.

— Ես էլ կգամ։

— Ո՞ւր։

— Եկեղեցի։

— Օրհնյալ լինիս, գնանք միասին։

Նա մի փոքր համբերեց, մինչև ես պատրաստվեցա։

Դուրս գալով սրահը, ես վերջին անգամ նայեցի օրիորդի գեղեցիկ գործի վրա, վերջին անգամ նայեցի և նրա գեղեցիկ երեսին։ Նա կարմրեց, ինչպես այն վարդագույն ծաղիկը, որ այդ րոպեում կազմում էր գործի վրա։

Աղոթարանը (արևելքը) դեռ չէր լուսավորվել. գիշերային խավարը դեռ ամեն ինչ ծածկել էր իր սև թևերի տակ։ Գյուղի մեջ տիրում էր խորին լռություն. միայն հեռվից լսելի էր լինում նիրհող ծովի խուլ շնչառությունը։ Մենք անցնում էինք ոլոր-մոլոր փողոցներով, ավելի ճիշտ կլինեի ասել, կտուրների վրայով։ Տեր հայրը դեռ շարունակում էր մրթմրթալ իր անվերջ սաղմոսը։ Տեղ-տեղ խրճիթների դռների առջև դուրս էին բերել եզները, լծում էին արորը, որ տանեն արտերը հերկելու։ Տեղ-տեղ հանդիպում էինք մշակների, որ, մանգաղները թևքի տակ դրած, դիմում էին դեպի դաշտը։ Գործը և աշխատասեր գործավորը զարթնել էին միասին։

Եկեղեցու դռանը մենք գտանք մի խումբ ծերունիներ, որոնք նստած էին գերեզմանաքարերի վրա, ջերմեռանդությամբ սպասում էին, մինչև դռները բաց անեն։

— Ես պետք է գնամ պարոն բժշկապետի մոտ,— ասացի տեր հորը,— հետո կգամ ժամ։

— Գնացեք, որդի,— ասաց նա, ցույց տալով վարժապետի սենյակները։

Լուսամուտների թանձր վարագույրները ցած էին թողած. ես կարծեցի, քնած կլինեն, բայց ներսից աղոտ լույս էր երևում։ Ես մոտեցա նախասենյակի դռանը, սկսեցի բախել։ Ավելի սաստիկ, քան դռան տախտակները, բաբախում էր իմ սիրտը։ Ի՞նչպես պետք է հանդիպեի նրան, ինչե՞ր պետք է ասեի նրան։ Ճանապարհին, տեր հոր հետ գալու ժամանակ իմ գլխում արդեն պատրաստել էի մի ամբողջ ճառ, բոլորը պետք է կարդայի նրան, որ տեսներ, որ ես այլևս առաջվա տգետ Ֆարհադը չեմ, որ ես բավական զարգացել եմ։ Այդ կուրախացներ նրան։ Դուռը բացվեցավ, ես դողդողալով ներս մտա, որպես դասը լավ չսերտած աշակերտը մտնում է դասատունը։ Նախասենյակում նա գրկեց ինձ։ Ես մի բառ անգամ չգտա նրան ասելու, բոլորը, ինչ որ կազմվել էր իմ գլխում, շփոթվեցավ, մոռացվեցավ սրտիս սաստիկ հուզմունքից։ Ես միայն փաթաթվեցա նրա պարանոցին։

Երբ մտանք սենյակը, Ասլանը լուռ նստած էր գրասեղանի մոտ, որի վրա վառվում էին երկու մոմեր և լուսավորում էին այնտեղ թափված թղթերը։ Երևում էր, որ դրանք ևս, ինձ նման, ամբողջ գիշերը չէին քնել։

Ես պատմեցի, թե ինչպես անցկացրի իմ գիշերը։

— Այդ ես երևակայում եմ,— ասաց վարժապետը ծիծաղելով,— տեր հայրը իր աղոթքներով հանգստություն չէր տա քեզ։ Նա թեև մոլեռանդ է, բայց շատ լավ մարդ է։

Նա բռնեց իմ ձեռքից, նստեցրեց իր մոտ, մի փոքրիկ հայկական թախտի վրա, որ ծածկված էր գեղեցիկ գորգով, որը տեղական ձեռագործության արդյունք էր։ Նայում էր իմ երեսին, նայում էր իմ հասակին և երկար իմ ձեռքը բաց չէր թողնում իր ափի միջից։ Կարծես նոր էր տեսնում ինձ, և աշխատում էր միանգամից լրացնել երկար ժամանակների կարոտությունը։

— Ես ամենևին չէի սպասում, որ այդ գյուղում կտեսնեմ քեզ,— ընդհատեցի ես մեր մեջ տիրող լռությունը։

— Իսկ ես սպասում էի,— պատասխանեց նա, ձեռքը դնելով իմ ուսի վրա։

— Ուրեմն դու գիտեի՞ր, որ մենք գալու ենք այստեղ։

— Ինչպես չգիտեի... Ասա՛,— խոսքը փոխեց նա,— հավանո՞ւմ ես այդ գյուղը։

— Շատ գեղեցիկ տեղ է, հիանալի տեսարաններ ունի։

— Եվ լավ բնակիչներ,— ավելացրեց նա։

Ասլանը մեզանից հեռու, գրասեղանի մոտ, պարապում էր։ Նրան չխանգարելու համար մենք կամաց էինք խոսում։ Նա ինչ-որ թվաբանական հաշիվներ էր անում և խորասուզված էր խնդրի լուծման մեջ։ Վերջը մատիտը մի կողմ դրեց, ինքն իրան ասելով,— է՜հ, սատանան տանե... չէ դուրս գալիս...

Վարժապետը թողեց ինձ, մոտեցավ գրասեղանին և, մատը թղթի վրա դնելով, ասաց.

— Այդ թվանշանները պետք է միացնել մյուսների հետ...

— Այդ ես փորձել եմ...

— Բայց դու մի սխալ ես արել... ահա այստեղ...

Ասլանը կրկին վեր առեց մատիտը։

Վարժապետը կրկին վերադարձավ ինձ մոտ։

— Հիմա պատմիր,— ասաց նա, այժմ խիկարեն վարժապետի եղանակով,— ո՞ր երկրներում եղար, ի՞նչ մարդկանց հետ տեսնվեցար, ի՞նչ տպավորություններ գործեցին քո վրա տեսածները։

— Կարծեմ դու այդ բոլորը գիտես, թե որտեղերում եղել եմ և ի՛նչ մարդկանց հետ տեսնվել եմ,— պատասխանեցի ես ժպտալով։

— Այո՛, գիտեմ, բոլորը գիտեմ...

— Էլ ո՞ւր ես հարցնում։

— Ինձ հետաքրքրում են քո տպավորությունները և քո կարծիքները։

Ես համառոտ կերպով պատմեցի իմ ճանապարհորդական տպավորությունները, պատմեցի, թե որպիսի մտքեր էին զարթեցնում իմ մեջ հայրենի աշխարհի ավերակները, պատմեցի և իմ կրած հոգեկան տանջանքները ժողովրդի թշվառության մասին։ Նա ուշադրությամբ լսում էր, իսկ ես նրա դեմքի վրա նշմարում էի ճշմարիտ վարժապետի ուրախությունը, երբ սիրած աշակերտի մեջ մի փոքրիկ հառաջադիմություն է նկատում։ Նա դարձյալ գրկեց ինձ, ասելով.

— Քո մեջ միտք կա, Ֆարհադ։ Դու բավական զարգացել ես։

— Այդ մարդուն եմ պարտական։— Ես ցույց տվի Ասլանի վրա։

Նա գրասեղանի վրայից գլուխը բարձրացրեց և գոհունակությամբ ժպտաց, չգիտեմ, իմ հայտնած շնորհակալության համար, թե նրա համար, որ դժվարին խնդիրը լուծվեցավ։ Վերջինը պետք է հավանական լիներ, որովհետև նա մատիտը դարձյալ ցած դրեց և ինքն իրան ասաց. «Հիմա դուրս եկավ»...

Որպես հետո իմացա, Ասլանը հաշվում էր, թե ո՞րքան ծախք է հարկավոր, եթե մինչև Դատվանի նավահանգիստը սայլակի հարթ ճանապարհ շինվի, և ո՞րքան ժամանակ է հարկավոր մի այդպիսի ճանապարհ պատրաստելու համար։

Ես տեր հոր նկարագրություններից առաջուց այնքան շատ տեղեկություններ էի ստացել վարժապետի դպրոցի, սենյակների, կացության, սովորությունների և առհասարակ նրա կյանքի մասին, որ այժմ ինձ մնում էր միայն ստուգել, թե որքան ճշմարիտ էին նրանք։ Մի հայացք բավական էր բոլորը ստուգելու համար։ Ամեն ինչ ակներև էր։ Բայց նրա դպրոցը, կացարանը, նրա տարօրինակ սովորությունները և նրա ամբողջ գործունեությունը, որ տեր հոր զարմացք էին պատճառում և մինչև անգամ օտարոտի էին թվում, ընդհակառակն, ինձ վրա բոլորովին այլ տպավորություն էին գործում։ Ես այդ բոլորի մեջ տեսնում էի իմ անձնազոհ միսիոնարի առաքելությունն՝ անկիրթ ժողովրդի մեջ։ Այդ առաքելությունը՝ իր ինքնուրույն ձևերով՝ ամենևին միակողմանի նպատակ չուներ. նա այնքան բազմակողմանի էր, որքան բազմակողմանի էին ժողովրդի պետքերը, որի կրթությանը, որի բարօրությանը նվիրել էր անխոնջ գործիչը իր անձը և իր գործունեությունը։

Բայց ինձ զբաղեցնում էր մի միտք. այն բոլորը, որ ես տեսա, որ ես լսեցի, այն բոլորը, որ կատարվել էր այստեղ, չէր կարող փոքր ժամանակի աշխատության արդյունք լինել։ Այն օրից, որ ես վերջին անգամ բաժանվեցա նրանից Որսորդի տանը, շատ ժամանակ չէր անցել։ Մի՞թե

այդքան կարճ միջոցում կարելի էր այդքան շատ գործ կատարել։ Անտարակույս, նա շատ վաղուց հարաբերություններ ուներ այդ գյուղացիների հետ։ Ռեսի տան խոսակցություններից երևաց, որ նա գլխավորապես ձմեռն է պարապում երեխաների հետ, իսկ տարվա մյուս եղանակներում ազատ է։ Այդ ազատ ժամանակներում նա կամ պարապում է գյուղացիների հետ, կամ գնում է իր հայրենիքը բարեկամներին տեսնելու։ Ո՞վքեր էին նրա բարեկամները, որտեղ էր նրա հայրենիքը, այդ ես լավ գիտեի... Երևի, հենց այդ արձակուրդների ժամանակ նա գալիս էր մեզ մոտ, և ես առիթ էի ունենում տեսնելու նրան։ Իսկ երբ բաժանվում էր մեզանից, կամ վերադառնում էր այդ գյուղը, սկսում էր իր աշխատանքը կամ ուրիշ տեղերում ճանապարհորդություններ էր անում։ Անկասկած, այդ պետք է լիներ պատճառը, որ նա երբեմն հայտնվում էր մեզ մոտ և դարձյալ շուտով անհայտանում էր...

— Գիտե՞ք, դուք այս առավոտ խանգարեցիք ինձ եկեղեցի գնալ,— բավական լուրջ կերպով ասաց նա, դառնալով դեպի Ասլանը և դեպի ինձ։— Ես ամեն երեկո և ամեն առավոտ եկեղեցուց երբեք ետ չեմ մնում։

— Դարձյալ կարող ես գնալ,— պատասխանեց Ասլանը հեգնական եղանակով։

— Այժմ ուշ է, ժամասացությունը վերջացել է, ժամավորները ահա դուրս են գալիս։

Նա մոտեցավ, բարձրացրեց լուսամուտի վարագույրը, նայեց դեպի եկեղեցու բակը։ Ժամասացությունը վերջացել էր այն ժամանակ, երբ արեգակը դեռ չէր ծագել։ Նրա այժմյան ժամասիրությունը զարմացրեց ինձ, ավելի այն պատճառով, որ ինձ վաղուց հայտնի էին նրա կրոնական հայացքները։

— Երևի, վանքերի մոտ ապրելով, դու սովորեցիր ժամասեր լինել,— նկատեցի ես ծիծաղելով։

— Այո՛...— պատասխանեց նա դրական կերպով գլուխը շարժելով։— Բայց ի՞նչ մի առանձին օգուտ կա գայթակղության պատճառ տալ ջերմեռանդ գյուղացուն։ Երբ վարժապետը ժամ չէ գնում, երբ վարժապետը պաս չէ պահում, նա ոչինչ ազդեցություն չէ կարող ունենալ գյուղացու վրա։

— Ուրեմն դու պա՞ս էլ ես պահում։

— Ոչ միայն պաս եմ պահում, այլ օրերով ծոմ էլ եմ պահում։

Նրա ծոմ պահելու նպատակը ես գիտեի, տեր հայրը բացատրել էր ինձ։ Բայց երբ Ասլանը լսեց վերջին խոսքը, ասաց.

— Այդ բոլորը շատ լավ է, այո՛, պետք չէ գյուղացուն գայթակղության պատճառ տալ, բայց մի առանձին օգուտ էլ չունի՝ քաշվելով

ռամկի ավելորդապաշտությունները։ Ինչ որ ավելորդ է, ինչ որ հին է, պետք է ոչնչանա։

— Թո՛ղ ոչնչանա,— պատասխանեց նա, Ասլանի նկատողությունը վաղաժամանակ համարելով։— Բայց ինչո՞ւ շտապել կտրելու հին տերևը, քանի որ, նորը դուրս գալուց հետո, նա ինքն իրան կթառամի և ցած կթափվի։

— Նրա համար պետք է շտապել, որ հինը կտրելով, նորը ավելի շուտ է աճում։

Նրանց վիճաբանությունը ընդհատվեցավ։ Լսելի եղավ դռան ձայնը։

— Անպատճառ տեր հայրը կլինի,— ասաց վարժապետը։— Նա սովորություն ունի ամեն առավոտ, ժամից դուրս գալուց հետո իմ սենյակը մտնել և սուրճ խմել։

Նա գնաց դուռը բաց անելու։ Այդ միջոցին Ասլանը հավաքեց գրասեղանի վրա թափված թղթերը և կոխեց արկղիկի մեջ։ Եվ իրավ, ներս մտավ տեր հայրը, ոսկին իր հետ բերելով։ «Բարի ողջույն» և «ողորմյա աստված» ասելով, նրանք նստեցին վարժապետի մահճակալի վրա։ Հարցնում էին, թե ի՞նչպես անցկացրեց պարոն բժշկապետը գիշերը, արդյոք հանգի՞ստ էր, լա՞վ քնեց, թե անհանգիստ եղավ։ Ասլանը հայտնեց իր շնորհակալությունը։ Հետո սկսեցին խոսել այն բանի վրա, թե եկեղեցում այս առավոտ՝ այսինչ տիրացուն՝ այնինչ շարականը շատ լավ երգեց, թե նրա ձայնը օրըստօրե ախորժելի է դառնում և, ընդհակառակն, մյուս տիրացվի ձայնը փչանում է, երևի, շատ խմելուցն է, և վերջ ի վերջո այն եզրակացությանը հասան, որ նրան պետք է արգելել, որ չխմի։

Վարժապետը ոչ ծառա ուներ և ոչ՝ աղախին. նա ինքն էր մաքրում իր սենյակները, ինքն էր պատրաստում իր կերակուրը, ինքն էլ սկսեց թե իր հյուրերի և թե մեզ համար սուրճ պատրաստել։ Ծառա չպահելը բացատրում էին նրա չափազանց համեստ և անփափկասեր կացությամբ։ Գուցե գլխավոր պատճառն այն էր, որ նա չէր ցանկանում իր մոտ երկրորդ աչքեր ունենալ։ Նրան երբեմն օգնում էր եկեղեցու ծերունի ժամկոչը, որ երկու ականջներից էլ խուլ էր, և աչքերը վատ էին տեսնում։ Այս առավոտ նա չհայտնվեցավ, որովհետև եկեղեցում իր գործը դեռ չէր վերջացրել։ Միևնույն սենյակի վառարանի մեջ կրակ կար։ Այնտեղ վաղուց արդեն եփ էր գալիս սուրճը. մի այլ ամանում տաքացրած էր կաթը։ Երբ նա լիքը բաժակները դրեց մեր առջև, հետո բաց արեց իր սենյակի պահարաններից մեկը, այնտեղից դուրս բերեց սպիտակ հաց, սեր և կարագ նախաճաշիկի համար։ Սերը և կարագը ընծայել էին նրան հովիվները, որոնց մոտ էր գնացել նախընթաց օրը, բայց տեր հայրը արգելեց այդ վերջինները սեղանի վրա դնել, ասելով.

— Իզուր ախորժակներդ մի փչացրեք, ես եկել եմ ձեզ հրավիրելու մեր տունը։

— Երևի երեցկինը մի լավ բան պատրաստած կլինի նախաճաշիկի համար,— ժպտալով հարցրեց վարժապետը։

— Եթե լավ չլինի, վատ էլ չի լինի,— պատասխանեց քահանան նույնպես ժպտալով։

— Անպատճառ լավը կլինի. ես հրաժարվում եմ իմ ունեցածը սեղանի վրա դնել. թող մնա. այսօր իմ ճաշը դրանցով արդեն կարելի է պատրաստ համարել։

Ո՜րքան փոխվել էր նա, ո՜րքան մեղմացել էր նրա բնավորությունը, ո՜րքան քաղցրությամբ էր վարվում այդ մարդկանց հետ։ Ես միշտ համարում էի նրան խստասիրտ, անհամբեր, կամակոր և բռնասեր մի անձնավորություն։ Բայց այժմ ներկայանում էր նա որպես գյուղացու սրտի, հոգու, զգացմունքների մարմնացած մի արտահայտություն, որ, նրանից ծագելով, պիտի նրան սիրելի լինել։

Սուրճից հետո մենք ամենքս դիմեցինք տեր հոր տունը։ Արևը նոր էր սկսել ծագել. նրա արշալույսը ավելի գեղեցիկ էր, քան երեկոյան վերջալույսը։ Փոշիանման նուրբ մառախուղը վեր էր բարձրանում ցողաղարդ բուսականության վրայից, և ամբողջ շրջակայքը եփ էր գալիս, գոլորշիանում էր։ Աղջիկները, ջրի սափորները ուսներին, վերադառնում էին մերձակա աղբյուրից։ Վաղորդյան թեթև ցուրտը տվել էր նրանց թշերին թեթև կարմրություն։ Ծերունիները, նստած կտուրների վրա, տաքանում էին առաջին ճառագայթներով և նայում էին դեպի ծովը, որ այդ րոպեում մի արծաթյա մեծ ափսեի նմանություն էր ստացել։ Ուշացած, եռ ընկած երիտասարդները շտապում էին լծել արորը կամ գութանը։ Հնձավորի մանգաղի փայլը շողշողում էր հեռվից։ Տավարների նախիրը, ձիաների երամակը վաղուց էին դուրս քշել, իսկ ոչխարների հոտերը դեռ նոր քաղում էին թարմ ծաղիկները կանաչ խոտերի հետ։ Գեղեցի՜կ էր գյուղական առավոտը, խաղաղ, երջանիկ գյուղացու առավոտը, որի քրտինքը վաղորդյան ցողի հետ ոռոգում էր դաշտերը, որի վաստակը չէր հարստահարվում, որի զավակները ամբողջ տարի ուտելու հաց ունեին և տաք բնակարան։

Որ կողմից և անց էինք կենում, կտուրների վրա նստած մարդիկ խմբով ոտքի էին կանգնում և գլուխ էին տալիս։ Այդ պատիվը վերաբերում էր, իհարկե, գլխավորապես տեր հորը, ռեսին և վարժապետին, որոնք գյուղացիներից հավասար հարգանք էին վայելում։ Խրճիթների երդիկներից ծուխը թանձր սյուներով վեր էր բարձրանում և միախառնըվում էր բարակ, թափանցիկ մառախուղի հետ։ Թոնիրները վառվում էին։

Երբ մտանք տեր հոր տան բակը, նրա որդին իր նժույգը, ախոռատնից դուրս բերելով, այնտեղ կապել էր և իր ձեռքով թիմարում էր։ Մենք ամենքս կանգնեցինք, նայում էինք սիրուն նժույգի վրա։ Վարժապետը մտածեց նրա հետ մի կատակ խաղալ.

— Ի՞նչ ես այդքան փայփայում,— ասաց նրան,— մի գիշեր կգողանան այդ ձին։

— Ո՞վ կարող է գողանալ,— ինքնահավան կերպով պատասխանեց նա և շարունակեց իր գործը։

— Օրինակ, ես։

— Չես կարող։

— Կարող եմ։

Տեր հայրը պատմեց այն բոլոր զգուշությունները, որ որդին գիշերը գործ է դնում իր ձիու պահպանության համար, հիշեց և շղթայի մասին, թե ինչպես նա կապում է ոտին։

— Շղթան շատ հեշտությամբ կարելի է կտրել,— սառնությամբ ասաց վարժապետը,— այդ չի փրկի ձիուն։

— Հեշտությա՞մբ,— ձայն տվեց տեր հոր որդին, սաստիկ վրդովվելով,— ապա փորձեցե՛ք։

Վերջին խոսքերի հետ նա ներս վազեց ախոռատունը և, դուրս բերելով այնտեղից ծանր շղթան, ձգեց վարժապետի առջև։ Նա ամբողջ մարմնով դողում էր բարկությունից։ Վարժապետը արհամարհանքով ժպտում էր։ Այդ ավելի սաստկացրեց նրա վրդովմունքը։

— Ո՞ր ծայրն ես կապում ձիու ոտին,— հարցրեց վարժապետը։

Նա ցույց տվեց։

— Այդ ծայրը կապիր ձիու ոտին, ինչպես միշտ կապում ես, իսկ մյուս ծայրը՝ քո ոտին։

Նա կատարեց պատվերը։

Մենք անհամբերությամբ նայում էինք, թե ինչով կվերջանա այդ վեճը։ Վարժապետը դուրս հանեց գրպանից դանակի նման մի ծալովի սղոց և, բռնելով շղթայի մեջտեղից, սկսեց սղոցել։ Երբ շղթան կիսով չափ կտրվեցավ, նա մնացած մասը հուպ տվեց և ձեռքով կոտրեց։ Ամենքը զարմացան, ոչ այնքան երկաթ կտրող սղոցի վրա, որ առաջին անգամն էին տեսնում, որքան վարժապետի ուժի վրա, որ կոտրեց երկաթը։

— Հիմա տեսա՞ր,— հարցրեց նա, դառնալով դեպի տեր հոր ապշած որդին,— կարելի՞ է գողանալ, թե ոչ։

— Կարելի է,— պատասխանեց նա մեղմացած ձայնով,— եթե ամեն գող քո սղոցը և քո ուժը կունենա։

Նա իր սղոցը առանց ոչ ոքի ցույց տալու ծալեց, կրկին գրպանը

դրեց։ Ո՜րքան մեծ նշանակություն է ստանում մարդ, երբ ռամկի մոտ կատարում է մի գործ, որ նրան պարծանք է պատճառում։ Վարժապետի հնարագործությունը արագությամբ տարածվեցավ, և ամեն կողմից հարևանները թափվեցան նայելու նրա վրա։ Բայց նա այնքան համեստ էր, որ իրան ցույց չտալու համար շուտով մտավ տեր հոր խրճիթը։

Այստեղ մենք գտանք նախաճաշիկի սեղանը պատրաստ։ Երեցկինը ածեց ամանների մեջ մեզ ծանոթ պտույկի մեջ եփած կերակուրը, որի երեսի վրա լճացած յուղը առատությամբ ծփում էր։ Դա հարիսայի նման մի կերակուր էր, որին քեշկեկ էին կոչում։

Նախաճաշիկից հետո մենք դարձյալ հավաքվեցանք ռեսի տանը։ Այնտեղ սկզբում իջևանել էինք, այնտեղից ևս պիտի ճանապարհ ընկնեինք։ Եթե այլ կերպ վարվեինք, տան տիրոջը վիրավորած կլինեինք։ Մի գիշերվա մեջ այդ մարդիկը այն աստիճան ընտելացան մեզ հետ, որ կարծես տարիներով դրանց մոտ կացած և դրանց հետ ապրած լինեինք։ Մեծ դժվարությամբ Ասլանը կարողացավ համոզել, որ մեզ բաց թողնեն։ Մեր ձիանները տարել, թաքցրել էին, որ մեր ուղևորությանը արգելք դնեն։ Յուրաքանչյուր գյուղացի սրտնեղալով ասում էր, «Ապա իմ հացից չի պիտի՞ կտրեք»։ Եթե ամիսներով մնայինք, նրանք մեզ տնից տուն ման կածեին և ամեն տեղ կգտնեինք տան տիրոջ սեղանը ու սիրտը բաց մեր առջև։

Մեծ շնորհակալությամբ մենք բաժանվեցանք այդ բարի և հյուրասեր գյուղացիներից։ Ասլանը բոլորին ձեռք տվեց և նստեց իր ձին։ Մուրադին, ընկուզենու կոճղ գնողին, թողեցինք այնտեղ։ Նրա համար կարգադրեցին եկեղեցու բակում մի սենյակ, որտեղ պիտի բնակվեր նա, մինչև իր գործը վերջացներ։ Ես, Ասլանը և Ջալլադը ճանապարհ ընկանք։

Մեզ ճանապարհ դնելու համար ուղեկից եղավ և վարժապետը։ Նրա համար պատրաստել էին իր սեփական ձին։ Նա ոտքից գլուխ սպառազինված էր, ձեռքում կրում էր երկար նիզակը։ Գյուղական աղջիկները մի առանձին հրճվանքով էին նայում այդ գեղեցիկ, վայելչակազմ ձիավորի վրա։ Ուղիղն ասած, իմ հիացմունքը նույնպես չափ չուներ։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում նրան այդ հագուստով, այդ զենքերով, ձիու վրա նստած։ Ամեհի նժույգը փռնչալով խաղում էր նրա տակին, ինչպես մի սիրուն կաքավ։ Կարծես նա էլ էր զգում, նա էլ էր հպարտանում, որ իրան կառավարում է ամենաընտիրը գյուղի երիտասարդներից։ Դեռ մի քանի րոպե չէր անցած, որ աշխույժից և ուրախությունից նրա բերանը և պարանոցը սկսեցին փրփրել։

Բավական հեռու եկավ նա մեզ հետ, մինչև գյուղը ծածկվեցավ մեր աչքից և մենք կրկին մտանք լեռների մեջ։ Ասլանը մի քանի անգամ

խնդրեց, որ ետ դառնա։ Բայց նրան ծանր, խիստ ծանր էր բաժանվել մեղանից։ Ճանապարհը այնքան նեղ էր, որ երկու ձիավոր հազիվ մոտե-մոտ կարող էին գնալ։ Նա և Ասլանը գնում էին մեր առջևից, իսկ ես և Ջալլադը հետևում էինք նրանց։ Ետևից ես նկատում էի, որ նա լուռ էր և խիստ հազիվ անգամ էր խոսում։ Ո՞վ գիտե, ի՞նչեր էին անցնում այդ րոպեում նրա մտքով. ո՞վ գիտե, ի՞նչ զգացմունքներ այնպես թախծալի էին դարձրել նրա միշտ ուրախ դեմքը։ Նրա նժույգը նույնպես հանդարտվել էր և կարեկից էր եղած իր տիրոջ տխրությանը։ Երկու բարեկամներ, հոգով, սրտով և իրանց բոլոր մտքերով միացած բարեկամներ, այժմ պետք է անջատվեին միմյանցից։ Մեկը գնում էր հեռու, շատ հեռու, ծովերի և օվկիանոսների այն կողմը... Իսկ մյուսը մնում էր Ուշտունյաց լեռների մեջ։ Արդյոք ճակատագիրը մի անգամ ևս կհանդիպեցնե՞ր նրանց միմյանց հետ, թե այդ անջատումը կլիներ վերջինը և հավիտենականը... Երևի այդ միտքն էր այնպես հուզում և ալեկոծում ազնիվ երիտասարդի սիրտը։

Հասանք մի փոքրիկ ձորակի, որ գոգավորված էր լեռան դրկում։ Բարձր ժայռից թափվում էր բյուրեղանման պարզ ջուր և, մի քանի քայլ հեռանալով, թաքնվում էր ճոխ խոտաբույսերի մեջ։ Այդ ժայռից ավելի բարձր կանգնած էր մի մամռապատ խաչքար և լռությամբ նայում էր դեպի ձորի խորքը։ Ի՞նչ մի անցքի հիշատակարան էր այդ խաչքարը, ոչ ոք չգիտեր, միայն երբեմն հայտնվում էին նրա մոտ գյուղացի կանայք, խունկ էին ծխում և հեռանում էին։ Մի մթին ավանդություն դեռ մնացել էր, թե այնտեղ թափվել էր մի նահատակի արյուն, և այդ աղբյուրը գոյացել էր նրա մոր արտասուքից։ Այդ խաչքարի ներքո նրանք ցած իջան ձիաներից։ Ես և Ջալլադը նույնպես ցած իջանք, բայց չմոտեցանք նրանց։ Չկամեցանք խանգարել նրանց հոգեկան հուզմունքը, չկամեցանք ականատես լինել նրանց բարեկամական արտասուքին, չկամեցանք լսել նրանց փոխադարձ խոստումները։ Այդ բոլորը այնքան անմերձենալի, այնքան սուրբ, այնքան նվիրական էին, որպես այն մամռապատ խաչքարը, որ վերևից, իբրև լուռ վկա, նայում էր նրանց վրա։ Նրանք գրկախառնվեցան, կրկին և կրկին անգամ համբուրվեցան։ Հետո նա մոտեցավ մեզ։ Նախ համբուրվեցավ Ջալլադի հետ և ապա ինձ հետ։ Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խրատը, որ վերջին անգամ տվեց ինձ. «Հետևի՛ր, Ֆարհադ, այդ մարդու խորհուրդներին, նա ուղիղ ճանապարհի վրա կդնի քեզ»... Նա ցույց տվեց Ասլանի վրա։

Խորին, ջերմեռանդ զգացմունքներով բաժանվեցանք մենք, մեզ հետ տանելով խիստ անմոռաց հիշատակներ այդ անձնուրաց, անձնազոհ երի-

տասարդի գործունեությունից, որ իրան նվիրել էր գյուղացու կրթությանը, գյուղացու բարօրությանը։

Ընթերցող, դու արդեն վաղուց պետք է գուշակած լինես, թե ո՞վ էր այդ երիտասարդը։

Դա Կարոն էր։

ԻԶ

ԱՂԹԱՄԱՐԱ ՎԱՆՔԸ

Աղթամար կղզին գտնվում է Վանա ծովակի հարավ-արևելյան ափերի մոտ, մեկ ժամի ջրային ճանապարհով միայն հեռու է ցամաքից։ Ամենահին ժամանակներում այս կղզին Ռշտունյաց հզոր նախարարության գլխավոր ամրոցներից մեկն էր։ Ծովը և կղզու բարձր, ապառաժոտ դիրքը անմատչելի էին կացուցանում նրան թշնամու հարձակմունքներից։ Ռշտունյաց նահապետներից առաջինն եղավ Ռաշամ, որ նրա վրա ամրություններ հիմնեց։ Իսկ հետո, Տիգրան մեծի օրերում, Բարզափրան Ռշտունին ավելի ամրացրեց Աղթամարը նոր շինություններով և, բնակեցնելով այնտեղ Պաղեստինից բերած հրեա գերիների մի մասը, կղզուն ավանի ձև տվեց։ Թեոդորոս Ռշտունին, յոթներորդ դարու հերոսը, ընտրեց Աղթամարը իր համար պաշտպանության մի ամուր դիրք։ Այստեղ էր պատսպարվում նա, երբ պատահում էր նրան խույս տալ թշնամիներից։

Գագիկը, Արծրունյաց առաջին թագավորը, ավելի քան Ռշտունի նախարարները, հասկացավ Աղթամարա ռազմագիտական բարձր նշանակությունը իհարկե, իր ժամանակի պայմանների համեմատ։ Իր հոյակապ շինություններով նա Աղթամարին նոր կյանք տվեց։ Նախ, կղզին փոքր գտնելով իր ընդարձակ նպատակների համար, մտածեց լայնացնել նրան։ Կղզու չորեքկողմից շրջանակաձև կտրեց ծովի մի մասը և կամեցավ նրան ցամաք դարձնել։ Այդ մեծագործ ամբարտակի հիմքը դրեց ծովի հատակի վրա և սկսեց նրա ահագին խորությունը լցնել մեծամեծ քարերով։ Երկրի բոլոր արհեստավորները և բանվորների ստվար բազմություն, զբաղված էին այդ հսկա գործով։ Բոլորին հրահանգ և ուղղություն էր տալիս ինքը թագավորը։ Նա իր անձնավստահ ձեռնարկության և՛ հիմնադիրն էր, և՛ ճարտարապետը։ Երկար մաքառելով ջրի հետ, վերջապես հաղթեցին նրան։ Ամբարտակը վեր բարձրացավ մակերևույթից, ավելի քան հինգ կանգուն։

Ժամանակի ականատես պատմաբանը, Թոմա Արծրունին, այդ շենքը աշխարհի հրաշալիքներից մեկն է համարում և, համեմատելով նրան

Շամիրամի ամբարտակի հետ, ավելի ահեղ, ավելի գերազանց է գտնում։ Բաբելոնի մեծագործ թագուհին հիմնեց իր ամբարտակը ցամաքի վրա և մի մեծ գետի ընթացքը դարձրեց դեպի Վանա հովիտը։ Իսկ Արծրունի թագավորը իր ամբարտակի հիմքը դրեց ջրի հատակի վրա և ծովի մի մասը ցամաք դարձրեց։

Հիշյալ ամբարտակի վրա բարձրացրեց նա կղզու շրջապարիսպը, որը հինգ ձիարշավի տարածությամբ շրջապատ ուներ։ Այդ շրջապարիսպը, պատմաբանի խոսքերով, էր՝ հրաշակերտ, ահեղակերպ, ամրացրած բարձր, լայնանիստ բուրգերով և զարդարած նույնպես բարձր, գեղեցիկ աշտարակներով։ Աշտարակները անկյունավոր էին, խորանանման ձև ունեին, հարթ իբրև տախտակ։ Նրանց մեջ կային սենյակներ, դահլիճներ, ուր երբեմն իր որդիների և ազատազունդ դրանիկների հետ ուրախություն էր վայելում արքան։

Հարկավոր էր կղզուն մի նավահանգիստ։ Այդ անհրաժեշտության մեջ ևս թագավորի անզուսպ եռանդը անճար չմնաց։ Նա կտրեց ծովի մի մասը և, ահագին պատնեշներ բարձրացնելով ջրի միջից, հիմնեց մի ընդարձակ, արհեստական նավահանգիստ։ Աղեքսանդր մեծի արհեստական նավահանգիստը Մակեդոնիայում շատ նվաստ է գտնում պատմաբանը, հիշյալ նավահանգստի հետ համեմատելով։ Դեպի այդ նավահանգիստն էին բացվում կղզու շրջապարիսպի ծանր, երկաթյա դռները։

Այդպես, կղզին չորեքկողմից բուրգերով, աշտարակներով և թանձր շրջապատով ամրացնելուց հետո նրան մի ահռելի բերդի ձև տվեց։ Արհեստի հետ զուգապատշաճ էին և բնական ամրությունները։ Կղզու միջնավայրից բարձրանում էր մի ապառաժ, որ նրա գագաթն էր կազմում։ Այդ ապառաժի կողքերի վրա հիմնեց արքան իր բարձրադիր պալատները, որ նայում էին դեպի ընդարձակ ծովը։ Պալատների մոտ կանգնած էին նրա գանձերի շտեմարանները, զենքերի մթերանոցները և պաշարների մեծամեծ ամբարանոցները։

Երբ բոլոր շինությունները վերջացած էին, թագավորը հրատարակեց այդ կղզին իբրև ապաստանի քաղաք։ Թշնամիների կողմից եկած ամեն հեն և ապստամբ կարող էր այնտեղ պատսպարան գտնել։ Հինգ տարվա ընթացքում քաղաքը լցվեց բազմաթիվ բնակիչներով։

Հայոց թագավորներից երկուսը ապաստանի քաղաքներ հիմնեցին. մեկը՝ Արշակ երկրորդը, Մասիս լեռան ստորոտում, մյուսը՝ Գագիկ Արծրունին՝ Աղթամարա կղզու վրա[42]։ Երկուսի ձեռնարկությունն ևս միանման էր, բայց նպատակները տարբեր էին։ Առաջինը, Արշակ երկրորդը, մտածում էր ջնջել նախարարությունները և առհասարակ ավատականությունը և, Հայաստանի բաժանված, մաս-մաս եղած իշխանությունները

միացնելով՝ դարձնել նրանցից մի ինքնակալ, միահեծան պետություն։ Այդ մտքով հիմնեց նա ապաստանի քաղաքը։ Նախարարների հետ պատերազմելու համար հարկավոր էր նրան մի հզոր կուսակցություն, և այդ կուսակցությունը մտածում էր կազմել երկրի ամբոխներից։ Բոլոր այն անձինք, որոնք նախարարների դեմ որևիցե հանցանք էին գործել, բոլոր պարտականները, որ անկարող էին իրանց պարտքը վճարել, և մինչև անգամ բոլոր մարդասպանները, գողերը, ավազակները, որոնք, կյանքի և ապրուստի անհրաժեշտություններից ստիպված, եղեռնագործության էին դիմել, մի խոսքով, բոլոր հանցավորներն ու դատապարտյալները կարող էին նրա քաղաքում ապաստան գտնել և ազատ մնալ թե օրենքից և թե դատաստանից։ Նախարարների իշխանությունը խորտակելու համար մտածում էր նա ընտրել իբրև գործիք նախարարներից նեղված, հարստահարված թշվառներին։ Բոլորովին տարբեր մտքով Գագիկ Արծրունին հիմնեց Աղթամարա ապաստանի քաղաքը։ Նրա նպատակը այնպես ընդարձակ, այնպես հայրենասիրական չէր, որպես Արշակինը։ Նրա նպատակը շատ նեղ և անձնական էր։ Նա ինքը մի նախարար էր՝ Բագրատունի թագավորների գերիշխանության ներքո։ Ապստամբվելով նրանց դեմ, հիմնեց նա Վասպուրականում մի նոր, հակաթոռ թագավորություն։ Եվ Աղթամարը եղավ նրա ընդդիմադրության գլխավոր կռվանը։

Այն բոլոր շենքերից, որ կառուցվեցան, կատարվեցան կղզու վրա, ավելի հրաշափառը, ավելի գեղեցիկն էր այն տաճարը, որ թագավորը հիմնեց սուրբ խաչի անունով։ Բազմաթիվ նավեր կրում էին ցամաքից վեմերի ամենաընտիրները տաճարի շինվածքի համար։ Մինչև անգամ թագավորը կործանեց Բաղեշ գավառի Կոտոմ գյուղի հոյակապ բերդը, որ պատկանում էր Ջուարիկ անունով մի կռապաշտ ցեղի, և քարերը Աղթամար բերեց։ Բացի քարերից, տաճարի շինվածքի մեջ գործ դրվեցավ ավելի քան երկու հարյուր հազար լիտր երկաթ։

Մանվել ճարտարապետը սպառեց իր բոլոր արարչագործ տաղանդը այդ տաճարը ավելի մեծաշուք, ավելի փառավոր կառուցանելու համար, քան մինչև այնօր եղածները Ռշտունյաց աշխարհում։ Տաճարի բարձր գմբեթը պատած էր ոսկյա թիթեղներով, որոնք հեռվից վառվում էին, ճաճանչներ էին արձակում արեգակի ճառագայթների առջև։ Տաճարի պատերը, թե ներսից և թե դրսից, զարդարված էին գեղեցիկ բարձրաքանդակ պատկերներով, որոնց իմաստը առնված էր հին և նոր կտակարաններից։ Սկսյալ Աբրահամից, Դավթից մինչև Փրկչի կատարած տնօրինությունները, բոլոր նշանավոր անցքերի պատկերները ճշգրտած էին քարերի վրա։ Իբրև շրջանակ այդ պատկերների, դրված էին խաղողի որթերի և

զանազան բույսերի հյուսվածքներ, սքանչելի քանդակագործությամբ Կույսի և այլ զանազան նկարներ, որոնք ներկայացնում էին մենամարտության հանդեսներ, առյուծների կռիվ, կամ թագավորը նստած գահի վրա, և շրջապատված մանկահասակ սենեկապետներով, պար եկող աղջիկներով, երաժիշտների ու գուսանների խմբով։

Բոլորից հրաշալի էր փրկչական պատկերը, որ քանդակված էր արևմըտյան խորանի բարձր կամարի վրա, իսկ նրա հանդեպ, արևելյան կամարի վրա՝ Գագիկ թագավորի պատկերը, գլուխը հեզությամբ դեպի ցած խոնարհեցրած, որպես թե ներողություն էր խնդրում, և իր հզոր բազուկների վրա բարձած ուներ իր հիմնած տաճարը, որ նվիրում էր փրկչին։

Ահագին գանձեր սպառվեցան տաճարի սրբություն-սրբությանցը զարդարելու համար։ Ոսկիապատ և արծաթապատ դռները սքանչելի էին։ Սրբոց պատկերները դրած էին մարգարտահյուս, ակնակուռ շրջանակների մեջ։ Պայծառ, թանկագին անոթները և զանազան սպասները աչք էին շլացնում։

Արծրունյաց առաջին թագավորի բոլոր մեծագործություններից մնացել էր հիշյալ տաճարը միայն, այն էլ դարերի ընթացքում շատ փոփոխություններ ենթարկվելով, շատ հարվածներ կրելով, կորցրել էր իր վաղեմի փառքն ու շքեղությունը։ Մյուս շենքերի հետքերն էին միայն մնացել։ Բացի ժամանակների աղետալի արհավիրքներից, բացի թշնամու կործանիչ ձեռքից, ինքը բնությունը ապստամբվեցավ մեծ մարդու մեծ գործի դեմ։ Ծովը, կարծես, կամեցավ առնել իր հին վրեժը և, հետըզհետե բարձրանալով, կրկին ետ խլեց այն, ինչ որ բռնությամբ կտրել էին իրանից։ Մեծակառույց ամբարտակը, վիթխարի շրջապարիսպը, բարձր աշտարակներն ու բուրգերը, բոլորը կորան ջրի տակ։ Մեր տեսած ժամանակում հին ամրոցից մնացել էր միայն մի փոքրիկ բեկոր, որ մի մատուռի ծայրի հետ տխուր կերպով դուրս էին նայում ջրի տակից, և կոծվելով ալիքների հետ, կարծես ողբում էին, լաց էին լինում կորցրած մեծությունը...

Երկու դար անցել էր Արծրունյաց թագավորության հիմնվելուց հետո, մեկ դար անցել էր Արծրունյաց թագավորության վերջանալուց հետո, երբ Աղթամարը մի հակաթոռ արքունիքից դարձավ մի արքեպիսկոպոսի հակաթոռ կաթողիկոսարան։ Պատերազմների համար ընտրված կղզին աբեղայի սքեմ զգեցավ։ Գագիկը, ապստամբելով Բագրատունիների դեմ, այստեղ թագավորություն հիմնեց, իսկ Դավիթը, ապստամբելով Կիլիկիայի վեհարանի դեմ, այստեղ կաթողիկոսություն հիմնեց։ Առաջինը ոչնչացավ, իսկ երկրորդը մնաց։

Աղթամարը տրամադրում է դեպի ապստամբություն: Նրա ծովը, շրջակա լեռները և անտառները ազատություն են սիրում:

Աղթամարա տաճարի մեջն էին պահվում ս. Գրիգոր Լուսավորչի սրբության սեղանը, նրա հայրապետական քողն ու գավազանը և նրա մաշկեղեն գոտին: Աղթամարա տաճարի մեջն էր պահվում և նրա սուրբ աջը: Այստեղ էր գտնվում նաև ս. Հռիփսիմե կույսի հողաթափների մի հատը և նրա գլխի շղարշը:

Այն աղետալի ժամանակներում, երբ հայոց կաթողիկոսարանները, թե Կիլիկիայում և թե Արարատյան նահանգում, օտարազգի իշխանների ձեռքում վաճառքի նյութ էին դարձել, Աղթամարա արքեպիսկոպոս Դավիթը, իր կողմը գրավելով տեղային իշխանին և հինգ եպիսկոպոսներ, նրանց ձեռքով կաթողիկոս ձեռնադրվեցավ: Նա գրավեց և իր թեմի ժողովրդի մոլեռանդությունը, այն առարկությամբ, թե վերոհիշյալ սրբությունները նրա վանքումն են գտնվում, և այդ պատճառով նրան է վայելում կաթողիկոսությունը: Թեև Կիլիկիայի այդ ժամանակվա մանկահասակ, բայց շնորհալի կաթողիկոսը, քսանամյա Գրիգոր Պահլավունին, կազմեց Սյավ լեռան ժողովը, որ բաղկացած էր երկու հազար և հինգ հարյուր հոգևորականներից, որոնք միաձայն Աղթամարա կաթողիկոսությունը նզովքի տակ դրին և այնտեղ պահված սրբությունները օգնեցին Դավթին մնալ իբրև կաթողիկոս, և նրա հիմնած կաթողիկոսությունը տևեց մինչև մեր օրերը:

Ոչ մի հնարքով չկարողացան ոչնչացնել այդ կաթողիկոսությունը: Մինչև անգամ ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, նրա գավազանը, նրա հայրապետական քողը Աղթամարա վանքից գողանալ տվին և Կիլիկիա տարան, որ թուլացնեն տեղային կաթողիկոսի զորությունը, բայց այդ ևս չօգնեց:

Ես բոլորովին այլ կարծիք ունեի Աղթամարա մասին: Այդ վանքը գալու ժամանակ՝ ես միշտ երևակայում էի, թե պիտի տեսնեմ Կտուց անապատի երկրորդ օրինակը, մի վանք, որտեղ աշխարհից անջատված աբեղաները անձնատուր են եղած միմիայն ճգնության և աղոթքի: Այդ էր պատճառը, երբ ճանապարհ ընկանք դեպի Աղթամար, ես խորին տհաճությամբ էի գնում, թեև իմ դժկամության մասին Ասլանին ոչինչ չհայտնեցի:

Առավոտից բավական անցել էր, երբ հասանք Աղթամարա «դրսի տունը». դա ևս Կտուց անապատի «դրսի տան» նման գտնվում էր ցամաքի վրա և բովանդակում էր իր մեջ վանքի ամբողջ տնտեսությունը: Զանազանությունը միայն նրանումն էր, որ Կտուց անապատի «դրսի

տան» մեջ կար և մի կրթարան, ուր նորընծա աբեղաները պետք է տարիներով նախապատրաստվեին, փորձվեին և ապա վանքում ներս ընդունվեին ու միաբանության կարգը մտնեին, իսկ այստեղ մի այդպիսի նախակրթարան չկար։ Դա արդեն նշան էր, որ վանական կարգերը այստեղ այնքան խիստ չէին։ Այստեղ «դրսի տունը» ծառայում էր միայն վանքի տնտեսության համար։ Այստեղ բացի ամբարներից, ախոռատներից, մշակների ու հովիվների բնակարաններից, կային և մի քանի սենյակներ, հատկապես կաթողիկոսի համար պատրաստված, ուր, երբեմն կղզուց դուրս գալով, նստում էր նա, ժողովրդի գործերին նայելու։

«Դրսի տան» մեջ մեզ ասացին, որ կաթողիկոսը հազիվ թե ժամանակ կունենա մեզ ընդունելու, որովհետև նա պետք է գնա վանական մի կալվածքի վիճելի սահմանները որոշելու, որտեղ ներկա կլինի և տեղային դայմագամը։ Մենք դիմեցինք դեպի կղզին նույն փառավոր նավակով, որ պատրաստված էր կաթողիկոսին դուրս հանելու համար։

Ծովը հանդարտ էր։ Կղզին երևում էր հեռվից, կարծես թե ներկված լիներ բոսորային կարմրությամբ։ Արյո՜ւն էր հոսում այդ կղզին, արյո՜ւն... Արյունով էին ներկված նրա ապառաժները, սկսյալ այն օրից, երբ խստասիրտ Տիրանի դահիճները կոտորում էին Ռշտունյաց Զորա նահապետի ազգատոհմը, չխնայելով թե կանանց, թե մանկանց... Արյան գույն էին ստացել արևգակի ճառագայթները, որ շողշողում էին կարմրագույն ժայռերի վրա... Արյունով էր ներկված և հայրապետական աթոռը, որի վրա բազմած էր և ներկա կաթողիկոսը... Նրա նախորդը զոհ գնաց մի անհայտ եղեռնագործության...

Ես շատ բա՛ն էի լսել Ջոլամերիկի Մար-Շիմոնի մասին, հետո առիթ ունեցա տեսնելու նրան։ Կորդվաց լեռների այդ պատրիարք-դյուցազնը թողել էր իմ վրա խորին տպավորություն։ Ես առաջին անգամ տեսա մի կրոնական անձնավորություն, որ միացրել էր իր մեջ հոգևոր հայրապետի և մարմնավոր իշխանի կոչումը, որ մի ձեռքում խաչ, առաջնորդում էր իր ժողովրդին դեպի երկնայինը, դեպի հոգևորը, իսկ մյուս ձեռքում սուր, պաշտպանում իր ժողովրդին, երբ որևէ վտանգ էր սպառնում նրան երկրային թշնամիներից։ Այդ բոլորը տեսել էի ես։ Իսկ երբ տեսա Աղթամարա կաթողիկոսին, իսկույն իմ մտքում ծագեց մի այդպիսի համեմատություն՝ ահա մի երկրորդ Մար-Շիմոն։

Մենք գտանք նրան ոտքի վրա, շրջապատված մի խումբ աբեղաներով, ծովեզրում սպասում էր նավակին։

— Հույս ունեմ, որ չեք մեղադրի ինձ, պարոն բժշկապետ,— ասաց նա, երբ մենք ոտք դրեցինք ցամաքի վրա և մոտեցանք աջը համբուրե-

լու.— Ես երեկ անհամբեր սպասում էի ձեզ... վարժապետը ինձ այդպես էր լուր տվել... Դուք երեկ պետք է շնորհ բերեիք։

Խոսքը Կարոյի մասին էր, երևում էր, որ նա սկզբից հայտնել էր նորին վեհափառությանը, որ նրա վանքում պետք է այցելություն գործի մի եվրոպացի ճանապարհորդ։

— Վարժապետը չէ սխալվել, մեղավորը ես եմ,— պատասխանեց Ասլանը, նույնպես ներողություն խնդրելով։— Իրավ է, ես երեկ պետք է գայի, բայց ինձանից շատ ժամանակ խլեցին Ոստանի ավերակները, և ես ստիպված եղա գիշերել վարժապետի եղած գյուղում, ձերդ վեհափառությանը այդպես անհանգստություն պատճառելով։

Կաթողիկոսի դեմքի վրա նշմարվեց մի տեսակ անվճռականություն։ Ասլանը, այդ նկատելով, ասաց նրան.

— Ես ձեզ արգելք չեմ լինի, վեհափառ տեր, ինձ ասացին, որ գործով ուրիշ տեղ եք գնալու։

— Այո՛, այդ գործը երեկվա համար նշանակված էր, բայց ես հետաձգեցի ձեր պատճառով, պարոն բժշկապետ, որովհետև սպասում էի ձեզ ընդունելու։ Դա մի հին վեճ է, պետք է մի կերպով վերջացնել։ Ես կվերադառնամ երեկոյան, և մինչև իմ վերադարձը իմ միաբանները ամեն պատրաստականություն ցույց կտան ձեզ՝ հետազոտելու թե իմ վանքը և թե իմ կղզին։

— Դուք շատ ողորմած եք, վեհափառ տեր, ցավում եմ, որ այդպես պատահեց, ես մինչև ձեր վերադարձը իմ հետազոտությունները կվերջացնեմ։

Նա, հաջողություն բարեմաղթելով, բաժանվեցավ մեզանից, մտավ նավակի մեջ։ Երկու աբեղաներ սկսեցին թիավարել։

Չնայելով իր տարիքին, բոլորովին առույգ և աշխույժ մարդ էր երևում կաթողիկոսը։ Նա այնպես ցատկեց նավակի մեջ, ինչպես մի քսանուհինգամյա երիտասարդ։ Հենց առաջին անգամից մեծ տպավորություն գործեց իմ վրա այդ բարձր հոգևորականը իր պատկառելի, փառահեղ դեմքով։ Իր պարզ, շալեղեն հագուստով բնավ չէր որոշվում նա մյուս միաբաններից։ Անապատի հալող, մաշող, թմրեցնող ազդեցությունը չէր սպանել նրա կենդանությունը, և գուցե Աղթամարա անապատը ազատ էր այդ ազդեցությունից։ Ես նույնը նկատում էի և նրա միաբանների մեջ։ Դրանք, Կտուց անապատի աբեղաների նման, մշտական աղոթքից և ճգնությունից բթացած, ապուշ դարձած, դանդաղկոտ մարդիկ չէին. դրանց մեջ երևում էին կյանքի և առողջության նշույլներ։ Ռշտունյաց աշխարհը, երկրի բնության համեմատ, առաջ էր բերել մի

ինքնուրույն հոգևորականություն։ Այստեղ քահանան կրքեր ուներ, գիտեր վրեժխնդիր լինել։ Երբ իր սիրած սուրբը չէր կատարում նրա խնդիրքը, նա պատժում էր նրա առջև խունկ ծխել և մոմ վառել։

Աղթամարա միաբանները, Կտուց անապատի աբեղաների նման, աշխարհից անջատված չէին, դրանք, իբրև միաբանություն մի կաթողիկոսի, ավելի կառավարչական անձանց նշանակություն ունեին, շատ անգամ դուրս էին գալիս կղզուց, շրջում էին վիճակներում, իրանց աթոռին պատկանյալ հոգևոր պտուղը հավաքելու։ Թեև Աղթամարա կաթողիկոսության թեմը ավելի փոքր, ավելի սահմանափակ էր, քան Վանա առաջնորդությունը, բայց նա մեծ ուժ ուներ, որովհետև ժողովուրդը խիստ սերտ կերպով կապված էր իր աթոռի հետ։ Երբ նրա կաթողիկոսին մի որևէ վտանգ էր սպառնում, իսկույն շատախցին, սասունցին ձեռքը տանում էր դեպի իր խանջարը...

Կաթողիկոսից բաժանվելուց հետո Սալանը, մի քանի աբեղաներ հետը առած, սկսեց պտտել կղզու մեջ, դիմեց դեպի հին բերդի ավերակները։ Մեր ընկեր Ջալալը խնդրեց բաց անել վանքի տաճարի դուռը, մտավ այնտեղ՝ ինչ-որ բաներ քննելու։ Իսկ ես շրջում էի տաճարի շուրջը և՛ հիացած, և՛ խորին տխրությամբ նայում էի պատերի բարձրաքանդակ նկարների վրա։

Ահա այնտեղ Աբրահամը զոհում է իր անդրանիկին[43]. սիրելի որդու պարանոցի վրա դրված է ուխտադիր հոր դանակը։ Եհովայի հրեշտակը, երկնքից իջնելով[44], բռնել է հոր ձեռքը և մատով ցույց է տալիս խոյի վրա։ Ամբողջ պատկերը շնչում է բիբլիական ջերմեռանդությամբ, երբ նա փրկությունը ու քավությունը արյան մեջ էր որոնում։ Բայց հրեշտակի մի թևը, Աբրահամի այն ձեռքը, որով բռնած ուներ դանակը և Իսահակի սիրուն գանգրահեր գլուխը[45] ջարդված էին։ Գեղեցիկ նկարը այլանդակվել էր...

Ահա այնտեղ Հովսեփի եղբայրները ծախում են նրան[46] եգիպտացի վաճառականներին. լուռ և տխուր դեմքով կանգնած էր հոր սիրելին և եղբայրների առելին մարդավաճառների խմբի մեջ։ Հովսեփի գեղեցիկ աչքերը փորած էին, եգիպտացի վաճառականին զրկել էին մի ոտից, և այնտեղ չոքած ուղտերի մեկի պարանոցը, մյուսի ծնկները փշրել էին։ Հրաշալի պատկերի ողբալի կտորածն էր միայն մնացել։

Ահա այնտեղ կաշառված Հուդան համբուրվում է փրկչի հետ[47], մատնիչը գրկել է համաշխարհական զոհին, քահանայապետի ծառաները, ջահերը բռնած, շրջապատել են նրան. մեծ վարդապետի թշվառ աշակերտները հեռվից երկչոտ դեմքերով նայում են։ Սիրո և եղբայրության քա-

բողջին պատի են կանչում։ Այդ պատկերի տխուր փշրանքներն էին միայն մնացել։

Ես մյուս պատկերներին նայել չկարողացա. աչքերս լցվեցին արտասուքով։

— Ո՞վ է կատարել այդ բարբարոսությունները,— հարցրի իմ մոտ կանգնած աբեղայից, որ ցույց էր տալիս ինձ նկարները։

— Եվ դուք հարցնո՞ւմ եք, պարոն,— պատասխանեց նա խորին վրդովմունքով,— մի՞թե չգիտեք, թե ի՛նչ տառապանքներ են անցել այդ տաճարի գլխով...

Մարդը, որքան էլ անզգա լիներ, չէր կարող սառնասիրտ մնալ, երբ տեսնում է այսպիսի անգթություններ, արհեստի, ճարտարության գեղեցիկ արդյունքը, սուրբ սրբությունները զոհ են գնում կոպիտ վայրենության։ Թշնամին իր բարբարոսությունները կենդանի մարդկանց վրա գործ դնելուց հետո չէ խնայում և անմեղ քարերին... Տխո՛ւր է քո պատկերը, հայրենի աշխարհ, տխո՛ւր... կա՞ արդյոք քո մեջ մի տեղ, մի փոքրիկ տեղ, որ կրած չլիներ թշնամու դաժան հարվածները...

Թախծալի զգացմունքներով մտա ես տաճարը։ Ներսի խոնավ սառնությունը փոքր-ինչ զովացրեց իմ բորբոքված գլուխը։ Այստեղ ևս անիրավ ձեռքը նույն բարբարոսություններն էր կատարել։ Դեպի որ կողմը և նայում էի, երևում էր խորտակում և ավերած։ Մանվել ճարտարապետի հրաշալի գործը ապականված էր։ Լուսամուտների եզերքի գեղեցիկ հյուսվածքը, դռների կամարների սքանչելի զրվագները, սյուների պատվանդանների և խոյակների հիանալի քանդակները լավ մեծի մասին ջարդել ու փշրել էին։

Իմ աչքերը որոնում էին Ջալալին։ Ես գտա նրան մի մռայլ խորշում, ուր խրված էր մագաղաթների և փոշիների մեջ։ Այդ ինձ շատ զարմացրեց։ Ես այդ լուռ ու մունջ երիտասարդին մինչև անգամ գրագետ չէի համարում, այժմ նա մագաղաթներ էր քրքրում։ Ես գտա նրան ուրախ տրամադրության մեջ, նայում էր մի հին Այսմավուրքի հաստ կազմի վրա[48]։

Մեր հին գրչագրերի կազմերը առհասարակ շինված են լինում փայտից և պատած մաշկով։ Իսկ այդ Այսմավուրքի կազմի մեջ, փայտի փոխարեն, դրել էին միմյանց կպցրած մագաղաթի թերթեր։ Այդ թերթերն էր զգուշությամբ միմյանցից պոկում Ջալալը, անդադար կրկնելով. «Դուք անհոգ կացեք, հայր սուրբ, ես ոչինչ չեմ փչացնի»։ Հայր սուրբը մոմը ձեռին կանգնած էր նրա մոտ և լուսավորում էր նրա աշխատությունը։ Հետո դարձավ նա դեպի հայր սուրբը այդ խոսքերով։

— Տեսնո՞ւմ եք, հայր սուրբ, այդ մագաղաթները տախտակի տեղ են բանեցրել կազմի մեջ։

— Տեսնում եմ,— պատասխանեց աբեղան։

— Ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ չփչացնեին այդ մագաղաթները։

— Երևի ուրիշ բանի պետք չեն եղել։ Բայց դրանց վրա տառեր են երևում։ Այդ ի՞նչ տառեր են։ Ջհուդի տառերի նման են։

— Ջհուդի տառեր չեն,— պատասխանեց Ջալլադը և շարունակեց իր գործը։

— Դուք ջհուդերեն իմանո՞ւմ եք։

— Իմանում եմ։

Հայր սուրբը զարմացավ։ Ես նույնպես զարմացա։

— Եվ կարդո՞ւմ եք։

— Կարդում եմ։ Եթե թույլ կտայիք, ես այդ Այսմավուրքի կազմը կփոխեի։

— Օրհնած, ի՞նչ հարկ կա փոխելու,— ծիծաղելով պատասխանեց հայր սուրբը։— Մի քանի հարյուր տարի այդ կազմով «յոլա է գնացել», հիմա էլ թող «յոլա գնա»։

Ջալլադը իր միտքը ավելի պարզեց, ասելով, թե շատ շնորհակալ կլիներ, եթե հայր սուրբը թույլ կտար նրան վերանել կազմի «անպետք» մագաղաթները, այդ կլիներ նրա համար մի թանկագին ընծա վանքի կողմից, և եթե հայր սուրբի իրավունքից դուրս է այդ թույլատվությունը, նա կխնդրե այդ մասին նորին վեհափառությունից։

— Այդ ի՛նչ բան է, որի համար հարկավոր լիներ նորին վեհափառությունից խնդրել,— ընդմիջեց մյուս աբեղան, որ ինձ հետ մտավ խորանը։

— Այո՛... բայց գուցե կասկածանքի պատճառներ կտայի... Որպեսզի որևէ տարակուսանք չպատահի, ես հետո կասեմ ձեզ, թե ի՛նչ նշանակություն ունեն ինձ համար այդ մագաղաթները։

Նա այն աստիճան հափշտակված էր իր գյուտով, որ բոլորովին մոռացել էր իր իսկական դերը։ Նա վեր առեց ահագին Այսմավուրքը իր գիրկը, և մենք դուրս եկանք խորանից։ Վարդապետները մեզ տարան այն խուցը, որ հատկապես պատրաստված էր մեզ համար։ Ասլանը դեռ չէր վերադարձել։ Մեզ իսկույն շրջապատեցին մի խումբ աբեղաներ, սկսեցին հարցուփորձ անել բժշկապետի մասին, թե որտեղացի է նա, ո՞ւր է գնում, քանի լեզու գիտե և այլն։ Այդ հարցերի պատասխանը, որ ավելի ինձ էր պատկանում տալ, տալիս էր մեր ընկեր Ջալլադը։ Ո՞րտեղից նա այնքան տեղեկություններ ուներ բժշկապետի մասին, այդ ինձ շատ անհասկանալի էր։

Երեկոյան կաթողիկոսը վերադարձավ շատ ուշ. նա հրամայեց Սալանին իր մոտ կանչել։ Ես և Զալլաը մնացինք մեր խուցի մեջ միայնակ։ Սալանը երկար մնաց վեհափառի մոտ, մինչև ճրագները վառեցին, մինչև գիշերից բավական անցավ։ Ես պառկած էի մահճակալի վրա և, այնօր տաճարում տեսած բարբարոսությունների տխուր տպավորության ներքո, մտածում էի՝ եթե անշունչ քարերի հետ այսպես են վարվել, ապա ո՜րքան աղետներ, ո՜րքան տառապանքներ պետք է կրած լինեն մեր նախնիքը հայրենիքի թշնամիներից... Զալլաը լուռ նստած էր ճրագի մոտ և թերթում էր իր գտած մագաղաթները։ Նա այն աստիճան խորասուզված էր իր գործի մեջ, որ, կարծես, իմ ներկայությունը չէր նկատում։ Թերթերը դասավորում էր, համեմատում էր միմյանց հետ և երբեմն երկար, աչքերը հառած, նայում էր միևնույն տողերի վրա, որ ժամանակը և հնությունը եղծել էին։

— Ի՞նչ ազգի գրվածք են,— հարցրի նրանից։

— Տառերը հունարեն են, իսկ լեզուն՝ հայերեն,— պատասխանեց նա, աչքերը չհեռացնելով իր ձեռքի թերթից։

— Ինչո՞ւ են հունարեն տառերով գրել։

— Կար մի ժամանակ, որ մենք սեփական տառեր չունեինք, գրում էինք հունաց, ասորոց և պարսից տառերով, մինչև Մեսրոպը մեզ համար տառեր հնարեց։

— Ուրեմն այդ ձեռագրերը այնքան հի՞ն են, որ մեր տառերի գյուտից էլ առաջ են։

— Այո՛, և այդ պատճառով էլ թանկագին են։

— Ի՞նչ է գրած։

— Դեռևս դժվար է որոշել, թերթերը խառնվել են միմյանց։ Բայց, ինչպես երևում է, այդ թերթերը երկու զանազան գրքերից են առնված, մի մասը Նոր կտակարանի թարգմանություն է, մյուս մասը՝ մի պատմական գրվածք է։

— Դուք հունարեն կարդո՞ւմ եք։

— Կարդում եմ։

— Եվ լեզուն գիտե՞ք։

— Գիտեմ։

— Դուք ասացիք, որ հրեից լեզուն նույնպես իմանում եք։

— Իմանում եմ։

— Ի՞նչ պետք էին ձեզ այդ լեզուները։

— Իմ ընտրած ասպարեզը չէր կարելի, առանց այդ լեզուների գրականության հետ լավ ծանոթ լինելու, հիմնավոր կերպով ուսումնասիրել։

Նրա դեմքը փայլում էր, ինչպես փայլում է դեմքը մի աղքատի, երբ

պանձ է գտնում։ Ես այժմ մի առանձին հարգանքով էի նայում նրա վրա, որին առաջ մի մեծ բանի տեղ չէի դնում։ Նա հին լեզուներ գիտեր, նա հին, գործածությունից ընկած, տառերի վերծանությունն էր իմանում։ Նա սովորել էր և մի առարկա, մի գիտություն, որի մասին ինձ ոչինչ չհայտնեց։ Դարձյալ մի գաղտնիք, դարձյալ մի հանելուկ, որ մնում էր ինձ լուծել...

Զարմանալի բան է, թե ինչպես մարդ մի նոր կերպարանք է ստանում մեր աչքում, երբ փոխում ենք մեր նախապաշարմունքը, մեր կարծիքները նրա մասին։ Առաջ, երբ ես համարում էի նրան մի հասարակ գործիչ, թեև լավ ձիավոր և քաջ երիտասարդ, նա բոլորովին այլ տպավորություն էր գործում իմ վրա։ Իսկ այժմ, երբ նայում էի նրա վրա, որպես մի ուսումնական անձի վրա, ամեն ինչ նրա մեջ փոխված էի տեսնում։ Նրա դեմքի արտահայտությունն անգամ փոխվել էր իմ աչքում։ Վաղեմի խստությունը մեղմացել էր, և ես նշմարում էի այնպիսի խորին, անբացատրելի գծեր, որպիսիները կարդում էր նա այն խորհրդավոր մագաղաթների վրա, որ բռնած էր իր ձեռքում։ Այժմ նրա ձայնն անգամ այլապես էր հնչում, քան թե առաջ, մի անուշ, սրտի խորքը թափանցող ձայն, որ ջերմ համակրանք էր ազդում։ Այժմ նրա խելացի աչքերի խորության մեջ նկատում էի ես անսահման հեզություն, անսահման առաքինություն, ներշնչված բարձր, աստվածային գաղափարներով։

Նա այնպես երկյուղով և զգուշությամբ էր շոշափում մագաղաթի ցեցակեր թերթերը, որ, կարծես թե, դիպչում էր իր սրտի ամենանուրբ թելերին։ Մի փոքրիկ կտոր նրանցից պատառվելիս, նրա սրտից մի բան պատռվում էր և ամբողջ մարմնով դողում էր նա։ Ինձ թվում էր, որ միանգամից նա փափագում էր իմանալ, թե ի՞նչեր էին թաքնված այն հին, մոռացված թերթերի մեջ։

Ես ընդհատեցի նրա պարապմունքը, հարցնելով.

— Ասլանը շա՞տ ուշացավ։

— Ի՞նչ զարմանալու բան կա,— պատասխանեց նա ժպտալով,— բժիշկ և կաթողիկոս, իհարկե, միշտ նյութ կգտնեն խոսելու։ Ձեզ հետ դանակ ունե՞ք,— փոխեց նա խոսքը։

Ես տվեցի նրան իմ դանակը։ Նա աշխատում էր բաժանել երկու միմյանց կպցրած թերթեր։ «Այդպես կարելի է փչացնել, պետք է մի հեղանյութով լուծել սոսինձը», խոսում էր ինքն իրան։ Դանակը մի կողմ դրեց, վեր կացավ իր խուրջինի մեջ մի բան որոնելու։

Թե ի՞նչ ժամանակ վերադարձել էր Ասլանը կաթողիկոսի մոտից, կամ մինչև գիշերվա ո՞ր ժամը Ջալլադը զբաղված էր իր մագաղաթներով, ես տեսնել չկարողացա, որովհետև անքնությունից քունս տա-

բավ և աչքերս բաց արի այն ժամանակ միայն, երբ առավոտյան արեգակի ճառագայթները ներս էին շողացել մեր խուցի նեղ լուսամուտներից։ Անապատում լինել և այնպես հանգիստ քնել, դա աներևակայելի բան է։ Գիշերը ո՞րքան տանջեցին մեզ կռուց անապատում։ Բայց այստեղ ոչ ոք չբախեց մեր դուռը, ոչ ոք չարթնացրեց մեզ, ժամ հրավիրելով, թեև այստեղ ևս միաբանները սովորություն ունեին գիշերային ժամերգություններ կատարելու։

Այլանը սովորականից ավելի ուրախ էր. ուրախ էր և Ջալլադը։ Նրանք շտապեցրին ինձ շուտով հավաքել մեր իրեղենները, որ ճանապարհ ընկնեինք։ Կղզու ափում սպասում էր մեզ վանքի նավակը։ Մենք նախ գնացինք կաթողիկոսի մոտ, նրա աջը համբուրեցինք և առինք նրա օրհնությունը։ Բարի ծերունին արտասուքը աչքերում ճանապարհ դրեց մեզ, որպես մի գթառատ հայր, որ ուղարկում է իր որդիներին դեպի հեռու աշխարհներ, մարգարիտներ որոնելու։ Մի քանի աբեղաներ բերեցին մեզ մինչև կղզու ափը։ Մեծ շնորհակալությամբ բաժանվեցանք մենք այդ առաքինի կրոնավորներից, որոնք այնքան անմոռանալի հիշատակներ թողեցին իմ մեջ… Մոտավորապես մեկ ժամից հետո նավակը մեզ հանեց ցամաքը։ Այստեղ, «դրսի տան» մեջ, պահված էին մեր ձիաները։ Նստեցինք և շարունակեցինք մեր ճանապարհը…

Իէ

ՎԱՆՔԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Երեկոյան մենք անցնում էինք Կապուտ-Կող կոչված լեռան կապտագույն ձորերի միջով։ Այդ լեռան պատմական անունը, մեր հին գրիչներից հետզհետե աղավաղվելով, կոչվեցավ Ընձաքիսրս, որ Ընձակա-քար բառի փոփոխությունն է։ Մինչև այսօր այդ լեռան կողքին կպած է Ընձակ անունով գյուղը, որ հայկազանց նահապետներից մեկի, Ընձակի անունն է կրում։ Նույն նահապետի անունով և լեռը կոչվեցավ Ընձակա-քար։ Քար բառը մեր հին լեզվում երբեմն սար կամ լեռ բառերի տեղ էր գործածվում։

Հիշյալ լայնանիստ լեռան գագաթը մի կողմից նայում է դեպի Վանա ծովը, մյուս կողմից՝ դեպի Ռշտունյաց աշխարհը։ Այդ գագաթի վրա բարձրացավ ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետը, այն ավետավոր անցքից հե-

տո, երբ խստասիրտ Մանաճիհրը նրա սարկավագներին ածեց ծովի մեջ։ Վշտացած հայրապետը լեռան բարձրությունից նայեց նախ դեպի ծովը, որ կլանել էր նրա սարկավագներին, և ապա դեպի Ռշտունյաց աշխարհը, որ այնքան անգութ գտնվեցավ դեպի նրա սանիկները։ Նա անիծեց թե ծովը և թե աշխարհը... Ծովը կատաղեց, գոռաց, փրփրեց և իր ափերից իսկույն դուրս վազեց։ Շեն ու շինություն, արտ ու անդաստան, բոլորը կորան, ջրասույզ եղան։ Երկինքը պղնձացավ, անձրև չտվեց, երկիրը ամլացավ էլ ջուր չբխեց։ Ծառն ու ծաղիկը, խոտն ու բույսը, ճախն ու ճարակը, անխոնջ մշակի վարն ու վաստակը, բոլորը երաշտից այրվեց, ցամաքեց։ Նրանից հետո սովը մեջ մտավ և իր ետևից ժանտախտը բերավ։ Անգութ հնձավորը հնձեց, տապալեց և դիակներով երկիրը ծածկեց։ Գայլն ու բորենին, անգղն ու արծիվն ազատ, աներկյուղ, թափառում էին մի գյուղից մյուս գյուղ և լափում էին անթաղ դիակներ...

Արտամետի անպատկառ աղջիկներին անիծելուց հետո ս. Հակոբ հայրապետը՝ այդ երկրորդ սարսափելի անեծքն էր, որ կատարեց Ռշտունյաց աշխարհում։ Հետո նա անիծեց Փշավանս գյուղը, ուր մինչև այսօր փուշից ավելի ոչինչ չէ բուսնում... Բայց ժողովուրդը, ներողամիտ ժողովուրդը, այդ անիծասեր հայրապետի հիշատակը հավերժացնելու համար նույն Կապուտ-Կող լեռան կապտագույն կողքի վրա, նրա անունով հիմնեց մի վանք, որ մինչև այսօր պաշտվում է ամենայն ջերմեռանդությամբ։ Մենք անցանք այդ վանքի մոտից, բայց նրա մեջը չմտանք։

Սկսյալ Նոր-Գյուղ կոչված ավանից, որը այժմյան Գավաշ գավառակի գայմագամանիստ գյուղաքաղաքն է, մինչև Դատվանի նավահանգիստը հասնելը, ծովի եզերքով սփռված են զանազան ամայի և շեն վանքեր, որոնք իրանց ծովահայաց դիրքով սքանչելի տեսարաններ են ներկայացնում։ Ամենագեղեցիկ տեղերը լեռների բարձրավանդակների վրա՝ ընտրել են վանքերի համար։ Ես կհիշեմ այդ վանքերի անունները միայն. Կարմրուկ սուրբ Աստվածածին, Գագիկ թագավորից շինված, որը մի ժամանակ երեք հարյուր միաբան ուներ, իսկ այժմ համարյա ամայի է. Լուսավորիչ սուրբ Սահակ, Գանձակ գյուղի մոտ, որը ամեն աչացավ ունեցողների բժշկողն է. Ս. Թոմայի վանք, որը գտնվում է Կապուտ-Կող լեռան ծովահայաց բարձրության վրա և պահում է իր մեջ Թովմա առաքյալի ահյակ բազուկը. Ս. Գևորգա վանք, Գոմս գյուղի մոտ, որի մեջ պահվում է ս. Գևորգա գլուխը, Ս. Կարապետի վանք, Սոափ գյուղի մոտ, և Ս. Հիզիբուզի վանքը, Բուխ գյուղի մոտ։

Ի՞նչ ազդեցություն ունեն այդ վանքերը իրանց շրջակայքի վրա։

Անցնում էինք մի հայաբնակ մեծ գյուղի մոտով։ Գյուղից շատ չէինք հեռացել, մեր ուշադրությունը գրավեց մի խառնաձայն աղմուկ, աղա-

ղակ։ Ըլուրների միջից միմյանց ձայն էին տալիս, գոչում էին՝ «անցա՜վ... բռնեցե՜ք»... և աղաղակները հեռվհեռու տատանվում էին։ Ձայները ավելի մանուկ հասակի ձայներ էին։ Մենք կարծեցինք, թե գայլ է մոտեցել բլուրների վրա արածող ոչխարներին։ Երբ մոտեցանք և տեսանք, թեև գայլ չէր, բայց նրա նման մի բան էր։

Մի մարդ ձորի միջով փախչում էր, իսկ գյուղի փոքրիկ գառնարածները ամեն կողմից քարեր էին նետում նրա վրա։ Հալածականը ոչ մի տեղ չէր գտնում ապաստանելու, և փրկության բոլոր հույսը դրել էր արագ ոտների վրա։ Կարծեցինք, թե այդ մարդը գառն է գողացել և, գողության մեջ բռնվելով, փոքրիկ հովիվները հալածում են նրան։ Ջալլադը իր ձին առաջ քշեց, տեղեկանալու եղելությունը։ Նրա ձայնից երեխաները հանդարտվեցան, փախստականը կանգ առեց։ Կարծես, աստծուց նրան օգնություն հասավ։

Դա մի փոքրիկ, կարճահասակ մարդ էր, կիսաեվրոպական և կիսասիական աղտոտ հագուստով, և ձեռքում բռնած ուներ իր հասակից ավելի երկար մի ցուպ, իսկ կողքից քարշ էր ընկած մի մեծ պայուսակ սև կաշուց։ Թուխ դեմքը, նեղ, փայլուն աչքերը և ծնոտի վրա կծիկ դարձած սև, գանգրամազ մորուքը՝ առաջին անգամից այն կարծիքն էին արտահայտում, որ դա կամ հրեա մանրավաճառ պետք է լիներ, կամ թափառական բժիշկ և կամ մի բոշա, որ պարապում էր Ֆալչիությամբ (կախարդությամբ)։

Երբ մենք կանգնած նայում էինք այդ օտարոտի թափառականի վրա, փոքրիկ հովիվները նույնպես ցած իջան բլուրների բարձրություններից և, իրանց երկար ցուպերի վրա հենված, շրջապատեցին նրան։ Նրանք քարեր ունեին բռնած, բայց չէին խփում։ Թափառականը տակից մի առանձին ներողամտությամբ նայում էր նրանց վրա և խուլ մրթմրթում էր։ Չգիտեմ, նահատակի սառնասրտություն էր այդ, թե վշտացած մարդու ապշություն։ Նոր Ստեփաննոսը գտնվում էր իր քարկոծողների շրջանի մեջ։

— Այդ մարդը անհավատ է,— ասաց երեխաներից մեկը։

— Պաս է ուտում,— ավելացրեց երկրորդը։

— Սատանայական գրքեր է ծախում,— վրա բերեց երրորդը։

— Մեր տերտերի ձեռքը չէ համբուրում,— նկատեց չորրորդը։

— Մեր ժամը չէ գնում,— պարզաբանեց հինգերորդը։

— Երեսին խաչ չէ հանում,— հաստատեց վեցերորդը։

Այսպես, յուրաքանչյուրը կարդում էր դատապարտյալի հանցանքները։

— Լավ, դուք ի՞նչ գործ ունեք, չարաճճիներ,— ծիծաղելով ընդհատեց Ասլանը։

— Անհավա՜տ է,— կրկնեցին կրոնի փոքրիկ պաշտպանները միաձայն։

— Մի շաբաթ առաջ մեր գյուղում մի լավ շնաթակ կերավ,— ասաց նրանցից մեկը.— գյուղացիք այնքան ծեծեցին, որ ողջ տեղը ականջը մնաց. հիմա էլի եկել է, չէ ամաչում։

Փոքրիկ հովիվներից մեկը երկար ցուպի ծայրը մոտեցրեց նրա քթին և, սաստիկ շփելով, հայցրեց.

— Ինչո՞ւ ես լեզուդ պահել, դե խոսիր, ու՞ւր ենք ասում։

Նա ոչինչ չպատասխանեց և նայեց դեպի երկինքը։

Հալածականին մեր պաշտպանության տակ առնելով, մենք մեծ դըժվարությամբ կարողացանք համոզել նրա հալածիչներին, որ այդ «անհավատը» մյուս անգամ նրանց գյուղին չի մոտենա և «սատանայական» գրքեր չի ծախի։ Նրանք ցրվեցան, ասելով.

— Եթե կգաս, կտեսնե՜ս... և յուրաքանչյուրը ցույց տվեց ձեռքի ցուպը։

Մենք հեռացանք, նրան մեզ հետ տանելով։ Հետո երևաց, որ այդ մարդը սուրբ գրքերի տարածող մի գրավաճառ էր։

Բոլորովին մութն էր, երբ հասանք մի այլ գյուղ։ Նա ասաց մեզ, որ այնտեղ կարող ենք հարմար իջևան գտնել, և ինքը առաջնորդեց մեզ դեպի մի տուն։

— Դա «եղբայր» Թաթոսի տունն է,— ասաց մեզ նախքան դռների բացվիլը։

Շեմքի վրա երևաց տան տերը։

— Եղբայր Թաթոս, քեզ համար հյուրեր եմ բերել,— ավետեց նրան սուրբ գրքերի տարածողը։

— Իմ աչքերի վրա տեղ ունեն,— պատասխանեց եղբայր Թաթոսը, մոտեցավ և մեզ ձեռք տվեց։

Սրահում մեզ համար նստելու տեղ պատրաստեցին, իսկ ձիաները կապեցին սրահի առջև։ Մենք տեղավորվեցանք թանձր թաղիքի վրա։ Սուրբ գրքերի տարածողը իր գրքերով լի պայուսակը դրեց մի անկյունում, նստեց մեզ մոտ և սկսեց իր պատառոտած տրեխները բաց անել։

Նրան կոչում էին «ջին»-Դավիթ, որ նշանակում է՝ դև կամ սատանա Դավիթ։ Արդյոք իր դեմքի՞ համար, թե մի այլ պատճառով էր ստացել այդ մականունը, ինձ մնաց անհայտ։ Բայց այդքանը պարզ էր, որ նրա կերպարանքը բավական համապատասխան էր իր ստացած կոչմանը։

Մեր հյուրընկալը, «եղբայր» Թաթոսը, մի երկար, նիհար, կորաքամակ մարդ էր, ալեխառն մորուքով։ Նրա խրանի աղեղնաձև դիրքը, երևի,

առաջ էր եկել իր արհեստից, որ ստիպում էր նրան միշտ թեքված մնալ։ Նա բուրդ գզող էր։ Նրա իրանը իր բուրդ գզելու աղեղի ձևն էր ստացել։ Գյուղացի կնիկները բերում էին նրա մոտ իրանց ոչխարների բուրդը, նա գզում էր, հետո նրանք տանում էին, թել էին մանում շալեղեն գործվածների համար։ Իբրև վարձ, եղբայր Թաթոսը ստանում էր բրդի մի մասը։ Վերջին ժամանակներում նրա եկամուտը պակասեց, որովհետև նրա մասին լուր տարածվեցավ, թե նա նույնպես «անհավատ» է։ Գյուղացիք նրա մոտ այլևս շատ չէին հաճախում։

Եղբայր Թաթոսը ամեն ինչ մեզ համար կարգադրելուց հետո եկավ, նստեց մեզ մոտ։ Նա, կրկին անգամ բարևելով, սկսեց սովորական հարցմունքները՝ թե ո՞րտեղացի ենք, ո՞րտեղից ենք գալիս, ո՞ւր ենք գնում և այլն։ Նա խոսելու ժամանակ երկու աչքերն էլ խփում էր, ձայնը հազիվ էր լսվում, և երկու ձեռքերը ջերմեռանդությամբ փակում էր։ Այդ սովորությունը մնացել էր նրա մեջ՝ իրանց ժողովարանում աղոթելու եղանակից։ Երբ իմացավ, որ մենք Աղթամարա վանքիցն ենք գալիս, նրա դեմքի արտահայտությունը ցավակցական ձև ստացավ։ Նա ոչինչ չխոսեց, բայց նրա լուռ շրթունքները կարծես աղոթելիս լինեին՝ «տե՛ր, ողորմի՛ր այդ մոլորյալներին...»։

Սուրբ գրքերի տարածողը սկսեց պատմել Թաթոս եղբոր ճանապարհին իր հետ պատահած անցքը։ Նա ավելի վշտացավ և, խորին կերպով հոգվոց հանելով, ասաց.

— Տիրոջ խոսքը առանց հալածանքի չի տարածվի...

Արդեն հայտնի էր, որ մենք գտնվում էինք մի հայ բողոքականի ընտանիքում։

Ջալլադը, որ խիստ հազիվ անգամ խոսակցության մեջ մտնելու սովորություն ուներ, դարձավ դեպի հալածյալը, հարցնելով.

— Դուք միայն գրքե՞ր եք տարածում։

— Ո՛չ, հարմար տեղերում նաև քարոզում եմ տիրոջ խոսքը, կամ ինքս կարդում եմ Ավետարանը, իսկ գյուղացիք լսում են,— պատասխանեց նա հեզությամբ։

— Շա՞տ լսողներ ունեք։

— Այդ կողմերում չէ կարելի ասել՝ թե շատ, քահանաները գրգռում են ժողովրդին մեր դեմ։ Դուք ձեր աչքով տեսաք, եթե երեխաները այդպես են վարվում, նրանց հայրերը ի՛նչ կլինեն։

— Բայց, որքան ինձ հայտնի է, դուք էլ ձեր կողմից ոչ սակավ առիթներ եք տալիս ձեզ հետ այդպես վարվելու։

— Ի՞նչ առիթներ։

— Լուսավորչականներին հեթանոս եք կոչում, նրանց սրբություն-

ները անարգում եք, մեծ պահոց օրերում բավական չէ, որ դուք պաս եք ուտում, այլ կերած մածունի մի մասն էլ ձեր մորուքների ու բեխերի վրա եք քսում և այնպես դուրս եք գալիս լուսավորչականների մոտ, որ նրանց բարկացնեք։ Չէ՞ որ ձեր տարածած ավետարանը արգելում է այս տեսակ ցույցեր, պատվիրում է չվշտացնել եղբորը։

— Նրանք մեր եղբայրները չեն։

— Եթե դուք նրանց ձեր եղբայրները չեք համարի, դրանով ավելի պատճառ կտաք ձեզ հալածելու։ Եվ մի՞թե դուք և նրանք մի հոր որդի, մի ազգի զավակներ չեք։

Մեջ մտավ Թաթոս եղբայրը, դարձյալ աչքերը խփելով և աջ ձեռքը դեպի սուրբ գրքերի տարածողը մեկնելով, որ թույլ տա իրեն խոսելու։

— Մենք եղբայրներ կոչում ենք միայն ավետարանով մեզ հետ միացողներին, ինչ ազգից որ լինեին նրանք, իսկ հեթանոսները մեր եղբայրները չեն, թեև մեկ մորից ծնված լինեինք։

Ասլանը լուռ վեր կացավ, ցած իջավ սրահից և դիմեց դեպի պարտեզի աջ կողմից հոսող առվակը։ Այնտեղ նստեց նա խոտերի վրա։ Ես գնացի նրա մոտ։

— Խնդրեմ իմ վերարկուն այստեղ բեր,— ասաց նա վշտացած ձայնով։

Երբ վերարկուն տարա, նա փաթաթվեցավ, պառկեց խոտերի վրա։

— Կամենում ես քնե՞լ,— հարցրի նրանից։

— Ես զզվում եմ այդ մարդիկներից. եթե գիտենայի, որ բողոքականներ են, ես բնավ նրանց շեմքի վրա ոտք չէի դնի։ Չէ կարելի նրանց հանդիպել, առանց կրոնական վիճաբանություններ լսելու։

Նա գլուխը դրեց իր թևքի վրա և լռեց։

Ես հավատացած էի, որ նա հանգստանալ չէր կարող, ես հավատացած էի, որ նրան երկար պիտի տանջեր այն միտքը, որ եղբայրը զլանում է իր հարազատին եղբայր կոչել։

Ես վերադարձա սրահը. վիճաբանությունը դեռ շարունակվում էր. ես երբեք չէի տեսել Ջալլադին այնպես տաքացած։

Մեկը մեզ մոտ հասիրի վրա պառկած խռմփում էր։ Վիճաբանության ձայնից զարթնեց, գլուխը վեր բարձրացրեց և քնաթաթախ նայեց մեզ վրա։

— Պողոս եղբայր, զարթնեցի՞ր,— կարեկցությամբ հարցրեց նրանից Թաթոս եղբայրը։

Պողոս եղբայրը, փոխանակ պատասխանելու, սկսեց հորանջել, աչքերը ճմռել, որ լավ տեսնի, թե մենք ինչ մարդիկ ենք։ Նա նույնպես մեզ նման ճանապարհից էր եկած և հոգնած պառկել էր։ Մինչև նա կվեր-

կենար, կվախցվեր, որ քունը փախցնե, նրա բացակայության ժամանակ Թաթոս եղբայրը ծանոթացրեց մեզ նրա անձնավորության հետ, թե նա Բաղեշից է եկած, այնտեղի եղբայրներից է, ձմեռը տեղային դպրոցներում վարժապետություն է անում, իսկ ամառը շրջում է գյուղերում, քարոզ է տալիս, մխիթարում է եղբայրներին տիրոջ խոսքերով և այլն։

— Նա ընկիկի լեզու էլ է իմանում,— ավելացրեց սուրբ գրքերի տարածողը։

— Ուրեմն միսիոնարների աշակերտ կլինի,— նկատեց Ջալալը։

— Նա նրանց մոտ է սովորել և նրանցից այժմ լավ ռոճիկ է ստանում։

— Ո՞րքան։

— Ամսական երկու ոսկի։

— Ա՞յդ է «լավ ռոճիկը»։

Պողոս եղբայրը մի գնդաձև մարդ էր, մի աչքից կույր, որ ծածկելու համար մուգ-մխագույն ակնոցներ էր գործածում։ Նրա մարմնի բոլոր անդամները միատեսակ կլորված էին, կարծես թե ծայրեր չկային։ Մեր հյուրընկալի կինը, աղջիկը մի առանձին հոգ տարան նրա լվացվելու և երեսը սրբելու մասին, որը վերջացնելուց հետո եկավ նստեց մեզ մոտ։

— Հրամանքնիդ ո՞րտեղացի եք,— եղավ նրա առաջին խոսքը։

Մեր փոխարեն պատասխանեց մեր հյուրընկալը, ասելով, որ Աղթամարա վանքիցն են գալիս։

— Ուրեմն ուխտավորնե՞ր եք,— հարցրեց նա։

— Այո՛, ուխտավորներ ենք,— պատասխանեց Ջալալը, հետազոտելով նրա դեմքի թթու արտահայտությունները։

Առանց մեր հարցնելու, նա ասաց, թե ինքը Բաղեշի դպրոցների վարժապետն է և, տասն տարուց ավելի կլինի, որ այնտեղ ուսուցչության պաշտոն է վարում և ուրիշ շատ գործեր է կատարում։

— Ի՞նչ եք սովորեցնում,— հարցրեց Ջալալը։

— Ծանոթացնում ենք սուրբ գրքերի հետ,— պատասխանեց նա։

— Այդքա՞նը միայն։

— Մի փոքր էլ աշխարհագրություն և թվաբանություն ենք սովորեցնում։

— Շա՞տ է այնտեղի բողոքականների թիվը։

— Այնքան շատ չէ։ Իսկ գյուղերում տիրոջ գործը աճելու վրա է։

— Գյուղերում դպրոցներ չունե՞ք։

— Դեռևս ո՛չ։ Այժմ մենք բավականանում ենք միայն կիրակնօրյա կրթարաններով։

— Ո՞վքեր են ձեր վարժապետները։

— Ամերիկացի միսիոնարներ։
— Շա՞տ են թվով։
— Մի քանի ընտանիքներ միայն։
— Իսկ նրանց հասցրած աշակերտների թի՞վը։
— Այժմ բավական կլինեն։
— Ի՞նչ գործով են զբաղված։
— Տիրոջ խոսքը տարածելու գործով. կամ քարոզություններ են անում, կամ վարժապետություն են անում և կամ թարգմանություններով են զբաղված։
— Դուք էլ, իհարկե, նրանց աշակերտներից եք։
— Եվ առաջին աշակերտներից։ Երբ միսիոնարները դեռ նոր էին եկած, իմ հայրը նրանց մոտ խոհարար էր, ինձ վերատին ու սովորեցրին։
Թաթոս եղբայրը մոտեցավ յուղային ճրագին, նրա պատրույգը ուղղեց. նրա կինը և աղջիկը, մեզանից հեռու նստած, ուշադրությամբ լսում էին։ Սուրբ գրքերի տարածողը մի առանձին հիացմունքով նայում էր միսիոնարների առաջին աշակերտի վրա։ Նրա նեղ, փոքրիկ աչքերը, որ կապիկի աչքերի նման արագ թարթափում էին, կարծես մեզ ասելիս լինեին. «Դե՛, եթե քաջություն ունեք, խոսեցեք մեր վարպետի հետ, նա ձեր պատասխանը ըստ կարգին կտա»։
— Ասացեք, խնդրեմ, ձեր նպատակը միայն կրոն տարածե՞լն է,— հարցրեց Ջալլադը։
— Միայն այդ է,— պատասխանեց միսիոնարների առաջին աշակերտը։
— Դուք երբեք չե՞ք մտածում, որ ժողովուրդը, բացի տիրոջ խոսքից, այլ պետքերի ևս կարոտ է, օրինակ, ձեր կարեկցությունը չէ՞ գրավում նրա թշվառությունը, աղքատությունը, իր նեղիչներից հարստահարվելը և այլն։
Նա փոխանակ պատասխանելու, ձեռքը տարավ դեպի իր ծոցը, հանեց այնտեղից մի փոքրիկ ավետարան, որը մի մեծ օրացույցի չափ հազիվ կլիներ և կարդաց Մատթեոսի Զ-րդ Գլ. 33-րդ համարը. «Խնդրե՛ցէ՛ք նախ զարքայութիւն աստուծոյ և զարդարութիւն նորա. և այդ ամենայն հաւելցի ձեզ։ Մի այսուհետև հոգայցէ՛ք վասն վաղւին՝ զի վաղւին վասն իւր հոգասցի»։
— Այդ ես գիտեմ...— ասաց Ջալլադը, խնդրելով, որ գոցե ավետարանը։— Եթե աստուծո արքայությունը այնպես գալու լիներ, ինչպես ցանկանում էր մեր Փրկիչը, իրավ է, մենք երբեք աղքատ ու թշվառ չէինք լինի, բայց այնպես չեղավ... Հարուստը մնաց հարուստ, աղքատը մնաց աղքատ...

Հետո խոսքը փոխելով հարցրեց նա.

— Ձեր միսիոնարները, երևի, լավ են ապրում, այնպես չէ՞. կառքեր ունեն, ձիաներ ունեն, ծառաներ ունեն և միշտ փառավոր սեղան ունեն։ Ինչո՞ւ նրանք չեն փորձում իրանց անձի վրա Զ-րդ Գլ. 33-րդ համարի ասացվածքը, որ իրանք էլ աղքատ կյանք վարեն և իրանց օրինակով մխիթարեն ժողովրդի աղքատությունը։

— Բայց նրանք մեծ փողեր են ստանում,— պատասխանեց միսիոնարների առաջին աշակերտը, ավետարանը ձեռքից ցած դնելով։— Նրանք մեզ նման չեն, նրանք այնպես լավ կյանքի սովորած են։

— Դուք կարծում եք՝ վա՞տ է լավ կյանքը...

— Սատանայի փորձությունը ավելի շուտով հաջողվում է լավ կյանքի հետամուտ եղողների վերաբերությամբ։

— Ինչո՞ւ ձեր միսիոնարների վերաբերությամբ չէ հաջողվում։

— Ասացի, որ նրանք մեզ նման չեն։

Նա շուտ-շուտ ուղղում էր իր ակնոցները. ես սաստիկ ատում էի այդ գունավոր ակնոցները, որոնք ծածկել էին նրա աչքերը, և ինձ այնպես էր թվում, որ նա թանձր վարագույրի ետևից էր խոսում. ոչինչ չէր երևում. անկարելի էր նրա աչքերի խորքից թափանցել նրա սրտի խորքը, որը, անտարակույս, դատարկ պետք է լիներ։

— Վերջապես, այն ասացեք,— հարցրեց Ջալլադը,— դուք ի՞նչ ազգային իդեալներ ունեք։

— Մենք ազգ չենք ճանաչում, մենք միայն տիրոջ եկեղեցին ենք ճանաչում,— պատասխանեց նա։

— Դուք ուրեմն և հայրենի՞ք չեք ճանաչում։

— Այո՛։ Քրիստոնյայի հայրենիքը երկինքն է։ Իսկ այդ երկիրը միայն մի ժամանակավոր իջևան է, այստեղից այնտեղ տեղափոխվելու համար։

— Չէ՞ որ այդ ժամանակավոր իջևանը նույնպես բարեկարգելու և մեր երջանկության համար կացուցանելու շատ պետքեր ունի։

— Այդ բոլորը աստծո ձեռքումն է, մեզանից ոչինչ կախված չէ։ մենք ի՞նչ կարող ենք անել։

— Եթե մենք աշխատենք, աստված էլ մեզ կօգնե։ Աստված ծույլերի համար չէ։

— Ամենից առաջ հոգու համար աշխատելու է։ Ի՞նչ օգուտ, եթե աշխարհայինը կշահենք, իսկ հոգևորը կորուսենք։

Ես մտաբերեցի մեր տեր Թոդիկի խրատները։ Ի՞նչ զանազանություն կար նրա ասածների և այդ պարոնի համոզմունքների մեջ։ Տեր Թոդիկը

նույնպես ամեն հոգս աստծո վրա էր ձգում։ Քարոզում էր կյանքի պետքերի մասին հոգ չտանել և միայն հոգու համար մտածել։

— Եթե դուք լինեիք միսիոնարների երկրում,— ասաց Ջալլադը,— եթե տեսնեիք, մարդիկ այնտեղ ինչպես են ապրում, ինչպես են գործում, երբեք այդպես չէիք խոսի։ Բայց միսիոնարները այստեղ գալով, ձեր երկրային ստրկության վրա ավելացնում են և հոգևոր ստրկությունը. ձեզ անջատում են աշխարհից, անջատում են համազգի եղբայրներից և դարձնում են ավետարանի գերիներ, թեև սուրբ ավետարանը ազատության և եղբայրության կտակարանն է։

Նա ոչինչ չպատասխանեց։ Մեր հյուրընկալը հարցրեց.

— Դուք, պարոն, եղե՞լ եք միսիոնարների երկրում։

— Եղել եմ,— ասաց Ջալլադը և կրկին դարձավ դեպի միսիոնարների առաջին աշակերտը.

— Ի՞նչպես կարելի է այդ աստիճան միակողմանի, սահմանափակ և մոլեռանդ լինել։ Դուք հերքում եք ազգը, հայրենիքը, հասարակական բարօրությունը, դուք հերքում եք մարդու ինքնագործունեությունը, որի վրա է հիմնված նրա երջանկությունը, և միմիայն վերացական, հոգևոր սնունդով եք մտածում կերակրել մարդիկներին։ Այդ նրանից է, որ ձեզ, բացի սուրբ գրքերի սքոլաստիկայից, ուրիշ ոչինչ չեն սովորեցրել։ Դուք չգիտեք, որ միսիոնարի քարոզած բողոքականությունը բոլորովին այլ ոգի, այլ ուղղություն և այլ ձգտում ունի, քան թե այն բողոքականությունը, որ արդեն ընդհանրացել և կազմակերպվել է մի բողոքական ժողովրդի մեջ, թե՛ Եվրոպայում լիներ նա, թե՛ Ամերիկայում։ Դուք չգիտեք, որ միսիոնարին հարկավոր են հավատացյալներ միայն. նա կազմում է իր եկեղեցին, հոգ է տանում նրա հոգևոր պետքերի մասին, իսկ նրա աշխարհային պետքերը զանց է առնում։ Եվ ստիպված է զանց առնել, որովհետև այդ վերջինը կթուլացներ առաջինի ազդեցությունը։ Նա պետք է աշխատե կտրատել ձեր բոլոր հին կապերը, որ կապում են ձեր անցյալի, ձեր պատմության, մի խոսքով, ձեր ազգային կյանքի հետ, որպեսզի, առանձնացնելով ձեզ, կարողանա կենտրոնացնել իր նոր հիմնած եկեղեցում։ Այդ պահանջում է միսիոնարի կոչումը, նրա պաշտոնը, որին նա արհեստի ձև է տվել։ Բայց նույն միսիոնարը իր հայրենիքում այդպես չէ վարվում. նա սիրում է իր ազգը, նրա պատմությունը, նրա բանաստեղծությունը և նրա մինչև անգամ հեթանոսական դարերի ավանդությունները ու առասպելները։ Նա մասնակցում է և իր հայրենիքի հասարակական գործերի մեջ. մտածում է, թե ինչո՞ւ մեկը հարուստ է, մյուսը աղքատ է. աշխատում է, որ աղքատն էլ իր տանը ուտելու հաց ունենա և գոհ լինի իր վիճակից։ Բայց ի՞նչ տվեց ձեզ այդ նոր կրոնը։

Նա սկզմանից ձեր մեջ երկպառակություն, ատելություն դեպի ձեր այլադավան ազգայիններըւ Դուք նրանց «հեթանոսներ» եք կոչում, նրանք ձեզ՝ «անհավատներ»։ Դուք ավելի բարվոք եք համարում թուրքին, քուրդին մոտենալ, քան թե նրանցւ Ա՞յդ է ավետարանական եղբայրությունըւ

Ինչպես երևում էր, Ջալլադի այդ երկար ճառից միսիոնարների առաջին աշակերտի գլուխը ոչինչ չմտավւ Նա դարձյալ բաց արեց իր օրացույցի չափ ծոցի ավետարանը և նրանում ինչ-որ կարդացւ Ջալլադը ղայրացավւ

— Դուք վնասակար մոլեռանդներ եք, և ավելի ոչինչ,— ասաց նա փոքր-ինչ զզացված ձայնովւ— Այդ աստվածային գրքի թյուր ու սխալ մեկնությունները փչացրել են ձեզւ Եթե դուք լինեիք փոքր-ինչ զարգացած մարդ, ես ձեզ կապացուցանեի, որ դուք այդ գրքից ոչինչ չեք հասկացելւ Բայց տգետների հետ խոսելը շատ դժվարին էւ Ցավալին այն է, որ ձեր նմանները քարոզիչներ և վարժապետներ են...

Նա վեր կացավ և գնաց Ասլանի մոտւ

— Այդ մարդը խելագար է,— ասաց միսիոնարների առաջին աշակերտը նրա գնալուց հետու

— Լո՛ւռ, անպիտան,— գոչեցի ես,— եթե ոչ, ողջ անեղդ այդ հիմար գլուխդ կթողնեմւ

Նա լռեց, մյուսները նույնպես ոչինչ չխոսեցինւ

Ես սկսեցի մի առանձին զզվանք զգալ դեպի այդ մարդիկ, որոնք ավելի խղճալու կարոտ էին, քան թե կարելի էր նրանց վրա բարկանալւ Ողորմելի մարդիկ, մի գերությունից ընկել էին մյուս գերության մեջ, թուրքի, քուրդի ստրկությունից պարծել էին միսիոնարի ստրուկ...

Ես գնացի Ասլանի մոտ, բայց Ջալլադին այնտեղ չգտաւ Նա գնացել էր, երևի, թափառելու գիշերային մթության մեջ, իր բորբոքված սիրտը զովացնելու համարւ Ասլանը քնած չէրւ Ես պատմեցի նրան Ջալլադի վիճաբանությունը բողոքականների հետւ Նա խիստ սառնությամբ պատասխանեց.

— Իզուր է այդպես դատապարտել նրանց. այդ ողորմելիները ինչո՞վ են մեղավոր, նրանք արդյունք են մեր եկեղեցու անկարգության. Եթե մենք ունենայինք օրինավոր հոգևորականություն, իհարկե, նրանք չէին լինիւ Մեր ճանապարհորդության ժամանակ այնքան բազմաթիվ վանքեր տեսանք, այնքան բազմաթիվ վարդապետներ տեսանքւ Ի՞նչ են շինում այդ սև մարդիկը, ինչո՞վ են զբաղվածւ Դու քո աչքով տեսար, դու այդ լավ գիտեսւ Հայտնի բան է, նրանց վանքերի շուրջը պիտի կազմվեր մի այդպիսի փչացած հասարակություն, որ ոչ ճշմարիտ բողոքական է և ոչ ավանդապահ լուսավորչականւ

Նա լռեց և մի քանի րոպեից հետո դարձյալ շարունակեց.

— Ոչինչ այնպես, մանավանդ արևելքում, չէ կտրատում մի ազգի միության կապերը և չէ թուլացնում նրա ուժերը, որպես կրոնական հերձվածն ու երկպառակությունը։ Եվ մեր երկրին տիրող կառավարությունը շատ լավ է հասկացել այդ։ Իր քրիստոնյա ժողովուրդներին մշտական կռվի ու անհամաձայնության մեջ պահելու համար նա թույլ է տալիս օտարազգի միսիոնարներին գործելու նրանց մեջ։ Ֆրանսիան եզվիտներին, որպես վնասակար տարր, արտաքսում է իր միջից, իսկ Թուրքիան այդ հրեշներին ասպնջականություն է տալիս իր երկրում։ Բողոքական քարոզիչները մեծ պաշտպանություն են վայելում թուրք կառավարության կողմից։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև այդ մարդիկ շատ լավ գործիքներ են նրա ձեռքում, ինչպես ասացի, քրիստոնյաների ազգային կապերը կտրատելու համար։ Հայ-կաթոլիկը, հայ-բողոքականը իրան հայ չէ համարում։ Հայ լուսավորչականը նույնպես նրանց հայ չէ անվանում։ Յուրաքանչյուրը իր ազգությունը ճանաչում է իր եկեղեցու անունով։ Ուրեմն, որքան շատ կլինի տարբեր եկեղեցիների թիվը, այնքան շատ կմասնատվի ազգային ամբողջությունը և, հետևապես, կթուլանա նրա քաղաքական նշանակությունը։ Այդ շատ նպաստավոր է տիրող կառավարության համար, մանավանդ, որ քրիստոնյաների հարցը ամեն անգամ մեծ դժվարությունների մեջ է դնում նրան։

Նրա խոսքը ընդհատեց մեր հյուրընկալ Թաթոս եղբայրը, որ, մոտենալով, ներողություն խնդրեց տեղի ունեցած անախորժության մասին և հրավիրեց մեզ սրահը ընթրիք ուտելու։

— Ես պետք է ներողություն խնդրեմ,— պատասխանեց Ասլանը,— իմ ընկերը թեև փոքր-ինչ դյուրագրգիռ մարդ է, բայց շատ բարի սիրտ ունի։

Ջալալդին գտնել չկարողացանք։ Ընթրիքից հետո խնդրեցինք մեզ համար քնելու տեղ պատրաստել նույն առվակի մոտ, ծառերի ներքո, որովհետև սրահում օդը սաստիկ խեղդող էր, և մանավանդ զանազան միջատներ գիշերը կարող էին անհանգիստ անել մեզ։ Ջալալդը դեռ չէր վերադարձել, երբ ես և Ասլանը պատրաստվեցինք քնելու։

— Ո՞ւր գնաց նա,— հարցրի ես։

— Երևի, կգա,— պատասխանեց Ասլանը։

— Բայց ո՜րքան լավ խոսում էր նա, ո՜րքան հմուտ է սուրբ գրքերի գիտության մեջ։ Ես երբեք չէի կարծում, որ Ջալալդը այդ աստիճան զարգացած մարդ լինի։

Ասլանը ծիծաղելով ասաց.

— Նա ինքը բողոքական է։

— Բողոքակա՞ն է, ի՞նչ եք խոսում։

— Եվ բողոքականի քահանա է։

Ես շվարած մնացի։

Ես իսկույն գնացի նրան որոնելու։ Պարտեզի մի հեռավոր անկյունում գտա նրան, ծունր դրած գետնի վրա, լուռ աղոթում էր։ Ո՞ւմ համար էր այնպես հափշտակված աղոթում նա։ Երևի, իր մոլորյալ «եղբայրների» համար...

ԻԲ

ԵՐԵՎԵԼԻ ՔԻԹԸ

Վերջապես հասանք Բաղեշ, որ այլ անունով կոչվում է Բիթլիս։ Իջևանելու համար ընտրեցինք քաղաքի պանդոկներից (խան) մեկը։ Երբ կանչեցինք օդաբաշուն, որ մեզ մի սենյակ ցույց տա, հայտնվեցավ մի այլանդակ մարդ, բանալիների փունջը գոտիից քարշ ընկած։ Նա ծալած բազուկները մինչև արմունկները դրոշմված էին Երուսաղեմի նշաններով։ Այդ արդեն ապացույց էր, որ նա մահտեսի էր, և մենք մի բարեպաշտ ուխտավորի հետ գործ ունեինք։ Եվ այդ էր պատճառը, որ նրան կոչում էին Հաջի Իսաղ։ Մինը մյուսի ետևից շտապով բաց արեց սենյակների դռները և առաջարկեց ամենահարմարը ընտրել։ Իսկ սենյակների արժանավորությունը ցույց տալու համար, նա մի առ մի հիշեցնում էր մեզ, թե որ տարում և որ ժամանակ ինչ նշանավոր մարդիկ են բնակվել նրանց մեջ։ Իբրև ապացույց, նա ցույց տվեց մեզ և մի քանի արձանագրություններ, որ ածուխով գրած էին պատերի վրա, թեև այդ արձանագրությունները լավ վկայություն չէին տալիս հաջիի բարոյականության մասին։ Մի պատի վրա գրած էր. «Եթե Հաջի Իսաղին շուկան ուղարկես մի բան գնելու, դու էլ հետը գնա»։ Մի այլ տեղ. «Հաջի Իսաղի ասածներից եթե հազարից մեկը ճշմարիտ լինի, ջրին կծնի»։ Եվ այսպես, համարյա բոլոր արձանագրությունների մեջ հաջիի անունը մեծ դեր էր խաղում։ Իհարկե, եթե հաջին գրագետ լիներ, նրանցից և ոչ մեկը չէր թողնի, բայց, երևի, նրան ասել էին, որ լավ բան են գրել։

Մենք շատ խստապահանջ չեղանք, ընտրեցինք սենյակներից մեկը և մտանք քարե տուփի մեջ։ Իրավ որ, քարե տուփ։ Ամբողջ պանդոկը շինված էր կոփածո քարերից։ Սենյակները նույնպես, թե դրսից, թե ներսից, տաշած քարերից էին շինված։ Լույս ընդունում էին միայն բաց

թողած զոնից և այդ պատճառով վանքերի նեղ խուցերի նմանություն ունեին։ Պանդոկը երկու հարկանի էր. վերին հարկում բնակվում էին ճանապարհորդներ, իսկ ներքին հարկում, քառանկյունի բակի շուրջը, շարքով դասավորված էին զանազան վաճառքների կրպակներ։

Ոչ մի կարասիք չկար մեր ընտրած սենյակում. մերկ պատերը, մերկ հատակը, տիրող մռայլը ծանր տպավորություն էին գործում։ Ասիական այլ ճանապարհորդների համար, որոնք ամեն պատրաստություններ իրանց հետ ման են ածում, գուցե այդպիսի իջևաններ հարմար կլինեին, բայց մենք մի կապերտի կամ գորգի կտոր անգամ չունեինք մեզ հետ, որ ձգեինք հատակի վրա և նստեինք։

Մեր բախտից հաջի Իսաղը խուլ հայտնվեցավ, բայց մի զարմանալի խուլ՝ եթե վատ բան ասեիր, նա չէր լսի, իսկ եթե լավ բան ասեիր, իսկույն կլսեր։ Օրինակ, եթե նրան հայհոյանք տայիր, չէր լսի, իսկ եթե ասեիր. «Հաջի, համեցեք, մի ֆինջան ղահվե անուշ արեք», իսկույն վազ կտար։

— Հաջի, մի շոր ձգիր այստեղ, որ վրան նստենք,— եղավ մեր առաջին պահանջը։

Նա չլսեց։ Ես բռնեցի նրա ձեռքից և, հատակը ցույց տալով, բարձր ձայնով ասացի.

— Շո՛ր, շո՛ր բեր։

Նա մրթմրթալով հեռացավ, բայց շորի փոխարեն մի ավել բերեց և սկսեց հատակը ավլել։ Այդ ավելի հարկավոր էր, մենք այդ մասին չէինք մտածել, որովհետև հաջիի նշանավոր հաճախորդներից՝ ով որ եկել էր, ով որ գնացել էր, իր հետքերը թողել էր հատակի վրա։ Այստեղ ընկած էին ձմերուկի բորբոսած կեղևներ, խաղողի չանչեր, մսի ոսկորներ, չոր հացի կտորներ, կիսավառ մոմի պատառներ, որ աշտանակի փոխարեն կպցրած էին աղյուսի վրա, և եթե ավելացնենք նրանց հետ հաջիի կեղտոտ ֆեսը, որ կռանալու և ավլելու միջոցին ընկավ հատակի վրա, կարելի էր այդ սենյակը կատարյալ աղբանոց համարել։

Երբ հաջին վերջացրեց իր աշխատանքը, մենք հայտնեցինք նրան մեր երկրորդ պահանջը, ասելով, որ լվացվելու ջուր բերե։ Նա դարձյալ չլսեց։ Ինձ մնում էր երկրորդ անգամ բռնել նրա ձեռքից և աղաղակել. «ջո՛ւր, ջո՛ւր»։ Նա իբր ոչինչ չհասկացավ։ Հարկավոր էր նշաններով հասկացնել, թե ինչի համար էր ջուրը։ Ես ձեռքս տարա դեպի երեսս և լվացվելու ձևեր ցույց տվի։ Նա էլ ձեռքը տարավ դեպի պանդոկի բակը և ցույց տվեց ջրի ավազանը, որի մեջ պղնձե ծորակից ցած էր վազում ջուրը։

Դժվար է որոշել, մե՞նք ավելի ծիծաղելի էինք երևում հաջիի աչ-

քում, թե՞ նա՝ մեզ։ Կարծեմ, մենք ավելի ծիծաղելի կլինք երևում։ Նրան, նա մտածում էր, այդ ինչ տեսակ ճանապարհորդներ են, որ ոչ ջրի աման ունեն և ոչ մի կապերտի կտոր։

Ես համբերությունս կորցրի, նրա դանդաղկոտությունը ավելի վրդովեցրեց ինձ. բռնեցի երկար ականջներից և, սաստիկ թափ տալով, գոչեցի.

— Գնա՛ ջուր և օթոց բե՛ր, լսո՞ւմ ես։

Հաջին զգաստացավ և շտապելով դեպի ցած վազեց։ Բայց իմ վարմունքը դուր չեկավ Ասլանին։

— Ի՞նչ պետք է արած,— պատասխանեցի ես,— այդ մարդիկ խնդրելու չեն սովորած. նրանց պետք է հրամայել և մտրակով հրամայել...

— Մենք բողոքում ենք մտրակի դեմ, և նույնը մե՞նք պետք է գործ դնենք,— ասաց նա։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի։

Քանի րոպեից հետո վերադարձավ Հաջին, բերելով իր հետ թե ջուր և թե մի օթոց։

— Օրհնած,— ասաց նա կիսածիծաղ և կիսավշտացած կերպով,— դե ասա ջուր ես ուզում, էլ ուր ես չարչարում ինձ։— Կարծես նոր էր հասկանում, որ ես ջուր էի ուզում։

— Էլ ուրիշ ի՞նչ եք հրամայում,— դարձավ նա դեպի Ասլանը,— շուկայից գնելու ոչինչ չունե՞ք։

— Դեռևս ոչ, երբ հարկավոր կլինի մի բան պատվիրել, կկանչենք ձեզ,— ասաց Ասլանը։

Հաջիի դեմքի վրա երևաց դժգոհության նման մի բան։ Նա այն բարի սովորությունն ուներ, որ պատրաստ էր իր սենյակները բոլորովին ձրի տալ իր հաճախորդներին, միայն թե ամեն ինչ նրա ձեռքով գնեին։ Բայց, միևնույն ժամանակ, նա ուներ մի այլ սովորություն, որ ամենահասարակ ուտեստներ, որոնցմով լի էր բազարը, երբ պահանջեիր նրանից, նա միշտ դժվարություններ կհարուցաներ։ Օրինակ, նրան ասում ես. «Հաջի, կարո՞ղ ես մի փոքր հաց ու պանիր գնել բազարից»։ Նա ուղղակի չի պատասխանի, թե կարող եմ, այլ կասե քեզ. «Տեսնեմ, կարող եմ գտնել»։ Նրա այդ անվճռականությունը այն նպատակն ուներ, որ ցույց տա, թե մի անկարելի գործ է կատարում և հաճախորդին մեծ ծառայություն է անում։

Հաջին մի ցամաք մարդ էր, նիհար ծնոտները խնամքով ածիլած, և կոշտ մազառի նման ընչացքների ծայրերը կտրած, որոնք մի չար սովորություն ունեին միշտ բերանը մտնելու։ Նրա դեմքի վրա նշանավոր էր երեսի քիթը, որ կրում էր իր վրա երկու բարձրություններ, որոնք,

երկու գագաթների նման, միախառնվելով վերին շրթունքի հետ, կազմում էին մի երկար լեռնաշղթա։ Սխալ չէր լինի, եթե ասեի, որ նրա երեսը բաղկացած էր ամբողջապես քթից։ Հաջիի կազմվածքի մեջ նշանավոր էին և ոտքերը։ Թեև բոլոր տաճկաստանցիք՝ ծալապատիկ նստելուց՝ ծուռ ոտքեր ունեն, բայց հաջիի ոտքերը այդ մասում մի առանձին բացառություն էին կազմում։ Նրանք, դեպի կողքերի կողմը անկանոն կերպով դուրս ընկնելով և հետզհետե թեքվելով, ձևացնում էին երկու աղեղնաձև կիսաբոլորակներ, որոնց ծայրերը, ներքևից և վերևից միանալով, մեջտեղում թողնում էին մի ձվաձև տարածություն։ Այդ էր պատճառը, որ նա կրիայի նման էր շարժվում։ Թե ի՞նչ գույն և ի՞նչ ձև էր ունեցել նրա հագուստը առաջ, այդ դժվար էր որոշել, որովհետև կեղտը, սկսյալ հին ժամանակներից, այնպիսի թանձր խավ էր դրել նրա հագուստի վրա, որ բոլոր գույները ծածկվել և անհետացել էին նրա շերտերի տակ, իսկ հաճախակի կարկատանները տարիների ընթացքում աղավաղել էին նրա հագուստի նախկին ձևը։ Հաջին մեզ համար ավելի հետաքրքիր դարձավ այն ժամանակ, երբ իմացանք, որ այդ փնթի մարդը այն մեծ, քարաշեն պանդոկի տերն է և քաղաքի հարուստ հայերից մեկը։ Մեր սենյակը կարգի գցելուց հետո նա մոտեցավ Ասլանին հարցրեց.

— էնֆիա ունե՞ս։

Ասլանը զարմացած նայեց նրա երեսին։

Հետո մեզ ասացին, որ նա սովորություն ունի իր պանդոկի բոլոր այցելուներին այդ հարցը առաջարկել։ Երբ մեկի մոտ հայտնվում է էնֆիա (քթախոտի) և նրան «թավլաղա է անում», նա նախ լի բռնով լցնում է իր ռնգածակերը, հետո սկսում է գովել նրա արժանավորությունները այնքան, մինչև «թավլաղա անողը» ամաչելուց ստիպված է լինում իր ունեցածի մի մասը, «բարեկամական հիշատակի համար», ընծայել նրան։ Եվ այսպես, հաջին միշտ ձրի էր ստանում այդ մեծ կարիքը, եթե ոչ, իր ահագին քիթը գրգռելու համար բավական ծախքերի կարոտ պիտի լիներ։

— Մենք մի բան չորոշեցինք քեզ հետ, հաջի,— ասաց նրան Ասլանը,— ո՞րքան է սենյակի վարձը։

— Օրական քսան ղուրուշ, իսկ ձիաների համար՝ յուրաքանչյուրին մի-մի ղուրուշ,— պատասխանեց նա, ավելացնելով, որ մեր «խաթրի» համար է այդքան փոքր վերառնում, որովհետև «պատվական» մարդիկ ենք և այլն։

— Շատ չէ՞։

— Դուք, պարոն, պետք է գիտենաք, որ «մենճ» մոտ խոսելու սո-

վորություն չունենք,— ասաց նա մի անբացատրելի ժպիտ ձեացնելով դեմքի վրա։

Այդ կողմերում այդքան վարձ պահանջել կացարանի համար, աներեվակայելի բան էր, այնուամենայնիվ, Ասլանը ընդունեց, ասելով.

— Լավ, գնա։

Նրա հեռանալուց հետո Ջալլադը նկատեց.

— Այդ մարդը անպատճառ հայ-բողոքական պետք է լինի։ Պատրաստ եմ գրավ բռնել։

— Ինչի՞ց գիտես,— ծիծաղելով հարցրեց Ասլանը։

— Հայ-բողոքականները միայն գիտեն իրանց հասարակության անունով խոսել և ամեն դեպքում կրկնել. «Մենք սուտ խոսելու սովորություն չունենք», թեև ամենից շատ սուտ խոսողները իրանք են։

Եվ իրավ, նա հայ-բողոքական էր։

Իր այրական հասակում նա թողել էր լուսավորչական եկեղեցին և ընդունել բողոքականություն։ Նրա Երուսաղեմի ուխտագնացությունը կատարվել էր այն ժամանակ, երբ ինքը դեռ հավատում էր սուրբերի բարեխոսությանը։ Իսկ այժմ հաջի Իսաղը շատ անգամ մի առանձին զղջումով ասելու սովորություն ուներ, որ եթե հնար լիներ, մեծ ուրախությամբ իր բազուկների կաշին կպոկեր, որ այն ավելորդապաշտության նշանները չմնային նրա մարմնի վրա։

Այնօր մենք պետք է թողնեինք Բաղեշը, այդ պատճառով մեզանից յուրաքանչյուրը շտապում էր իր գործերը վերջացնել։ Սենյակի դուռը կողպեցինք, երեքս էլ դուրս եկանք։ Ասլանը Ջալլադի հետ գնացին մի քանի այցելություններ անելու, իսկ ես գնացի շուկա՝ մի քանի իրեղեններ գնելու։

Քաղաքի գեղեցկությունը ինձ մոռանալ տվեց հաջի Իսաղի թողած անախորժ տպավորությունը։ Հազիվ թե կարելի է գտնել մի քաղաք, որ Բաղեշի նման ինքնուրույն ձև ունենա, և հազիվ թե մի որևէ այլ տեղ բնությունը ստեղծագործել է այնպիսի դիրքեր, որ քաղաքին տվել են այն ինքնուրույն ձևը։

Պատմական Սալնո-Ձորը իր բարձր, ալիքավոր լեռներով ու բլուրներով սեղմել է իր գրկի մեջ այդ քարեղեն քաղաքը։ Ասում եմ քարեղեն, որովհետև բոլոր տները, թե հարուստի, թե աղքատի, շինված են մաքուր, հարթ տաշված, թխագույն քարից։ Երեք գետեր, զանազան կողմերից գալով և քաղաքի մոտակայքում միանալով, անցնում են ձորի անդնդային խորության միջով և իրանց ահեղ ձայնով թնդեցնում են տիրող լռությունը։ Սկսյալ ձորի հատակից, սկսյալ գետի աջ և ձախ ափերից, շրջակա լեռները սանդղաձև թումբերով (տերրասներով) աստիճանաբար վեր են բարձրանում։ Այդ թումբերի վրա շինված են տներ,

այդ թումբերի վրա տնկած են և տները շրջապատող պարտեզները։ Երբ ցածից դեպի վեր ես նայում, քեզ թվում է, թե տեսնում ես Շամիրամի օդային պալատները իր կախաղանավոր պարտեզներով։

Լեռների կուրծքի վրա, սկսյալ ամենաբարձր կետերից, վազում են բազմաթիվ աղբյուրները, հստակ, իբրև բյուրեղ։ Նրանց վտակները անցնում են բարձրադիր պարտեզների միջով, անցնում են տների կտուրների վրայով և, առաջինից դեպի երկրորդը թափվելով, կազմում են հիանալի ջրվեժներ։ Մի տան կտուրը մյուս տան համար բակի տեղ է ծառայում, և այսպես, լեռների կուրծքին կպած տները աստիճանաբար վեր են բարձրանում և հասնում են մինչև ամենաբարձր գագաթները։ Իսկ վտակները, վերևից հոսելով, ջրվեժների տեսարաններ են ներկայացնում։ Ամեն կողմից ջուր է վազում, թե աղքատին և թե հարուստին բարիք է պարգևում։ Ջուրը անցնում է Ս. Սարգիս եկեղեցու ավագ խորանից և թափվում է նրա գավիթը։

Գնում ես փողոցներով, հատակը քար, պատերը քար, ման ես գալիս պարտեզների մեջ, ցանկապատը քար, դռները քար, և այդ քարեղեն աշխարհը, արհեստի և բնության հրաշալիքների հետ միացած, սքանչացնում են քեզ։ Դեպի որ կողմ և նայում ես, երևում են ահավորություն, վսեմություն, գեղեցիկ տեսարաններ։ Նայում ես դեպի ցած, դեպի ձորի անդնդային խորությունը։ Մի տուն մյուս տան վրա, մի պարտեզ մյուս պարտեզի վրա, աստիճանաբար իջնում են մինչև գետի ափերը, որ հոսում է ձորի խորության միջով։ Իսկ այնտեղ, գետեզերքի բոլոր երկարությամբ, տարածվում են քաղաքացիների այգիները և լցնում են ձորը հիանալի կանաչազարդությամբ։

Նայելով այդ բոլորի վրա, քո սիրտը բաբախում է մի վսեմ հպարտությամբ, երբ տեսնում ես, թե ի՛նչպես հայ մարդը գիտե մաքառել վայրենի բնության հետ, գիտե լեռների ապառաժոտ անձկության մեջ իր համար մի դրախտ ստեղծել։

Ավելի հետաքրքիր էր շուկան։ Հրապարակը գտնվում էր կտուրների վրա, իսկ կտուրների տակում՝ ծածկված բազարը իր կրպակներով ու խանութներով։ Զարմացած մարդու աչքում կարող էր այդ շատ օտարոտի երևալ, եթե չմտածեր, որ խնայող բաղեշցին, իր տեղի սղության պատճառով, աշխատել է նրա ամեն մի թիզից օգուտ քաղել։ Ես ման էի գալիս կտուրների վրա, այլ խոսքով, հրապարակում։ Անցնելու տեղ չկար, մարդ, անասուն և թռչուն խառնված էին միմյանց։ Այնտեղ գյուղացի կանայք, խմբերով նստած, ձու, հավ, սեր ու կարագ էին ծախում. այնտեղ կապած էին գյուղացիների ավանակները, որոնց վրա բարձած, զանազան ուտեստներ էին բերել ծախելու. այնտեղ շարքով չոքած էր ուղտերի քա-

բավանը, որ գյուղերից ցորյան էր բերել. նրանից մոտ կիտած էր ցորյանի շեղջը։ Այնտեղ ջուլհակը իր գործած կտավն էր ծախում, իսկ ներկարարը՝ իր ներկած կարմիր շիլան. այնտեղ չիթսազը, իր պատրաստած չիթերը փոխում էր քուրդի հետ և նրանից յուղ, պանիր ու բուրդ էր առնում. այնտեղ թափառական չինգանան պար էր ածում իր կապիկը և փարաներ էր հավաքում, իսկ քահանան մոտենում էր այս և այն ուտեստը ծախողին, մի պատառ վեր էր առնում, իր բերանն էր դնում, «համը տեսնելու» համար և մի կտոր իր թաշկինակի մեջ էր դնում, տուն տանելու «նմուշի» համար։ Այդ բոլորը կատարվում էր կտուրների վրա, այդ օդային հրապարակում։

Ես ցած իջա կտուրներից, մտա նրանց տակ ծածկված չարշին։ Դա մի ամբողջ լաբյուրինթոս էր, որ տարածվում էր դեպի զանազան կողմեր։ Չարշիների աջ և ձախ կողմում, մեկը մյուսի մոտ, շարքով ձգվում էին զանազան վաճառքներով լի կրպակներ, խանութներ, որոնք շինված էին քարից և փոքրիկ մառանների նմանություն ունեին։ Ծալապատիկ նստած էին վաճառականները մինդարների վրա և գնողներին, հաճոյական ձայներով ու խոսքերով, դեպի իրանց խանութն էին հրավիրում։ Առևտուրը իր ջերմ կենդանության մեջ էր։ Բաղեշը իր շրջակա գավառների վաճառականական կենտրոնն է։ Նա հարաբերություն ունի Վանի, Կարինի, Բալուի, Բուլանխի, Տարոնի, Սղերդի, Ամիդի, մինչև անգամ Մուսուլի և Բաղդադի հետ։ Բամբակը ստանում է Պարսկաստանից և իր մեջ արդյունագործելով՝ չիթեր, կտավներ, շիլաներ պատրաստելով, լիացնում է իր շրջակա գավառները։ Եվրոպական ապրանքներ նա ստանում է Կ. Պոլսից։ Վաճառականությունը գլխավորապես հայերի ձեռքումն է, և նրանց նյութական վիճակը կարելի է բարվոք դրության մեջ համարել։ Բայց իմ ուշադրությունը գրավեցին մի քանի այլ երևույթներ։ Մի տեղ փոքրիկ աշակերտը, չոքած իր «ուստայի» առջև և դոց ժամագիրքը ձեռքում բռնած, իր «համարն» էր տալիս։ «Ուստան», երկաթյա արշինը ձեռքում, մի կողմից չափում էր կտավը և խոսում էր քրդի հետ, մյուս կողմից, նույն երկաթյա արշինով խփում էր փոքրիկ ուսանողի գլխին, որ իր սխալը ուղղե։ Մի այլ տեղ, խանութպանը դրել էր իր առջև Նյու-Յորքում տպած աշխարհաբար աստվածաշունչը, մի կողմից սակարկություններ էր անում իր գնողների հետ, մյուս կողմից վիճում էր մի քանի անձանց հետ, թե պահեցողությունը չէ կարող քավել մարդու մեղքերը։ Ես մոտեցա այդ վերջիններին։ Չգիտեմ, ո՞րտեղից հայտնվեցավ այնտեղ և Հաջի Իսաղը։ Լսելով, թե վեճը ինչումն է, նա ասաց.

— Պահեցողությունը պետք է հոգևոր լինի, դու հեռու պահիր քեզ

սուտ խոսելուց, սուտ երդվելուց, գողանալուց, զրպարտելուց, ագահությունից, ծլատությունից և այլ մեղքերից, այն ժամանակ տիրոջ թողությունը կվայելես, եթե ոչ, թե միս կերար, թե լոբիա կերար, բոլորը միևնույն է։

Ով այդ ասում էր ո՞վ, Հաջի Իսա՞ղը...

Ես հեռացա։

Ծածկված շարշիները լույս ընդունում էին առաստաղից։ Բայց լույսը այնքան նվազ էր, որ մարդ մարդու հազիվ կարողանում էր տեսնել։ Խանութպանները եթե կամենային, կարող էին ավելի լույս տալ իրանց կրպակներին։ Բայց այդ շահավետ չէր լինի նրանց համար, որովհետև խավարի ու մթության մեջ ավելի հեշտ էր խաբել, ավելի հեշտ էր վատ ապրանքը լավի տեղ վաճառել։

Իմ գլխում ծագեց մի համեմատություն։ Մի՞թե ավետարանի լույսն ու ճշմարտությունը քարոզող միսիոնարները նույնպես վաճառականներ չէին։ Մի՞թե նրանք ևս իրանց դպրոցները խավարի մեջ չէին պահում, ինչպես բաղեշցի վաճառականը՝ իր կրպակը։ Մի՞թե նրանք ևս իրանց առևտուրը մթության մեջ չէին կատարում, որ ավելի հեշտ լինի խաբել։ Մի՞թե, եթե ցանկանային նրանք, չէին կարող ավելի լույս տալ իրանց դպրոցներին, այն աստվածային կենսատու լույսը, որի տարածման համար առաքված էին։

Ամեն տեղ ես լսում էի նույն վիճաբանությունները, կարծես, ամբողջ քաղաքը վարակված լիներ այդ ախտով։ Խարդախ վաճառականության հետ կատարվում էր և կրոնական խարդախ պրոպագանդա։ Իսկ հայ քահանան վերևում, կտուրների վրա, զանազան ուտեստների «նմուշներ» էր հավաքում իր թաշկինակի մեջ...

Ես զզվանքով դուրս եկա շարշիներից։

Բաղեշը գտնվում է չորս վանքերի հոգևոր պաշտպանության ներքո։ Նրանցից մեկը քաղաքի միջումն է, իսկ երեքը՝ նրա շրջակայքում։ Ամլորդու վանքը գտնվում է նույնանուն թաղի մեջ։ Նրանից կես ժամ հեռավորության վրա կանգնած է Գոմաց ս. Աստվածածնի վանքը, հետո Ակնխու ս. Աստվածածնի վանքը և խնդրակատար ս. Աստվածածնի վանքը։ Թադեոս առաքյալը ուխտել էր Հայաստանում հազար վանքեր հիմնել ս. Աստվածածնի անունով. հիշյալ երեքը միայն Բաղեշի մոտակայքում հիմնեց։

Բացի չորս վանքերից, չորս հոյակապ եկեղեցիներ քաղաքի մեջ հոգևոր սնունդ են մատակարարում բնակիչներին։ Կարմրակ կոչված եկեղեցին պահում է իր մեջ Հիսուս Քրիստոսի արյան շիթը. նա այն աստիճան պաշտելի է, որ նրա անունով երդվում են մինչև անգամ մահմեդա-

կանները։ Այդքան հզոր հիմնարկություններից հետո հաջի Իսադը դարձյալ փողոցներում կրոնափոխություն է քարոզում։ Ի՞նչ է դրա պատճառը...

Փողոցներում շրջում էին հայ կանայք։ Ամենքը, թե պառավ և թե մանկահասակ, իրանց գեղեցիկ և նուրբ կերպասներից կարված զգեստների վրա հագած ունեին մի տգեղ, մինչև ոտները իջած չիլա շապիկ։ Այդ արտաքին ծածկոցը նրա համար էր, որ նրանց նազելիությունը չգրավե մուսուլմանի վավաշոտ հայացքը։ Տղամարդիկ նույնպես վատ էին հագնված։ Այստեղ, ինչպես միևնույնը Վանում ես նկատեցի, հարուստները սովորություն ունեին իրանց հարստությունը ծածկել աղքատության կեղևի տակ։ Ավելի թշվառ գտա ես երեխաներին. ոչ մեկի ոտներին ոտնամաններ չտեսա, թեև ոտնամանների ավելի պետք ունեին այդ ապառաժոտ, քարեղեն քաղաքում։

Ահա անցավ մի ամբողջ ասպախումբ։ Ամերիկացի կանայք, ձիաների վրա կողմնակի նստած, քարշ էին տալիս գետնից իրանց երկար զգեստները։ Նրանց տղամարդերի գլխարկների վրա քամուց ծածանվում էին շղարշյա սպիտակ փաթոթի բաց թողած ծայրերը։ Ասպախումբը անցավ, որպես մի սրընթաց մրրիկ։ Մի քանի ձիավորներ, տեղային հագուստով, առջևից արշավելով, ետ էին մղում բազարի խառնված բազմությունը, որ առանց տրտմունքի և երկյուղածությամբ ետ էր քաշվում և ճանապարհ էր բաց անում։ Սկզբում ես կարծեցի, թե այդ ասպախումբը եվրոպական մի որևէ պետության հյուպատոս պետք է լինի իր ընտանիքով և իր բազմաթիվ համհարզներով, որպես սովորություն ունեն նրանք արևելքում իրանց, որքան կարելի է, շքեղ և մեծափառ ցույց տալ։

— Ովքե՞ր են դրանք,— հարցրի մի հայից, որ խորին կերպով գլուխ տվեց նրանց անցնելու միջոցին և, դեռ անշարժ կանգնած, հիացմունքով նայում էր նրանց ետևից։

— Մեր «սահաբներն» են,— պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտությամբ։

Ես իսկույն հասկացա, թե ովքեր էին։ Պարսկաստանում ես «սահաբ» անունով էին կոչում միսիոնարներին, որ նշանակում է տեր, պարոն։ Ահա՛, ոտնաշրջիկ առաքյալների հաջորդները, որոնք բացի մի ցուպից և մի մախաղից ավելի ոչինչ չէին կրում իրանց հետ։

— Ո՞րտեղից են գալիս,— հարցրի իմ խոսակցից, որ դեռ շարունակում էր նայել նրանց ետևից։

— Ամառանոցից,— ասաց նա, դառնալով դեպի ինձ։— Էգուց կիրակի է, քարոզ պետք է տան։

— Հետո դարձյալ կգնա՞ն ամառանոց։

— Իհարկե։ Այդ ամիսներում քաղաքի մեջ «սահաբները» չեն կարող մնալ։

— Իսկ դուք կարո՞ղ եք մնալ։

— Մենք սովորել ենք։ Նրանք խո մեզ նման չեն։ Դուք կգա՞ք քարոզ լսելու,— խոսքը փոխեց նա,— ասում են՝ լավ քարոզ կլինի։ Շ... «սահաբը» պետք է խոսի գոյափոխության վրա և պետք է ապացուցանե, որ հեթանոս հայերը իզուր են հավատում, որ գինին ու հացը Հիսուս Քրիստոսի մարմինն ու արյունն են դառնում։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի ու հեռացա։ Նա մինչև անգամ վիրավորվեցավ իմ անտարբերությունից, թե ինչու ես չկանգնեցի բազարի միջանցքում և ամբողջ ժամերով չվիճեցի նրա հետ գոյափոխության վրա։

Ես գնացի ինչ որ պետք էր ինձ և վերադարձա պանդոկը։

Ասլանը և Ջալլադը ամբողջ օրը չերևացին։ Երեկոյան, մեր սենյակում միայնակ նստած, սպասում էի նրանց։ Մի կողմում վառվում էր աշտանակի վրա կպցրած ճրագի մոմը և տարածում էր մռայլ լուսավորություն։ Պանդոկում բոլոր վաճառականների կրպակները կողպված էին, և ամեն գործողություն դադարած էր։ Տիրում էր խորին, թախծալի լռություն։ Մի քանի ճանապարհորդներ, մեր կից սենյակների դռների առջև նստած, ընթրիք էին անում։ Ոմանք դռների առջև քնած էին։ Ներսում տոթը հեղձուցիչ էր։ Ես նայում էի վառվող մոմի վրա։ Անթիվ միջատները, փոքրիկ, նախշուն թիթեռները, սուլելով, սավառնելով, պտտում էին մոմի շուրջը։ Լույսը հրապուրում էր նրանց։ Լույսը ուրախացնում էր նրանց։ Լույսի հետ խաղ էին անում, և լույսի մոտ ընկնում էին... Լուսավորության խե՜ղճ զոհեր...

Ասլանը և Ջալլադը վերադարձան խիստ ուշ։ Մեծ եղավ իմ ապշությունը, երբ տեսա Ջալլադին՝ ոտից գլուխ կերպարանափոխված։ Նա այժմ եվրոպական հագուստ էր հագած։ Ո՜րքան պատկառելի էր երևում նա այդ հագուստի մեջ, ո՜րքան պատշաճավոր էր նրան այդ հագուստը։ Երևում էր, որ նա մանկությունից սնվել, մեծացել էր այդ հագուստով։

Նա ժպտալով ողջունեց ինձ և հարցրեց.

— Չե՞ս զարմանում։

— Զարմանում եմ,— պատասխանեցի ես, վեր կացա իմ նստած տեղից, բռնեցի նրա ձեռքը։

Ասլանը գլխարկը մի կողմ ձգեց և լուռ նստեց օթոցի վրա։ Իսկ Ջալլադը սկսեց շտապով հավաքել իր իրեղենները։ Սենյակի դռանը սպասում էր մի ծառա։ Նա ներս մտավ, վեր առեց նրա խուրջինը և հեռացավ։

— Դու գնո՞ւմ ես,— անհանգիստ կերպով հարցրի նրանից։

— Ոչ, ես չեմ գնում,— քաղցրությամբ պատասխանեց նա և, մոտենալով, ձեռքը դրեց իմ ուսի վրա։— Ես այդ քաղաքում պետք է մնամ։ Եվ այդ պատճառով, հարկավոր եղավ իմ իրեղենները տեղափոխել իմ նոր վարձած կացարանը։

— Այսուամենայնիվ, մենք պետք է բաժանվենք միմյանցից։

— Այո՛, պետք է բաժանվենք...

Նրա ձայնը դողաց։

Վերջին օրերում ես այն աստիճան սկսել էի սիրել և հարգել այդ ազնիվ երիտասարդին, որ, կարծես, մի բան կտրվեցավ իմ սրտից, երբ լսեցի, որ բաժանվելու ենք միմյանցից և գուցե այլևս չէինք տեսնի միմյանց։ Ես սկսեցի աղաչել նրան.

— Գոնե այս գիշեր մնացեք մեզ մոտ։

— Մեծ ուրախությամբ կմնայի, եթե կարելի լիներ...

Հետո խոսքը փոխեց.

— Բայց դուք էլ երկար չեք մնալու այստեղ։

Ասլանը, որ լուռ դիտում էր մեր սրտերի զեղմունքը, ավելի տխրեցրեց ինձ, ասելով.

— Մի քանի ժամից հետո մենք պետք է թողնենք այդ քաղաքը։

— Գիշերո՞վ։

— Այո՛, գիշերով։

Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ հարկ կար այդպես շտապելու։ Նրանք ինձ ոչինչ չասացին։ Միայն նկատում էի, որ Ասլանը նույնպես մի առանձին թախծության մեջ էր գտնվում։ Երևի, սիրելի ընկերից բաժանվելը նրան ևս տանջում էր։

Հասավ բաժանման ծանր րոպեն։ Ջալլադը մոտեցավ նախ Ասլանին, գրկեց նրան։ Ոչինչ չխոսեցին, ոչինչ չասացին միմյանց։ Երկար, լուռ գրկախառնության մեջ էին գտնվում նրանք։ Մեկի գլուխը դրած էր մյուսի ուսի վրա։ Մեկի ձեռքերը փաթաթված էին մյուսի պարանոցին։ Չէին խոսում, բայց լռության մեջ շատ բան էին ասում միմյանց։

Ա՜խ, ո՛րքան վսեմ, ո՛րքան բարձր բան է ճշմարիտ բարեկամությունը։ Ո՜րքան հոգու և զգացմունքների սրբություն կա նրա մեջ։ Այդ բոլորը տեսնելով, իմ սիրտը նույնպես լցվում էր մի սրբազան ջերմությամբ, իմ զգացմունքները նույնպես ազնվանում էին։

Նա թողեց Ասլանին և մոտեցավ ինձ։ Կարոյից բաժանվելու ժամանակ ես լաց չեղա, բայց երբ նրա դողդոջուն ձեռքերը փաթաթվեցան իմ պարանոցին, ես չկարողացա զսպել իմ արտասուքը։ Նա նույնպես հուզված էր, նրա հեզ, հրեշտակային աչքերը նույնպես ծփում էին։

— Մի՛ տխրիր, Ֆարհատ,— ասաց նա ինձ.— դու մի լավ և բարի առաջնորդ ունես, որ կկանգնեցնի քեզ ուղիղ ճանապարհի վրա...

Համարյա նույն խոսքերը ասաց ինձ Կարոն, երբ վերջին անգամ բաժանվեցա նրանից։ Ի՞նչ էին նշանակում այդ խոսքերը։

Ես և Ասլանը դուրս եկանք սենյակից՝ նրան ճանապարհ դնելու։ Մինչև սանդուղքները գնացինք նրա հետ։ Այստեղ նա կանգնեցրեց մեզ, կրկին և կրկին անգամ սեղմելով մեր ձեռքը, ցած իջավ սանդուղքներից։ Ներքևից մի անգամ ևս ետ նայեց, գլխով մնաք բարյավ ասաց և դուրս եկավ պանդոկից։ Մենք երկար անշարժ կանգնած էինք սանդուղքների գլխին, և մեր աչքերը հառած էին դեպի այն դուռը, որտեղից դուրս եկավ ազնիվ երիտասարդը և անհայտացավ փողոցի մթության մեջ։

Վերադառնալով մեր սենյակը, թե՛ ես և թե՛ Ասլանը, սիրելի բարեկամից անջատվելու ծանր տպավորության ներքո, տխուր էինք, ոչինչ չէինք գտնում խոսելու։ Ասլանը հոգնածի նման ընկողմանեցավ օթոցի վրա, իսկ ես նստեցի մոմի հանդեպ։ Երևում էր, որ ամբողջ օրը թափառել էր նա։ Նրա աչքերը շուտով խփվեցան, սկսեց նիրհել։ Ես նայում էի մոմի վրա։ Լուսավորության զոհերը այժմ շատացել էին, և ճրագի շուրջը ծածկված էր լուսո այդ անձնանվեր սիրահարների դիակներով...

Երբեմն իմ աչքերը հածում էին սենյակի շուրջը։ Կարծես, որոնում էին Ջալալի հետքերը։ Նրա զենքերը մնացել էին իրանց տեղում։ Չլինի՞ թե մոռացել էր նա։ Կամ նրան այլևս պետք չէին այդ մահվան և կենաց գործիքները։ Նա վերառել էր իր փոքրիկ խուրջինը միայն, որի մեջ, որպես սրբություն, պահված էին այն մագաղաթները, որ նա գտավ Աղթամարա վանքում։

Պանդոկի բակից երբեմն լսելի էր լինում նրա նժույգի խուլ խրխինջը։ Խե՜ղճ անասուն, նա էլ տխուր էր երևի, նա էլ զգում էր, որ իր սիրելի տերը այլևս չի նստի նրա վրա։

Ասլանը բաց արեց աչքերը, ասաց.

— Եթե մի մարդ հարցնելու լինի ինձ, շուտով զարթեցրու։

— Դու քնո՞ւմ ես։

— Ոչ, այնպես նիրհում եմ։

Պանդոկում ամեն ինչ լուռ էր. ճրագները հանգցրել էին, և ամեն ոք հանգստանում էր խորին քնի մեջ։ Միայն երբեմն լսելի էր լինում գիշերապահ հսկաների ձայնը, որ ման էին գալիս պանդոկի կտուրի վրա, և նրանց ձայնին պատասխանում էին մյուս պանդոկների կտուրներից։

Ասլանը կրկին բաց արեց աչքերը։ Այժմ ես թույլ չտվի, որ նա դարձյալ խփե աչքերը և փոքր-ինչ հանգստանա։ Իմ անհամբերությունը այն-

քան անզուսպ էր, որ ցանկանում էի տեղեկանալ, թե ինչո՞ւ Ջալլադը այդպես հանկարծ բաժանվեցավ մեզանից, կամ ի՞նչ գործով պետք է զբաղվեր նա, այդ քաղաքում մնալով։

— Դու արդեն գիտես, որ նա քահանա է և բողոքական քահանա,— իմ հարցին պատասխանեց Ասլանը, գլուխը բարձրացնելով,— իսկ այդ քաղաքում բողոքական հասարակություն կա։

— Այդ ես գիտեմ։ Բայց նա նրանց չէ համակրում, և որքան նկատեցի ես, մինչև անգամ զզվում է նրանցից։

— Հենց դրա համար էլ նա վճռել է գործել նրանց մեջ, որ ուղղվեն, որ մոլորության մեջ չմնան։

— Ի՞նչպես մոլորության մեջ չմնան։

— Որ հասկանան, կրոնը և խղճի ազատությունը այլ բան է, իսկ ազգությունը այլ բան է։ Որ իրանց հայ ճանաչեն, և իրանց լուսավորչական ու կաթոլիկ եղբայրներին սիրեն։

— Լավ չէ՞ր լինի, որ նրանք ամենևին բաժանված չլինեին մեզանից։

— Լավ կլիներ։ Բայց քանի որ զանազան տխուր հանգամանքների պատճառով բաժանվել են, քանի որ իրողությունը արդեն կատարված է, պետք է հաշտվել փաստի հետ։ Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել, հալածե՞լ նրանց, այդ ոչինչ օգտավետ հետևանքի չի հասցնի։ Մեզ մնում է՝ աշխատել, կրկին կապել նրանց հետ մեզ, եթե ոչ կրոնքով, գոնե ազգայնական կապերով, որ ավելի ամուր է և հաստատուն։

— Այդ կարելի՞ է։

— Ինչո՞ւ չէ կարելի։

Ես խլեցի նրա քունը և հանգստությունը։ Մեր խոսակցության առարկան այնքան մոտ էր նրա սրտին, որ նա պառկած տեղից բարձրացավ և նստեց։ Մոմի լույսը ուղիղ ընկած էր նրա գունաթափ երեսի վրա։ Այդ դեմքի յուրաքանչյուր փոփոխությունը այնքան ծանոթ էր ինձ, որ երբ ես նկատում էի նրա վրա այժմյան թախծալի դալկությունը, արդեն գիտեի, որ նա հոգեկան սաստիկ տանջանքի մեջ էր գտնվում։ Ի՞նչ էր պատահել այսօր նրա հետ։

— Կարելի է,— կրկնեց նա։— Հայերը, սկսյալ ամենահին ժամանակներից, մի զարմանալի ընդունակություն ունեն, եթե ոչ նոր կրոնքներ ստեղծելու, բայց գոնե օտարներից ընդունած կրոնքներին ազգային գույն ու ձև տալու։ Հայերը, ընդունելով օտար կրոնքը, նրա վրա դնում են իրանց ազգային դրոշմը, նրան հարմարեցնում են իրանց պատմության, ավանդությունների, սովորությունների և ցեղական հատկությունների հետ։ Այդ ազգային մի մեծ ձիրք է, որից զուրկ են շատ ազգեր։

Գերի բերելով հունաց՝ ասուվածներին, մեր նախնիքը հայացրին նրանց, մինչև անգամ նրանց անունները փոխեցին։ Հրաժարվելով պարսից աստվածներից, նույնպես վարվեցան նրանց հետ։ Քրիստոնեական եկեղեցին, որ առաքյալների ձեռքով հիմնվեցավ Հայաստանում, բայց Լուսավորչի ձեռքով բոլորովին կերպարանափոխվեցավ։ Հայերը չմիացան ոչ Հռոմի և ոչ Բյուզանդիայի եկեղեցիների հետ։ Վերջին ժամանակներում մտավ հայերի մի մասի մեջ կաթոլիկությունը և բողոքականությունը։ Առաջինը, կաթոլիկությունը, նույնպես ազգային կերպարանք ստացավ և դարձավ խսկական հայ-կաթոլիկություն։ Հայերը պահպանեցին իրանց եկեղեցական վաղեմի ծեսերը, արարողությունները, պաշտամունքը և, որ ամենագլխավորն է՝ լեզուն։ Իսկ բողոքականությունը դեռ հայերի մեջ ազգային գույն չէ ստացել։ Այն, որ Ջալլադը նկարագրեց, միսիոնարի բողոքականություն է։

— Ի՞նչ պետք է անել Ջալլադի կարծիքով։

— Նրա կարծիքով, պետք է աշխատել հեռացնելու միսիոնարների թե՛ ազդեցությունը և թե՛ ներգործությունը, և կազմել ինքնուրույն հայբողոքական եկեղեցի։ Եվ այդ կլինի նրա գործունեության բուն նպատակը։

— Կհաջողվի՞ նրան։

— Ես հավատացած եմ, որ կհաջողվի։ Նա չափազանց եռանդոտ և հաստատ կամքի տեր մարդ է։

Սենյակի դուռը կամաց բացվեցավ, պանդոկի սպասավորներից մեկը գլուխը ներս բերեց, ասելով.

— Մի մարդ հարցնում է ձեզ։

Ասլանը հրամայեց, որ ներս թողնեն։ Քանի րոպեից հետո ներս մտավ մի անծանոթ երիտասարդ, նուրբ կազմվածքով և բավական մաքուր հագնված եվրոպական հագուստով։ Նա քաղաքավարությամբ գլուխ տվեց, մոտեցավ Ասլանին, սեղմեց նրա ձեռքը և տվեց մի փոքրիկ նամակ։ Ասլանը շտապով բաց արեց նամակը, կարդաց և, վերջացնելուց հետո, ասաց երիտասարդին.

— Մենք իսկույն պատրաստ կլինենք, հարգելի Արփիար, դուք ևս պատրաստվեցեք, որ շուտով ճանապարհ ընկնենք։ Ահա ձեզ զենքեր, իսկ պանդոկի բակում կապած է ձեզ համար մի գեղեցիկ ձի։

Երիտասարդը ուրախ դեմքով մոտեցավ, վեր առեց Ջալլադի զենքերը և թեթև քայլերով դուրս գնաց՝ իր ձին պատրաստել տալու համար։

— Ո՞վ է այդ գեղեցիկ երիտասարդը,— հարցրի Ասլանից նրա բացակայության միջոցին։

— Հետո կասեմ... պատասխանեց նա։— Դա Թոխմախ-Արբինի քարավանի հետ է եկել։

— Մի՞թե Թոխմախ-Արբինի քարավանը այստեղ է։

— Ոչ, մի քանի օր առաջ անցել է այստեղից։ Իսկ այդ երիտասարդին թողել էր այստեղ, որ ուղեկցե մեզ հետ մինչև Մուշ։

— Ո՞րքան փեղեցիկ երիտասարդ է,— կրկնեցի ես,— և այդ հասակում ճանապարհորդություններ է անում։

Ասլանը ուշադրություն չդարձրեց իմ ոգևորության վրա, որ պատճառեց իմ մեջ քնքուշ երիտասարդը, որի ամբողջ կազմվածքը, կարծես, սպիտակ մոմից շինված լիներ։ Նա խնդրեց, որ կանչեմ պանդոկի սպասավորներից մեկին, հաշիվը տեսնանք։

Սպասավորի փոխարեն հայտնվեց ինքը հաջի-Իսաղը։ Նա, երևի, քնած էր. այնքան շտապեց, որ մոռացավ իր հագուստը հագնել, և այնպես շապիկով ու տակի տաաշորով վազեց մեզ մոտ։ Տեսնելով նրան, Ասլանը պատվիրեց ինձ, որ, որքան և պահանջելու լինի, վճարեմ և ձայնը կտրեմ, իսկ ինքը դուրս եկավ սենյակից։ Նա չկամեցավ նայել այդ զարշելի մարդու վրա, որի մեջ՝ բարքի մաքրության հետ՝ պակասում էր և ամենահասարակ քաղաքավարությունը։

Ես վճարեցի նրան սենյակի վարձը, ձիանների կացարանի վարձը, մի խոսքով, ինչ որ սկզբից խոստացել էինք նրան և հետո հարցրի.

— Էլ ուրիշ ոչինչ չկա՞։

— Ինչպես չկա, պատվելի պարոն,— պատասխանեց նա ժպտալով, և այդ միջոցին նրա ահագին քթի ծակերը ավելի լայնացան։— Ինչպես չկա,— կրկնեց նա և տվեց ինձ մի պատառ կեղտոտ թղթի կտոր, ավելացնելով, թե բոլորը մի առ մինչև գրել է տվել այդ թղթի վրա։

Ես այժմ նրա համար «պատվելի պարոն» էի դարձել։ Նա մի ամբողջ հաշիվ էր շինել, որի ճշտությունը և անճշտությունը քննելու համար ոչ ժամանակ կար և ոչ հաճություն։ Բայց ինձ բարկացրեց մի բան։

— Այդ ջրի ամանը ինչո՞ւ եք գրել այստեղ,— հարցրի նրանից։

— Ինչու չգրել, պատվելի պարոն,— պատասխանեց նա զարմացած կերպով։

— Նրա համար, որ այդ ամանով դուք մեզ ջուր տվեցիք, մենք ջուրը գործածեցինք, եթե ջուրը մի առանձին արժեք ունի, կտանք, բայց ամանը այստեղ պետք է թողնենք ու գնանք։

— Ինչո՞ւ եք թողնում, պատվելի պարոն, կարող եք ամանն էլ ձեզ հետ տանել, չէ՞ որ ձեզ համար է գնված։

Անտիրանը հավատի էր, որ մենք այն մեծ խեցեղեն կուժը մեզ

հետ չէինք տանի, այդ պատճառով այսպիսի առաջարկություն էր անում, որ մեզ դժվարության մեջ դնի։

— Դուք ձեր բոլոր այցելուների հետ այդպե՞ս եք վարվում,— հարցրի նրանից։

— Դուք գիտեք, պատվելի պարոն, որ մենք սուտ խոսելու սովորություն չունենք,— կրկնեց նա հայ-բողոքականի սովորական պարծենկոտությամբ։

Ես վճարեցի բոլորը, ինչ որ նրա թղթի վրա գրած էր։ Բայց այդ միջոցին իմ մեջ խաղաց իմ մանկական չարություններից մեկը։

— Ուրեմն այդ կուժը այժմ մեզ է պատկանում։ Այսպես չէ՞։

— Իհարկե, ձեզ է պատկանում, սիրելի եղբայր...— ասաց նա, բայց հետո ուշի գալով, որ հային «եղբայր» ասելը մեղք է, իսկույն ուղղեց իր սխալը.

— Իհարկե, ձեզ է պատկանում, պատվելի պարոն։ Կարող եք ձեզ հետ տանել։

— Ես նրան կթողնեմ այստեղ։

Ժլատի դեմքը փայլեց։ Բայց ես կուժը զարկեցի սենյակի քարե հատակի վրա, փշրվեցավ։ Հաջին ամբողջ մարմնով սոսկաց։ Կարծես, կուժը նրա գլխին կոտրեցին։ Նա երևակայել անգամ չէր կարող, որ իր առաջարկությունն այդպիսի հետևանք կունենար։ Երկար, սառածի նման, նայում էր խեցիների կտորների վրա, որոնք կարծես յուր սրտի կտորները լինեին։ Այդ միջոցին ներս մտավ Ասլանը և հասկանալով եղելությունը՝ հանդիմանեց ինձ.

— Այդ ի՞նչ երեխայություն է։

Հաջիի լեզուն բացվեցավ։ Նա իրան պաշտպան գտավ։

— Այդ ասացեք, պարոն բժշկապետ, իհարկե, երեխայություն է, ապա ինչ է,— մրթմրթաց նա խորին դժգոհությամբ։

Ասլանը նայեց նրա ներկայացրած հաշվի վրա և, ձեռքը մեկնելով դեպի նա, ասաց.

— Այդ կուժին դուք հինգ ղուրուշ գին եք նշանակել, առացեք և մի նորը գնեցեք։

Նա մեծ շնորհակալությամբ ընդունեց։

— Տիրոջ օրհնությունը ձեզ հետ լինի,— ասաց նա խղճալի ձայնով։— Ախար․ ես էլ գերդաստանի տեր եմ, իմ օգուտը այդպիսի բաներից է...

Ներքևում ձիաները պատրաստ էին։ Հաջի-Իսաղը, իր ստացած լիաձեռն բավականության համար, այժմ ավելի քաղաքավարի դարձավ. Նա ինքը վեր առեց մոմը և, մեր առջևից տանելով, առաջնորդեց մինչև պան-

դոկի բակը։ Ծիծաղելի էր նայել այդ կիսամերկ ծերուկի վրա, որը, միևնույն ժամանակ թե պանդոկի հարուստ տերն էր և թե նրա ստոր սպասավորը։

Երբ վերջին մնաք-բարյավն ասացինք, Ասլանը հարցրեց.

— Ես մոռացա ձեզանից հարցնել, դուք հա՞յ եք։

— Ոչ, պարոն բժշկապետ, ես բողոքական եմ։

ԻԲ

ՏԱՐՈՆ

Ամբողջ գիշերը ճանապարհ գնալով, առավոտյան լույսի հետ բացվեցավ մեր առջև Մուշի գեղեցիկ դաշտը, պատմական Տարոնը։ Իմ սիրտը թնդաց ուրախությունից։ Ո՜րքան բաներ էր պատմել այդ դաշտի մասին Ասլանը, ո՜րքան ջերմ զգացմունքներով կապված էր նա իմ հոգու հետ։ Մեր առջևը դրած էր մի հարթ, լայնածավալ հովիտ, շրջապատված բարձր լեռներով։ Սկսյալ ամենահին ժամանակներից, այդ հովիտը եղել է հանդիսարան ամենամեծ անցքերի, որ կատարվել է հայկական կյանքում։

Տարո՜ն, ի՜նչպես քաղցր հնչում ես դու իմ ականջին, ո՜րքան սիրելի է ինձ քո անունը։ Դու Հայաստանի հարավային սահմանների վահանն էիր. քո վրա զարկվելով փշրվում էին Ասորեստանի զորությունները. քո վրա զարկվելով, խորտակվում էր արաբացու կատաղությունը, և քո դաշտերը ողողվում էին թե՛ քո զավակների և թե՛ քո թշնամու արյունով։

Ես աչքերս դարձրի դեպի իմ ուղեկից Ասլանը։ Ոգևից երիտասարդը խորին հափշտակությամբ՝ ինձ նման, նայում էր Մուշի գեղեցիկ դաշտի վրա, կարծես թե սիրահարված լիներ։ Նրա խոշոր, խաժ աչքերը ձգտում էին միանգամից ամփոփել, միանգամից տեսության առնել լայնածավալ տարածությունը։ Նա դեռ երիտասարդ էր, թարմ երիտասարդ։ Գուցե դպրոցի նստարանից դեռ նոր էր բաժանվել։ Գլխի մուգ-շիկագույն մազերը հիանալի գանգուրներով դուրս էին նայում մոխրագույն գլխարկի տակից, որ ծածկում էր նրա սիրուն գլուխը։ Նա ավելի կանացի դեմք ուներ, բայց գունաթափ, թախծալի դեմք։ Գուցե հայրենի աշխարհի տպավորությունները խլեցին նրա երեսի գույնը։ Լուռ էր նա, չէր խոսում։ Ինձ թվում էր, թե նրան տիրում էր մի տեսակ ապշություն, մի տեսակ ինքնամոռացություն։ Եթե իր երկար կոշիկների խթաններով երբեմն մե-

քենաբար չխթեր իր ձիու կողքը, նրա ձին կկանգներ, որովհետև սանձը թուլացել էր նրա ձեռքում, իսկ մտրակը ընկել էր ձեռքից։ Խե՜ղճ տղա, ինչեր էին անցնում նրա սրտից. ինչ բանի վրա էր մտածում նա։ Ասլանը խոստացավ ասել ինձ, թե ո՛վ էր նա, և այդ հետաքրքրությունը տանջում էր ինձ։

Մենք անցանք Հացիկ գյուղը, որ այժմ կոչվում է Խաս-Գյուղ։ Նա դարձավ դեպի ինձ այդ խոսքերով.

— Մեր պատմաբաններից մեկը, Փավստոսը, այդ գյուղի չորրորդ դարու բնակիչներին «կարճազատ» *ածականը տվեց*[19], *որ նշանակում է կարիճների զավակներ։ Մեր այժմյան լեզվում* կարճազատը *չարաճճի բառի իմաստն ունի։ Հին դարերում Հացիկի բնակիչները հայտնի էին իրանց անբարոյական բարք ու վարքով, մանավանդ կանայք։ Մեր Հուսիկ կաթողիկոսի որդի Պապը մի հարճ ուներ, որը այդ գյուղիցն էր։ Այն օրից անցել է տասնևվեց դար, բայց Հացիկի բնակիչները դեռ իրանց վարք ու բարքը չեն փոխել։ Այսուամենայնիվ, Հացիկը անմոռանալի կմնա ամեն մի հայի համար, որովհետև նա Մեսրոպի ծննդավայրն է։*

Երբ գյուղից դուրս եկանք, հեռվից նկատեցինք, որ մեր առջևով գնում էին երկու ձիավորներ։ Ինչպես երևում էր, նրանք այդ գյուղումն էին իջևանել, որովհետև մի քանի գյուղացիներ նրանց ճանապարհ էին դնում։ Տեսնում էինք, թե ինչպես գյուղացիները մոտեցան երկու ձիավորներից մեկին, նրա աջը համբուրեցին և, օրհնությունը առնելով, վերադարձան դեպի իրանց տները։ Արդեն հայտնի էր, որ նա պետք է հոգևորական լիներ։

Երկար մենք և նրանք, միևնույն հեռավորության վրա, գնում էինք միևնույն ճանապարհով։ Հետո նկատեցինք, որ նրանք սկսեցին իրանց ձիաները կամաց քշել, որ մենք հասնենք։

Մեր ենթադրությունը ուղիղ դուրս եկավ. երկու ձիավորներից մեկը հոգևորական էր, բայց եվրոպացի հոգևորական։ Իսկ մյուսը, ինչպես երևում էր, կամ նրա ծառան պետք է լիներ, կամ առաջնորդը։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի մի եվրոպացի կրոնավոր։ Նա քառասուն տարեկան հազիվ կլիներ, բայց սև մորուքը արդեն սկսել էր ճերմակել։ Դեմքը ինձ շատ դուր եկավ, մի ուրախ, մշտածիծաղ դեմք, որ, կարծես, ասում լիներ. «Ես վաղուց ձեզ հետ բարեկամ եմ»։ Գլխին դրած ուներ լայնեզերյա փափուկ գլխարկ սև գույնով և հագել էր կրոնավորի երկար զգեստ, կուրծքից մինչև ոտները կոճակած, նույնպես սև գույնով։

Երբ նայեց դեպի մեզ, նրա երեսի վրա նշմարվեցավ մի տեսակ շփոթություն, որ շուտով անցավ։ Նրան տեսնելով, Ասլանի գույնը նույնպես փոխվեցավ։ Ի՞նչ էր նշանակում այդ։ Հեռավոր Ասիայում, Մուշի

դաշտի մեջ, երկու եվրոպացիներ հանդիպում են միմյանց, մինը կրոնավոր, մյուսը բժիշկ, և երկուսն էլ, փոխանակ ուրախությամբ միմյանց գրկելու, շփոթվում են, սոսկում են, ինչպես մի մարդ, որ անակնկալ կերպով օձի կամ կարիճի է հանդիպում։ Թե ի՞նչ անցավ Ասլանի սրտից, այդ ես կարող էի հասկանալ, բայց կրոնավորի այլայլվելու պատճառը ինձ մնաց անբացատրելի։ Չի՞ցե թե նրա համար ծանր էր, որ մի եվրոպացի մարդ տեսնում էր նրան այդպիսի խուլ տեղերում։ Անշուշտ նա Ասլանին եվրոպացու տեղ կընդուներ, և ուրիշ կարծիք տանել չէր կարող։

— Դուք, պարոն, երևի, Մո՞ւշ եք գնում,— հարցրեց նա կոտրատած թուրքերեն լեզվով։

— Այո՛,— պատասխանեց Ասլանը։

— Ուրեմն մենք բավական տեղ ուղեկից կլինենք. ես էլ այդ գյուղն եմ գնում։— Նա ցույց տվեց մի հեռավոր գյուղ։

Ասլանը սկսեց ֆրանսերեն խոսել նրա հետ։ Ես չէի հասկանում, թե ինչ էին խոսում, միայն նկատում էի, որ կրոնավորը սաստիկ զվարթացավ, ուրախ էր, անդադար ժպտում էր և ավելի ծիծաղում էր, քան թե խոսում էր։ Նա իսկույն սկսեց մտերմանալ մեզ հետ. իր ծառային կանգնեցրեց, նրա խուրջինից հանել տվեց մի շիշ կոնյակ, նախ ինքը խմեց, հետո մի-մի ֆինջան առաջարկեց մեզ։ Նրա ծառան, երևի, գիտեր իր հայր սուրբի սովորությունը, հանեց խուրջինից և մի-մի վարունգ տվեց մեզ, ասելով.

— Դա զովացնում է։

Այդ միջոցին մեր ընկեր Արփիարը ոչինչ չէր խոսում. նա միայն ուշադրությամբ նայում էր կրոնավորի վրա։ Երևում էր, որ նա հասկանում էր կրոնավորի լեզուն, որովհետև ես ստեպ տեսնում էի նրա սառն դեմքի վրա մի տեսակ ցնցումներ, որ խորին զզվանք էին արտահայտում։ Զարմանում էի, որ մի այդպիսի հրեշտակը բարկանալ գիտեր։ Ես կրկին սկսեցի նայել դեպի Մուշի գեղեցիկ դաշտը։ Մի թիզ անմշակ տեղ չէր երևում։ Դեպի ամեն կողմ հասունացած հունձքը ոսկյա ալիքներով ծածկում էր, ծավալվում էր և խորին բերկրանք էր պատճառում։ Նայում էի դեպի աջ. երևում էին՝ Գրգուռ, Նեմրութի (Նեբրովթ) լեռները, երևում էին Նեմրութի ուղտերի քարացած շարքերը, որ տեղացիների լեզվով կոչվում էին «Ըղտու քարեր»։ Այդ բոլորը հիշեցնում էին ինձ այն վաղեմի հերոսական արկածները, որ կատարվել էին Բաբելացոց աստծու՝ Բելի և մեր նախահոր՝ Հայկ-դյուցազնի մեջ։ Նայում էի դեպի ձախ. երևում էր Տավրոսի շղթան՝ Խութա բարձր լեռներով, որոնց մյուս կողմում՝ շատախցիք գազանների հետ են պատերազմում։ Իսկ մեր առջևում Մեղրի գետի շամբուտների մեջ թաքնված էին Օձ քաղաքի առասպելապատում

ավերակները։ Դեպի ո՛ր կողմ և նայում էի, երևում էին հայրենյաց անմոռանալի հիշատակները։ Բոլորը իմ սրտին շատ մոտ էին, բոլորը լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան հպարտությամբ, երբ մտաբերում էի փառավոր անցյալը, և, միևնույն ժամանակ, բոլորը լցնում էին իմ սիրտը մի թախծալի տխրությամբ, երբ տեսնում էի թշվառ ներկան...

Խոսակցությունը հասարակաց լինելու համար, կրոնավորը այժմ խոսում էր թուրքերեն։ Նա Ասլանին՝ երկրի և նրա պատմության հետ անծանոթ մի եվրոպացու տեղ դնելով, պատմում էր նրան զանազան անցքեր Տարոնի մասին, իհարկե, կրոնական կողմից միայն, այն էլ ծուռ ու սխալ կերպով։

— Այդ երկիրը,— ասում էր նա,— լի է այն բոլոր հիշատակարաններով, որտեղ կատարվել են մեր ս. Լուսավորիչ հոր հրաշագործությունները։ Երբ գնաց նա Կեսարիա և Ղևոնդես հայրապետից հայոց քահանայապետ ձեռնադրվեցավ, վերադարձին Ղևոնդեսը ընծայեց նրան սրբոց շատ մասունքներ, որ տանե Հայաստան և, կռատները քանդելով, նրանց տեղը քրիստոնեական տաճարներ հիմնե։ Այդ մասունքների թվում էին ս. Հովհաննես Կարապետի և ս. Աթանագինես հայրապետի նշխարները։ Մի զույգ սպիտակ ջորիներ տանում էին այն կառքը, որի մեջ դրած էին սրբոց մասունքները։ Երբ եկան Տարոն, անցան Եփրատ (Արածանի) գետը և մոտեցան Քարքե լեռան բարձրություններին, այդ միջոցին աստծու հրամանով ջորիները կանգ առին, այլևս առաջ չգնացին։ Ս. Լուսավորիչը հասկացավ, որ այնտեղ պետք էր հիմնել տաճարները։ Բայց այդ լեռան գլխին շատ կռատներ կային, որոնց մեջ դևեր էին բնակվում։ Ս. Լուսավորիչը խաչակնքեց, կռատները կործանվեցան, և դևերը հալածվեցան։ Այնտեղ հիմնեց ս. Լուսավորիչը Ս. Կարապետի վանքը և ամփոփեց նրա մեջ իր բերած սուրբ մասունքների մի մասը։ Այն դևերից մեկը մնաց միայն, որ մինչև այսօր ծառայում է վանքի մեջ։

— Ի՞նչ է շինում,— ընդհատեց Ասլանը նրա պատմությունը։

— Վանքի թոնիրների մոխիրը առնում է և ստորերկրյա աներևույթ ճանապարհով տանում է, ածում է Եփրատ գետի մեջ։ Նրան կոչում են «Կաղ դև», որովհետև կռատները կործանվելու միջոցին քարերից մեկն ընկավ, ոտքը կոտրեց։ Լուսավորիչը ներեց նրան, որովհետև զղջաց, մեղա եկավ։

— Ս. Լուսավորիչը ի՞նչ ազգից է եղել։

— Կաթոլիկ է եղել, այո, ուղղափառ բարեպաշտ կաթոլիկ։ Նա, քահանայապետ ձեռնադրվելուց հետո, հայոց Տրդատ թագավորի հետ գնաց Հռոմ[50] ի տեսություն Կոստանդիանոս կայսեր և Սեղբեստրոս պապի։ Հռոմում արքայավայել ընդունելություն գտավ։ Այնտեղ կնքեց պապի

հետ «պաշանց թուղթը», խոստացավ հավիտյան հավատարիմ մնալ Հռոմի սուրբ աթոռին։ Վերադարձին կայսրը շնորհեց թագավորական պարգևներ Տրդատին, իսկ պապը շնորհեց հայրապետական պարգևներ ս. Լուսավորչին, որոնց թվում էր Պետրոս և Պողոս առաքյալների նշխարների մի մասը և Անդրեաս առաքյալի ահյակ ձեռքը։ Այդ սրբությունները ամփոփեց Լուսավորիչը Առաքելոց վանքում, որը ինքը հիմնեց։

Նա ցույց տվեց, թե որ կողմումն է Առաքելոց վանքը, և ավելացրեց.

— Այդ գավառի բոլոր վանքերը ս. Լուսավորչի հիմնածներն են, կամենում եմ ասել՝ կաթոլիկաց վանքեր են։

— Ուրեմն դուք հարգո՞ւմ եք ս. Լուսավորչին։

— Ինչպես չհարգել մի այնպիսի պաշտելի անձնավորություն, որ մի ամբողջ աշխարհ հեթանոսությունից ի քրիստոնեություն ածեց։ Մենք մեր այստեղի բոլոր եկեղեցիներում դրած ունենք ս. Լուսավորչի պատկերը և դիտավորություն ունենք Մուշի մեջ նրա անունով մի առանձին եկեղեցի կառուցանել։ Ս. Լուսավորիչը, իսկապես, մեզ է պատկանում և ոչ թե հայերին, որոնք հետո խոտորվեցան նրա ուղղած ճանապարհից...

Այդ բոլոր պատմության ժամանակ կրոնավորի մեղմ դեմքը փայլում էր։ Նրա հեզ աչքերը վառվում էին, և նրա փափուկ ձայնը ավելի և ավելի կենդանանում էր։ Սալանը ոչինչ չպատասխանեց։ Երևի, նրան ծանր էր շարունակել այդ սրտաբեկ խոսակցությունը...

Թեև մինչև կեսօր դեռ մի քանի ժամ կար, բայց արեգակը սկսել էր արդեն այրել։ Կրոնավորը բաց արեց իր սև հովանին, բռնեց գլխի վրա և, չգիտեմ ինչո՞ւ, նա էլ ընկղմվեցավ մի տեսակ լուռ թախծության մեջ։

Ճանապարհի մոտ արտերը հնձում էին։ «Հոնածը», հնձվորների առաջնորդը, առաջ ընկած, մի երգ երգելով, յուր մանգաղով բաց էր անում «հոնը»։ Հնձվորների ամբողջ խումբը, ձայնակցելով նրա երգին, հետևում էին նրան։ Փայլուն մանգաղների հնչյունը, միախառնվելով տխուր երգի հետ, կազմում էին խիստ տրտում, մելամաղձոտ ներդաշնակություն։ Ինչո՞ւ շինականի երգը այնպես տխուր էր այստեղ։ Ո՞վ էր խլել նրա ուրախությունը։ Ո՞վ էր կոտրել նրա սիրտը, որից լսվում էին այն ցավալի հնչյունները...

Երբ մոտեցանք, «հոնածը» իր մանգաղի ծայրը ցցեց մի կապած խուրձի մեջ և, վեր բարձրացնելով, բերեց և հասկերն ի վեր դրեց մեր առջև, ճանապարհի վրա։ Իսկ ինքը, արևից այրված դեմքը դեպի մեզ դարձնելով, լուռ կանգնեց յուր նվերի մոտ։ Կրոնավորը հանեց քսակից մի արծաթի դրամ, ընծայեց նրան։ «Հոնածը» շնորհակալությամբ ընդունեց և այնքան կանգնեց, մինչև մենք անցանք։

— Եթե դուք գիտենայիք, պարոն բժշկապետ,— դարձավ նա դեպի Ասլանը,— թե ո՛րքան բարի է այդ ժողովուրդը, ո՛րքան առաքինություններ, ո՛րքան նահապետական գեղեցիկ սովորություններ կան նրա մեջ։ Ես կատարելապես սիրահարված եմ այդ ժողովրդի վրա։

Հետո սկսեց մեզ բացատրել, թե ինչ նշանակություն ուներ հնձավորի այն խուրձը մեր առջև դնելը։ Ասաց, դա մի սրբազան նվեր էր, որ մատուցանում էր նա իր մշակության բերքից։

— Օրինակ, այդ գյուղը,— առաջ տարավ նա,— որ մի քանի ժամ առաջ անցանք, ես կատարելապես հիացած եմ այդ գյուղացոց բարք ու վարքով։ Ամեն անգամ, որ պատահում է այնտեղ գնալ, հավաքվում են իմ շուրջը, ես հոգևորապես մխիթարում եմ նրանց, և նրանք ուրախությունից չգիտեն՝ թե ինչ անեն. իմ ձեռքերն են համբուրում, և մինչև անգամ հագուստի դրոշակներն են համբուրում։ Տեսնո՞ւմ եք, պարոն բժշկապետ, ո՛րքան պարզություն, ո՛րքան անմեղություն...

Խոսքը Հացիկի «կարճաղատների» մասին էր։

Ասլանը հարցրեց.

— Շա՞տ հետևողներ ունեք այնտեղ։

— Այժմ մի քանի ընտանիք միայն։ Բայց մեծ հույս ունեմ, որ շուտով իմ հետևողների թիվը կավելանա։

— Իսկ մյուս գյուղերո՞ւմ։

— Երեք գյուղ, Նորաշեն, Օղունք, Առինչ, ամբողջապես կաթոլիկ են։ Իսկ մյուս գյուղերում դեռ նոր է մուտք գործում կաթոլիկությունը։ Մենք շատ ժամանակ չէ, որ այդ կողմերը եկած ենք, պարոն բժշկապետ։ Մեզանից առաջ գործում էին այստեղ բոլորովին այլ ուխտի կրոնավորներ։

Մոտենալով Մեղրի գետի եզերքին, տեսարանը փոխվեցավ։ Ոսկեգույն արտերի փոխարեն սկսվեցան կանաչազարդ մարգագետիններ, որ գետի ընթացքով տարածվում էին հեռո՜ւ և հեռո՜ւ, մինչև այդ գետը խառնվում էր Եփրատի հետ։ Տեղ-տեղ երևում էին խիտ, ճոխ կերպով աճած, շամբուտներ։ Այդ շամբուտների մեջ Տարոնի հին տերերը, Սլկունի նախարարների իշխանազն որդիները, մի ժամանակ վարազներ էին որսում։ Այդ որսորդ նախարարությունը Արշակունյաց առաջին թագավոր Վաղարշակից կարգվեցավ որպես պետ թագավորական որսերի։ Տրդատի օրերում Սլկունիները ապստամբվեցան Արշակունիների դեմ, և ճենացի Մամգունի դավաճանությամբ բնաջինջ եղան։ Տրդատը Տարոնը պարգևվեց Մամգունին, որը Մամիկոնյան մեծ նախարարության սկիզբը դրեց։ Այդ բոլորը երազի նման անցնում էր իմ աչքի առջևից։ Կարծես, հենց այդ րոպեում զարկում էր իմ ականջներին իշխանազն երիտասարդների

որսորդական փողի ձայնը, կարծես, հենց այդ րոպեում մեռնում էր, թե ինչպես նրանք, նիզակները ձեռքում, սրարշավ ձիաներով, սլանում էին Մեղրի գետի խիտ շամբուտների մեջ։ Բայց երբ աչքերս դարձնում էի, իմ առջևում, համրընթաց ձիու վրա նստած, լուռ գնում էր կաթոլիկ կրոնավորը…

Այդ կանաչազարդ տարածության վրա, որ հասնում էր մինչև Եփրատի ափերը, արածում էին շրջակա գյուղերի անասունները։ Գյուղերը մոտ առ մոտ երևում էին հեռվից։

Մի տեղ, ճանապարհից ոչ այնքան հեռու, մի խումբ երեխաներ նստած ինչ-որ խաղ էին խաղում։ Այդ փոքրիկ հովիվների շուրջը արածում էին նրանց գառները։ Երևում էր, որ նրանցից յուրաքանչյուրը իրանց տան գառները բերել էր, և այնպես կազմվել էր մի ամբողջ հոտ։ Շները գլուխները առջևի թաթերի վրա դրած, պառկել էին նրանց մոտ և ուշադրությամբ նայում էին՝ ոչ այնքան գառներին, որքան նրանց խաղին։ Երբ փոքրիկ հովիվները հեռվից տեսան մեզ, նրանցից մեկը, ավելի ճարպիկը, շտապեց և, գրկելով գառներից մեկին, վազեց դեպի մեզ։ Եվ ինչպես հնձվորը յուր հասկերի խուրձը նվիրեց մեզ, նա էլ իր գառը պահեց մեր առջև, ճանապարհի վրա, և ծիծաղկոտ դեմքը ուղղեց դեպի մեզ։ Կրոնավորը սրտի հուզմունքից զգացվեցավ, թաշկինակը տարավ դեպի աչքերը։

— Մոտեցի՛ր, մանկիկս,— ասաց նա, տալով երեխային մի արծաթի դրամ և լի բուռով այլ մետաղներ, որ հանեց գրպանից։— Այդ գառը քեզ,— ավելացրեց նա,— իսկ այդ մյուսները բաժանիր քո ընկերներին։

Մանուկը համբուրեց կրոնավորի աջը և ուրախ-ուրախ վազեց դեպի ընկերները։ Նրա ստացածը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ, պղնձե փոքրիկ խաչեր ս. Աստվածածնի պատկերներով։

Ես ետ նայեցի, փոքրիկ հովիվների մեջ արդեն սկսվել էր կռիվը խաչերի բաժանման մասին։

Ի՜նչ մեծ զանազանություն այդ փոքրիկ հովիվների և այն փոքրիկ հովիվների մեջ, որ քարկոծում էին սուրբ գրքերի տարածողին։ Դրանք խաչեր բաժանողի աջն էին համբուրում, իսկ նրանք սուրբ գրքեր բաժանողի վրա քար էին ձգում։

Կրոնավորը դարձյալ սկսեց Սալանի հետ ֆրանսերեն խոսել։ Երբ նրանք փոքր-ինչ հեռացան, ես հարցրի կրոնավորի ծառայից։

— Ո՞վ է այդ մարդը։

— Մեր «դերապայծառն» է,— պատասխանեց նա մի առանձին հպարտությամբ։

Ես իսկույն հասկացա, որ այդ կողմերում նոր հայտնված եվրո

Գրաստավորներից մեկը պետք է լինի, որոնց մասին շատ բաներ էի լսել։ Բայց ինչո՞ւ պարծենկոտ ծառան իր տիրոջը «վերապայծառ» տիտղոսը տվեց, որը հայ-կաթոլիկները տալիս են իրանց եպիսկոպոսին միայն։

— Իսկ դու հա՞յ ես,— հարցրի նրանից։

— Աստված մի արասցե,— պատասխանեց նա երեսը խաչակնքելով,— ես «փռանգ» եմ։

— Փռանգի լեզուն իմանո՞ւմ ես։

— Փռանգը ո՞րն է, լեզուն ո՞րն է,— կոպիտ կերպով հարցրեց նա.— ես փռանգի հավատից եմ։

Նա չգիտեր, որ փռանգները (ֆրանսիացիք) առանձին ազգ են, առանձին լեզու ունեն, կամ կարծում էր, որ փռանգը կրոնի անուն է։ Արփիարը ուշադրությամբ լսում էր մեր խոսակցությունը։

— Ո՞րտեղացի ես։

— Այն գյուղից, որ հիմա դուրս եկանք։— Նա ցույց տվեց «կարճաղանների» գյուղը, որի մասին այնքան համակրությամբ էր խոսում «վերապայծառը»։

— Քո հայրն ու մայրը նույնպես փռանգնե՞ր էին։

— Ոչ, նրանք «հերձվածողներ» էին։

— Հայեր չէի՞ն։

Նա վրդովվեցավ։

— Ա՛յ մարդ,— ասաց ինձ, երեսը շուռ տալով,— դու ոչինչ չես հասկանում. հերձվածողն էլ հայ է, հայն էլ հերձվածող է, ուրիշ ի՞նչ զանազանություն կա այդ խոսքերի մեջ։

— Շատ զանազանություն կա,— պատասխանեցի ես, և զանազանությունը կամենում էի ցույց տալ ձեռքիս մտրակով, բայց Արփիարը աչքով արեց, և ես զսպեցի իմ բարկությունը։

Նա, իմ բարկությունը նկատելով, վշտացած կերպով հեռացավ մեզանից։

Արփիարը նկատեց.

— Այդ անպիտանները իրանց կաթոլիկ էլ չեն կոչում։ Ուրիշ տեղերում, եթե հայ-կաթոլիկները ուրանում են իրանց հայությունը, գոնե իրանց «փռանգ» չեն կոչում։— Ահա դրա մեջն է եզվիտների գլխավոր վնասը՝ լատինացնել և ազգայնությունը, ազգային զգացմունքը ոչնչացնել...

Երբ փոքր-ինչ առաջ գնացինք, կրոնավորը իր ձին պահեց և, ձեռք տալով Ասլանին, բաժանվեցավ մեզանից, ասելով.

— Շատ ցավում եմ, որ իմ ուղեկցությունը այդպես կարճատև եղավ

ձեզ հետ, պարոն բժշկապետ, ես այդ գյուղը պետք է գնամ մի հիվանդի այցելության։

— Այդ ավելի կարևոր է,— պատասխանեց Ասլանը ժպտալով։— Մնաք բարյավ, տեր հայր։

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Մուշ։ Ասլանը տխուր մտածությունների մեջ առաջ էր քշում իր ձին։ Ես և Սրփիարը դեռ շարունակում էինք խոսել կրոնավորի և հայ-կաթոլիկների մասին։

— Զարմանալի կույր մարդիկ են այդ հայ-կաթոլիկները,— ասացի ես, չմոռանալով կրոնավորի ծառայի իմ վրա թողած անախորժ տպավորությունը։

— Նրանք հայերի հետ միայն այդպես են,— պատասխանեց Սրփիարը՝ իր ձիու ընթացքը հավասարեցնելով իմին, որպեսզի ես լավ լսեմ նրա խոսքերը։— Բայց երբ պատահում է նրանց մի օտարազգի հետ խոսել, այդ դեպքում ստրուկի պես խոնարհ են դառնում։ Ատելությունը դեպի իրանց ազգայինները այն աստիճան զարգացել է նրանց մեջ, որ, մի հայի պատահելիս, այլևս իրանց պահել չեն կարողանում, մոռանում են քաղաքավարությունը։ Ամեն օտարազգի աղանդավորներին նրանք կներեն, բայց հայի երեսին անամոթությամբ կնետեն «հերձվածող, չարափառ, հերետիկոս» և այլ անուններ։ Այդ կաթոլիկ կղերի դաստիարակության արդյունքն է։

— Ատելություն սերմանել եղբայրների մեջ։

— Այո՛, ատելություն սերմանել։ Բայց մի այլ պատճառ ևս պետք է ի նկատի առնել։ Այդ մարդիկը հենց սկզբանե անկիրթ են եղել և ոչինչ բարոյական մաքրություն չեն ունեցել։ Վեր առեք յուրաքանչյուր նոր կրոնափոխ եղած հայ-կաթոլիկին առանձին, քննեցեք նրա անցյալը, քննեցեք նրա վարած կյանքը, անպատճառ կգտնեք նրա մեջ մի հին կեղտ։ Այդպիսի մարդիկ միայն մոտենում են եզվիտներին, և այդպիսի մարդկանց մոտենում են իրանք եզվիտները։ Ամեն մի հայտնի սրիկան նրանցից պաշտպանություն է գտնում։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև նրանց միջոցով ավելի հեշտ է խաղաղ ժողովրդի մեջ երկպառակություն ձգել, միմյանց հետ կռվացնել, որդին իր ծնողաց դեմ ապստամբեցնել և այլն։ Իսկ երկպառակությունից նրանք միշտ օգուտ են քաղում։ Այդ մարդը, որ ձեզ հետ վիճում էր, մի քանի անգամ սնանկացած, իր պարտատերերի ձեռքից փախած գինեվաճառ է։ Հիմա եզվիտի մոտ ծառա է դարձել. Նրան և՛ խոհարարն է, և՛ գործակիցը։ Դուք կտեսնեք նրան խոհանոցի դենջակը առջևը կապած, փողոցում կանգնած, անցնողների հետ քավարանի կամ պապի Հիսուս Քրիստոսի հաջորդ լինելու մասին կվիճե, թեև ինքը բոլորովին տգետ և գռեհիկ մարդ է։

— Միևնույնը ես նկատեցի Բաղեշում, այդպես էին վարվում և հայ-բողոքականները։

— Բոլորը միևնույն տեսակից են։ Այդ օտարազգի քարոզիչները հավաքում են հասարակության մրուրը, հասարակության կեղտը։ Նրանք՞ թե, մաքրելու նպատակով լինեն... Նրանք փոխում են իրանց հետևող-ների անունը միայն, իսկ կեղտը մնում է... Մի՞թե լոկ անունը կարող է փոխել մարդու բարոյական կազմակերպությունը։ Մեկը երեկ հայ-լու-սավորչական էր, այսօր նրան կոչում են հայ-բողոքական, կամ հայ-կաթոլիկ, դարձյալ նույն մարդն է...

Այդ խոսակցության միջոցին երիտասարդի շրթունքները դողում էին, նրա ձայնը փոփոխվում էր, երևում էր, որ նա զգացել էր այդ բոլորը, երևում էր, որ նրա մտածության մշտական առարկան էին դարձել հայ հասարակության այդ անբուժելի վերքերը։ Բայց զարմանալին այն էր, որ ես այդ անծանոթ երիտասարդի և Ջալլադի դատողությունների մեջ գտնում էի շատ նմանություններ, կարծես երկուսն էլ միևնույն նպատա-կին էին ձգտում, երկուսն էլ միևնույն վնասակար երևույթների դեմ էին բողոքում։ Ջալլադը, որպես վերջը հայտնվեցավ, բողոքական քահանա էր։ Բայց ո՞վ էր այդ երիտասարդը, որ Բաղեշում անսպասելի կերպով միացավ մեզ հետ։ Սալանը այդ մասին դեռ ոչինչ չէր ասել ինձ։ Երբ նա խոսում էր, ես կարդում էի նրա աչքեր։ Նա այն հասակում այնքան շատ բաներ գիտեր, այնքան շատ բաներ ուսումնասիրել էր։ Իսկ ե՞ս... Ես դեռ ոչինչ չգիտեի...

Ճանապարհը զարմանալի կերպով տրամադրում է մարդուն խոսել, մանավանդ երկար, ձանձրալի ճանապարհը։ Իսկ մեր խոսակցության առարկան այնքան առատ էր նյութերով, որ եթե տարիներով խոսեինք, դարձյալ չէր սպառվի։ Աշխարհի սկզբից մարդիկ խոսում են, վիճում են կրոնի վրա, և պիտի շարունակեն խոսել, մինչև աշխարհի վերջը։

Մենք կրկին վերադարձանք դեպի օտարազգի քարոզիչները։

— Նրանք,— նկատեցի ես,— այնպես չեն, որպես իրանց հետևող-ները, այլ բավական բարի, քաղաքավարի և բարեկիրթ մարդիկ են։

— Այդ այդպես երևում է միայն,— պատասխանեց նա ժպտալով,— բայց երբ շատ կմոտենաք նրանց, կտեսնեք, թե ի՛նչ հրեշներ են։ Տեսա՞ք այդ կրոնավորին, ո՛րքան հեզ էր, ո՛րքան քաղցր էր խոսում, կարծես բերանից մեղր էր հոսում։ Բայց միևնույն անձը իր հետևողների սրտում թույն կկաթեցնե, և այնքան անզգալի կերպով, որ նա չի զգա, թե վա-րակվում է։

— Այսուամենայնիվ, մեծ զանազանություն կա դրանց և բողոքական միսիոնարների մեջ։ Այն զանազանությունը միայն կա, որ բողոքական

միսիոնարները մեծամիտ են, իրանց միշտ բարձր են պահում ժողովրդի մակերևույթից և ավետարանի առաքելության մեջ անգամ՝ պահպանում են անգլիական կոպիտ հպարտությունը։ Այդ է պատճառը, որ խիստ նվազ հաջողություն են գտնում։ Բայց այդպես չեն եզվիտները. դրանք ամեն ծակ ու ծուկ կմտնեն, ամեն վիճակի հետ կհարմարվեն, և այդ պատճառով ավելի վտանգավոր են։ Բողոքական միսիոնարը իր գործի մեջ աղայություն է սիրում և ավելի ուրիշների ձեռքով է գործ կատարում։ Բայց եզվիտը ինքը իր գործի և՛ տերն է, և՛ մշակը։

— Դուք կարծում եք այստեղ կարո՞ղ են նրանք վնասակար լինել։

— Եթե նրանք կարողանում են վնասակար լինել ավելի քաղաքակիրթ հասարակությունների մեջ, որոնք ճանաչում են նրանց, որոնք գիտեն պաշտպանվել նրանց դեմ, իսկ այստեղ, մի այդպիսի խեղճ, միամիտ, անպաշտպան ժողովրդի մեջ, ինչո՞ւ չեն կարող վնասակար լինել։ Բոլոր այն հրոսակները, որ դարերի ընթացքում արշավանք են գործել Տարոնում, իրանց բարբարոսությամբ այնքան վնասներ չեն տվել, որքան կարող է տալ այդ հեզ, խոնարհ կրոնավորը, որ մի հասարակ ձիու վրա նստած, միայնակ, քրիստոնեական առաքինությամբ ահա՛ այժմ այցելության է գնում այն գյուղը, մի հիվանդի մոտ...

Զբաղված լինելով խոսակցությամբ, մենք բավական ետ էինք մնացել։ Ավանը շատ առաջ էր գնացել։ Ես խնդրեցի իմ խոսակցին, որ փոքր-ինչ շտապեցնե իր ձին։ Բայց նա, երևի, չլսեց իմ խնդիրքը, թեև քանիցս կրկնեցի։ Նրա բոցավառ աչքերը թափառում էին Տարոնի ընդարձակ դաշտավայրի վրա, կարծես մի բան որոնում էին այնտեղ։ Նրա դեմքը սաստիկ գունավառված էր, և շրթունքները պինդ սեղմված էին միմյանց վրա։ Նա մինչև անգամ մոռացավ իմ ներկայությունը և սկսեց ինքն իրան խոսել։

«Տարո՛ն, սիրելի աշխարհ, ո՞րքան ազգեր եկել, անցել են քո վրայով, ո՞րքանին հյուրասիրել ես դու և քո ամրությունների մեջ պատսպարան ես շնորհել։ Քո մեջ ապաստան գտան ասորոց Սենեքերիմ թագավորի երկու որդիքը՝ Ադրամելեք և Սանասար՝ հայրասպան որդիքը բերեցին իրանց հետ և՛ իրանց աստվածներին, և՛ իրանց ծառաներին։ Բայց դու օտար հյուրերին սիրեցիր, բայց օտար աստվածներին համբերել չկարողացար։ Հայության դրոշմը դրեցիր քո հյուրերի վրա և նրանցից սկըսվեցավ Արծրունյաց հզոր նախարարությունը[51]։ Քո մեջ ապաստան գտավ ճենացի իշխանազն Մամգունը[52]։ Իր թագավորի սրամտությունից փախըստական լինելով, դիմեց քո պաշտպանությանը։ Նա էլ բերեց իր հետ իր կրոնը, իր պաշտամունքը, իր սովորությունները։ Բայց դու նրան ես հայացրիր, և նրանից սկսվեցավ Մամիկոնյան մեծ նախարարությունը։

Քո մեջ ապաստան գտան Հնդկացի իշխանազն եղբայրները՝ Դեմետր և Գիսանե[53]: Նրանք ևս, իրանց Թագավորի բարկությունից ազատվելու համար դիմեցին քո մեծահոգությանը, իրանց հետ բերելով և մի ստվար գաղթականություն։ Դու նրանց բնակության տեղ շնորհեցիր, հիմնեցին Վիշապ քաղաքը և Քարքե լեռան բարձրությունների վրա կանգնեցրին իրանց տաճարները։ Այդ տաճարներից, Լուսավորչի հետ պատերազմելու ժամանակ, դուրս եկան 6.946 մարդիկ, որոնց մեծ մասը քուրմեր էին։ Բայց դու բոլորին հայացրիր, և սևամորթ հնդիկը կլանվեցավ քո բնիկ ժողովրդի մեջ։ Այդպես, դարերի ընթացքում, շատ կոխեցին քո նվիրական հողի վրա մեծ մարդիկ՝ մեծ ուժերով։ Բայց ամենքը լուծվեցան, ամենքը միախառնվեցան քո հարազատ զավակների հետ։ Այժմ, սիրելի՜ Տարոն, քո դաշտերի վրա թափառում է մի մարդ՝ սև հագուստով և սև սրտով։ Նա նույնպես փախստական է եղել իր երկրից, նա նույնպես արտաքսվել է իր երկրից, և քո գրկում հյուրասիրություն է որոնում։ Նրա հայրենիքը չկարողացավ մարսել նրան, և իր միջից դուրս վիժեց։ Նա դիմեց անծանոթ երկիր, որ անծանոթ ժողովրդի մեջ ծածկվել կարողանա։ Նա չէ բերել իր հետ զենք, չէ բերել և մեծ ուժեր։ Նրա գլխավոր զենքը, իր գրպանում լցրած, փոքրիկ պղնձե խաչերն են և իր խորամանկությունը։ Ես այդ մարդից սարսափո՜ւմ եմ, սիրելի Տարոն...»։

Է

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿԸ

Դեռ արևը չէր մտել, դեռ բավական լույս կար, երբ մոտեցանք Տավրոսի ստորոտներին, որ առանձին անունով կոչվում է Սիմ լյառ։ Հեռվից, համանուն դաշտավայրի հարավային կողմում, երևում էր Մուշ քաղաքը։ Նա կանգնած էր բավական բարձր, լայնանիստ բլուրի վրա և թախծալի կերպով նայում էր դեպի իր առջևը տարածված ընդարձակ դաշտավայրը։ Նրա թախծությանը փոքր ի շատե ուրախ կերպարանք էին տալիս խաղողի այգիները, որոնք, տների հետ միախառնված, բլուրի բարձրությունից իջնում էին մինչև ստորոտը։ Դեպի ամեն կողմ տիրում էր երեկոյան լռությունը, գործադուլի և հանգստի լռությունը։ Լսվում էր միայն աղմկալի գետակի ձայնը, որ, քաղաքի առջևից ոլորվելով, փըր-փըրալով գնում էր ու խառնվում Մեղրի գետին։ Լսվում էր և ջրաղացնե-

րի խուլ դղրդյունը, որոնք երկար շարքով բանում էին այդ գետակի վրա։

Գեղեցի՜կ էր տեսարանը։ Գեղասեր Տավրոսը, մոտենալով Մուշի դաշտավայրին, կարծես վախեցել էր չխանգարել նրա չքնաղությունը և, զգուշությամբ դեպի ետ քաշվելով, գոգավորվել էր, թողնելով այն լայնանիստ բլուրը միայն, քաղաքի շինվածքի համար։ Այդ բլուրի դեպի վերը նայելիս, երևում էր քաղաքը իր մզկիթներով ու եկեղեցիներով։ Բոլորովին գագաթի վրա կանգնած էր հին, կիսավեր ամրոցը։ Բլուրի ստորոտից, հարթ տարածության վրա, անմիջապես սկսում էին ծխախոտի մշակության ընդարձակ արտորայքը, որոնք քաղաքացիների գլխավոր հարստությունն էին կազմում։

Չգիտեմ ինչո՞ւ ես տխուր էի այդ քաղաքին մոտենալու ժամանակ։ Արդյոք նրա համար, որ Տարոնի մարզաշատ, մեծահարուստ քաղաքներից մնացել էր այդ մեկը միայն, և այն ես ավելի մի մեծ ավանի տպավորություն էր գործում, քան թե քաղաքի։ Չկար Կավ-Կավ կոչված ամրաշեն քաղաքը, իր անառիկ Ողական բերդով։ Չկար Զյունակերտ քաղաքը, որ Վախթանգ զորավարը նորոգելով, իր կնոջ անունով կոչեց Պորպես։ Չկար Օձ քաղաքը, որի ահարկու բերդը շինեց Աշոտ Մսակերի որդի Դավիթ Բագրատունին։ Չկար Վիշապ քաղաքը, որ Վաղարշակի օրերում հիմնեցին հնդկացի գաղթականները, որը այլ անունով կոչվում էր Տիրակատար քաղաք։ Չկար և Մծուրք քաղաքը, որ հիմնեց Սանատրուկ արքան։ Բոլո՜րը կորավ, բոլո՜րը անհետացավ, մնաց որբացած Մուշը միայն, որ այժմ մռայլ դեմքով նայում էր բարձրադիր բլուրի գագաթից և իմ մեջ զարթեցնում էր տխուր հիշողություններ։ Բնության վսեմությունը, տեսարանների գեղեցկությունը, մասամբ փարատում էին այդ հիշողությունները։

Երբ սկսեցինք բարձրանալ բլուրի զառիվերը, երբ բավական մոտեցանք քաղաքին, Արփիարը մեզ խորհուրդ տվեց չիջևանել պանդոկներում, այլ ընտրել մի հարմար կացարան։ Բաղեշում Հաջի-Իսայի պանդոկում լավ խրատված լինելով, մենք հոժարությամբ ընդունեցինք Արփիարի առաջարկությունը։

— Բայց ուրիշ ի՞նչ հարմար կացարան կարող էինք գտնել,— հարցրեց Ասլանը։

— Քաղաքի եկեղեցիները ավելորդ սենյակներ ունեն պանդուխտների համար, կարելի է նրանցից մեկը ընտրել,— պատասխանեց Արփիարը։

— Դուք կարծում եք, որ դրանք պանդոկներից լա՞վ կլինեն։

— Եթե լավ չլինեն, վատ էլ չեն լինի։ Միայն այն զանազանությունը կա, որ եկեղեցիների բակերում առանձնացած կլինենք, իսկ պանդոկ-

ներում կգտնենք մի խառնիճաղանջ բազմություն, որոնց մեջ շատ հաճելի չէր լինի մեզ երևալ։

Ճանապարհը ոլոր-մոլոր պտույտներով բարձրանում էր դեպի վեր։ Դաշտերից վերադառնում էին մշակները, բահերը ուսի վրա դրած, այգիներից վերադառնում էին այգեպանները բարձած ավանակներով։ Փոշին մարդ էր խեղդում։ Ավելի անտանելի էին ավանակները։ Երբեմն այդ կամակոր անասուններից մեկը կամ խրտչում էր և համառելով կանգ էր առնում, ճանապարհ էր կտրում, կամ կողքե-կողք շեղվելով, իր վրա բարձած խաղողի կթոցը զարկում էր մեր ոտներին։

Վերջապես, մտանք քաղաքի նեղ փողոցների մեջ։ Անցնելու տեղ չկար։ Մարդ և անասուն խառնվել էին միմյանց։ Մենք, կարծես թե, սանդուղքներից էինք բարձրանում, որովհետև փողոցները բլուրի զառիվեր զիրքն ունեին։ Հայոց թաղերը բաժանված էին մահմեդականների թաղերից։ Այդ արդեն նշան էր, որ այդ տարբեր ազգերը հաշտ դրացիներ չեն եղել։ Մենք դիմում էինք դեպի Հայոց թաղը։

Երեկոյան ժամերգությունը դեռ նոր էր ավարտված, դեռ նոր ժամավորները դուրս էին գալիս, երբ մտանք Հայոց եկեղեցիներից մեկի բակը։ Մեզ տեսնելով, ժամավորները կանգ առին և խմբվեցան մեր շուրջը։ Բավական ժամանակ տևեց, մինչև եկեղեցու երեցփոխանը հայտնվեցավ։ Դա մի կարճահասակ մարդ էր, որի ընդարձակ, ալեխառն մորուքը ծածկում էր ամբողջ կուրծքը, հետո, երկու կողմից տարածվելով, հասնում էր ուսերին և ապա բարձրանում էր դեպի ականջները և վերջը անհետանում էր մի կեղտոտ, լրջագույն ֆեսի տակ։ Նրա մորուքը հնդկահավի բացված պոչի տպավորություն էր գործում, որի միջնավայրում երևում էր մի փոքրիկ, ողորմելի երես, նեղ, անհանգիստ աչքերով։

Մեր հարցին, թե կա՞ն արդյոք սենյակներ գիշերելու համար, նա պատասխանեց՝ «տեսնեմ»... և անհայտացավ ժամավորների մեջ։ Կարծես թե ինքը չգիտեր և նոր պետք է տեղեկանար, արդյոք սենյակներ կային, թե ոչ։

Երկար սպասելուց հետո, վերջապես տեսանք, որ մորուքը բակի մյուս ծայրում խոսում էր տերտերի հետ, որը, այդ գաղտնի խորհրդակցությունից հետո, բարեհաճեց մոտենալ մեզ։ Եթե ճշմարիտ է ժողովրդական կարծիքը, թե ձրի հացը մարդուն գերցնում է, պարարտացնում է, այդ կետից նայելով, պետք էր ընդունել, որ տեր հոր վրա շատ բարերար ազդեցություն էր գործել։ Նրա երկու ձեռքերի ծայրերը հազիվ հասնում էին միմյանց, և ահագին փորի վրա դարձնում էին «տերողորմյայի» սև հատիկները, որոնց մեջ տեր-հայրը, երևի, վայելչության համար, կարմիրներ ևս խառնել էր։ Հակառակ իր երեցփոխանին, նա

կրում էր խիստ թեթև մորուք, և ծնոտների բաց մնացած կաշին պարարտությունից փայլում էր մուգ-աղյուսի գույնով։ Սևյունով լի աչքերը, կարծես ուզում էին դուրս թռչել իրանց բույներից։ Նա մոտենում էր մեզ դանդաղ քայլերով և միևնույն ժամանակ ծանր շունչ էր առնում։ Մեր զարմացքը մեծ եղավ, երբ այդ ահագին մարմնի միջից լսվեցավ մի երեխայի հազիվ լսելի ձայն։

— Բարեողջույն ձեր հրամանոցը... առակն անխուսելի է... կասեն՝ հազարից մեկ անգամ զատիկ կլինի... և այն օրն էլ ձյուն կգա... Մեր եկեղեցին, շատ տարի է, որ հյուր չէ ունեցել... այսօր հյուր եկավ, սենյակ չկա... Ասլի մեր ժողովուրդը... փառք աստծո, ի՞նչ էր պակաս... սենյակներ կային... բայց անցյալ տարի մեր մեղքից շատ անձրևներ եկան... կտուրները փլան... դեռ այնպես մնում են ու կմնան...

Պետք է շատ երկար սպասել, մինչև տեր հայրը, շունչ առնելով, փափսալով, երբեմն դեպի մեզ և երբեմն դեպի իր ժամավորները նայելով, կվերջացներ իր երկար բացատրությունները։ Բայց նրա խոսքը ընդհատեց մի մարդ, որ մոտեցավ մեզ և առաջարկեց իր հյուրասիրությունը, ասելով.

— Նվաստիս տունը շատ հեռու չէ եկեղեցուց, եթե կբարեհաճեիք, ինձ մեծ պատիվ արած կլինեիք, եթե այդ գիշերը իմ ծածկի տակ կանցկացնեիք։

Մենք հոժարությամբ ընդունեցինք։ Նա ընկավ մեր առջևը, սկսեց տանել դեպի իր տունը։

Մեր ետևից բարձրացավ խառնաձայն աղմուկ. լսվում էին այդպիսի հանդիմանական խոսքեր. «Ինչո՞ւ խաբեցիր... ինչո՞ւ սուտ խոսեցիր... ինչո՞ւ մեզ ամաչացրիր այդ օտարականների մոտ. սենյակներում դարի ես լցրել և ասում ես, թե փլած են...»։

Երևում էր, որ տերտերին գզգզում էին։

Ես մեր հյուրընկալին նկատեցի.

— Ձեր տերտերը ժամասացությո՞ւնն էլ այդպես ձգձգում է, ինչպես սենյակների բացատրությունը։

— Շատ բաներ կուլ է տալիս,— պատասխանեց նա ժպտալով,— եթե ամեն խոսք կարդալու լիներ, մենք բոլորովին կորած կլինեինք։

Մենք մտանք մի բավական կոկիկ տուն, փոքրիկ պարտեզով։ Մաքուր, արևելյան ճաշակով կահավորված մի սենյակ էր, ուր ներս տարավ մեզ մեր հյուրընկալը և խնդրեց նստել, ասելով.

— Այնպես համարեցեք, որ ձեր տանն եք, ես իսկույն կպատվիրեմ, որ մեզ ուտելու մի բան տան։

Այստեղ, ինչպես այդ կողմերի բոլոր քաղաքներում, սովորություն

ունեին կեսօրին՝ ճաշի ժամանակ՝ նախաճաշիկ ուտել, իսկ երեկոյան՝ ընթրիքի ժամանակ՝ ճաշ ուտել։ Որովհետև մարդիկ, ամբողջ օրը բաղարում զբաղված լինելով, վերադառնում էին տուն երեկոյան միայն, ուր սպասում էր նրանց պատրաստի սեղանը։

Ընթրիքից հետո մեկ սուրճ տվեցին։ Հայտնի եղավ, որ մեր հյուրընկալը քաղաքի ունևոր կալվածատերերից մեկն էր և ծխախոտի ընդարձակ մշակություն ուներ։

Արփիարը, մի կողմ քաշված, պառկել էր մինդարի վրա և լուռ ծխում էր։ Փափուկ երիտասարդը հոգնած էր երևում։ Մի ամբողջ օր ու գիշեր շարունակ ճանապարհ էր եկել, դա հեշտ չէր նրա համար։ Ասլանը ինչ-որ նամակ էր որոնում իր թղթապահի մեջ։ Իսկ ես դեռ չէի մոռացել մորուքին, չէի մոռացել և հաստափոր տերտերին, այդ պատճառով հարցրի մեր հյուրընկալից, թե այն ի՞նչ աղմուկ էր, որ մեր հեռանալուց հետո բարձրացավ եկեղեցու բակում։

— Արժե՞ միթե դրա վրա խոսել,— պատասխանեց նա՝ ուսերը արհամարհական կերպով շարժելով.— մեր տերտերները խո գիտեք ի՞նչ են...

Մեր հյուրընկալը երևաց և բավական ծանր, լրջահայաց մարդ։ Ասլանը խոսում էր նրա հետ քաղաքի մասին, հարցնում էր, թե որքան բնակիչ ունի, որքանը մահմեդական է, որքանը հայեր են, քանի եկեղեցի ունեն, քանի դպրոց ունեն։ Նա բոլոր հարցերին բավական ճիշտ տեղեկություններ էր տալիս։

— Մահմեդականների հետ ձեր հարաբերությունները ի՞նչպես են։

— Ի՞նչպես պետք է լինի,— պատասխանեց նա տխուր ձայնով.— կողոպտում են, չենք բողոքում, հայհոյում են, ձայն չենք հանում, թքում են մեր երեսին, համբերում ենք, և այդպես կառավարվում ենք միմյանց հետ։ Եվ ասում են, թե հայն ու տաճիկը լավ են «յոլա գնում»...

Այդ միջոցին Արփիարը գլուխը վեր բարձրացրեց իր պառկած տեղից և, դառնալով դեպի տան տերը, ասաց.

— Ձեր հայտնած թվանշանները ինձ համար շատ հետաքրքիր են. մոտավորապես քանի՞ տուն են հաշվում այդ քաղաքում։

— Մոտավորապես 2.500 տուն, որոնցից հազար տունը հայեր են, մնացածը՝ քուրդ և տաճիկ։

— Ո՞րքան գյուղ կա Մուշի ամբողջ դաշտում։

— Հայաբնակ գյուղերը 100 կարելի է հաշվել, իսկ մի 8 կամ 10 գյուղ քրդաբնակ են։

— Հայաբնակ գյուղերի յուրաքանչյուրը միջին թվով քանի՞ տուն կունենա։

— Յուրաքանչյուրը միջին թվով կունենա 70 տուն։

— Ուրեմն 100 գյուղը 7.000 տուն։ Իսկ յուրաքանչյուր տունը ո՞րքան հոգի կարելի է հաշվել։

— Յուրաքանչյուր տունը 10 հոգի կարելի է հաշվել։

— Դա շատ չի՞ լինի։

— Ոչ, շատ չի լինի, որովհետև մեր գյուղերում այնպիսի ընտանիքներ կան, որ 20, 30 կամ ավելի անդամներից են բաղկացած։

— Այսուամենայնիվ 10 հոգի մեծ թիվ է։ Ընդունենք այդպես և կըստանանք հետևյալ թվանշանները։ Ամբողջ Մուշի դաշտի մեջ 100 հայաբնակ գյուղ, 7.000 տուն և 70.000 բնակիչ։ Եվ եթե դրա վրա ավելացնենք քաղաքի 1.000 տան բնակիչները, ընդամենը կլինի 80.000 բնակիչ։

— Բայց դուք այն հարցրեք,— նկատեց մեր հյուրընկալը,— թե այդքան բնակիչներից ո՞րքանն է իր հայրենի հողի վրա բնակվում։ Կարելի է ասել, որ կես մասը պանդխտության մեջ է ապրում։

— Պանդխտության մեջ ի՞նչ են շինում։

— Համալություն են անում։

— Անբա՜խտ Տարոն,— բացականչեց վշտացած երիտասարդը տխուր ձայնով,— քո գյուղացին առաջ գնում էր օտար երկրում կայսր էր դառնում, իսկ հիմա գնում է համալ է դառնում...

Մեր հյուրընկալի բարի աչքերը զարմացքից լայնացան։ Զարմացա և ես։

— Ինչո՞ւ եք զարմանում,— դարձավ նա դեպի մեզ,— հունաց երևելի Վասիլ կայսրը, որ Կ. Պոլսում գահ նստավ 867 թվին, Տարոնի Թիլ ավանիցն էր։ Նրա թոռ Կոստանդին Պերփերուժեն կայսրը նույնպես նշանավոր եղավ, որպես իր պապը, և գրեց նրա պատմությունը, որ լի է բազմաթիվ մեծագործություններով։ Հայաստանը շատ կայսրներ ու մեծ զորապետներ է տվել թե՛ Հռոմին և թե՛ Բյուզանդիային, իսկ նրա որդիները այժմ գնում են, համալություն են անում։

Ճրագի լույսը լուսավորում էր նրա գունաթափ դեմքը, որի վրա հայտնվեցավ մի թեթև կարմրություն։ Նա հանեց ծոցի գրպանից մի փոքրիկ գրքույկ, ինչպես բողոքականի քարոզիչը ամեն դեպքում դուրս է բերում ծոցի ավետարանը։ Նրա ձեռքերը զգալի կերպով դողում էին։ Երևում էր, որ մեր հյուրընկալի հաղորդած թվանշանները ավելի գրգռեցին նրա տխուր զգացմունքները։ Մենք ամենքս նայում էինք նրա երեսին։ Նա թերթում էր փոքրիկ գրքույկը և մատիտով մի պատառ թղթի վրա նշանակում էր իր դիտողությունները։ Երբ վերջացրեց, գլուխը վեր բարձրացրեց, ասելով.

— Ի՜նչ մեծ տարբերություն... այդ սարսափելի՜ է։

Ասլանը այնպիսի հիացմունքով նայում էր նրա վրա, ինչպես մի մեծ եղբայր, որ ուրախանում է կրտսերի առաջադիմությամբ։

Երիտասարդը դարձավ դեպի մեր հյուրընկալը։

— Մեր հին պատմաբաններից մեկը, Զենոբ Գլակը, թողել է մեզ մի քանի հետաքրքիր թվանշաններ, որոնցից կարելի է եզրակացնել, թե որքան մեծ բազմամարդություն է ունեցել Տարոնը առաջ և որքան փոքրացել է նրա բնակիչների թիվը այժմ։ Պետք է գիտենաք, որ Զենոբ Գլակը Լուսավորչի ժամանակակից էր և նրա նշանավոր եպիսկոպոսներից մեկը, որին Լուսավորիչը Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի առաջին վանահայր կարգեց։ Եվ որովհետև Զենոբ Գլակը գործակից եղավ Լուսավորչին այդ վանքի կառուցանելու ժամանակ, այդ պատճառով վանքը կոչվեցավ և Գլակա վանք։ Այդ վանքը այսօր էլ կա և ոչ միայն Տարոնի, այլ ամբողջ Հայաստանի ամենանշանավոր վանքերից մեկն է։ Էջմիածնից հետո նրան կարելի է դնել։ Գուցե ձեզ հայտնի է, որ Ս. Կարապետի վանքը առաջ մի կռատուն էր, հնդկացի դաղթականներից ամենահին ժամանակներում հիմնված։ Լուսավորիչը այդ կռատունը քանդեց և նրա տեղում Ս. Կարապետի վանքը հիմնեց։ Այդ բոլորը ասում եմ ձեզ, որ այդ վանքի մասին փոքր-ինչ պատմական գաղափար ունենաք, բայց բանը դրանում չէ։ Ս. Կարապետի վանքը, դեռ կռատուն եղած ժամանակ, ուներ իր շրջակայքում տասներկու գյուղեր, իբրև վանական սեփականություն։ Երբ կռատունը քրիստոնեական տաճարի փոխվեցավ, Լուսավորիչը նույն գյուղերը դարձյալ թողեց, որպես նույն վանքի ժառանգություն։ Դժբախտաբար Զենոբը իր գրքի մեջ հիշյալ տասներկու գյուղերից միայն յոթնի անունններն է հիշում, բայց այդքանը ես շատ բան էապացուցանում այն ժամանակի վիճակագրության համար։ Ես կկարդամ ձեզ նրանց անունները, թե յուրաքանչյուրը քանի երդ, այսինքն ծուխ ուներ, և որքա՛ն զորք կարող էր դուրս բերել պատերազմի ժամանակ։

Նա սկսեց փոքրիկ թղթի պատառի վրա կարդալ յոթն գյուղերի անունները, որ դուրս էր բերել Զենոբի գրքից։

1. Կուառս ուներ 3.012 երդ կամ ծուխ, 1.500 հեծյալ, 2.200 հետևակ զորք։ 2. Մեղդի՝ 2.080 երդ, 800 հեծյալ, 1.030 հետևակ։ 3. Խորտում՝ 900 երդ, 400 հետևակ։ 4. Խորնի՝ մեր Մովսես Խորենացու ծննդավայրը 1.906 երդ, 700 հեծյալ, 1.008 հետևակ։ 5. Կեղք՝ 1.600 երդ, 800 հեծյալ, 600 հետևակ։ 6. Պարեխ՝ 1.680 երդ, 1.030 հեծյալ, 600 հետևակ։ 7. Բազում՝ 3.200 երդ, 1.040 հեծյալ, 8.040 աղեղնավոր, 600 տեգավոր, 280 պարսավոր[54]։

Ուրեմն 7 գյուղը ունեցել է 14.378 երդ կամ ծուխ։ Եթե յուրաքանչյուր ծուխը հաշվելու լինենք 10 հոգի, ինչպես հաշվեցինք Մուշի

գյուղորայքի այժմյան ծուխերը, կստանանք 143.780 հոգի։ Կնշանակի՝ հին Տարոնի միայն յոթն գյուղը ունեցել է 63.780 բնակիչ ավելի, քան թե ունի այժմյան ամբողջ Տարոնը իր բոլոր գյուղերով և Մուշ քաղաքով։ Դա սարսափելի՜ տարբերություն է,— կրկնեց նա,— դա մինչև անգամ անհավատալի է թվում։ Բայց ես բոլորովին հավատում եմ Զենոբի թվանշաններին, նա չափազանց ճշմարտասեր մարդ էր։ Բայց ո՜րքան ուրիշ շատ գյուղեր, ավաններ և քաղաքներ կային այն ժամանակ Տարոնում...

Նա լռեց, թախծալի մռայլը կրկին պատեց նրա պայծառ դեմքը։

— Հիշյալ յոթն քրմական ավանագյուղերը ունեին 20.708 հեծյալ և հեծելազոր զինվորներ։ Բավական մեծ ուժ է մի մեհյանի համար։ Մի կռվի մեջ միայն քուրմերը դուրս բերեցին Լուսավորչի դեմ 6.946 զինված մարդիկ։ Եվ այդ էր պատճառը, որ առանց արյունահեղության չկատարվեցավ կրոնական մեծ հեղափոխությունը Տարոնում։

Մեր հյուրընկալը խորին ուշադրությամբ լսում էր ոգելից երիտասարդի խոսքերը։ Ինձ համար ևս շատ հետաքրքիր էին նրա հաղորդած նոր տեղեկությունները Տարոնի մասին, թեև շատ բան առաջուց ինձ պատմել էր նույնպես և Ասլանը։

Ասլանը այդ միջոցին գտավ այն նամակը, որ որոնում էր և, դառնալով դեպի մեր հյուրընկալը, հարցրեց.

— Դուք ճանաչո՞ւմ եք այդ մարդուն,— նա կարդաց նամակի հասցեն։

Մեր հյուրընկալի լուրջ դեմքի վրա խաղաց մի թեթև ժպիտ և, նամակը նրա ձեռքից առնելով, ասաց.

— Այդ մարդը ես եմ։ Անշուշտ Վանում հանձնած կլինեն ձեզ այդ նամակը։

— Այո՛, մուսուլցի թումաջի վաճառական խոջա Թորոսի նամակն է։

Մեր հյուրընկալը նամակը մոտեցրեց ճրագին, կարդաց և, վերջացնելուց հետո, ասաց.

— Այդ նամակը, ինչպես երևում է, ուշացրել եք։ Բայց ես դրանից առաջ մի այլ նամակ ես ստացել եմ խոջա Թորոսից, համարյա միևնույն այդ բովանդակությամբ։

— Ուրեմն դուք ճանաչեցի՞ք մեզ եկեղեցու բակում։

— Ճանաչեցի։ Ես ձեզ սպասում էի։

— Ուրեմն պատրաստե՞լ եք, ինչ-որ գրել են ձեզ։

— Ամեն ինչ պատրաստ է։

— Շատ շնորհակալ եմ,— ասաց Ասլանը, ձեռքը մեկնելով նրան։— Ես առավոտյան պետք է գնամ Աստղաբերդը տեսնելու։ Այնտեղից կգնամ

Առաքելոց վանքը։ Հետո կվերադառնամ ձեզ մոտ և այստեղից ճանապարհ կընկնեմ...

— Մինչև ձեր վերադարձը ամեն ինչ պատրաստ կգտնեք ճանապարհի համար,— կրկնեց մեր հյուրընկալը։

ԼԱ.

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ

Մյուս օրը, վաղ-առավոտյան, ես և Ասլանը, մեր հյուրընկալի ծառաներից մեկին մեզ հետ առնելով, ճանապարհ ընկանք դեպի Աստղաբերդ։ Սոփիարը ինչ-որ գործերի համար մնաց նրա տանը։

Չգիտեմ ինչո՞ւ, ես միշտ ուրախություն էի զգում, երբ Ասլանը տանում էր ինձ մի հին ամրոց կամ բերդ ցույց տալու։ Նրանց ավերակները միշտ իմ վրա ազդու տպավորություն էին թողնում։ Արդյոք նրա՞ համար, որ նրանց մեջ ես տեսնում էի անցյալ փառքի և զորության խորտակված հիշատակները, թե՞ նրա համար, որ նրանց մեջ երևում էր ժողովրդի իշխանների կյանքը, սովորությունները և նրանց հարաբերությունները՝ թե յուրայինց և թե օտարների հետ։

Այդ բերդի անունն անգամ ինձ համար հրապուրիչ էր. Աստղաբե՛րդ գեղեցիկ անուն է։ Ասլանը ասում էր, Աստղիկ-բերդ անվան փոփոխությունը պետք է լինի։

Ճանապարհը ոլորվում էր հարթ դաշտավայրի միջով։ Ես և Ասլանը նստած էինք ձիաների վրա, իսկ մեր առջևից ոտքով գնում էր մեր առաջնորդը։

Ես այժմ միայն առիթ ունեցա Ասլանի հետ խոսել Սոփիարի մասին։ Այդ երիտասարդը ինձ խելքից հանել էր։ Բայց դեռ չգիտեի՝ ո՞վ էր նա, ո՞րտեղից հայտնվեցավ, ի՞նչ նպատակով էր եկել Մուշ և այլն։ Ասլանը ինձ շատ բան չասաց նրա մասին, բայց որքան էլ ասաց, այն էլ բավական էր իմ հարցասիրությունը գոհացնելու համար։ Ես տեղեկացա, որ նա բնիկ տրապիզոնցի էր, սովորել էր Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում, ուսումնասիրել էր պատմություն, գլխավորապես հայոց պատմություն և հայոց լեզու, գիտեր և մի քանի հին ու նոր լեզուներ։ Բայց ինչ որ ավելի զարմացրեց ինձ, նա կրոնով հայ-կաթոլիկ էր, և այնպես դառնացած կերպով խոսում էր հայ-կաթոլիկների մասին։

«Ահա՛ մի երկրորդ Ջալլադ,— մտածում էի ես,— նա կրոնով հայ

բողոքական, բողոքում էր հայր-բողոքականների հակաազգային հակումների դեմ, իսկ դա կրոնով հայ կաթոլիկ, բողոքում էր հայ կաթոլիկների հակաազգային հակումների դեմ։ Բայց Ջալլադը քահանա էր, չլինի՞ թե դա ևս մի նորընծա աբեղա լիներ»։

— Ո՛չ,— ասաց Ասլանը,— սկզբում թեև ուխտած է եղել կրոնավորական կարգը մտնել, բայց հետո թողել է։

— Նա կմնա՞ այստեղ։

— Կմնա։

— Ի՞նչ պիտի շինե։

— Պիտի գործե այստեղի հայ-կաթոլիկների մեջ։

— Նա Վենետիկի վանքի կողմի՞ց է ուղարկված։

— Ո՛չ, նա ազատ մարդ է, կգործե իր սեփական միջոցներով։ Նա հորից բավական ժառանգություն է ստացել։

— Եզվիտները չե՞ն հալածի նրան։

— Կհալածեն։ Բայց եթե հալածանքից մարդիկ վախենալու լինեին, պետք է ոչինչ չշինեին։ Իսկ նա բավական քաջություն ունի իր գործի համար։

Քաղաքից մոտավորապես երկու ժամ ճանապարհի տևողությամբ գնում էինք դեպի արևելք, անցնելով մշակված դաշտերի և գեղեցիկ, կանաչազարդ հովիտների միջով։ Հեռվից երևաց Աստղաբերդը։ Նա կանգնած էր Տավրոսի թեքերից մեկի վրա և, կարծես, զայրացած դեմքով նայում էր դեպի իր առջևը փռված խորին ձորերը ու լայնածավալ հովիտները։ Իմ սիրտը սկսեց դողալ։ Մենք մոտենում էինք հայոց դիցուհու ամրոցին։ Այստեղ էր հյուրասիրում Տարոնի աստվածուհին մեր անպարտելի հսկաներից մեկին՝ Վահագնին։ Այստեղ, գեղեցիկ աստվածուհու գրկի մեջ, հանգիստ էր առնում հսկան՝ իր ահռելի կռիվներից հետո վիշապների հետ։ Սերը, գգվանքը, հեշտությունը ամոքում էին վաստակած քաջի խոնջությունը։

Երբ հասանք լեռան ստորոտին, մեր առաջնորդը ներքևում պահեց ձիաները, իսկ ես և Ասլանը սկսեցինք վեր բարձրանալ։ Ամրոցի վիթխարի աշտարակներից մի քանիսը, բարձր պարիսպների մեծ մասը, դեռ կանգուն էին մնացել։ Ներսի շինությունները փլատակների մի տխուր տեսարան էին ներկայացնում։ Երևում էին զանազան վիմափոր սենյակներ, քարանձավներ, որոնք կիսով չափ կամ բոլորովին հողով լցված էին։ Պարզ երևում էր, որ ոչ թե ժամանակը պարբերաբար մաշել, տրորել էր այդ գեղեցիկ ամրոցը, այլ նա միանգամից մի սոսկալի կործանման զոհ էր դարձել։ Տեղ-տեղ հողի և քարակույտի տակից դուրս էին

նայում այրված, ածուխ դարձած գերանների ծայրերը։ Ակներև էր, որ մի ժամանակ կրակը այստեղ սարսափելի գործ էր կատարել։

Ասլանը նստեց մի քարի վրա, ուր մամուռը սփռել էր իր թավիշյա կանաչագույն գորգը։ Նա հրավիրեց ինձ նստել իր մոտ։ Վաղորդյան արեգակը լուսավորում էր նրա մտախոհ դեմքը։ Ես երբեք չէի տեսել նրան այնպես ընկղմված մտածությունների մեջ։ Մի քանի րոպե լուռ նայում էր նա փշոտ դժնիկի վրա, որ բուսել էր մի սյունի խորտակված պատվանդանի ճեղքից և իր մանր տերևներով ծածկում էր նրա հրաշալի քանդակները։ Հետո դարձավ դեպի ինձ այդ խոսքերով։

— Ես բերեցի քեզ, Ֆարհատ, այստեղ ոչ թե ամրոցը ցույց տալու համար, այլ բոլորովին այլ նպատակով։ Մենք ամրոցներ, բերդեր, ավերակներ շատ տեսանք մեր ճանապարհորդության ժամանակ։ Այնքանն էլ բավական էր քեզ՝ քո հայրենիքի մասին գաղափար տալու։ Բայց ես քեզ բերեցի այստեղ, որ հենց կատարված տեղի վրա պատմեմ քեզ այն, ինչ որ մինչև այսօր ծածուկ է պահվել քեզանից, ինչ որ գուցե շատ անգամ զբաղեցրել է քո հարցասիրությունը։ Այդ պետք է գիտենաս դու, որովհետև մենք շուտով բաժանվելու ենք միմյանցից...

Վերջին խոսքը նետի պես ծակեց իմ սիրտը։ Ես ամբողջ մարմնով սոսկացի։ Բաժանվել այն մարդից, որին այնքան սիրել էի, որին այնքան հարգում էի, որը այնքան մեծ ազդեցություն էր գործել թե իմ բնավորության և թե իմ զարգացման վրա, այդ անտանելի էր։ Նա ժամանակ չավեց ինձ մի բան ասելու և շարունակեց.

— Ես թողնում եմ այդ բերդի հին պատմական ավանդությունները, թողնում եմ և դրա վրա պատմված ժողովրդական զրույցները, այդքանը միայն կասեմ, որ այդ բերդը պատկանում էր Տարոնի հայ իշխաններին, հետո կործանվեցավ Մահմեդի քեռորդի Աբդուռահիմից, երբ նա արշավեց դեպի Հայաստան։ Այնուհետև ի՞նչ վիճակների է ենթարկվել, ինձ հայտնի չէ, միայն վերջին ժամանակներում նորոգեց այդ բերդը և բնակվում էր դրա մեջ քո և մեր ամենի բարերարը՝ որսորդ Ավոն։

Լսելով Որսորդի անունը, ինձ զսպել չկարողացա։ Ես նստած էի այն ազնիվ, առաքինի մարդու ավերակների վրա։

— Այդ նրա՞ ամրոցն է,— բացագանչեցի ես,— այստե՞ղ կատարվեցավ այն սարսափելի կոտորածը, որով բնաջինջ եղավ նրա տունը, այստե՞ղ հայերի դավաճանությամբ ընկավ նա թշնամու սրերի տակ, այդ բոլորը տեսնում եմ, տեսնում եմ և հրդեհի հետքերը... բոլո՛րը տեսնում եմ...

— Այո՛, այստեղ...— կրկնեց Ասլանը նույնպես զգացված ձայնով։— Բայց Որսորդի բնակության տեղերը նույնքան փոփոխական են եղել, որ-

քան փոփոխվել է նրա անողորմ բախտը։ Մի ժամանակ բնակվում էր նա Սասունի լեռների մեջ, մի ժամանակ՝ Մոզաց երկրում, իսկ վերջը՝ այստեղ։ Ամեն տեղ շուտ հաջողվում էր նրան, բայց և ամեն տեղ աղետալի արկածներ պակաս չէին լինում նրանից։ Կարծես այդ մարդը ծնված էր իր ամբողջ կյանքում ծանր պատահարների հետ պատերազմելու համար... Դու գիտես, Ֆարհատ, թե ի՞նչ անցյալ է ունեցել նա, դու գիտես, թե ո՛վ է նա և ո՛րպիսի տխուր հանգամանքներից ստիպված ընկավ նա Պարսկաստան։ Կրկնել քեզ այդ ամենը ավելորդ է։ Դու գիտես և այն, թե Պարսկաստանում որպիսի աղքատ կյանք էր վարում Աստղաբերդի տերն ու իշխանը, պահելով իրան բոլորովին անհայտության մեջ, մի հասարակ որսորդի անվան տակ։ Բայց մի բան չգիտես դու, և այդ է, որ ա՛յժմ ես պետք է պատմեմ քեզ։

Ես բոլոր ուշադրությամբ լսեցի. նա շարունակեց.

— Դու, իհարկե, հիշում ես, Ֆարհատ, որ ես, Կարոն և Սագոն՝ երեքս միասին, թողեցինք տեր Թոդիկի դպրոցը և անհայտացանք։ Անցան տարիներ, մեր հայրենիքում ոչ ոք տեղեկություն չուներ մեր մասին։ Ամենքը մեզ կորած էին համարում։ Բայց թե ո՞րտեղ էինք այդ ժամանակ, ի՞նչ էինք շինում, այդ դու չգիտես, ահա ա՛յդ է, որ պետք է պատմեմ քեզ, որովհետև դրա հետ կապ ունի այդ ամրոցի տիրոջ, Որսորդի առաքինության մի այլ կողմը, որ քեզ հայտնի չէ։

Նա մի քանի րոպե լուռ կացավ իր հիշողությունները ամփոփելու համար։

— Այո՛... հենց նույն օրերում, երբ մենք թողեցինք տեր Թոդիկի դպրոցը, Սալմաստով անցավ մի ամերիկացի ճանապարհորդ, մի ծերունի գիտնական, որ զանազան ուսումնական նպատակներով ուղևորություններ էր անում Պարսկաստանում։ Հիվանդության պատճառով նա մի քանի շաբաթ մնաց Սալմաստում։ Մի դիպվածով նա ծանոթացավ Որսորդի հետ։ Որսորդը լսելով, որ ծերունի ճանապարհորդը հետաքրքրվում է նաև հնություններով, ցույց տվեց նրան մի թուր, որ Բաղդադի հին խալիֆաներից մեկի անունն էր կրում իր վրա։ Ամերիկացին բավական նշանավոր գումար առաջարկեց այդ հազվագյուտ զենքը գնելու համար։ Որսորդը մերժեց նրա արծաթը, հայտնելով, թե ինքը մեծ հաճությամբ կընծայի նրան այդ զենքը, եթե նա կընդունի կատարել իր մի խնդիրքը։ Այդ խնդիրքը կայանում էր նրանում, որ ամերիկացին հանձն առներ ինձ, Կարոյին և Սագոյին տանել իր հայրենիքը և այնտեղ տալ մի որևէ դպրոցում ուսում առնելու։ Ճանապարհի ծախքը և բոլոր ծախքերը՝ մինչև մեր ուսման ավարտելը՝ իր վրա էր առնում Որսորդը։

— Փող նա ո՞րտեղից ուներ,— ընդհատեցի ես Ասլանի պատմությունը։

— Ուներ։ Այդ բերդի կործանման միջոցին նրա գանձը մնաց ծածկըված իր տեղում, թշնամու ձեռքը չընկավ։ Տարիներից հետո, երբ նրա մասին ամեն ինչ մոռացվեցավ, երբ նրան ամենքը սպանված էին համարում, նա ուղարկեց Մըհեին այստեղ և, իր գանձը դուրս բերելով, փոխադրեց Պարսկաստան։ Այդ թող մնա, նա փող ուներ... Ծերունի ամերիկացին սիրով ընդունեց Որսորդի առաջարկությունը, որովհետև նրա համար խավար, եվրոպական լուսավորությունից զուրկ Ասիայից երեխաներ տանել և ուսում տալ, այդ մի շատ մեծ բավականություն էր։ Ես դեռ չեմ մոռացել այն խոսքերը, որ նա մեզ ընդունելու միջոցին ասաց Որսորդին. «Ես այդ սիրուն պատանիներին կտանեմ ինձ հետ, և դրանք ավելի մեծ հետաքրքրություն կպատճառեն իմ հայրենակիցներին, քան թե Ասիայից տարած իմ բոլոր հազվագյուտ իրեղենները»։ Որսորդը համբուրեց մեզ, օրհնեց և ճանապարհ դրեց։

Իմ սիրտը դողում էր բարի նախանձից. ինչո՞ւ ինձ էլ չուղարկեց նրանց հետ, ինչո՞ւ ես էլ չգնացի լույսի և արհեստի աշխարհը, ինչո՞ւ ինձ թողեց բթանալու տեր Թոդիկի դպրոցում։ Ասլանը շարունակեց.

— Այդ պարոնին, որ տարավ մեզ, կոչում էին մատեր Ֆիշեր. նա ազգով անգլիացի էր և Նյու-Յորքի մի գիտնական ընկերության անդամ։ Ամիսներ անցան, մինչև մենք անցանք Պարսկաստանը, Ավղանստանը, Հնդկաստանը և այնտեղից ծովային ճանապարհով հասանք Ամերիկա։ Ավելորդ է ասել, թե ո՛րպիսի հայրական խնամք էր տանում մեզ վրա բարեսիրտ ծերունին այդ երկար, տաժանական ճանապարհորդության միջոցին, այդքանը միայն կասեմ, երբ հասանք Նյու-Յորք, մենք ամենքս շատ առողջ էինք։ Իրավ, մեծ հետաքրքրություն շարժեցինք մենք այդ ամերիկական բազմամարդ քաղաքում մեր հագուստներով, մեր տիպերով, մեր սովորություններով։ Գիտնական ճանապարհորդը իր հավաքած իրեղենների թվում դրեց և մեզ։ Նա կազմել էր մի շարք դասախոսություններ իր ճանապարհորդությունների մասին, և նրա առաջին դասախոսության առարկան ներկայացնում էինք մենք։ Դահլիճը լցված էր ունկնդիրների բազմությամբ, և դասախոսի ամբիոնի մի կողմում նստած էինք ես և Կարոն, իսկ մյուս կողմում՝ Սագոն և մի հնդկացի հայ տղա, որ նա վեր էր առել Ջավա կղզուց։ Մեզ վրա նայում էին որպես մի անհայտ երկրից բերված վայրենիների վրա։ Պերճախոս ճանապարհորդը խոսում էր և ձեռքով ցույց էր տալիս մեզ վրա։ Նախ ընդհանուր գծերով նկարագրեց Ասիայի մռայլոտ խավարը, անկրթությունը և ժողովրդի թըշվառությունը ուսման պակասության պատճառով։ Հետո, մասնավորե-

լով իր նկատողությունները, խոսեց Հայոց ազգի վրա, թե ի՞նչ պատմական անցյալ է ունեցել նա, ի՛նչ նշանակություն է ունեցել Հռոմի և Բյուզանդիայի կայսրների ժամանակ, ինչ դեր է խաղացել խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, ո՛րքան պատերազմել է մահմեդականների դեմ և ինչ հասարակական պետք ունի ներկայումս։ Իր դատողությունները առաջ տանելով, գիտնական դասախոսը այն եզրակացության հասավ, թե հայերը ընդունակ են լինելու մի հաջողակ միջնորդ՝ լուսավոր աշխարհների կրթությունը Ասիայում տարածելու։ «Մենք մոռացանք Ասիայի մեր միսիոնարներով ու ավետարանով,— ասաց նա,— և դրանով ավելի դաշրացրինք նրանց, որովհետև կրոնական ավանդապահությունը, դարերի ընթացքում, խիստ խորին արմատներ է ձգել նրանց մեջ։ Մենք դիպանք նրանց հոգու և զգացմունքների ամենափափուկ լարերին և դրանով զզվանք հարուցինք նրանց մեջ՝ թե դեպի մեզ, և թե դեպի այն լույսը, որ տարածել էինք ուզում։ Մենք մեր միսիոնարների ձեռքով կատարեցինք մի վատ ծառայություն՝ ուրիշի տան մեջ երկպառակություն ձգեցինք։ Փորձենք ձեռք մեկնել Ասիային ճշմարիտ գիտության և լուսավորության առաքյալներով, այն ժամանակ, ես հավատացած եմ, որ նրանք կսիրեն մեզ։ Թո՛ղ տանք կրոնի գործը իրանց։ Ասիան, կրոնքների հեղինակը, գիտե իր համար նոր կրոնքներ ստեղծել, եթե այդ պետք է նրան»։ Նա վերջացրեց իր դասախոսությունը այդ խոսքերով. «Ասիան ավեց մեզ գիտության նախագիտելիքները և ինքը ծերացավ անշարժության մեջ։ Մենք նրա հառաջադեմ աշակերտներն ենք։ Երախտագիտությունը պահանջում է, որ մենք տոկոսներով վերադարձնենք մեր ծերունի վարժապետին մեր ստացածը, որպեսզի նա դարձյալ մանկանա նոր աշխույժով և նոր կյանքով։ Եվ ես այդ նպատակով բերեցի խորին Ասիայից այդ մանուկներին, որ այժմ զարդարում են իմ ամբիոնի շուրջը»... Խուռն ծափահարություն թնդացրեց ընդարձակ դահլիճը։ Այդ միջոցին հանդիսականներից չորս հոգի մոտեցան դասախոսին, սեղմեցին նրա ձեռքը, առաջարկելով, թե իրանցից յուրաքանչյուրը կցանկանար մեզանից մեկին որդեգրել և իր հաշվով ուսում տալ։ Ինձ վեր առեց մի այրի կին։ Կարոյին վեր առեց մի կալվածատեր. Սաքոյին վեր առեց մի գործարանատեր, իսկ Ռափայելին, այդպես էր հնդկացի պատանիի անունը, վերառեց մի արհեստավոր։

— Մենք բաժանվեցանք, բայց կիրակի և տոն օրերին տեսնվում էինք միմյանց հետ։ Իմ բարերարուհին հայտնվեցավ մի շատ բարեպաշտ և առաքինի կին։ Նա ամուսնից բավական մեծ ժառանգություն էր ստացել, և այդ ժառանգությունը պետք է մնար նրա երկու աղջիկներին, որոնցից մեկը տասնվեց տարեկան էր, իսկ մյուսը տասնութ տարեկան։

Նրա աղջիկները մոր քնքուշ սիրտն էին կրում։ Բարեպաշտ կինը ամեն հնար գործ էր դնում, որ ես հայրենիքի կարոտություն չզգամ, որ միշտ ուրախ լինեմ։ Նրա գութը ավելի եղավ դեպի ինձ, երբ իմացավ, որ ես մի որբ տղա եմ, երեխայությունից զրկված եմ եղել իմ ծնողներից։ Մի օր ամբողջ քաղաքը որոնել էր նա և վերջապես գտել էր մի զմյուռնացի հայ ընտանիք։ Այդ ընտանիքի հետ ծանոթացավ նա, խնդրում էր միշտ իր տունը հաճախել, միայն ինձ հաճեցնելու համար, որպեսզի ես հայեր տեսնեմ և ինձ միայնակ չզգամ։ Համարյա ամեն կիրակի Կարոն, Սաղոն, Ռափայելը և այդ հայ ընտանիքը բոլորում էին նրա սեղանի շուրջը, և նա ուրախությունից չգիտեր, թե որպես գոհացներ իր հյուրերին։ Նա խնդրում էր մեզ հայերեն խոսել և ինքը մեծ բավականությամբ լսում էր, ասելով, թե մեր լեզվի մեջ գտնում է շատ ախորժելի հնչյուններ։ Նա սիրում էր լսել և հայոց երգեր, և շատ անգամ մեզ երգել էր տալիս հայ պանդուխտի երգը.

Կռունկ, ուստի՞ կուգաս,
Ձայնիկդ ի հոգիս,
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհեն
Խաբրիկ մը չունի՞ս...

— Այդ երգի անգլիերեն թարգմանությունը գիտեր տիկինը։ Նրա մեծ աղջիկը շուտով հորինեց երաժշտական խաղեր այդ երգի եղանակով, նա ածում էր դաշնամուրի վրա, և մենք խմբով երգում էինք։ Բարեսիրտ կինը նայում էր մեզ վրա և թաշկինակը սեղմում էր աչքերին։

Այդ միջոցին Ասլանը նույնպես զգացվեց, և նրա ձայնը սկսեց դողալ։

— Սկզբում,— շարունակեց նա,— մենք սովորում էինք զանազան տարրական դպրոցներում, որոնց մեջ մեզ տեղավորեց ինքը մատեր Ֆիշերը։ Նա միշտ իր հսկողության տակ էր պահում և չէր դադարում ամեն կերպով հսկել մեզ վրա։ Նրա տունը մեզ համար հայրական տուն էր, ուր գնում էինք ամենայն սիրով։ Մի անգամ ես հիվանդ էի, բարեսիրտ ծերունին ամբողջ գիշերներ ոտքի մատների վրա ման էր գալիս իմ մահճակալի շուրջը, ուղղում էր իմ անկողինը և փոխում էր իմ սպիտակեղենները։ Երբ բավական սովորեցինք, մեզանից յուրաքանչյուրը ընտրեց մի մասնագիտական առարկա։ Ես ընտրեցի բժշկություն և շարունակեցի մինչև վերջը։ Ռափայելը սիրում էր արհեստներ, մեքենայագործություն, ճարտարություն, նա ընտրեց այդ մասը։ Բայց Կարոն և Սաղոն անդադար մի առարկայից դեպի մյուսն էին անցնում, մեկը ընտ-

րում էին. մի քանի ամիս սովորում էին, հետո ձանձրանալով թողնում էին և մի այլ էին սկսում։ Դրանց փոփոխամտությունը ոչ սակավ հոգսեր պատճառեց թե՛ մատեր Ֆիշերին և թե՛ իրանց բարերարներին, որոնց ծախքով սովորում էին։ Մեր շրջանում առակ էր դարձել ասել՝ թե «Կարոն իր մասնագիտությունը այնպես շուտ է փոխում, որպես իր շապիկը»։ Սաքոն իր փոփոխամտության մեջ ավելի չափավոր էր։ Իսկ Կարոն այն ծայրահեղության հասավ, որ մի անգամ թողեց մաթեմատիկան և մտավ զինվորական դպրոց։ Հետո այնտեղից ես դուրս գալով, մի ագարակում, ուր գործնական կերպով գյուղատնտեսություն էին սովորեցնում, սկսեց երկրագործությամբ պարապել։ Երբ նրան հարցնում էին, թե ինչո՞ւ ես այդպես անում, նա սովորաբար պատասխանում էր. «Ախար այդ բոլորն էլ մեր երկրին պետք են»... Եվ այդպես, Կարոն շատ բան սովորեց, բայց ամեն առարկա թերի կերպով սովորեց։ Նրա անհագ եռանդը միշտ ձգտում էր միանգամից կլանել բոլոր ուսմունքները։ Բայց Սաքոն վերջը մտավ մի վաճառականական դպրոց և այնտեղ ավարտեց։

— Ջալլադի հետ մենք ծանոթացանք շատ ուշ. նա սովորում էր մի հոգևոր դպրոցում և ուղարկված էր այնտեղ Զեյթունի քաղաքական միսիոնարների ձեռքով։ Նա բնիկ զեյթունցի էր։ Սկզբում նա խույս էր տալիս մեզանից, հետո այնքան ընտելացավ, որ սկսեց շուտ-շուտ հաճախել մեզ մոտ։ Նա իր դպրոցի հառաջադեմ աշակերտներից մեկն էր և, դեռ չավարտած, նրան ուղարկում էին Նյու-Յորքի շրջակա գյուղերը, փորձնական քարոզներ կարդալու։ Կարոն չէր սիրում նրան, իսկ մենք ամենքս հարգում էինք։ «Ի՛նչ էլ որ լինի, տերտերի հոտ է գալիս դրանից», միշտ այդ էր կրկնում Կարոն և հեռանում էր նրանից։ Մատեր Ֆիշերը խորհուրդ էր տալիս նրան՝ թողնել աստվածաբանությունը և մի այլ առարկա ընտրել, բայց նա չէր ընդունում։

— Եվ շատ լավ էր անում,— ընդհատեցի ես Ասլանի պատմությունը,— հիմա նրա աստվածաբանությունը մեզ պետք է գալիս, թեև միսիոնարների օգտին չէ ծառայում։

— Բայց նա հետո փոխվեցավ,— պատասխանեց Ասլանը,— երբ վերադարձավ իր հայրենիքը և տեսավ միսիոնարների անպիտանությունները։ Սկզբում նա, նույն հոգով կրթված, մի մոլեռանդ միսիոնար էր։ Այդ թողնենք, անցնենք դեպի մեր պատմությունը։

— Մի անգամ արտասուքը աչքերում մտավ ինձ մոտ Կարոյի բարերարի քույրը։ Դա մի պառավ աղջիկ էր, որ ուխտել էր ամուսնական մխիթարությունը փոխարինել բարեգործական մխիթարությամբ, և մի որբանոցի հոգաբարձուհի էր դարձել։— «Նա չկա»,— բացականչեց գունաթափ օրիորդը և թուլացած կերպով ընկավ իմ բազկաթոռի մեջ.—

«Երեք օր է, որ տուն չի վերադարձել, ոչ մի նամակ չի թողել և անհայտացել է»... Օրիորդը սկսեց դառն կերպով հեկեկալ։ Ինձ անհնար եղավ մխիթարել նրան, մինչև ներս մտան իմ տան տիկինը և նրա աղջիկները։— «Նրա բոլոր ծանոթների մոտ գնացի»,— կրկնում էր խեղճ օրիորդը արտասվալի ձայնով,— «ոչ ոք նրա մասին ոչինչ չգիտե... ես նրան ճանաչում եմ... նա մի արկածախնդիր տղա է... անպատճառ նրա հետ մի բան պատահած կլինի»... Ես օրիորդին թողեցի իմ սենյակում և իսկույն վազեցի մստեր Ֆիշերի մոտ։ Սկզբում մտածում էի, թե ո՞վ է իմանում, Կարոն է, տեսնես ինչ քամի է փչել քթին, թողել է մեզ, և մի որևէ ծակուծուկ մտել է։ Բայց հետո անցքը ինձ շատ ծանր երևաց։ Կարոն այնքան անխոհեմ չէր, որ առանց իմացում տալու հեռանար քաղաքից։ Մստեր Ֆիշերը զարմանքով լսեց, երբ բոլորը պատմեցի նրան։ Հետո աջ ձեռքը թափ տվեց, զարկեց սեղանին, ասելով.— «Մի բան կա... գրավ կբռնեմ, եթե այնպես չլինի»...— «Ի՞նչ բան, ասացեք խնդրեմ, ես նրա մասին շատ անհանգիստ եմ»։ Ծերունին այդքանը միայն ասաց, թե վերջին ժամանակներում նկատում էր, որ նա մտնում էր զանազան շրջաններ,— ի՞նչ շրջաններ,— այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց, միայն ավելացրեց.— «Թեև ցավալի է, բայց նրա ձգտումներն ազնիվ են»... Այդ մթին խոսքերով ծերունին ավելի սաստկացրեց իմ անհանգստությունը, ես թողեցի նրան և վազեցի Սագոյի մոտ։ Նա շվարած մնաց, երբ լսեց այդ անցքը։ Նա նույնպես ոչինչ չգիտեր, միայն այդքանը ասաց, թե վերջին ժամանակներում խիստ սակավ էր տեսնում Կարոյին, և միշտ ինչ-որ մտատանջության մեջ էր գտնում։ Ես սկսեցի զանազան տարակուսանքների մեջ ընկնել։ Անցավ մի ամիս, երկու ամիս և մի ամբողջ տարի, նրանից ոչինչ լուր չունեինք։ Մենք ամենքս նրան կորած էինք համարում։ Հանգիստ էր միայն մստեր Ֆիշերը։ Հանկարծ նրանից մի նամակ եմ ստանում։ Ի՞նչ եք կարծում, ո՞րտեղից, Հարավային Ամերիկայից։ Նա անթիվ ներողություններ էր խնդրում, որ, առանց մեզ հայտնելու, հեռացավ մեզանից։ Այդ նամակը խիստ ուրախալի տպավորություն գործեց իմ վրա։ Բանից դուրս եկավ, որ նա գնացել էր այնտեղ տեղային ագարակները ուսումնասիրելու և տեղային բանվորների դրությունը հետազոտելու։ Ո՞րքան ուրախ էր նա իր նամակի մեջ. գրում էր, թե մի հարուստ կալվածատիրոջ դաստակերտում կառավարչի պաշտոն էր ստացել, իր ձեռքի տակ աշխատում էին մի քանի հարյուր բանվորներ։ Երբ այդ մասին հայտնեցի մստեր Ֆիշերին, նա իր սովորական բարի ժպիտը երեսին ասաց. «Կարոն ուզում էր ամեն բան սովորել, ամեն բան փորձել, ասելով, թե իր հայրենիքին պետք են»։

— Չգիտեմ, Սագոն նամակ ստացե՞լ էր Կարոյից, թե ոչ, բայց ես

նրան ոչինչ չասացի իմ ստացած նամակի մասին։ Միայն նկատում էի, որ նա էլ, ինչպես ասում են, իր խելքումը չէր։ Անդադար ճանապարհորդություններ էր անում, շատ անգամ շաբաթներով բացակա էր գտնվում Նյու-Յորքից։ «Այդ ո՞րտեղ ես թափառում»,— մի անգամ հարցրի նրանից։ «Ես Ամերիկայի գաղթականների կյանքն եմ ուսումնասիրում»,— պատասխանեց նա։ «Այդ մասին հարյուրավոր գրքեր կան, կարող ես կարդալ»,— նկատեցի ես։ «Գրքի մեջ գրածի և աչքով տեսածի մեջ մեծ տարբերություն կա»,— ասաց նա։ «Վերջապես ի՞նչ նպատակ կա դրանում»,— հարցրի ես, փոքր-ինչ վիրավորվելով նրա ծածկամտությունից։ Նա բավական սառն կերպով պատասխանեց. «Մի՞թե չգիտես, որ հայերը սիրում են գաղթականություն, մի՞թե չգիտես, որ գաղթականությունը մեր ազգի կյանքում մի պատմական երևույթ է, որ կրկնվել է ամեն դարերում և շարունակվում է մինչև այսօր։ Ուրեմն, մեզ պետք չէ՞ ուսումնասիրել գաղթականության պայմանները, նրա հետևանքները, մի խոսքով, նրա բոլոր լավ և վատ կողմերը։ Եվ ո՞րտեղ կարող ենք ավելի հիմնավոր կերպով ուսումնասիրել, եթե ոչ այստեղ, որ գաղթականների մի ընդարձակ աշխարհ է»։

— Ես Կարոյի նամակի պատասխանը գրեցի, հայտնելով գլխավորապես այն միտքը, թե նա մեր երկու բարերարների՝ պարոն Ավոյի և մատեր Ֆիշերի, հույսերը արդարացրած չի լինի, եթե չի վերադառնա իր հայրենիքը և իր ստացած ուսումը իր հայրենակիցների օգտին չի ծառայեցնի և այլն։ Ինչպես երևում է, իմ նամակը ազդել էր նրա վրա։ Ամիս չանցավ, նա կրկին հայտնվեցավ Նյու-Յորքում և իր բարեկամներին մեծ ուրախություն պատճառեց։ Բայց նա այլևս առաջվա Կարոն չէր։ Հաճախ տեսնում էի նրան լուռ, մտախոհ և վրդովված տրամադրության մեջ։ Ի՞նչ էր պատահել նրա հետ։ Այդ մասին ոչինչ չէր ասում։ Ինձ թվում էր, որ նա մինչև անգամ աշխատում էր խույս տալ ինձանից, և ավելի տեսակցում էր Ռափայելի ու Սաքոյի հետ։ Մի անգամ երեքն էլ եկան ինձ մոտ։ Իսկույն հասկացա, որ մի բան կա։ Մի քանի րոպե լուռ մնացին, հետո Կարոն ասաց. «Մենք գնում ենք»։ «Ո՞ւր— հարցրի ես զարմանալով»։ «Բավական է, որքան մնացինք այստեղ, գնում ենք մեր հայրենիքը»։ Ես մտածեցի, որ դրանք որքան կարող էին սովորել, սովորեցին, և եթե ավելի ես մնալու լինեին, գուցե մի ուրիշ հոսանքի մեջ կընկնեին, այդ պատճառով ես էլ բարվոք համարեցի, որ գնան։ «Մատեր Ֆիշերը իմանո՞ւմ է»,— հարցրի ես։ «Իմանում է»,— պատասխանեց Կարոն։ «Իսկ դու մեզ հետ չե՞ս գալու»։ Ես բացատրեցի, որ ինձ անկարելի է նրանց հետ ուղեկից լինել, որովհետև դեռ մի տարի մնում է, մինչև մասնագիտությունս կվերջացնեի։ «Ո՞ր ճանապարհով եք գնում»,— հարցրի նա։

«Այն ճանապարհով, որ բերեց մեզ այստեղ»,— պատասխանեց Կարոն խորհրդավոր ձայնով։ «Ուրեմն Հնդկաստանո՞վ, Ավղանիստանո՞վ»,— կրկնեցի իմ հարցը։ «Այո՛»,— ասաց Կարոն։

— Այդ խոսակցությունից մի շաբաթ հետո, Նյու-Յորքի հյուրանոցներից մեկում ճաշ էր պատրաստված։ Սեղանի շուրջը բոլորել էին այն ընտանիքները, որ ուղեգրել էին մեզ և որոնց բարերարությամբ մենք ուսում ստացանք։ Նրանց թվումն էր և մատեր Ֆիշերը։ Անկարելի էր նկարագրել ազնիվ ծերունու ուրախությունը։ Նա այնօր պետք է ճանապարհ դներ իր սրտին շատ մոտ գաղափարի արդյունքը դեպի հեռավոր Ասիա։ Սեղանի մի կողմում շարքով նստած էին ճանապարհորդները՝ Կարոն, Սագոն ու Ռափայելը։ Ես, իբրև մնացող, նստած էի մատեր Ֆիշերի մոտ։ Կարոյի բարերարի քույրը շաքարից և զանազան քաղցրավենիքից շինել էր տվել մի բիբլիական նշանաբան, որ դրած էր սեղանի վրա։ Մենք ամենքս ուտում էինք, խմում էինք, նայում էինք այդ շաքարեղեն լեռան վրա։ Կենացները, բարեմաղթությունները չափ ու սահման չունեին։ Այստեղ վերջին անգամ մեզ երգել տվեցին Հայ պանդուխտի երգը։ Ճաշը վերջացավ մատեր Ֆիշերի ճառով, որի մեջ բացատրեց նա գիտության բարձր նշանակությունը և, դառնալով դեպի ճանապարհորդները, խոսեց նրանց, թե որքան մեծ պարտականություններ ունեն նրանք կատարելու թե՛ դեպի գիտությունը և թե՛ դեպի այն ժողովուրդը, որի մեջ գնում են նրանք և որը կարոտ է գիտության։ Կարոն իր ընկերների կողմից պատասխանեց նրա ճառին և հանդիսավոր կերպով ուխտեց, որ թե՛ ինքը և թե՛ իր ընկերները միշտ հավատարիմ կմնան գիտության և կարդարացնեն իրանց բարերարների ցանկությունները։ Ճաշից հետո մենք ամենքս կառքերով գնացինք մինչև երկաթուղու կայարանը, և այնտեղ, համբուրվելով, բաժանվեցանք միմյանցից։ Վագոնները շարժվեցան, նրանք դեռ նայում էին լուսամուտներից, ճոճում էին իրանց գլխարկները, իսկ ամերիկացի աղջիկները, երկար կանգնած, իրանց թաշկինակներով ողջույններ էին ուղարկում նրանց հետևից։

— Պետք է ասած, որ մեր երիտասարդները լավ անուն թողեցին։ Նրանք սիրված էին բոլոր ընտանիքների մեջ, ուր ծանոթություններ ունեին. երկար չէին մոռանում նրանց, հիշում էին նրանց խոսքերը, հիշում էին Հայ պանդուխտի երգը և միշտ հարցնում էին ինձանից, արդյոք նամակ չունե՞մ նրանցից։ Բայց անցան ամիսներ, անցավ ավելի քան մի տարի, ես ոչինչ լուր չունեի։ Ես արդեն վերջացրել էի ուսումս, պատրաստվում էի հայրենիք վերադառնալ, երբ Բաթավիայից ստացա մի նամակ, որը ավելի մի փոքրիկ գրքույկ կարելի էր կոչել, քան թե նամակ։ Գրում էր Ռափայելը։ Անկարելի է նկարագրել, թե ո՞րքան տխրությամբ

կարդացի ես այդ նամակը, որի մեջ իմ ընկերների ամբողջ ապագան փչացած էի տեսնում։ Բայց նախքան նամակի բովանդակության մասին խոսելը, ես, իբրև միջանկյալ, պետք է հիշեցնեմ քեզ մի փոքրիկ մանրավեպ, որով ավելի հասկանալի կլինի քեզ նամակի բովանդակությունը։ Դու, իհարկե, չես մոռացել, որ իմ պատմության սկզբում ասացի, թե մստեր Ֆիշերի հետ Ամերիկա գնալու ժամանակ՝ Պարսկաստանից անցանք Ավղանիստան, այնտեղից Հնդկաստան, հետո Ամերիկա։ Լավ լսիր։ Ավղանիստանից անցնելու միջոցին Քաբուլի մոտակայքում, անապատի մեջ, մեզ պատահեց տեսնել հայ-բոշաների մի բանակ, որ բաղկացած էր մի քանի հարյուր ընտանիքներից։ Նրանք բնակվում էին եղեգնյա շարժական տաղավարների մեջ, որ չվելու ժամանակ ման էին ածում իրանց գրաստների վրա։ Այդ թափառականները այնքան հետաքրքրեցին մեզ, մանավանդ մստեր Ֆիշերին, որ մնացինք նրանց բանակում մի ամբողջ շաբաթ։ Չափազանց հյուրասեր, ուրախ, անհոգ և պարզ մարդիկ էին։ Մի հալածանքի պատճառով նրանք գաղթել էին Սպահանի կողմերից և անցել էին դեպի Ավղանիստանի անապատները։ Խոսում էին պարզ հայերեն, պահպանել էին լուսավորչական կրոնը, ման էին ածում իրանց հետ շարժական եկեղեցի և քահանաներ։ Թե ի՛նչ պատմական հանգամանքներից ստիպված, կամ ո՞ր ժամանակներից սկսել էին նրանք թափառական կյանք վարել, այդ դժվար էր ստուգել, միայն այդքանը պարզ էր, որ նրանք դարերի ընթացքում այնքան էին փոխվել, որ բոլորովին սեփականել էին իրանց բոշաների սովորությունները։ Կարոն համարյա սիրահարվեցավ նրանց վրա. մենք դժվարությամբ կարողացանք բաժանել նրան այդ թափառականներից։ Ահա այդ հայ-բոշաներն էին գլխավորապես Ռափայելի նամակի առարկան։

Ես անհամբերությամբ լսում էի. Ասլանը նայեց իր ժամացույցին և շարունակեց.

— Կարոն իր ընկերների հետ, երբ հասնում են Հնդկաստան, մոռանում են այն ուխտը, որ հանդիսավոր կերպով հայտնեցին՝ Նյու-Յորքից մեկնելու միջոցին, վերջին ճաշի ժամանակ, իրանց բարեկամների շրջանում, այո՛, մոռանում են և հրապուրվում են բոլորովին այլ մտքերով։ Նրանք նախ մտնում են Ջավա կղզու Բաթավիա քաղաքը, որտեղ բնակվում էր Ռափայելի մայրը և նրա ազգականները։ Այդ քաղաքում կային նշանավոր հայ վաճառականներ և հարուստ հայ կալվածատերներ, որոնք իրանց սեփական դաստակերտներում շաքարի և լեղակի գործարաններ ունեին։ Դրանք Շահ-Աբասի Սպահան տարած գաղթականներիցն էին, որոնք ԺԸ-րդ դարու սկզբում թողեցին Սպահանը և գաղթեցին Ջավա կղզու վրա։ Բացի Բաթավիայից, որ կղզու մայրաքաղաքն է, Ջավայի մյուս

փոքրիկ քաղաքներում ևս, ինչպես են՝ Սուրաբայա, Չերիբոն, Բըգալ, Բանյումաս, Ջըպարա, Սըմարանգ և այլն, կային նույնպես հայ գաղթականներ, որ ապրում էին հոլանդացոց իշխանության ներքո և պարապում էին հողային արդյունագործությամբ։ Անջատված լինելով Հայաստանից, այդ հեռավոր կղզու վրա դեռ նրանց մեջ վառ էր պահված սերը՝ թե՛ դեպի իրանց ազգը և թե դեպի իրանց հայրենիքը։ Եթե հեռվից այլ կերպով չէին կարողանում օգնել իրանց ազգին, բայց փող չէին խնայում։ Կարոն ծանոթանում է կղզու հարուստներից մի քանիսի հետ։ Այստեղից երեքը միասին անցնում են Հնդկաստանի մյուս քաղաքները, և ամեն տեղ, ուր հայ գաղթականներ էին բնակվում։ Լինում են Կալկաթայում, Սինգապուրում, Դաքայում, Չիչրայում, Մադրասում, Բասրայում, Սուրաթում, Բոմբայում և ուրիշ շատ տեղերում։ Տարածվելով Հնդկաստանի ընդարձակ թերակղզու վրա, հայ գաղթականները իրանց ձեռքն էին առել երկրի վաճառականությունը ու հարստությունը։ Փողի հարստության հետ նրանք պահպանել էին և ազգային զգացմունքների հարստությունը, որի ապացույցը կարող է լինել այն նշանավոր բարեգործությունը, որ զանազան ժամանակներում կատարել են Հնդկաստանի հայերը։ Գուալիերում մեր երիտասարդները ծանոթանում են հայազգի զորապետ Կոռնել Հակոբի հետ[55], որ մեծ դեր էր խաղում։ Կարոն դեռ Ամերիկայում եղած ժամանակ, երբ խոսվում էր Հնդկաստանի հայերի մասին, նա միշտ այն միտքն էր հայտնում, թե Հնդկաստանի հայերին, չնայելով նրանց հարստությանը, պետք է կորած համարել։ Նա ասում էր, թե հայ գաղթականները, փոքրիկ խմբերով, ցրված լինելով թերակղզու զանազան տեղերում, միմյանցից հեռու, միմյանցից անջատված, առանց որևէ կապի, այսպես կարող են մի ժամանակ կլանվել, անհետանալ ուրիշ ավելի զորեղ տարրերի մեջ։ Եվ որպեսզի այդ վտանգի առաջն առնվի, անհրաժեշտ է նրանց բոլորին ի մի խմբել և կազմել մի ազատ, անկախ գաղթաշենք։ «Ինչո՞ւ,— ասում էր նա,— եվրոպացի մի սափրիչ մի խումբ սրիկաներով կգա Հնդկաստան, մի տեղ կգրավե և իր համար ազատ գաղթաշենք կհիմնե, իսկ հայերը, իրանց հարուստ խելքով ու հարուստ քսակով մի այդպիսի բան չե՞ն կարող անել»։ Այդ Կարոյի մտածության վաղեմի ցնորքն էր։ Եվ այդ նպատակով նա իր ընկերների հետ թափառում էր Հնդկաստանի թերակղզու վրա և անցավ մինչև Բիրմանիայի պետությունը։ Բայց այդ նպատակին հասնելու համար հարկավոր էր, որ մի այսպիսի գաղթաշենքի հիմքը իրանք դնեին, որտեղ, իբրև կենտրոն, հետզհետե հավաքվեին զանազան տեղերում սփռված մյուս գաղթականները։ Իսկ մի ազատ գաղթաշենք հիմնելու համար նախ հարկավոր էր մի երկիր գրավել, և այդ գուցե առանց արյան չէր կարող հաջողվել։

Բայց Կարոն և նրա ընկերները կարողացել էին մի բան հաջողացնել։ Պետք է ասած, որ այդ ժամանակներում անգլիացոց իշխանությունը դեռ շատ չէր տարածված Հնդկաստանի թերակղզու վրա, դեռ կային զանազան մանր հնդկական իշխանություններ, կային և բոլորովին ամայի, անտեր և անբնակ երկրներ։ Այդ անբնակ երկրներից մի ամենահարմարը ընտրում են նրանք, պայման են կապում մի հարևան հնդիկ ռաջայի հետ և խոստանում են միմյանց փոխադարձ օգնականություն։ Արդեն երկիր կա, իսկ այդ երկիրը լցնելու համար պետք էր ունենալ բնակիչներ։ Կարոն մտաբերում էր Ավղանիստանում տեսած հայ-բոշաներին։ Այդ հալածական, տկլոր, ամեն կլիմայի դիմացող մոլաշրջիկների մեջ գտնում է նա մի ամենահարմար հասարակություն՝ մի ազատ գաղթաշինք հիմնելու համար, ընտելացնելով նրանց հաստատաբնակության և աշխատասեր կյանքի։ Այդ նպատակով թողնում են նրանք Հնդկաստանը և գնում են Ավղանիստան։ Հայ-բոշաներին գտնում են միևնույն անապատներում, ուր առաջ տեսել էին։ Նրանց առաջին ջանքը լինում է՝ համոզել բոշաներին, որ հանձն առնեին մի այնպիսի հեռավոր գաղթականություն, հետո սկսում են նախապատրաստել ու վարժեցնել նրանց անձնապաշտպանության, որ եթե հարկ լիներ զենքի դիմել, բոլորովին անզոր չգտնվեին։ Այդ պատճառով նրանք բավական ժամանակ մնում են բոշաների մեջ։ Երևում էր, որ Կարոյին հաջողվել էր Հնդկաստանից նպաստներ ընդունել, եթե ոչ, մի այնքան բազմություն շարժել իր տեղից՝ առանց ծախքերի չէր կարող լինել։ Ամեն ինչ խոստանում էր հաջողություն, միայն բոշաները դեռևս տատանվում էին գաղթել մի հեռավոր աշխարհ, որ բոլորովին անծանոթ էր նրանց։ Այդ էր պատճառը, որ Կարոն ստիպված էր կրկին վերադառնալ Հնդկաստան, տանելով իր հետ բոշաների մի քանի գլխավորներին, որ նրանք աչքով տեսնեին իրանց համար պատրաստված «ավետյաց երկիրը» և հավատային, որ այնտեղ ավելի լավ կանցներ նրանց կյանքը։ Այստեղ դու պետք է լսես մի սիրավեպ, Ֆարհատ, այդ հարկավոր է քեզ գիտենալ։ Ինչպես ասացի, Կարոն իր ընկերների հետ բավական ժամանակ մնում է բոշաների մեջ։ Մի այդպիսի ուրախ, մշտազվարթ և ջերմ կրքերով լի հասարակության մեջ, շատ բնական է, որ մեր երիտասարդների անտեսական մեծ գաղափարները չէին կարող անցնել առանց սիրահարական մանր արկածների։ Մի սևաչյա աղջիկ գրավում է Կարոյի զգայուն սիրտը։ Կարոն խոստանում է նրան իր սերը և իր ձեռքը, խոստանում է փութով վերադարձ, և բոշաների ներկայացուցիչների հետ ճանապարհ է ընկնում։ Ռափայելը և Սագոն մնում են բոշաների բանակի մեջ։ Բայց մինչև Կարոյի վերադառնալը պատա-

հում է մի մեծ դժբախտություն։ Սկսվում է ավազակների և պարսից պատերազմը։ Պարսիկները հաղթում են, անցնում են ավազակների երկիրը, կողոպտում են և միևնույն ապստամբության ժամանակ, հանդիպելով բոշաների բանակին, թալանում են նրանց, գերի տանելով բազմաթիվ կանայք և աղջիկներ, որոնց թվում գտնվում է և Կարոյի նշանածը։ Եվ երբ Կարոն ուրախ, լի մեծամեծ հույսերով վերադառնում է Հնդկաստանից, գտնում է բոշաների բանակը ցրիվ եկած, և անապատում նրանց հետքն անգամ չէ տեսնում։ Կարող ես երևակայել Կարոյի դրությունը։ Մի ավազակի, որ անապատում ուղտեր էր արածացնում, պատմում է նրան ցավալի եղելությունը։ Կարոյի նման մի ամուր բնավորություն միայն կարող էր դիմանալ մի այդպիսի ծանր հարվածի։ Նա մի անգամից ունենում է երկու մեծ կորուստ, որ այնքան մոտ էին նրա սրտին, որ այնքան գրավել էին նրա մտածությունները, մեկը՝ անկախ, ազատ պաշտպանությունը Հնդկաստանում, մյուսը՝ իր սիրած աղջիկը... Երկար որոնումներից հետո Քաբուլի հայոց եկեղեցու բակում գտնում է Ռափայելին և Սադոյին, հիվանդության մահճի մեջ դրված։ Նրանց վերքերը դեռ չէին բժշկվել, որ ստացել էին պարսից սարվազների հարձակման ժամանակ։ Նրանցից տեղեկանում է Կարոն աղետալի անցքի մանրամասնությունները։ Նրանք պատմում են, թե հարձակումը տեղի ունեցավ գիշերով, իրանք, խառնված լինելով կռվի մեջ, չկարողացան նկատել, թե ո՛վ հափշտակեց, կամ ո՛ր կողմը տարան նրա նշանածին։ Բայց երբ առավոտյան լույսը բացվեցավ, նրանք գտան իրանց վիրավոր ընկած, որոնց թշնամին, սպանված համարելով, թողել, հեռացել էր։ Իսկ բոշաների մասին դեռ չգիտեին, թե ի՞նչ եղան, կամ ո՞ւր գնացին։ Կարոն մնում է վիրավորների մոտ, մինչև առողջանում են։ Հետո, Սադոյին իր հետ առնելով, գնում է Պարսկաստան, իսկ Ռափայելը վերադառնում է Ջալա վլլին։ Ահա՛ այդ էր Ռափայելի նամակի բովանդակությունը, որ ես ստացա Բաթավիայից, այդ էր, որ ստիպեց ինձ շտապել և շուտով իմ հայրենիքը վերադառնալ։ Ես ավարտել էի իմ ուսումը, Ջալալը նույնպես ավարտել էր։ Երկուսս միասին թողեցինք սիրելի Ամերիկան, տանելով մեզ հետ շա՜տ և շա՜տ անմոռանալի հիշատակներ...

Ասլանը իր պատմությունը հասցրեց մինչև այստեղ, իսկ նրա շարունակությունը ես արդեն գիտեի... Այո՛, ես գիտեի, ես դեռ չէի մոռացել այն խոսքերը, որ մի օր անզգուշությամբ թռցրեց իր լեզվից պառավ Սուսանը, երբ առաջին անգամ հանդիպեցի նրան, արաբական մինարեթի մոտ։ «Երբ Դինբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը փախցրեց իր քամակին Կարոյի երեխան և մենակ անցավ Հերաթի անա-

պատաներից»... Արդյոք Հյուբբին Կարոյի երեխան չէ՞ր, որին պառավ բուշան ման էր ածում իր հետ։ Արդյոք Դինբուլինների ամրոցում փակված կինը Կարոյի կորցրած նշանածը չէ՞ր, որ Սուսանի միջոցով աղաչում էր Կարոյին ազատել իրան գերությունից։ Արդյոք այդ պառավ բուշան, Սուսանը, Կարոյի նշանածի մայրը չէ՞ր, որ կախարդի անունով մտնում էր Դինբուլինների ամրոցը, իբր թե կանանց համար գուշակություններ անելու և, այդ առիթից օգուտ քաղելով, տեսնում էր իր աղջկան։ Ես դեռ չէի մոռացել այն խոսքերը, որ մի անգամ, ավերակ մատուռի մոտ, այն նվիրական ծառերի տակ Հյուբբին միամտաբար ասաց ինձ. «Հյուբբին Սուսանի թոռն է, Հյուբբին անբախտ աղջիկ է, նրա մայրը կորած է, Հյուբբին պտրում է իր մորը...»։ Այդ բոլորը ինձ համար պարզ էր։ Բայց մի բան դեռ մթության մեջ էր մնում, թե ի՞նչ եղավ հնդկացի Ռափայելը, որի մասին այնքան համակրությամբ էր խոսում Ասլանը։ Ես Ասլանի կամ Կարոյի բոլոր ընկերներին ճանաչում էի, բայց այդ երիտասարդին դեռ չէի տեսել։ Ես ստիպված եղա հարցնել.

— Իսկ Ռափայե՞լը, ի՞նչ եղավ Ռափայելը, նա մնա՞ց Հնդկաստանում, թե եկավ Պարսկաստան։

— Եկավ,— պատասխանեց Ասլանը։

— Ի՞նչպես է, որ ես չեմ տեսել նրան։

— Դու նրան տեսնել չէիր կարող. նա զոհ եղավ մի անտեղի կասկածանքի...

— Սպանեցի՞ն նրան։ Ո՞վ սպանեց։

— Այդ մի հարցրու,— ասաց Ասլանը տխուր ձայնով և երեսը շուռ ավեց։

«Նա զոհ եղավ մի անտեղի կասկածանքի...»։ Համարյա միևնույն խոսքերը, որ մի անգամ ասաց ինձ Մարոն, երբ արտասուքը աչքերում զգուշացնում էր ինձ՝ չբարեկամնել Կարոյին, և օրինակ էր բերում, թե ինչպես նա մի «կասկածանքի» համար սպանեց իր ամենալավ ընկերներից մեկին, մի հնդկացի երիտասարդի։ Այդ ես պարզվեցավ։ Բայց ես դարձյալ հարցրի Ասլանից, թե ի՞նչ կասկածանքի համար սպանվեցավ նա։

— Ինչ որ հարկավոր էր քեզ գիտենալ, ես բոլորը պատմեցի քեզ, Ֆարհատ,— ասաց նա ծանր կերպով,— պատմեցի, գլխավորապես այն նպատակով, որ դու հասկանաս, որ եթե մեր բարեկամները իրանց գործունեության մեջ որևէ սխալ են գործել,— այդ առաջ է եկել նրանց մեջ եռանդի չափազանցությունից և գիտության պակասությունից։ Թե չէ, իբրև լավ մարդիկ, նրանց նմանները խիստ սակավ են գտնվում։ Նրանց անձնանվիրությունը, բաղձանքները և բոլոր ձգտումները անկեղծ են եղել։

Իսկ իրանց ձգտումներին հասնելու չափ՝ գիտություն չեն ունեցել։ Լսի՛ր, Ֆարհատ, առանց հիմնավոր գիտության մարդ չէ կարող օգուտ բերել ոչ իր ազգին, ոչ իր հայրենիքին և ոչ մարդկությանը։ Ես բերեցի քեզ այստեղ, որ այդ բոլորը պատմեմ քեզ, որովհետև մենք շուտով բաժանվելու ենք միմյանցից։

Դարձյալ իմ սիրտը խոցվեցավ, դարձյալ իմ աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Ամեն անգամ, երբ լսում էի այդ խոսքը, թե բաժանվելու ենք միմյանցից, կարծես բոլոր աշխարհը մթնում էր ինձ համար։

— Գիտությունը գլխավոր ուժն է, Ֆարհատ, որ տնօրինում է մարդկային բարին, նրա երջանկությունը, նրա խաղաղությունը։ Բայց դու ոչինչ գիտություն չունես, Ֆարհատ, քո մեջ պակաս է ամենահասարակ զարգացումն անգամ։ Քո մեջ կա միայն լավ սիրտ, կան և լավ հակումներ։ Եթե դու զարգանաս, կարող ես օգտավետ մարդ լինել։ Այսօր տանելու եմ քեզ մի վանք, այնտեղ կենում է մի մարդ, մի ճշմարիտ գիտնական մարդ, քեզ հանձնելու եմ այդ մարդուն։ Դու կմնաս նրա մոտ, նա այնքան բարի է, որ սիրով կհոժարի պարապել քեզ հետ։ Նրա մոտ եթե դու մեծ գիտություն ես սովորելու չլինես, բայց զարգանալ կարող ես։ Դու այժմ ունես այնքան պաշար, թեև հում և անմշակ պաշար, որ կարող է շատ նպաստել քո զարգացմանը։ Դու անցար մեր հայրենիքի եթե ոչ բոլորը, գոնե նրա նշանավոր մասը։ Դու քո աչքով տեսար և տեղի վրա ծանոթացար մեր ժողովրդի դրության հետ, նրա անցյալի և ներկայի հետ։ Հայրենագիտությունը գլխավոր ուսմունքն է այն անձանց համար, որոնք նվիրվում են ծառայելու հայրենիքին։ Ով որ հայրենիք չի տեսել, չի ճանաչել, և կամենում է նրա համար մի ծառայություն անել, նման է այն դերձակին, որ մարդուն չտեսած, նրա չափսը չառած, նրա համար հագուստ է ձևում։ Եթե դերձակը լավ արհեստավոր ևս լինի, բայց հագուստը կամ նեղ կդուրս գա կամ՝ լայն, կամ կարճ կդուրս գա կամ երկար։ Մի խոսքով, այլանդակ բան կլինի։ Մի այդպիսի սխալի մեջ չընկնելու համար ես ցույց տվի քեզ մեր հայրենիքը. շատ երևույթների պատճառները բացատրեցի քեզ, շատ տեղերի և շատ ցեղերի հետ ծանոթացար դու։ Ես ձգեցի քո մեջ ապագա հառաջադիմության սերմերը միայն։ Իսկ գիտության լույսը կծլեցնե, կաճեցնե և պտղաբեր կկացուցանե նրանց։ Այդքանը բավական է, այժմ գնանք։

Մենք սկսեցինք ցած իջնել Սասղաբերդից։

— Ո՞ւր պիտի գնաս,— հարցրի նրանից։

— Հնդկաստան,— պատասխանեց նա։

— Ե՞րբ կվերադառնաս։

— Այդ ես էլ չգիտեմ։

— Գոնե ասա ինձ, թե ինչի՞ համար ես գնում։

— Այժմ հարկավոր չէ քեզ գիտենալ... Դու միայն կարող ես համոզված լինել, որ վատ բանի համար չեմ գնում։

ԼԲ

«ՀԱՄՐԸ»

Աստղաբերդից ցած իջնելով, շարունակեցինք մեր ուղին դեպի Առաքելոց վանքը, որ մոտավորապես երեք ժամի ճանապարհով հեռու է Մուշ քաղաքից, ընկնում է նրա արևելահարավային կողմը, Տավրոսի գեղեցիկ լեռնահովիտներից մեկի մեջ, բարձր դիրքի վրա։ Ճանապարհին անցանք Մողունք գյուղը, որի մերձակա մորուտների մեջ մի ժամանակ ձգեցին հինգ հարյուր մողերի գլուխներ, այդ պատճառով և կոչվեցավ Մողունք կամ «Մողաց գերեզման»։

Երեկոյան կիսամռայլի միջից վանքի թանձր, ամրոցաձև շրջապարիսպը խիստ ճնշող տպավորություն էր գործում։ Ես պետք է մնայի փակված այդ պարիսպների մեջ։ Այդ միտքը ավելի ճնշող էր, ավելի ծանր էր...

Նայում էի դեպի տասնևվեց դարերի պատկառելի սրբավայրը, նայում էին դեպի սքանչելի բարձրավանդակը, որի վրա կանգնած էր նա, նայում էի դեպի շրջապատող լեռները, որ գրկել էին նրան, նայում էի դեպի կանաչազարդ հովիտը, որ սփռված էր նրա առջև, նայում էի և մտածում էի, թե հայկական գեղարվեստը, ճարտարությունը զարգացավ վանքերի շինության մեջ, իսկ հայկական գեղասեր ճաշակը զարգացավ տեղերի և տեսարանների ընտրության մեջ, որ վայելուչ էին նրանց կառուցման համար։

Երբեմն մի ամենահասարակ հակադիպություն փարատում է մեր սրտից ամենածանր տարակուսանքներ։ Ասլանը հայտնեց, որ ինձ պետք է թողնե այդ վանքում, իսկ ես լռեցի, չհայտնեցի նրան իմ դժկամությունը։ Բայց երբ, դեռ վանքը չհասած, ճանապարհին պատմեց ինձ դեռ չմոռացված ավանդությունը, թե այդ վանքում աշխատել են հայկական դպրության Ոսկեդարի ականավոր մարդիկը, թե այդ վանքի խլության մեջ են կատարվել նրանց մտավոր վաստակները, թե այդ վանքում են դրված և նրանց պաշտելի շիրիմները, այդ բոլորը լսելով, իմ մտա-

տանջությունը ամոքվեցավ, իմ կասկածները փարատվեցան, և ես խոնարհվեցա անցյալ ժամանակների սրբազան հիշողությունների առջև՝ աշխատել և սովորել այն հարկի տակ, որտեղ աշխատել են մեր բազմավաստակ հայրերը, ոգևորվել նրանց անմոռանալի շիրիմներով, և սրտով ու հոգով նվիրվել ուսման ճգնությանը։

Առաջինը, որ հեռվից գրավեց իմ ուշադրությունը, դա էր վանքի շրջապարիսպի արևելյան կողմում սյուների մի շարք, որ բարձր կոթողների նման կանգնած էին միմյանց մոտ։ Սոսանը ինձ տարավ նրանց մոտ։ Դրանք թվով տասն գեղաքանդակ խաչքարեր էին, որ դրված էին քարե պատվանդանների վրա։ Ավանդությունը «Թարգմանչաց գերեզման» է կոչում այդ լուռ հիշատակարանները։ Նրանցից մեկի վրա ես կարդացի հայոց անպարտելի փիլիսոփայի՝ Դավիթ Անհաղթի անունը։ Այդ խաչքարերի խմբի առջև, փոքր-ինչ հեռու դրված էին երկու անշուք գերեզմաններ. մացառների միջից հազիվ երևում էին նրանք։ Քարացած մամուռը դրել էր այդ տապանների վրա իր գորշ-կանաչագույն խավերը, ոչ գիր և ոչ թվական չէին երևում. նրանց թվականը, նրանց տապանագիրը դրոշմված են ամեն մի զգայուն հայ մարդու սրտի մեջ։ Ժամանակները քարը մաշեցին, գիրը ջնջեցին, բայց սրտերի մեջ անեղծ մնաց նա։ Այդ երկու փոքրիկ տապանների մեջ հանգչում են երկու հոյակապ անձինք՝ Մովսես Խորենացին և նրա ընկեր Մամբրե Վերծանողը[56]։ Հայաստանը հույն և հրեա սուրբերի անունով տաճարներ կանգնեց։ Բայց այն մարդը, որ իր գրքով ազատեց Հայաստանը պատմության մահից, որ կյանք և անմահություն տվեց նրան, ինքը մի փոքրիկ մատուռ անգամ չստացավ հայրենի աշխարհի գրկում... Այդ տապաններից փոքր-ինչ հեռու, մեկուսացած էր մի այլ տապան, ավելի անխնամ, ավելի տխուր, քան թե առաջինները։ Լեռնային Հայաստանը իր լեռների ընտիր քարերից մեկն անգամ խնայեց դնել նրա վրա։ Անտաշ ապառաժների մի քանի բեկորներ ծածկում են պաշտելի մարդու սրտակտոր դամբարանը։ Անբա՜խտ վիճակի անբա՜խտ հակադրություն։ Այդ մարդը իր կյանքում իր ժամանակի կղերից հալածվեցավ, քարկոծվեցավ, և այժմ նրա դամբարանը նույնպես ճնշված է անկարգ քարակույտի ներքո։ Բայց ամեն մարդ, երբ կլսե Ղազար Փարպեցու անունը, խոնարհությամբ ծունր կդնե և կհամբուրե նրա դամբարանի փոշիները... Այդ դամբարանի վրա հեռվից տխուր կերպով նայում են Սահակ և Համազասպ իշխանների շիրիմները...

Վանքի շրջակայքի հիշատակարանները այնքան ժամանակ խլեցին մեզանից, որ բոլորովին մութն էր, երբ մտանք վանքը։ Վանահայրը չգտնվեցավ. մեզ ասացին, որ նա գնացել է մերձակա գյուղը։ Սոսանը

ուղղակի դիմեց դեպի խուցերից մեկը, որի նեղ լուսամուտից ճրագի լույս էր երևում։ Դուռը բաց էր թողած՝ օդ ներս տանելու համար։ Մի հասարակ, անգույն սեղանի վրա վառվում էր ճրագը և լուսավորում էր դեմքը մի վանականի, որ այդ միջոցին, սեղանի վրա թեքված, ինչ-որ գրում էր։ Սեղանի երեսը ծածկված էր գրքերով, որ անկարգ կերպով դիզված էին միմյանց վրա։ Երբ նկատեց նա մեր ներս մտնելը, ամենևին չշարժվեցավ իր տեղից, միայն ձեռքը մեկնելով Ասլանին, սառն կերպով ասաց.

— Ես ձեզ սպասում էի, պարոն բժշկապետ։

Հետո, երբ նկատեց, որ մենք ոտքի վրա մնացինք, ավելացրեց.

— Իմ խուցը այնքան նեղ է, և կարասիքը այնքան սակավ, որ չգիտեմ որտեղ հրավիրեմ ձեզ նստելու։

— Դուք հանգիստ եղեք, մենք նստելու տեղ կգտնենք,— ասաց Ասլանը և, նրա մահճակալի վրայից անկողինը մի կողմ հավաքելով, նստեց մերկ տախտակի վրա, ինձ ևս հրավիրեց տեղավորվել իր մոտ։

Եվ իրավ, երբ աչք ածեցի իմ շուրջը, տեսա, որ նրա խուցի մեջ, բացի գրասեղանից և նրա հանդեպ դրած բազկաթոռից, որի վրա նստած էր այդ կրոնավորը, և բացի մահճակալից, որի վրա տեղավորվեցանք մենք, այլևս ուրիշ կարասիք չկային։ Համեմատելով մյուսների անշքության հետ, բազկաթոռը մի փառավոր հակապատկեր էր ներկայացնում։ Նա շինված էր ծանր, ամուր փայտից և զարդարված էր գեղեցիկ քանդակներով։ Փայտի բնական մուգ գույնը, հնությունից ավելի մթնանալով, խիստ վայելուչ տեսք էր տալիս նրան։ Երբ կրոնավորը նկատեց, որ ես հետաքրքրությամբ նայում եմ բազկաթոռի վրա, ժպտալով ասաց ինձ.

— Այս բազկաթոռը ես գտա ամբարանոցում, ուր ձգել էին վանքի կոտրատված երկրագործական անոթների մեջ։ Հին եպիսկոպոսներից մեկի բազկաթոռն է. երևի հեռու երկրներից ընծա է ուղարկված։

Այդ կրոնավորի հագուստով երիտասարդը երեսունհինգ տարեկան հազիվ կլիներ, թեև նրա մորուքը և գլխի խիտ մազերը ձյունի պես ճերմակել էին։ Այդ ճերմակության միջից դուրս էր նայում մի գունաթափ, հիվանդոտ դեմք, խորն ընկած աչքերով, որոնք վառվում էին անբնական փայլով։ Ի՞նչն էր այնպես վաղ ծերացրել նրան, ի՞նչն էր այնպես մաշել ու տրորել նրան։ Ոտքերի սրունքները չէին խոնարհվում նրան և, ջլատված մարդու ոտքերի նման, դողդողում էին։ Երևում էր, որ երկար տարիներ այդ սրունքները կրել էին իրանց վրա մի ծանրություն. երկաթի՜ ծանրություն... Նա խոսում էր, և երկարատև հազը իսկույն ընդհատում էր նրան, մի խուլ և խռպոտ հազ, որ լսվում էր կրծքի խորքից։ Ինձ այնպես էր թվում, որ կոտրած կարասի միջից էր լսվում այդ

ձայնը։ Սոլանը խորին ցավակցությամբ նայում էր նրա վրա և չէր կարողանում իր տխրությունը ծածկել։ Նայում էր բժշկի աչքով, նայում էր բարեկամի աչքով և դառն կերպով հոգվոց էր հանում։

— Ես հույս ունեի ձեզ վարդապետ տեսնել,— ասաց նա, դառնալով դեպի նվաղած երիտասարդը։

— Կարծում եք, թե հե՞շտ էր այդ,— հարցրեց նա փոքր-ինչ զայրացած, բայց դողդոջուն ձայնով։— Մեզ վարդապետ լինելու համա՞ր շատ բան է հարկավոր սովորել... Մեզանից պահանջում են այն բոլորը, ինչ որ մի մոնթ կամ մի տիրացու՝ սկսյալ մանկությունից մինչև իր ձեռնադրվելը՝ սովորել է...

Հազը արգելեց նրան շարունակել. չարագուշակ հազը տևեց մի քանի րոպե. երբ փոքր-ինչ հանգստացավ, շարունակեց.

— Այո՛, շատ բան է հարկավոր սովորել... և՛ սաղմոսներ պետք է անգիր գիտենալ, և՛ աղոթքներ պետք է անգիր գիտենալ, և՛ շարականներ անգիր երգել... Դիցուք թե անգիր արեցիր, բայց ձայնը ո՞րտեղից կբերես... Իմ մեջ առաջվա հիշողությունը չէ մնացել. ես դեռ աշակերտ եղած ժամանակ Հոմերոսից և Վիրգիլիոսից[57] ամբողջ գլուխներ անգիր գիտեի, բայց հիմա դժվարանում եմ մի քանի աղոթքներ անգիր սերտել...

Հազը դարձյալ սկսեց։ Սոլանը ուշադրությամբ լսում էր։ Իմ ուշադրությունը նույնպես գրավեց նրա բողոքը, որի մեջ այնքան մաղձ և դառնություն կար, որքան մեծ հոժարություն՝ նվիրված լինելու եկեղեցու սպասավորությանը։ Նա շարունակեց.

— Դատապարտելին այն չէ, որ ձեռնադրող եպիսկոպոսը մեզանից պահանջում է այն, ինչ որ կպահանջեր մի անգրագետ տիրացուից, դատապարտելին այն է, որ ժողովուրդն էլ հենց այդ է պահանջում։ Նրա համար պետք է գիտենալ ամբողջ այսմավուրքը, ամբողջ հարանց վարքը... Նրա համար պետք է գիտենալ, թե ինչպես տեր Հուսկան որդին տեսավ իր առջև արյան ծովը, թե որտեղ Հովնան մարգարեն դուրս եկավ ձկան փորից, կամ ինչպես զռաց Բաղաամի էշը... Այդ բոլորը պետք է գիտենալ, բայց մենք այդ բաները չենք սովորել...

Նրա սեղանի վրա դրված էր մի բաժակ կաթ, նա վեր առեց և կոկորդը զովացրեց։ Սոլանը դիմեց նրան բժշկի հարցով.

— Այժմ ի՞նչպես եք զգում ձեզ։

— Այժմ այնքան վատ չեմ... այստեղ օդը բավական կազդուրեց ինձ...— ասաց նա՝ կաթի բաժակը ցած դնելով։— Բայց ձեզ, իբրև բժշկի, պետք է ավելի հասկանալի լինի, որ ես կարոտ եմ սնունդի, և լավ սնունդի, որից զրկված եմ այստեղ... Պետք է պաս պահել, պետք է ենթարկվել

վանական բոլոր կանոններին, իսկ դրանք սաստկացնում են իմ հիվանդությունը...

— Չե՞ք մտածում թողնել վանքը։ Ես ձեզ խորհուրդ կտայի թողնել։

— Ոչ, մի անգամ որ սկսել եմ, պետք է վերջացնեմ...

— Թույլ տվեք քննել ձեր կուրծքը։

— Ի՞նչ քննել, ես գիտեմ այնտեղ ի՛նչ է կատարվում...

Հայը, որ ավելի սաստկությամբ սկսվեց այժմ, սուրբ, թե ի՛նչ էր կատարվում այնտեղ...

Ասլանը աշխատում էր չխոսեցնել նրան, որովհետև նկատում էր, թե որքան տանջվում էր նա խոսելու ժամանակ։ Բայց նա ցանկանում էր խոսել և միշտ խոսել, կարծես երկար ժամանակ չէր խոսացել։

— Մի քանի անգամ գյուղերը գնացի,— ասաց նա,— փորձեցի խոսել գյուղացիների հետ։ Ես, որ մեր ժողովների մեջ, ամբողջ ժամերով կանգնած կխոսեի, և իմ խոսելու նյութը երբեք չէր սպառվի, հավատացեք, որ գյուղացիների մոտ նյութ չէի գտնում խոսելու։ Նրանց լեզուն չգիտեի, նրանց հասկացողության համեմատ բառեր, դարձվածներ պակասում էին ինձ։ Շատ անգամ մի առակ, մի առած, մի նախադասական պատմություն շատ բան է սովորեցնում գյուղացուն, քան թե մեր ամբողջ փիլիսոփայությունները։ Դրա համար է, որ ինձ բոլորովին անպատրաստ եմ համարում այն կոչմանը, որ մտադիր եմ ընդունել... Պետք է նորից ամեն բան սովորել... Երբեմն այնպիսի հարցեր են առաջարկում, որ չես կարողանում պատասխանել, այդքանը բավական է, որ քեզ տգետի տեղ դնեին...

— Դուք այդ հողը ուրիշներին թողեցեք— ...ասաց Ասլանը,— դուք զբաղվեցեք ձեր գրական վաստակներով...

— Եթե թո՛ւյլ տային... Այդ վանքի վանահայրը հանգստություն չէ տալիս ինձ...

— Նրան կփոխեն... Շուտով կփոխեն...

— Դա մի բարություն կլիներ ինձ համար...

— Նրա տեղը «մերոնցից» մեկին կդնեն...

— Ավելի լավ...— ասաց նա, և նրա դեմքը ուրախությունից փայլեց։

— Դուք մի բան գրո՞ւմ եք այժմ։

— Ոչինչ չեմ գրում։ Երբեմն միայն անկապ նկատողություններ եմ անում։ Եթե շուտ չեմ մեռնի, գուցե ժամանակով այդ նկատողությունների հավաքածուից մի բան կդուրս գա... Բայց ինձ պակասում են գրքեր, գրքերի սաստիկ կարոտություն եմ զգում այստեղ...

— Շուտով դուք կունենաք մի լավ ծանոթ,— մխիթարեց նրան Աս-

լանը,— գրքերի կողմից նա կօգնի ձեզ, նրան հնարավոր է ամեն տեսակ գրքեր բերել տալ ձեզ համար։

— Ո՞վ է դա։

— Վենետիկի Մխիթարյանների աշակերտներից մեկը։ Շատ պատվական երիտասարդ է։

— Այո՛, հիշեցի... նրա մասին ինձ գրել էին... Նա եկա՞վ։

— Եկավ։ Այժմ Մուշի մեջ է գտնվում։

Նա ուշադրություն դարձրեց իմ վրա։

— Ո՞վ է այդ պատանին։

— Ես դրան ձեզ համար աշակերտ եմ բերել,— պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով.— կմնա ձեզ մոտ, կխնամե ձեր հիվանդությունը, կծառայե ձեզ, և ձեզանից բան կսովորե։

Նա նույնպես ծիծաղեց։

— Ըստ վանական հին սովորության,— ասաց նա,— ինչպես մեր հայր սուրբերը սպասավոր-աշակերտներ էին պահում։ Մի գիժը ունեմ արդեն։ Բայց ես կարոտ եմ ընկերի, մի լավ ընկերի. միայնակությունը սպանում է ինձ։ Այստեղ մարդ անգամ չեմ գտնում, որի հետ կարելի լինի խոսել։ Առաջ ինձ «Համր» էին կոչում։ Բայց իմ լեզուն այժմ բացվել է. ուզում եմ խոսել, շատ խոսել, գուցե այն պատճառով, որ շուտով կդադարեմ խոսելուց...

— Եվ ձեր նոր աշակերտը կօգտվի ձեր շատ խոսելուց,— նկատեց Ասլանը հանաքի ձևով։

Նա ոչինչ չպատասխանեց, խնդրեց տեղ տալ իրեն՝ պառկելու մահճակալի վրա։ Մենք վեր կացանք։ Ասլանը առաջվա կարգով ուղղեց նրա անկողինը և կամենում էր, նրա ձեռքից բռնելով, պառկեցնել մահճակալի վրա։ Բայց նա մերժեց, ասելով.

— Դեռ ուժ կա, դեռ այնքան չեմ թուլացել...

Նա թիկն տվեց բարձերին, երեսը դեպի մեզ, հարցնելով ինձանից.

— Ի՞նչպես է քո անունը։

— Ֆարհատ,— պատասխանեցի ես կարմրելով։

— Դե, Ֆարհատ, այժմյանից սկսիր քո ծառայությունը, գնա՛ այդ խուցին կից սենյակը, այնտեղ իմ սպասավորին քնած կգտնես, կողքը պինդ բզիր, նա վեր կկենա, ասա, որ մեզ համար մի լավ սուրճ պատրաստե։ Սուրճը ինքդ բեր և շնորհքդ ցույց տո՛ւր մեզ։

Ես հասկացա, որ սուրճը մի առիթ էր հեռացնելու ինձ, իսկույն դուրս եկա, մտա սպասավորի սենյակը։

Սպասավորի սենյակը համեմատաբար ավելի զարդարած էր, քան թե իր տիրոջ խուցը։ Ես նրան գտա նույն դրության մեջ, որպես ասաց

Համբը։ Քնած էր փայտյա մահճակալի վրա և ամբողջ սենյակը գրգռում էր նրա ծանր շնչառությունից։ Դա արյունով լի մի առողջ պատանի էր, համարյա իմ հասակակից։ Կողքը խթելով զարթեցնել չկարողացա նրան, ստիպված եղա բռնել երկու ձեռքից և մի քանի անգամ ուժգին ցնցել։ Քնաթաթախ, շփոթված, վեր թռավ նա, և, տեսնելով իր սենյակում մի անծանոթ մարդ, կարծեց, թե նրան սպանելու կամ կողոպտելու համար եմ եկել։ Նա խսկույն խլեց իր միակ զենքը՝ ծանր մահակը, որ դրած էր կշտին։ Անշուշտ մի լավ հարված կստանայի, եթե չշտապեի ասել նրան.

— Քո աղան սուրճ է պահանջում։

Նա բարկացած նայեց իմ երեսին և մրթմրթաց.

— Դե՛ այդպես ասեիր, էլ ո՞ւր ես քնած մարդուն գժվացնում...

Կարծես թե ես կարող էի նրա քնած ժամանակ հասկացնել, թե աղան ինչ է պահանջում։ Ես խսկույն ճանաչեցի, թե ում հետ գործ ունեմ, կամ ով պետք է լինի իմ ապագա ընկերը։ Հենց առաջին անգամից մեր մեջ երկպառակություն ծագեց։

Նա, առանց իմ վրա նայելու, մոտեցավ, ճրագի լույսը ավելացրեց, հետո գնաց բուխարու մոտ, սկսեց կրակ վառել։ Այնտեղ ածած փայտի կտորտանքը այնպես էր ձեռքով ճղտում, կարծես մատները երկաթից շինված լինեին։

Ես մտածեցի, որ այդ տեսակ գժերը իրանց թույլ կողմերը կունենան, այդ մտքով վեր առի նրա մահակը և, ճրագի լույսի առջև նայելով, ասացի նրան.

— Ի՜նչ լավ մահակ ունես։

Նա մոռացավ սուրճը, թողեց կրակը և մոտեցավ ինձ։ Իմ նկատողությունը հաճոյական երևաց նրան։

— Ի՞նչ փայտից է։

— Հոնի փայտից է, ինքս եմ կտրել մեր անտառներից,— պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտությամբ։— Մի քուրդ մի ոչխար տվեց, չտվեցի։ Ինքս եմ տաշել, ինքս եմ այսպես կոկել։

— Շատ լավ փայտ է։ Դու ո՞րտեղացի ես։

— Չե՞ս իմանում։ Շատախցի։

Կարծես թե շատախցուն ամեն մարդ պետք է ճանաչեր։ Ես սկսեցի նրա հետ հանաքներ անել։

— Այն աղբյուրի ջրից խմե՞լ ես։

— Ո՞ր աղբյուրի։

— Այն աղբյուրի, որ մարդիկ խմում են ու խելոքանում են։

Նա ծիծաղեց, շատախցոց տարօրինակ գժությունները վերաբերում

էին իրանց երկրում գտնված մի հայտնի աղբյուրի ջրին։ Մենք արդեն մտերմացանք։

— Ի՞նչպես եղավ, որ եկար այստեղ։

— Իմ աղան առաջ Շատախումն էր կենում, երբ ինքը եկավ, ինձ էլ բերեց իր հետ։

Ես հիշեցրի նրան, որ կրակը պատրաստ է, ժամանակ է սրճամանը դնել կրակի վրա։ Նա այլուսի երկու կտորներ դրեց կրակի այս և այն կողմերը և, սրճամանը ջրով լցնելով, դրեց նրանց վրա, և դարձյալ մոտեցավ ինձ։

— Քո աղան լա՞վ մարդ է,— հարցրի նրանից։

— Եթե վատ լիներ, մոտը կկենայի՞,— պատասխանեց նա՝ իմ հարցմունքի վրա զարմանալով։— Եթե հայրս էլ վատ լիներ, մոտը չէի կենալ։

— Քեզ չի՞ նեղացնում։

— Ինչո՞ւ պետք է նեղացնի։ Մի այնպիսի լավ մարդ է, եթե տամ, կուտե, եթե չտամ, ձայն չի հանի։ Հիմա եթե ուզենամ, սուրճը չեմ տանի։ Նա չի բարկանա։

— Բայց դու էլ պետք է այնպես անես, որ նա չբարկանա։ Այդ լավ չէ։

— Գիտեմ, որ այդ լավ չէ։ Ես էլ միշտ այնպես եմ անում, որ նա չբարկանա։ Ամեն բան իմ ձեռքումն է։ Փողը սեղանի վրա դրած է, ինչքան որ կամենամ, կվեր առնեմ. նա չի հարցնի, թե ի՞նչ արեցիր։

— Իհարկե, դու նրա փողը խո քեզ համար չե՞ս վեր առնի։

— Իհարկե չեմ վեր առնի։ Եթե նա չէ հարցնում, աստված խո մի օր կհարցնե։— Երբ որ հազում է, իմ սիրտը կրակ է լցվում. շատ է հազում, չեմ իմանում, ինչո՞ւ է այնքան հազում նա...

Վերջին խոսքերի միջոցին նրա ուժեղ ձայնը դողաց, և մատներով սրբեց աչքերը։ Երևում էր, որ այդ խեղճը սիրում էր իր պարոնին։ Ես նրան հիշեցրի, որ ջուրը եփ է գալիս։ Նա մոտեցավ վառարանին, սրճամանի խուփը վեր առեց և, մի ձեռքով բռնելով նրա կոթից, մյուս ձեռքով սկսեց ծեծած ղահվեն ածել եռացող ջրի մեջ, որ իսկույն փրփրեց։ Հետո դրեց սրճամանը կրակից փոքր-ինչ հեռու, որ հանգստանա, և սկսեց ֆինջանները մաքրել։

Ես զարմանում էի, թե ինչպես չէր հետաքրքրվում հարցնել ինձանից, թե ես ո՞վ եմ, ո՞րտեղից եմ եկել, կամ ի՞նչպես հայտնվեցա նրա սենյակում։ Նա այնպես էր վարվում ինձ հետ, որպես թե ես նրա վաղեմի ծանոթը լինեի։

— Ես այստեղ պետք է մնամ, քո պարոնի մոտ,— ասացի նրան։

Նա ուրախացավ։

— Ի՞նչ պետք է շինես,— հարցրեց, թողնելով ֆինջանները և մոտենալով ինձ։

— Պետք է կարդալ սովորեմ։

— Հա՛, նա կարդալ շատ է իմանում։ Միշտ գրում է, միշտ կարդում է։

Նրա մեջ դարձյալ խաղաց խենթության քամին։ Չնայելով, որ իմ և նրա պարապմունքները բոլորովին տարբեր պետք է լինեին նրա պարոնի մոտ, բայց նա, ինչպես երևում էր, գտավ իմ մեջ իր ապագա ախոյանին և, մոտենալով ինձ, բռնեց իմ թևքից, ասելով.

— Եկ, ուժներս փորձենք։

Նա մրցությունը միայն ուժի մեջ էր ճանաչում։ Առանց իմ համաձայնությունը առնելու, մի պատրաստված ըմբիշի նման, երկու ձեռքով բռնեց իմ մեջքից, կամենում էր բարձրացնել և գետին խփել։ Հակամայից ստիպվեցավ ընդդիմանալ։ Ուժերի հավասարակշռության պատճառով երկար մենք միմյանց հրհրում էինք, մինչև երկուսս էլ ընկանք նրա մահճակալի վրա։ Տախտակները ճռճռացին, և մահճակալը փշրվեցավ մեր հարվածի ծանրության ներքո։ Նա կատաղած վերկացավ, առաջարկեց նորից սկսել գոտեմարտությունը։ Ես հրաժարվեցա, մանավանդ երբ նկատեցի, որ մեր ընկնելու միջոցին դիպանք պատի մոտ դրած մահակին, որը իր տեղից սաստկությամբ դուրս թռավ և, զարկվելով կրակի մոտ դրած սրճամանին, ջուրը վիթվեցավ կրակի վրա, և մոխրախառն գոլորշին լցրեց փոքրիկ սենյակը։

Կարող եք երևակայել իմ ամոթը և իմ քրտինքը։ Այդ իմ առաջին շնորհքն էր, որ ցույց տվի։ Իհարկե, կից սենյակում թե՛ Ասլանը և թե՛ Համբը կլսեին մեր աղմուկի ձայնը։ Ի՞նչ կմտածեր Ասլանը, ի՞նչ կմտածեր Համբը։ Դեռ ո՞րքան անկիրթ էի ես, ո՞րքան տհաս էի։ Մի հասարակ, կիսավայրենի սպասավորի մոտ ինձ պահել չկարողացա։ Այդ անցքը, իմ կյանքում պատահած և վաղուց մոռացված շատ անցքերի թվում, մնաց ինձ համար անմոռանալի, որովհետև դա մի ապացույց էր, թե կրթության որ աստիճանի վրա էի գտնվում ես, երբ Ասլանը ինձ հանձնեց Համբին։

Մեր կատարած անկարգությունից հետո փոքր էր մնում, որ պիտի տեղի ունենար մի այլ անկարգություն։ Համառ շատախոսին չէր ուզում կրակ վառել և նորից սուրճ պատրաստել, և ոչ ինձ թույլ էր տալիս, որ ես պատրաստեմ։ «Աստված չկամեցավ,— ասում էր նա,— եթե աստված կամենար, սրճամանը չէր վիթվի»։ Նա մեր հիմարությունը հաշվի մեջ չէր դնում։

Կից սենյակից լսելի եղավ Ասլանի ձայնը, որ կանչում էր ինձ։ Երբ

մաս նրանց մոտ՝ փոքր-ինչ հանգստացա։ Երևում էր, որ նրանք մեր աղմուկի ձայնը չէին լսել, որովհետև ինձ ոչինչ նկատողություն չարեցին։ Մինչև անգամ մոռացել էին, որ սուրճ էին պատվիրել։ Ի՞նչն էր այնպես զբաղեցրել նրանց։ Սուսուփուս նստեցի իմ տեղում։ Համբը գլխը առաջվա պես պառկած էր անկողնի վրա, իսկ Ասլանը նստած էր նրա հանդեպ։ Երկուսն էլ լուռ էին, երկուսն էլ մտածության մեջ էին։ Դա, եթե կարելի է այսպես ասել, զինադուլի լռություն էր, որ տեղի է ունենում ջերմ վիճաբանությունից հետո։ Համբը գլուխը դրել էր բարձերի վրա և նայում էր առաստաղին։ Նրա հայը կրկին սկսեց, նա բարձրացավ, նստեց և հետո մի բան էր որոնում իր մոտ։ Ասլանը գտավ, տվեց նրան սպիտակ թաշկինակը, որ խսկույն տարավ դեպի բերանը։ Երբ հեռացրեց թաշկինակը, ես նկատեցի նրա վրա մի կարմիր բիծ։ Մահվան պես տխուր, հույսի պես խաբուսիկ էր այդ բիծը...

Բայց իմ խիղճը ինձ տանջում էր։ Ի՞նչպես ծածկեի նրանից, ի՞նչպես չասեի սպասավորի սենյակում պատահած անցքը։ Ես բոլորը պատմեցի։

— Նա այդպիսի խենթություններ շատ ունի,— ժպտալով ասաց Համբը։— Նա իր հայրենիքի հարազատ զավակն է... Իր խենթություններով շատ անգամ զվարճացնում է ինձ։

— Հետո ինչո՞ւ կրկին չպատրաստեց սուրճը,— հարցրեց Ասլանը։

— Ասաց՝ սառված չկամեցավ, եթե սառված կամենար, սրճամանը չէր վիթվի,— պատասխանեցի ես։

— Նա միայն չէ, որ այդպես է մտածում, Ֆարհատ,— խոսեց Համբը, դառնալով դեպի ինձ,— ամբողջ ժողովուրդներ կան, որ այդպես են մտածում. իրանք իրանց տգիտությամբ վիթում են իրանց բախտի անոթը և պատճառը սատնո վրա են դնում։

Համբի կացարանից փոքր-ինչ հեռու մի այլ խուց պատրաստել էին իմ և Ասլանի համար։ Մենք չկամեցանք երկար ձանձրացնել նրան, գնացինք մեր խուցը։ Դուրս գալու միջոցին նա հարցրեց Ասլանից։

— Առավոտյան, իհարկե, կրկին կտեսնվենք։

— Կտեսնվենք,— պատասխանեց Ասլանը։

Այդ վերջին գիշերն էր, որ ես և Ասլանը պետք է միասին անցկացնեինք։ Առավոտյան նա գնալու էր մի հեռու, շատ հեռու ճանապարհ... Ո՞վ գիտե, մյուս անգամ ես բախտ կունենայի՞ տեսնելու նրան... Ես պատրաստ կլինեի կյանքս տալ, եթե այդ միակ գիշերը երկարեր, շատ երկարեր, տարիներ դառնար, որ նրա մոտ լինեի, նրա վրա նայեի և նրա խոսքերը լսեի։ Այդ էր պատճառը, որ ես նրան հանգստություն

չափի և, երբ մտանք մեր խուցը, անդադար նոր և նոր հարցերով ձանձրացնում էի նրան, չնայելով որ Համբի սենյակից դուրս գալուց հետո նա խիստ տխուր տրամադրության մեջ էր գտնվում: Երևում էր, որ սիրելի բարեկամի տկարությունը տանջում էր նրան:

Վանքում ոչինչ ձայն, ոչինչ շշունջ չէր լսվում: Խորին, բարեպաշտական լռության մեջ ննջում էր ամեն ինչ: Լուռ էին կանթեղները, որ քարշ էին ընկած կիսակործան աշտարակների գլխից, լուռ էին վարսավոր ուռենու տերևները, որ հովանավորում էին մի քանի մոռացված շիրիմներ, լուռ էր և լուսինը, որ երբեմն հայտնվում էր և երբեմն թաքնըվում էր սպիտակ ամպերի ետևում: Ամեն ինչ լուռ էր, որպես խորին ինքնուրացություն, և այդ ինքնուրացության մեջ ես պետք է ապրեի, ես պետք է շնչեի, մի մարդու մոտ, որին «Համբ» էին կոչում, որի մեջ էլ ամեն զգացմունքներ, ամեն մտքեր նույնպես լռում էին... Արթուն էր միայն չարագուշակ հազը, որ լսվում էր խորտակված, վշտահար կրծքից...

— Նա հիվանդ է,— ասացի ես Սալմանին:

— Այո, հիվանդ է,— պատասխանեց նա տխուր ձայնով:

— Ինչո՞վ է հիվանդ:

— Բարակացավ ունի:

— Ո՞րտեղից է ստացել այդ հիվանդությունը:

— Նա երկար տարիներ տանջվել է բանտերում: Հետո աքսորված է եղել մի ցուրտ երկրում...

— Ասում են, որ բարակացավ ունեցողները շատ չեն ապրում:

Նա իսկույն չպատասխանեց: Բավական մտածությունից հետո ասաց.

— Դեռևս մի հայտնի վտանգ չէ նշմարվում: Ես նրա կուրծքը քննեցի:

— Բայց, աստված մի արասցե, եթե նա...

— Դու այն ժամանակ կսովորես Սրփիարի մոտ: Ես այդ մասին նրա հետ կխոսեմ:

Սրփիարը այնքան սիրելի էր դարձել ինձ, այնքան գրավված էի ես այդ ոգելից երիտասարդով, որ վերջին խոսքերը բոլորովին մխիթարեցին ինձ:

Համբի մոտ երկար մնալով, մենք չժամանեցինք վանքի հասարակաց սեղանատանը ընթրիք ուտելու: Մեզ համար դրել էին մեր խուցի սեղանի վրա մի շիշ գինի, մի մեծ կտոր սառը միս և պանիր: Թե՛ ես և թե՛ Սալմանը մի բան ուտելու ախորժակ չունեինք, բայց ես խմելու սաստիկ ծարավ էի զգում: Լցրեցի բաժակները Մուշի կարմիր, անուշահոտ

գլխիով, մեկը դրեցի Ասլանի առջևը, մյուսը՝ իմ առջև։ Նա վեր-առեց իր բաժակը և, զարկելով իմին, լուռ տարավ դեպի շրթունքները։

Մեր խոսակցությունը կրկին դարձավ Համբի վրա։

— Առաջ նա ինչո՞վ էր պարապում,— հարցրի ես։

— Առաջ նա պարապում էր գիտությամբ,— պատասխանեց Ասլանը։— Նա լավ բնագետ է և մաթեմատիկոս։ Բայց հետո թողեց գիտությունը։

— Ինչո՞ւ թողեց։

— Նրա կարծիքով, մենք, հայերս, այնքան փոքր թվով պատրաստի մարդիկ ունենք, որ մենք պետք է խնայենք մեր ուժերը ավելի կարևոր պահանջների համար։ Եվրոպայում հազարավոր մարդիկ զբաղված են գիտությունով, նոր հետազոտություններ են անում, նոր գյուտեր են անում, և յուրաքանչյուր տարի գիտությունը հարստանում է բազմաթիվ նոր հրատարակություններով։ Մենք կարող ենք նրանց պատրաստած գրքերը թարգմանել կամ փոխադրել մեր լեզվով։ Գիտությունը ամեն ազգի համար նույնն է մնում։ Բայց կա մի բան, որ Եվրոպան չէ կարող մեզ տալ, որը մենք ինքներս պետք է ստեղծենք։

— Ի՞նչ բան է այդ,— հարցրի ես հետաքրքրությամբ։

— Ազգային բանաստեղծությունը, որ ամեն ազգ ինքը պետք է ստեղծե,— պատասխանեց նա, խմելով իր բաժակի մնացած մասը։— Համբը թողեց գիտությունը և սկսեց բանաստեղծությամբ պարապել։ Նա բնական տաղանդ ուներ և թեթև, սահուն լեզու։ Գրում էր ոտանավորներ, գրում էր զանազան պատկերներ, գրում էր և վեպեր։ Նրա աշխատություններից մի քանիսը տպվեցան, և կարդացվում էին մեծ ախորժանոք։ Բայց շատերը անտիպ մնացին և գրավվեցան նրա կալանավորվելու միջոցին։

— Ոչնչացրի՞ն։

— Ո՞վ է իմանում։ Բայց մենք զրկվեցանք մի բանաստեղծ-վիպասանի ամենագեղեցիկ վաստակներից։ Դա առաջինն էր մեր մեջ, որ թողեց երևակայական աշխարհը և իր բանաստեղծություններին նյութ ընտրեց իրական կյանքը և նրա պետքերը։ Դա առաջինն էր մեր մեջ, որ իր վեպերի մեջ սկսեց նկարագրել ճնշված, հարստահարված մարդու թշվառությունները։ Դա առաջինն էր մեր մեջ, որ մի կողմ ձգեց վարձկան-բանաստեղծի շողոքորթող բուրվառը, որ դարերով խնկարկում էր մեծատունին և հզորին, և սկսեց երգել շինականի աղքատ խրճթի տառապանքները։

Ես կրկին ածեցի նրա բաժակը։ Նա շարունակեց.

— Ես մասամբ արդարացնում եմ Համբի կարծիքը բանաստեղծության մասին, թեև նա միակողմանի է։ Իրավ է, բանաստեղծությունը և առհասարակ բոլոր գեղարվեստական գրվածքները՝ ազգի թե՛ ոգևորողը և թե՛ ղեկավարողը պետք է լինեն։ Գիտությունը չոր ու ցամաք սնունդ է տալիս մարդկանց մտքերին, բայց բանաստեղծությունը կենդանացուցիչ սնունդ է տալիս նրանց սրտերին, հոգուն, երևակայությանը։ Բանաստեղծը ստեղծում է ժողովրդի համար իդեալներ, բարձր համամարդկային իդեալներ։ Եթե ներկայի մեջ չէ գտնում իր իդեալների տիպարները, նա մտնում է պատմության խորքը՝ և ժամանակների հնությունից դուրս է կոչում իր ցանկացած հերոսներին, և նրանց պատկերները՝ իրանց վսեմ գործերի նկարագիրներով՝ դնում է ներկա սերունդի առջև, որ նրանցից օրինակ առնեն և նրանց նման լինեն։ Նա ստեղծում է այնպիսի տիպարներ, որոնք ներկայի մեջ դեռ ծնված չէին, այլ ապագայում պետք է հայտնվեին։ Նրա սուր աչքերը տեսնում են ներկայի մեջ այդ չծնված տիպարների ամենափոքրիկ նշմարները միայն։ Նա մարգարեի հոգվով նախատեսում էր, թե տարիներից, գուցե դարերից հետո՝ որպես այդ նշմարները իրանց սաղմնական դրությունից կաճեն, կզարգանան, կկերպարանագործվեն և կատարյալ ձև ու կազմություն կստանան, և նրանց պատկերները կանխապես նկարում է և դնում իր ժամանակի հասարակության առջև։ Ճշմարիտ բանաստեղծը գիտե անցյալը, գիտե ներկան, գիտե և ապագան։ Ժամանակները նրա ձեռքումն են։ Յուր հերոսներից մեկի թերությունները նա լրացնում է մյուսից առած հատկություններով, և ներկայացնում է իբրև կատարելագործված տիպարներ։

— Մենք ամեն ինչ դպրոցից ենք սպասում,— շարունակեց նա,— բայց ժողովուրդը ինքը մի մեծ դպրոց է, որին պետք է կրթել, որին պետք է ուղղություն տալ, որի մեջ պետք է զարգացնել առողջ մտքեր, բարձր գաղափարներ, որի մոլորությունները և կեղտը պետք է մաքրել։ Իսկ դա այլ կերպ չէ կարող լինել, եթե չենք տա նրա ձեռքը ընթերցանության գրքեր։ Եվ այդ գրքերից ամենազորեղ կերպով ազդում է նրա վրա վեպը, բանաստեղծությունը։ Մի լավ գիրք կարող է փրկել մի ամբողջ ազգ։ Այդ կետից Համբի հայացքները բոլորովին ճիշտ են։ Ինչ ազգ բանաստեղծություն չունի, նա հազիվ թե ընդունակ կլինի իր համար մի բարվոք դիրք ստեղծել մարդկային հասարակությունների մեջ։

— Նա ասաց, որ այժմ մի բան է գրում, ի՞նչ է գրում,— հարցրի ես։

— Հայոց եկեղեցական պատմություն է գրում, թե ինչ փոփոխության է ենթարկվել հայոց եկեղեցին, սկսյալ Աբգարի օրերից, երբ առաջին անգամ մտավ քրիստոնեությունը Հայաստանում, մինչև մեր օրերը։

Եվ գլխավորապես պետք է բացատրե, թե ի՞նչ-կազմակերպություն ունեք. Լուսավորչի հիմնած եկեղեցին։

— Ուրեմն այլևս վեպեր չէ՞ գրում։

— Գիտե՞ս, նա իր կյանքում շատ է տանջվել, շատ նեղություններ է կրել։ Նրա կյանքը անցել է մի շարք հալածանքների միջից։ Այդ բոլորը մի կողմից, ստացած հիվանդությունը մյուս կողմից, նրան ձգեցին մի տեսակ սրտամաշոր մելամաղձության մեջ։ Նա սկսեց ինքնամոռացության մեջ հանգստություն որոնել և հանձն առեց մի այդպիսի դժվարին աշխատություն, որպիսին է եկեղեցական պատմությունը, որ ավելի մտածություն է պահանջում, քան թե երևակայության բանաստեղծական թռիչքը։ Նրա վանք մտնելը և հոգևոր կոչման ցանկությունն անգամ մի տեսակ քմահաճություն է, ինչպես եկեղեցական պատմություն գրելը, որ հետևանք է նույն մելամաղձական դրության։ Նա կամենում է մոռանալ իրան և նետվում է ամենադժվարին աշխատությունների մեջ, որ ամբողջովին կլանեն նրա մտածությունները։ Բանտի մեջ սկսեց երբայեցերեն սովորել՝ Հին Կտակարանի հետ լավ ծանոթանալու համար։ Նա իսկապես շատ դժբախտ մարդ է... Նրա մուզան երբեք կյանքի քաղցրություն չէ ճաշակել... Տխո՜ւր և դա՜ռն կերպով անցել են նրա օրերը...

Համարյա ամբողջ գիշերը անցուցինք մենք խոսելով. իմ քունը չէր տանում։ Ասլանը նույնպես գտնվում էր մի տեսակ գրգռված դրության մեջ, որ հատուկ է այն րոպեներին, երբ մարդ պետք է բաժանվե իր սիրելիներից և բաժանվե երկար, շատ երկար ժամանակով...

Առավոտյան պետք է նա ճանապարհ ընկներ։ Վանքի դռան մոտ սպասում էր նրա ձին։ Հայրը դուրս չեկավ իր խուցից։ Ասլանը ինքը գնաց նրան մնաք բարյավ ասելու։ Հետո մենք միասին ոտով գնացինք մինչև Խորենացու գերեզմանը։ Այստեղ կանգնեցրեց ինձ նա, այստեղ գրկվեցավ, համբուրվեցավ ինձ հետ, և այստեղից, իր ձին նստելով, ճանապարհ ընկավ։ Ես երկար նայում էի նրա ետևից, բայց ոչինչ չէի տեսնում։ Հեղեղի նման հոսող արտասուքը նսեմացրել էր իմ տեսությունը...

Նա գնա՜ց, ուր պարտքը և եռանդը մղում էին նրան... Նա գնաց, բայց նրա թանկագին հիշատակը միշտ անմոռաց մնաց իմ սրտում... Որքան աճեցին իմ տարիները, որքան աճեց իմ զարգացումը, այնքան ավելի աճեց և մեծացավ իմ աչքում հարգելի մարդը, որ այնպես ջերմ, անձնազոհ կերպով նվիրված էր իր հայրենիքի բարօրության գործին...

ԱՄՐՈՑԻ ԱՂՋԻԿԸ

Անցյան տարինե՞ր։ Քանի՞ տարիներ, լավ չեմ հիշում…

Տխո՛ւր ու ծա՛նր էին ժամանակները։ Կարծես, մի բան բոլոր սրտերի վրա ճնշում էր, բոլորին շվարեցնում էր։ Մարդիկ դժգոհ էին, բայց չգիտեին թե ի՞նչ բանից են դժգոհ։ Տիրում էր ընդհանուր վհատություն, ընդհանուր թախծության հետ։ Ոչինչ մխիթարական չկար, ոչինչ չէր զորացնում բեկված սրտերը։ Ամեն ոք մի խուլ անբացատրելի տագնապի մեջ էր գտնվում։ Կարծես օդի մեջ շարժվում էր մի դիվական շունչ, որ բոլորի վրա սարսափ էր ազդում։

Մի բան սպասվում էր։

Գիշերները մարդիկ տանից դուրս չէին գալիս։ Ցերեկը շինականները խումբերով էին գնում իրանց դաշտային մշակությունները անելու։ Անասունները գյուղերից շատ հեռու չէին քշում արածացնելու համար։ Աղքատը դժգոհ էր, որ ոչինչ չունի, հարուստը դժգոհ էր, թե ի՞նչպես պահե ունեցածը։ Ճանապարհները դատարկվել էին, քարավանների երթևեկություն չկար։ Լեռների մեջ ամեն քար, ամեն ժայռ ավազակ էր դարձել։ Անցնելու հնար չկար։

Ինքը բնությունը զայրացել էր. պատժում էր մարդիկներին։ Երեք տարի շարունակ երաշտությունից հետո սկսվեցավ կատաղի սով։ Քուրդերը իրանց երեխաներին ածել էին բազարներում և անցնողներին ասում էին. «Տարեք, պահեցե՛ք, ձեզ ծառա և ստրուկ դարձրեք, միայն հաց ուտացրեք, որ չմեռնեն»։ Շունը, կատուն արժեք ունեին, բայց մարդկանց որդիները արժեք չունեին։ Փողոցները ծածկված էին նվաղած, դունատված սովալլուկներով։

Ամեն կողմից վատ լուրեր էին լսվում։

Մուշ քաղաքի մեջ սովատանջները հարձակվել էին արքունի հացի ամբարների վրա և բոլորը հափշտակել էին։ Վանի մեջ հրդեհել էին հազարից ավելի խանութներ և վաճառքները կողոպտել էին։ Այն գիշերը հեռու տեղերից եկած գյուղացիներ քաղաքի պարիսպների մոտ բեռնավորում էին իրանց գրաստները հափշտակած կողոպուտով։ Արտոս լեռան ստորոտներում, յուր չադրի մեջ, մի անհայտ չարագործ սպանել էր Նեհրիի նշանավոր շեյխին։ Մի քանի գողեր մտել էին Վանի Հայոց առաջնորդի քնարանը և, դանակի ծայրը նրա կուրծքի վրա դնելով, սրբազանին բաց անել էին տվել ոսկիների սնդուկը։ Վանի ծովակի վրա երևացել էին ջրային ավազակների նավակներ։ Շատախի գայմագամի կնոջը,

երկու երեխաների հետ մի ուխտատեղից վերադառնալու միջոցին, բռնել, տարել լեռների մեջ պահել էին, հազար ոսկի փրկանք էին պահանջում բաց թողնելու համար։ Կառավարությունը տագնապի մեջ էր. նա, ինչպես այլ խոսքով ասում են, գլուխը կորցրել էր, չգիտեր ի՞նչպես առնել չարիքի առաջը։ Մինչև մի տեղ հայտնված անկարգությունը խաղաղեցնում էր, նրա փոխարեն, ուրիշ տեղերում, հայտնվում էին ավելի վատթար անկարգություններ։ Բաղեշում մի կին օր-ցերեկով մտել էր ոստիկանության սենյակը և ատրճանակով սպանել էր ոստիկանության պետին։

Վա՜տ էին ժամանակները, շա՜տ վատ։

Տեղ-տեղ պատահում էին ներքին կռիվներ, ներքին ընդհարումներ։ Տեղ-տեղ հայտնվում էին ասպատակների ստվար խմբեր, ոչնչացնում էին ամբողջ գյուղորայք և դարձյալ ուրվականների նման աներևույթ էին լինում։ Մարդ չգիտեր, թե վտանգը ո՛ր կողմից է գալու, որ նրա համար պատրաստ լինի։ Բանտերը լցվում էին կալանավորներով, բայց անկարգությունը ավելի և ավելի աճում էր։ Վանի միջնաբերդի զինարանը, վառոդի մթերանոցները մի գիշեր դեպի օդը ցնդեցին։ Նույն գիշերը այրվեցավ փաշայի պալատի մի մասը։ Սպանությունները թիվ ու չափ չունեին։ Ամեն մարդ գիշերը սարսափելով էր յուր գլուխը դնում բարձի վրա, առանց հույս ունենալու, թե առավոտյան կենդանի կվեր կենա։ Կյանքի և կայքի ապահովությունը վտանգի մեջ էր։ Ամեն ոք յուր վերարկուի տակ սուր էր ման ածում, սպասելով, որ թշնամին ետևում կանգնած է։ Երբեմն ժողովրդի մեջ տարածվում էին զանազան լեզուներով տպված թղթի կտորներ։

Այդ թղթերը այնպես էին ծածկում փողոցները, կարծես կարկուտի նման երկնքից էին թափվում։ Ի՞նչ էին ուզում, ի՞նչ էին պահանջում, ոչ ոք չէր հասկանում։ Թե՛ մզկիթներում և թե եկեղեցիներում աղոթում էին, որ մի հանգստություն լինի։ Մոլլան և տերտերը խրատում էին սրիկաներին, որ խելքի գան։ Բայց Զեյթունից ապստամբության ձայն էր լսվում[58]։ Արզրումի մեջ որոնում էին մի ինչ-որ դավադրություն։ Իսկ Կ. Պոլսում այդ միջոցին զբաղված էին երկու հանելուկային թվերով՝ 16 և 61[59]։ –

Այդպես անցավ գարունը, այդպես անցավ ամառը, այդպես անցավ և աշունը։ Եկավ սաստիկ ձմեռը, և թանձր ձյունը փակեց բոլոր ճանապարհները։ Մի քանի շաբաթ էր, որ հաղորդակցությունները դեպի ամեն կողմ կտրված էին։ Ծերունիները խոսում էին, թե մի այդպիսի ձմեռ իրանց կյանքում չէին տեսել։ Գյուղերում փողոցները ձյունով լցված էին։ Ձյունը բարձրացել էր մինչև կտուրները։ Հարևանները ձյունի տակից էին միմյանց տունը գնում։ Սովը այդ ժամանակ ավելի սաստկա-

ցավ։ Սովը մարդիկներից անցավ և՛ վայրենի անասունների, և՛ վայրենի թռչունների մեջ։ Ձյունը այնպես էր լցրել դար ու փոս, սար ու ձոր, որ բաց տեղ չէր մնացել։ Վայրենի անասունները, ճարակ չգտնելով, մոտեցել էին մարդկանց բնակարաններին։ Աղբյուրները, գետակները սառել էին։ Վայրենի բադերը, սագերը մնացել էին ձյունի երեսին։ Մարդիկ հալած սառույցով էին ղովացնում իրանց ծարավը։ Ամեն ոք մտածում էր, թե աշխարհի վերջը հասել է. մտածում էր, թե երկինք, երկիր, մարդ, անասուն, բոլորը կառչեն և կկազմեն մի մեծ սառցային զանգված։

Ահա այդ ձմեռվա գիշերներից մեկում, Քոհնաշահարի մոտ, մեկ ծանոթ արաբական մինարեթում, քարե հատակի վրա կրակ էր վառվում։ Մի խումբ զինված մարդիկ, բոլորած կրակի շուրջը, տաքանում էին։ Իսկ մինարեթի դրսում, դռան մոտ, նրանց ձիաները գարի էին ուտում զլուխներից քարշ ընկած տոպրակներից։

Գիշերը մթին էր։ Ձյունային տարափը այնպես առատությամբ մաղվում էր երկնքից, որ մտածում էիր, թե մի քանի րոպեում ամբողջ երկիրը կծածկե, կանհետացնե թանձր խավի տակ։

Ձիաների մոտ, մեկը, փաթաթված յուր վերարկուի մեջ, կծկվել էր պատի տակին։ Նա անշարժ էր, որպես արձան, միայն շարժվում էր, երբ թափ էր տալիս վերարկուն, որ յուր վրա հավաքված ձյունը մի կողմ թափվի, և դարձյալ ընդունում էր յուր անշարժ դիրքը։ Անշարժ էին և նրա աչքերը, կարծես ցուրտը սառեցրած լիներ նրանց։ Նրանք նայում էին խավարի մեջ, միշտ միևնույն կետի վրա և ամենևին չէին շեղվում դեպի մի այլ կողմ։ Ի՞նչ էր դիտում նա այն մթության մեջ, աստված գիտե, բայց նա շարունակ նայում էր։

Ոչ մի կենդանի արարած այդ միջոցին չկար շրջակա ամայության մեջ, ոչ մի ձայն չէր լսվում, և բամբակի նման փափուկ ձյունային տարափն անգամ ձայն չէր հանում։ Մինարեթի ներսում խարույկի շուրջը խմբված մարդիկ նույնպես ձայն չէին հանում, նրանք միայն ծխում էին։

Դրսում մենավոր պահակը դեռ նայում էր։

Հանկարծ այն կողմում, որ կողմ հառած էին նրա անշարժ աչքերը, հեռվից երևաց լույսի փայլփլող մի նշույլ։ Այդ լույսը հրեղեն լեզվի նման կանգնած էր բարձր, շատ բարձր, օդի մեջ։ Եթե նրա շառագույն փայլը չլիներ, կարելի էր մի լուսավոր աստղի տեղ ընդունել։ Բայց երկինքը այդ գիշեր այնպես ամպամած էր, որ աստղերը բնավ չէին երևում։

Հրեղեն լեզուն կանգնած էր միևնույն կետի վրա, նա երբեմն աճում էր, երբեմն նվազում էր, իսկ երբեմն բոլորովին անհայտանում էր և մի քանի րոպեից հետո դարձյալ երևում էր։

Այդ տեսնելով, մենավոր պահակը ցնցվեցավ որպես մի մարդ, որ լարում է յուր ուշադրությունը։

Համարյա միևնույն վայրկյանում, երբ հայտնվեցավ առաջին հրեղեն լեզուն, նրա հորիզոնական ուղղությամբ, մոտ երկու հարյուր քայլ հեռավորության վրա, հայտնվեցավ մի այլ լույս, բոլորովին նման առաջինին։ Այդ երկու լույսերը, երկու բևեռական աստղերի նման, հակառակ կողմից կանգնած էին միմյանց հանդեպ։

Այժմ մենավոր պահակի աչքերը սկսեցին շարժվել։ Նա երբեմն նայում էր առաջինին, երբեմն նայում էր երկրորդի վրա։

Շատ չանցավ, երկու հրեղեն լեզուները աճեցին, աճեցին, և երկու ջահերի ձև ստացան։ Այդ միջոցին նրանք երևան հանեցին երկու ձեռքեր, որ բռնած ունեին այդ ջահերը, և երկու կանացի գլուխներ, մինչև կուրծքը։ Այդ հերարձակ գլուխները երկու ֆուրիաների նմանություն ունեին։ Մեկը մանկահասակ էր, մյուսը՝ պառավ։ Առաջինի դեմքը ժպտում էր, երկրորդի վրա երևում էր կատաղություն։ Այնպես էր թվում, որ այդ երկու գլուխները, իրանց բռնած ջահերով, կախված լինեին օդի մեջ։ Բայց զորեղ աչքը կարող էր նկատել, որ նրանք երևում էին երկու բարձր աշտարակների կատարից, որոնց վերին մասը լուսավորված էր ջահերի լույսով։ Երկու աշտարակները կազմում էին մի ամրոցի ճակատի երկու անկյունները։

Այդ երևույթը այնքան կարճատև եղավ և այնպես շուտ անցավ, որ տեսնողը կկարծեր, թե երևակայության մի խարդավանք է։

Այդպես չկարծեց մենավոր պահակը։ Նա հանդարտ վեր կացավ յուր նստած տեղից, մոտեցավ ձիաներից մեկին և սկսեց սանձը գլուխը դնել։ Նրա սուլելու ձայնից՝ մինարեթի մեջ նստած մարդիկ նույնպես ոտքի ելան և յուրաքանչյուրը լուռ մոտեցավ իր ձիուն։ Մի քանի րոպեից հետո ամբողջ ասպախումբը անհայտացավ գիշերային խավարի մեջ։

Ձյունը շարունակում էր տեղալ։ Այդ միջոցին բարձրացավ մի թեթև քամի, որ սկսեց տարուբերել ձնային հոսանքը։ Քամին հետզհետե սաստկանում էր, սպառնալով բուք, բորան։ Ցուրտը կարծես ածելիի նման կտրատում էր մարդու երեսը, ականջները, ձեռքերը։ Թուքը բերանի մեջ սառցնելու չափ ցուրտ էր։

Փոթորիկը ավելի սաստկացավ։ Քամին մռնչում էր և, պտտացնելով ձնային տարափը օդի մեջ, նույն մետալական ձայնն էր հանում, որպես հնչում էր նա, երբ ուժգին սաստկությամբ անցնում էր արտերի հասունացած հասկերի վրայով։

Անցավ մի կամ երկու ժամ։

Նույն կողմում, որտեղ երևացին երկու ջահերը, այժմ տեղ-տեղ

բարձրանում էին հազիվ նշմարելի կապտագույն բոցեր։ Երբեմն լսվում էր խուլ դղրդյուն։ Կարծես մի շինվածք քանդվում էր, քայքայվում էր։ Քամին խլացնում էր բոլոր ձայները, իսկ ձյունային փոթորիկը երբեմն ծածկում էր բոցերի նշույլները։ Բայց դարձյալ մերթ ընդ մերթ խավար մթնոլորտը լցվում էր միլիոնավոր հրեղեն կայծերով, որպես թե դրանք դուրս էին վազում մի ահագին հրանոթի բերանից։

Բոցերը, որ սկզբում հայտնվեցան զանազան կետերի վրա, հետզհետե աճելով մի քանիսը միախառնվեցան և կազմեցին լայնածավալ հրեղեն հոսանք։ Շրջակայքը լուսավորվեցավ։ Այժմ պարզ երևում էին բարձր պարիսպներ և բարձր աշտարակներ։ Մի հին ամրոց այրվում էր ծառազարդ շրջապատի մեջ։

Կրակը խանգարեց սպիտակ աղավնիների գիշերային հանգստությունը, որոնք բույն էին դրած աշտարակների վերին դարանների մեջ։ Նրանք շփոթված, սարսափած դուրս թռան իրանց բույներից և խելագարի պես ճախրում էին, սավառնում էին աշտարակների կատարների վրա։ Այնտեղ այրվում էին նրանց ձագուկները... Ձյունային սպիտակ պատանները, խառնվելով այդ սպիտակ թռչունների մրրիկի հետ, հրեղեն լուսավորության մեջ, ներկայացնում էին մի տխուր, սրտաշարժ տեսարան։

Կրակը վրդովեցրեց ախոռատան նժույգների հանգստությունը, որոնք խրտնած, կապակոտոր եղած, դուրս նետվեցան կիսավառ դռներից, և կատաղաբար վազվզում էին ամրոցի շուրջը, ձյունային փոշիների մեջ։ Հմուտ ձիապանների ձեռքի տակ սնված, փայփայված անասունների՝ որի գեղեցիկ բաշն էր խանձված, որի թավամազ ագին էր այրված, որը, օրհասական տագնապի մեջ, գոռգոռում էր, ընկնում էր, թավալվում էր ձնային խորության մեջ։

Կրակը դուրս քշեց որսորդական շների, բարակների բազմությունը, որոնք արծաթյա վզկապներով, նախշուն, մահուդյա ջուլերով, մոլորված, շվարած, չգիտեին, թե որ կողմը փախչեն։ Անտեր, անօգնական թափառում էին տիրոջ սիրելիները և իրանց տխուր, մահագուշակ վայուններով հնչեցնում էին ամրոցի շրջակայքը։

Կրակը դուրս քշեց և հարեմի փափկասուն գեղեցկուհիներին, որոնք դուրս թռչելով մետաքսյա անկողիններից, կիսամերկ, հերարձակ, բոբիկ ոտներով վազվզում էին ձյուների մեջ և թաքչելու տեղ չէին գտնում։ Նրանց լացն ու կոծը, ճիչն ու աղաղակը խլանում էին ամրոցի կործանվող կամարների դղրդյունի մեջ։ Սևամորթ ներքինիները, շվարած, շփոթված, չգիտեին՝ իրանց գլուխը պահեն թե իրանց խանումների պաշտպանությանը դիմեն։

Այդ բոլորը կատարվում էր հրդեհի լուսավորության մեջ, բոցերի և կայծերի փայլատակության մեջ։

Կրակը մի հսկա վիշապի նման լափում էր ամրոցի ապարանքները և, ինչ որ չէր կարողանում կլանել, դուրս էր ժայթքում։ Դրսում, հուսահատ անկարգության մեջ, խառնված էին միմյանց հետ ամրոցի շարժական հարստությունները՝ ձիաները, որսորդական շները, հարեմի գեղեցկուհիները, սևամորթ ներքինիները, իսկ ներսում, ինչ որ փախչել չէր կարող, այրվում էր... Այրվում էր մետաքսը, այրվում էր շալը, այրվում էին արծաթն ու ոսկին...

Երբեմն լսվում էին խուլ նետումներ, և քամին բերում էր վառոդի անախորժ հոտը... երբեմն հրեղեն լուսավորության մեջ երևում էր սրերի փայլը... մարդիկ կանգնում էին, մարդիկ ընկնում էին... Այնտեղ խոցոտում էին միմյանց...

Հրդեհը ավելի տարածվեցավ։ Այժմ այրվում էին ամրոցի շրջապատի պարտեզի ծառերը։ Լուսավորությունը, ճառագայթելով ձնային սպիտակ հարթադաշտի վրա, աչք էր շլացնում։

Այդ միջոցին միևնույն ձիավորները, որ դուրս եկան արքայական մենաբերդից, հայտնվեցան պայծառ, բոսորային լուսավորության մեջ։ Ձիավորներից մեկին առջևից գրկած ուներ մի մանկահասակ կին։ Ձին արագությամբ վազում էր, պատառելով ձյունի թանձրությունը։ Եթե սառցային փոշին արգելք չլիներ, կարելի էր ճանաչել Կարոյի այրական դեմքը։ Նրա առջևից ոտքով վազ էին տալիս երկու արարածներ՝ նույն պառավը և նույն մանկահասակ օրիորդը, որ, ջահերը ձեռներին, առաջին անգամ հայտնվեցան աշտարակների բարձրության վրա։ Դրանցից մեկը Հյուբբին էր, մյուսը՝ պառավ Սուսանը...

Հյուբբին առեց վրեժը... Հյուբբին ազատեց մորը, որ տարիներով փակված էր Դմբուլիների անմատչելի ամրոցի մեջ...

ԼԴ

ԱՆՀԱՅՏ ԱՊԱԳԱ

Ա

Անցան տարիներ, ո՜րքան տարիներ, հայտնի չէ։ Գարնանային արեգակը դեռ նոր սկսել էր քաղել ճոխ բուսականության տերևներից վաղորդյան ցողը, դեռ նոր բնած թռչունները հնչեցնում էին լեռների, անտառների թավուտները իրանց ուրախ ձայներով։ Օդը լցված էր նուրբ, հոգեպարար մառախուղով։ Արեգակի առաջին ճառագայթները, անցնելով

այդ մառախուղի միջով, կարծես անցնում էին սպիտակ շղարշի թափանցիկ տարածության միջով։ Այդ մշուշի միջով նկարվում էին հեռավոր լեռները իրանց սպիտակափառ գագաթներով, այդ մշուշի միջով երևում էր Վանա ծովակը իր գեղագրական եզերքով, այդ մշուշի միջով նշմարվում էր ջրային հսկա լողորդը, որը, իբրև մարմնացած առաջադիմություն, սլանում էր արա՛գ և արա՛գ, թողնելով ծովի խաղաղ մակերևույթի վրա մի արծաթափայլ շավիղ, իսկ օդի մեջ՝ ծխային երկար ժապավեն։

Ոստանից ոչ այնքան հեռու գտնվում էր Ռազմիրան գյուղը։ Այդ գյուղը յուր գեղեցիկ դիրքով ամենահին ժամանակներում Ռշտունի իշխանների զբոսավայրն էր, իսկ հետո Արծրունի իշխանների ամառանոցը դարձավ։ Բայց այժմ նրա մի կողմում, կանաչազարդ բարձրավանդակի վրա, կանգնած էր մի սիրուն, քարաշեն տուն։ Նրա մի ճակատը նայում էր դեպի կապուտակ ծովը, իսկ մյուս ճակատը՝ դեպի մի գեղեցիկ պարտեզ, որ տան առջևից տարածվում էր դեպի ներքև և լայն, ծառազարդ թումբերով աստիճան առ աստիճան իջնում էր մինչև ձորը։ Պարտեզում, այգեպանի սուր դանակը ձեռին, աշխատում էր մի մարդ։ Տարիների ալիքները դեռ նոր էին սկսել արծաթագրել նրա գլխի սև մազերը։ Իսկ թուխ դեմքի վրա դեռևս պահպանվել էր երիտասարդական աշխույժը։ Նա զգուշությամբ ճեղքում էր մատաղ տունկերի կեղևը և, ճեղքվածքի մեջ անց կացնելով նորաբողբոջ շյուղեր, կապում էր փափուկ թելով։ Նրա մոտ կանգնած էր մի փոքրիկ աղջիկ, գարնանային թեթև հագուստով և հարդյա մեծ գլխարկով, որի լայն եզերքը հովանիի նման հասնում էին մինչև ուսերը։ Նա ձեռքում բռնած ուներ ջրով լի թիթեղյա մի թաս, որի մեջ լողում էին դալար բողբոջներ։ Առավոտյան զով օդը պայծառ-վարդագույն երանգով ներկել էր այդ գեղեցիկ հրեշտակի լիքը թշերը, որ կապած էին սպիտակ թաշկինակով։ Բայց այդ չէր արգելում նրան իր անվերջ շատախոսությամբ ավելի խանգարել հորը, քան թե օգնել նրան։

— *Դրան ասում են* պատուհա՞ս, *հայրիկ։*

— *Պատվաստ,— ուղղեց հայրը։— Դու ե՞րբ պետք է սովորես այդ բառը, Աշխեն։*

— *Սովորեցա, հայրիկ,* պակուստա, *այդպես չէ՞։*

— *Հիմա ավելի փչացրիր։*

— *Ի՞նչ անեմ, լեզուս չէ բռնում։*

— *Մինչև այդ բառը ուղիղ չարտասանես, մայրիկին կասեմ, որ նախաճաշիկի ժամանակ քեզ քաղցր չտա։*

Աշխենը մի քանի անգամ ևս զանազան ձևերով շուռ տվեց անտանելի բառը, բայց ոչ մեկը պատվաստ չդուրս եկավ։ Նա իր դժվար դրությունից ազատվելու համար փոխեց խոսքը։

— Ինչո՞ւ ես կտրատում ճյուղերը, հայրիկ, ափսոս չէ՞։

Հայրը բացատրեց նրան պատվաստի նշանակությունը, ավելացնելով.

— Եթե այդ ավելորդ, անպետք ճյուղերը չկտրատեմ, դու այն քաղցր համավետ խնձորները, որ ուտում ես ձմեռը, այլևս չես ուտի։

— Ե՞րբ խնձոր կտա, հայրիկ, ո՞վ է իմանում, տասն տարուց հետո։

— Ինչո՞ւ տասը տարուց հետո, կարելի է երեք կամ չորս տարուց հետո, զավակս։

— Բաս թող այդ մեկն էլ ես կապեմ։

— Հանգիստ կաց, Աշխեն, կփչացնես։

— Ինչո՞ւ եմ փչացնում, երեկ այն կեռասենին ես կապեցի, փչացա՞վ։

Նա սկսեց կապել պատվաստի վերքը. փոքրիկ մատիկները արագությամբ գործում էին, իսկ անհանգիստ լեզուն խոսում էր։

— Գիտե՞ս մայրիկը ճաշի համար ինչ է պատրաստում։

— Ի՞նչ է պատրաստում։

— Շատ ու շատ բան է պատրաստում, տասն տեսակ, ասում է, այսօր Արփիարը ու Հյուրբին պետք է գան Մուշից։ Արշակին էլ կբերե՞ն, հայրիկ։

— Կբերեն։

— Ես Արշակին շատ եմ սիրում, Հյուրբիին էլ եմ սիրում, Արփիարին էլ եմ սիրում, բայց Արշակին շատ եմ սիրում։ Հիմա Արշակը մեծացած կլինի, հայրի՛կ, հիմա՛ խոսելիս կլինի... Ա՜խ, որքան ժամանակ է չեմ տեսել Արշակին... տասն ամիս կլինի։

— Տասն ամիս ո՞րտեղից կլինի,— նկատեց հայրը,— զատկին մեր տանը չէի՞ն։

Այդ միջոցին պարտեզի ցանկապատի մոտով անցնում էր մի սիրուն տղա, որ Աշխենից երկու տարով հազիվ մեծ կլիներ։ Գրքերը թևքի տակին գնում էր նա դեպի գյուղական ուսումնարանը։ Տեսնելով քրոջը, մոտեցավ և ցանկապատի ետևից ասաց.

— Աշխեն, ինչո՞ւ չես գնացել ուսումնարան։

Աշխենը փոքրիկ ձեռքը տարավ դեպի թշերի վրա կապած սպիտակ թաշկինակը, պատասխանելով.

— Չե՞ս տեսնում, ի՞նչպես գնամ։

— Ծո՛ւյլ,— ծաղրելով նկատեց եղբայրը,— ամեն օր երեսդ կապում ես, թե ատամս է ցավում... քո ատամի ցավը չպրծավ...

Աշխենը չհամբերեց եղբոր կծու նկատողությանը, այլ երկու ձեռքերը բարձրացնելով և բոլոր մատները բաց անելով, ասաց.

— Դու գնա՛, գիտեմ, որ դասերդ չես սովորել... որքան զրո ես ստանալու, տասն զրո՛, տեսնո՞ւմ ես...

Եղբայրը ետ չնայեց և հեռացավ:

Հայրը սկսեց ժպտալ իր զավակների վրա։

— Արամ,— ձայն տվեց նրա ետևից,— վարժապետին ասա, որ ճաշին մեզ մոտ լինի։ Ասա՛, որ Արփիարը այսօր գալու է Մուշից։

Աշխենը սկսեց ինքն իրան մրթմրթալ։

— Տասն օր է, որ ատամս ցավում է... Նա ասում է, որ սուտ եմ երեսս կապել...

— Այդ քո ատամից մենք չաղատվեցանք, Աշխեն,— ծիծաղելով նկատեց հայրը,— տասն օր ո՞րտեղից կլինի, երկու օր է, որ քո ատամը ցավում է։

Տասն թիվը մի խորհրդավոր թիվ էր փոքրիկ Աշխենի լեզվում, այդ թվով լրանում էին նրա ամեն հաշիվները։

— Դե՛, զավակս, վազի՛ր ներքև, այգեպանին ասա՛, որ այստեղ գա։ Ա՛յ, այնտեղ, թթենիների ծառաստանի մեջ կլինի. տերևներ է կըտրատում շերամի համար։

Աշխենը թիթեռնիկի արագությամբ անհայտացավ խիտ ծառաստանների մեջ, որոնք նրան այնքան ծանոթ էին, որքան իր պահարանի խաղալիքները։ Բայց մի քանի րոպեից հետո, վազվզելուց շնչասպառ եղած, վերադարձավ, միայն դատարկ լուր բերելով։

— Տասն անգամ կանչեցի, ձայն չտվեց։

— Դարձյալ տասն... տո՛, չարաճճի, ես քո ձայնը միայն մեկ անգամ լսեցի,— ասաց հայրը ծիծաղելով,— սուտեր է՞լ ես իմանում խոսել։

Աշխենը գլուխը քարշ ձգեց, և նրա փափուկ թշերը ավելի կարմրեցան։ Հայրը բռնեց նրան և սկսեց փայփայել մետաքսի նման գեղածավալ գիսակները, որ սփռվել էին ուսերի վրա։

Այդ սիրող հայրը Կարոն էր։ Նա մի ժամանակ դանակով մարդիկ էր մորթում, իսկ այժմ դանակով պատվաստ էր անում։ Զարմանալի փոփոխության դարերի։ Պահանջները փոխվելով, նա փոխեց և իր պարապմունքների ձևը։ Արյան հետ խաղացող մարդը այժմ զբաղված էր երկրի մշակությունով։

Նա իր տան լուսամուտներից ամեն օր տեսնում էր Ռստամի հին ամրոցի ավերակները, տեսնում էր իր նախահարց, Ղարա-Մելիքների, խորտակված իշխանության բեկորները։ Նա այդ փլատակների մոտ հիմնեց ոչ թե ամրոց, այլ մի տուն, որ գյուղատնտեսական բոլոր համա-

բություններն ուներ։ Նրա նախնիքը ժողովուրդ էին կառավարում, իսկ նա կառավարում էր այժմ մի բարեկարգ, օրինակելի տնտեսություն։

Տան գլխավոր դռան սեմի մոտ, որ նայում էր դեպի պարտեզը, նըստած էր մի պառավ կին։ Վաղորդյան արեգակի ջերմ ճառագայթները կորչում էին նրա պղնձյա դեմքի խորին կնճիռների մեջ։ Ճերմակ հոնքերի երկար մազերը, միախառնվելով դեռ իրանց սև գույնը պահպանած թերթերունքների հետ, մի առանձին վսեմություն էին տալիս նրա խորախորհուրդ աչքերին։ Նա նստած էր անշարժ, որպես մտածության արձանը։ Նայում էր դեպի գեղեցիկ պարտեզը, ուր աշխատում էր Կարոն։ Նայում էր դեպի սիրունիկ երեխաները, որ պտտվում էին նրա շուրջը, նայում էր դեպի կանաչ լայնածավալ անդաստանները, որ Կարոյի մշակության արդյունք էին, նայում էր դեպի բլուրների վրա տարածացող անասունները, որ Կարոյի ախոռատնից էին դուրս եկել։ Նայում էր, և պառավի երկար տարիներով վշտացած սիրտը լցվում էր անսահման մխիթարությամբ։ Ո՛րքան տանջանք, ո՛րքան հալածանք էր կրել այդ զառամյալ պառավը... ո՛րքան թափառել էր նա... իսկ այսօր տեսնում էր իր ջան աշխատությունների քաղցր պտուղը և ուրախանում էր։

Դա պառավ Սուսանն էր։

Այստեղից երևում էր գյուղը։ Առավոտյան կիսամութի մեջ նա ավելի գեղեցիկ էր երևում։ Այլևս հին, գետնափոր խրճիթները չկային։ Այնտեղ, ներքևում, մի հովտաձև տափարակի վրա, մինը մյուսի մոտ շարքով բարձրանում էին ծառազարդ տները, ուղիղ և լայն փողոցների վրա։ Շինական կոկիկ եկեղեցին, նրա մոտ դպրոցի շենքը, աչք էին շլացնում։ Առողջ գյուղացիները մաքուր հագնված, յուրաքանչյուրը գոհ և ուրախ, դիմում էին իրանց գործին։ Կարծես, ամեն օր այդ մարդկանց համար տոն էր, կարծես, նրանք երբեք վիշտ ու նեղություն չէին տեսել։

Պառավը շարունակում էր նայել։

Դուրս եկավ մի վայելչահասակ կին, թուխ դեմքով, սևորակ, կրակոտ աչքերով, խոհանոցի ղենջակը գոգնոցի տեղ կապած։ Այդ նազելի կինը, թեև վաղուց անցուցել էր երիտասարդական տարիները, բայց դեռևս չէր կարելի առանց հիացմունքի նայել նրա վրա։ Նա ներկայացնում էր գեղեցկությունը իր հասունության մեջ։ Նա մի ժամանակ Դինբուլինների ամրոցի զարդն էր, հափշտակված Ալղանիստանի անապատներից։ Իսկ այսօր մի շինական խաղաղ տան ժրաջան տանտիկինն էր։

Դա պառավի աղջիկն էր, Կարոյի կինը և Հյուբբիի մայրը՝ գեղեցիկ Ասլին։

Տեսնելով պառավին, սեմի մոտ նստած, կարեկցաբար դիմեց նրան.

— Մայրիկ, դու դեռ երեկ գանգատվում էիր ոսկրացավից, այժմ դարձյալ նստել ես այդ սառն քարի վրա։

— Իմ ոսկորները սառը և քարի վրա են մնացել, զավակս,— պատասխանեց պառավը և չշարժվեցավ իր նստած տեղից։

Ասլին չհակառակեց նրա համառությանը, ներս մտավ և իսկույն դուրս բերեց մի փոքրիկ օթոց, խնդրեց նստել նրա վրա, որը դժվարությամբ ընդունեց պառավը։

Ասլին անցավ պարտեզը, ուր աշխատում էր նրա ամուսինը։ Անցավ վարդենիների և հասմիկի ծառուղիների միջով։ Կշտից քարշ ընկած մկրատը տարավ դեպի մի խոշոր սպիտակ վարդ, կտրեց և խրեց կուրծքի վրա։ Հետո քաղեց երկրորդը, երրորդը... զանազան գույներով, և ճաշի սեղանի համար մի գեղեցիկ փունջ պատրաստեց։

— Մայրի՛կ,— ձայն տվեց հեռվից փոքրիկ Աշխենը։

Մայրը մոտեցավ։

— Տե՛ս, այդ մեկը ես կապեցի։— Նա ցույց տվեց իր կապած պատվաստի ճյուղը։— Տասն տարուց հետո կարմիր խնձոր կտա։

Մայրը գրկեց աղջկան և համբուրեց, հետո դարձավ դեպի ամուսինը, հարցնելով.

— Այլևս ովքե՞ր կլինեն ճաշին։

— Մերոնք,— պատասխանեց այրը, մերթ նայելով կնոջ վրա և մերթ նրա փնջած ծաղիկների վրա, կարծես կամենալով ստուգել, թե դրանցից որն ավելի անուշահոտ է։

— Դու ասեցիր, որ ուրիշ հյուրեր ևս կլինին։

— Ուրիշ հյուրեր չեն լինի. միայն մեր վարժապետը և մեկ էլ մեր հարևան քուրդ Աղասի-բեկը։

— Աղասի-բեկը հազիվ թե կարող կլինի գալ,— նկատեց կինը,— նրա որդին սաստիկ հիվանդ է, արդեն մի շաբաթ կլինի, որ դպրոց չէ գնացել։

— Վտանգը անցած պետք է համարել,— պատասխանեց այրը,— երեկ բժիշկն ինձ ասաց, թե այժմ առողջանալու վրա է։

Կինը ուրախացավ։

Աշխենը խնդրեց մորից, որ փունջը իրան տա։ Ինքը տուն տանի։ Մայրը կատարեց նրա ցանկությունը։

— Օ՜, որքան շատ գույներ կան այստեղ, տասն գույն,— զարմանալով բացագանչեց նա և վազեց դեպի տուն։

Մայրը նույնպես հեռացավ։ Կարոն նայում էր նրանց ետևից և կոշտացած ձեռքով սրբում էր ուրախության արտասուքը։ Դրանք այն ամու-

սիններից էին, որոնց վրայով տարիները անցնում էին, մարդը ծերանում է, իսկ սերը մանկանում է։

Կեսօրից առաջ քարաշեն տան դռանը մոտեցավ մի ճանապարհորդական կառք։ Ցած իջավ մի ծիծաղադեմ երիտասարդ, թեթև մորուքով և ցած բերեց մի մանկահասակ կնոջ, նրանցից հետո վեր եկավ աղախինը, որ գրկած ուներ մի կլորիկ երեխա։ «Հյուբբի՛»... «Արփիա՛ր»... անունները հնչեցին ուրախաձայն աղաղակներով, և դռներից դուրս թափվեցան ընդունելու թանկագին հյուրերին։

Մեկը Կարոյի փեսան էր, մյուսը՝ նրա դուստրը։

Մի քանի ժամից հետո խաղաղ գերդաստանը բոլորեց ճաշի սեղանի շուրջը։ Նա գո՞հ էր, որովհետև ապրուստի ամեն հարմարությունները ուներ։ Նա երջանի՞կ էր, որովհետև վայելում էր ընտանեկան քաղցր, անսպառ բերկրությունը։

Բ

Եթե մի մարդ անցնելու լինի Աղբակ գավառի Սուրբ Բարդուղիմեոս առաքելո վանքից դեպի Բաշ-Կալե տանող ճանապարհով, վանքից ոչ այնքան հեռու, խկույն կնկատե, որ ամեն առավոտ մի ծերունի, ձյունի պես ճերմակ մազերով, հեծած նույնպես ճերմակ ձիու վրա, մի շրջան է կատարում լեռնահովիտների միջով և ապա, երբ միջօրեի տոթը սկսում է այրել, վերադառնում է դեպի մերձակա գյուղը։ Սպիտակ ձին նույնպես ծեր է, որպես նրա տերը։ Առջևի աջ ոտքից կաղում է նա։ Տարիներ, շա՜տ տարիներ առաջ այդ ոտքից նա գնդակ ստացավ մի կռվի մեջ։ Բայց այդ չէ արգելում նրան դեռևս ծառայել իր տիրոջը։ Այդ հավատարիմ զինվորական ձին ապրել և գործել է իր տիրոջ հետ։ Մի ժամանակ միասին ղանաղան արշավանքներ էին կատարում։ Անցան կռիվները, տիրեց հանգստի և խաղաղության ժամանակը։ Այսօր միասին շրջում են մշակության, հունձքի, պտղաբերության դաշտերի վրա։ Խելացի ձին այնքան ընտելացած է իր տիրոջ սովորություններին, որ գիտե թե ամեն առավոտ դեպի որ կողմերը պետք է տանել նրան և որ տեղերում պետք է ման ածել։ Դանդաղ քայլերով անցնում է նա արտերի մարգերի միջով, այնքան զգույշ կերպով, որ մի հասկ անգամ կոխ չէ տալիս։ Եթե մի տեղ ջրանցքը պատռվել էր, և ջուրը վազում էր դեպի հասունացած հունձքը,

որ ջրելու կարող չէր, եթե մի տեղ գյուղացու անասունը մտել էր հարևանի արտը և ոտնակոխ էր արել, եթե մի տեղ մկներ էին հայտնվել, մի խոսքով, եթե մի տեղ որևէ անկարգություն էր նկատում նա, իսկույն կանգ էր առնում։ Ծերունու հետախույզ աչքերը տեսնում էին այդ բոլորը. ոչ մի թերություն չէր վրիպում նրա բազմափորձ տեսությունից։ Երբ վերադառնում էր գյուղը, կանչում էր գյուղացուն և նրան նկատողություն էր անում։ Նրա ամենօրյա զբոսանքը նրա ամենօրյա մեծ բավականության զվարճությունն էր։ Նա տեսնում էր իր աշխատության պտուղները և ուրախանում էր։

Այդ ծերունին որսորդ Ավոն էր։

Նա գնեց մի քրդուհի այրի կնոջից այդ անբնակ, ամայի լեռնահովիտը իր շրջակա հողերով և այնտեղ հիմնեց մի գյուղ։ Նրա տունը առաջին բնակարանը եղավ, որի շուրջը հետզհետե շինվեցան այլ տներ։ Մի քանի տարվա ընթացքում կազմվեցավ մի մեծ գաղթաշեն։

Որսորդը իր գյուղի բոլոր հողերը դարձրեց համայնական սեփականություն, իսկ ինքը դարձավ նույն համայնքի հասարակ անդամներից մեկը։ Թեև գյուղական համայնքին պարտավորեցրեց նա, որ որոշյալ ժամանակի ընթացքում փոքր առ փոքր վճարեն հողերի գինը, բայց այդ վճարը այնքան թեթև էր, որ նրանց համար բոլորովին անզգալի եղավ։ Որսորդը այդ գումարը իրան չսեփականացրեց, այլ նրանով հիմնեց մի դպրոց և մշտապես ապահովացրեց դպրոցի հարատևությունը։ Նրա վարմունքը այն աստիճան գրավեց գյուղացիների հարգանքը, որ ամենքը մեծ երախտագիտությամբ վերաբերվում էին դեպի նա, որպես իրանց բարերարին, որպես իրանց հորը։ Այն դպրոցում սովորում էին և մերձակա գյուղերի երեխաները։ Այդ էր պատճառը, որ նույն հարգանքը վայելում էր նա ամբողջ վիճակի մեջ, և դրա համար ազրակեցիք ընտրեցին նրան իրենց գավառի ներկայացուցիչ, որ «միր» տիտղոսն էր կրում։ Ծերության հասակում Որսորդը թողեց այդ պաշտոնը և նրա փոխարեն կատարում էր նրա փեսան՝ Ֆարհատը։

Որսորդը վերջը որդեգրեց Ֆարհատին և ամուսնացրեց իր դստեր Մարոյի հետ։ Ֆարհատի մանկության ընկերուհին այժմ նրա կինն էր։

Այսօր Որսորդի տան դռան հանդեպ, հրապարակի վրա, կանգնեցրած է նրա ձիաների երամակը։ Ձիաների ամեն մեկի ետևից ձախ ազդրի վրա դրած է Որսորդի դրոշմը՝ հայոց Ո տառը։ Նժույգները խրխնջում են, դոփ են հատանում, փոշի են բարձրացնում, և ձիապանները հազիվ կարողանում են զսպել նրանց. Ֆարհատը սակարկություն է անում պարսկաստանցի վաճառականների հետ, որ եկել են նրանից ձիաներ գնելու։ Նրա կինը, գեղեցիկ Մարոն, երեխան գրկում, կանգնած է լուսամուտի

մոտ, այնտեղից նայում է ամուսնու վրա։ Սերունի Որսորդը, նստած տան դռան մոտ, նույնպես հիացած նայում է, թե ի՛նչպես Ցարհատը խոսում է վաճառականների հետ, ի՛նչպես բացատրում է նժույգների յուրաքանչյուրի արժանավորությունը։ Վիթխարի Մըհեն, Որսորդի տան հին հավատարիմը, այժմ ալևորված մազերով, տակավին չէ կորցրել իր վաղեմի հերքուլեսյան ուժը։ Նա բարկացած է անհանգիստ նժույգների վրա։ «Ի՞նչ սատանա մտավ ձեր ոփնչը»... ասում է նա ձիաներին և պարանը ձգում է, մի տռմուղ քուռակի պարանոցը, որ շատ է զայրացնում նրան։ Մըհեն այժմ Որսորդի ձիապանների գլխավորն էր, այդ պաշտոնը բավական հպարտացնում էր նրան։ Ցարհատը վերջացրեց սակարկությունը և, ոսկիների քսակը ձեռին, ուրախ և գոհ տուն մտավ։

— Քանի՞ հատ գնեցին,— հարցրեց Որսորդը։

— Հինգ հատ,— պատասխանեց Ցարհատը։

— Այդքան խոսակցություն հի՞նգ ձիու համար։

— Նրանք մեր ձիաները շատ թանկ են գտնում։

— Լավ բանը լավ գին կունենա,— նկատեց Որսորդը։— Թող գնան ամբողջ գավառը ման գան, եթե մեր ձիաների հատը գտնելու լինեն, ես ձրի կտամ։

Ներս մտավ Մըհեն։

— Առ, Մըհե,— ասաց Ցարհատը, մեկնելով երկու հատ ոսկի։— Ես խոստացել եմ, որ ամեն անգամ, երբ ձի է վաճառվում, քեզ մի պարգև տամ։

— Սատանան տանե քո ոսկիները,— պատասխանեց նա հրաժարվելով։— Թե ուզում ես պարգև տալ, ինձ մի կտոր կաշի տուր, որ տրեխներս կարկատեմ։— Նա ցույց տվեց իր պատառոտած տրեխները։

Ցարհատը ժպտաց, իսկ Որսորդը ծիծաղեց։

Մըհեն մինչև մահ մնաց պարզամիտ, անշահախնդիր և բարի։ Նա այն կիսախելագարներից էր, որ իրանց գժություններով արտահայտում են մի տեսակ իմաստություն։

Մարոն մոտեցավ, առեց ոսկիների քսակը։ Նա ամուսնու և գանձապահն էր, և տնտեսը։ Ոչ ոք չէր կարող մտածել, որ մի այնպիսի կրակոտ, անսանձ, կամակոր աղջկանից, որպիսին Մարոն էր իր մանկության հասակում, կարող էր այժմյան խելացի լրջմիտ տանտիկինը դառնալ։ Նա գրավել էր իր ամուսնու թե՛ սերը, թե՛ հարգանքը։ Մարոյի մանկությունն անցավ առանց կրթության, որովհետև մորից որբ մնալով, մնաց միայն հոր խնամակալության ներքո։ Իսկ հայրը այնքան զբաղված էր ուրիշ գործերով, որ աղջկա վրա մտածելու ժամանակ չուներ։ Իսկ հետո, երբ Որսորդը փոքր-ինչ թեթևացավ իր գործերից, և երբ Մարոն արդեն

հասուն օրիորդ էր, այդ ժամանակ միայն սկսեց հոգ տանել նրա կրթության վրա։ «Ֆարհատը սովորում է, որ քեզ արժանավոր այր դառնա, դու էլ պետք է սովորես, որ նրան արժանավոր կին դառնաս»,— ասում էր նա իր դստերը։ Մարոն ոչ այնքան տնային վարժապետների շնորհիվ, որքան իր ջանքերով և ինքնակրթությամբ այնքան զարգացավ, որ կարդում էր հայոց լրագիրներ, կարդում էր նոր լույս տեսած գրքեր, և շատ հարցերի մասին այնքան ճիշտ, ինքնուրույն դատողություններ էր հայտնում, որ շատերին զարմացնում էր։ Ոչինչ բանի նա այնքան անհամբերությամբ չէր սպասում, որքան թղթատարին, որ նոր լրագիրներ և գրքեր տանի։ Նա արդեն երկու զավակների մայր էր, մի աղջիկ, որ գրկումն էր և մի տղա, որ սկսել էր ման գալ։

Ֆարհատի մայրը շատ վաղ վախճանվեցավ, նա իր որդու բախտավորությունը չտեսավ։ Նրա քույրերը՝ Մարիամը և Մագթաղը, մոր մահից հետո մնացին բոլորովին որբ և անտեր։ Որսորդը առեց նրանց իր հոգաբարձության ներքո, պահեց, մեծացրեց և մարդու տվեց։

Որսորդի մյուս որդեգիրը, Հասոն, բնակվում էր Կ... գյուղում, Դուշմանա լեռների մեջ, ուր առաջին անգամ բնակություն հիմնեց Որսորդը, երբ Սալմաստից տեղափոխվեցավ Աղբակ։ Հասոն այժմ այնքան մեծ ընտանիք ուներ, որքան մեծ թվով չորքոտանիք, ինչպես սովորություն ուներ Մըհեն ծաղրել նրան։ Ամեն տարի մեծ քանակությամբ ոչխար, յուղ, պանիր և բուրդ էր վաճառում։

Եվ այսպես, Աղբակը, վիշապների արյունոտ երկիրը, ուր այդ գազանները տարիներով լափում կլանում էին, և երբեք չէին հագենում, այժմ դարձել էր խաղաղ, բախտավոր մի երկիր, ուր շինականի թե կայքը, թե կյանքը բոլորովին ապահովվում էր։ Վիշապները վաղուց ոչնչացած էին։ Նրանց փոխարեն մնացել էին մարերը, օձերը, վերջին ժամանակի քուրդերը։ Քաղաքակրթության լույսի առաջ չդիմացան նրանք։ Քաղաքակրթությունը իր անողոք պայմաններով լուծեց, մաշեց նրանց, որովհետև իր հետ առաջ գնալ չկարողացան։ Նրանց կյանքը զարգացել և կազմակերպվել էր խավարի և անկարգության մեջ։ Նրանց ապրուստը հաստատվել էր կոպիտ ուժի և բռնաբարության մեջ։ Կարգը, արդարությունը զրկեցին նրանց թե ապրուստից և թե կյանքից։ Ուրիշի վաստակով ապրող հասարակությունը մեռավ, երբ նրան ստիպեցին իր հաշվով ապրել։ Եվ այսպես, այն գազանները, որոնց բարբարոսությունները ոչ մի զորությամբ հնար չէր լինում զսպել, ընկճվեցան, սրբվեցան քաղաքակրթության երկաթյա պայմանների ներքո։ Սրի և արյան մրցության մեջ նրանք դիմացան, բայց կուլտուրական մրցությունը սպանեց նրանց։ Նրանց մեծ մասը թողեց այդ երկիրը և գաղթեց որոնելու այնպիսի տեղեր, ուր հնա-

բոլոր կլիներ անկարգ անիշխանության մեջ դարձյալ անձնատուր լինել անզուսպ կամայականության։ Մնացածներից ավելի ազնիվ և ընդունակ ցեղերը սկսեցին ընտելանալ քաղաքակրթության հետ, իսկ վայրենիները դարձան բանվորներ այն հարևանների, որոնք կուլտուրայով ավելի զորեղ և բարձր էին իրանցից։ Որսորդի բոլոր հովիվները, ախոռատան ծառաները, անդաստանների մշակները քուրդեր էին։

Գ.

Վան քաղաքի միևնույն առևտրական պանդոկի մեջ, միևնույն կրպակում, ուր մի ժամանակ Թումաջի վաճառականություն էր անում մուսուլցի խոջա Բորոսը, այժմ ընդարձակ գրասեղանի ետևում նստած էր մի պարոն։ Այդ կրպակը նույնքան կերպարանափոխվել էր, որքան պարոնը, որ նստած էր այնտեղ։ Հին, ասիական կրպակը մի եվրոպական առևտրական տան կատարյալ ձևն էր ստացել. հաշվապահը, գանձապահը, գրագիրները, գործակատարները, յուրաքանչյուրը իր որոշ տեղն ու պաշտոնն ուներ։ Վաճառքների տեսակները, քանակությունը, որակությունն անգամ փոխվել էր։ Փոխվել էր և պարոնը, որ նստած էր ընդարձակ գրասեղանի ետևում։ Երիտասարդական հասակում նա այնքան խոշոր մարդ չէր, իսկ ծերությունը ավելի փոքրացրել էր նրան։ Մեծ, ընդարձակ գրասեղանի ետևից հազիվ երևում էր նրա կուրծքի վերին մասը, փոքրիկ գլխի հետ, որ պատած էր երկար, սպիտակ մազերով։ Այդ պատկառելի ալիքների միջից դուրս էր նայում մի մտածույլ դեմք, նեղ, անհանգիստ աչքերով, որ արտահայտում էին մի գործունյա մարդու անվստահելի եռանդը։ Նա գործերի մեջ չէր խառնվում. գործը, լարված մեքենայի նման, իր կարգով շրջան էր անում. միայն երբեմն դիմում էին նրան այս և այն հարցերով։ Նա այդ առևտրական տան տերն էր և նրա կառավարիչը։

Նրա մոտ նստած էր մի այլ պարոն, ոտքից ցգլուխ սև հագուստի մեջ. ձեռքում պտտեցնում էր նույնպես սև, լայնեզրյա գլխարկը, որ երբեմն դնում էր գավազանի գլխին, փոքր-ինչ հանգստանալու համար։ Այդ պարոնը նույնպես մոտեցել էր ծերության. մորուքի և գլխի մազերի մեջ սև գույները հազիվ էին նշմարվում։ Նրա խաղաղ դեմքը, երեխայի դեմքի նման, ամեն րոպե ժպտում էր, երբ փոքր ի շատե ուրախացուցիչ բան էր լսում։ Ինչպես երևում էր, նա վաճառականի հին ծանոթ էր և, Բաղեշից նոր եկած լինելով այդ քաղաքը, եկել էր նրան այցելություն անելու։

— Ներեցե՛ք, բարեկամ,— առաջ տարավ վաճառականը, տեղից վերկենալով և կրկին խրվելով մեծ բազկաթոռի մեջ,— ահա՛ իմ հագուստը ոտքից ցգլուխ պատրաստված է տեղային գործվածքներից, ապա-

ցեք խնդրեմ՝ ինչո՞վ է վատ։ Իրավ է, եվրոպական գործվածների նրբու-թյունը չունեն, բայց դրա փոխարեն ավելի դիմացկուն են և էժան։ Եթե մեզանից յուրաքանչյուրը փոքր-ինչ զսպեր իրան պճնասիրությունից և բավականանար տեղային գործվածներով, այլևս մեր փողը Եվրոպան չէր տանի, մեր փողը մեր երկրում կմնար։

— Մի՞թե այնքան չէ ծախվում,— հարցրեց բաղեշցի նորեկը։

— Այժմ, պետք է ասած, բավական սպառվում է,— պատասխանեց վաճառականը, ձեռքը դեպի ճակատը տանելով, կարծես նույն րոպեում կամենում էր հաշվել, արդյոք չէ՞ր սխալվում իր պատասխանի մեջ։— Բայց գիտե՞ք, բարեկամ, թե ո՛րքան աշխատություն էր պետք, ո՛րքան զոհողություն էր պետք, մինչև ես կարողացա մեր հասարակությանը ըն-տելացնել մեր արդյունաբերության գործածության հետ։

Բաղեշցու դեմքի վրա փայլեց մի սրտագին ուրախություն։

— Դուք այն ասացեք,— հարցրեց նա,— արտահանություն դեպի օտար երկրներ լինո՞ւմ է։

— Ինչպես չէ։ Մեր գործվածները այժմ տանում են Պարսկաստան, Միջին Ասիայի զանազան կողմերը, այլև Անդրկովկասի զանազան քա-ղաքները։ Ահա, ես համարում եմ այսպիսի վաճառականությունը։ Մինչև այսօր, մենք իսկապես վաճառականներ չէինք, թեև մեզ վաճառական ազգ էին կոչում։ Մենք միայն միջնորդներ էինք, մեկից առնում էինք, մյուսի վրա ծախում էինք, մենք ողորմելի դալալներ էինք։ Իսկ այժմ բանն ուրիշ է։

Նա հրամայեց, բերեցին մի քանի տեսակ բրդեղեն գործվածներ, դրե-ցին գրասեղանի վրա։

— Նայեցեք այդ շալվարներին,— դարձավ նա դեպի իր խոսակիցը.— դեռ անցյալ տարի, Փարիզի աշխարհահանդեսում, ասիական գործված-ների կարգում, առաջին մրցանակը ստացավ։

Բաղեշցին սկսեց մի հրճվանքով նայել։

— Հիանալի՛ գործվածներ են,— բացականչեց նա,— շատ հիանալի։ Ես այժմ ուղիղն ասեմ ձեզ, ամաչում եմ, որ ձեզ հետ նստած եմ այդ հագուստով։— Նա ձեռքը տարավ դեպի իր սև, անգլիական նուրբ մահու-դից կարված հագուստը և հարցրեց։— Մի՞թե այդ բոլորը ձեր գործարա-նից է։

— Բոլորը,— պատասխանեց վաճառականը մի առանձին բավակա-նությամբ։— Ախար ո՞վ ունի այդ գեղեցիկ բուրդը, որ մեր ոչխարներն ու այծերն են տալիս։ Մենք մինչև այժմ դժբախտ էինք, որ չգիտեինք օգտվել մեր երկրի արդյունքներից։ Եվրոպացին մեր բուրդն ու բամբակը տանում էր, պատրաստում էր, և գործվածները տասնապատիկ գնով մեզ

վրա վաճառում էր։ Իսկ մենք մնում էինք աղքատ, միայն օտարի քսակն էինք լցնում։

— Այո՛, այդպես էր...— կրկնեց տխուր ձայնով բաղեշցին, ապա հարցրեց.— Ի՞նչ պայմաններով են աշխատում ձեր գործարանի բանվորները։

— Արդյունքից մի որոշ մասն են ստանում,— պատասխանեց վաճառականը։— Երկար փորձերից հետո ես այն համոզմունքին հասա, որ նրանց պետք է ընկերացնել։ Այդ ավելի զորացրեց նրանց եռանդը, ավելի պինդ կապեց գործի հետ։ Նրանք ունեն խնայողական դրամարկղ, որից օգնում են իրանց ընկերներին, երբ մեկը հիվանդանում է, կամ վնասվելով աշխատել չէ կարողանում։ Ես ինքս իմ խանութի համար պետք եղած ապրանքները գնում եմ գործարանից, որպես օտար մարդ։

— Այդ շատ մարդասիրական է,— նկատեց բաղեշցին, և նրա ջերմեռանդ աչքերը, կարծես, ասում լինեին. «Օրհնյալ լինի՛ս»...

Նրանց խոսակցությունը ընդհատեց մի ծիծաղաշեմ ծերունի, փոքրինչ կռացած մեջքով, ներկերի մեջ գունավորված ձեռքերով, որ ներս մտավ և, մոտենալով վաճառականին, մտերմությամբ ձեռք տվեց, հետո զարմացած նայեց բաղեշցու վրա։

— Երեխի փողի համար եք եկել,— հարցրեց նրանից վաճառականը։

— Ապա ինչի՞ համար պետք է գայի, հեր օրհնած,— պատասխանեց նա և մոտեցավ գանձապահին։

— Այդ ծերունու դեմքը ինձ ծանոթ երևաց,— ասաց բաղեշցին նրա հեռանալուց հետո։

— Պետք է որ ծանոթ լինի...— պատասխանեց վաճառականը խորհրդավոր ձայնով։— Դա վարպետ Փանոսն է. առաջ ներկարարի մի համարակ գործարան ուներ, իսկ այժմ այնքան կատարելագործել է, որ իմ գործվածները բոլորը այնտեղ են ներկվում։

Հաճախորդները հանգստություն չէին տալիս, մեկը դուրս էր գալիս, մի քանիսը մտնում էին։ Գործողությունները իրանց կենդանի շարժման մեջն էին։ Ներս մտավ մի բարձրահասակ, հսկայատիպ պարոն, ալեխառն մորուքով, և հաստակի ապխտակամածը թնդաց նրա ամուր ոտքերի տակ։ Նա, առանց ոչ ոքին ողջունելու, կանգնեց սենյակի կենտրոնումը, աջ ձեռքը մեկնելով դեպի գլխավոր գործակատարը, իսկ թուխ երեսը դարձնելով դեպի կրպակատերը, գոչեց որոտալից ձայնով.

— Ասացե՛ք այդ պարոնին, եթե մյուս անգամ հաշիվը իր ժամանակին չհացնի, ես բոլորը ծախը կնետեմ։

Նա, առանց պատասխանի սպասելու, իսկույն դուրս գնաց։

— Ճանաչեցի՞ք դրան,— ասաց վաճառականը՝ դիմելով դեպի բաղեշցին։

— Ճանաչեցի...— պատասխանեց նա։— «Բերլեն-Օղլին» է... Ավանց գյուղի նավաստին... Այդ մարդը մինչև վերջը մնաց անտաշ...

— Բայց շատ օրինավոր մարդ է, գիտե՞ք, այժմ շոգենավի ընկերության գլխավոր նավապետն է։

— Գիտեմ։ Ես նրա շոգենավով եկա Բաղեշից։

Վաճառականը խոսքը փոխեց, հարցնելով.

— Ինձ այն ասացեք, ի՞նչ կա ձեզ մոտ, այնտեղ, Բաղեշում։

— Հետաքրքիր ոչինչ չկա, միայն խեղճ Հաջի-Իսաղը վախճանվեցավ։

— Մի՞թե, նա պետք է բավականին հարստություն թողած լինի։

— Ո՛չ այնքան, որքան կարծվում էր։ Վերջին ժամանակ նա շատ ծախսեց զանազան նպատակների համար... Իսկ ինչ որ մնացել էր, նրա մի մասը կտակել է, որ այն գումարով մի դպրոց հիմնվի, որի մեջ սովորեն հայ երեխաներ, առանց կրոնի խտրության։

Վաճառականի դեմքի վրա երևաց զարմացման նման մի բան։

— Ես այդ երբեք չէի սպասում Հաջի-Իսադից,— ասաց նա։

— Սպասելի էր...— պատասխանեց բաղեշցին։— Նա բոլորովին փոխվել էր... վերջին աղետավոր կռիվների ու երկպառակությունների ժամանակ նա էր գլխավոր բողոքողներից մեկը, որ Ամերիկայի միսիոնարներին արտաքսեցին Բաղեշից։ Խեղճ ծերունին միշտ ասում էր. «Այդ անպիտանները, բավական չէր, որ մեզ հեռացրին մեր լուսավորիչ պապից, այլև մեզ մեր նախապապի՝ Հայկի, հետ էլ խորթացրին... մեզ մեր հարազատ եղբայրների հետ թշնամացրին»...

Պատի ժամացույցը զարկեց երկուսը։

Խանութպանը վեր կացավ և, հրավիրելով իր խոսակցին, ասաց.

— Հույս ունեմ, որ դուք այնքան բարի կլինեք, որ ճաշը այսօր մեզ մոտ անուշ կանեք։

— Մեծ ուրախությամբ,— պատասխանեց նա, նույնպես կանգնելով։— Ես ձեր կնոջը և երեխաներին վաղուց չեմ տեսել, կցանկանայի նրանց տեսնել։

Նրանք դուրս եկան խանութից։

Անցան բավական ուղիղ, մաքուր փողոցներով։ Աջ և ձախ բարձրանում էին երկհարկանի, երեքհարկանի քարաշեն տներ։ Այստեղ ոչ վաղեմի նեղ, կեղտոտ փողոցները կային, և ոչ հում աղյուսից կամ կավից շինված, կիսավեր խրճիթները։ Ամեն ինչ գեղեցիկ էր, ամեն ինչ մաքուր էր։ Մաքրվել էր և օդը։ Փողոցներում մարդիկ ցնցոտիներով չէին թափառում և անցորդի օձիքը բռնելով նրանից ողորմություն չէին պահանջում։ Կա-

նայք չարդաների մեջ փաթաթված, երեսները ծածկված վախենալով չէին ման գալիս, փողոցային անամոթ սրիկաների հարձակմանը չենթարկվելու համար։ «Գավուր» բառը այլևս չէր լսվում։ Մահմեդականները քրիստոնյաներին հանդիպելիս մի քանի քայլ հեռվից ողջունում էին։ Փաշայի պալատի մեջ նստած էր մի քրիստոնյա նահանգապետ։ Օրվա այն ժամն էր, երբ դպրոցում արձակում են աշակերտներին։ Տղա և աղջիկ, գրքերի պայուսակները մեջքներին կապած, կամ թևքերի տակն առած, լցրել էին փողոցները։ Անցնելու տեղ չկար։ Դրանց փոխարեն, այդ փողոցներում, մի ժամանակ վխտում էին հարբած ենիչերիները, մերկ սրերը ձեռքներին, կամ խլրտում էին գազանաբարո «ասքարը»՝ հափշտակելով ամեն պատահած բան։ Քաղաքացիք, նրանց տեսնելով, օր ցերեկով մտնում էին իրանց տները և դռները պինդ փակում էին։ Այժմ ո՛չ այդ բարբարոսները կային և ո՛չ վաղեմի երկյուղը կար։

Նրանք կանգնեցին մի բավական կոկիկ տան հանդեպ։ Դռները բացվեցան, մտան մի հովասուն, ծառազարդ բակ։ Ծառերի ներքո նստած էր մի հասակավոր բարեշուք կին և ինչ-որ հյուսում էր ձեռքում։ Տեսնելով եկվորներին, դրեց իր ձեռագործը փոքրիկ, բոլորակ սեղանի վրա, վերկացավ և դիմավորեց նրանց։

— Ա՜խ, պարոն Միսաքյան,— բացականչեց կինը, առաջ վազելով,— ես ամենևին չէի սպասում... Ի՞նչպես եք... այդ ի՞նչ բախտով... այդ ո՞ր քամին բերեց ձեզ...— և շփոթեցրեց հյուրին բազմաթիվ հարցերով։

Պարոն Միսաքյանը երկու ձեռքով բռնեց տիկնոջ աջը և բարեկամաբար սեղմեց։

Այդ ոտքից ցգլուխ սև հագուստով պատած պատվելի անձը Բաղեշի հայ-բողոքականների երեց Ջալլադն էր, որին այժմ իր տոհմանունով պարոն Միսաքյան էին կոչում։ Իսկ նրա հյուրընկալը մեր վաղեմի ծանոթ Սաքոն էր, որին այժմ կոչում էին Սարգիս Սեպուհյան։ Փոխված դրության հետ, փոխվել էին նրա առաջվա թե՛ կեղծ և թե՛ կրճատած անունները։ Իսկ նրա տիկինը տեր Թոդիկի դուստր Սոնան էր։ Նա ամուսնացավ իր հին վարժապետի աղջկա հետ։ Երկու բախտավոր ամուսինները ունեին մի քանի զավակներ, որոնց մեծը սովորում էր Գերմանիայում։

Տեր Թոդիկը վաղուց չկար այդ աշխարհում. նա մեռավ «ախտարքը» ծոցում...

Դ.

Սալմաստ գավառի Սավրա գյուղի հայոց թաղում խիստ աչքի էր զարկում մի մաշված տուն, որը ոչ այնքան հնությունից, որքան անխնամությունից կորցրել էր իր վաղեմի շքեղությունը։ Գիշեր և ցերեկ այդ խուլ, գերեզմանի պես անմռունչ տան դռները փակ էին։ Այնպես էր թվում, որ ոչ ոք այնտեղ չէր բնակվում։ Միայն երբեմն ճռնչալով շարժվում էին ժանգոտած ծխնիները, դռները բացվում էին, դուրս էր գալիս մի թախծալի դեմքով կին, նստում էր դռան մոտի թմբի վրա և ամբողջ ժամերով լուռ նայում էր փողոցի միջով անցնող գետակին, կարծես նրա տխուր մրմունջների մեջ կամենում էր թաղել իր սրտի դառն կսկիծները։ Նա իր հասակից ավելի վաղ էր ծերացել, որպես այն մաշված տունը, որտեղից դուրս էր գալիս նա։ Նրա տխրամած դեմքի թուխ գծերի մեջ, նրա սև աչքերի մթության մեջ նշմարվում էին անմխիթար հոգու խորին վշտերը, որ թաքուցած էին նրա խորտակված, վիրավորված կրծքի մեջ։ Նրա սգավոր հայացքը այնպիսի տպավորություն էր գործում, որ այդ խղճալի կինը իր կյանքում երբեք երջանկության քաղցրությունը չէր ճաշակել. բախտը երբեմն ժպտել էր նրան, միայն հրապուրելու համար, որ մի նոր, ավելի դառն դժբախտության մեջ ձգե։ Ոչ ոք նրան չէր մոտենում, ոչ ոքի հետ չէր խոսում նա։ Այնպես լուռ նստում էր թմբի վրա, լսում էր գետակի մրմունջը, լսում էր ծառերի վրա խոսող թռչունների ձայնը և խորին կերպով հոգվոց էր հանում։ Նրան մոտենում էին փողոցի երեխաները միայն։ Երբ նա հայտնվում էր թմբի վրա՝ «Նենե՜ն, Նենե՜ն», ձայն էին տալիս երեխաները և, ամեն կողմից վազելով, շրջապատում էին նրան։ Նենեն գրկում էր նրանց, խոսում էր նրանց հետ և բաժանում էր սև փողեր, որ տանեն իրանց համար ուտելու բան գնեն։ Երեխաները համբուրում էին նրա ոսկրացած ձեռքերը, համբուրում էին նրա նիհար ցամաքած երեսը և ուրախության աղաղակներով հեռանում էին։ Այդ դժբախտ կինը վշտացած, շա՜տ վշտացած էր հասակավոր մարդիկներից և իր մխիթարությունը գտնում էր միայն անմեղ երեխաների մեջ...

Ո՞վ էր այդ Նենեն։

Նա մի ամբողջ պատմություն ունի, «Խաչագողի հիշատակարանի» մեջ մեր ընթերցողներին հայտնի է։ Նա Մուրադի կինն էր։ Այդ տունը Մուրադի տունն էր։

Մուրադը գործեց և լավ գործեց, բայց իր բոլոր ընկերների մեջ նա միայն դժբախտ գտնվեցավ։ Զավակներ չունեցավ նա։ Ազգականները նրա հարստությունը ժառանգելու համար՝ չսպասեցին նրա մահվանը,

այլ շտապեցին վաղօրոք թունավորել նրան։ Նա մնաց, անմխիթար սուգի մեջ թողնելով Նինելին, որը չէր դադարում ողբալ սիրելի ամուսնու անմոռանալի հիշատակը։

Այդ թշվառ այրին բոլորովին միայնակ, բոլորովին անջատված հասարակությունից, ապրում էր իր տանը թախծության մեջ։ Նա զրկված էր կյանքից, զրկված էր և մարդկանցից։ Նրան կենակցում էր մի պառավյալ ծերունի միայն, որի աչքերը այլևս չէին տեսնում։ Նրա կմախքն էր մնացել և մի ողորմելի ձայն, որ երբեմն հառաչում էր. «Ա՜խ, ե՞րբ պետք է մեռնեմ»... Ամեն անգամ կարելի էր տեսնել նրան կծկված բակի մի անկյունում, մի կտոր փալասի վրա, անդադար, տրտնջում էր՝ «քաղցած եմ»... Նինելն ամբողջ օրը կերակրում էր նրան, բայց կշտացնելու հնար չէր լինում։

Ծերունին քավոր Պետրոսն էր։

Երկար թափառումներից հետո, վերադառնալով իր հայրենիքը, այդ երեկի խաչագողը գտավ իր ամբողջ ընտանիքը ոչնչացած։ Նինելն առեց նրան իր խնամակալության ներքո, հոգ էր տանում նրա ծերությանը։ Այդ թշվառի ուղեղն անգամ իր բնական դրության մեջ չէր մնացել։ Նա, որ մի ժամանակ երկրների սարսափն էր ու հրեշը, նա, որ մի ժամանակ փափուկ մոմի նման դարձնում էր իր ձեռքում մարդկանց սրտերը, այսօր մի անմիտ երեխայի նման շատ անգամ ասում էր իր բարերարուհուն. «Նինե՛, ե՞րբ ինձ համար կարմիր կոշիկներ պիտի առնես»։ Խորին ծերությունից նա երեխայացել էր։ Եվ իրավ, նրա թափած ատամները մի քանի տարի առաջ նորից սկսեցին բուսնել, և նրա թափած մորուքի տեղը հայտնվեցան փետուրի նման փափուկ, հազիվ նշմարելի մազեր։

Այդ հավիտենական ծերունին հիշեցնում էր Սավրայի, այդ խաչագողների որջի, հավիտենական մեղքը, որը և ծերանում է, և մանկանում է...

Ե

— Այստեղ... այստեղ թաղեցին,— ասում էր մի երիտասարդ վշտահար դեմքով, ցույց տալով մի հողադամբարան, որ հազիվ որոշվում էր գետնի մակերևույթից։— Ռաշիդը ճանաչում է այդ տեղը... Նա այնքան մոռացկոտ չէ...— ավելացրեց նա տխուր ձայնով։— Եթե մի օր ջրհեղեղ գա, բոլոր լեռները ողողե և մի փոքր բարձրություն անգամ չմնա երկրի վրա, Ռաշիդը դարձյալ կգտնե այդ դամբարանը....

Այդ խոսքերը դարձրած էին դեպի մի պարոն, որ կանգնած տխուր դեմքով նայում էր ցույց տված տեղի վրա։ Նրա թիքը մոտ էր մի նիհար,

բարձրահասակ տիկին, որ իր ուսերով վեր էր պարոնից։ Նա իր ձեռքում բռնած կանացի ամպհովանիով հովանավորում էր թե՛ իրան և թե՛ պարոնին։ Նրանց մոտ կանգնած էին մի քանի մանուկներ զանազան հասակների, և բոլորի ուշադրությունը դարձրած էր ցույց տված տեղի վրա։ Նրանց հագուստից երևում էր, որ այդ մարդիկ ճանապարհորդներ էին, որ հենց նոր էին իջել կառքից, որ մի քանի քայլ հեռու դեռ կանգնած էր ճանապարհի վրա։

Այդ այցելությունը կատարվում էր մեր ընթերցողներին ծանոթ Առաքելոց վանքի արտաքին պարսպի մոտ, այնտեղ, ուր մի անգամ ցույց տվինք Դավիթ Անհաղթի, Խորենացու, Ղազար Փարպեցու մոռացված շիրիմները։ Այդ շիրիմների թվում ավելացել էր մի այլ մոռացված գերեզման...

Այդ առանց տապանաքարի, առանց որևէ հիշատակարանի, լուռ և համր գերեզմանի մեջ հանգչում էր մեր ծանոթ «Համբը»։

Պարոնը վերջին անգամ նայեց գերեզմանի վրա, կամենում էր տիկնոջ հետ հեռանալ դեպի վանքը, բայց մանուկներից մեկը կանգնեցրեց նրան, հարցնելով.

— Հայրիկ, ա՞յդ է քո բարեկամի գերեզմանը, որի մասին ճանապարհին միշտ խոսում էիր մեզ հետ...

— Այդ է...— պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով։

— Ախ ինչո՞ւ են այդպես թաղել...— հարցրեց մանուկը արտասվալի ձայնով։— Ո՞վ գիտե, նա երեխաներ չունե...

— Չունե՛...— ասաց հայրը։

Նրանք խոսում էին անգլիերեն։

Մանուկը դարձավ դեպի իր քույրը և եղբայրները.

— Անուշ, Խորեն, Տիգրան, հայրիկի բարեկամը երեխաներ չունե, գնանք ծաղիկներ հավաքենք նրա գերեզմանի համար։

Մանկահասակ խումբը վազեց դեպի շրջակա վայրերը։ Բարձրահասակ տիկինը, մայրական ջերմ գորովը աչքերում, նայում էր նրանց ետևից։

Ամառային այդ ժամանակի տապերը ծաղիկներ չէին թողել, խոտերն անգամ չորացել էին։ Միայն այրված քարքարուտների մեջ վառվում էր դեղին գույնով և ծիրանեգույն «անթառամը», իսկ ժայռերի ծերպերից աճել էր հոտավետ օշինդրը, սպիտակ թավիշի նման փափուկ տերևներով։ Տեղ-տեղ բուրում էր վայրենի կոտեմը իր սուր, կծու հոտով։ Մանուկները վրա ընկան քաղելու։ Մի քանի րոպեից հետո, երեք եղբայրները և մի քույրը, չորս կողմից բռնած բերեցին մի մեծ, ծանր պսակ, որ հյուսված էր անթառամ ծաղիկներից և զանազան վայրենի բույսե-

րեց, և դրեցին Հայրիկի բարեկամի գերեզմանի վրա և փոքրիկ ձեռիկները կուրծքի վրա փակած, նրանց ջերմեռանդ երեսիկները խփած աչքերով դարձան դեպի երկինքը... Այդ վսեմ հանդիսավոր րոպեն այնքան սրտաշարժ, այնքան սուրբ էր, որպես երեխայի մաքուր զգացմունքը։ Հայրը և մայրը թաշկինակները տարան դեպի իրենց աչքերը։ Իր արտասուքը չկարողացավ զսպել և երիտասարդ Ռաշիդը, նա նույնպես սկսեց լալ։ Այդ սովորությունը ունեին մանուկները, երբ Նյու-Յորքում ամեն շաբաթ այցելում էին իրանց մեծ քրոջ գերեզմանին, զարդարում էին ծաղիկներով և աղոթում էին այնտեղ։

Պարոնը դարձավ դեպի գերեզմանը ցույց տվող երիտասարդը, խնդրեց, որ իրան առաջնորդե, տանելու հանգուցյալի խուցը։

Հուշակավոր վանքը բոլորովին ամայի էր։ Մի ալեոր աբեղա միայն կանգնած էր բակում, կուտ էր ձգում հավերին, որ այդ միջոցին խմբված էին նրա շուրջը։

Տեսնելով նորեկներին մոտեցավ նա։

— Այդ ֆրանկները ինչո՞ւ են եկել,— մի կողմ տանելով, հարցրեց երիտասարդից։

— Ֆրանկներ չեն,— պատասխանեց երիտասարդը,— այդ պարոնը հայ է, ես նրան ճանաչում եմ... Դա այն մարդն է, որի համար մեռնելու ժամանակ լուսահոգին ասաց, թե երբ գալու լինի, իմ իրեղենները նրան հանձնեցեք։

— Ո՞րտեղից են գալիս։

— Ամերիկայից։ Նրա տիկինը ամերիկացի է։

Պարոնը նայում էր դեպի իր շուրջը։ Շատ տարիներ առաջ տեսած փառավոր վանքը այժմ նրա վրա տխուր տպավորություն էր գործում։

— Ինչո՞ւ այդպես թշվառ դրության մեջ է այդ վանքը,— հարցրեց նա աբեղայից։

— Մի ժամանակ այդ վանքի սեղանատանը հարյուրավոր միաբաններ ճաշի էին նստում։ Հիմա ո՞վ է մնացել։ Ես, այդ հավերը, մեկ էլ այդ մարդը։— Նա ցույց տվեց երիտասարդին։— Վանքի բոլոր հողերը խլեցին, մեզ թողեցին առանց կտոր հացի։ Նստած, օրերով, ամիսներով նայում ենք դեպի դուռը, գուցե մի մոլորված ուխտավոր ներս կմտնե։ Այն էլ չկա։ Ուխտ էլ չեն գալիս։ Հավատն ու ջերմեռանդությունը պակասել է։ Եթե հազարից մի անգամ մեկը ներս է մտնում, տված արդյունքը այնքան էլ չի լինում, որ գոնե ապրել կարողանանք։

Գուցե վշտացած աբեղան դեռես երկար կշարունակեր իր գանգատները, եթե նորից պարոնը քաղաքավարությամբ չընդհատեր նրան, հայտնելով, թե ինքը շտապում է և ուշանալու շատ ժամանակ չունի։

Նրանք մտան հանգուցյալի խուցը։ Նա այնքան փոքրիկ էր, որ բոլորի համար տեղ չկար։ Երեխաները մնացին դրսում, ման էին գալիս վանքի բակում։

Ամեն ինչ սովորական տեղումն էր. նույն փայտյա հասարակ մահճակալի վրա դեռ տարածված էր անկողինը, նույն կաղնյա գրասեղանը դրած էր նեղ լուսամուտի հանդեպ, իսկ նրա առջև դեռ կանգնած էր հին, ձեռաքանդակ բազկաթոռը, որ միակ զարդն էր այդ տխուր բնակարանի։ Գրասեղանի վրա ածած թղթերը, ցամաքած կաղամարը, փետրյա գրիչները, գրչահատը, մի աշտանակ, նույնպես իրանց տեղումն էին։ Մի մազ իր տեղից չէր շարժվել։ Այնտեղ դեռ դրած էին մի քանի պղնձե դրամներ, որ ծառան ցույց տալով ասաց, թե վերջին օրերում այնքանն էր մնացել «լուսահոգու» ծախքի համար։ Ոչինչ չէր պակասել։ Պակաս էր միայն այն անձը, որ խորին աղքատության մեջ այնտեղ աշխատում էր։ Գրասեղանի վրա դրված էր և նրա սպիտակ թաշկինակը, որի վրա թողեց նա վերջին արյան բիծը և ավանդեց հոգին...

— Լավ նայեցե՛ք, պարոն,— խոսեց ծառան,— տեսնո՞ւմ եք, ոչինչ պակաս չէ։ Ես շան նման ամեն գիշեր պառկում էի այդ խուցի դռանը, մի ճանճ անգամ չէի թողնում, որ ներս մտնի։

Ալևոր աբեղան պատմեց, թե իրավ որ, նա ամառ և ձմեռ, ձյունի և անձրևի տակ, պառկում էր խուցի դռանը և, իր ծանր մահակը կուրծքին սեղմած, ամբողջ գիշեր անքուն էր մնում։ Ամեն առավոտ բաց էր անում խուցի դռները, ավլում էր, մաքրում էր, անկողինն ուղղում էր, գրասեղանի վրա դրած առարկաների փոշին սրբում էր, հետո ամեն ինչ իր սովորական տեղումն էր դնում, որ իր պարոնը մի անկարգություն չնկատե, թեև պարոնը վաղուց մեռած էր։

— Բայց նրա հոգին նայում էր երկնքից,— նկատեց ծառան, ձեռքը դեպի վեր տանելով։— Մեռնելու միջոցին ինձ ասաց լուսահոգին, «Ռաշիդ, այդ ամենը այդպես կպահես, մինչև նա կգա»... Ես ի՞նչպես նրա ասածը չկատարեի։

Արտասուքը թույլ չավեց բարեխիղճ շատախոսին ավարտել իր խոսքը, որին մենք տեսանք այն ժամանակ, երբ դեռ պատանի էր, և իր պարոնի խոհանոցում մենամարտում էր Ֆարհատի հետ։ Այժմ մի հասուն, առողջ երիտասարդ էր դարձել, բայց դեռ վաղեմի պարզությունը մնացել էր նրա մեջ։

Նա ձեռքը տարավ դեպի կուրծքը, սկսեց բաց անել կոճակները։ Մերկ կուրծքի վրա երևաց մի շղթա, որ անցուցած էր պարանոցից, իսկ նրա ծայրին երկաթյա օղակից քարշ էր ընկած մի բանալի, նույն ձևով, որպես հավատավոր մարդիկ խաչ են կախ տալիս շապկի տակից։

— Ընդունեցեք այդ բանալին, պարոն,— ձեռքը մեկնեց ծառան։— Լուսահոգին ասաց, Ռաշիդ, այդ բանալին քեզ մոտ կպահես, մինչև նա կգա, և միայն նրան կհանձնես։ Հիմա, փառք աստծո, եկաք, առեք բանալին։

Պարոնը ընդունեց բանալին։

Երիտասարդը քաշ տվեց մահճակալի տակից մի հին երկարաձև արկղ, ընկույզի փայտից, որի բոլորտիքը զամած էին երկաթյա փաթաթներով և պղնձյա բևեռներով։

— Այդ արկղի բանալին է,— ասաց նա։— Լուսահոգու մեռնելուց հետո, աստված է վկա, մի անգամ էլ չեմ բաց արել, որ տեսնեմ, թե ի՞նչ կա դրա մեջ։

— Բոլորովին հավատում եմ,— խոսեց պարոնը, մոտեցավ արկղին, բացեց նրան։

Նա լի էր զանազան թղթերով, զանազան հաստ ու բարակ տետրակներով։ Այդ ձեռագրերի մեջ կային զանազան սկսված և չավարտված վեպեր. վեպիկներ, պատկերներ, կային զանազան բանաստեղծություններ, կային և բոլորովին վերջացրած աշխատություններ։

Բարձրահասակ տիկինը, որ բոլոր ժամանակը խորին տխրությամբ նայում էր այդ մռայլ խուցի սրտառուչ պարագայքին, երբ տեսավ արկղի մեջ խառնիխուռն կերպով ածած թղթերը, նրա նեղ, երկնագույն աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Դրանք հայոց մի անբախտ բանաստեղծի աշխատություններն էին։ Նա դողդոջուն ձեռքը տարավ, վեր առեց տետրակներից մեկը, որպես մի սրբություն, և երկար հառած նայում էր նրա վրա, թեև կարդալ չէր իմանում։ Այդ միջոցին ներս մտան մանուկները։

— Հայրիկ,— ձայն տվեց փոքրիկ Անուշը,— դու մեզ ասացիր, երբ կգնանք Հայաստան, ձեզ հայերեն կսովորացնեմ. տուր մեզ մի-մի հատ այդ տետրակներից, որ սովորենք։

— Երբ կտպվին, այն ժամանակ կկարդաք, զավակս,— պատասխանեց հայրը։

— Արդյոք կտպվի՞ն...— հարցրեց տիկինը։

— Կտպվին...

Երիտասարդ Ռաշիդը պատմեց, թե վերջին գիշերը, երբ պիտի մեռներ «լուսահոգին», նա հրամայեց վառարանը վառել։ «Պետք է մաքրել այդ թղթերը»... ասաց նա։— Ես դրեցի արկղը նրա մոտ, նա ջոկում էր թղթերը և շատերը նետում էր կրակի մեջ։ Բայց դեռ այդ գործը չվերջացրած, նա մեռավ։ Վերջին գիրքը դեռ բոլորովին չէր այրված, ես դուրս բերեցի կրակից, դրեցի մյուսների հետ և արկղը կողպեցի։ Դրանով իմ հոգուս մեղք արեցի. նա կամենում էր այրել, ես չթողեցի։ Ո՞վ է իմա-

նում, կարելի է, մի բան պետք կգա։ Լուսահոգին վատ բան չէր գրի։ Ա՜խ, ո՜րքան գրում էր... կարծես իմանում էր, որ շատ չի ապրի...

Պարոնը վեր առեց կեսը-այրված գիրքը, թերթեց և, դառնալով ծառային, ասաց.

— Այո՛, շատ բանի պետք կգար, եթե կրակը մեծ մասը ոչնչացրած չլիներ։

Դա հայոց եկեղեցական պատմությունն էր, որ վաղուց դիտավորություն ուներ գրելու հանգուցյալը։

Պարոնը գրասեղանի վրա մնացած թղթերն ևս հավաքեց դրեց արկղի մեջ, կողպեց։ Իսկ հանգուցյալի թաշկինակը արյան վերջին բծով՝ թաքցրեց իր ծոցում...

Հետո դարձավ նա դեպի ծառան։

— Դու, բարի Ռաշիդ, քո հավատարմության համար չվարձատրվեցար քո պարոնից, բայց կվարձատրվես ինձանից։ Դու պահպանեցիր մի գանձ, որ մեր ազգի համար շատ թանկագին պետք է լինի։ Այդ գանձը այդ արկղի մեջն է ամփոփված։ Վեր առ այդ արկղը, գնանք ինձ հետ։

Հետո դարձավ դեպի վանքի աբեղան։

— Շատ շնորհակալ եմ ձեզանից, հայր սուրբ, որ դուք այնքան բարի եք եղել, որ թույլ եք տվել ձեր վանքում այդ իրեղենները պահպանվին։ Որպես տեսաք, ես վեր առի հանգուցյալի թղթերը միայն. իսկ նրա մնացյալ կայքը թողնում եմ ձեր վանքին։

Հայր սուրբի դեմքը փայլեց ուրախությունից։

Պարոնը մեկնեց նրան մի ծրար, ասելով.

— Խնդրեմ, ընդունեք այդ ծրարը. դրա մի մասը կպահեք ձեզ համար, իսկ մնացածից, որքան կծախսվի, մի տապանաքար շինել տվեցեք և դրեցեք հանգուցյալի գերեզմանի վրա։

Աբեղան շնորհակալությամբ ընդունեց ոսկիները, հարցնելով.

— Ի՞նչ գրել տանք տապանաքարի վրա, հանգուցյալը այնքան տարիներ մնաց վանքում, մենք նրա անունը չիմացանք։

— Ոչինչ գիր հարկավոր չէ,— պատասխանեց պարոնը,— միայն մի խաչ փորել տվեք։

— Աստված հոգին լուսավորեսցե՜,— օրհնեց աբեղան։

Ռաշիդը վեր առեց արկղը։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր խեղճ երիտասարդի աչքերից, երբ նա պետք է թողներ այդ մռայլ խուցը, ուր բնակվել էր նրա տերը, ուր ամեն մի առարկա հիշեցնում էր նրան այն մարդուն, որին նա այնքան սիրում էր, որին նա պաշտում էր։ Երբ վանքի դռնից դուրս եկան, նա գրկվեցավ հայր սուրբի հետ, համբուրեց նրա աջը։ Երևում էր, որ վանքի բազմաթիվ միաբանությունից մնացած

այդ երկու ներկայացուցիչները հաշտ էին ապրում միմյանց հետ։

Արկղը տեղավորեցին կառքի մեջ, ամենքը նստեցին, և կառապանը բռնեց Մուշի ճանապարհը։

Պարոնն Ասլանն էր, որ այժմ կոչվում էր բժշկապետ Սասունյան, իսկ բարձրահասակ ամերիկուհին նրա կինն էր։ Նա այն հարուստ այրի կնոջ դուստրն էր, որ Նյու-Յորքում որդեգրեց Ասլանին, որի տանը ապրում էր նա իր ամբողջ ուսանողության ժամանակ։ Այն ժամանակից սիրահարվեցավ նա և խոսք տվեց պսակվել նրա հետ։ Տարիներով միմյանցից անջատվելը չխախտեց նրանց սերը։ Օրիորդը ուխտել էր՝ միշտ սպասել նրան, մինչև կվերջացներ իր գործերը և կրկին կվերադառնար Ամերիկա։ Երբ վերջին անգամ Ասլանը գնաց Հնդկաստան, այնտեղ իր ընկերներից ստացած հանձնարարությունները կատարելուց հետո անցավ Ամերիկա և պսակվեցավ։ Այժմ քաղաքային բժշկի պաշտոնով գնում էր Մուշ։

Մեր հիշատակարանը կատարվեցավ որպես մի նկարագիր, զանազան պատկերներով։ Շատ անձնավորություններ հանդիսացան և կրկին ծածկվեցան վարագույրի ետևում։ Մենք առեցինք նրանց կյանքից և գործունեությունից հայտնի գծեր միայն։ Եթե բոլորի գործերը և նրանց գործունեության վախճանը լրիվ գրեինք, պետք է մի երրորդ հատոր ևս ավելացնեինք։ Ասլանով սկսեցինք մեր վերջին գիրքը և դարձյալ Ասլանով իջեցնում ենք վերջին պատկերի վարագույրը։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԿԱՅԾԵՐ»
Հատոր երկրորդ

Րաֆֆու ստեղծագործությունների շղթայում «Կայծեր» վեպը միանգամայն յուրահատուկ տեղ է գրավում։ Դա գրողի հավատամքի գիրքն է, խտացումը բոլոր այն գաղափարների ու սյուժեների, որոնք գեղարվեստական մի ընդհանուր համապատկեր են կազմում նրա վեպերում, վիպակներում, պատմվածքներում, ուղեգրություններում։ Այս իմաստով «Կայծերը» միացնող, ընդհանրացնող, կենտրոնացնող նշանակություն ունի Րաֆֆու գաղափարական, գեղագիտական, աշխարհայացքային համակարգը լուսաբանելու տեսակետից։ Թերևս դրանով էլ պետք է բացատրել վեպի ներքին հարստության ընկալման բարդությունը հուշող գրողի ակնարկը, թե այն մեկնաբանելու համար «պետք է միևնույն չափով գիրք գրել», որն ինքնին անմատչելի է բանասիրական պարզունակ, մակերեսային ընկալունակությանը և «ավելի ձեռնհաս, ավելի հմուտ անձինների գործ է»։

Կարելի է ասել, որ «Կայծեր» վեպը Րաֆֆին գրել է իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, հանգամանք, որ միանգամայն զգալի է ոչ միայն 50—60-ական թվականներին Պարսկահայ և Թուրքահայ գավառներում նրա կատարած ուղեգրությունների շնորհիվ, այլև այն աղերսներով, որ ունեն նախորդ շրջանի ստեղծագործությունների հետ։ Վեպի առաջին տարբերակը՝ «Հայդուկներ» խորագրով, 70-ական թվականների սկզբին արդեն պատրաստ էր։ Ինչպես երևում է, ժամանակային-տարածական իր ոլորտներով ու գաղափարական հարցադրումներով այն համեմատաբար մասնակի շրջանակներ էր ընդգրկում։ Եվ երբ, ոգևորված «Ջալալեդդին» վեպի բուռն ընդունելությունից, Րաֆֆին ձեռնամուխ է լինում «վաղուց գրած» վեպի հրատարակությանը, ապա ռուս-թաճկական պատերազմի և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունների թելադրանքով հիմնովին մշակում է նախնական տարբերակը, ընդլայնելով ոչ միայն ժամանակային տևողությունն ու գործողությունների տարածական միջավայրը, այլև գաղափարական հերոսների դավանած ծրագրերի տակտիկան ու ստրատեգիան։ Այս մասին որոշակի ակնարկ կա Ավետ Ավթանդիլյանին 1879 թվականի դեկտեմբերի 29-ին գրած նամակում. «Դուք արդեն «Մշակի» մեջ կարդացած կլինեք, որ առաջիկա տարվանից կսկսվի տպագրվել իմ մի վեպը «Կայծեր» անունով։ Այստեղ և գավառներում զանազան պարոններ ստորագրություններ են հավաքում տպագրության համար։ Առաջին անգամն է, որ մեր հասարակությունը սկսում է համակրել և նպաստել գրականությանը։ Դա ուրախալի երևույթ է։

«Կայծերը» նույն աշխատությունն է, որի մի մասը Դուք հանձն առաք արտագրել, բայց վերջին ժամանակներում ես շատ փոփոխություններ արեցի» (Րաֆֆի, Եժ, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 540)։ Խոսքն այստեղ վերաբերում է «Մշակի» 1879 թ. դեկտեմբերի 13-ի

համարում տպագրված «Երկու խոսք մեր ընթերցող հասարակությանը» հայտարարությանը, որով Րաֆֆին դիմում է ընթերցող հասարակությանը՝ բաժանորդագրությամբ իրացնել վեպի տպագրության ծախսերը։ «Մտադրված լինելով նկարել Տաճկաստանի հայոց ներկա դրությունը,— գրում է Րաֆֆին,— և նրանց մոտավոր անցյալի ճիշտ պատկերը, վերջին քաղաքական անցքերի տպավորության ներքո ես ձեռնարկեցի գրել իմ «Կայծեր» անունով վեպը։ Այս աշխատությունը բովանդակում էր իր մեջ այն բոլոր սարսափելիքը, որոնց ենթարկված է Տաճկաստանի հայը։ Վեպը բաղկանում է երկու առանձին հատորներից, որոնց յուրաքանչյուրը կունենա մոտավորապես 400 տպագրված երեսներ։ Գործողությունների կենտրոնը Վասպուրականի նահանգն է. տիպերը հեղափոխական բնավորություն ունեն a la «Djalaleddine»։ Իսկ անցքը վեր է առնված Վասպուրականում երեք քառորդ դար առաջ կատարված հայերի մի շարժումից, որի տխուր հիշատակները մինչև այսօր պահված են տեղային ժողովրդի մեջ» (Րաֆֆի, ԵԺ, հ. 9, Երևան, 1964, էջ 492)։ Գրողի այս վկայությունը որոշակիորեն հուշում է, որ «Կայծեր» վեպը երկու հատորների ամբողջությամբ արդեն ավարտվել է 1879 թվականի դեկտեմբերին և անկախ տպագրության ընթացքում կատարված մասնակի շտկումներից, լրացումներից ու սրբագրումներից, ներկայացնում է վերջնական այն բնագիրը, որ հանձնվել է տպագրության, և որը հայտնի է այժմ։ Հետևաբար, համոզիչ չեն որոշ բանասերների փորձերը՝ Րաֆֆուն վերագրելու «Կայծերի» բազմաթիվ տարբերակներ, որոնք որպես թե պատճառաբանված էին պատմաքաղաքական իրադարձությունների օրընթաց մտայնություններին տուրք տալու հակասական դեգերումներով։

Ի հաստատումն իր այս դրույթի, բանասեր Խ. Սամվելյանը վկայակոչում է Շիրվանզադեի կարծիքը, թե «Րաֆֆին ինքը խնդիրներ չէր հորինում, այլ միշտ ձգտում էր հրապարակի վրա նոր զարթնած և մտքեր հուզող խնդիրներին լուծում տալ» (Շիրվանզադե, ԵԺ, հ. 8, Երևան, 1961, էջ 475)։ Հարկ չկար նման տեսակետ հիմնավորելու համար վկայակոչել Շիրվանզադեին, քանի որ Րաֆֆին ինքը, «ժամանակակից վեպի» տեսությունը հիմնավորելով, ուղղակի ասում է, թե հենց «դրա մեջն է ժամանակակից վեպի բարձր նշանակությունը, որ նա ամփոփում է իր մեջ այն բոլորը, ինչ որ հազարավորները և միլիոնավորն են մտածում» (ԵԺ, հ. 10, էջ 131), թե «բանաստեղծը պետք է արձագանք տար ժողովրդի ձայնին, և նրա սրբազան ցանկությունները, նրա խորին զգացմունքները, և նրա լացն ու արտասուքը պետք է նյութ առներ իր երգերի և իր վեպերի» (ԵԺ, հ. 10, էջ 123)։ Սակայն կյանքի և գրականության հարաբերակցությունը չի կարելի ըմբռնել նույնականության ու համահարթման էմպիրիկ պատկերացմամբ։ Այդ պարզապես կնշանակեր զրկել ստեղծագործական պրոցեսը գրողի անհատականության ներազդեցությունից և հատկացնել պարզունակ ենթակայության։ Առավել ևս դա անհնարին է Րաֆֆու ստեղծագործական մեթոդին, որը ներառնում էր ոչ միայն կյանքի առարկայական պատկերը, այլև առաջադրում էր գաղափարներ ու ծրագրեր, գրողին հատկացնելով «հասարակաց առաջնորդի» կոչումը, որը կանխատեսում է ապագան և ուրվագծում նրա ելքը։ Նման ենթադրությունները արդյունք են Րաֆֆու ստեղծագործության գեղարվեստական ու գաղափարական կառուցվածքի, աշխարհայացքային համակարգի և գրական երկի բնագրային օրենքների անտեսման։ Տվյալ դեպքում «Կայծերի» ճշգրիտ ընկալման համար անհրաժեշտ է նկատի առնել մի քանի էական հատկանիշներ։ Ամենից առաջ՝ վեպի սյուժեի պատմականությունը։ Րաֆֆին «Կայծերն» անվանել է «ժամանակակից վեպ», միաժամանակ նշելով, որ այն իր հիմքում ունի յոթ տասնամյակ առաջ Վասպուրականում հայտնված հայդուկների մի խմբի գործունեությունը։ Սյուժետային այս հենքի վրա Րաֆֆին ներկայացրել է 19-րդ դարի հայ ազատագրական մաքառում-

ների պատմությունը, տասնամյակների տևողության վրա գծելով ազգային գաղափարաբանության որոնումներն ու միտումները։ Այնինչ Րաֆֆու ստեղծագործության խորագնին քննությունը միանգամայն ակնհայտ է ցուցադրում ազատագրական գաղափարի այն դիալեկտիկան, որ արտացոլված է «Կայծեր» վեպում, և որի պատմական նստվածքները կարելի է նշմարել նախորդ ստեղծագործություններում։ Այսպես, օրինակ, «Սալբի» վեպում վերապահությամբ ընդունելով ազատագրական պայքարի բռնության մեթոդը, որ դավանում էր Ռուստամը, Աշխարունին ասում է. «Պարոն Ռուստամը ոգևորված գովաբանում է վայրենի քաչաղական կյանքը, կամ ուրիշ խոսքով՝ բարբարոսությունը, բայց հույները իրենց ճարտարությամբ թողել են արժանի հիշատակի մի արձան գալոց ազգերին, մի արձան, որ միանգամայն ձևացնում էր կալլի և իմաստության աստվածուհին։ Այդ մի մեծ խրատ է մարդկությանը, որ առանց իմաստության, առանց ուժի, առանց կրթության, միով բանիվ՝ առանց լուսավորության, այսօրվա օրս ոչ մի գործ չի կարելի կատարել» (Րաֆֆի, Եժ, հ. 1, Երևան, 1962, էջ 338)։ Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ արդեն առկա են ազատագրական գաղափարաբանության այն միտումները, որ տեսական փիլիսոփայական ավելի հիմնավոր ըմբռնումներով արտահայտություն են գտնում «Խենթը» (Վարդան-Սալման) և «Կայծեր» (Կարո-Ասլան) վեպերում։ «Կայծերի» հերոսների դատողությունների հետ նույնպիսի աղերսներ են հայտաբերում նաև «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի սոցիալ-փիլիսոփայական գաղափարները։ Այս իրողությունը հերքում է «Կայծերի» գաղափարական-աշխարհայացքային միասնությունն անտեսող պատկերացումը, ի հայտ բերելով երևույթների պատմական օբյեկտիվ կացության գեղարվեստական հավանականությունը։

Երևակայական տարբերակների վարկածը «հիմնավորվում» է նաև մի տեսակետով, որպես թե ռուս-տաճկական պատերազմի իրադարձություններից հետո «հայկական հարցի» փոփոխակի ընթացքը երկրում հայացքների տարընթացությանն է հանձնում Րաֆֆու աշխարհայացքը, և նա, տեղի տալով ազգային-ազատագրական պայքարի իր դավանանքին, համակերպվում է Թուրքիայի տիրապետության պայմաններում Հայաստանի ազատ ինքնավարության գաղափարին։ Այս իմաստով էլ, որպես թե, գրողը վերանայում է «Կայծեր» վեպի հերոսների բնույթն ու կառուցվածքը, հեղափոխական հայդուկներին վերամկրտելով գաղափարական պրոպագանդիստների տարազով։ Այնինչ, Թուրքիայի վերաբերյալ իր դիրքորոշումը Րաֆֆին հաստատապես ու աներկմիտ ձևակերպել է «Դատարկ հույսերով ենք խաբվում» (1878) հոդվածում. «Մեզանում կան մի տեսակ կարճատեսներ, դժբախտաբար դրանց թիվը փոքր չէ, որոնք երևակայում են, թե հայի ապագան Տաճկաստանումն է, թե հայի գոյությունը կապված է Թուրքաց կառավարության գոյության հետ։ Նրանք մտածում են, թե այժմյան բարբարոսությունները, հարստահարությունները մի օր կվերջանան, երբ Թուրքը կքաղաքակրթվի, այն ժամանակ, ասում են, հայը քաղաքացու հավասար իրավունք և ազատ կյանք կվայելե։

Այդ ցնորք է։

Թուրքը այսօր անկիրթ բարբարոս է, բայց քաղաքակրթվելուց հետո կդառնա կրթյալ ավազակ և այն ժամանակ ավելի վտանգավոր կդառնա...

Մենք ունենք պատմություն, 850 տարվա պատմություն, թե ինչպես է վարվել մեզ հետ Թուրքը։ Նրա ամեն մի տողը արյունով և արտասուքով է գրված։ Ով որ ուրանում է պատմությունը, առաջ ինքն է կնքում իր դատապարտության դատակնիքը» (Եժ, հ. 9, էջ 271—272)։ Այս դիրքորոշումը Րաֆֆին ունեցել է նախապես, անփոփոխ, մինչև իր կյանքի վերջին վայրկյանը և երբեք չի ենթարկել ամենաչնչին կասկածի։ Ինչ վերաբերում է «Հայդուկներ» նախնական տարբերակի համեմատ «Կայծեր» վեպի հերոսների բնույթը

վերանայելու տեսակետին, այլ դա առավել նպաստել է համոզելու Րաֆֆու ազգային-ազատագրական գաղափարաբանության արմատական, հեղափոխական բովանդակությունը։ Իրոք, արդեն «Խենթը» վեպում Րաֆֆին վերանայում է ազգային մաքառման հայդուկային պայքարի տակտիկան, մի ծրագիր, որ շարունակում են «Կայծեր» վեպի հերոսները։ Թե «Խենթը» և թե «Կայծեր» վեպերի հերոսները բնավ չեն փոխում հայդուկային իրենց վարքը, նրանք՝ Վարդանը, Սալմանը, Մելիք-Մանսուրը («Խենթը»), Կարոն, Ասլանը, որսորդ Ավոն («Կայծեր») նույնպես հայդուկներ են և հավաստելով, թե «Կայծեր» վեպի տիպերը հեղափոխական բնավորություն ունեն a la «Djalaleddine», Րաֆֆին հուշում էր վեպի հերոսների ժառանգորդական կապը Վարդանի («Սալբի»), Մեխակի («Հարեմ»), Սարհատի («Ջալալեդդին») հայդուկային կերպարների հետ։ Սակայն Րաֆֆին «Կայծեր» վեպում վերանայում է հայդուկային պայքարի նախկին եղանակները ոչ թե պարպելով իր հերոսների հեղափոխական լիցքերը, այլ առավել լայն մասշտաբի և համազգային-հեղափոխական պայքարի նախապատրաստական ծրագրի վրա դնելով նրանց գործունեությունը։ Եվ իրոք, «Ջալալեդդին» վիպակի հայդուկ հերոսների գործունեությունը ազգային-ազատագրական որոշակի հեռանկար չի ակնկալում։ Բունտարային նրանց նկրտումները հանգում էին չարությունը պատժելու, բռնության դեմ ընդվզելու տարերային, անհատական պայքարի գաղափարին։ «Խենթը» և «Կայծեր» վեպի հերոսներն արդեն բունտարային, ազատագրական տարերային այդ զգացողությունները բարձրացնում են ազգային-ազատագրական հեղափոխական գաղափարաբանության և ձեռնամուխ լինում այդ ծրագրի նախապատրաստության պրոպագանդային, մի ծրագիր, որի պատմական օրինաչափությունը միանգամայն որոշակի էր գիտակցում «Խենթի» գաղափարական հերոսը. «Երբ որևիցե ժողովրդական շարժման գաղափարը մի քանի անհատների երևակայության ծնունդ է միայն և տակավին չի ընդհանրացել, չի տարրացել ամբոխի գոնե մի մասի մեջ, մի հարվածով կարելի է ոչնչացնել բոլորը, երբ առաջնորդող անձինքը ոչնչացված կլինեն։ Բայց ամբոխը ուրիշ է, ամբոխի մեջ միտքը սպանելը անհնարին է» (Րաֆֆի, ԵԺ, հ. 3, Երևան, 1962, էջ 266)։ Իսկ թե ինչ խորհուրդ ունի ազգային-ազատագրական հեղափոխական պայքարի այդ ծրագիրը, Րաֆֆին ցույց է տալիս պատմության փորձն արտացոլող «Դավիթ բեկ» և «Սամվել» վեպերում, որոնք կարծես գաղափարական շարունակությունն են ծրագրային-քաղաքական վեպերի։ Իրերի տրամաբանությունն, այսպիսով, ցույց է տալիս, որ Րաֆֆին «Կայծեր» վեպում առաջադրել է հիմնավորապես մշակված, պատմափիլիսոփայորեն գիտակցված որոշակի կոնցեպցիա, որն իր վերջնական ձևակերպումն է գտել 1879-ին արդեն ավարտած երկհատոր վեպի բնագրում։ Ասենք, հետագա տարիներին Րաֆֆին հնարավորություն չուներ էլ ժամանակ տրամադրելու երկհատոր հսկայածավալ վեպի տարբերակներ ստեղծելու։ Արդեն 1880 թվականին «Մշակի» էջերում սկսում է տպագրվել «Դավիթ բեկ» վեպը, որի ստեղծագործական պրոցեսն ուղեկցվում է Աղվանից և Սյունյաց աշխարհում կատարած ճանապարհորդություններով և պատմական աղբյուրների հետազոտությամբ, ապա հաջորդում են «Խամսայի մելիքություններ» պատմաբանական ակնարկների ստեղծման ու տպագրության, Պլ. Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպի թարգմանության ու տպագրության մտահոգությունները, վերջապես օրակարգի առաջ է գրվում «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի մշակման ու տպագրության խնդիրը և այդ կարգի ստեղծագործական այլ մտահոգությունները, իսկ 1886 թվականից «Արձագանքը» սկսում է «Սամվել» պատմավեպի տպագրությունը, որը ինչպես վկայում է Րաֆֆին, երկար տարիների որոնումների ու մտածության արդյունք է։

Եվ այսպես, 1883 թվականին լույս է տեսնում «Կայծեր» վեպի առաջին հատորը,

սակայն վերահաս դեպքերը կանխում են վեպի երկրորդ հատորի տպագրությունը ընթացքի մեջ դնելու մտահոգությունները։ Ցարական կառավարության խուզարկությունները, հայկական ինչ-որ գաղտնի կազմակերպության հայտնաբերելու ուղղությամբ, «Մշակի» և Րաֆֆու կողքով չեն անցնում։ Մելքոն Փանյանին գրած 1883 թվականի հունիսի 2-ի նամակում հաղորդելով, թե «վատ ժամանակներում ենք ապրում, ամենաարդար մարդը կարող է կասկածանքի ենթարկվել և տարիներով տանջվել», և թե ինքը «ժանդարմերիայի հսկողության ներքո է գտնվում», Րաֆֆին հայտնում է, որ «այժմյան հանգամանքներում «Կայծերի» երկրորդ հատորը հրատարակել չեմ կարող, պետք է սպասեմ հարմար ժամանակի» (ԵԺ, հ. 10, էջ 574)։ Ուղիղ երկու տարի հետո, երբ կառավարական հետապնդումները մեղմանում են, Րաֆֆին ձեռնարկում է վեպի երկրորդ հատորի հրատարակությանը։ «Այս տարի դիտավորություն ունեմ հրատարակելու «Կայծերի» երկրորդ հատորը», գրում է Րաֆֆին նույն Մելքոն Փանյանին ուղղած 1885 թվականի հունիսի 30-ի նամակում։ 1886 թվականի նոյեմբերին Րաֆֆին ստանում է «Կայծերի» երկրորդ հատորի վերաբերյալ գրաքննչական թույլտվություն և նույն ժամանակ «Արձագանքը» հայտարարությամբ ծանուցում է գրքի տպագրության ընթացքի մասին։ «Կայծերի» երկրորդ հատորը լույս է տեսնում 1887 թվականի հունիսին։

1890 թվականին գրողի այրին՝ Աննա Րաֆֆին, առանձին գրքով հրատարակում է վեպի վերջին հատվածները՝ «Կայծերի վերջը» խորագրով, ուր զետեղված են «Ամրոցի աղջիկը» և այլ հատվածներ։

Միանգամայն իրավացիորեն համարելով վեպի օրգանական շարունակությունը, Աննա Րաֆֆին հետագայում այդ հատվածները զետեղում է «Կայծերի» 1904 թվականի Վիեննայի հրատարակության երկրորդ հատորում, որպես բնագրի անբաժանելի մաս։ Գրքի վերջում Աննա Րաֆֆին կցել է հետևյալ «Ազդը». «Հեղինակին չհաջողվեց յուր կենդանության ժամանակ «Կայծերը» լիակատար հրատարակել իրանից անկախ պատճառներով։

Եվ այդ ընթերցող հասարակության մեջ բուռն հարցասիրություն առաջացրեց «Կայծերի» հերոսների գործունեության վերաբերյալ։

Հեղինակի վախճանվելուց հետո, մասամբ գոհացում տալու ընթերցող հասարակության այդ աճող պահանջին, մենք աշխատեցինք նպաստավոր հանգամանքների տակ հրատարակել «Կայծերի» անտիպ մնացած վերջին գլուխները։ Որոնք տպագրվեցան՝ «Ամրոցի աղջիկը» գլուխը «Վեպիկներ և պատկերների» երկրորդ հատորի մեջ, իսկ «Անհայտ ապագան» և մնացյալ գլուխները տպագրեցինք առանձին գրքույկով «Կայծերի վերջը» վերնագրով։ Սպասելով մի հարմար առիթի՝ բոլորը ի մի ամփոփելու ըստ հեղինակի շարադասության, որ և կատարում ենք ներկա հրատարակությամբ» («Կայծեր», հ. 2, Վիեննա, 1904, էջ 707)։

Տարօրինակ է, որ «Կայծերի» ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ իր շարադրանքում բանասերը, չի վկայակոչում Աննա Րաֆֆու այս ծանուցումը։ Ավելին, Րաֆֆու երկերի ժողովածուի տասհատորյակի (1962—1964) հինգերորդ հատորի ծանոթագրություններում նա կասկած է հայտնում «Կայծերի» վերջը վեպի կառուցվածքում տեղադրելու Աննա Րաֆֆու մեկնաբանությանը. «Առանց որևէ հիմքի,— գրում է նա,— վերջինս այս հրատարակության մեջ (Վիեննա, 1904— Ս. Ս.) «Ամրոցի աղջիկը» և «Կայծերի վերջը» հատվածները միացնում է երկրորդ հատորին, որպես օրգանական շարունակություն։ Բացի դրանից, «Կայծերի վերջը» նա վերանվանում է «Անհայտ ապագա» խորագրով և ավելացնում 16—61 թվերը։ Նպատակ ունենալով կապ ստեղծել «Կայծերի» և այդ թվերի միջև, նա Կարոյի աղջկա՝ Աշխենի «տասն օր», «տասն ամիս» խոսքերը փոխել և դարձրել է «տասնվեց օր» ու «տասնվեց ամիս»։ Այս սխալ ու չհիմնավորված փո-

փոխությունները մեխանիկորեն տեղ են գտել նաև «Կայծերի» 1948 թվականի հրատարակության մեջ» (ԵԺ, հ. 5, Երևան, 1965, էջ 527)։ Պետք է ուղղակի ասել, որ ծանոթագրողի ակնարկած բոլոր կասկածներն ու վերապահությունները անհիմն են։ Նախ՝ որտեղի՞ց է բանասերին հայտնի, թե «Անհայտ ապագա» խորագիրը, ինչպես և 16—61 թվերը Աննա Րաֆֆու հավելումներն են և ոչ թե հեղինակային մտահղացումները, չէ՞ որ 16—61 թվերը ոչ թե սոսկ վերնագրին մեխանիկորեն կցված նիշեր են, այլ հիշատակվում են նաև բնագրում։ Աննա Րաֆֆին ավելի մոտ էր կանգնած Րաֆֆու ստեղծագործական լաբորատորիային, և ընտանեկան մթնոլորտում առիթ ուներ լսելու և գիտելու, թե ինչի վրա է աշխատում գրողը, ինչ մտահղացումներ ուներ և ինչ խորհուրդներ կային նրա ձեռագրերի աշխարհում, առավել ևս, որ նա գրական գործին անտեղյակ մեկը չէր, այլ ըստ ամենայնի գրագետ ու պատշաճ իմացություններով օժտված անհատականություն, «պայծառ ու զարգացած միտք», ինչպես նրան բնորոշում են անձամբ ճանաչողները։ Այնինչ բանասերը փորձում է ստվեր նետել Րաֆֆու գրական ժառանգության հրատարակության ուղղությամբ նրա այրու ծավալած արդյունավետ գործունեության վրա։ Մասնավորապես նա պնդում է, թե Աննա Րաֆֆին ձեռագիր վերջաբան-գլուխները կցելով վեպին որպես «օրգանական շարունակություն», սկիզբ դրեց վեպի բնագրային աղավաղումներին» և սխալ մեկնաբանություններին («Գրական թերթ», 1983, 42)։ Բանասերը ձգտում է համոզել, թե «Ամրոցի աղջիկը» և «Անհայտ ապագա» գլուխները օրգանական կապ չունեն «Կայծեր» վեպի հետ, թե դրանք ընդամենը միայն վեպի ստեղծագործական պրոցեսի նախնական շրջանի անմշակ պատառիկներ են, որոնց մեջ արտահայտած գաղափարները (հայդուկային պայքարի եղանակը) իբր թե հետագայում արդեն անհարիր էին Րաֆֆու ըմբռնումներին, որի պատճառով էլ նա այդ հատվածները հանել է վեպի վերջնական տարբերակից։ Այս տեսակետը հաստատելու համար Խ. Սամվելյանը թույլ է տալիս փաստական որոշ մեղանչումներ։ Փորձելով կառուցել «Կայծերի» ստեղծագործական պատմության ժամանակագրությունը, նա գրում է, թե «1879 թվականի վերջերին Րաֆֆին նախապատրաստվում էր վեպը տպագրել առանձին գրքով», սակայն օրվա հանգամանքները ստիպում են նրան վերանայելու վեպում արծարծված ինչ-ինչ գաղափարներ և գրում մի քանի էջից բաղկացած առաջաբան («Գրական թերթ», 1983, 42)։ Նախ «Հայդուկներ» երկի մշակմանը Րաֆֆին ձեռնամուխ է եղել ոչ թե 1879 թվականի վերջերին, այլ 1877—78 թվականին՝ «Ջալալեդդինի» հրատարակությունից անմիջապես հետո։ Բայց չէ՞ որ Րաֆֆին այն համարում է վաղուց գրած երկ։ Նա ուղղակի այդպես էլ գրում է «Հայդուկների» առաջաբանում. «Տեսնելով, թե ինչ տպավորություն գործեց իմ «Ջալալեդդին» փոքրիկ վեպիկը ընթերցողների վրա, ես քաջալերվեցա իմ վաղվա գրած մի աշխատությունը լույս ընծայել, որ կրում է անունս «Հայդուկներ» (ԵԺ, հ. 9, էջ 316)։ Ուրեմն խոսք կարող է լինել ոչ թե «Կայծերի» երկուհատորանոց տարբերակը «Հայդուկներ» խորագրով վերամշակելու մասին, այլ վաղուց գրած «Հայդուկները» «Կայծերի» մեջ ներհյուսելու մասին։ Բանասերն այնուհետև պնդում է, թե Ալեքսանդր 3-ի գահակալությունից հետո ստեղծված քաղաքական «նոր իրադրության պայմաններում Րաֆֆին «Կայծերից» դուրս է նետում այլևայլ առիթներով ու նկատառումներով կատարած՝ մեզ հայտնի («Ամրոցի աղջիկը», «Կայծերի վերջը») ու նաև անհայտ հատվածներն ու հավելումները և ապա վեպի առանցքը դարձնելով ժողովրդին անընդհատ նախապատրաստելու միտումը, տալիս է տպագրության» (նույն տեղում)։ Նախ ի՞նչ փաստարկով է բանասերը պնդում, թե «Ամրոցի աղջիկը» և «Կայծերի վերջը» հին տարբերակների պատառիկներ են, որոնց Րաֆֆին «դուրս է նետում «Կայծերից»։ Եվ ապա, հայտնի է, որ Ալեքսանդր 3-րդը գահ է բարձրացել 1881 թվականին. բայց չէ՞ որ «ժողովրդին ան-

ընդհատ նախապատրաստելու» ծրագիրը Րաֆֆին հիմնավորապես մշակել է «Խենթը» վեպում, 1870—79 թվականների հրապարակախոսական հոդվածներում, բառացիորեն որոշակի՝ «Ինչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» հոդվածում, որը լույս է տեսել «Մշակի» 1879 թվականի 122—126-ում, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Րաֆֆին աշխատում էր «Կայծերի» վրա, արդեն նույն թվականի վերջին հայտնելով վեպի երկու հատորները տպագրության հանձնելու մասին։

Միանգամայն ակներև է, որ բանասերի ենթադրությունները անստույգ են ոչ միայն «փաստապես», այլև Րաֆֆու ստեղծագործության ներքին օրենքների տրամաբանությամբ։ Ինչ վերաբերում է «Ամրոցի աղջիկը» և «Անհայտ ապագա» հատվածների աղերսներին «Կայծերի» բովանդակության հետ, ապա դրանք ոչ միայն վեպի օրգանական շարունակությունն են, այլև նրա գաղափարի ու սյուժեի տրամաբանական անհրաժեշտությունը, որի հավաստիությունը կարելի է կռահել Րաֆֆու ստեղծագործական խառնվածքի միանգամայն հետաքրքրական օրինաչափությամբ։ Իսկ, ստեղծագործական հոգեբանության տեսակետից ուշագրավ իրողություն է բացահայտում Րաֆֆու գրեթե բոլոր վեպերին յուրահատուկ անավարտությունը։ Անավարտ են «Սալբին» և «Հարեմը», անավարտ կամ համենայն դեպս շարունակություն են ենթադրում «Մինը այսպես, մյուսը այնպես», «Ոսկի աքաղաղ», «Պարույր Հայկազն», «Դավիթ բեկ», «Սամվել» վեպերը, առկախ են մնում «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի հերոսների ճակատագրերը, որոնք իրենց լուծումը գտնում են «Կայծեր» վեպի հանգույցներում և այլն։ Այս անավարտության մեջ, իհարկե, կա երկի գեղարվեստական ավարտվածության որոշակի սիստեմ, այնուամենայնիվ փաստ է, որ Րաֆֆին հաճախ առկախ է թողնում սյուժետային հանգույցներ, որոնց լուծումը սովորաբար հատկացնում է ամփոփ վերջաբաններին։ Օրինակ, ինչպես հայտնի է, «Դավիթ-Բեկ» վեպը «Մշակի» թերթոններում և առաջին անգամ առանձին գրքով (1882) հրատարակվել է առանց վերջաբանի։ Դեպքերն ավարտվում են Նարգիզների դաշտի ճակատամարտով և Թորոս իշխանի գլխավորած հայ զորախմբի ծանր պարտությամբ, ընթերցողին անհայտ թողնելով, թե ինչպես է ավարտվում Դավիթ-Բեկի ղեկավարած ապստամբությունը և ինչ ճակատագիր է վիճակվում վեպի հերոսներին։ Եվ ահա, զգալով անավարտության հոգեբանական ճնշվածքը, Րաֆֆին հետագայում գրում է վեպի վերջաբանը, ուր ամփոփվում են պատմական դեպքերի ժամանակագրությունն ու սյուժետային հանգույցները, որը և որպես վեպի օրգանական շարունակություն զետեղվում է հետագա հրատարակություններում։ Անհիմն կլիներ բնագրագիտական ինչ-ինչ կասկածելի օրենքների պատրվակով խճճել ստեղծագործական պրոցեսի այս ռեալությունը և վերջաբանը անջատել վեպի բնագրի ամբողջական հյուսվածքից։ Այդպես է և «Կայծեր» վեպը։ Իր պրոպագանդիստ հերոսների ուխտագնացության առաքելով հայրենի երկրի տարածքներում, Րաֆֆին նրանց տալիս էր որոշակի ծրագրային առաջադրանք՝ սերմանել հայրենասիրության, ազատության և մարտական կայծերը, սովորեցնել հայրենագիտության ուսմունքը և նախապատրաստել ժողովրդը գալիք հեղափոխության։ Թե ինչ ճակատագիր վիճակվեց վեպի հերոսներին և ինչ արդյունք տվեց նրանց առաքելությունը, մնում են անհայտ 1887 թվականին հրատարակված «Կայծերի» երկրորդ հատորում։ Աննա Րաֆֆին, ինչպես տեսանք, միանգամայն որոշակի է ասում, որ «Ամրոցի աղջիկը» և «Անհայտ ապագա» հատվածները վեպի օրգանական շարունակությունն են, որոնք սակայն չեն տպագրվել գրաքննչական նկատառումներով։ Եվ դա ինքնին հավանական է, քանի որ ինքնավար Հայաստանի այն հեռապատկերը, որ ուրվագծում է Րաֆֆին, հազիվ թե վրիպեր անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղտնի կազմակերպություններ որոնող ցարական պաշտոնյաների ուշադրությունից։ Սակայն անկախ դրանից, դժվար չէ կռահել, որ այդ

գլուխները ուղղակիորեն բխում են վեպի գաղափարի ու սյուժեի տրամաբանությունից։ Նախ «Ամրոցի աղջիկը» գլխի մասին։ Հայտնի է, որ գաղափարական պլանով «Կայծեր» վեպի հերոսները նախապատրաստում են ազգային-ազատագրական հեղափոխության մի ծրագիր, որի իրականացումը ենթադրվում է հեղափոխական իրադրության օբյեկտիվ հանգամանքների հասունացմամբ։ «Ինչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» հրապարակախոսական հոդվածում ակնարկելով հեղափոխության հանգամանքների հնարավորության մասին, Րաֆֆին գրում է. «Եվ Տաճկաստանի հայոց խնդիրը պետք է կայանա այսուհետև անդադար և անընդհատ նախապատրաստության գործի մեջ, որպեսզի նրանք կազմ ու պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրվանը, երբ կրկին անգամ կզարկե ազատության ժամը։ Իսկ այդ օրը կկրկնվի և շատ անգամ կկրկնվի... գուցե շատ հեռու չէ մեզանից» (ԵԺ, հ. 9, էջ 490—491)։ Ահա հենց հեղափոխական այսպիսի իրադրության նկարագրությամբ էլ սկսվում է «Ամրոցի աղջիկը» գլուխը. «Անցան տարիներ։ Քանի՜ տարիներ, լավ չեմ հիշում։ Տխուր և ծանր էին ժամանակները։ Կարծես մի բան բոլորի սրտերի վրա ճնշում էր, բոլորին շվարացնում էր։ Մարդիկ դժգոհ էին, բայց չգիտեին, թե ի՛նչ բանից էին դժգոհ։ Տիրում էր ընդհանուր վհատություն, ընդհանուր թախծության հետ։ Ոչինչ մխիթարական չկար, ոչինչ չէր զորացնում բեկված սրտերը։ Ամեն ոք մի խուլ անբացատրելի տագնապի մեջ էր գտնվում։ Կարծես օդի մեջ շարժվում էր մի դիվական շունչ, որ բոլորի վրա սարսափ էր ազդում։

Մի բան սպասվում էր»։

Այսպես երկիրը մտնում է քաոսի, անիշխանության ու կամայականությունների անսանձ մթնոլորտում մոլեգնում են սովն ու համաճարակը, սպանությունն ու կողոպուտը, կառավարությունն այլևս անզոր է վերահսկելու հասարակական կարգն ու օրենքը, ժողովրդի մեջ հասունանում է բռնակալությունը խորտակելու հեղափոխական ոգին։ Սա վեպի գաղափարական պլանի շարունակությունն է։ Բայց առկա էր նաև սյուժետային պլանի շարունակությունը։ Հայտնի է, որ վեպում որոշակի ընդգծում ունի «ամրոցի աղջկան»՝ Կարոյի սիրեցյալ Ասլիին, Դիմբոյինների ամրոցի գերությունից ազատելու ձգտումը, և ամբողջ վեպի ընթացքում Սուսանը վհուկի պես հետևում է Կարոյին՝ հիշեցնելով նրան իր սրբազան երդումը։ Բռնկվում է հեղափոխությունը, խորտակվում է Դիմբոյինների ամրոցը՝ բռնակալության այդ խորհրդանիշը, և բարիկադների վրա հայտնըված Կարոն, Սուսանը և Հյուրին ազատում են «ամրոցի աղջկան»։ Ինչպես տեսնում ենք, «Ամրոցի աղջիկը» հատվածը ուղղակի բխում է վեպի գաղափարական ու սյուժետային իներցիայից և միանգամայն անհիմն են նրա ինքնությունը կասկածի ենթարկելու փորձերը։ Գաղափարական ու սյուժետային նույնպիսի օրգանական թելերով վեպի կառուցվածքին ներհյուսված է նաև «Անհայտ ապագա» հատվածը։ Ուշագրավ է, որ այս հատվածը նույնպես սկսվում է ժամանակային որոշակի տևողության հուշող արտահայտությամբ՝ «Անցան տարիներ, ո՞րքան տարիներ, հայտնի չէ»։ Այստեղ ժամանակն արդեն շարունակում է Դիմբոյինների ամրոցի խորտակման հեղափոխական իրադարձության հետագա ընթացքը, այսինքն՝ թե ի՞նչ եղան վեպի հերոսները և ինչ նորություններ տեղի ունեցան ազատագրված հայրենիքում։ Ինչպես հայտնի է, Րաֆֆու պատկերացմամբ՝ գրողը մարգարե է, որի ձեռքումն են գտնվում ժամանակները և որը «գիտե անցյալը, գիտե ներկան, գիտե և ապագան»։ Այսպես էլ «Կայծեր» վեպում ներկայացնելով իրական ժամանակը, Րաֆֆին կանխատեսում է նաև ապագան՝ ուրվագծելով իր իդեալը, բանական հասարակության հեռապատկերով։ «Անհայտ ապագա» գլուխն այսպիսով ամփոփում է վեպի գաղափարն ու սյուժեն, շարունակում վեպի հերոսների կենսագրությունը, միացնում վեպի հանգույցներում ընդհատված գործողությունների թելերը։ Փաստերի տրամաբանու-

թյունը կասկած չի հարուցում, որ Աննա Ռաֆֆին իրոք գիտեր «Կայծերի» վերջին հատվածների ստեղծագործական պատմությունն ու կոնկրետ տեղադրությունը և միանգամայն իրավացիորեն ներհյուսել է դրանք վեպի բնագրին։

«Կայծերի» ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ այստեղ շարադրված տեսակետը մի շարք կետերում հակասում է այն ըմբռնմանը, որը շարադրված է սույն հրատարակության հինգերորդ հատորի ծանոթագրություններում (հեղինակ Խ. Սամվելյան)։ Հակադիր այդ երկու կարծիքները արտացոլում են տվյալ հարցի վերաբերյալ մեր բանասիրության մեջ եղած տարբեր ըմբռնումները, որոնք դեռ կարոտ են հետագա ճշգրտման ու լուսաբանման։ Խմբագրությունը գիտակցաբար հնարավորություն տվեց տարբեր կարծիքների հեղինակներին արտահայտելու իրենց տեսակետները «Կայծերի» ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ։ Դա, հուսով ենք, կնպաստի հարցի հետագա ուսումնասիրությանն ու լուծմանը։

«Կայծերի» երկրորդ հատորն ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ՝ գրեթե միշտ առաջին հատորի հետ միասին։ Այն լույս է տեսել Թիֆլիսում (1897), Վիեննայում (1904), Բեյրութում (1934), Երևանում (1947, 1956, 1963) և այլուր։ 1949 թվականին վեպի առաջին և երկրորդ հատորները մեկ գրքով լույս են տեսնում ռուսերեն։

Ներկա հրատարակության համար հիմք է հանդիսացել 1887 թվականի առաջին հրատարակությունը, որին իբրև բնագրի օրգանական շարունակություն կցվում է «Ամրոցի աղջիկը» և «Անհայտ ապագա» գլուխները։

Ս. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

1. ...Ու հրավեր կարդաց նեղված մարդկության՝ ասելով. «Եկա՛յք առ իս ամենայն նեղեալք և ծանրաբեռնեալք, և ես հանգուցից զձեզ»:

Հղումը Ավետարանից է. «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ» (Աւետարան ըստ Մատթէոսի, ԺԱ, 29)։

Ավետարանում վաստակեալք *և* բեռնաւորք *բառերը կիրառված են «աշխատանքից հոգնած», «խոնջացած» իմաստներով։ Հայկազյան բառարանը նույն հատվածը մեջբերելիս* վաստակեալք *բառի փոխարեն դնում է* աշխատեալք *(տե՛ս Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հատոր 1, Վենետիկ, 1836, էջ 481), որը, որպես տարընթերցված, ցույց է տալիս, որ տվյալ բառերը կիրառվել են նշված իմաստներով։ Այս հատվածը մեջբերված է նաև Րաֆֆու «Ո՞վ է մեղավոր» երկում առանց փոփոխության, միայն Բաքոսյանի խոսքում՝ ուղղված ծխատեր քահանա տեր-Կիրակոսին (տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատոր 3, Երևան, 1984, էջ 511)։ Վերջին փաստը («Ո՞վ է մեղավոր» երկում նույն հատվածի առանց փոփոխության մեջբերելը) (մատնանշում է, որ «Կայծերի» 2-րդ հատորում նույն հատվածի փոփոխությունը (վաստակեալք-նեղեալք, բեռնաւորք-ծանրաբեռնեալք) կատարված է որոշակի իմաստով։ Մեջբերմանը նախորդող Ասլանի և վարպետ Փանոսի երկխոսության մեջ խոսվում է «անպատիժ բարբարոսությունների» «կեղեքիչ և ինքնակամ կառավարիչների», «կամայականությունների», «քուրդի և Թուրքի» ճնշումների և հայի անպաշտպան, կրավորական վիճակի մասին («Մեր ձեռքերը կապել են...», «Մենք զրկված ենք ինքնապաշտպանության ամեն միջոցներից», «Հայը մնում է որպես մի անպաշտպան որս քրդի և տաճկի ձեռքում» և այլն)։ Իմաստային այս երկու հակադիր շարքերի համադրումը միանգամայն անհարիր է դարձնում ավետարանական իմաստի (վաստակեալք, աշխատեալք=աշխատանքից հոգնած, խոնջացած) կիրառումը տեքստի տվյալ հատվածի իմաստային խորքում։ Ուստի և Րաֆֆին «խմբագրել» է Ավետարանի տեքստը՝ ելնելով պատմական որոշակի պահանջի թելադրանքից։ Ցարհատը, բնութագրելով Ասլանի և վարպետ Փանոսի վիճաբանությունը, ընդգծում է* նեղյալներ *և* ճնշվածներ *բառերը և, որպեսզի պահպանի ոճական միասնությունը, կատարել է այսօրինակ փոփոխություն (էջ 6)։*

2. ...Թող այն գիրքը Սաղմոս լիներ, Ժամագիրք լիներ, Կիպրիանոս լիներ, Պղնձե Քաղաք լիներ...:

Սաղմոսարանը *կամ* Սաղմոսաց գիրքը *Աստվածաշնչի գրքերից մեկն է։ Եբրայերեն կոչվել է Թեհիլլիմ, այսինքն՝ գովեստ, փառաբանություն։ Սաղմոսները Հին Կտակարանի ամենաբանաստեղծական տեքստերից են, որոնց առաջացումը կապված է այսպես կոչված «Թագավորների» դարաշրջանի հետ (մ. թ. ա. 10—6-րդ դարեր)։ Միքայել Չամչյանցը, որ բազմահատոր աշխատություն է նվիրել սաղմոսների մեկնությանը, նկատում է. «Սաղմոս բառս՝ որ յեբրայեցւոց ասի միզմօռ, առեալ է ի յունաց. առ որս գրի քսալմօս. որով նշանակի նուագ,այսինքն՝ այնպիսի երգ, որ յարմար է նուագարանաւ երգել ըստ չափման ոտիցն և քանզի երգք յօրինեալք ի Դաւթայ չափմամբք ոտից այսինքն՝ են սաղմոսք, նուագարանաւ երգեալ լինէին. վասն այսորիկ եօթանասունք ի թարգմանելն զսաղմոսարան՝ սեփականեցին ի նոյն զբառդ սաղմոս» (Միքայէլ Չամչեանց, Մեկնութիւն Սաղմոսաց բաժանեալ ի տասն հատորս, հատոր Ա, Վենետիկ, 1823, էջ 45)։*

Սաղմոսաց գիրքը բաղկացած է 150 գլխից, որոնց նշանակալից մասը պատկանում է Դավթին։ Մատենագիրներից ոմանք Սաղմոսարանը կամ Սաղմոսաց գիրքը զատա-

կարգում են ըստ բանաստեղծական մոտիվների, ոմանք էլ՝ ըստ նյութերի։ Վերջին դասակարգության համաձայն սաղմոսները բաժանվում են վեց դասի՝ ա) երգեր ի գովեստ Եհովայի, բ) տաճարի երգեր, գ) ընդհանուր կրոնական և բարոյական երգեր, դ) եղերական սաղմոսներ, ե) մեսիական սաղմոսներ, զ) պատմական սաղմոսներ։ Տես Աստուածաշունչ, Սաղմոսք Դաւթի, ինչպես նաև՝ Բառարան Սուրբ Գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 477—479։

Ժամագիրքը եկեղեցական-ծիսական ժողովածու է, որն օգտագործվում է ամենօրյա ժամերգությունների համար։ Երբեմն ժամագրքի փոխարեն անվանում են **Աղօթամատոյց, Ժամակարգութիւն** կամ **Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից**: Ժամագրքերում զետեղվում են սաղմոսներ, ալելուիաներ, կանոններ, ընթերցվածներ Ավետարանից և այլն։ Ժամագիրքը բաժանվում է ենթամասերի՝ ըստ օրվա տարբեր ժամերի մատուցվող ժամերգության։ Տե՛ս Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1902։ Հայկական ժամագրքերի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Ա. Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, Վենետիկ, 1909—1912, էջ 813—863։

Կիպրիանոսը աղոթագիրք է։ Մեզանում ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ։ Մանավորապես «Գիրք աղօթից, որ կոչի Կիպրիանոս վասն ամենայն ազգ. պատահարաց, որ գան ի վերայ մարդոյ», ունեցել է հինգ տպագրություն։ Վերջինը Պոլսում 1875 թվականին։ Գիրքը բովանդակում է աղոթքներ, մաղթանքներ, աղերսներ, հատվածներ ավետարանից, այլ նյութեր։

Քրիստոնեության պատմության մեջ հայտնի է սուրբ Կիպրիանոս եպիսկոպոսը։ Նա մեծահարուստ ծնողների զավակ է եղել, ստացել է փայլուն կրթություն։ Շատ վաղ ծանոթացել է քրիստոնեությանը, սակայն երկար տատանումներից հետո միայն 45 տարեկան հասակում դարձել է քրիստոնյա և իր ողջ ընդունակությունները, եռանդը նվիրաբերել եկեղեցուն։ Եկեղեցու հայրերը հետագայում նրան քրիստոնեական սրբերի թվին են դասել։

«Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին» գիրքը առաջին անգամ տպագրվել է Պոլսում 1708 թվականին։ Դա պատմվածքների ժողովածու է, որտեղ, բացի Պղնձե քաղաքի պատմությունից, զետեղված են նաև Փահլուլի, Խիկարի, աղքատ Ալեքսիանոսի և այլ պատմություններ։ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը», որտեղ պատմվում է մեռյալ քաղաքներ կատարված երևակայական ուղևորությունների մասին, պարսկական, արաբական այն զրույցներից է, որի հիմքի վրա հետագայում կազմվել է «Հազար ու մի գիշերները»։ Լեոն, որ մանրամասնորեն քննել է «Պղնձե քաղաքի պատմությունը», գրում է. «Ընդհանուր առմամբ դա էլ կրոնական-խրատական ժողովածու է, այն զանազանությամբ, որ հետաքրքրաշարժ պատմվածքների, վիպական ձևի միջոցով է ժողովրդականացնում այն, ինչ եկեղեցական մեռյալ սխոլաստիկան քարոզում էր իբրև բարձր գիտություն, փիլիսոփայություն» (Լեո, Հայկական տպագրություն, հատոր II, Թիֆլիս, 1902, էջ 123)։ Գրքի մասին տես նաև Ներսես Ակինյանի «Գրիգորիս Ս. Կաթողիկոս Աղթամարի կեանքն և քերթուածները» ուսումնասիրության (Վիեննա, 1958, էջ ԾԳ-ԿԵ) «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը» գլուխը (էջ 37)։

3. ... **և անմեղ աչերը պլշացնելով կարդաց — «ամեն հավիտյանս փառք և զորություն և արքայություն է; Քո զի...»:**

Տերունական աղոթքի վերջին տողերն են՝ հակառակ արտասանված։ Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթէոսի, Զ, 13—14։ Դրանով Սիմոն պատվելին ընդգծում էր իր աշակերտների «գիտելիքները»։ (էջ 40)։

4. ...Այնպես լավ սերտել է «Հավատամքը»...:

«Հավատամքը» կամ «Դավանություն հավատոյ» *քրիստոնեական դոգմաների համառոտ շարադրված ամբողջությունն է։ Սկսվում է «Խոստովանիմք և հաւատամք ամենակատար սրտիւ զՀայրն Աստուած՝ անեղ, անծին և անսկիզբն, այլ և Ծնող Որդւոյ և Բղխող Հոգւոյն Սրբոյ» նախադասությամբ։ Տե՛ս Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 1—3։ «Հավատամքից» առաջ կարդացվում է «Հրաժարումը», իսկ հետո՝ «Զղջումը»։ Ըստ եկեղեցական ավանդության «Հավատամքը» կազմել են առաքյալները։ Իրականում այն կազմվել և ընդունվել է 325 թվականին Նիկիայում տեղի ունեցած տիեզերական ժողովի ժամանակ։ (էջ 40)։*

5. ...թե քանի անգամ կրկնվում է աստուծո անունը «Շնորհյայի» մեջ...:

Խոսքը վերաբերում է «Շնորհեա՛ մեզ, Տէ՛ր, ի գիշերի զերկնային զխաղաղութիւն քո և պահեա զմեզ ի պատրանաց թշնամւոյն՝ ամենահաղթ զօրութեամբ սուրբ խաչի քո» *տողով սկսվող հոգևոր երգին, որը կատարվում է քնելուց առաջ, ինչպես նաև խաղաղական կոչված ժամերգությունների ժամանակ։ Ունի «զի Աստուած ընդ մեզ է» կրկնակը։ Տե՛ս Աղոթագիրք ըստ ժամակարգութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1895, էջ 768—771։ (էջ 40)։*

6. — Հովնան մարգարեն, վարդապետ:

Ի նկատի ունի Աստվածաշնչի այն ավանդությունը, որտեղ պատմվում է Հովնանի Նինվե գնալու մանրամասները։ Տե՛ս Աստուածաշունչ, Մարգարէութիւն Յովնանու, գլուխ Ա—Դ, նաև՝ Աւետարան ըստ Մատթէոսի, ԺԲ, 40—41։ (էջ 40)։

7. — Բաղաամի էշը, վարդապետ:

Ըստ Աստվածաշնչի մովաբացիների թագավոր Բաղակի հորդորով նշանավոր կախարդ, գրբաց Բաղաամը պետք է նզովեր իսրայելացիներին։ Եհովայի հրամանով հրեշտակը փակում է ճանապարհը։ Էշը ճանապարհից շեղվում է։ Բաղաամը ծեծում է ավանակին, որը լեզու է առնում և բողոքում նրա անարդարացի վարմունքի դեմ։ Հենց այդ ժամանակ էլ Բաղաամը նկատում է հրեշտակին, որը զգուշացնում է կախարդին՝ մտադրության անարդարացիության մասին։

Տե՛ս Աստուածաշունչ, Թիւք, ԻԲ, 7—35։ (էջ 40)։

8. ...Որին անիծեց Սողոմոն իմաստունը:

Սողոմոնը *Աստվածաշնչի կարևոր, հրեական դեմքերից է։ Դավթի որդին էր և նրա հաջորդը։ Ըստ աստվածաշնչյան ավանդության Սողոմոնը աստծուց իմաստություն է խնդրում, որպեսզի կարողանա բարվոք կառավարել երկիրը և ժողովրդին։ Նրա հզոր իշխանությունը տարածվում էր Եփրատից մինչև «Եգիպտոսի հեղեղատը»։ Կատարում է Դավթի բաղձանքը՝ կառուցելով Եհովայի շքեղ տաճարը։*

«Եւ խօսեցաւ Սողոմոն երիս հազարս առակս. եւ էին օրհնութիւնք նորա հինգ հազար. եւ խօսեցաւ զփայտից՝ զեղեւնափայտէն որ ի Լիբանան, մինչեւ ցզոպայն որ յորմն ելանէ. եւ խօսեցաւ զանասնոց եւ զթռչնոց եւ զձկանց։

Եւ գային ամենայն ազգք լսել զիմաստութիւնն Սողոմոնի, եւ յամենայն թագաւորաց երկրի՝ որ լսէին զիմաստութիւն նորա»։ Տե՛ս Աստուածաշունչ, Թագաւորութեանց Դ, գլուխ Դ, 32—34։ (էջ 41)։

9. ...որ Ադամը կերավ, մերկացավ, եվան կերավ, խնծրացավ:

Րաֆֆին տվյալ դեպքում ծաղրում է Սիմոն պատվելու տգիտությունը։ Ըստ Աստվածաշնչի Ադամն ու Եվան ոչ թե թուզ են ուտում, այլ չարի և բարու գիտության ծառի պտուղը, որ Աստված արգելել էր նրանց, որից հետո «բացան աչք երկոցունց, եւ գիտացին, զի մերկ էին։ Եւ կարեցին տերեւս թզենւոյ եւ արարին իւրեանց [illegible]»

(Աստվածաշունչ, Ծննդոց, Գ, 7)։ Թզենու տերևը Ադամի ու Եվայի համար ծառայում է որպես «զամօթոյն ծածկոյթ» (ըստ Հայկազյան բառարանի, տե՛ս Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հատոր II, Վենետիկ, 1837, էջ 165, 765, «գլենջակ» և «ափածանելի» բառահոդվածները, ինչպես նաև՝ Աստվածաշունչ, Ծննդոց, Գ, 6—12)։ (էջ 41)։

10. Հայոց լեգենդական ավանդությունը այդ ամրոցը ընծայում էր Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին:

«Այդ ամրոցը Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին» է ընծայում Խորենացին իր պատմության «Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն և զամբարտակ գետոյն և զիւր տունն» գլխում։

Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք առաջին, ԺԶ, Վենետիկ, 1865, էջ 36—39։ (էջ 45)։

11. ... Ինձ այնտեղ հետաքրքրում են հին Նինվեի ավերակները:

Նինվեի ավերակները *գտնվում են Իրաքի Մոսուլ քաղաքի մոտակայքում, Տիգրիսի ձախ ափին։ Նինվեն Ասորեստանի քաղաքներից է, հիմնադրվել է մ. թ. ա. V հազարամյակում։ Մ. թ. ա. III հազարամյակի սեպագիր վավերագրերում հիշատակվում է քաղաքի անունը։ Նինվեն գտնվում էր խոշորագույն առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում։ Մեծ դեր է կատարել առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ։ Մ. թ. ա. IX դարից դարձել է թագավորանիստ քաղաք։ Հատկապես բարգավաճել է մ. թ. ա. VIII—VII դարերում, երբ Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր։ Քաղաքի հյուսիսային մասում էր գտնվում Աշուրբանիպալի (մ. թ. ա. VII դարի 2-րդ կես) շքեղ, հյուսիսային պալատը, որի բարձրաքանդակները պատկերում էին որսորդական, կենցաղային տեսարաններ։ Այստեղ էին գտնվում պետական արխիվը և թագավորական գրադարանը, որը պարունակում էր 20 հազար սեպագիր կավե սալիկ։ Քաղաքի հարավային մասում էր գտնվում Իշտար աստվածուհու սրբատեղին՝ Էմիշմիշի տաճարը, որը հիշատակվում է մ. թ. ա. III հազարամյակից։*

Նինվեն մ. թ. ա. 612 թվականին կործանել են բաբելա-մարական զորքերը։ Քաղաքի ավերակները հայտնաբերվել են Կույունջիկում կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ։ (էջ 53)։

12. Այնտեղից Բաղդադ պետք է անցնեմ, Բաբելոնը տեսնելու համար:

Բաբելոնը *Միջագետքի հնագույն քաղաքներից է։ Առաջին անգամ հիշատակվում է Սարգոն I Աքքադացու (մ. թ. ա. 2369—2314) տարեգրերում։ Բաբելոնը մեծ դեր է ունեցել հատկապես Բաբելոնյան Առաջին հարստության ժամանակ (մ. թ. ա. 1894—1595), իսկ Համուրաբիի (մ. թ. ա. 1792—1750) օրոք ոչ միայն Միջագետքի, այլև առաջավոր Ասիայի խոշորագույն քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր։ Համանուն պետության մայրաքաղաքն էր մ. թ. ա. XVIII—VII դարերում։ Մոտավորապես մ. թ. ա. 1518 թվականին քաղաքը գրավել են խեթերը։ Մ. թ. ա. XIII—XII դարերում Բաբելոնը երկու անգամ ավերվել է ասորական թագավորների կողմից։ Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբից քաղաքին տիրելու համար պայքար էին մղում Ասորեստանը և խալդեի արամեական ցեղերը։*

Մ. թ. ա. 626 թվականին իշխանությունը անցնում է Նաբուպալասար I (մ. թ. ա. 626—604), իսկ նրա հաջորդ Նաբուգոդոնոսոր II-ի օրոք (մ. թ. ա. 604—562) քաղաքը առավելագույն ծաղկման և բարգավաճման է հասնում։ Այս շրջանում են ստեղծվել նշանավոր արքունի քաղաքը, կախովի այգիները, ինչպես նաև Բաբելոնի աշտարակը։

Մ. թ. ա. 538 թվականին Բաբելոնին տիրել է Աքեմենյան թագավոր Կյուրոս II Մեծը։ Սելևկոս թագավորը մ. թ. ա. IV դարում քաղաքի բնակչության մեծագույն մասին տե-

ղահան է արել, որից հետո քաղաքը կորցրել է իր նախկին կարևոր պատմական նշանակությունը։

1899—1914 թթ. Բաբելոնում պեղումներ են կատարվել, որոնք հարուստ փաստական նյութ են տվել հնագետներին, արևելագետներին ու պատմաբաններին։ (էջ 53)։

13. ...դժբախտ Շուլցի գլուխը կտրողներն են...։

1822 թվականին Փարիզում հիմնադրվում է Ասիական ընկերություն, որի ծրագրերի մեջ կարևոր տեղ էին գրավում գիտական գործուղումները։ Եվ ահա 1827 թվականին ֆրանսիական կառավարությունը Հայաստան է ուղարկում հնագետ, պատմաբան պրոֆեսոր Յո. Շուլցին, որպեսզի նա ուսումնասիրի Վանի շրջանում գտնվող սեպագիր արձանագրությունները։ Հարկ է նշել, որ Շուլցը առաջին եվրոպացի գիտնականն էր, որ Վան էր ուղևորվել հատկապես այդօրինակ նպատակով։ 1828—1829 թթ. ճանապարհորդության ժամանակ Շուլցը ընդօրինակում է 38 արձանագրություն, որոնք ուղարկում է Եվրոպա։ 1829 թվականին, երբ անվանի գիտնականը ոգևորությամբ շարունակում էր աշխատանքները, սպանվում է։ Այս առիթով Լեոն գրում է. «Նոր ձեռնարկությունը, որ ահագին գիտական հետաքրքրություն պիտի շարժեր և նոր հորիզոն բաց աներ մարդու մտքի առջև, կարծես զոհ էր պահանջում առաջին ևեթ քայլում— Շուլցն սպանվեց մի քուրդ ցեղապետի ձեռքով»։ (Լեո, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հատոր 1, Երևան, 1966, էջ 11—12)։

Շուլցի աշխատանքը հրատարակվում է 1840 թվականին հիշատակված ընկերության քարտուղար Մոլենի ջանքերով Փարիզում հրատարակվող «Journal Asiatique» հանդեսում։

Շուլցի մասին, բացի Լեոյի աշխատությունից, տե՛ս նաև К. Патканян, Ванские надписи и значения их для истории Передней Азии, СПБ, 1881, стр. 5, Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 6—7։ (էջ 55)։

14. Իսկ անձավի արևմտյան կողմը ~ որոնց վրա նայելն միայն զարմանք է բերում:

Րաֆֆին թարգմանել է Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածը. «Իսկ զընդդէմ արևելեան կողմն անձաւին, որ և ոչ գիծ մի երկաթոյ այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ՝ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս գանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք՝ թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտաց։ Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթել, բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանս ածէ»։

Տե՛ս Մովսէս Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Հայոց պատմութիւն, Գիրք առաջին, ԺԶ. Վենետիկ, 1865, էջ 38—39։ (էջ 60)։

15. Այդ լինում է Համբարձման գիշերը:

Ըստ Նոր Կտակարանի Համբարձման գիշերը Քրիստոսի երկինք բարձրանալու գիշերն է։ Հարությունից քառասուն օր հետո Քրիստոսը երևում է իր աշակերտներին և միասին գնում են Ձիթենյաց կոչվող լեռան մոտ։ Այնտեղ նա աշակերտների առջև համբառնում է երկինք, որտեղ պետք է մնա մինչև Ահեղ դատաստանի օրը։ Տե՛ս Ավետարան, Գործք Առաքելոց, Ա, 9—11։ Համբարձումը քրիստոնեական շարժական տոն է, որը նշվում է Հարության տոնից 35—40 օր հետո։ (էջ 65)։

16. ...այդ էր Մհերի դուռը:

«Մհերի դուռը» կամ «Ագռավու քարը» գտնվում է Վանա բերդի մոտ։ Ըստ ավանդության «Սասնա ծռեր» էպոսի հերոս Փոքր Մհերը փակվել է այդտեղ։ Ապագայում նա այնտեղից պետք է դուրս գա և հայրենիքն ազատի, հիմնադրի երջանիկ թագավորություն։ Գարեգին Սրվանձտյանցը «Գրոց ու Բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի Դուռ» գրքում

Հանգամանորեն նկարագրել է Մհերի դուռը, ինչպես նաև ընտրել ավանդություններից մեկը. «Մհերն և յուր ձին Աստուծո հրամանով փակվեր են այն տեղը։ Այն սև ջուրը Մհերի ձիու ջուն էր։ Այդ դռնով ներս ճախրի ֆալակ կը դառնա, այսինքն աշխարհի մարդկանց կամ երկրագնդին ճախրը, անիվը։ Մհերը շարունակ անոր վրա կը նայի. երբ այդ ճախրը դադարի, այն տարի Համբարձման գիշերը երկինք գետին իրար կը համբուրեն. և այդ րոպեին Մհերի դուռը կը բացվի ով որ արթուն մնացեր և այդ վայրկյանը տեսեր, ինչ որ սիրտն ուզեր, այնպես եղեր է։ Եվ որովհետև Մհերի դուռը բաց է այն րոպեին, ով որ ներս մտնի, որքան ոսկի ուզե կ՚առնե, դուրս կ՚ելլե, վասնզի հոն աշխարհի ոսկին կուտված է։ Թե քանի մը մարդիկ փորձեր են և ագահ լինելով շատ վերցնելու համար հուշացեր, դուռը գոցվեր, ներսը մնացեր են»։ Տե՛ս Գարեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, հատոր 1, Երևան, 1978, էջ 88։

Բնավ չենք բացառում այն հանգամանքը, որ Րաֆֆին օգտվել է Սրվանձտյանցի տեղեկություններից։ Հմմտ.՝ Րաֆֆի, Գրականության մասին, Երևան, 1958, էջ 56—77, Սրվանձտյանցի գրքի գրախոսությունը «Գրոց ու Բրոց կամ Սասունցի Դավիթ» վերնագրով, էջ 74։ (էջ 65)։

17. Միհրը կամ ժողովրդի բարբառով Մըհերը հայոց արեգակն է:

Միհրը *լույսի, մաքրության, բարության, ճշմարտության, Արեգակի աստվածն է հայ հեթանոսական դիցարանում։ Միհրի տոնը նշվել է Արեգ ամսին։ Հայկական հեթանոսական տոմարի ամիսների ութերորդ օրվա անունն է։ Հայաստանում Միհրի գլխավոր տաճարը Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գավառի Բագառինչ ավանում էր։ (էջ 66)։*

18. ...Պողոսը նույնպես մի չարագործ էր...:

Պողոսը *քրիստոնեական առաքյալներից է։ Հայտնի է նաև «Հեթանոսների անվանի առաքյալ» անվամբ։ Սկզբնական շրջանում եղել է օրենսգետ, փարիսեցիների աղանդի պաշտպան, հալածել է քրիստոնյաներին (Տե՛ս Ավետարան, Գործք առաքելոց, Ը, 3, ԻԶ, 9—11)։ Ըստ Գործք Առաքելոցի, Դամասկոսի ճանապարհին Քրիստոսի հայտնությունից հետո ընդունել է քրիստոնեությունը և դարձել ամենաեռանդուն քարոզիչներից մեկը (Գործք Առաքելոց, ԻԶ, 15)։ Քարոզել է Փոքր Ասիայում, Հունաստանում, Հռոմում, Իսպանիայում։Հիմնադրել է համայնքներ։ Ներոն կայսեր հրամանով ձերբակալվել է և մահապատժի ենթարկվել Պետրոս առաքյալի հետ 65 թվականին (էջ 67)։*

19. ...Պարոն բժշկապետը «անթիքաներ» չի գնում...:

«Անթիքա» *բառը ֆրանսերեն* antiquaille *(անտիքայ) բառի տառադարձումն է, որ նշանակում է «անարժեք հնություն»։ Եվրոպացի ճանապարհորդները այդպես էին անվանում այն բոլոր հնությունները, որ գտնում էին տեղաբնակները, և որոնք նրանք հույս ունեին չնչին գնով գնելու նրանցից։ Րաֆֆին ցույց է տալիս, որ տեղաբնակները հմտանալով նման գործարքի մեջ, յուրօրինակ ներդաշնակություն են ստեղծել առարկաների և եվրոպացիների դրանց տված անվան միջև։ Րաֆֆու հերոսների վաճառած «անթիքաները» իսկապես որ «անթիքաներ» են։ Գրողը դատապարտում է այն հայերին, որոնք նման գործարքների մեջ են մտնում. «այդ գարշելի արարածներն են, որ խայտառակում են ամբողջ ազգը, ահա դրանց հանդիպելով եվրոպացին հայոց ամբողջ ժողովրդի վրա վատ կարծիք է կազմում»։ (էջ 69)։*

20. ...Նա ձեզ Լողմանի հետ է համեմատում...:

Լողման, Լոխման *կամ* Լոկման *բանահյուսության մեջ հանդիպող բժիշկ, հեքիմ։ Բու-*

ժում է ամեն տեսակի հիվանդություններ, մեռածներին կենդանացնում է, ծերերին՝ երիտասարդացնում։ Այս վերջին գործառնությունը ընդգծելու համար է հատկապես Սրբազանը Ասլանին համեմատում Լոքմանի հետ։ «Նահանգապետ փաշան» գլխում փաշան պատասխանելով Ասլանի այն հարցին, թե ինչպես է մանկացնում, պատասխանում է. «Ճերմակ մազերը սևանում են, զառամյալ ծերունին դառնում է առույգ, տասնյոթը տարեկան պատանի...»։

Առհասարակ Լոքման հեքիմի ավանդությունները, զրույցները, հեքիաթները տարածված են արևելյան ժողովուրդների մոտ։ Բանագետներից ոմանք կարծում են, որ Լոքմանը նուբիացի կամ եթովպացի գերի է եղել, որոշ մասնագետների կարծիքով էլ՝ նուբիացի ընայետ, և ապրել է բիբլիական Դավթի ժամանակներում։ Նա ոչ միայն բժիշկ է եղել, այլև իմաստուն։ Ինչպես Սողոմոն իմաստունը հասկացել է թռչունների և կենդանիների լեզուն, որը հենց հիմք է տվել այն վարկածին, ըստ որի Լոքմանը Սողոմոնի մակդիրն է արաբերեն։

Տե՛ս Արամ Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ ՃՂԶ, ԺԶէ, 358—362։ (էջ 78)։

21. «Ի վայելումն Դաւթի Աղթամարայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի»:

Դավիթ Ա. Աղթամարցին (1113—1165) *Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադիրն է։ Մինչ կաթողիկոս դառնալը Աղթամարի եպիսկոպոսն էր։ Երբ Գրիգոր Գ. Պահլավունին 15 տարեկան հասակում կաթողիկոս է օծվում Կիլիկիայում, Դավիթ Աղթամարցին պատճառաբանելով, որ նորընծա կաթողիկոսը անչափահաս է, ապստամբում է և իրեն անկախ կաթողիկոս է հռչակում։ Հետագայում Ծոփքի կաթողիկոսարանը և Անին փորձում են բաժանված աթոռը վերամիավորել, սակայն Դավիթը իր ազդեցիկ եղբայրների և բարեկամների շնորհիվ շարունակում է կաթողիկոս մնալ։ Ըստ Ներսես Ակինյանի՝ նրա կաթողիկոսական գործունեության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Տե՛ս Ներսէս Ակինեան, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 19—23, 33—37, Մատթէոս Մաղաք-Թէոփիլեանց, Կենսագրութիւն երևելի արանց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1839, էջ 184։ (էջ 82)։*

22. ...որ նկարագրում է Հերոդոտոսը իր պատմության մեջ...:

Տե՛ս Геродот, История в девяти книгах, книга первая, 194, Ленинград, 1972. Հերոդոտը *(մ. թ. ա. 485— մ. թ. ա. 425) իր անավարտ երկասիրությունը անվանել է «Պատմություն»։ Հետագայում ալեքսանդրյան գիտնականները նրա աշխատությունը բաժանել են ինը գրքի։ Հերոդոտի «Պատմության» չորս գրքերը նվիրված են արևելյան երկրների նկարագրություններին, մնացած հինգ գրքերում պատմվում է հույն-պարսկական պատերազմների մասին։ Հերոդոտի կյանքի և գործունեության մասին տե՛ս Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր I, էջ 21։*

Հայ վաճառականների Եփրատով կատարած ճանապարհորդությունների փաստը ներկայացնելիս Րաֆֆին առաջնորդվել է Ղուկաս Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկություններով. «Զայս յայտ առնեն և բանք Հերոդոտոսի, ուր պատմէ զնաւարկութիւն Եփրատայ, զոր առնէին Հայք սակս տանելոյ վաճառս ի Հայաստանեաց ի Բաբելոն, և թէ զիարդ շինէին հայկականք զնաւս իւրեանց բոլորակաձև և մորթապատեալ առ ի նաւարկել ի Բաբելոն ըստ տանելոյ ընթացից գետոյն Եփրատայ. «Ի Հայաստան, ասէ, որ կայ ի վերոյ Ասորեստանեաց՝ յաստոց ուռենեաց զկողսն (նաւուն) գործեն մորթ ածեալ ի վերայ արտաքուստ պատեն զայն ըստ օրինակի յատակի. ոչ խելս նաւուն և ոչ զառաջս սրածայրեալ անելով, այլ վահանաձև բոլորակեալ»։ Զայսպիսի նաւ բեռնաւորեալ լի վաճառօք՝ մանաւանդ գինւով՝ թողուն, ասէ, վարել ի գետ անդր, երկուց ոմանց միայն զեկավարելով

թիակ ի ձեռին. ապա գրէ. «Մեծամեծք նաև մանունք գանին ի նաւուց առ.ի. յորոց մեծամեծքն տանին նաև կշիռս հինգ հազար տաղանդոյ. այլ իւրաքանչիւրքն կրեն ի կենդանեաց էշս. մեծամեծքն առաւել բազմաթիւս. Նաւարկօղք իբրև հասանեն ի Բաբելոն և զբեռն զատարկեն, զկողս նաւուն և զամենայն վաճառեն, այլ զմորթսն յէշս բարձեալ վարեն ի Հայաստան. զի ընդդէմ գետոյն նաւարկել ընաւ չէ հնար սաստիկ սրընթաց լինելոյ. և վասն այնորիկ ոչ ի փայտէ՝ այլ ի մորթոյ գործեն զնաւսն։ Յորժամ այսպէս վարեալ իշոց դառնան ի Հայաստան՝ զայլ նաւս կազմեն նովին օրինակաւ»։ Զի՞նչ վկայութիւն առաւել քաջայայտ քան զայս վասն վաճառականութեան մերոց ընդ ուղի Եփրատայ ի վաղեմի ժամանակին յայնոսիկ»։ Տե՛ս Ղուկաս Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Աշխարհագրական Հայաստանեայց Աշխարհի, հատոր I, Վենետիկ, 1835, էջ 217։

Հերոդոտի պատմության այս հատվածը Րաֆֆին օգտագործել է նաև «Սամվել» վեպի «Տարոնի աշխարհը» գլխում։ Տե՛ս Րաֆֆի, Սամուէլ, Թիֆլիս, 1888, էջ 10։ (էջ 91)։

23. ...Հնդկաստանի հարուստ հայ գաղթականության հետ:

Հնդկաստանում XVI դարից հաստատված են առաջին հայկական համայնքները։ Հնդկաստանի ամենատարբեր քաղաքներում հայ գաղթօջախները ստվարանում են Շահ Աբասի բռնագաղթից հետո, հատկապես՝ XVIII դարում։ Նոր Ջուղայից պարսկահայերը մեծ խմբերով տեղափոխվում էին Հնդկաստան։ Ավելի քան քսան քաղաքներում հայկական համայնքներ կային, որոնց բնակչության հիմնական մասը վաճառականներ, արհեստավորներ և ծառայողներ էին։ Բարեկեցությամբ, հարստությամբ հատկապես առանձնանում էին Ագրայի, Կալկաթայի, Մադրասի և Բոմբեյի համայնքները։

Հնդկաստանի տնտեսական կյանքում լուրջ նշանակություն ունեին հայ վաճառականները, որոնք երբեմն միանում էին և կազմում խոշոր ընկերություններ։ Հնդկահայերը ակտիվորեն մասնակցում էին ոչ միայն երկրի տնտեսական, այլև քաղաքական կյանքին։ Հայտնի է, որ նրանք հնդիկների հետ միասին պայքարել են թե՛ պորտուգալական և թե՛ անգլիական նվաճողների դեմ։ 1760—1764 թթ. Բենգալիայում անգլիացիների դեմ կռվող հնդկական զորքերի հրամանատարն էր նշանավոր զորավար Գորգին խանը՝ Գրիգոր Հարությունյանը։

Հնդկահայ գաղութը բնորոշվում էր նաև ներքին կազմակերպվածությամբ, կրթական, լուսավորական հեռանկարային և բեղմնավոր գործունեությամբ։ Նրանք միշտ սերտ կապի մեջ էին հայրենիքի հետ։ Հովսեփ Էմինը, Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր Շահամիրյանը, Հարություն Շմավոնյանը իրենց ողջ կյանքը նվիրաբերել էին հայրենիքի ազատագրության խնդրին։ 1722 թվականին Մադրասում հրատարակվել էր Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», որտեղ երիտասարդությանը կոչ էր արվում ազատագրել Հայաստանը օտարների լծից։ Հայտնի է նաև, որ 1806 թվականին Մադրասի ազգային ժողովը հարց բարձրացրեց հայրենիքի ազատագրության համար դիմել Ռուսաստանի օգնությանը։

Հնդկահայ գաղութի մասին տե՛ս Արշակ Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ գաղթականության, հատոր 3, Կահիրե, 1961, Աշոտ Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատոր 1—2, Երևան, 1964—67։

Րաֆֆին Հնդկաստան գաղթած հայերի մասին խոսում է նաև այլ առիթներով։ Տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատոր 9, Երևան, 1964, էջ 145, հատոր 10, Երևան, 1964, էջ 224։ (էջ 107)։

24. Այնուհետ այդ վանքը կոչվեց «Կուսնկի վանք»:

Այս ավանդությունը գրի են առել Գ. Սրվանձտյանցը (Երկեր, հատոր 1, Երևան,

1978, էջ 75), Մ. Միրախորյանը (Նկարագրական ուղևորութիւն ի Հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Պոլիս, 1885, մաս II, էջ 229), Ղ. Ինճիճյանը։ Րաֆֆու պատմածը գրեթե համընկնում է վերջինի հետ։ Ինճիճյանը գրում է. «Կռնկու վանք կամ Կռնկու աստուածածնի վանք։ Մենաստան ի վերա բլրակի հեռի ի Ջուաստանայ իբրև կէս ժամ։ Պատմեն թէ յաւուր միում ի պակասիլ յանկարծ գինւոյն ի սուրբ խորհրդեան, ի նմին պահու կռնկան ի ներքս մտեալ զողկոյզ խաղողոյ երեր մատոյց բերանովն, և յայնմանէ անտի ընկալաւ զիւր անունն»։ Տե՛ս Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց աշխարհի, Մասն առաջին, Ասիա, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 144։ (էջ 144)։

25. «Մեր բերաններր խառնել են ~ և ոչ րե նրանց հետ հաղորդակցություն ունենալ»:

Թարգմանությունը Րաֆֆին կատարել է Եղնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ից, «Բերանք մեր հոտեալ են ի պահոց, և լեզուք մեր ընդարմացեալ ի սաղմոսերգութենէ. և զոր Աստուած խնդրէ՝ զայն ոչ ունիմք, զսէր և զխոնարհութիւն. շրթամբք սիրեմք զԱստուած, և ի զուր աշխատիմք։ Զմիս անասնոց ոչ ուտեն, և զեղբայրն անյագաբար ուտեն. գինի ոչ ըմպեն, և զհօդին արեամբ շաղախեն. զամուսնացեալսն ատեն, և պիղծ խորհրդով հանապազ պոռնկին. զգեստ պյոռին զգենուն, և ագահութեամբն այրին. յայնպիսեացն արժան է փախչել, և ոչ հաղորդութիւն ունել»։

Տե՛ս «Եղնկայ Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ Աղանդոց» գրքի, Վենետիկ, 1826, «Նոյն Եղնկայ Վարդապետի խրատք» հատվածը, էջ 301—302։ (էջ 116)։

26. ...անիծյալ Լանգթեմուրը տարավ...:

Լենկթեմուրը (1336—1405) մոնղոլական նշանավոր զորապետ է, սերել է մոնղոլական Բարլաս ցեղից։ Նվաճողական արշավանքներ է կազմակերպել դեպի Ոսկե Հորդա, Ռուսաստան, Հնդկաստան, Իրան, Անդրկովկաս։ Երեք անգամ՝ 1386, 1388—1393, 1399 թվականներին արշավել է Հայաստան։ Առաջին արշավանքի ժամանակ, 1387 թվականի սեպտեմբերին, Լենկթեմուրը պաշարել է Վանա բերդը, որը քառասուն օր հերոսաբար դիմադրել է։ Բերդը գրավելուց հետո ավերել է քաղաքը և շրջակայքը, բնակչությանը սրի քաշել։

Լենկթեմուրի հայկական արշավանքների մասին տեղեկություններ են հաղորդում ականատես պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին (տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860) և այդ ժամանակաշրջանի ձեռագիր հիշատակարանները։

Դրողը այս պարագային օգտվել է մի ձեռագիր հիշատակարանից, որ հրատարակել է Ղուկաս Ինճիճյանը. «Լիմն և Կտուց։ Ի վախճան Վասպուրական նահանգին գնեմք և զերկուս զայսոսիկ կղզիս ծովուն Աղթամարայ, զորոց թէպէտ չիք ինչ յիշատակութիւն առ նախնի մատենագիրս մեր մինչև ի դարն ԺԴ. այլ ի վախճան նոյն դարու գտանի անուն առաջնոյն ի յիշատակարանի միում գանձուց գրոց. և ենկղեցին, որ յանուն սրբոյն Գէորգայ յիշատակի անդէն. «Գրեցաւ... ի Լիմն կղզիս՝ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ հոյակապ և հռչակաւոր բարձրաշէն և գեղեցկաշէն տաճարիս, յամի ութ հարիւրերորդի քառասուներորդի և երրորդի. յորում աստուածասաստ բարկութիւն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ արիւնարբու զօրքն Թաթարին՝ որոյ անուն գլխաւորին Լանկթամուր կոչիւր... յորոյ սաստիցն զերծեալ մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետին Սարգսի ի Լիման կղզիս»։

Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 227—228։ Լենկթեմուրի արշավանքների համակարգված շարադրանքը տե՛ս Միքայէլ Չամչեանց,

Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 419—430, 880—882։ (էջ 121)։

27. ...առանձնանալով Սեպուհի լեռան այրերի մեջ, անձնատուր է լինում ճգնավորական կյանքի...:

Այս դեպքերի առաջին հիշատակությունը Մովսես Խորենացունն է։ Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Երկրորդ, ՂԱ, Վենետիկ, 1865։ Ինչպես նշում է Ղուկաս Ինճիճյանը, Սեպուհ լեռը չի հիշատակվում ո՛չ Խորենացու, ո՛չ Հովհան Կաթողիկոսի և ո՛չ էլ Ասողիկի մոտ։ Այն ավելացրել են հետագա մատենագիրները՝ Խոսրովը, Հովհաննես Երզնկացին։ Լեռան անունը հանդիպում է նաև ճառերում և շարականներում։ Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 4։ Լեռան անունը նշված է նաև Այսմաւուրքում. «Եւ նա գնաց ի Սեպուհ լեառն յայրն Մանեայ յայրաբնակ տեղիսն»։ Տես Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք, Պոլիս, 1730, Սեպտեմբերի 30, էջ ԴՁ։

Այս մասին տես նաև Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 420։ (էջ 133)։

28. ...թողնելով իր երկրի կառավարությունը, սկսում է լեռներում ճգնավորական կյանք վարել:

Րաֆֆին օգտվել է Խորենացուց և Չամչյանցից։ Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Երկրորդ, ՂԲ, Վենետիկ, 1865։ Միքայէլ Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 425։ (էջ 134)։

29. ...նրանք ևս թողնում են աշխարհը և հեռանում են դեպի անապատ...:

Տե՛ս Խորենացու պատմության «Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելւոյ» գլուխը։ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Երրորդ, ԿԷ, Վենետիկ, 1865։ Կորիւն Վարդապետի պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրովպայ, Վենետիկ, 1833, էջ 25—26։ Ինչպես նաև՝ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 533։ (էջ 134)։

30. ...որպես մի երկայն քերովբեի դեմք...:

Հրեական և քրիստոնեական դիցաբանության մեջ հրեշտականման արարածներ։ Քերովբեները աստծո վճիռները արագ և անվրեպ կատարող պաշտոնյաներ են։ Հին Կտակարանում, կրոնական տարբեր աղբյուրներում հանդիպում են ամենատարբեր կերպարանքներով, սակայն առավել հաճախ թևավոր են, մարդանման։ Քերովբեները ըստ քրիստոնեական վարդապետության մտնում են հրեշտակների իններորդ դասի մեջ։ Սովորաբար լինում են աստծո կողքին։

Տե՛ս Мифы народов мира, Москва, 1982, том II, стр. 589—590.

Բառարան Սուրբ Գրոց, Պոլիս, 1881, էջ 576։ (էջ 147)։

31. «Վարազ» *գլխից մի հատված առաջին անգամ տպագրվել է Տիգրան Նազարյանցի հրատարակած «Աղբյուր» հանդեսում։ Տե՛ս Աղբյուր, Թիֆլիս, 1885, № 4, էջ 141—164։ Վերնագրից հետո գրված է «Մի գլուխ «Կայծերի» II հատորից», այնուհետև փակագծերում՝ «Դեռ լույս չտեսած»։ (էջ 161)։*

32. ...որտեղ մի ժամանակ պատսպարված էր Հռիփսիմեն իր ընկերուհիների հետ...:

Ըստ Ագաթանգեղոսի և Խորենացու վկայությունների՝ Հռիփսիմեն իր ընկերուհիների հետ, խուսափելով Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքներից, փախչում գալիս են Հայաս-

տան։ Ճանապարհին հանդիպանում են Վարազ լեռան այրերի մեջ. «Եւ անդ ի լեռան Վարազ ամրացեալք. զի լուան խնդիր լինել ինքեանց, ցան և ցիր ի խորշ լերինն բնակեցան, արարեալ, իւրեանց գետնափոր դղեակս» (Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 302)։ Հետագայում այդտեղ եկեղեցի է կառուցվում Սուրբ Հռիփսիմյանք անվամբ։ Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն Չորից մասանց աշխարհի, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 148։

Բացի Խորենացու պատմությունից և Ինճիճյանի նշված աշխատությունից Րաֆֆին նաև օգտվել է Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1822, էջ 191, ուսումնասիրությունից։ (էջ 161)։

33. ...նա չէր խոսում բիբլիական Պաղեստինի և «Վերին Երուսաղեմի» երանությունների մասին...:

Վերին Երուսաղեմ արտահայտությունը Ավետարանից է. «Այլ վերինն Երուսաղէմ ազատ է, որ է մայր ամենեցուն...»։ Աւետարան, Առ Գաղատացիս Թուղթ, Գլուխ Դ, 26—28։ Ըստ Գաբրիել Ավետիքյանի մեկնության Ավետարանի տվյալ արտահայտությունը (Վերին Երուսաղեմ) ունի մշտնջենավոր խաղաղության, աստծո կողմից երանելիների համար ստեղծված ավետյաց երկրի, երկնային արքայության, հավատացյալների համար Նոր կտակարանի, եկեղեցու և այլ նշանակությունները։ Տե՛ս Գաբրիէլ Աւետիքեան, Մեկնութիւն Չորեքտասան թղթոց երանելւոյն Պօղոսի Առաքելոյ, Վենետիկ, 1811, էջ 411—412։ (էջ 169)։

34. ...որ իր հետ բերել էր Սոկրատի և Արիստոտելի մայրաքաղաքից:

Րաֆֆին Խրիմյան Հայրիկին համեմատում է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի այն աշակերտների հետ (Մովսես Խորենացի, Մամբրե Վերծանող և այլն), որոնք Աթենքում կրթություն ստանալով՝ Հայաստանում լուսավորական, կրթական, գրական և գիտական անգնահատելի գործունեություն են ծավալել։

Սոկրատ (մ. թ. ա. 470/469—399) ուսմունքը նշանավորում է շրջադարձ մատերիալիստական նատուրալիզմից դեպի իդեալիզմը։ Նա ոչինչ չի գրել։ Սոկրատի ուսմունքի մասին վկայություններ են տվել Քսենոփոնը, Պլատոնը, Արիստոտելը և այլոք։

Արիստոտել (մ. թ. ա. 384—322)—Հին աշխարհի էնցիկլոպեդիկ գիտնական, տրամաբանության գիտության, ինչպես նաև մասնավոր իմացության մի շարք բնագավառների հիմնադիրը։ (էջ 169)։

35. Այստեղ մեր Հայկ Նահապետը պատերազմեց Բելի բռնակալության դեմ...:

Րաֆֆին ի նկատի ունի Հայկ և Բելի առասպելը։

Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք առաջին, Ժ—ԺԱ, Վենետիկ, 1865։ (էջ 251)։

36. ...Բարդուղիմեոս և Թադեոս առաքյալներին վիճակվեցավ գալ Հայաստանը լուսավորելու:

Բարդուղիմեոսը և Թադեոսը Քրիստոսի տասներկու առաքյալներից են։ Համարվում են Հայաստանի առաջին քարոզիչները։ Բարդուղիմեոսը (ծննդյան թվականը անհայտ, կանխա—66, Աղբակ), որի բուն անունն էր Նաթանայել և հոր անունով կոչվում էր «որդի Թողոմեի» (Բառարան Սուրբ Գրոց, էջ 90), սկզբում քարոզել է Պարսկաստանում, Հնդկաստանում։ Այնուհետև Թովմա առաքյալի հորդորով եկել է Հայաստան։ Քարոզչությունը սկսել է Գողթան գավառում, որից հետո քարոզել է Սյունյաց, Արարատյան, Վասպուրականի նահանգներում։ Ըստ ավանդության քարոզել է նաև Աղբակում, որտեղ Սանատրուկ թագավորի հրամանով և Աժդահակ իշխանի ձեռքով նահատակվել է։ Թադեոսը

(ծննդյան թվականը և տեղը անհայտ — 46, Արտազ), որ կրոնական գրականությունից հայտնի է նաև Ղեբեոս անվամբ՝ «Ղեբէոս, որ անուանեցաւ Թադէոս» (Աւետարան ըստ Մատթէոսի, Ժ, 3), հիմնականում քարոզել է Արտազ գավառում, հիմնադրել է Թադեի վանքը։

Բարդուղիմեոսը և Թադեոսը հայ քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիրներն են։ Այդ իսկ պատճառով հայ եկեղեցին անվանվում է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի։

Սրանց մասին հայ մատենագրության մեջ ստեղծվել է հարուստ գրականություն։ Տե՛ս Մ. Ավգերեան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հատոր 9, Վենետիկ, 1813, էջ 425—476։ Ղ. Ալիշան, Արշալոյս քրիստոնէութեան հայոց, Վենետիկ, 1901։ (էջ 251)։

37. ...կարծես մի զույգ Այաքսներ լինեին:

Զույգ Այաքսները հունական դիցաբանության մեջ Տրոյական պատերազմի մասնակիցներից են, Հեղինեի ձեռքը խնդրողներից։ «Իլիականում» հաճախ հանդես են գալիս միասին, համեմատվում են երկու հզոր առյուծների կամ ցլերի հետ։ Երբեմն սրանց կոչում են էասներ։ Փոխաբերական իմաստով զույգ Այաքսներ նշանակում է անբաժան ընկերներ։ Հանգամանորեն տես՝ Мифы народов мира, том I, стр. 146. (էջ 256)։

38. ...որ հիշեցնում են մեր Դյուցազնի պատերազմը Բաբելոնի հսկայի հետ:

Տե՛ս 35-րդ ծանոթագրությունը (էջ 256)։

39. Այստեղից էր Բարզափրան սպարապետը...:

Բարզափրանը Ռշտունյաց աշխարհի նահապետն էր։ Տիգրան Մեծի օրոք եղել է սպարապետ, հայկական և պարթևական բանակի հրամանատար։ Նվաճել է Պաղեստինն ու Ասորիքը։ Րաֆֆին օգտվել է Մովսես Խորենացու պատմության «Յաղագս միաբանութեան Տիգրանայ և Արտաշիսի, և առաքելոյ ասպատակ ի Պաղեստինէ. և գերութիւն Հիւրկանոսի քահանայապետի և այլ բազմութեան Հրէից» գլխից։

Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք երկրորդ, ԺԹ, Վենետիկ, 1865։

Բարզափրանի մասին Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները Րաֆֆին օգտագործել է նաև «Սամվել» վեպում։ Տե՛ս Սամուէլ, Թիֆլիզ, 1888, էջ 333, 337, 608։ (էջ 276)։

40. ...մի առանձին հիացմունքով է նկարագրում Վասպուրականի ոգելից պատմագիրը՝ Թոմա Արծրունին:

Իրականում Ոստանը նկարագրել է ոչ թե Թովմա Արծրունին, այլ Անանունը։ Սակայն, ինչպես նկատում են հետազոտողները, երկու ընդօրինակող գրիչները երկու մատենագիրների գործն էլ համարել են մեկ աշխատություն։ Ոստանը նկարագրվում է «Յաղագս աշխարհաշինութեան մեծի արքային Գագկայ, եւ բազում տեղեաց նորոգմանց, և հրաշակերտութեանց Ոստանն ասանիս» գլխում։ Տե՛ս Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց ի Թովմայ Վարդապետէ Արծրունւոյ, Պոլիս, 1852, էջ 326—329։ Ոստանի նկարագրությունը գրեթե ամբողջովին մեջ է բերել Ղուկաս Ինճիճյանը, դարձյալ այն վերագրելով Թովմա Արծրունուն. «Ունի և ամրոց շինեալ ի Գագկայ արքայէ Արծրունեաց, որոյ շինութիւն և զուարճալի դիրք տեղւոյն՝ ճոխագոյն ստորագրի յերկրորդ պատմութեան վարուց Գագկայ առ Թովմայի Արծրունւոյ...»։ (Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 167—168)։ Սովորաբար Թովմա Արծրունու և Անանունի երկասիրությունները հրատարակվել են առաջինի անունով։ Բնականաբար Րաֆֆին ևս Ոստանի նկարագրությունը վերագրում է Թովմա Արծրունուն։ (էջ 277)։

41. ...հիշում ես «վիշապաքաղ» Վահագնին, հայոց անպարտելի Հերկուլեսին...:

Վահագնին Հերկուլեսի հետ համեմատում է Մովսես Խորենացին. «Զայս երգելով

ռմանց բամբռամբ, լուաք իսկ ականջօք մերովք։ Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգն կռուել նմա և հաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութեանցն նմա երգէին, (Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք առաջին, ԼԱ, Վենետիկ, 1865, էջ 59)։ Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչի մեր առաջին թարգմանիչները Հերկուլեսի անունը փոխարինել են Վահագնով. «...ի ձեռն տայր նոցա երեք հարիւր սատեր ի գինս զոհից Վահագնի պաշտաման» (Աստուածաշունչ, Մակաբայեցւոց Բ, Գլուխ Դ, 19)։ Իսկ «վիշապաքաղ» Վահագնին անվանում է Ագաթանգեղոսը. «Ութերորդ պաշտօն հռչակեալ անուանեալ Վիշապաքաղն Վահագնի»։ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1862, ԾԺԴ, էջ 606։

Տե՛ս նաև՝ Մկրտիչ Էմին, Վէպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, էջ 24—27, Ղուկաս Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 93—94։ (էջ 291)։

42. Հայոց թագավորներից երկուսը ապաստանի քաղաքներ հիմնեցին, մեկը՝ Արշակ Երկրորդը, Մասիս լեռան ստորոտում, մյուսը՝ Գագիկ Արծրունին՝ Աղթամարայ կղզու վրա:

Ի նկատի ունի Արշակ Երկրորդի կառուցած Արշակավան քաղաքը և Գագիկ Արծրունու՝ Աղթամարը։ Արշակավանի մասին տեղեկություններ են հաղորդում Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բուզանդը։ Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Երրորդ, Գլուխ ԻԷ, Վենետիկ, 1865։ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, Դպրութիւն Դ, Գլուխ ԺԲ։ Արշակավանին հանգամանորեն անդրադարձել է նաև Ղուկաս Ինճիճյանը և օգտագործելով Անանունի տեքստը Աղթամար քաղաքի շինության մասին («...հրաման տայցէ, զի լինիցի տեղի ապաստանի ամենայն հինից...»), ստեղծել է «ապաստանի քաղաք» արտահայտությունը, որից էլ օգտվել է Րաֆֆին։ Տե՛ս Ղուկաս Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 448)։ (էջ 337)։

43. ... Աբրահամը զոհում է իր անդրանիկին...:

Ի նկատի ունի աստվածաշնչյան այն ավանդությունը, որտեղ պատմվում է, թե ինչպես աստված փորձելով Աբրահամի հավատը, պատվիրում է նրան զոհել որդուն՝ Իսահակին, Մորիա լեռան վրա։ Տես Աստվածաշունչ, Ծնունդք, ԻԲ։

Աբրահամը Թարայի որդին էր Սեմի սերնդից։ Ծնվել է Ուր քաղաքում (տե՛ս Աստուածաշունչ, Ծնունդք, ԺԱ, 27—28)։ Աստվածաբանության մեջ համարվում է հրեաների և արաբների նախահայրը։ Աստվածաշնչում հատկապես ընդգծված է նրա անհողդողդ հավատը և հնազանդությունը առ աստված, պատահական չէ, որ նրան կոչում էին «Հայր հավատացելոց»։ (էջ 343)։

44. Եհովայի որոտը երկնքից իջնելով...:

Եհովան հրեաների գլխավոր, գերագույն աստվածն է. *«Եւ ասէ Մովսէս ցԱստուած, Ահա ես երթեալ առ որդիսն Իսրայէլի, ասիցեմ ցնոսա. Աստուած հարցն ձերոց առաքեաց զիս առ ձեզ. եւ հարցանիցեն զիս՝ թէ զի՞նչ է անուն նորա, զի՞նչ ասացից ցնոսա։ Եւ ասէ Աստուած ցՄովսէս. Ես եմ Աստուած որ էնն. Եւ ասէ. Այսպէս ասասցես ցորդիսն Իսրայէլի. Որ էնն առաքեաց զիս առ ձեզ»*

Տե՛ս Աստուածաշունչ, Ելք, Գ, 13—15։ (էջ 343)։

45. ... Իսահակի սիրուն գանգրահեր գլուխը...:

Իսահակն ըստ Աստվածաշնչի առասպելի Աբրահամի և Սառայի որդին է։ Նրա մասին տե՛ս Աստուածաշունչ, Ծնունդք, ԻԱ, ԻԴ—ԻԸ, ԼԵ, 27—29։ (էջ 343)։

46. ...Հովսեփի եղբայրները ծախում են նրան...:

Րաֆֆին ի նկատի ունի աստվածաշնչյան այն ավանդությունը, որտեղ Հովսեփին եղբայրները քսան դահեկանով վաճառում են իսմայելացի վաճառականներին։
Տե՛ս Աստվածաշունչ, Ծնունդը, ԼԷ, 28—29։ (էջ 343)։

47. ...Հուդան համբուրվում է փրկչի հետ...:
«Եւ մինչդեռ նա զայն խօսէր, ահա Յուդա՝ մի երկոտասանիցն եկն, եւ ընդ նմա ամբոխ բազում՝ սրովք եւ բրօք՝ ի քահանայապետիցն եւ ի ծերոց ժողովրդեանն։ Եւ որ մատնելոցն էր զնա՝ ետ նոցա նշան եւ ասէ. Ընդ որում ես համբուրեցից՝ նա է, զնա ունիցիք։ Եւ վաղվաղակի մատուցեալ առ Յիսուս՝ ասէ. Ողջ եր վարդապետ եւ համբուրեաց ընդ նմա։ Եւ Յիսուս ասէ ցնա. Ընկեր, վասն որո՞յ եկիր։ Յայնժամ մատուցեալ արկին ձեռս ի Յիսուս եւ կալան զնա»։ Տե՛ս Աւետարան ըստ Մատթէոսի, ԻԶ, 47—51։ (էջ 343)։

48. ... Այսմավուրքի հաստ կազմի վրա:
«Յայսմաւուրք» միջնադարյան ծիսական-արարողական օրացուցային ժողովածու է, որտեղ նշված է յուրաքանչյուր տոնին հայ և այլազգի քրիստոնեական գործիչներին վերաբերող կենսագրական-սրբախոսություններից, վարքերից կամ վկայաբանություններից ընթերցվելիք հատվածներ, նյութեր, որոնք կոչվում են «Ընթերցուածներ»։
Առաջացել է «յայսմ աւուր» բառակապակցությունից։ Տե՛ս Մայիս Ավդալբեգյան, «Յայսմաւուրք» ժողովածուները, Երևան, 1982։ (էջ 344)։

49. ...Փավստոսը, այդ գյուղի չորրորդ դարու բնակիչներին «կարճազատ» ածականը տվեց...:
«Բայց Պապայ ի բուն ի կնոջէն ոչ մնաց, այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գեղջէ կարճազատացն. և մնաց որ ի հարճէ անտի Հացեկացւոյն, որում անունն իւր որդւոյ հարճին Վրիկ կոչէր»։ Տե՛ս Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ, գլուխ ԺԹ, Վենետիկ, 1832, էջ 48—49։
Անդրադառնալով Րաֆֆու կողմից «կարճազատ» բառի կիրառությանը՝ Հրաչյա Աճառյանը գրում է. «Բուզանդի կարճազատ» բառը օգտագործել է նաև Րաֆֆին իր «Սամվել» վեպի մեջ (տպ. 1886, էջ 139, գլուխ ԺԳ)։ Շատ ճիշտ է վարվում նա, երբ կարճազատը համարում է Հացիկ գյուղին և հացիկեցիներին տրված մի տիտղոս (մականուն), բայց սխալվում է, երբ բացատրում է բառը Առձեռն բառարանի տված նշանակությամբ։ Նա ասում է. «Օձնեցիք ճանաչված էին որպես օձաբարո մարդիկ, իսկ հացիկեցիք ստացել էին «կարճազատ» մականունը, որ նշանակում է կարիճի զավակ, կամ, փոխաբերական մտքով, չարաճճի, խայթող, թունավորող»։ (Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, 70—71-րդ էջերի տողատակի ծանոթագրությունը)։ (էջ 377)։

50. Նա, քահանայապետ ձեռնադրվելուց հետո, հայոց Տրդատ թագավորի հետ գնաց Հռոմ...:
Այս դեպքերը պատմվում են Ագաթանգեղոսի մոտ։ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1862, ՃԻԵ, ՃԻԶ, էջ 645—656։ (էջ 379)։

51. ...սկսվեցավ Արծրունյաց հզոր նախարարությունը:
Արծրունիները, ըստ Մովսես Խորենացու, սերել են Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդի Սանասարից։ Վերջինս իր եղբայր Ադրամելիքի հետ սպանում է հորը, այնուհետև գալիս է Հայաստան։ Արտաշիսյանների և Արշակունիների հարստության ժամանակ Արծրունյաց նախարարությունը երկրի կյանքում կարևոր և էական դեր է ունեցել։
908 թվականին Գագիկ Արծրունին հռչակվում է թագավոր, և ստեղծվում է Վասպուրականի թագավորությունը։
Րաֆֆին Արծրունյաց նախարարության ծագման և սկզբնավորման մասին տեղե-

կությունները է քաղել Մովսես Խորենացուց։ Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք առաջին, ԻԴ, Գիրք երկրորդ, Է, Վենետիկ, 1865, և Ղուկաս Ինճիճյանի «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց Աշխարհի» աշխատության «Սասուն Արծրունեաց» գլխից, տե՛ս նշված աշխատության II հատորը, Վենետիկ, 1835, էջ 109—110։ (էջ 386)։

52. ...Չենացի իշխանազն Մամգունը։

Մամգունը Մամիկոնյան նախարարության հիմնադիրն է։ Տրդատի թագավորության օրոք եղբոր՝ Կոնակի հետ փախել և ապաստանել է Հայաստանում։ Կռվել է ապստամբած Սլկունիների դեմ, հաղթել և «Տրդատի հրամանով ժառանգել նրանց տեղը։ Այսպիսով կազմվեց Մամգունեան տոհմը, որից սերեցան Մամիկոնյանները»։ (Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1946, էջ 184)։

Տե՛ս Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք երկրորդ, ՁԱ, Վենետիկ, 1865։ Խորենացու հաղորդած տեղեկությունը Րաֆֆին օգտագործել է նաև «Սամվել» վեպում, տե՛ս Սամուէլ, Թիֆլիզ, 1888, էջ 11—12։ (էջ 386)։

53. ...Հնդկացի իշխանազն եղբայրները — Դեմետր և Գիսանե։

Դեմետր և Գիսանե եղբայրները փախել էին Հնդկաստանից և ապաստանել Հայաստանում։ Վաղարշակ թագավորի (մ. թ. ա. 149—127) օրոք ստացել են Տարոնի գավառը։ Սրանք համարվում են նաև հայկական հեթանոսական աստվածներ։ Գիսանեի արձանը գտնվել է Տարոնի գավառում, Իննակնյան վայրում՝ Աշտիշատի սրբատեղիի մոտակայքում։

Զենոբ Գլակը գրում է. «Դեմետր և Գիսանէ իշխանք էին հնդկաց և եղբարք ցեղովք. դաւ իմն խորհեալ նոցա Դինաքսեաց արքային իւրեանց, զոր իրազեկ եղեալ արքային՝ առաքէ զօր զհետ նոցա, կամ սպանանել, կամ յերկրէն հալածական առնել։ Իսկ նոցա լեալ մազապուր՝ անկան առ Թագաւորն Վաղարշակ. և նա ետ նոցա զերկիրն Տարօնոյ իշխանութեամբ զոր իւրեանք շինեցին քաղաք և կոչեցին Վիշապ»։ Տե՛ս Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 36։ Զենոբի հաղորդած հիշյալ տեղեկությունները Րաֆֆին օգտագործել է նաև «Սամվելում»։ Տե՛ս Սամուէլ, Թիֆլիզ, 1888, էջ 9, 81—83։ (էջ 387)։

54. «1. Կուառս ունէր 3012 երդ ~ 6000 տեգավոր, 280 պարսավոր»։

«Քանզի Կուառս ունէր երդահամարս երեք հազար և երկոտասան, և հեծեալս հազար և հինգ հարիւր։ Եւ Տամ ծուխս ինն հարիւր, և հեծեալս չորեք հարիւր։ Եւ Խորնի ունի ծուխս հազար ինն հարիւր և վեց. հեծեալս ութն հարիւր, և հետևակս հազար և ութն։ Իսկ Բերիխ ծուխս հազար վեցհարիւր և ութսուն. հեծեալս հազար և երեսուն, և հետևակս չորեք հարիւր։ Իսկ Կեանք երդս հազար և վեցհարիւր, և հեծեալս ութ հարիւր, և հետևակս վեցհարիւր։ Իսկ Բուզու, որ Թարգմանի քաղմաց կոչեան, ծուխս երեքհազար և երկու հարիւր, և հեծեալս հազար և քառասուն, և հետևակս աղեղնաւորս ութհարիւր և քառասուն. և տեգաւորս վեցհարիւր և ութսուն. և պարսաւորս երկերիւր և ութսուն»։ Տե՛ս Պատմութիւն Տարօնոյ զոր Թարգմանեաց Զենոբ Ասորի, Վենետիկ, 1889, էջ 37—38։ Գլակի պատմության այս հատվածը Րաֆֆին քիչ ձևափոխված զետեղել է նաև «Սամվել» վեպում, տե՛ս Սամուէլ, Թիֆլիզ, 1888, էջ 232—233։ (էջ 393)։

55. ...հայազգի զորապետ Կոսեն Հակոբի հետ...։

Կոսեն Հակոբը հնդկահայ նշանավոր զորապետ Հակոբ Պետրոսյանն է։ 1816 թվականից Սինդիայի բանակի զորահրամանատարը։ Ըստ Մեսրոպ Սեթի տեղեկությունների Հակոբ Պետրոսյանը երևանցի էր և Հնդկաստան էր գնացել բախտ որոնելու։ Անցնելով զինվորական ծառայության՝ զորավարական տաղանդի, խիզախության և արիության

շնորհիվ հասել էր դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնի։ Մի շարք ճակատամարտերում փայլուն հաղթանակներ էր տարել։ Հակոբ Պետրոսյանի շտաբը գտնվում էր Գվալիորում, որտեղ նրա հրամանատարության տակ ծառայում էին մի շարք հայ սպաներ և ենթասպաներ։ Կարճ ժամանակում այստեղ հաստատվել էին հայկական ընտանիքներ։

Հակոբ Պետրոսյանը ոչ միայն մեծ հայրենասեր էր, այլև մեծ մարդասեր և բարեգործ։ Սեփական միջոցներով Գվալիորում եկեղեցի էր կառուցել։ Նրա անունը հաճախ հիշատակվում էր էջմիածնի կաթողիկոսական կոնդակներում։

Անվանի զորահրամանատարը վախճանվել է 1850 թվականի հունիսի 24-ին։ Պատկառազդու սպարապետի թաղմանը ներկա են եղել քաղաքի ողջ հասարակության ներկայացուցիչները և խորապես սգացել են զորավարի կորուստը։ Հուղարկավորության ժամանակ ի պատիվ նրա 95 բաղե շարունակ ամրոցի հրանոթներից համազարկ է տրվել։

Կոռնել Հակոբի գործը շարունակել է որդին՝ Հովհաննես (Ջոհն) Հակոբը, որը նույնպես հնդկահայ երևելի զորահրամանատարներից էր։

Տե՛ս History of the Armenians in India by Mesrovb j Seth, Calcutta, 1895, p. 78—80: *(էջ 407)։*

56. ...և նրա ընկեր Մամբրե Վերծանողը:

Մամբրե Վերծանողը *V դարի երկրորդ կեսի մատենագիրներից է, մեկնիչ, թարգմանիչ և ճառախոս։ Նրա մասին շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Ըստ Թովմա Արծրունու հիշատակության, նա, ինչպես և Թեոդորոս Քերթողը, գրել են պատմություններ, որոնք չեն պահպանվել։ Մամբրե Վերծանողը Մովսես Խորենացու կրտսեր եղբայրն էր, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից։ Նրա մասին, ինչպես նկատում է Զարպհանալյանը. «Մեծ հարգությամբ կը խոսին թե ժամանակակից և թե հետագա մատենագիրք, փիլիսոփայից մեջ երրորդ կամ երկրորդ դասելով անշուշտ Խորենացիեն ու Դավիթ Անհաղթեն ետքը» (Զարպհանալեան, Հայկական Հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 388)։ Ուսանել է Ալեքսանդրիա, Աթենք և Բյուզանդիոն քաղաքներում։ Ըստ հետազոտողների նրա մատենագրական ժառանգությունից պահպանվել են չորս ճառ և «Դատումն բերդածաց» խորագրով մի գրվածք։ (էջ 413)։*

57. ...դեռ աշակերտ եղած ժամանակ Հոմերոսից և Վիրգիլիոսից...:

Րաֆֆին ըստ ամենայնի ծանոթ էր Եղիա Թոմաճանի և Էդվարդ Հյուրմուզյանի Հոմերոսից և Վիրգիլիոսից կատարած հետևյալ հրատարակություններին՝ Հոմերոս, Եղիական։ Թարգմանեաց ի Հելլենականէ Եղիա Թոմաճեան, հատոր Ա և Բ, Վենետիկ, 1843 և Պոբլիոս Վիրգիլեայ Մարոնի Ենէականին թարգմանութիւն ի ձեռն Եդուարդայ Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1845։ (էջ 415)։

58. ...Զեյթունից ապստամբության ձայն էր լսվում:

Րաֆֆին ի նկատի ունի 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Զեյթունում կատարված իրադարձությունները և Պապիկ Նորաշխարհյանի (Ենիտունյան) (1846—1886) գլխավորությամբ տեղի ունեցած ապստամբությունը։

Այս ապստամբության պատճառ է դառնում այն փաստը, որ Զեյթունից քիչ հեռու գտնվող Կապան հայկական գյուղի կորեկի դաշտերում Պողոսղան կոչված աշիրեթի պետ Փոյազ Ալին կարգադրում է անասուններ արածացնել։ Կապանցիները Մարաշի փաշային բողոքում են, սակայն նա ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում։ Կապանցիները դիմում են զեյթունցիներին։ Պապիկ Նորաշխարհյանը իր շուրջն է հավաքում 300 զեյթունցիների, գնում է Կապան և ջարդում է Փոյազ Ալիի ուժերին։ Այնուհետև շուրջ երկու տարի տևած կռիվները ավարտվում են փոխադարձ զիջումներով։ Թեև Զեյթունը շարունակում է իր կիսանկախ գոյությունը, բայց Պապիկ իշխանը դառնում է Զեյթունի քաղաքագլուխ, սա-

կայն թուրքերը հիսուն մետր երկարությամբ և երեսուն մետր լայնությամբ զորանոց են կառուցում, որպեսզի հսկեն լեռնականներին։

Տե՛ս Հայկազ Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 280—301։ (էջ 427)։

59. Իսկ Կ. Պոլսում այդ միջոցին զբաղված էին երկու հանելուկային թվերով— 16 և 61:

1877 թվականի ապրիլի 12-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը։ Թեև Թուրքական բանակը լավ զինված էր և արևմտյան տերությունների, առանձնապես Անգլիայի կողմից հովանավորվում էր, այնուհանդերձ ի զորու չի լինում կանգնեցնելու ռուսական զորքերի առաջխաղացումը, որոնք հասնում են մինչև Պոլսի արվարձանները։ 1878 թվականի հունվարին Ադրիանապոլսում կնքվում է զինադադար, իսկ փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Պոլսից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո ծովափնյա ավանում ստորագրվում է հաշտության պայմանագիր, որի 16-րդ հոդվածը Արևմտյան Հայաստանին խոստանում էր «նահանգական ինքնավարություն»։ Սակայն 1878 թվականի մարտին Ավստրո-Հունգարիան պահանջում է, որպեսզի հրավիրվի միջազգային վեհաժողով, որտեղ պետք է քննարկվեր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը։

1878 թվականի հունիսին Բեռլինում հրավիրվում է մեծ տերությունների կոնգրեսը։ Վեհաժողովին հայկական հարցի առիթով Պոլսի Ներսես պատրիարքը Բեռլին է ուղարկում չորս պատվիրակների՝ Մկրտիչ Խրիմյանին, Մինաս Չերազին, Ստեփան Փափազյանին և Խորեն Գալֆայանին (Նար-Պեյ)։ Պատվիրակությունը ոչ միայն պետք է պաշտպաներ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը, այլև ավելի նպաստավոր պայմաններ պահանջեր արևմտահայերի համար։ Սակայն պատվիրակությանը թույլ չեն տալիս մասնակցելու կոնգրեսի աշխատանքներին։ Ավելին՝ վերանայվում է Հայկական հարցը և Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ կետից փոխադրվում է կոնգրեսի օրենսգրության 61-րդ կետը։

Րաֆֆին Բեռլինի վեհաժողովի հետ կապված հարցերին անդրադարձել է «Ի՞նչ վերանորոգություններ պետք են Տաճկական Հայաստանին», «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» և այլ հոդվածներում։ Այդ հոդվածները Աննա Րաֆֆին 1895 թվականին հրատարակել է առանձին գրքով։ Տե՛ս Րաֆֆի, Տաճկահայք, Թիֆլիս, 1895։ (էջ 427)։

Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Տ.	Ծ.
ԿԱՅԾԵՐ	7—453	454—479

Վան 7
Փանոսի գործարանը . . 20
Ասլանը որպես բժիշկ . . 30
Նահանգապետ փաշան . . 45
Հնագիտական հետազոտություններ 58
Վաճառականներ . . . 67
Հոգևոր առաջնորդը . . 75
Նավահանգստի դուռը . . 84
Գիշերը Ավանց գյուղում . 97
Թոթորիկ 104
Կտուց անապատ . . 112
Մի քանի խոսք անապատների գոյության մասին . . 131
Դյութական գավազանը . 141
Ռեսո Ախպար արձատունը . 149
Վարագ 161
Մատնություն . . . 183
Պանդուխտ վանեցին . . 195
Փորձություն . . . 209
Նվեր 228
Քարավան 232
Հայկա բերդը . . . 250
Գուշակողը 259
Ոստան 273
Մի գյուղ Ռշտունյաց աշխարհից 292
Գյուղական վարժապետը . 316
Աղթամարա վանքը . . 336
Վանքերի շուրջը . . . 348
Երևելի բիթը . . . 360
Տարոն 376
Հայ կաթոլիկը . . . 387
Աստղաբերդ . . . 395
«Համրը» 412
Ամրոցի աղջիկը . . . 426
Անհայտ ապագա . . . 431
Ծանոթագրություններ . . 454

Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա

ՐԱՖՖԻ

Երկերի ժողովածու 12 հատորով

Հատոր վեցերորդ

«Կայծեր» վեպի երկրորդ հատորը

Академия наук Армянской ССР. РАФФИ. Собрание сочинений в 12-ти томах, том шестой. «Искры», т. II. (На армянском языке). Издательство «Советакан грох», Ереван, 1986

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան, *նկարիչ՝* Ռ. Ս. Ջուլհակյան, *գեղ. խմբագիր՝* Գ. Խ. Գյուլամիրյան, *տեխ. խմբագիր՝* Ս. Մ. Սիմոնյան, *վերստուգող սրբագրիչներ՝* Ն. Ն. Մինասյան, Ն. Գ. Ստեփանյան, Ե. Պ. Պոտոյան

ИБ 4855

Հանձնված է շարվածքի՝ 12.03.86 թ.։ Ստորագրված է տպագրության՝ 4.06.86 թ.։ Ֆորմատ $60 \times 84^1/_{16}$։ Թուղթ՝ տպագր. № 1։ Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրությունը՝ բարձր։ 27,9 պայմ. տպ. մամ., 27,25 հրատ. մամ.+1 ներդիր։ Տպաքանակ՝ 50000։ Պատվեր՝ 745։ Գինը՝ 2 ռ. 70 կոպ.։

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91։

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91։

Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0588384

A II
73855